VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

MARX *és* ENGELS

VÁLOGATOTT MŰVEI

HÁROM KÖTETBEN

MARX *és* ENGELS

VÁLOGATOTT MŰVEI

MÁSODIK KÖTET

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1975

ISBN 963 09 0355 5 (Sorozatszám)

ISBN 963 09 0750 X

MARX

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ

ELSŐ FÜZET[1]

(Részlet)

ELŐSZÓ

A polgári gazdaság rendszerét a következő sorrendben tárgyalom: *tőke, földtulajdon, bérmunka*; *állam, külkereskedelem, világpiac*. Az első három rovatban annak a három nagy osztálynak a gazdasági életfeltételeit vizsgálom, melyekre a modern polgári társadalom oszlik; a másik három rovat összefüggése szembeötlő. Az első könyv első szakasza, mely a tőkéről szól, a következő fejezetekből áll: 1. az áru; 2. a pénz vagy az egyszerű forgalom; 3. a tőke általában. Ez a füzet a két első fejezetet tartalmazza. Az egész anyag készen van monográfiák alakjában, melyeket nagy időközökben saját nézeteim tisztázására, nem pedig kinyomatás céljából írtam; a megadott terv szerinti összefüggő feldolgozásuk külső körülményektől fog függni.

Egy általános bevezetést*, melyet már papírra vetettem, mellőzök, mert közelebbről meggondolva úgy vélem, hogy még bizonyításra szoruló eredmények minden előlegezése csak zavart okozna, és az olvasónak, ha egyáltalában követni akar, el kell szánnia magát arra, hogy az egyestől emelkedjék fel az általánoshoz. Ellenben helyénvalónak látom, hogy néhány közlést tegyek itt saját politikai-gazdaságtani tanulmányaim menetéről.

Szaktanulmányom a jogtudomány volt, de ezzel a filozófia és a történelem mellett csak mint alárendelt diszciplínával foglalkoztam. 1842—43-ban, mint a „Rheinische Zeitung"[2] szerkesztője, kerültem először abba a kényszerhelyzetbe, hogy úgynevezett anyagi érdekekhez hozzászóljak. A rajnai Landtag tanácskozásai a falopásról és a földtulajdon parcellázásáról, az a hivatalos polémia, melyet von Schaper úr, akkoriban a Rajna-tartomány főprezidense, a „Rheinische Zeitung"-gal a Mosel-vidéki parasztok állapotairól megindított, végül a szabadkereskedelemről és védővámról folyó viták késztettek először arra, hogy gazdasági kérdésekkel foglalkozzam. Másrészt ugyanebben az időben, amikor is a „továbbmenés" jószándéka sokszorosan meghaladta a tárgyi

* Vö. ebben a kötetben, 30—53. old. — *Szerk.*

ismeretet, a francia szocializmus és kommunizmus enyhén filozófiailag színezett visszhangja szólalt meg a „Rheinische Zeitung"-ban. Ezzel a kontárkodással szembeszálltam, de az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal[3] folytatott vita során ugyanakkor kereken megvallottam, hogy eddigi tanulmányaim nem engedik meg nekem, hogy maguknak a francia irányzatoknak a tartalmáról bármilyen ítéletmondásra merészkedjem. Viszont mohón megragadtam az alkalmat, melyet a „Rheinische Zeitung" kiadóinak illúziója nyújtott — akik azt hitték, hogy a lap lanyhább magatartásával elháríthatják a lapra kimondott halálos ítéletet —, hogy a közélet színpadáról visszavonuljak dolgozószobámba.

Az első munka, melyhez a rám zúduló kétségek megoldása céljából hozzáfogtam, a hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata volt; e munka bevezetése megjelent az 1844-ben Párizsban kiadott „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben.[4] Vizsgálatom abba az eredménybe torkollt, hogy a jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, „polgári társadalom" néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni. Ennek a tanulmányozását Párizsban kezdtem meg, majd Brüsszelben folytattam, ahová Guizot úr kiutasító parancsa következtében átköltöztem.[5] Az általános eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden így lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, ame-

lyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják. Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok között meglevő konfliktusból megmagyarázni. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. Ezzel a társadalomalakulattal ennélfogva lezárul az emberi társadalom előtörténete.

Friedrich Engels, akivel a gazdasági kategóriák bírálatához írt zseniális vázlatának[6] megjelenése óta (a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben) állandó írásbeli eszmecserét folytattam, más úton (lásd „A munkásosztály helyzete Angliában" című művét[7]) ugyanarra az eredményre jutott, mint én, és midőn 1845 tavaszán szintén Brüsszelben telepedett le, elhatároztuk, hogy nézetünknek a német filozófia ideologikus nézetével szembeni ellentétét közösen kidolgozzuk, voltaképpen, hogy leszámolunk a magunk egykori filozófiai lelkiismeretével. Szándékunkat a Hegel-utáni filozófia kritikájának formájában váltottuk valóra. A kézirat,[8] két vaskos nyolcadrét kötet, már rég megérkezett Vesztfáliába, kiadási helyére, amikor hírt kaptunk arról, hogy a megváltozott körülmények a kinyomatást nem teszik lehetővé. A kéziratot annál is készségesebben átengedtük az egerek rágcsáló bírálatának, mert elértük fő célunkat — saját nézeteink tisztázását. Azok közül az elszórt munkák közül, melyekben akkortájt nézeteinket egyik vagy másik irányban kifejtve a közönség elé tártuk, csak az Engelsszel közösen írt munkánkat, a „Kommunista Párt kiáltványá"-t[9], és az általam közzétett, „Beszéd a szabadkereskedelemről" című brosúrát[10] említem. Nézetünk döntő pontjait tudományosan, noha csak polemikus formában, először az 1847-ben kiadott és Proudhon ellen irányuló, „A filozófia nyomorúsága stb." című írásomban[11] jelöltem meg. Egy németül írt, a „Bérmunká"-ról szóló értekezésnek[12], melyben e tárgyról a brüsszeli

Német Munkásegyletben[13] tartott előadásaimat foglaltam egybe, kinyomtatását megakasztotta a februári forradalom és ennek folytán bekövetkezett erőszakos eltávolításom Belgiumból.[14]

A „Neue Rheinische Zeitung"[15] kiadása 1848-ban és 1849-ben és a később bekövetkezett események megszakították gazdasági tanulmányaimat, s ezeket csak 1850-ben Londonban folytathattam. A politikai gazdaságtan történetére vonatkozó roppant anyag, amely a British Museumban van felhalmozva, az a kedvező álláspont, melyet London a polgári társadalom megfigyelésére nyújt, végül pedig az az új fejlődési szakasz, amelybe a polgári társadalom a kaliforniai és ausztráliai arany felfedezésével belépni látszott, arra indítottak, hogy megint egészen elölről fogjak neki a dolognak és kritikailag végigdolgozzam magam az új anyagon. Ezek a tanulmányok részben maguktól elvezettek látszólag egészen távoleső diszciplínákba, melyeknél rövidebb-hosszabb ideig el kellett időznöm. De kiváltképp a kenyérkeresés parancsoló szükségessége szűkre szabta a rendelkezésemre álló időt. Immár nyolc éve vagyok munkatársa a vezető angol—amerikai napilapnak, a „New York Tribune"-nak[16], s minthogy csak kivételesen foglalkozom tulajdonképpeni laptudósítással, ez a munka tanulmányaim rendkívüli szétforgácsolását tette szükségessé. Amellett a szembeötlő angliai és kontinentális gazdasági eseményeket tárgyaló cikkek oly jelentős részét alkották közleményeimnek, hogy kénytelen voltam gyakorlati részletekkel megismerkedni, amelyek kívül esnek a politikai gazdaságtan tulajdonképpeni tudományának körén.

Ezzel a vázlattal, melyet a politikai gazdaságtan terén tett tanulmányaim menetéről adtam, csak azt akarom bizonyítani, hogy nézeteim — bárhogy ítéljék is meg azokat, és akármennyire nem egyeznek is azok az uralkodó osztályok érdekből fakadó előítéleteivel — lelkiismeretes és sokéves kutatás eredményei. De a tudomány bejáratánál éppúgy, mint a pokol bejáratánál, ezt a követelést kell támasztanunk:

Qui si convien lasciare ogni sospetto,
Ogni viltà convien che qui sia morta.*

London, 1859 januárjában. *Karl Marx*

* — Itt el kell hagynod minden törpe gondot,
S mint holtra nézned minden gyávaságra.[17] — *Szerk.*

ELSŐ KÖNYV

A TŐKÉRŐL

Első szakasz

A TŐKE ÁLTALÁBAN

Első fejezet

Az áru

Első pillantásra a polgári gazdagság mint óriási árugyűjtemény, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi létezése jelenik meg. Mindegyik áru pedig kettős nézőpontból mutatkozik meg, mint *használati érték* és mint *csereérték*.*

Az áru mindenekelőtt, az angol közgazdászok nyelvén, „valamely, az élethez szükséges, hasznos vagy kellemes dolog", emberi szükségletek tárgya, létfenntartási eszköz a szó legtágabb értelmében. Az árunak ez a használati értékként való létezése és a természetes, kézzelfogható existenciája egybeesik. A búza pl. különös használati érték, megkülönböztetve a gyapottól, üvegtől, papírtól stb. mint használati értékektől. A használati értéknek csak a használat szempontjából van értéke és csak a fogyasztás folyamatában valósul meg. Ugyanaz a használati érték különbözőképpen használható fel. De lehetséges hasznos alkalmazásainak együttese össze van foglalva meghatározott tulajdonságokkal bíró dologként való létezésében. A használati érték továbbá nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is meg van határozva. Különböző használati értékeknek természetes sajátságosságukhoz mérten különböző mértékeik vannak, pl. véka búza, könc papír, róf vászon stb.

Bármilyen is a gazdagság társadalmi formája, mindig használati értékek alkotják az e forma iránt egyelőre közömbös tartalmát. A búza ízén nem érezzük meg, hogy ki termesztette, orosz jobbágy-e, francia parcellásparaszt vagy angol

* *Arisztotelész* „De Republica", I. könyv, 9. fej. (Bekker I. kiad. [X. köt.], Oxford 1837). „Ugyanis mindegyik jószág használata kettős: az egyik a dolognak mint olyannak sajátja, a másik nem, mint a sarunak az, hogy labbeliül szolgáljon, és hogy kicserélhető legyen, mindkettő a saru használati módja, mert az is, aki a sarut kicseréli a neki hiányzó dologra, pénzre vagy táplálékra, a sarut sarukként használja, de nem annak természetes használati módján, minthogy a saru nem a csere kedvéért létezik. Ugyanígy áll a dolog a többi javakkal is."

tőkés. A használati érték, bár társadalmi szükségletek tárgya, s ezért társadalmi összefüggésben van, mégsem fejez ki társadalmi termelési viszonyt. Ez az áru pl. mint használati érték, gyémánt. A gyémánton nem észlelhető, hogy áru. Ahol használati értékül szolgál, esztétikai vagy mechanikai célra, a félvilági hölgy keblén vagy az üvegcsiszoló kezében, ott gyémánt, nem pedig áru. Az árura nézve láthatólag szükségszerű előfeltétel az, hogy használati érték legyen, de a használati értékre nézve közömbös meghatározás az, hogy áru. A használati érték ebben a gazdasági formameghatározás iránti közömbösségében, azaz a használati érték mint használati érték, kívül esik a politikai gazdaságtan vizsgálódási körén.* A politikai gazdaságtan körébe csak akkor tartozik, amikor maga is formameghatározás. Közvetlenül nem más, mint az az anyagi bázis, amelyen megmutatkozik egy meghatározott gazdasági viszony, a *csereérték*.

A csereérték mindenekelőtt mint *mennyiségi viszony* jelenik meg, melyben használati értékek egymásra kicserélhetők. Ilyen viszonyban ugyanazt a cserenagyságot alkotják. Így például 1 kötet Propertius és 8 uncia tubák egyazon csereérték lehetnek, noha a dohány és az elégia használati értéke igen elütő. Mint csereérték az egyik használati érték éppen annyit ér, mint a másik, hacsak megfelelő adagban van meg. Egy palota csereértéke kifejezhető meghatározott számú doboz cipőkenőcsben. A londoni cipőkenőcs-gyárosok, fordítva, megsokszorozott fénymázas dobozaik csereértékét palotákban fejezték ki. Az áruk tehát — természetes létezési módjuk iránt teljesen közömbösen, és tekintet nélkül annak a szükségletnek sajátos természetére, amelynek számára használati értékek — meghatározott mennyiségekben fedik egymást, helyettesítik egymást a cserében, egyenértékeknek számítanak és így tarkabarka látszatuk ellenére is ugyanazt az egységet fejezik ki.

A használati értékek közvetlenül létfenntartási eszközök. Megfordítva pedig, ezek a létfenntartási eszközök maguk is a társadalmi élet termékei, ráfordított emberi életerő eredménye, *tárgyiasult munka*. A társadalmi munka anyagiasulásaként minden áru egyazon egységnek kikristályosodása. Ennek a csereértékben kifejeződő egységnek, azaz a munkának, a meghatározott jellegét kell most megvizsgálnunk.

Tegyük fel, hogy 1 uncia arany, 1 tonna vas, 1 quarter búza és 20 rőf selyem egyenlő nagyságú csereértékek. Mint ilyen egyenértékek, amelyekben használati értékük minőségi különbsége kihunyt, ugyanannak a munkának egyenlő terjedelmét fejezik ki. A bennük egyenlő mértékben tárgyiasult munkának magának is egyforma, különbségnélküli, egyszerű munkának kell lennie, amelynek éppoly közömbös, hogy aranyban, vasban, búzában, selyemben jelenik-e

* Ez az oka annak, hogy német kompilátorok con amore [előszeretettel] tárgyalják a „javak" névvel jelölt használati értékét. Lásd pl. *L. Stein* „System der Staatswissenschaft", I. köt., a „Javakról" szóló szakaszt [134. skk. old.]. A „javakról" értelmes felvilágosításokat „áruismereti útmutatókban" kell keresni.

meg, amilyen közömbös az oxigénnek, hogy a vas rozsdájában, a légkörben, a szőlő nedvében vagy az ember vérében fordul-e elő. De az aranyásás, a vas kibányászása, a búza termesztése és a selyem szövése egymástól minőségileg különböző munkafajták. Valójában ami dologilag a használati értékek különbözőségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbözőségeként jelenik meg. A csereértéket szülő munka, mint olyan, amely közömbös a használati értékeknek a különös anyaga iránt, ezért közömbös magának a munkának a különös formája iránt is. A különböző használati értékek továbbá különböző egyének tevékenységének termékei, tehát egyénileg különböző munkák eredményei. Mint csereértékek azonban egyenlő, különbségnélküli munkát képviselnek, azaz olyan munkát, amelyben kihunyt a dolgozók egyénisége. A csereértékeket szülő munka ezért *elvont általános munka.*

Ha 1 uncia arany, 1 tonna vas, 1 quarter búza, 20 rőf selyem egyenlő nagyságú csereértékek, vagyis egyenértékek, akkor 1 uncia arany, $^1/_2$ tonna vas, 3 bushel búza és 5 rőf selyem teljesen különböző nagyságú csereértékek, és ez a mennyiségi különbség az egyetlen különbség, amelyre mint csereértékek egyáltalában képesek. Mint különböző nagyságú csereértékek valami többet vagy kevesebbet képviselnek, nagyobb vagy kisebb mennyiségeit annak az egyszerű, egyforma, elvont általános munkának, mely a csereérték szubsztanciája. Kérdés, miként lehet ezeket a mennyiségeket megmérni? Vagy jobbanmondva a kérdés az, mi magának ennek a munkának a mennyiségi létezése, merthogy az áruknak mint csereértékeknek nagyságkülönbségei nem egyebek, mint a bennük tárgyiasult munka nagyságkülönbségei. Miként a mozgás mennyiségi létezése az idő, ugyanúgy a munka mennyiségi létezése a *munkaidő.* Saját tartamának különbözősége az egyetlen különbség, amelyre a munkaidő képes, ha minőségét adottnak előfeltételezzük. A munkaidőnek mint munkaidőnek mércéje a természetes időmértékek, óra, nap, hét stb. A munkaidő a munka eleven létezése, mely közömbös a munka formája, tartalma, egyéni mivolta iránt; ez a munka eleven létezése mint mennyiségi létezés, a maga immanens mértékével egyetemben. Az áruk használati értékeiben tárgyiasult munkaidő egyrészt az a szubsztancia, mely őket csereértékekké és ennélfogva árukká teszi, mint ahogy másrészt a munkaidő méri meghatározott értéknagyságukat. Különböző használati értékek egymásnak megfelelő mennyiségei — melyekben ugyanaz a munkaidő tárgyiasul — egyenértékek, vagyis valamennyi használati érték egyenérték azokban az arányokban, amelyekben ugyanazt a munkaidőt feldolgozva, tárgyiasultan tartalmazzák. Mint csereérték, minden áru csak *megalvadt munkaidő* meghatározott mértéke.

Hogy a csereértéknek a munkaidő által való meghatározását megérthessük, a következő fő nézőpontokat kell figyelembe vennünk: a munkának egyszerű, úgyszólván minőségnélküli munkára való visszavezetését; azt a sajátos utat és módot, ahogy a csereértéket szülő, tehát árukat termelő munka

társadalmi munka; végül a használati értékeket eredményező munka és a csereértékeket eredményező munka közötti különbséget.

Hogy az áruk csereértékeit a bennük foglalt munkaidőn mérhessük, magukat a különböző munkákat különbségnélküli, egyforma, egyszerű munkára kell visszavezetnünk, egyszóval olyan munkára, amely minőségileg ugyanolyan, s ennélfogva csak mennyiségileg különböződik meg.

Ez a visszavezetés elvonatkoztatásként jelenik meg, de olyan elvonatkoztatás, amelyet a társadalmi termelési folyamatban naponta véghezvisznek. Valamennyi árunak munkaidőben való feloldása nem nagyobb elvonatkoztatás, de egyúttal nem is kevésbé reális elvonatkoztatás, mint valamennyi szerves testnek levegőben való feloldása. A munka, amelyet így az idővel mérnek, valójában nem különböző szubjektumok munkájaként jelenik meg, hanem éppen a különböző dolgozó egyének jelennek meg *a* munka puszta szerveiként. Vagyis a csereértékekben megmutatkozó munkát *általános emberi* munkaként fejezhetnők ki. Az általános emberi munkának ez az elvonatkoztatása *létezik* abban az átlagmunkában, melyet egy adott társadalom mindegyik átlag-egyéne el tud végezni, az emberi izom, ideg, agy stb. meghatározott termelő ráfordításával. Ez *egyszerű* munka*, amelyre mindegyik átlag-egyént be lehet tanítani, és amelyet ennek egyik vagy másik formában el kell végeznie. Ennek az átlagmunkának a jellege különböző országokban és a kultúra különböző korszakaiban maga is különböző, de egy meglevő társadalomban adottként jelenik meg. Ilyen egyszerű munka alkotja a polgári társadalomban az összes munka túlnyomó tömegét, amint erről minden statisztikából meg lehet győződni. Hogy *A* 6 óra hosszat vasat, 6 óra hosszat pedig vásznat, *B* pedig ugyancsak 6 óra hosszat vasat és 6 óra hosszat vásznat termel-e, vagy hogy *A* 12 óra hosszat vasat, *B* pedig 12 óra hosszat vásznat termel-e, az szembetűnően úgy jelenik meg, mint *ugyanazon* munkaidőnek csupán különböző alkalmazása. De hogy áll a dolog a bonyolult munkával, amely mint fokozott elevenségű, nagyobb fajlagos súlyú munka, az átlagszínvonal fölé emelkedik? Az effajta munka összetett egyszerű munkára, hatványozott egyszerű munkára oldódik fel, úgyhogy pl. a bonyolult munkának egy napja egyenlő három egyszerű munkanappal. Azok a törvények, melyek ezt a visszavezetést szabályozzák, még nem ide tartoznak. De hogy a visszavezetés végbemegy, az világos: mert mint csereérték a legbonyolultabb munka terméke meghatározott arányban egyenértéke az egyszerű átlagmunka termékének, tehát egyenlővé van téve ennek az egyszerű munkának egy meghatározott mennyiségével.

A csereértéknek a munkaidő által való meghatározása feltételezi továbbá, hogy egy meghatározott áruban, pl. egy tonna vasban *ugyanannyi* munka tárgyiasul, közömbös, hogy *A* vagy *B* munkája-e ez, vagy hogy különböző egyének

* „Unskilled labour" [„tanulatlan munka"] — így nevezik az angol közgazdászok.

egyenlő nagyságú munkaidőt fordítanak-e ugyanannak a minőségileg és mennyiségileg meghatározott használati értéknek a termelésére. Másszóval, feltételezve van, hogy az a munkaidő, amelyet valamely áru tartalmaz, az ennek az árunak a termeléséhez *szükséges* munkaidő, azaz az a munkaidő, amely adott általános termelési feltételek mellett ugyanazon áru újabb példányának megtermeléséhez szükséges.

A csereértéket szülő munka feltételei — ahogyan azok a csereérték elemzéséből adódnak — a munkának *társadalmi meghatározásai*, vagyis a *társadalmi munkának* meghatározásai, de a társadalmi itt nem egyszerűen, hanem különös módon társadalmi. A társadalmiság sajátos fajtája ez. Először is a munka különbségnélküli egyszerűsége annyi, mint különböző egyének munkáinak *egyenlősége*, munkáiknak egyenlő munkákként való kölcsönös egymásra vonatkoztatása, mégpedig minden munkának egyenlő fajtájú munkára való tényleges visszavezetése által. Mindegyik egyén munkájában, amennyiben csereértékekben fejeződik ki, megvan az egyenlőségnek ez a társadalmi jellege, és csak annyiban fejeződik ki csereértékben, amennyiben egyenlőként minden más egyén munkájára vonatkoztatják.

Továbbá a csereértékben az egyes egyén munkaideje közvetlenül mint *általános munkaidő* és az elszigetelt munkának ez az *általános jellege* mint a munka *társadalmi jellege* jelenik meg. A csereértékben kifejezett munkaidő az egyes egyén munkaideje, de olyan egyesé, aki nem különbözik a másik egyestől, az összes egyesektől, amennyiben egyenlő munkát végeznek; ezért az a munkaidő, amelyet egy meghatározott áru termelése az egyiktől megkövetel, a *szükséges* munkaidő, melyet bármelyik másik is felhasználna ugyanannak az árunak a termelésére. Ez az egyes egyén munkaideje, az *ő* munkaideje, de csak mint mindenki számára közös munkaidő, amelyre nézve ennélfogva közömbös, hogy *melyik* egyesé. Mint általános munkaidő egy általános termékben fejeződik ki, egy *általános egyenértékben*, egy meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkaidőben, mely közömbös a használati érték azon meghatározott formája iránt, melyben közvetlenül mint az egyiknek a terméke megjelenik, és tetszőlegesen átfordítható a használati érték bármely más formájába, melyben mint bármelyik másiknak a terméke kifejeződik. Csak mint ilyen *általános* nagyság alkot *társadalmi* nagyságot. Hogy az egyes egyén munkája csereértéket eredményezzen, *általános egyenértéket* kell eredményeznie, azaz azt, hogy az egyes egyén munkaideje általános munkaidőként fejeződjék ki, vagy az általános munkaidő az egyes egyén munkaidejeként fejeződjék ki. Olyan ez, mint hogyha a különböző egyének munkaidejüket egybekeverték volna és a közösen rendelkezésükre álló munkaidő különböző mennyiségeit különböző használati értékekben fejezték volna ki. Az egyesnek a munkaideje így valójában az a munkaidő, amely a társadalomnak egy meghatározott használati érték előállítására, azaz egy meghatározott szükséglet kielégítésére szükséges. De itt csak arról a sajátos for-

máról van szó, amelyben a munka társadalmi jelleget ölt. A fonómunkásnak meghatározott munkaideje pl. 100 font lenfonalban tárgyiasul. Tegyük fel, hogy 100 rőf vászon, a szövőmunkás terméke, egyenlő mennyiségű munkaidőt képvisel. Amennyiben e két termék egyenlő mennyiségű általános munkaidőt képvisel és ezért egyenértékei *mindegyik* használati értéknek, amely ugyanannyi munkaidőt tartalmaz, ennélfogva egymásnak is egyenértékei. Csupán azáltal, hogy a fonó munkaideje és a szövő munkaideje általános munkaidőként, termékeik tehát általános egyenértékekként jelentkeznek, ezáltal kap létezést itt a szövő munkája a fonó számára és a fonó munkája a szövő számára, az egyik munkája a másik számára, azaz lesz meg munkájuk társadalmi létezése mindkettőjük számára. A patriarchális falusi iparban ellenben, ahol a fonó és a szövő egy fedél alatt lakott, a család nőtagjai fontak, férfitagjai szőttek, mondjuk a család saját szükséglete számára, a fonal és a vászon *társadalmi* termék volt, a fonás és szövés pedig *társadalmi* munka a család határain belül. Társadalmi jellegük azonban nem abban állt, hogy fonalat mint általános egyenértéket kicseréltek vászonra mint általános egyenértékre, vagyis hogy a kettő kicserélődött egymásra mint ugyanannak az általános munkaidőnek egyenlő érvényű és egyenlőnek számító kifejezése. Hanem éppenséggel a családi kapcsolat a maga természetadta munkamegosztásával nyomta rá a munka termékére sajátságos társadalmi bélyegét. Vagy vegyük a középkor természetbeni teljesítéseit és természetbeni szolgáltatásait. Itt az egyesek meghatározott munkái a maguk természetbeni formájában, a munka különös, nem pedig általános volta alkotja a társadalmi köteléket. Vagy vegyük végül a közösségi munkát abban a természetadta formájában, amelyben minden kultúrnép történelmének küszöbén megtaláljuk.* Itt a munka társadalmi jellege nyilvánvalóan nincs közvetítve azáltal, hogy az egyesnek a munkája az általánosság elvont formáját vagy terméke egy általános egyenérték formáját ölti. A közösség, mely a termelés előfeltétele, akadályozza meg, hogy az egyesnek a munkája magánmunka, terméke pedig magántermék legyen, s az egyes munkát éppenséggel közvetlenül mint a társadalmi szervezet egy tagjának funkcióját jeleníti meg. Az a munka, amely csereértékben fejeződik ki, mint elszigetelt egyesnek a munkája van előfeltételezve. Társadalmivá azáltal válik, hogy közvetlen ellenkezőjének, az elvont általánosságnak formáját ölti.

* Újabban az a nevetséges előítélet terjedt el, hogy a *természetadta* köztulajdon formája sajátosan szláv, sőt hogy kizárólagosan orosz forma. Az ősi forma ez, melyet a rómaiaknál, germánoknál, keltáknál kimutathatunk, melyből azonban a változatos példák egész mintagyűjteménye található még mindig, bár részben már csak romjaiban, az indiaiaknál. Az ázsiai, sajátlag az indiai köztulajdonformák pontosabb tanulmányozása kimutatná, hogy a természetadta köztulajdon különböző formáiból hogyan adódnak felbomlásának különböző formái. Így pl. a római és germán magántulajdon különböző eredeti típusai levezethetők az indiai köztulajdon különböző formáiból.

A csereértéket szülő munkát végül az jellemzi, hogy a személyek társadalmi vonatkozása mintegy fonákul fejeződik ki, tudniillik mint a dolgoknak társadalmi viszonya. A különböző személyek munkája csak annyiban van egymásra vonatkoztatva mint egyenlő és általános munka, amennyiben az egyik használati érték a másikra mint csereérték vonatkozik. Helyes tehát azt mondani, hogy a csereérték személyek közötti viszony,* de hozzá kell tenni: dologi burokba rejtett viszony. Mint ahogy egy font vas és egy font arany különböző fizikai és kémiai tulajdonságaik ellenére *ugyanazon* súlymennyiséget képviseli, ugyanúgy két olyan áru használati értéke, mely ugyanazon munkaidőt foglalja magában, *ugyanazon csereértéket* képviseli. A csereérték így mint a használati értékek társadalmi természet-meghatározottsága jelenik meg, mint olyan meghatározottság, amely őket mint dolgokat illeti meg, és amelynek következtében a cserefolyamatban egymást meghatározott mennyiségi arányokban helyettesítik, egyenértékeket alkotnak, ugyanúgy, ahogy az egyszerű kémiai anyagok meghatározott mennyiségi arányban vegyülnek, kémiai egyenértékeket alkotnak. Csak a mindennapi élet megszokása tünteti fel triviálisnak, magától értetődőnek, hogy egy társadalmi termelési viszony tárgy formáját ölti, úgyhogy a személyeknek munkájukban való viszonya éppenséggel dolgoknak egymáshoz és a személyekhez való viszonyaként jelentkezik. Az áruban ez a misztifikáció még nagyon egyszerű. Mindenki szeme előtt többé-kevésbé ott lebeg, hogy az áruknak mint csereértékeknek a viszonya voltaképpen a személyeknek egymás kölcsönös termelő tevékenységéhez való viszonya. Magasabb termelési viszonyok között eltűnik az egyszerűségnek ez a látszata. A monetárrendszer valamennyi illúziója onnan származik, hogy a pénzen** nem látszik meg, hogy társadalmi termelési viszonyt fejez ki, csakhogy meghatározott tulajdonságokkal bíró természeti dolog formájában. A modern közgazdászoknál, akik a monetárrendszer illúzióin lenézően vigyorognak, ugyanez az illúzió kiütközik, mihelyt magasabb gazdasági kategóriákkal foglalkoznak, pl. a tőkével. Előtör ez az illúzió akkor, mikor bevallják naiv csodálkozásukat azon, hogy hol társadalmi viszonyként jelenik meg az, amiről esetlenül még az imént azt hitték, hogy mint dolgot kezükben tartják, hol pedig megint mint dolog incselkedik velük az, amit alig hogy társadalmi viszonyként rögzítettek.

Mivel az áruk csereértéke valójában nem egyéb, mint az egyesek munkáinak mint egyenlő és általános munkáknak egymásra vonatkozása, nem egyéb, mint a munka egy sajátos társadalmi formájának tárgyi kifejezése, ezért tautológia azt mondani, hogy a munka az *egyetlen* forrása a csereértéknek, és ennélfogva a gazdagságnak is, amennyiben ez csereértékekből áll. Ugyanilyen

* „A gazdagság két személy közötti viszony." *Galiani*: „Della moneta" [A pénzről]; Custodi gyűjteményében: „Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna", III. köt., Milánó 1803. 221. old.

** *A kéziratban igazítva*: az aranyon[18] — *Szerk.*

tautológia, hogy a természeti anyagnak mint olyannak nincs csereértéke,* mert nem tartalmaz munkát, a csereérték mint olyan pedig nem tartalmaz természeti anyagot. Amikor azonban William Petty „a munkát a gazdagság atyjának, a földet pedig anyjának" nevezi,[19] vagy Berkeley püspök azt kérdezi, „vajon a négy elem és bennük az ember munkája nem az igazi forrása-e a gazdagságnak",** vagy amikor az amerikai Th. Cooper népszerűen megmagyarázza: „Vedd el a kenyércipóból a ráfordított munkát, a pék, a molnár, a bérlő stb. munkáját, és mi marad belőle? Néhány kalász, mely vadon nő s bármi emberi használatra alkalmatlan"*** — akkor mindezekben a szemléletekben nem az elvont munkáról van szó, amely a csereérték forrása, hanem a konkrét munkáról mint anyagi gazdagság forrásáról, egyszóval a használati értékeket létrehozó munkáról. Amennyiben a használati érték előfeltevése az árunak, annyiban előfeltevése a benne elfogyasztott munka különös hasznossága, meghatározott célszerűsége; ezzel azonban az áru álláspontjáról egyszersmind már teljesen kimerítettük a munkának mint hasznos munkának figyelembevételét. A kenyérben mint használati értékben bennünket élelmiszer-tulajdonságai érdekelnek, semmiképpen sem a bérlő, a molnár, a pék stb. munkái. Ha valamilyen találmány révén e munkák $^{19}/_{20}$-a feleslegessé válnék, a cipó akkor is ugyanazt a szolgálatot tenné, mint azelőtt. Ha készen potyogna le az égből, használati értékének egy atomját sem veszítené el. A csereértéket szülő munka az áruknak mint általános egyenértékeknek egyenlőségében valósul meg, a munka mint célszerű termelő tevékenység viszont az áruk használati értékeinek végtelen sokféleségében valósul meg. A csereértéket szülő munka *elvont általános* és *egyenlő* munka, a használati értéket szülő munka viszont konkrét és különös munka, mely formája és anyaga szerint végtelenül különböző munkamódokra oszlik.

A használati értékeket létrehozó munkáról téves azt mondani, hogy az általa létrehozott, tudniillik az anyagi gazdagságnak *egyetlen* forrása. Minthogy ez olyan tevékenység, mely az anyagi elemet erre vagy arra a célra elsajátítja, szüksége van az anyagra mint előfeltételre. Különböző használati értékekben a munka és a természeti anyag közötti arány nagyon különböző, de a használati érték mindig tartalmaz természeti szubsztrátumot. Mint a

* „Természeti állapotában az anyagnak soha nincs értéke." *MacCulloch*: „Discours sur l'origine de l'économie politique etc.", ford. Prévost, Genf 1825, 57. old. Láthatjuk, hogy még egy MacCulloch is milyen magasan fölötte áll a német „gondolkodók" fetisizmusának, akik szerint az „anyagot" és még fél tucat más mindenfélét kell az érték elemeinek tekinteni. Vö. pl. *L. Stein*, i. m. I. köt. 170. old.

** *Berkeley*: „The Querist" [A kérdező], London 1750 [I. old.] „Whether the four elements, and man's labour therein be not the true source of wealth?"

*** *Th. Cooper*: „Lectures on the Elements of Political Economy" [Előadások a politikai gazdaságtan elemeiről], London 1831 (Columbia 1826), 99. old.

természetinek ilyen vagy olyan formában való elsajátítására irányuló célszerű tevékenység, a munka az emberi létezésnek természeti feltétele, az ember és természet közötti anyagcserének minden társadalmi formától független feltétele. A csereértéket szülő munka ellenben a munkának sajátos társadalmi formája. A szabómunka pl. a maga anyagi meghatározottságában mint különös termelő tevékenység a kabátot termeli, de nem a kabát csereértékét. Ez utóbbit nem mint szabómunka termeli, hanem mint elvont általános munka, ez pedig olyan társadalmi összefüggéshez tartozik, melyet a szabó nem öltögetett a kabáthoz. Az antik háziiparban így az asszonyok megtermelték a kabátot, anélkül, hogy a kabát csereértékét termelték volna. A munkát mint anyagi gazdagságnak forrását Mózes, a törvényhozó éppúgy ismerte, mint Adam Smith, a vámhivatalnok.*

Vizsgáljunk meg mármost néhány közelebbi meghatározást, amely a csereértéknek munkaidőre való visszavezetéséből adódik.

Mint használati értéknek az árunak oksági hatása van. A búza pl. mint élelmiszer fejt ki hatást. Egy gép meghatározott arányokban munkát helyettesít. Az árunak ezt a hatását, melynél fogva használati érték, a fogyasztás tárgya, az áru szolgálatának nevezhetjük, olyan szolgálatnak, amelyet mint használati érték teljesít. Mint csereértéket azonban az árut mindig csak az eredmény nézőpontjából tekintjük. Nem arról a szolgálatról van szó, melyet az áru teljesít, hanem arról a szolgálatról**, melyet termelésében neki magának teljesítettek. Így tehát pl. egy gép csereértékét nem az a munkaidőmennyiség határozza meg, melyet helyettesít, hanem az a munkaidő-mennyiség, amelyet benne magában feldolgoztak és ilymódon egy ugyanolyan fajta új gép megtermeléséhez szükséges.

Ha tehát az áruk termeléséhez szükséges munkamennyiség állandó maradna, akkor az áruk csereértéke is változhatatlan volna. De a termelés könnyű és nehéz volta állandóan változik. Ha a munka termelőereje nő, akkor ugyanazt a használati értéket rövidebb idő alatt termeli. Ha a munka termelőereje csökken, akkor ugyanannak a használati értéknek a termeléséhez több időre van szükség. Az áruban foglalt munkaidő nagysága, tehát az áru csereértéke ennélfogva változó; növekszik vagy csökken a munka termelőerejének

* F. List — aki sohasem tudta megérteni, hogy mi a különbség a hasznosat, használati értéket megalkotni segítő munka és a gazdagság egy meghatározott társadalmi formáját, a csereértéket megalkotó munka között, aminthogy érdekelten gyakorlatias értelmétől a megértés egyáltalában messzire esett — ezért a modern angol közgazdászokban az egyiptomi Mózes puszta plagizátorait látta.

** Érthető, milyen „szolgálatot" tehet a „szolgálat" (service) kategória olyasfajta közgazdászoknak, mint J. B. Say és F. Bastiat, akiknek okoskodó bölcsessége, mint ezt már Malthus helyesen megjegyezte, mindenütt elvonatkoztat a gazdasági viszonyok sajátos formameghatározottságától.

növekedésével vagy csökkenésével fordított arányban. A munka termelőerejét, melyet a feldolgozó iparban előre meghatározott fokban alkalmaznak, a mezőgazdaságban és a kitermelő iparban egyszersmind ellenőrizhetetlen természeti viszonyok is megszabják. *Ugyanaz* a munka különböző fémek nagyobb vagy kisebb kiaknázását fogja eredményezni, aszerint, hogy ezek a fémek a földkéregben viszonylag ritkábban vagy gyakrabban fordulnak-e elő. *Ugyanaz* a munka kedvező időjárás esetén 2 bushel búzában, kedvezőtlen időjárás esetén talán csak 1 bushel búzában tárgyiasul. Látszólag itt a ritkaság vagy felesleg mint természeti viszonyok határozzák meg az áruk csereértékét, mert ezek határozzák meg a különös reális munkának a természeti viszonyokhoz kötött termelőerejét.

Különböző használati értékek nem-egyenlő terjedelemben tartalmazzák ugyanazt a munkaidőt, vagyis ugyanazt a csereértéket. Használati értékének minél kisebb terjedelmében tartalmaz egy áru — más használati értékekhez hasonlítva — egy meghatározott mennyiségű munkaidőt, annál nagyobb a *fajlagos csereértéke*. Ha azt látjuk, hogy a kultúra különböző, egymástól nagyon távol eső korszakaiban bizonyos használati értékek egymással olyan fajlagos csereértékek sorát alkotják, amelyek megőrzik egymáshoz képest, ha nem is szabatosan ugyanazt a számszerű viszonyt, de a fölé- és alárendeltség általános viszonyát, mint pl. arany, ezüst, réz, vas vagy búza, rozs, árpa, zab, ebből csak az következik, hogy a társadalmi termelőerők progresszív fejlődése egyenletesen vagy megközelítőleg egyenletesen hat arra a munkaidőre, mely e különböző áruk termeléséhez szükséges.

Egy áru csereértéke nem jelenik meg saját használati értékében. Mint az általános társadalmi munkaidő tárgyiasulása azonban egy áru használati értéke viszonyokba kerül más áruk használati értékeivel. Az egyik áru csereértéke így a többi áruk használati értékeiben nyilatkozik meg. Az egyenérték valójában egy áru csereértéke egy másik áru használati értékében kifejezve. Ha pl. azt mondom, hogy egy rőf vászon két font kávét ér, akkor a vászon csereértékét a kávé használati értékében, mégpedig ennek a használati értéknek meghatározott mennyiségében fejeztem ki. Ha ez az arány adva van, akkor bármilyen mennyiségű vászon értékét kifejezhetem kávéban. Világos, hogy egy áru csereértéke, pl. a vászoné, nincs kimerítve abban az arányban, melyben egy másik különös áru, pl. kávé alkotja egyenértékét. Az általános munkaidőnek az a mennyisége, melyet a rőf vászon képvisel, egyidejűleg valamennyi más áru végtelenül különböző terjedelmű használati értékeiben is realizálódik. Mindegyik más áru használati értéke abban az arányban, melyben egyenlő nagyságú munkaidőt képvisel, egyenértéke a rőf vászonnak. *Ennek az egyes árunak* a csereértéke ezért kimerítően csak abban a végtelenül sok egyenletben fejeződik ki, amelyekben valamennyi más áru használati értéke ennek az árunak egyenértéke. Csak ezeknek az egyenleteknek az együttesében, vagyis azoknak a külön-

böző arányoknak összességében, melyekben egy áru mindegyik másik áruval kicserélhető, fejeződik ki kimerítően az áru mint *általános egyenérték*. Pl. az egyenletek következő sora

1 rőf vászon = $^1/_2$ font tea,
1 rőf vászon = 2 font kávé,
1 rőf vászon = 8 font kenyér,
1 rőf vászon = 6 rőf karton,

kifejezhető ilyenképpen:

1 rőf vászon = $^1/_8$ font tea + $^1/_2$ font kávé + 2 font kenyér + $1^1/_2$ rőf karton.

Ha ennélfogva előttünk állna az egyenletek egész együttese, amiben egy rőf vászon értéke kimerítően kifejeződik, csereértékét sor formájában ábrázolhatnók. Valójában ez a sor végtelen, minthogy az áruk köre sohasem zárul le véglegesen, hanem állandóan bővül. Amennyiben azonban az egyik áru a csereértékét így valamennyi más áru használati értékeiben méri, megfordítva is, valamennyi más áru csereértékei is mérik magukat ennek az egy, magát őbennük mérő árunak a használati értékében.* Ha 1 rőf vászon csereértéke $^1/_2$ font teában vagy 2 font kávéban vagy 6 rőf kartonban vagy 8 font kenyérben stb. fejeződik ki, ebből az következik, hogy a kávé, tea, karton, kenyér stb. abban az arányban, amelyben egy harmadikkal, a vászonnal egyenlők, egymás között is egyenlők, tehát a vászon csereértékeinek közös mértékéül szolgál. Mindegyik áru mint tárgyiasult általános munkaidő, azaz általános munkaidőnek meghatározott mennyisége, csereértékét sorjában valamennyi más áru használati értékének meghatározott mennyiségeiben fejezi ki, és megfordítva, valamennyi más áru csereértékei ennek az egy kizárólagos árunak a használati értékében mérik magukat. Mint csereérték azonban mindegyik áru egyrészt az az egy kizárólagos áru, amely valamennyi más áru csereértékeinek közös mértékéül szolgál, másrészt csak egy a sok áru közül, amelyek teljes körében mindegyik másik áru közvetlenül kifejezi csereértékét.

Egy áru *értéknagyságát* nem érinti, hogy kevés vagy sok másfajta áru létezik-e rajta kívül. Hogy azonban az egyenleteknek az a sora, melyben csereértéke realizálódik, nagyobb vagy kisebb-e, az a más áruk nagyobb vagy kisebb sokféleségétől függ. Az az egyenlet-sor, melyben pl. a kávé értéke jelentkezik, kifejezi kicserélhetőségének szféráját, azokat a határokat, melyeken belül csereértékként funkcionál. Egy áru csereértékének mint az általános munkaidő tárgyiasulásának megfelel egyenértékűségének végtelenül különböző használati értékekben való kifejezése.

* „Sajátsága még a mértékeknek, hogy olyan viszonyokba kerülnek a megmért dolgokkal, melyben a megmért dolog bizonyos módon mértékévé válik a mértékül szolgáló dolognak." *Montanari*: „Della moneta"; Custodi gyűjteményében, Parte antica, III. köt., 48. old.

Láttuk, hogy egy áru csereértéke a közvetlenül benne magában foglalt munkaidő mennyiségével változik. Realizált, azaz más áruk használati értékeiben kifejezett csereértékének ugyanígy attól az aránytól kell függnie, amelyben a valamennyi más áru termelésére fordított munkaidő változik. Ha pl. az egy véka búza termeléséhez szükséges munkaidő ugyanaz maradna, miközben a valamennyi más áru termeléséhez megkövetelt munkaidő megkétszereződnék, akkor a véka búza csereértéke, az egyenértékeiben kifejezve, a felével csökkenne. Az eredmény gyakorlatilag ugyanaz lenne, mintha a véka búza előállításához szükséges munkaidő a felével csökkent volna, a valamennyi más áru előállításához szükséges munkaidő pedig változatlan maradt volna. Az áruk értékét az az arány határozza meg, amelyben ugyanannyi munkaidő alatt megtermelhetők. Hogy lássuk, milyen lehetséges változásokon mehet át ez az arány, feltételezzünk két árut, *A*-t és *B*-t. *Először*: Tegyük fel, hogy a *B* termeléséhez szükséges munkaidő változatlan marad. Ebben az esetben *A*-nak *B*-ben kifejezett csereértéke az *A* termeléséhez megkövetelt munkaidő csökkenésével vagy növekedésével egyenes arányban csökken vagy növekedik. *Másodszor*: Tegyük fel, hogy az *A* termeléséhez szükséges munkaidő változatlan marad. *A*-nak *B*-ben kifejezett csereértéke akkor a *B* termeléséhez megkövetelt munkaidő csökkenésével vagy növekedésével fordított arányban csökken vagy növekedik. *Harmadszor*: Tegyük fel, hogy az *A* és a *B* termeléséhez megkövetelt munkaidő egyenlő arányban csökken vagy növekszik. Akkor *A* egyenértékűségének *B*-ben való kifejezése változatlan marad. Ha minden munka termelőereje valamely körülmény révén egyazon mértékben csökkenne, úgyhogy minden áru termeléséhez egyenlő arányban több munkaidőre volna szükség, akkor *minden* áru értéke emelkednék, csereértékük reális kifejezése változatlan maradna és a társadalom valóságos gazdagsága csökkenne, minthogy használati értékek ugyanazon tömegének megalkotásához a társadalomnak több munkaidőre volna szüksége. *Negyedszer*: Az *A* és *B* termeléséhez szükséges munkaidő mindkettőnél növekedhetik vagy csökkenhet, de egyenlőtlen fokban, vagy pedig az *A*-hoz szükséges munkaidő növekedhetik, a *B*-hez szükséges viszont csökkenhet, vagy megfordítva. Ezeket az eseteket mind visszavezethetjük egyszerűen arra, amikor az egyik áru termeléséhez megkövetelt munkaidő változatlan marad, míg a másik árué növekedik vagy csökken.

Mindegyik áru csereértéke kifejeződik mindegyik másik áru használati értékében, e használati értéknek akár egész nagyságaiban, akár törtjeiben. Mint csereérték mindegyik áru éppúgy osztható, mint maga a benne tárgyiasult munkaidő. Az áruk egyenértékűsége éppúgy független attól, hogy mint használati értékek fizikailag oszthatók-e, mint ahogyan az áruk csereértékeinek összeadásakor közömbös, hogy ezeknek az áruknak a használati értékei *egy* új áruvá való átolvasztásukkor milyen reális formaváltozáson mennek át.

Eddig az árut kettős nézőpontból vizsgáltuk, mint használati értéket és mint

csereértéket, mindkét esetben egyoldalúan. Az áru mint áru azonban közvetlenül *egysége* használati értéknek és csereértéknek; ugyanakkor az áru csak a többi árukra való vonatkozásban áru. Az áruk *valóságos* egymásra vonatkozása a *cserefolyamatuk*. Ez társadalmi folyamat, melybe az egymástól független egyének lépnek, de csak mint árubirtokosok lépnek be; egymás számára való kölcsönös létezésük áruik létezése, és így valójában csak a cserefolyamat tudatos hordozóiként jelennek meg.

Az áru *használati érték* — búza, vászon, gyémánt, gép stb. —, de mint áru egyúttal *nem* használati érték. Ha használati érték volna a birtokosa számára, azaz közvetlenül eszköz az ő saját szükségleteinek a kielégítésére, akkor nem volna áru. Az ő számára az áru éppenséggel *nem-használati érték*, tudniillik csupán anyagi hordozója a csereértéknek, vagyis puszta *csereeszköz*; mint a csereérték aktív hordozója válik a használati érték csereeszközzé. Birtokosa számára az áru már csak mint csereérték használati érték.* Használati értékké ezért előbb *lennie* kell, mindenekelőtt mások számára. Minthogy saját birtokosa számára nem használati érték, más áru birtokosai számára használati érték. Ha nem, akkor birtokosának munkája haszontalan munka volt, eredménye tehát nem áru. Másrészt az árunak *az ő maga számára* is használati értékké kell lennie, mert az ő létfenntartási eszközei árujén kívül, idegen áruk használati értékeiben léteznek. Hogy használati értékké *legyen*, az árunak olyan különös szükséglettel kell találkoznia, amely szükséglet kielégítésének ő maga a tárgya. Az áruk használati értékei tehát úgy *lesznek* használati értékekké, hogy mindenoldalúan helyet cserélnek; abból a kézből, melyben csereeszközök, átmennek abba a kézbe, melyben használati tárgyak. Az áruknak csak ezzel a mindenoldalú *elidegenülésével* lesz a bennük foglalt munka hasznos munkává. Ebben a *folyamatos* egymásra mint használati értékekre való vonatkozásukban az áruk nem kapnak új gazdasági formameghatározottságot. Sőt, eltűnik az a formameghatározottságuk, mely őket mint árut jellemezte. A kenyér pl., amikor a pék kezéből a fogyasztó kezébe megy át, nem változtatja meg kenyérként való létezését. Megfordítva, csak a fogyasztó vonatkozik hozzá mint használati értékhez, mint ehhez a meghatározott élelmiszerhez, míg a pék kezében a kenyér gazdasági viszony hordozója, érzéki-érzékfeletti dolog volt. Az egyetlen formacsere tehát, amelyen az áruk átmennek, miközben használati értékké lesznek, az, hogy megszűnik formai létezésük, amelyben nem-használati érték voltak birtokosuk és használati érték nem-birtokosuk számára. Hogy az áruk használati értékké lesznek, az feltételezi mindenoldalú elidegenülésüket, a cserefolyamatba való belépésüket, csakhogy a csere számára való létezésük nem

* Ebben a meghatározottságban fogja fel Arisztotelész a csereértéket (lásd a fejezet elején idézett helyet).

más, mint csereértékként való létezésük. Ezért ahhoz, hogy használati értékekként megvalósuljanak, csereértékekként kell megvalósulniok.

Az egyes áru a használati érték nézőpontjából eredetileg mint önálló dolog jelent meg, ezzel szemben mint csereértéket már eleve valamennyi más árura való vonatkozásban vizsgáltuk. Ez a vonatkozás azonban csak elméleti, elgondolt volt. Működővé csak a cserefolyamatban válik. Másrészt az áru *csereérték* ugyan, amennyiben egy meghatározott mennyiségű munkaidőt dolgoztak fel benne és így hát *tárgyiasult munkaidő*. Közvetlen mivoltában azonban csak különös tartalmú tárgyiasult egyéni munkaidő, nem *általános* munkaidő. Ezért *nem* közvetlenül csereérték, hanem még azzá kell *lennie*. Mindenekelőtt csak annyiban lehet az általános munkaidőnek tárgyiasulása, amennyiben meghatározott hasznos alkalmazásában, tehát egy használati értékben képvisel munkaidőt. Csakis ezzel az anyagi feltétellel előfeltételeztük az árukban foglalt munkaidőt általános, társadalmi munkaidőnek. Ha ennélfogva az áru csak úgy lehet használati értékké, hogy csereértékként megvalósul, másrészt viszont csak úgy valósulhat meg csereértékként, hogy elidegenülése közben használati értéknek bizonyul. Egy áru használati értékként csak annak idegeníthető el, akinek számára használati érték, azaz különös szükséglet tárgya. Másrészt csak más áru ellenében idegenítik el, vagy — ha a másik áru birtokosának oldaláról nézzük — árját az is csak annyiban tudja elidegeníteni, azaz megvalósítani, amennyiben kapcsolatba hozza azzal a különös szükséglettel, amelynek tárgya ez az áru. Az áruknak *használati értékekként* való mindenoldalú elidegenülésekor ezért az árukat anyagi különbözőségük szerint mint különös dolgokat vonatkoztatják egymásra, amely dolgok sajátos tulajdonságaiknál fogva különös szükségleteket elégítenek ki. De mint ilyen puszta használati értékek az áruk egymás számára közömbös létezések, s éppenséggel vonatkozásnélküliek. Mint használati értékek csak különös szükségletekre való vonatkozásukban cserélhetők ki. Kicserélhetők azonban csak mint egyenértékek lehetnek, egyenértékek pedig csak mint tárgyiasult munkaidő egyenlő mennyiségei, úgyhogy egyáltalán nem jön már tekintetbe, hogy mint használati értékeknek milyen természetes tulajdonságaik vannak, és ennélfogva az áruknak mi a viszonyuk különös szükségletekhez. Egy áru éppen azáltal működik csereértékként, hogy mint egyenérték tetszőlegesen helyettesíti mindegyik másik áru meghatározott mennyiségét, közömbös, hogy a másik áru birtokosa számára használati érték-e vagy sem. De a másik áru birtokosa számára csak annyiban lesz áruvá, amennyiben számára használati érték, és saját birtokosa számára csak akkor lesz csereértékké, ha a másik számára áru. Egyazon vonatkozás volna tehát: az áruknak mint lényegileg egyenlő, csak mennyiségileg különböző nagyságoknak vonatkozása; az áruknak mint az általános munkaidő anyagiasulásaként való egyenlővétele; és egyidejűleg mint minőségileg különböző dolgoknak, mint meghatározott szükségleteket kielégítő különös használati értékeknek a

vonatkozása, egyszóval az árukat mint valóságos használati értékeket megkülönböztető vonatkozása. De ez az egyenlősítés és egyenlőtlenítés kölcsönösen kizárja egymást. Ilymódon nemcsak hogy problémáknak egy hibás köre jelentkezik — mivel az egyiknek a megoldása előfeltételezi a másiknak a megoldását —, hanem egy ellentmondó követelményeket egyesítő egész— mivel az egyik feltétel teljesülése közvetlenül az ellenkezőjének a teljesüléséhez van kötve.

Az áruk cserefolyamata szükségképp mind a kibontakozása, mind a megoldása ezeknek az ellentmondásoknak; ezek azonban nem jelentkezhetnek benne ilyen egyszerű módon. Csak azt láttuk, hogy maguk az áruk miként vonatkoznak kölcsönösen egymásra mint használati értékek, azaz miként lépnek fel az áruk mint használati értékek a cserefolyamaton *belül*. A csereérték ellenben, ahogyan eddig vizsgáltuk, csupán a mi elvonatkoztatásunkban létezett, vagy ha úgy tetszik, az egyes árubirtokos elvonatkoztatásában, akinek az áru mint használati érték a raktárát és mint csereérték a lelkiismeretét terheli. Maguknak az áruknak azonban a cserefolyamaton belül egymás számára nemcsak mint használati értékeknek, hanem mint csereértékeknek is létezniök kell, s e létezésüknek mint saját egymásra vonatkozásuknak kell megjelennie. A nehézség, amelybe mindenekelőtt beleütköztünk, az volt, hogy az árut — avégett, hogy csereértékként, tárgyiasult munkaként jelentkezhessék — előbb használati értékként el kell idegeníteni, túl kell adni rajta, míg használati értékként való elidegenülése, megfordítva, csereértékként való létezését előfeltételezi. De tegyük fel, hogy ez a nehézség meg van oldva. Az áru levetette különös használati értékét és ennek elidegenülése által teljesítette azt az anyagi feltételt, hogy társadalmilag hasznos munka legyen, nem pedig az egyesnek önmaga számára való különös munkája. Így azután a cserefolyamatban csereértékké, általános egyenértékké, a többi áruk számára tárgyiasult általános munkaidővé kell lennie, és így már nem egy különös használati érték korlátozott hatására kell szert tennie, hanem arra a képességre, hogy minden használati értékben mint egyenértékeiben közvetlenül kifejeződjék. De mindegyik áru *az* áru, melynek így, különös használati értékének elidegenülése által az általános munkaidő közvetlen anyagiasulásaként kell megjelennie. Másrészt azonban a cserefolyamatban csak különös áruk állnak egymással szemben, magánegyéneknek különös használati értékekben megtestesült munkái. Az általános munkaidő maga is elvonatkoztatás, amely mint ilyen az áruk számára nem létezik.

Ha megvizsgáljuk az egyenletek együttesét, amiben egy áru csereértéke reálisan kifejeződik, pl :

1 rőf vászon = 2 font kávé,
1 rőf vászon = $^1/_2$ font tea,
1 rőf vászon = 8 font kenyér stb.,

akkor ezek az egyenletek csak azt mondják ugyan, hogy 1 rőf vászonban, 2 font kávéban, $^1/_2$ font teában stb. egyenlő nagyságú általános, társadalmi munkaidő tárgyiasul. De valójában azok az egyéni munkák, amelyek ezekben a különös használati értékekben jelentkeznek, csak azáltal lesznek általános és ebben a formában társadalmi munkává, hogy valóban kicserélődnek egymással a bennük foglalt munka időtartamának* arányában. A társadalmi munkaidő úgyszólván csak lappangva létezik ezekben az árukban és csak cserefolyamatukban nyilatkozik meg. Nem az egyének munkája mint közösségi munka a kiindulópont, hanem megfordítva, magánegyéneknek különös munkái, olyan munkák, amelyek csak a cserefolyamatban, eredeti jellegük megszűnésével bizonyulnak általános társadalmi munkának. Az általános társadalmi munka tehát nem kész előfeltevés, hanem létrejövő eredmény. És így adódik az az új nehézség, hogy az áruknak egyrészt mint tárgyiasult általános munkaidőnek kell a cserefolyamatba belépniök, másrészt az egyének munkaidejének mint általános munkaidőnek a tárgyiasulása maga is csak a cserefolyamat terméke.

Használati értékének, tehát eredeti létezésének elidegenülése révén mindegyik árunak szert kell tennie megfelelő csereérték-létezésére. Az árunak ezért a cserefolyamatban meg kell kettőznie létezését. Másrészt második létezése, csereérték-létezése, maga is csak egy másik áru lehet, mert a cserefolyamatban csak áruk állnak egymással szemben. Hogyan lehet egy különös árut közvetlenül mint *tárgyiasult általános* munkaidőt kifejezni, vagy ami ugyanaz, hogyan lehet az egyéni munkaidőnek, mely egy különös áruban tárgyiasult, közvetlenül az általánosság jellegét adni? Egy áru csereértékének, azaz mindegyik áruénak mint általános egyenértéknek reális kifejezése egyenleteknek egy végtelen együttesében ábrázolódik, ilyenképpen:

1 rőf vászon = 2 font kávé,
1 rőf vászon = $^1/_2$ font tea,
1 rőf vászon = 8 font kenyér,
1 rőf vászon = 6 rőf karton,
1 rőf vászon = stb.

Ez az ábrázolás elméleti volt, amennyiben az áru mint tárgyiasult általános munkaidőnek meghatározott mennyisége csak *elgondolt* volt. Egy különös árunak mint általános egyenértéknek a létezése az egyenletek fenti sorának egyszerű megfordításával puszta elvonatkoztatásból magának a cserefolyamatnak *társadalmi* eredményévé válik. Tehát pl.:

2 font kávé = 1 rőf vászon,
$^1/_2$ font tea = 1 rőf vászon,
8 font kenyér = 1 rőf vászon,
6 rőf karton = 1 rőf vászon.

* *A kéziratban igazítva:* e munka időtartamának. — *Szerk.*

Amikor a kávé, tea, kenyér, karton, egyszóval valamennyi áru a benne magában foglalt munkaidőt vászonban fejezi ki, akkor megfordítva, a vászon csereértéke valamennyi más áruban mint egyenértékeiben bontakozik ki, és a vászonban magában tárgyiasult munkaidő közvetlenül az általános munkaidővé lesz, amely egyaránt kifejeződik valamennyi más áru különböző terjedelmeiben. A vászon itt valamennyi más árunak reá gyakorolt *mindenoldalú hatása* által lesz *általános egyenértékké*. Mint csereérték mindegyik áru valamennyi más áru értékeinek mértékévé lett. Itt megfordítva, mivelhogy valamennyi áru a csereértékét egy meghatározott áruban méri, a kirekesztett áru válik a csereérték adekvát létezésévé, általános egyenértékként való létezésévé. Viszont az az egy végtelen sor, vagyis az a végtelen sok egyenlet, amelyben mindegyik áru csereértéke kifejeződött, egyetlen, mindössze kéttagú egyenletre zsugorodik össze. A 2 font kávé = 1 rőf vászon egyenlet most a kávé csereértékének kimerítő kifejezése, minthogy ebben a kifejezésben a kávé közvetlenül mint mindegyik másik áru meghatározott mennyiségének egyenértéke jelenik meg. A cserefolyamaton belül tehát most az áruk vászon formájában vannak egymás számára, illetve jelennek meg egymás előtt csereértékekként. Az, hogy valamennyi áru csereértékként úgy vonatkozik egymásra, mint tárgyiasult általános munkaidőnek csupán különböző mennyiségei, most úgy jelenik meg, hogy csereértékként csak *ugyanannak* a tárgynak, a vászonnak különböző mennyiségeit képviseli. Az általános munkaidő a maga részéről ezért mint egy különös dolog jelentkezik, mint egy áru, amely ott áll valamennyi más áru mellett és rajta kívül. Ugyanakkor azonban az az egyenlet, amelyben áru árunak csereértékeként jelentkezik, pl. 2 font kávé = 1 rőf vászon, még csak megvalósítandó egyenlővétel. Az áru csupán használati értékként való elidegenítése által, ami attól függ, hogy szükséglet tárgyának bizonyul-e a cserefolyamatban, változik át valóban kávé-létezéséből vászon-létezésébe, ölti fel így az általános egyenérték formáját és lesz valóban csereértékké valamennyi más áru számára. Megfordítva, azáltal, hogy használati értékként való elidegenülése révén valamennyi áru vászonná változik át, lesz a vászon valamennyi más áru átváltozott létezésévé, és csak mint valamennyi más áru e vászonná való átváltozásának eredménye lesz közvetlenül az *általános munkaidőnek tárgyiasulásává*, azaz az egyéni munkák mindenoldalú elidegenülésének, megszűnésének [Aufhebung] termékévé. Az áruk így megkettőzik létezésüket, hogy egymás számára csereértékekként jelenhessenek meg, az általános egyenértékként kirekesztett áru pedig megkettőzi a használati értékét. Azonkívül, hogy mint különös árunak különös használati értéke van, szert tesz egy általános használati értékre is. Ez a használati értéke maga is formameghatározottság, azaz abból a sajátos szerepéből fakad, melyet a többi árunak reá gyakorolt mindenoldalú hatása által a cserefolyamatban játszik. Mindegyik áru használati értéke mint egy különös szükséglet tárgya különböző kezekben különböző értékű, pl. más

értékű annak a kezében, aki elidegeníti, mint annak a kezében, aki elsajátítja. Az általános egyenértékként kirekesztett áru most egy magából a cserefolyamatból kinövő általános szükségletnek tárgya és mindenki számára ugyanaz a használati értéke van, az, hogy a csereérték hordozója, általános csereeszköz. Ilymódon ebben az egy áruban megoldódott az az ellentmondás, melyet az áru mint olyan magában foglal, az, hogy mint különös használati érték egyúttal általános egyenérték is és ezért mindenki számára használati érték, általános használati érték. Míg tehát most valamennyi más áru a csereértékét mindenekelőtt a kirekesztőleges áruval alkotott eszmei, előbb realizálandó egyenletként fejezi ki, ugyanakkor ennek a kirekesztőleges árunak az esetében ennek használati értéke, bár reális, magában a folyamatban puszta formai létezésként jelenik meg, melyet előbb valóságos használati értékekké való átváltoztatás által kell realizálni. Eredetileg az áru úgy jelentkezett, mint egyáltalában-való áru, mint egy különös használati értékben tárgyiasult általános munkaidő. A cserefolyamatban valamennyi áru a kirekesztőleges árura vonatkozik mint egyáltalában-való árura, mint *az* árura, mint az általános munkaidőnek egy különös használati értékben való létezésére. Mint *különös* áruk ezért ellentétesen viszonyulnak egy különös áruhoz mint az *általános* áruhoz.* Az tehát, hogy az árubirtokosok munkáikra kölcsönösen mint általános társadalmi munkára vonatkoznak, úgy jelentkezik, hogy áruikra mint csereértékekre vonatkoznak; az áruknak mint csereértékeknek a cserefolyamatban való kölcsönös egymásra vonatkozása pedig úgy, mint mindenoldalú vonatkozásuk egy különös árura mint csereértékük adekvát kifejezésére, ami megfordítva megint úgy jelenik meg, mint ennek a különös árunak sajátos vonatkozása valamennyi más áruhoz és ezért mint egy dolognak meghatározott, mintegy természetadta módon társadalmi jellege. Az a különös áru, amely így valamennyi áru csereértékének az adekvát létezését képviseli, vagyis az áruk csereértéke mint különös, kirekesztőleges áru, ez — a *pénz*. Ez az áruk csereértékének kikristályosodása, melyet ezek magában a cserefolyamatban képeznek. Míg az áruk ennélfogva a cserefolyamaton belül azáltal lesznek *használati értékekké* egymás számára, hogy minden formameghatározottságot levetnek és közvetlen anyagi alakjukban vonatkoznak egymásra, ahhoz viszont, hogy *csereértékekként* jelenjenek meg egymás számára, új formameghatározottságot kell ölteniök, el kell jutniok a pénzképzésig. A pénz nem jelkép, éppoly kevéssé, mint ahogy egy használati értéknek áruként való létezése sem jelkép. Az, hogy egy társadalmi termelési viszony mint egy az egyéneken kívül meglevő tárgy jelentkezik, azok a meghatározott vonatkozások pedig, amelyekbe az egyének társadalmi életük termelési folyamatában belekerülnek, egy dolog sajátos tulajdonságaiként, — ez a fonákság, ez a nem képzelt, hanem prózai módon reális misztifikáció

* *Jegyzet a kéziratban*: Ugyancz a kifejezés megtalálható Genovesinál. — *Szerk.*

jellemzi a csereértéket szülő munka valamennyi társadalmi formáját. A pénzben csak szembeötlőbben jelenik meg, mint az áruban.

Annak a különös árunak, melyben valamennyi áru pénz-létének ki kell kristályosodnia, a csereérték természetéből közvetlenül fakadó szükséges fizikai tulajdonságai a tetszőleges oszthatóság, a részek egyformasága és ez áru valamennyi példányának különbségnélküli volta. Mint az általános munkaidő anyagiasulásának egynemű anyagiasulásnak kell lennie és arra képesnek, hogy pusztán mennyiségi különbségeket kifejezzen. A másik szükséges tulajdonsága használati értékének tartóssága, minthogy a cserefolyamaton belül tartósan kell működnie. A nemesfémekben kiváltképpen megvannak ezek a tulajdonságok. Minthogy a pénz nem a reflexiónak vagy a megállapodásnak terméke, hanem ösztönszerűen képződik a cserefolyamatban, nagyon különböző és többékevésbé alkalmatlan áruk váltakozva látták el a pénz funkcióját. Az a szükségesség, hogy a cserefolyamat fejlődésének bizonyos fokán csereérték és használati érték meghatározásait az áruk között polárisan osszák el, úgyhogy egyik áru pl. csereeszközként szerepel, míg a másikat használati értékként idegenítik el, azt hozza magával, hogy mindenütt a legáltalánosabb használati értékű áru vagy akár több ilyen áru játssza, eleinte véletlenül, a pénz szerepét. Ha ezek az áruk nem is egy közvetlenül meglevő szükséglet tárgyai, a gazdagság anyagilag legjelentősebb alkotórészeként való létezésük a többi használati értéknél általánosabb jelleget biztosít nekik.

A közvetlen cserekereskedelem, a cserefolyamat természetadta formája, sokkal inkább kifejezi a használati értékek kezdődő átváltozását árukká, mint az árukét pénzzé. A csereérték nem tesz szert szabad alakra, hanem még közvetlenül a használati értékhez van kötve. Ez kettősen mutatkozik. Maga a termelés az egész szerkezetében használati értékre, nem pedig csereértékre irányul, s ezért csak a fogyasztáshoz szükségesnek a mértékét meghaladó többletük révén ér véget itt a használati értékek használati érték volta s lesznek a csere eszközévé, áruvá. Másrészt árukká csak a közvetlen használati érték határain belül lesznek, habár polárisan elosztva, úgyhogy az árubirtokosok által kicserélendő áruk használati értékek kell hogy legyenek mindkettőjük számára, de mindegyik a nem-birtokosa számára használati érték. Valójában az áruk cserefolyamata eredetileg nem a természetadta közösségek ölében jelenik meg,* hanem ott, ahol ezek véget érnek, határaikon, azon a néhány ponton, ahol más közösségekkel érintkezésbe lépnek. Itt kezdődik a cserekereskedelem és innen üt vissza a közösség belsejébe, s hat bomlasztóan a közösségre. Azok a különös

* Arisztotelész ugyanezt jegyzi meg a magáncsaládról, mint az őseredeti közösségről. Ámde a család őseredeti formája maga is törzscsalád, s csak ennek történelmi felbomlásából fejlődik ki a magáncsalád. „Ugyanis a legelső közösségben (ez pedig a háznép) nyilvánvaló, hogy nem volt erre" (ti. „a cserére") „szükség." (i. h.)

használati értékek, melyek a különböző közösségek közötti cserekereskedelemben árukká válnak, mint a rabszolga, barom, fémek, alkotják ezért többnyire az első pénzt magán a közösségen belül is. Láttuk, hogy egy áru csereértéke annál magasabb fokban jelentkezik csereértékként, minél hosszabb egyenértékeinek sora, vagyis minél *nagyobb* ennek az árunak a kicserélési szférája. A cserekereskedelem fokozatos kibővülése, a cserék szaporodása és a cserekereskedelembe kerülő áruk sokfélévé válása kifejleszti ennélfogva az árut mint csereértéket, a pénzképződésre hajt és ezzel felbomlasztóan hat a közvetlen cserekereskedelemre. A közgazdászok a pénzt azokból a külső nehézségekből szokták levezetni, melyekbe a kibővült cserekereskedelem ütközik, de közben elfelejtik, hogy ezek a nehézségek a csereérték kifejlődéséből és ilymódon a társadalmi munkának mint általános munkának a kifejlődéséből fakadnak. Pl.: Az áruk mint használati értékek nem oszthatók tetszőlegesen, pedig mint csereértékeknek ilyeneknek kellene lenniök. Vagy *A* áruja használati érték lehet *B* számára, viszont *B* áruja nem használati érték *A* számára. Vagy kölcsönösen kicserélendő nem-osztható áruikra az árubirtokosoknak nem-egyenlő értékarányokban lehet szükségük. Másszóval, a közgazdászok az egyszerű cserekereskedelem vizsgálatának ürügyén annak az ellentmondásnak bizonyos oldalait szemléltetik önmaguk előtt, amelyet eltakar az, hogy az áru mint használati érték és csereérték közvetlen egysége létezik. Másrészt aztán következetesen ragaszkodnak ahhoz, hogy a cserekereskedelem az áruk cserefolyamatának adekvát formája, mely csak bizonyos technikai kényelmetlenségekkel jár, mikkel szemben a pénz furfangosan kigondolt kisegítő eszköz. Egy szellemes angol közgazdász ebből az egészen sekélyes álláspontból kiindulva helyesen állította ezért, hogy a pénz pusztán anyagi szerszám, akár a hajó vagy a gőzgép, de nem egy társadalmi termelési viszony kifejezése s következésképpen nem gazdasági kategória. Ezért visszás dolog, hogy a politikai gazdaságtanban tárgyalják, melynek valójában semmi köze a technológiához.*

Az áruvilágban a munkának kifejlett megosztása van előfeltételezve, vagy jobbanmondva ez jelentkezik közvetlenül a használati értékek sokféleségében, amelyek mint különös áruk lépnek egymással szembe, és amelyekben éppily sokféle munkamódok rejlenek. A *munka megosztása*, mint valamennyi különös termelő foglalatossági mód totalitása, nem egyéb, mint az anyagi oldaláról, használati értékeket termelő munkaként tekintett társadalmi munkának össz-

* „A pénz valójában csakis a vétel és eladás végbevitelének szerszáma" (de kérem, mit ért ön vételen és eladáson?), „és vizsgálata éppoly kevéssé része a politikai gazdaságtan tudományának, mint a hajók vagy a gőzgépek vagy bármely más olyan szerszám vizsgálata, melyet a gazdagság termelésének és elosztásának megkönnyítése végett alkalmaznak." *Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy etc." [Népszerű politikai gazdaságtan], London 1827, 178—179. old.

alakja. De mint ilyen, az áruk álláspontjáról és a cserefolyamaton belül, csak eredményében, maguknak az áruknak elkülönülésében létezik.

Az áruk kicserélése az a folyamat, amelyben a társadalmi anyagcsere, azaz a magánegyének különös termékeinek kicserélése egyúttal meghatározott társadalmi termelési viszonyok létrehozása, amelyekbe az egyének ez anyagcsere során belekerülnek. Az áruk folyamatszerű egymásra vonatkozásai az általános egyenértéknek megkülönböztetett meghatározásaiként kristályosodnak ki, és így a cserefolyamat egyúttal a pénz képződési folyamata. Ennek a folyamatnak, mely mint különböző folyamatok lezajlása jelentkezik, az egésze: a *forgalom.*

1858. augusztus—1859. január.
Marx és Engels Művei. 13. köt. 1965. 5—33. old.

BEVEZETÉS
A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ

I. TERMELÉS, FOGYASZTÁS, ELOSZTÁS, CSERE (FORGALOM)

1. Termelés

Vizsgálatunk tárgya mindenekelőtt az *anyagi termelés.*

Társadalomban termelő egyének — ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont. Az egyes és egyedülálló vadász és halász, akivel Smith és Ricardo kezdi, a XVIII. századi robinzonádok fantáziátlan képzelődései közé tartozik, amelyek semmiképp sem csupán a túlfinomultság elleni visszahatást és tévesen értelmezett természeti élethez való visszatérést fejezik ki, ahogy a művelődéstörténészek képzelik. Éppoly kevéssé, mint ahogy Rousseau contrat social-ja* — amely a természettől független szubjektumokat szerződés révén hozza viszonyba és kapcsolatba — sem nyugszik ilyen naturalizmuson. Ez a kis és nagy robinzonádok látszata, mégpedig csak az esztétikai látszata. Voltaképpen előlegezése ez a XVI. század óta kialakuló és a XVIII. században már óriásléptekkel megérlelődése felé haladó „polgári társadalomnak". A szabad konkurrencia e társadalmában az egyes ember úgy jelenik meg, mint aki el van oldozva a természeti kötelékektől stb., amelyek őt korábbi történelmi korszakokban egy meghatározott, körülhatárolt emberi tömörülés tartozékává teszik. A XVIII. század prófétái előtt, akikre Smith és Ricardo még teljes mértékben támaszkodnak, a XVIII. századnak ez az egyéne — aki egyrészt a feudális társadalmi formák felbomlásának, másrészt a XVI. század óta újonnan kifejlődött termelőerőknek a terméke — eszményként lebeg, melynek létezése múltbeli létezés. Nem történelmi eredményként, hanem a történelem kiindulópontjaként. Ugyanis a természetszerű egyénként — az emberi természetről alkotott elképzelésükhöz hozzámérten —, nem történelmileg keletkezőként, hanem a természettől tételezettként. Ez a csalatkozás eddig sajátja volt minden új korszaknak. Steuart, aki némely tekintetben a XVIII. századdal ellentétben és mint arisztokrata inkább áll történelmi talajon, ezt az együgyűséget elkerülte.

* — társadalmi szerződése. — *Szerk.*

Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennélfogva a termelő egyén is, önállótlannak, egy nagyobb egészhez tartozónak: először még egészen természetes módon a családban és a törzzsé kiszélesedett családban; később a törzsek ellentétéből és összeolvadásából létrejövő különböző formájú közösségekben. Csak a XVIII. században, a „polgári társadalomban" lépnek szembe az egyes emberrel a társadalmi összefüggés különböző formái az ő magáncéljait szolgáló puszta eszközökként, külső szükségszerűségként. De az a korszak, amely ezt az álláspontot, az egyedülálló egyes ember álláspontját létrehozza, éppen az eddig legfejlettebb társadalmi (erről az álláspontról általános) viszonyok korszaka. Az ember a szó legszorosabb értelmében „ζῷον πολιτικόν"[20], nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni. Az egyedülálló egyes ember társadalmon kívüli termelése — ritkaság, mely persze megeshetik a véletlen folytán a vadonba vetődött civilizált emberrel, akiben dinamikusan megvannak már a társadalmi erők — éppoly képtelenség, mint a nyelv kifejlődése *együtt* élő és egymással beszélő egyének nélkül. Kár ezzel hosszabban időt tölteni. A pontot érinteni sem kellene, ha ezt az ízetlenséget, amelynek a XVIII. század embereinél még értelme és érthetősége volt, Bastiat, Carey, Proudhon stb. nem vonták volna be megint komolyan a legmodernebb gazdaságtanba. Proudhonnak, a többi között, természetesen kellemes, hogy egy gazdasági viszony eredetét, amelynek történelmi keletkezését nem ismeri, történelemfilozófiailag olymódon fejtse ki, hogy mítoszokat költ: Ádám vagy Prométheusz készen rábukkant az eszmére, ezt azután bevezették stb. Nincs unalmasabb és szárazabb dolog, mint a fantáziáló locus communis*.

Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről — társadalmi egyének termeléséről van szó. Úgy tűnhetnék tehát, hogy ahhoz, hogy egyáltalában a termelésről beszéljünk, vagy nyomon kell követnünk a történelmi fejlődési folyamatot különböző fázisaiban, vagy eleve ki kell jelentenünk, hogy *egy* meghatározott történelmi korszakkal foglalkozunk, tehát pl. a modern polgári termeléssel — amely valójában tulajdonképpeni témánk. Ámde minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai. Az *általában-való termelés* — elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést. Mindamellett ez az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös maga is sokszorosan tagolt, különböző meghatározásokba széjjelváló. Ebből némely dolog valamennyi korszaké; más dolog egynéhányé közösen. [Bizonyos] meghatározások közösek a legmodernebb korszakban és a legrégibben. Nélkülük nem gondolható el termelés; ámde ha a legfejlettebb nyelveknek vannak is a

* — közhely. — *Szerk.*

legfejletlenebbekkel közös törvényei és meghatározásai, éppen a különbség ettől az általánostól és közöstől az, ami a fejlődésüket teszi. Éppen külön kell választani azokat a meghatározásokat, amelyek a termelésre egyáltalában érvényesek, nehogy az egység mellett — amely már abból is folyik, hogy a szubjektum, az emberiség és az objektum, a természet ugyanaz — a lényeges különbözőségről megfeledkezzünk. Ebben a megfeledkezésben rejlik pl. a modern közgazdászok egész bölcsessége, akik a fennálló társadalmi viszonyok örökkévalóságát és harmóniáját bizonyítják. Pl. hogy termelés nem lehetséges termelési szerszám nélkül, még ha csupán a kéz is ez a szerszám; hogy nem lehetséges termelés múltbeli, felhalmozott munka nélkül, még ha ez a munka csupán az a készség is, amely a vadember kezében ismételt gyakorlás révén felgyülemlett és koncentrálódott. A tőke többek között termelési szerszám is, múltbeli, objektiválódott munka is. Tehát a tőke általános, örök természeti viszony; mármint ha elhagyom éppen azt a sajátosságot, amely a „termelési szerszámot", a „felhalmozott munkát" tőkévé teszi. A termelési viszonyok egész története ezért pl. Careynél úgy jelenik meg, mint egy a kormányok által rosszindulatúan kezdeményezett hamisítás.

Ha nincs általában-való termelés, akkor nincs általános termelés sem. A termelés mindig egy *különös* termelési ág — pl. földművelés, állattenyésztés, manufaktúra stb. — vagy pedig *totalitás*. Csakhogy a politikai gazdaságtan nem technológia. Egy adott társadalmi fokon álló termelés általános meghatározásainak viszonya a különös termelési formákhoz máshol fejtendő ki (később). Végül a termelés nem is csak különös termelés. Hanem mindig csak egy bizonyos társadalmi test, társadalmi szubjektum tevékenykedik termelési ágak nagyobb vagy szűkösebb totalitásában. Az a viszony, amelyben a tudományos ábrázolás a reális mozgáshoz áll, még szintén nem ide tartozik. Termelés általában. Különös termelési ágak. A termelés totalitása.

A gazdaságtanban divat egy általános részt előrebocsátani — és éppen ez a rész szerepel „termelés" cím alatt (lásd pl. J. St. Mill) —, amelyben minden termelés *általános feltételeit* tárgyalják. Ez az általános rész a következőkből áll vagy állítólag kell hogy álljon: 1. azokból a feltételekből, amelyek nélkül termelés nem lehetséges. Ez tehát valójában nem egyéb, mint minden termelés lényegi mozzanatainak megállapítása. De, mint látni fogjuk, ez a valóságban néhány nagyon egyszerű meghatározásra szorítkozik, amelyeket lapos tautológiákban teregetnek széjjel; 2. azokból a feltételekből, amelyek a termelést többé vagy kevésbé előmozdítják, mint pl. Adam Smithnél a haladó és a pangó társadalmi állapot. Hogy ezt, aminek nála mint ötletnek megvan a maga értéke, tudományos jelentőségre emeljük, meg kellene vizsgálni a *termelékenységi fokok* periódusait egyes népek fejlődésében — amely vizsgálat kívül esik a téma tulajdonképpeni határain, amennyiben azonban beletartozik, a konkurrencia, felhalmozás stb. kifejtésénél kell elhelyezni. Az általános megfogalmazásban

a válasz arra az általánosságra lyukad ki, hogy egy ipari nép abban a pillanatban éri el termelésének csúcspontját, amikor egyáltalában eljut történelmének csucspontjára. In fact*. Egy nép addig áll ipari fejlődése csúcsán, amíg még nem a nyereség, hanem a nyerés a fődolog számára. Ennyiben a jenkik az angolok fölött állnak. Vagy pedig hogy pl. bizonyos fajok, adottságok, éghajlatok, természeti viszonyok, mint tengerparti fekvés, a talaj termékenysége stb. kedvezőbbek a termelésre, mint mások. Ez megintcsak arra a tautológiára lyukad ki, hogy a gazdagságot annál könnyebben alkotják meg, minél nagyobb fokban vannak meg szubjektíve és objektíve az elemei.

De mindez nem az, amit a közgazdászok ebben az általános részben valóban szem előtt tartanak. Hanem arról van szó, hogy a termelést — lásd pl. Millt —, az elosztástól stb. eltérően, a történelemtől független örök természeti törvények keretébe foglaltnak ábrázolják, s ez alkalommal azután suttyomban *polgári* viszonyokat csempésznek be megdönthetetlen természeti törvényekként az in abstracto vett társadalomba. Ez a többé-kevésbé tudatos célja az egész eljárásnak. Az elosztásnál ezzel szemben az emberek, úgymond, csakugyan megengedtek maguknak mindenféle önkényeskedést. Teljesen eltekintve a termelésnek és elosztásnak durva szétszakításától, valamint valóságos viszonyuktól, annyi már eleve mindenképpen világos, hogy bármily különféle is az elosztás különböző társadalmi fokokon, okvetlenül lehetséges benne, csakúgy, mint a termelésben, közös meghatározásokat találni, és ugyanúgy itt is lehetséges minden történelmi különbséget összezavarni vagy *általános emberi* törvényekben kioltani. Pl. a rabszolga, a jobbágy, a bérmunkás, mind megkap egy élelemmennyiséget, amely lehetővé teszi számára, hogy mint rabszolga, mint jobbágy, mint bérmunkás létezzék. A hódító, aki a sarcból, vagy a hivatalnok, aki az adóból, vagy a földtulajdonos, aki a járadékból, vagy a szerzetes, aki az alamizsnából, vagy a levita[21], aki a tizedből él, mind olyan hányadot kap a társadalmi termelésből, amely más törvények szerint van meghatározva, mint a rabszolgáé stb. Az a két főpont, amelyet minden közgazdász beállít ebbe a rovatba, a következő: 1. tulajdon; 2. ennek biztosítása igazságszolgáltatás, rendőrség stb. által. Erre nagyon röviden ezt lehet válaszolni:

ad 1. Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. Ilyen értelemben tautológia azt mondani, hogy a tulajdon (tulajdonbavétel, elsajátítás) a termelés egyik feltétele. Nevetséges azonban innen a tulajdon egy meghatározott formájára, pl. a magántulajdonra átugrani. (Amely ráadásul még feltételez egy ellentétes formát is, a *nem-tulajdont*.) A történelem éppenséggel azt mutatja, hogy a köztulajdon (pl. a hinduknál, szlávoknál, régi keltáknál stb.) az eredeti forma, olyan forma, amely a községi tulajdon alakjában még sokáig jelentős szerepet játszik.

* — Valóban; Tényleg. — *Szerk.*

Arról a kérdésről, hogy a gazdagság a tulajdonnak ilyen vagy olyan formájában fejlődik-e jobban, itt még korán sincs szó. De azt mondani, hogy nem lehet szó termelésről, tehát társadalomról sem ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik, ez tautológia. Olyan tulajdonbavétel, elsajátítás, amely semmit sem vesz tulajdonba, tesz sajáttá, contradictio in subjecto*.

ad 2. A szerzemény biztosítása stb. Ha ezeket a trivialitásokat visszavezetjük valóságos tartalmukra, többet elmondanak, mint amennyit prédikálóik tudnak. Azt ugyanis, hogy a termelés mindegyik formája létrehozza saját jogi viszonyait, kormányzási formáját stb. A nyereség és fogalomnélküliség éppen abban rejlik, hogy a szervesen összetartozót véletlenszerűen vonatkoztatják egymásra, puszta reflexiós összefüggésbe hozzák. A polgári közgazdászok szeme előtt csak az lebeg, hogy a modern rendőrség mellett jobban lehet termelni, mint pl. az ököljog idején. Csak azt felejtik el, hogy az ököljog is jog, és hogy az erősebb joga más formában az ő „jogállamukban" is továbbél.

Amikor a termelés egy meghatározott fokának megfelelő társadalmi állapotok még csak keletkezőben vagy amikor már elmúlóban vannak, a termelésben természetesen zavarok állnak be, habár különböző fokban és különböző hatással.

Összefoglalásul: Vannak minden termelési fok számára közös meghatározások, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít; de minden termelés úgynevezett *általános feltételei* nem egyebek, mint ezek az elvont mozzanatok, melyekkel egyetlen valóságos történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva.

2. *A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz*

Mielőtt a termelés további elemzésébe bocsátkoznánk, szükséges szemügyre vennünk azokat a különböző rovatokat, amelyeket a közgazdászok melléje állítanak.

A közvetlenül kézenfekvő elképzelés a következő: A termelésben sajátítják el (állítják elő, alakítják) a társadalom tagjai a természeti termékeket emberi szükségletekre; az elosztás határozza meg azt az arányt, amelyben az egyes ember ezekben a termékekben részesül; a csere juttatja hozzá azokat a különös termékeket, amelyekre az elosztás révén neki jutott hányadot át akarja váltani; végül a fogyasztásban válnak a termékek** az élvezés, az egyéni elsajátítás tárgyaivá. A termelés előállítja a szükségleteknek megfelelő tárgyakat; az elosztás szétosztja azokat a társadalmi törvények szerint; a csere az egyedi szükséglet szerint újra elosztja a már elosztottat; végül a fogyasztás-

* — ellentmondás a szubjektumban; fogalombeli ellentmondás; önellentmondás. — *Szerk.*

** *A kéziratban*: termelés — *Szerk.*

ban a termék kilép ebből a társadalmi mozgásból, közvetlenül tárgya és szolgája lesz az egyedi szükségletnek és az élvezésben kielégíti azt. Így a termelés jelenik meg mint a kiindulópont, a fogyasztás mint a végpont, az elosztás és a csere mint a közép, amely maga is kettős, amennyiben az elosztás mint a társadalomból, a csere mint az egyénekből kiinduló mozzanat van meghatározva. A termelésben objektiválódik a személy, a fogyasztásban* szubjektiválódik a dolog; az elosztásban a társadalom általános, uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést termelés és fogyasztás között; a cserében ez a közvetítés az egyén véletlen meghatározottsága révén megy végbe.

Az elosztás meghatározza azt az arányt (mennyiséget), amelyben a termékek az egyénnek kijutnak; a csere meghatározza azokat a termékeket, amelyekben az egyén az elosztás révén neki juttatott részt kívánja.

Termelés, elosztás, csere, fogyasztás így szabályszerű következtetést alkotnak; a termelés az általánosság, az elosztás és a csere a különösség, a fogyasztás az egyediség, mellyel az egész összezárul. Ez csakugyan összefüggés, de lapos. A termelést általános természeti törvények határozzák meg; az elosztást társadalmi véletlen határozza meg, és ezért többé vagy kevésbé kedvező hatással lehet a termelésre; a csere kettejük között fekszik mint formálisan társadalmi mozgás, a lezáró aktus pedig, a fogyasztás amelyet nemcsak végpontnak, de végcélnak is felfognak, tulajdonképpen kívül esik a gazdaságtanon, kivéve amennyiben megint visszahat a kiindulópontra és az egész folyamatot újból elindítja.

A politikai gazdászok ellenfelei — akár tárgykörükön belül, akár azon kívül álló ellenfelei —, akik szemükre vetik, hogy az összetartozót barbár módon szétszakítják, vagy ugyanazon a talajon állnak, mint ők, vagy alattuk. Mi sem közönségesebb, mint az a szemrehányás, hogy a politikai gazdászok a termelést túlontúl kizárólagosan öncélnak tekintik. Az elosztáson, úgymond, éppúgy megfordul a dolog. Ennek a szemrehányásnak éppen az a gazdaságtani elképzelés szolgál alapul, hogy az elosztás mint önálló, független terület tanyázik a termelés mellett. Vagy az a szemrehányás, hogy a mozzanatokat nem egységükben fogják fel. Mintha ez a szétszakítás nem a valóságból hatolt volna a tankönyvekbe, hanem fordítva, a tankönyvekből a valóságba, és itt fogalmak dialektikus kiegyenlítéséről, nem pedig reális viszonyok felfogásáról volna szó!

a_1) *Termelés és fogyasztás*

A termelés közvetlenül fogyasztás is. Kettős fogyasztás, szubjektív és objektív: az egyén, aki a megtermelésben kifejti képességeit, ki is adja, el is fogyasztja azokat a termelés aktusában, teljesen úgy, mint ahogy a természetes nemzés

* *A kéziratban*: a személyben — *Szerk.*

életerők fogyasztása. Másodszor: a termelési eszközök fogyasztása, amelyeket használnak és elhasználnak, és részben (mint pl. a tüzelésnél) megint felbomlanak általános elemeikre. Ugyanígy a nyersanyag fogyasztása, amely nem marad meg természetes alakjában és mivoltában, hanem feleméstődik. Maga a termelés aktusa ezért minden mozzanatában a fogyasztás aktusa is. Ezt azonban elismerik a közgazdászok. A termelést mint közvetlenül azonosat a fogyasztással, a fogyasztást mint közvetlenül egybeesőt a termeléssel *termelő fogyasztásnak* nevezik. A termelésnek és fogyasztásnak ez az azonossága Spinoza tételére vezet: Determinatio est negatio.*

De a termelő fogyasztásnak ezt a meghatározását csak azért állítják fel, hogy a termeléssel azonos fogyasztást elválasszák a tulajdonképpeni fogyasztástól, melyet viszont a termelés megsemmisítő ellentéteként fognak fel Vegyük szemügyre tehát a tulajdonképpeni fogyasztást.

A fogyasztás közvetlenül termelés is, ahogy a természetben az elemek és a kémiai anyagok fogyasztása a növény termelése. Hogy pl. a táplálkozásban, a fogyasztás egyik formájában az ember a saját testét termeli, az világos. Ez azonban a fogyasztás minden más fajtájára is érvényes, amely egy vagy más módon az embert valamilyen szempontból termeli. Fogyasztó termelés Ámde, mondja a gazdaságtan, ez a fogyasztással azonos termelés egy második, az első termék megsemmisítéséből létrejövő termelés. Az elsőben megdologiasult a termelő, a másodikban megszemélyesül az általa megalkotott dolog. Tehát ez a fogyasztó termelés — noha termelés és fogyasztás közvetlen egysége — lényegileg különbözik a tulajdonképpeni termeléstől. Az a közvetlen egység, amelyben a termelés a fogyasztással és a fogyasztás a termeléssel egybeesik, meghagyja közvetlen kettősségüket.

A termelés tehát közvetlenül fogyasztás, a fogyasztás közvetlenül termelés. Mindegyik közvetlenül a maga ellenkezője. Egyúttal azonban közvetítő mozgás megy végbe kettejük között. A termelés közvetíti a fogyasztást, amelynek anyagát megalkotja, nélküle a fogyasztásnak nem volna tárgya. De a fogyasztás is közvetíti a termelést, amennyiben a termékeknek csak a fogyasztás alkotja meg a szubjektumot, amelynek számára termékek. A termék csak a fogyasztásban kapja meg a végső finisht**. Az a vasút, amelyen nem utaznak, amelyet tehát nem használnak el, nem fogyasztanak el, az csak *δυνάμει**** vasút, nem pedig valóság szerint. Termelés nélkül nincs fogyasztás; de fogyasztás nélkül sincs termelés, mivel a termelés így céltalan volna. A fogyasztás kettősen termeli a termelést: 1. azáltal, hogy a termék csak a fogyasztásban válik valóságos termékké. Pl. egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban

* — A meghatározás tagadás.[22] — *Szerk.*

** — befejezést; kikészítést. — *Szerk.*

*** — lehetőség szerint; potenciálisan. — *Szerk.*

ruhává; egy ház, amely lakatlan, in fact nem valóságos ház; a termék tehát, a puszta természeti tárgytól eltérően, csak a fogyasztásban igazolódik, *jön létre* termékként. A fogyasztás adja csak meg a terméknek, azzal, hogy feloldja, a finishing stroke-ot*; mert a termék** nem*** mint tárgyiasult tevékenység termék, hanem csak mint a tevékeny szubjektum számára való tárgy; 2. azáltal, hogy a fogyasztás alkotja meg az *új* termelés szükségletét, tehát a termelésnek azt az eszmei, belsőleg hajtó okát, mely annak előfeltétele. A fogyasztás alkotja meg a termelés törekvését; megalkotja a tárgyat is, amely célt-meghatározóan tevékenykedik a termelésben. Ha világos, hogy a termelés szolgáltatja külsőlegesen a fogyasztás tárgyát, akkor ezért éppolyan világos, hogy a fogyasztás *tételezi eszmeileg* a termelés tárgyát, mint belsőleges képet, mint szükségletet, mint törekvést és mint célt. A termelés tárgyait még szubjektív formában alkotja meg. Szükséglet nélkül nincs termelés. De a fogyasztás újratermeli a szükségletet.

Ennek felel meg a termelés részéről, hogy 1. a fogyasztásnak° az anyagot, a tárgyat szolgáltatja. Fogyasztás tárgy nélkül nem fogyasztás; tehát a termelés megalkotja ilyen szempontból, termeli a fogyasztást. 2. A termelés azonban nemcsak a tárgyat alkotja meg a fogyasztás számára. Megadja a fogyasztásnak meghatározottságát, jellegét, finishét is. Ahogy a fogyasztás adta meg a terméknek mint terméknek a finishét, ugyanúgy adja meg a termelés a fogyasztásnak a finishét. *Először is* a tárgy nem egyáltalában tárgy, hanem egy meghatározott tárgy, amelyet egy meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot megint magának a termelésnek kell közvetítenie. Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli ezért a termelés, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is. A termelés megalkotja tehát a fogyasztót. 3. A termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak. Amikor a fogyasztás első természeti nyerseségéből és közvetlenségéből kilép — és az ezen a fokon való veszteglés maga is még a természeti nyerseségben megrekedő termelés eredménye volna —, őt magát is mint törekvést a tárgy közvetíti. A tárgy iránt érzett szükségletet a tárgy észlelése alkotta meg. A műtárgy — ugyanígy minden más termék — műértő és a szépség élvezésére képes közönséget alkot. A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára. A termelés ennélfogva termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy megalkotja számára az anyagot; 2. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. azáltal, hogy

* — az utolsó simítást. — *Szerk.*
** *A kéziratban*: termelés — *Szerk.*
*** *A kéziratban*: nemcsak — *Szerk.*
° *A kéziratban*: termelésnek. — *Szerk.*

az általa először tárgyként tételezett termékeket létrehozza mint szükségletet a fogyasztóban. Megtermeli ennélfogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését. Ugyanígy a fogyasztás megtermeli a termelő *hajlamát*, azáltal, hogy mint célt-meghatározó szükséglet ösztökéli őt.

A fogyasztás és termelés közötti azonosságok tehát háromszorosan jelennek meg:

1. *Közvetlen azonosság*: a termelés fogyasztás; a fogyasztás termelés. Fogyasztó termelés. Termelő fogyasztás. A nemzetgazdászok mindkettőt termelő fogyasztásnak nevezik. Tesznek azonban még egy különbséget. Az első mint újratermelés, a második mint termelő fogyasztás szerepel. Az elsőt illetően minden vizsgálatuk a termelő vagy nem-termelő munkára vonatkozik, a másodikat illetően a termelő vagy nem-termelő fogyasztásra.

2. Hogy mindegyikük a másik eszközeként jelenik meg; közvetítik egymást; amit úgy fejeznek ki, hogy kölcsönösen függenek egymástól; mozgás ez, miáltal egymásra vonatkoznak és egymás számára kölcsönösen nélkülözhetetleneknek jelennek meg, de mégis még külsőlegesek maradnak egymás számára. A termelés megalkotja az anyagot mint külsőleges tárgyat a fogyasztás számára; a fogyasztás megalkotja a szükségletet mint belsőleges tárgyat, mint célt a termelés számára. Termelés nélkül nincs fogyasztás; fogyasztás nélkül nincs termelés. A gazdaságtanban ez sok formában szerepel.

3. A termelés nemcsak közvetlenül fogyasztás és a fogyasztás nemcsak közvetlenül termelés; a termelés nem is csak eszköz a fogyasztás számára és a fogyasztás nem is csak cél a termelés számára, vagyis hogy egyik a másiknak tárgyát szolgáltatja, a termelés külsőleges tárgyat a fogyasztásnak, a fogyasztás elképzelt tárgyat a termelésnek; hanem mindegyikük nemcsak közvetlenül a másik, sem a másiknak csak közvetítője, hanem mindegyikük, azáltal, hogy végbemegy, megalkotja a másikat; önmagát mint a másikat. A fogyasztás viszi csak végbe a termelés aktusát, azáltal, hogy a terméket mint terméket bevégzi, azáltal, hogy feloldja, önálló dologi formáját felemészti; azáltal, hogy a termelés első aktusában kifejlődött hajlamot az ismétlés szükségletével a készségig fokozza; a fogyasztás tehát nemcsak az a lezáró aktus, amely által a termék termékké, hanem az is, amely által a termelő termelővé válik. Másrészt a termelés termeli a fogyasztást, azáltal, hogy megalkotja a fogyasztás meghatározott módját, azután pedig azáltal, hogy megalkotja a fogyasztás ingerét, magát a fogyasztóképességet mint szükségletet. Ezt az utolsó, 3. alatt meghatározott azonosságot a gazdaságtanban sokszor taglalják a kereslet és kínálat, a tárgyak és szükségletek, a társadalom által megalkotott és természetes szükségletek viszonyában.

Ezekután egy hegeliánus számára mi sem egyszerűbb, mint termelést és fogyasztást azonosítani. És ezt megtették nemcsak szocialista szépirodalmárok[23], hanem még prózai közgazdászok is, pl. Say[24], abban a formában, hogy

ha egy népet veszünk szemügyre, annak termelése egyben annak fogyasztása. Vagy akár az emberiséget in abstracto. Storch kimutatta[25], hogy mi a hamis Saynél, amennyiben egy nép pl. nem tisztán elfogyasztja a termékét, hanem termelési eszközöket is megalkot stb., állótőkét stb. A társadalmat egyetlen szubjektumnak tekinteni azonfelül annyi, mint helytelenül tekinteni; spekulatív módon. Egy szubjektumnál termelés és fogyasztás egy aktus mozzanataiként jelennek meg. Itt csak a legfontosabb van kiemelve, az, hogy ha a termelést és fogyasztást egy szubjektum vagy egyes egyének tevékenységeinek tekintjük, akkor mindenesetre mint egy folyamat mozzanatai jelennek meg, melyben a termelés a valóságos kiindulópont és ezért egyben az átfogó mozzanat. A fogyasztás mint szükség, mint szükséglet, maga is a termelő tevékenység belső mozzanata. De a termelő tevékenység a realizálás kiindulópontja és ezért egyben átfogó mozzanata, az az aktus, amelybe az egész folyamat megint kifut. Az egyén termel egy tárgyat és annak elfogyasztásával megint visszaérkezik önmagába, de mint termelő és önmagát újratermelő egyén. A fogyasztás így a termelés mozzanataként jelenik meg.

A társadalomban azonban a termelő vonatkozása a termékre, mihelyt az kész, külsőleges, és a termék visszatérése a szubjektumhoz a szubjektumnak más egyénekhez való vonatkozásaitól függ. A szubjektum nem veszi közvetlenül birtokába a terméket. De nem is célja, hogy azt közvetlenül elsajátítsa, ha a társadalomban termel. A termelő és a termékek közé lép az *elosztás*, amely társadalmi törvények révén meghatározza a termelő részesedését a termékek világából, tehát a termelés és a fogyasztás közé lép.

Vajon mármost az elosztás mint önálló terület áll-e a termelés mellett és azon kívül?

b_1) *Termelés és elosztás*

Ha a szokásos gazdaságtanokat szemügyre vesszük —, először is fel kell tűnnie annak, hogy azokban mindent kettősen vesznek fel. Pl. az elosztásban földjáradék, munkabér, kamat és profit szerepel, a termelésben pedig föld, munka, tőke szerepel mint a termelés hatóerői. Ami a tőkét illeti, eleve világos, hogy kettősen veszik fel, 1. mint termelési hatóerőt; 2. mint jövedelmi forrást, mint meghatározóan meghatározott elosztási formát. Kamat és profit ezért szintén szerepelnek mint ilyenek a termelésben, amennyiben olyan formák, amelyekben a tőke gyarapszik, növekszik, tehát magának a tőke termelésének mozzanatai. Kamat és profit mint elosztási formák feltételezik a tőkét mint a termelés hatóerejét. Ezek olyan elosztási módok, melyeknek előfeltétele a tőke mint termelési hatóerő. Egyúttal a tőke újratermelési módjai is.

Ugyanígy a munkabér egy más rovat alatt tekintett bérmunka: az a meghatározottság, amellyel a munka itt mint termelési hatóerő bír, elosztási meghatáro-

zásként jelenik meg. Ha a munka nem bérmunkaként volna meghatározva, akkor az a mód, ahogyan a termékekben részesedik, nem munkabérként jelennék meg, mint pl. a rabszolgaságban. Végül a földjáradék, hogy mindjárt a legfejlettebb elosztási formát vegyük, amelyben a földtulajdon a termékekben részesedik, a nagy földtulajdont (tulajdonképpen a nagybani mezőgazdaságot) feltételezi mint termelési hatóerőt, nem a földet mint földet, éppoly kevéssé, mint a bér a munkát mint munkát. Az elosztási viszonyok és módok ezért csak a termelési hatóerők visszájaként jelennek meg. Az az egyén, aki a bérmunka formájában vesz részt a termelésben, a munkabér formájában részesedik a termékekben, a termelés eredményeiben. Az elosztás tagozódását teljesen meghatározza a termelés tagozódása. Az elosztás maga is a termelés terméke, nemcsak tárgya szerint, merthogy csak a termelés eredményei oszthatók el, hanem formája szerint is, merthogy a termelésben való részvétel meghatározott módja határozza meg az elosztás különös formáit, azt a formát, amelyben az elosztásban való részesedés történik. Teljességgel illúzió, amikor a termelésben a földet, az elosztásban a földjáradékot veszik fel stb.

Az olyan közgazdászok, mint Ricardo, akiknek leginkább vetik szemükre azt, hogy csak a termelést tartják szem előtt, ezért kizárólag az elosztást határozták meg a gazdaságtan tárgyaként, mert ösztönösen az elosztási formákat fogták fel a leghatározottabb kifejezésnek, amelyben egy adott társadalomban a termelési hatóerők rögződnek.

Az egyes egyénnel szemben az elosztás természetesen úgy jelenik meg, mint társadalmi törvény, amely megszabja az egyén helyzetét a termelésben, amelyen belül termel, tehát mint ami megelőzi a termelést. Az egyénnek nincs eleve tőkéje, földtulajdona. Születésétől kezdve a bérmunkára utalja őt a társadalmi elosztás. De maga ez a ráutaltság annak eredménye, hogy tőke, földtulajdon mint önálló termelési hatóerők léteznek.

Ha egész társadalmakat veszünk szemügyre, még egy szempontból tűnik úgy, hogy az elosztás megelőzi és meghatározza a termelést; mintegy gazdaság-előtti tényként. Egy hódító nép elosztja a földet a hódítók között és így kiszabja a földtulajdon egy meghatározott elosztását és formáját: ennélfogva meghatározza a termelést. Vagy rabszolgákká teszi a meghódítottakat és így a rabszolgamunkát teszi a termelés alapzatává. Vagy egy nép forradalom útján parcellákra töri a nagy földtulajdont; ezzel az új elosztással tehát új jelleget ad a termelésnek. Vagy a törvényhozás örökössé teszi bizonyos családok földtulajdonát, vagy mint örökletes kiváltságot osztja el a munkát és így kasztszerűen rögzíti. Mindezekben az esetekben — és ezek mind történelmiek — úgy tűnik, hogy nem a termelés tagolja és határozza meg az elosztást, hanem fordítva, az elosztás a termelést.

Az elosztás a leglaposabb felfogásban a termékek elosztásaként jelenik meg és így a termeléstől távolabb esőként és mintegy önállóként vele szemben.

De az elosztás, mielőtt a termékek elosztása volna, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása; és 2., ami ugyane viszonynak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását. A termelést ettől a benne foglalt elosztástól eltekintve szemügyre venni nyilván üres elvonatkoztatás, míg fordítva, a termékek elosztása magától adva van ezzel az eredetileg a termelés egyik mozzanatát alkotó elosztással. Ricardo, aki arra törekedett, hogy a modern termelést meghatározott társadalmi tagozódásában fogja fel, és aki par excellence* a termelés közgazdásza, éppen ezért *nem* a termelést, hanem az elosztást jelenti ki a modern gazdaságtan tulajdonképpeni témájának. S itt megint azoknak a közgazdászoknak az idétlensége következik, akik a termelést mint örök igazságot fejtik ki, a történelmet ellenben az elosztás területére száműzik.

Hogy milyen viszonyban áll ez a termelést magát meghatározó elosztás a termeléshez, nyilvánvalóan magán a termelésen belüli kérdés. Ha azt mondanák, hogy mivel a termelésnek a termelési szerszámok bizonyos elosztásából kell kiindulnia, akkor az elosztás legalábbis ebben a jelentésben megelőzi a termelést, előfeltétele annak, erre azt kell válaszolni, hogy a termelésnek tényleg megvannak a feltételei és előfeltételei, amelyek a termelés mozzanatait alkotják. Ezek a kezdet kezdetén természetadta feltételekként jelenhetnek meg. Maga a termelés folyamata természetadtából történelmivé változtatja őket, és ha az egyik periódus számára a termelés természeti előfeltételeként jelennek meg, egy másik periódus számára annak történelmi eredménye voltak. Magán a termelésen belül is állandóan változnak. Pl. a gépi berendezés alkalmazása megváltoztatta mind a termelési szerszámok, mind a termékek elosztását. A modern nagy földtulajdon maga a modern kereskedelemnek és a modern iparnak, valamint ez utóbbi mezőgazdasági alkalmazásának az eredménye.

A fentebb felvetett kérdések mind végső fokon abban oldódnak fel, hogy általános-történelmi viszonyok hogyan játszanak bele a termelésbe, és hogy mi a termelés viszonya egyáltalában a történelem mozgásához. A kérdés nyilvánvalóan magának a termelésnek tárgyalásához és kifejtéséhez tartozik.

De abban a triviális formában, amelyben fentebb felvetődtek, ugyanolyan röviden el is intézhetők. Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (pl. az angolok Írországban századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (pl. törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál).

* — sajátképpen; kiváltképpen; mindenekelőtt. — *Szerk.*

Valamennyi esetben a termelési mód, akár a hódító népé, akár a meghódítotté. akár a kettő egybeolvadásából származó, meghatározza a kialakuló új elosztást. Noha ez az új elosztás az új termelési periódus előfeltételeként jelenik meg. maga is ilyenképpen megint a termelés terméke, nemcsak általában a történelmi. hanem a meghatározott történelmi termelésé.

A mongolok pl. oroszországi pusztításaikkal termelésükhöz, az állatlegeltetéshez mérten cselekedtek, melynek nagy, lakatlan térségek az egyik fő feltétele. A germán barbárok, akiknél a hagyományos termelés a jobbágyokkal űzött földművelés volt, és elszigetelt falusi életet folytattak, annál könnyebben tudták a római tartományokat ezeknek a feltételeknek alávetni, mert a földtulajdonnak ott végbement koncentrációja már teljesen felborította a régebbi mezőgazdasági viszonyokat.

Hagyományos elképzelés, hogy bizonyos periódusokban csakis rablásból éltek. De hogy rabolni lehessen, kell legyen valami rabolnivaló, tehát termelés. És a rablás módját magát is a termelés módja határozza meg. Egy stock-jobbing nation-t* pl. nem lehet olymódon megrabolni, mint egy tehénpásztor nemzetet.

A rabszolga esetében a termelési szerszámot közvetlenül rabolják. De akkor az kell, hogy annak az országnak a termelése, amelynek számára rabolják, olyan tagoltságú legyen, hogy rabszolgamunkára módot adjon, vagy (mint a déli Amerikában stb.) a rabszolgának megfelelő termelési módot kell megalkotni.

Törvények egy termelési szerszámot, pl. a földet örökössé tehetnek bizonyos családokban. Ezek a törvények csak akkor tesznek szert gazdasági jelentőségre, ha a nagy földtulajdon összhangban van a társadalmi termeléssel, mint pl Angliában. Franciaországban a nagy földtulajdon ellenére kicsinybeni mezőgazdaságot folytattak, ezért is törte szét a forradalom a nagy földtulajdont. De a parcellázás örökössé tétele, pl. törvények útján? E törvények ellenére a tulajdon ismét koncentrálódik. A törvények befolyását az elosztási viszonyok megrögzítésére és ezáltal behatásukat a termelésre külön kell meghatározni.

c_1) *Végül a csere és a forgalom*

A forgalom maga csak meghatározott mozzanata a cserének, vagy pedig a maga totalitásában tekintett csere.

Amennyiben a *csere* csak közvetítő mozzanat a termelés és az általa meghatározott elosztás, valamint a fogyasztás között, amennyiben viszont a fogyasztás maga is a termelés mozzanataként jelenik meg, a termelés a cserét nyilvánvalóan szintén magában foglalja mint mozzanatát.

Először is világos, hogy a tevékenységeknek és képességeknek az a cseréje.

* — tőzsdespekuláns nemzetet. — *Szerk.*

amely magában a termelésben megy végbe, közvetlenül a termeléshez tartozik és annak lényegét alkotja. Ugyanez áll másodszor a termékek cseréjére, amennyiben a csere a közvetlen fogyasztásra szánt kész termék előállításának eszköze. Ennyiben a csere maga is a termelésben benne foglalt aktus. Harmadszor, az úgynevezett dealerek* és dealerek közötti exchange-et**[26] szervezetében is teljesen a termelés határozza meg, s az maga is termelő tevékenység. A csere a termelés mellett függetlenül és azzal szemben közömbösen csak abban az utolsó stádiumban jelenik meg, amikor a terméket közvetlenül a fogyasztás számára cserélik. De 1. nincs csere a munka megosztása nélkül, akár természetadta ez, akár maga is már történelmi eredmény; 2. magáncsere magántermelést előfeltételez; 3. a csere intenzitását éppúgy mint extenzióját, mint módját, a termelés fejlődése és tagolódása határozza meg. Pl. város és falu közötti csere; csere a falun, csere a városban stb. A csere ilyenformán minden mozzanatában úgy jelenik meg, mint amit a termelés vagy közvetlenül magában foglal, vagy meghatároz.

Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat. Hogy a csere és a fogyasztás nem lehet átfogó, az magától kiviláglik. Ugyanez áll az elosztásra mint a termékek elosztására. Mint a termelési hatóerők elosztása azonban az elosztás maga is a termelés mozzanata. Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg s *e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyát.* Persze a termelést, *egyoldalú formájában,* magát is meghatározzák a többi mozzanatok. Pl. amikor a piac, azaz a cserének a területe kitágul, akkor a termelés terjedelemben nő és mélyebben tagozódik. Az elosztás megváltozásával változik a termelés; pl. a tőke koncentrációjával, a népességnek a város és falu közötti különböző eloszlásával stb. Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek. A különböző mozzanatok között kölcsönhatás történik. Minden szerves egésznél ez az eset.

3. A politikai gazdaságtan módszere

Ha egy adott országot politikai-gazdaságtanilag tekintünk, akkor a népességével kezdjük, annak eloszlásával osztályok, város, falu, tengerpart szerint, a különböző termelési ágakkal, a kivitellel és behozatallal, az évi termeléssel és fogyasztással, az áruárakkal stb.

* — üzletemberek. — *Szerk.*
** — cserét. — *Szerk.*

Úgy tűnik, helyénvaló a reálissal és konkréttal, a valóságos előfeltételekkel kezdeni, tehát pl. a gazdaságtanban a népességgel, amely az alapzata és szubjektuma az egész társadalmi termelési aktusnak. Tüzetesebb szemügyrevételnél azonban ez hamisnak mutatkozik. A népesség — elvonatkoztatás, ha elhagyom pl. az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok — megintcsak üres szó, ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke stb. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb. A tőke pl. semmi bérmunka nélkül, érték, pénz, ár stb. nélkül. Ha tehát a népességgel kezdeném, ez az egésznek egy kaotikus elképzelése volna, és közelebbi meghatározás révén, elemzés útján, egyre egyszerűbb fogalmakra jutnék, az elképzelt konkréttól egyre soványabb elvontságokra, mígnem elérkeznék a legegyszerűbb meghatározásokhoz. Innen azután ismét meg kellene tennem az utazást visszafelé, míg végül ismét a népességhez érkeznék, ezúttal azonban nem mint egy egésznek kaotikus elképzeléséhez, hanem mint sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitásához. Az első út az, amelyre a gazdaságtan a keletkezése során történelmileg lépett: A XVII. század közgazdászai pl. mindig az eleven egésszel, a népességgel, a nemzettel, állammal, több állammal stb. kezdik; de mindig azzal végzik, hogy elemzés útján fellelnek néhány meghatározó elvont, általános vonatkozást, mint a munka megosztása, pénz, érték stb. Mihelyt ezeket az egyes mozzanatokat már többé-kevésbé rögzítették és elvonatkoztatták, megkezdődtek azok a gazdaságtani rendszerek, amelyek az egyszerűtől — mint munka, a munka megosztása, szükséglet, csereérték — emelkednek fel az államhoz, a nemzetek közti cseréhez és a világpiachoz. Nyilván ez utóbbi a tudományosan helyes módszer. A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége. A gondolkodásban ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelenik meg, nem pedig mint kiindulópont, noha ő maga a valóságos kiindulópont és ezért egyben a szemlélet és az elképzelés kiindulópontja is. Az első úton a teljes elképzelést elvont meghatározássá párologtatták; a másodikon az elvont meghatározások a gondolkodás útján a konkrétnak az újraalkotására vezetnek. Ezért támadt Hegelnek az az illúziója, hogy a reálist mint a magát magában összefoglaló, magában elmélyülő és önmagából mozgó gondolkodás eredményét fogja fel, holott az elvonttól a konkréthoz felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétot elsajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja. De semmi esetre sem magának a konkrétnak a keletkezési folyamata. Pl. a legegyszerűbb gazdasági kategória, mondjuk pl. a csereérték, feltételezi a népességet, a meghatározott viszonyok között termelő népességet; bizonyos fajta családiságot vagy községet vagy államiságot stb. is. Soha másként nem létezhetik, mint egy már adott konkrét, eleven egésznek elvont, *egyoldalú* vonatkozása. Mint kategóriának ellenben a csereértéknek özönvíz előtti létezése van. Ezért annak a tudatnak a számára — és a filozófiai tudat így

van meghatározva —, amely a fogalmilag megragadó gondolkodást tekinti a valóságos embernek és ennélfogva a fogalmilag megragadott világot mint olyant tekinti csak a valóságosnak, a kategóriák mozgása jelenik meg mint az a valóságos termelési aktus — bár az sajnos lökést kap kívülről —, melynek eredménye a világ; ez pedig — de ez megint tautológia — annyiban helyes, hogy a konkrét totalitás mint gondolati totalitás, mint gondolati konkrétum, in fact a gondolkodás, a fogalmi megragadás terméke; de semmiképpen a szemléleten és elképzelésen kívül vagy túl gondolkodó és önmagát szülő fogalom terméke, hanem a szemlélet és elképzelés fogalmakká való feldolgozásáé. Az egész, ahogyan a fejben mint gondolati egész megjelenik, a gondolkodó fej terméke, amely a világot a számára egyedül lehetséges módon sajátítja el, olyan módon, amely különbözik ennek a világnak művészi, vallási gyakorlati-szellemi elsajátításától. A reáli. ubjektum továbbra is a fejen kívül marad a maga önállóságában fennállva; ameddig ugyanis a fej csak spekulatív, csak elméleti viszonyt tanúsít. Ezért az elméleti módszer mellett is a szubjektumnak, a társadalomnak, mint előfeltételnek mindig ott kell lebegnie az elképzelés előtt.

De nincs-e ezeknek az egyszerű kategóriáknak is a konkrétabb kategóriákat megelőző független történelmi vagy természeti létezésük? Ca dépend.* Pl. Hegel helyesen kezdi a jogfilozófiát a birtoklással mint a szubjektum legegyszerűbb jogi vonatkozásával. De nem létezik birtoklás a család vagy az úr- és szolgaviszonyok előtt, amelyek sokkal konkrétabb viszonyok. Ellenben helyes volna azt mondani, hogy léteznek családok, törzsi egészek, amelyek még csak *birtokolnak*, de *tulajdonuk* nincsen. Az egyszerűbb kategória tehát az egyszerű család- vagy törzstársulások viszonyaként jelenik meg a tulajdonhoz való viszonyban. A magasabbrendű társadalomban egy fejlettebb szervezet egyszerűbb viszonyaként jelenik meg. A konkrét szubsztrátum azonban, amelynek vonatkozása a birtoklás, mindig előfeltétel. Elképzelhetünk egy egyes vadembert is mint birtokost. Ekkor azonban a birtoklás nem jogviszony. Nem helytálló, hogy a birtoklás történelmileg családdá fejlődik. Sőt, a birtoklás mindig feltételezi ezt a „konkrétabb jogi kategóriát". Annyi azonban mégis megmaradna, hogy az egyszerű kategóriák olyan viszonyok kifejezői, amelyekben a kifejletlenebb konkrét realizálódhatott, anélkül, hogy már tételezte volna azt a sokoldalúbb vonatkozást vagy viszonyt, amely a konkrétabb kategóriában szellemileg kifejeződik; míg a kifejlettebb konkrét ugyanezt a kategóriát mint alárendelt viszonyt megtartja. Pénz létezhetik és történelmileg létezett is, mielőtt tőke létezett, mielőtt bankok léteztek, mielőtt bérmunka létezett stb. Ilyen szempontból mondhatjuk tehát, hogy az egyszerűbb kategória kifejezheti egy fejletlenebb egésznek uralkodó viszonyait vagy egy fejlettebb egésznek alárendelt viszonyait, amelyeknek történelmileg létezésük volt már, mielőtt az egész abban

* — Attól függ. — *Szerk.*

az irányban kifejlődött, amely egy konkrétabb kategóriában kifejeződik. Ennyiben felelne meg az elvont gondolkodás menete, amely a legegyszerűbbtől emelkedik fel az összetettig, a valóságos történelmi folyamatnak.

Másrészt azt lehet mondani, hogy vannak igen fejlett, de történelmileg mégis éretlenebb társadalmi formák, amelyekben a gazdaság legmagasabb formái, pl. kooperáció, a munka fejlett megosztása stb., megvannak anélkül, hogy bármilyen pénz léteznék bennük, pl. Peruban. A szláv közösségekben is a pénz és az azt megszabó csere nem vagy csak kevéssé lép fel az egyes közösségeken belül, hanem a határaikon, másokkal való érintkezésükben, aminthogy egyáltalában helytelen a cserét az eredeti alkotó elemként a közösségeken belül elhelyezni. Kezdetben a csere éppenséggel inkább a különböző közösségek egymásra való vonatkozásában lép fel, semmint egy és ugyanazon közösség tagjai között. Továbbá: Noha a pénz nagyon korán és mindenoldalúan szerepet játszik, mégis mint uralkodó elem az ókorban csak egyoldalúan meghatározott nemzeteknél, kereskedő nemzeteknél szerepel. És teljes kifejlődése, amely a modern polgári társadalomban előfeltétel, még a legműveltebb ókorban, a görögöknél és rómaiaknál is csak a felbomlás periódusában jelenik meg. Tehát ez az egészen egyszerű kategória a maga intenzitásában történelmileg csakis a társadalom legfejlettebb állapotaiban jelenik meg. Korántsem járja át az összes gazdasági viszonyokat. Pl. a római birodalomban, legnagyobb fejlődése idején is, a természetbeni adó és természetbeni szolgáltatás maradt az alapzat. A pénzügy ott tulajdonképpen csak a hadseregben fejlődött ki teljesen. Sohasem is ragadta meg a munka egészét. Ilyenképpen, bár az egyszerűbb kategória történelmileg a konkrétabb előtt is létezhetett, teljes intenzív és extenzív fejlettségében éppen egy összetett társadalmi formához tartozhatik, míg a konkrétabb kategória egy kevésbé fejlett* társadalmi formában teljesebben kifejlődött.

A munka egészen egyszerű kategóriának látszik. Ősrégi a képzete is ebben az általánosságban — mint munka egyáltalában. Mégis, gazdaságilag ebben az egyszerűségben felfogva, a „munka" éppoly modern kategória, mint azok a viszonyok, amelyek ezt az egyszerű elvonatkoztatást létrehozzák. A monetárrendszer pl. a gazdagságot még egészen objektíve, mint önmagán-kívülvaló dolgot a pénzben tételezi. Ezzel az álláspontal szemben nagy haladás volt, amikor a manufaktúra- vagy kereskedelmi rendszer a tárgyból a szubjektív tevékenységbe — a kereskedelmi és manufaktúra-munkába — tételezi a gazdagság forrását, de magát ezt a tevékenységet még mindig csupán lehatároltan mint pénzcsináló tevékenységet fogja fel. Ezzel a rendszerrel szemben pedig a fiziokrata rendszer, amely a munka egy meghatározott formáját — a mezőgazdaságot — tételezi mint gazdagságot megalkotó munkát, magát az objektumot pedig már nem a pénz álruhájában, hanem mint terméket egyáltalában

* *A kéziratban*: kevéssé fejlettebb. — *Szerk.*

mint a munka általános eredményét. Ez a termék a tevékenység lehatároltságához mérten még mindig természet meghatározta termék — mezőgazdasági termék, par excellence földtermék.

Óriási haladás volt Adam Smith részéről, amikor a gazdagságot létrehozó tevékenység minden meghatározottságát elvetette — munka egyáltalában, sem manufaktúra-, sem kereskedelmi, sem mezőgazdasági munka, de egyik is, másik is egyaránt. A gazdagságot megalkotó tevékenység elvont általánosságával mármost megvan a gazdagságként meghatározott tárgy általánossága is, termék egyáltalában, illetve megintcsak munka egyáltalában, de mint múltbeli, tárgyiasult munka. Hogy milyen nehéz és nagy volt ez az átmenet, kitűnik abból, hogy időnként maga Adam Smith is visszaesik még a fiziokrata rendszerbe. Úgy tűnhetnék mármost, mintha ezzel csak az elvont kifejezést találták volna meg arra a legegyszerűbb és legősibb vonatkozásra, amelyben az emberek — akármilyen társadalmi formában — mint termelők fellépnek. Ez egyfelől igaz. Másfelől nem. A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos munkafajták igen fejlett totalitását előfeltételezi, melyeknek már egyike sem uralkodó mindenekfelett. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös. Ekkor már nem úgy van többé, hogy csak különös formában lehet elgondolni. Másrészt az egyáltalában-való munkának ez az elvonatkoztatása nemcsak szellemi eredménye munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennélfogva közömbös. A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a valóságban is létrejött az egyáltalában-való gazdagság megalkotásának eszközeként és nincs többé mint meghatározás az egyénekkel egy különösségben összenőve. Az ilyen állapot legfejlettebb a polgári társadalmak legmodernebb létezési formájában — az Egyesült Államokban. A „munka", az „egyáltalában-való munka", a sans phrase* munka kategóriájának elvonatkoztatása — a modern gazdaságtan kiindulópontja — tehát itt válik csak gyakorlatilag igazzá. Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát, amelyet a modern gazdaságtan az élre állít, és amely egy ősrégi és minden társadalmi formára érvényes vonatkozást fejez ki, ebben az elvontságban mégis csupán a legmodernebb társadalom kategóriájaként jelenik meg gyakorlatilag igaznak. Azt mondhatnók, hogy ami az Egyesült Államokban mint történelmi termék — ez a meghatározott munka iránti közömbösség —, az pl. az oroszoknál mint természetadta hajlam jelenik meg. Ámde először is pokoli különbség van aközött, amikor barbároknak hajlamuk van arra, hogy mindenre fel-

* — szószaporítás nélküli; minden további nélküli. — *Szerk.*

használják őket, és aközött, amikor civilizáltak önmagukat mindenre felhasználják. Azután pedig az oroszoknál ennek a munka meghatározottsága iránti közömbösségnek gyakorlatilag megfelel egy egészen meghatározott munkába való hagyományos belerögzöttség, amiből csak kívülről jövő befolyások lódítják ki őket.

A munka e példája csattanósan mutatja, hogy még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy — éppen elvontságuk folytán — minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek.

A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete. A kategóriák, amelyek viszonyait kifejezik, tagozódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, melyeknek romjaiból és elemeiből felépült, s részint azoknak még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzésszerűen volt meg, kialakult jelentésekké fejlődött stb. Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához. A magasabbrendűre utaló jelzéseket az alacsonyabbrendű állatfajoknál ellenben csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük. A polgári gazdaság ilymódon az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja. De semmi esetre sem a közgazdászok módja szerint, akik minden történelmi különbséget elmosnak és az összes társadalmi formában a polgáriakat látják. A sarcot, a tizedet stb. megérthetjük, ha a földjáradékot ismerjük. De nem szabad őket azonosítanunk. Minthogy továbbá maga a polgári társadalom is a fejlődésnek ellentétes formája csak, ezért korábbi formák viszonyai gyakran csak teljesen elsatnyulva lelhetők fel benne, vagy éppen travesztálva. Pl. a községi tulajdon. Ha ezért igaz az, hogy a polgári gazdaság kategóriáinak igazságuk van az összes többi társadalmi formákra nézve, ez csak cum grano salis* értendő. Tartalmazhatják azokat kifejletten, elsatnyulva, eltorzítva stb., de mindig lényeges különbséggel. Az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és csak egészen meghatározott feltételek között képes önmagát bírálni — itt természetesen nem olyan történelmi periódusokról van szó, amelyek önmagukat a hanyatlás korának tekintik —, ezeket mindig egyoldalúan fogja fel. A keresztény vallás csak akkor volt képes hozzásegíteni a korábbi mitológiák objektív megértéséhez, amikor önbírálata bizonyos fokig úgyszólván *δυνάμει* már készen volt. Így a polgári gazdaság csak akkor jutott el a feudális, antik, keleti gazdaság megértéséhez, amikor a polgári társadalom önbírálata megkezdődött. Amíg a polgári gazdaság mitologizáló módon nem azono-

* — egy csipetnyi sóval (némi fenntartással, megszorítással). — *Szerk.*

sította magát tisztán az elmúlttal, bírálata a korábbi, nevezetesen a feudális társadalomról — amellyel még közvetlenül kellett küzdenie — ahhoz a bírálathoz hasonlított, amelyet a kereszténység a pogányságon, vagy akár a protestantizmus a katolicizmuson gyakorolt.

Mint egyáltalában minden történelmi, társadalmi tudománynál, a gazdaságtani kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy — miként a valóságban, úgy a fejben is — a szubjektum, ez esetben a modern polgári társadalom, adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, exisztenciameghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom *tudományosan is* semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla *mint olyanról* már szó esik. Ezt szem előtt kell tartanunk, mert mindjárt a felosztást illetően is döntő szempontot ad. Pl. mi sem látszik természetszerűbbnek, mint hogy a földjáradékkal kezdjük, a földtulajdonnal, minthogy ez a földhöz, minden termelés és minden létezés forrásához fűződik s minden valamennyire megszilárdult társadalom első termelési formájához — a mezőgazdasághoz. De mi sem lenne tévesebb. Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek — és amelynek viszonyai ennélfogva kiutalják valamennyi többi viszonynak — a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melyben az összes egyéb színek megmártóznak, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát. Pl. a pásztornépeknél. (A pusztán vadász- és halásznépek kívül esnek azon a ponton, ahol a valóságos fejlődés kezdődik.) Ezeknél előfordul a földművelés bizonyos — szórványos — formája. A földtulajdont ez határozza meg. A földtulajdon közös és ezt a formát többé-kevésbé megtartja, aszerint, hogy ezek a népek többé-kevésbé ragaszkodnak-e még hagyományukhoz, pl. a szlávok községi tulajdona. Helyhezkötött földművelést folytató népeknél — ez a helyhezkötöttség már magas fok —, ahol ez az uralkodó termelés, mint az ókoriaknál és a feudálisaknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van; az ipar vagy teljesen a földtulajdontól függ, mint a régebbi rómaiaknál, vagy mint a középkorban, a falu szervezetét utánozza a városban és viszonyaiban. A középkorban maga a tőke is — amennyiben nem tisztán pénztőke — mint hagyományos kézműves-szerszám stb. stb. ilyen földtulajdoni jellegű. A polgári társadalomban fordítva van. A mezőgazdaság mindinkább puszta iparággá válik és teljesen a tőke uralma alatt áll. Ugyanígy a földjáradék. Mindazokban a formákban, amelyekben a földtulajdon uralkodik, a természeti vonatkozás még uralkodó. Azokban, amelyekben a tőke uralkodik, a társadalmilag, történelmileg megalkotott elem az uralkodó. A földjáradék nem érthető meg a tőke nélkül. A tőke viszont a földjáradék nélkül igen. A tőke a polgári társadalom mindeneken uralkodó gazda-

sági hatalma. A tőkének kell a kiindulópontot és végpontot alkotnia és a földtulajdon előtt kell kifejteni. Miután mindkettőt külön-külön szemügyre vettük, szemügyre kell vennünk kölcsönvonatkozásukat.

Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg a meghatározóak voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjükként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel. Nem arról a helyről* van szó, amelyet a gazdasági viszonyok a különböző társadalmi formák egymásutánjában történelmileg elfoglalnak. Még kevésbé „az eszmében" (*Proudhon*) (a történelmi mozgás vizenyősen elmosódott elképzelésében) való sorrendjükről. Hanem a modern polgári társadalmon belüli tagolódásukról.

Az a tisztaság (elvont meghatározottság), amelyben a kereskedő népek — föníciaiak, karthágóiak — az ókorban megjelennek, éppen maga a mezőgazdálkodó népek túlsúlya folytán van adva. A tőke mint kereskedelmi vagy pénztőke éppen ott jelenik meg ebben az elvonatkoztatásban, ahol a tőke még nem a társadalmak uralkodó eleme. A lombardok, zsidók ugyanilyen helyzetet foglalnak el a mezőgazdálkodó középkori társadalmakkal szemben.

További példaképpen, hogy milyen különböző helyzetet foglalnak el ugyanazok a kategóriák különböző társadalmi fokokon: a polgári társadalom egyik legutolsó formája: a *joint stock company-k***. Ezek azonban már a polgári társadalom kezdetén is megjelennek a nagy, kiváltságolt és monopóliumban részesített kereskedelmi társaságokban.

Maga a nemzeti gazdagság fogalma úgy lopódzik be a XVII. század közgazdászainál — s ez az elképzelés részben még a XVIII. századbelieknél is folytatódik —, hogy a gazdagságot pusztán az állam számára alkotják meg, annak hatalma pedig arányban áll ezzel a gazdagsággal. Ez még tudattalanul képmutató forma volt, melyben a gazdagság önmagát és a gazdagság termelését hirdeti meg a modern államok céljának és az államokat már csak a gazdagság termelése eszközének tekinti.

A felosztást nyilvánvalóan így kell csinálni: 1. Az általános elvont meghatározások, amelyek ezért többé-kevésbé minden társadalmi formára vonatkoznak, de a fent fejtegetett értelemben. 2. Azok a kategóriák, amelyek a polgári társadalom belső tagolódását képezik, és amelyeken az alapvető osztályok nyugszanak. Tőke, bérmunka, földtulajdon. Egymáshoz való vonatkozásuk. Város és falu. A három nagy társadalmi osztály. Az ezek közti csere. Forgalom. Hitelügy (magán). 3. A polgári társadalom összefoglalása az állam

* *A kéziratban*: viszonyról — *Szerk.*
** — *részvénytársaságok.* — *Szerk.*

formájában. Önmagához való vonatkozásában tekintve. A „nem-termelő" osztályok. Adók. Államadósság. Közhitel. A népesség. A gyarmatok. Kivándorlás. 4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere. Kivitel és behozatal. Váltóárfolyam. 5. A világpiac és a válságok.

4. Termelés.
Termelési eszközök és termelési viszonyok.
Termelési viszonyok és érintkezési viszonyok.
Állam- és tudatformák
a termelési és érintkezési viszonyokhoz való viszonyukban.
Jogviszonyok. Családi viszonyok

Notabene azokra a pontokra vonatkozólag, amelyeket itt meg kell említeni és nem szabad elfelejteni:

1. *A háború* korábban kialakult, mint a béke; hogyan fejlődtek ki a háború révén és a hadseregekben stb. bizonyos gazdasági viszonyok, mint a bérmunka, gépi berendezés stb. korábban, mint a polgári társadalom belsejében. Termelőerő és érintkezési viszonyok viszonya ugyancsak különösen szemléletes a hadseregnél.

2. *Az eddigi idealista történetírás viszonya a reálishoz. Nevezetesen az úgynevezett művelődéstörténet*, a régi vallás- és államtörténet. (Ez alkalommal elmondható egy s más az eddigi történetírás különböző fajtáiról is. Az úgynevezett objektív. A szubjektív (morális stb.). A filozófiai.)

3. *Másodlagos és harmadlagos*, egyáltalában *levezetett*, nem eredeti termelési viszonyok. Nemzetközi viszonyok közrejátszása ebben.

4. *Szemrehányások, hogy e felfogás materialista. A naturalisztikus materializmushoz való viszony.*

5. *A termelőerő (termelési eszköz) és termelési viszony fogalmainak dialektikája*; olyan dialektika, melynek határai megállapítandók, és amely nem szünteti meg a reális különbséget.

6. *Az anyagi termelés fejlődésének egyenlőtlen viszonya pl. a művészihez.* Egyáltalában a haladás fogalmát nem szabad a szokásos elvonatkoztatásban felfogni. Modern művészet stb. Ennek az aránytalanságnak még nincs olyan súlya és nincs olyan nehézsége a felfogás szempontjából, mint magukon a gyakorlati-társadalmi viszonyokon belül. Pl. a művelődés esetében. A United States* viszonya Európához. A tulajdonképpeni nehéz pont azonban, amelyet itt tárgyalni kell, az, hogy a termelési viszonyok mint jogviszonyok hogyan

* — Az Egyesült Államok. — *Szerk.*

indulnak egyenlőtlen fejlődésnek. Tehát pl. a római magánjog (a büntető- és közjogban kevésbé ez a helyzet) viszonya a modern termeléshez.

7. *Ez a felfogás szükségszerű fejlődésként jelenik meg.* De jogosultsága van a véletlennek. Hogyan. (A szabadság egyebek között szintén.) (A közlekedési eszközök behatása. Világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem — eredmény.)

8. *A kiindulópont természetesen a természeti meghatározottság*; szubjektíve és objektíve. Törzsek, fajok stb.

1. A művészet esetében ismeretes, hogy annak meghatározott virágzási korszakai korántsem állnak arányban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom szervezetének anyagi alapzatával, mintegy csontvázával sem. Pl. a görögök a modernekkel összehasonlítva, vagy akár Shakespeare. Sőt, a művészet bizonyos formáiról, pl. az eposzról elismerik, hogy világkorszakot alkotó, klasszikus alakjukban soha nem hozhatók létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik; tehát hogy a művészet területén belül még bizonyos jelentős megformálások is a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is. A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfogásában áll. Mihelyt sajátosítjuk őket, már magyarázatot is nyertek.

Vegyük pl. a görög művészet és azután Shakespeare viszonyát a jelenkorhoz. Ismeretes, hogy a görög mitológia nemcsak arzenálja a görög művészetnek, hanem talaja. A természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amely a görög fantáziának és ennélfogva a görög [mitológiának] is alapjául szolgál, lehetséges-e ez szelfaktorokkal és vasutakkal és mozdonyokkal és elektromos távírókkal? Hol marad Vulcanus a Roberts et Co.-hoz, Juppiter a villámhárítóhoz és Hermész[27] a Crédit mobilier-hoz képest? Minden mitológia a képzeletben és a képzelettel küzdi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket; eltűnik tehát a felettük szerzett valóságos uralommal. Mi lesz Famából[28] a Printinghouse Square[29] mellett? A görög művészet előfeltételezi a görög mitológiát, vagyis azt, hogy magát a természetet és a társadalmi formákat tudattalan művészi módon már feldolgozta a népi fantázia. Ez a görög művészet anyaga. Nem bármely tetszőleges mitológia, azaz a természetnek (itt mindent, ami tárgyi, tehát a társadalmat is beleértve) nem bármely tetszőleges tudattalan művészi feldolgozása. Az egyiptomi mitológia sohasem lehetett [volna] a görög művészet talaja vagy anyaöle. De mindenesetre *valamilyen* mitológia. Tehát semmiképpen sem olyan társadalmi fejlődés, amely kizár minden mitologikus viszonyt a természethez, minden mitologizáló viszonyt hozzá; amely tehát a mitológiától független fantáziát követel a művésztől.

Más oldalról: Lehetséges-e Akhilleusz[30] puskaporral és ólommal? Vagy egyáltalában az Iliász a nyomdapréssel vagy éppen a nyomógéppel? Nem hallgat-e el a rege, a monda és a múzsa szükségképpen a sajtóprés zajában, nem tűnnek-e el tehát az epikus költészet szükséges feltételei?

De a nehézség nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség az, hogy számunkra még ma is műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mércéül és elérhetetlen példaképül számítanak.

A férfi nem válhatik újra gyermekké, csak gyerekessé. De nem gyönyörködik-e a gyermek naivitásában, és nem kell-e magának is egy magasabb fokon arra törekednie, hogy a gyermek igazságát reprodukálja? Nem a gyermeki természetben éled-e fel minden korszakban a korszak saját jellege a maga természetes igazságában? Miért ne volna az emberiség történelmi gyermekkorának, ott, ahol legszebben kibontakozott, mint soha vissza nem térő foknak örök varázsa? Vannak neveletlen gyermekek és koravén gyermekek. Az ókori népek közül sokan tartoznak ebbe a kategóriába. Normális gyermekek a görögök voltak. Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentmondásban azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen kisarjadt. Sőt, annak eredménye, és elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy az éretlen társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett — és csakis ezek között keletkezhetett — soha vissza nem térhetnek.

1857. augusztus vége—szeptember közepe.
Marx és Engels Művei. 13. köt. 1965. 151—176. old.

KARL MARX: „A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ"

ELSŐ FÜZET, BERLIN, FRANZ DUNCKER, 1859[31]

I

A németek már régen bebizonyították, hogy a tudomány minden területén egyenrangúak a többi civilizált nemzettel, a legtöbb területén pedig felül is múlják őket. Csak egy tudomány volt, amelynek korifeusai között nem akadt egyetlen német név sem: a politikai gazdaságtan. Az ok kézenfekvő. A politikai gazdaságtan a modern polgári társadalom elméleti elemzése és ezért fejlett polgári állapotokat előfeltételez, olyan állapotokat, melyek Németországban a reformációs és parasztháborúk és különösen a harmincéves háború[32] óta évszázadokon át nem alakulhattak ki. Hollandia elszakadása a birodalomtól[33] kiszorította Németországot a világkereskedelemből és ipari fejlődését eleve a legkicsinyesebb viszonyokra korlátozta; s míg a németek a polgárháborúk pusztításaiból fáradalmasan és hosszadalmasan lábadoztak, míg egész polgári energiájukat, mely sohasem volt valami nagy, felőrölték a meddő harcban azok ellen a vámkorlátok és eszeveszett kereskedelmi szabályozások ellen, amelyekkel minden törpefejedelem és birodalmi báró alattvalóinak iparát sújtotta, míg a birodalmi városok a céhesdiben és a patríciusságban lezüllöttek — azalatt Hollandia, Anglia és Franciaország meghódították az első helyeket a világkereskedelemben, gyarmatot gyarmatra alapítottak és a manufaktúra-ipart legnagyobb virágzásra fejlesztették, amíg végül Anglia a gőz által — s csak ez tette értékessé szén- és vastelepeit — a modern polgári fejlődés élére lépett. De ameddig még a középkor oly nevetségesen ósdi maradványai ellen kellett küzdeni, amilyenek Németország anyagi-polgári fejlődését 1830-ig béklyóba verték, addig német politikai gazdaságtan nem volt lehetséges. Csak a Vámegylet[34] létesítésével jutottak a németek olyan helyzetbe, melyben a politikai gazdaságtant egyáltalában *megérthették*. Ettől az időtől kezdve indult meg valójában az angol és francia gazdaságtan importálása a német polgárság javára. Az importált anyagra csakhamar rátette a kezét a tudós- és bürokratatestület és olyan módon dolgozta fel, amely nemigen öregbítette a „német szellem" dicsőségét. Az írogató iparlovagok, kereskedők, iskolamesterek és bürokraták kotyvalékából aztán olyan német-gazdaságtani irodalom kelet-

kezett, amellyel ízetlenség, sekélyesség, gondolatnélküliség, terjengősség és plagizálás dolgában csak a német regény vetekedhetik. Azok körében, akik gyakorlati célokat követtek, először a gyáriparosok védővámos iskolája alakult ki, melynek szaktekintélye, List, még mindig a legjava annak, amit a német polgári gazdasági irodalom létrehozott, bár egész dicső művét a francia Ferrier-től, a kontinentális rendszer[35] elméleti alkotójától másolta. Ezzel az irányzattal szemben keletkezett a negyvenes években a keleti-tengeri tartományok kereskedőinek szabadkereskedelmi iskolája, akik az angol free-traderek érveit gyermekded, de érdektől fűtött hittel gagyogták utánuk. Végül az iskolamesterek és bürokraták között, akiknek a diszciplína elméleti oldalát kellett tárgyalniok, akadtak sivár, kritikátlan növénygyűjtők, mint Rau úr, nagyokos spekulálók, akik a külföldi tételeket meg nem emésztett hegeli nyelvre fordították le, mint Stein úr, vagy szépirodalmárkodó kalászgyűjtők a „kultúrtörténet" területén, mint Riehl úr. Ami ebből végül kisült, az a kameralisztika[36], eklektikus-gazdaságtani lével felereszteti kása mindenféle haszontalanságokból, amiket az államvizsgára készülő kormányhivatali gyakornoknak hasznos tudnia.

Miközben a polgárság, az iskolamesterek és a bürokrácia Németországban még azon fáradoztak, hogy az angol—francia gazdaságtan első elemeit mint megmásíthatatlan dogmákat kívülről bemagolják és némiképp tisztába kerüljenek velük, fellépett a német proletár párt. Ennek egész elméleti létezése a politikai gazdaságtan tanulmányozásából nőtt ki, és fellépésének pillanatától kelteződik a tudományos, önálló *német gazdaságtan is.* Ez a német gazdaságtan lényegében a *történelem materialista felfogásán* nyugszik, melynek alapvonásait a fent említett mű előszava* röviden kifejti. Ezt az előszót főbb részében már közölte a „Volk"[37], s ezért itt csak utalunk rá. Nemcsak a gazdaságtanra, hanem minden történelmi tudományra nézve (és minden tudomány történelmi, amely nem természettudomány) forradalmasító felfedezés volt az a tétel, hogy „az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában"; hogy minden társadalmi és állami viszony, minden vallási és jogrendszer, minden elméleti szemlélet, mely a történelemben felmerül, csak akkor érthető meg, ha megértettük a mindenkori megfelelő korszak anyagi életfeltételeit és ezekből az anyagi feltételekből vezetjük őket le. „Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza." A tétel olyan egyszerű, hogy magától értetődőnek kellene lennie mindenki számára, aki nem rekedt meg az idealista szédelgés kátyújában. De a dolognak nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat számára is fölöttébb forradalmi következtetései vannak: „Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő ter-

* Vö. ebben a kötetben, 5—8. old. — *Szerk.*

melési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor *társadalmi forradalom** korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény... A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához." Hatalmas, minden idők leghatalmasabb forradalmára nyílik tehát távlat, mihelyt materialista tézisünket tovább követjük és a jelenkorra alkalmazzuk.

De közelebbről szemügyre véve az is nyomban kitűnik, hogy az a látszólag oly egyszerű tétel, hogy az emberek tudata létüktől függ és nem megfordítva, már legelső következményeiben egyenest fejbe kólint mindenféle idealizmust, még a legrejtettebbet is. Tagadja a történelmi dolgokról alkotott összes hagyományos és megszokott szemléleteket. A politikai okoskodás egész tradicionális módja összeomlik; a hazafias nemeslelkűség felháborodva berzenkedik az ilyes érzületnélküli felfogás ellen. Az új szemléleti mód tehát szükségképpen megütközést keltett nemcsak a polgárság képviselőiben, hanem a francia szocialisták zömében is, akik a világot a liberté, égalité, fraternité** varázsigéjével akarják sarkaiból kivetni. De végképp nagy haragot ébresztett a német vulgáris demokrata szájtépők között. Ennek ellenére előszeretettel próbálkoztak azzal, hogy az új eszméket plagizálva kiaknázzák, ám ritkamód félreértve őket.

A materialista felfogás kifejtése csak egyetlen történelmi példán is olyan tudományos munka volt, mely évekig tartó nyugodt tanulmányokat követelt volna, mert kézenfekvő, hogy a puszta frázissal itt semmire sem megyünk, hogy csak tömeges, kritikailag megrostált, teljesen birtokba vett történelmi anyag képesíthet ily feladat megoldására. A februári forradalom pártunkat a politika színpadára vetette és ezzel tisztán tudományos célok követését lehetetlenné tette számára. Ennek ellenére az alapszemléletet vörös fonálként húzódik végig a párt minden irodalmi termékén. Minden egyes esetben kimutatták bennük, hogy az akció mindenkor közvetlen anyagi indítékokból, nem pedig az ezeket kísérő frázisokból eredt, hogy ellenkezőleg, a politikai és jogi frázisok éppúgy az anyagi indítékokból származtak, mint a politikai akció és annak eredményei.

Midőn az 1848—49-es forradalom leverése után olyan időpont következett be, hogy külföldről Németországra hatást gyakorolni mindinkább lehetetlenné

* A „*Volk*"-ban: *forradalmak* — *Szerk.*

** — szabadság, egyenlőség, testvériség. — *Szerk.*

vált, pártunk átengedte az emigrációs civakodás mezejét — mert ez maradt az egyetlen lehetséges akció — a vulgáris demokráciának. Mialatt ez szíve-kedve szerint zsongott, ma hajbakapott, hogy másnap testvériesüljön, harmadnap pedig megint a világ szeme láttára kiteregette egész szennyesét, mialatt egész Amerikát végigkoldulta, hogy rögtön utána új botrányt rendezzen a néhány felhajtott tallér elosztása körül — pártunk örült, hogy megint némi nyugalomhoz jutott tanulmányai céljára. Megvolt az a nagy előnye, hogy egy új tudományos szemlélet volt az elméleti alapzata, amelynek kidolgozása eléggé elfoglalta; már ezért sem züllhetett le sohasem annyira, mint az emigráció „nagyjai".

E tanulmányok első gyümölcse az előttünk fekvő könyv.

II

Az olyan írásban, mint az előttünk fekvő, nem lehet szó a gazdaságtan egyes fejezeteinek pusztán csapongó bírálatáról, egyik-másik gazdasági vitakérdésnek elkülönített tárgyalásáról. Sőt, eleve az a célja, hogy a gazdasági tudomány egész komplexusát rendszeresen összefoglalja, a polgári termelés és a polgári csere törvényeit összefüggően kifejtse. Mivel a közgazdászok semmi egyebek, mint e törvények tolmácsai és védelmezői, ez a kifejtés egyszersmind az egész gazdasági irodalom bírálata.

Hegel halála óta alig történt kísérlet arra, hogy egy tudományt saját, belső összefüggésében kifejtsenek. A hivatalos hegeli iskola a mester dialektikájából csak a legeslegegyszerűbb műfogások kezelését sajátította el, s ezeket mindenre a világon alkalmazta, sokszor még nevetséges ügyetlenséggel is. Számára Hegel egész hagyatéka kimerült egy puszta sablonban, melynek segítségével minden témát kedvükre megkonstruáltak, és egy lajstromra való olyan szóban és fordulatban, amelyeknek más céljuk már nem volt, mint hogy kellő időben felléphjenek, valahányszor gondolatok és pozitív ismeretek hiányoztak. Így történt, hogy ezek a hegeliánusok, mint egy bonni professzor mondotta, semmiből sem értettek semmit, de mindenről tudtak írni. Ami persze olyan is volt. Mégis, ezek az urak önelégültségük ellenére annyira tudatában voltak gyengeségüknek, hogy nagy feladatoktól lehetőleg távol tartották magukat; a régi vaskalapos tudomány pozitív tudás dolgában meglevő fölénye folytán megtartotta területét; és amikor aztán Feuerbach útilaput kötött a spekulatív fogalom talpa alá, a hegeleskedés lassanként elszenderült, és úgy látszott, hogy újra a régi metafizikának és megrögzött kategóriáinak birodalma kezdődött el a tudományban.

A dolognak megvolt a maga természetes oka. A hegeli diadokhoszok[38] rezsimjére, amely merő frázisokba fulladt, természetszerűen olyan korszak következett, melyben a tudomány pozitív tartalma megint felülkerekedett a

formai oldalon. De ugyanakkor Németország egészen rendkívüli energiával rávetette magát a természettudományokra, az 1848 óta beállott hatalmas polgári fejlődésnek megfelelően; s ahogy divatossá lettek ezek a tudományok, melyekben a spekulatív irányzat sohasem jutott jelentősebb érvényre, úgy harapódzott el megint a régi metafizikai gondolkodásmód is egészen a legvégletesebb Wolff-féle laposságig. Hegel feledésbe ment, kifejlődött az új természettudományi materializmus, amely a XVIII. századitól elméletileg szinte egyáltalán nem különbözik és többnyire csak gazdagabb természettudományi, nevezetesen kémiai és fiziológiai anyagával múlja azt felül. Büchner és Vogt a végletekig menő lapossággal elevenítik fel újra a Kant előtti idők korlátolt filiszteri gondolkodásmódját, és még Moleschott is, aki Feuerbachra esküszik, minden szempillantásban a legszívderítőbb módon kátyúba nyargal a legegyszerűbb kategóriák között. A polgári köznapi értelem esetlen kordésgebéje persze zavartan torpan meg az előtt az árok előtt, amely a lényeget a jelenségtől, az okot az okozattól elválasztja; de ha az elvont gondolkodás igencsak hepehupás terepén hajtóvadászatra indulunk, hát akkor nem kordésgebére kell ülnünk.

Itt tehát más kérdés várt megoldásra, melynek a politikai gazdaságtanhoz magán-valóan semmi köze. Hogyan kell kezelni a tudományt? Egyfelől volt a hegeli dialektika, abban az egészen elvont, „spekulatív" alakban, amelyben Hegel ránkhagyta; másfelől a közönséges, most ismét divattá lett, lényegében wolffi-metafizikus módszer, melyben a polgári közgazdászok is írták összefüggésnélküli vaskos könyveiket. Ezt a módszert Kant és jelesül Hegel elméletileg annyira megsemmisítették, hogy csak a renyheség és egy más *egyszerű* módszernek a hiánya tehette lehetővé gyakorlati továbblétezését. Másrészt a hegeli módszer a *meglevő* formájában abszolúte hasznavehetetlen volt. Lényegileg idealista volt, itt pedig olyan világszemléletet kellett kifejteni, amely materialistább volt minden korábbinál. A tiszta gondolkodásból indult ki, itt pedig a legmakacsabb tényekből kellett kiindulni. Az olyan módszer, mely saját bevallása szerint „a semmiből a semmin keresztül a semmihez ért el"[39], ebben az alakjában itt semmiképp sem volt helyén. Ennek ellenére minden meglevő logikai anyagból ez volt az egyetlen, amelyhez legalább kapcsolódni lehetett. Még nem vették bírálat alá, még nem küzdötték le; a nagy dialektikus egyetlen ellenfele sem tudott rést ütni e módszer büszke épületén; elkallódott, mert a hegeli iskola mit sem tudott kezdeni vele. Mindenekelőtt tehát a hegeli módszert kellett átfogó bírálatnak alávetni.

Hegel gondolkodásmódját minden más filozófuséval szemben az alapjául szolgáló roppant történeti érzék tüntette ki. Akármennyire elvont és idealista a formája, gondolati kifejlése mégis mindig párhuzamosan haladt a világtörténelem fejlődésével, s tulajdonképpen Hegelnél az utóbbi csak az előbbi próbájául szolgál. Ha ezzel a helyes viszony meg is van fordítva és fejtetőre állítva, a reális tartalom mégis mindenütt bekerült a filozófiába; annál is inkább, mert

Hegel abban különbözött tanítványaitól, hogy nem tudatlansággal hivalkodott, mint ők, hanem minden idők egyik legtanultabb elméje volt. Ő az első, aki a történelemben fejlődést, belső összefüggést kísérelt meg kimutatni, és bármilyen különösnek tűnhetik is ma sok minden a történelemfilozófiájában, magának az alapszemléletnek nagyszerűsége még ma is csodálatraméltó, akár elődeit hasonlítjuk vele össze, akár éppenséggel azokat, akik utána bocsátkoztak általános reflexiókba a történelemről. A „Phänomenologie"-ban, az „Ästhetik"-ben, a „Geschichte der Philosophie"-ban[40], mindenütt végigvonul ez a nagyszerű történelemfelfogás, és Hegel az anyagot mindenütt történelmileg, a történelemmel való meghatározott, habár elvontan kiforgatott összefüggésben tárgyalja.

Ez a korszakalkotó történelemfelfogás a közvetlen elméleti előfeltétele volt az új materialista szemléletnek, és már ezáltal kapcsolódási pont adódott a logikai módszer számára is. Ha ez az elkallódott dialektika már a „tiszta gondolkodás" álláspontjáról ilyen eredményekre vezetett, ha ráadásul játszva legyűrte az egész azelőtti logikát és metafizikát, akkor mindenesetre több kellett hogy legyen benne, mint szofistaság és szőrszálhasogatás. De ennek a módszernek a bírálata, amelytől visszariadt és még mindig visszariad az egész hivatalos filozófia, nem volt csekélység.

Marx volt és ma is ő az egyetlen, aki vállalkozhatott arra a munkára, hogy kihámozza a hegeli logika magvát, amely Hegel e területen tett valóságos felfedezéseit magában foglalja, és a dialektikus módszert, idealista burkainak lehántása után, helyreállítsa abban az egyszerű alakban, melyben ez a módszer a gondolati kifejlés egyedül helyes formájává lesz. A politikai gazdaságtan marxi bírálatának alapjául szolgáló módszer kidolgozását olyan eredménynek tartjuk, amely jelentőségben alig áll mögötte a materialista alapszemléletnek.

A gazdaságtan bírálata még a megkapott módszer szerint is kétféle módon történhetett: történelmileg vagy logikailag. Minthogy a történelemben, akárcsak irodalmi tükröződésében, a fejlődés nagyjában és egészében szintén a legegyszerűbb viszonyoktól halad a bonyolultabbak felé, ezért a politikai gazdaságtan irodalomtörténeti fejlődése természetes vezérfonalat nyújtott, melyhez a bírálat kapcsolódhatott, és ennek során a gazdasági kategóriák nagyjában és egészében ugyanabban a sorrendben jelennének meg, mint a logikai kifejtésben. Ennek a formának látszólag megvan az az előnye, hogy világosabb, hiszen a *valóságos* fejlődést követi nyomon, valójában azonban ezáltal legfeljebb népszerűbbé lenne. A történelem gyakran ugrásszerűen és zegzugosan halad, s ennek során mindenütt nyomon kellene követni, miáltal nemcsak sok csekély fontosságú anyagot kellene felvenni, hanem a gondolatmenetet gyakran meg is kellene szakítani; azonkívül a politikai gazdaságtan története nem volna megírható a polgári társadalom története nélkül, ez pedig végtelen munkába kerülne, mert minden előmunkálat hiányzik hozzá. Így tehát

csakis a logikai tárgyalásmód volt a helyénvaló. Ez azonban valójában nem más, mint a történelmi tárgyalásmód, csak a történelmi formából és a zavaró véletlenszerűségekből kivetkőztetve. Amivel ez a történelem kezdődik, ugyanazzal kell a gondolatmenetnek is kezdődnie, és további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi lefolyás tükörképe, elvont és elméletileg következetes formában; helyesbített tükörkép, de olyan törvények szerint helyesbített, melyeket maga a valóságos történelmi lefolyás nyújt, mivel minden mozzanat azon a fejlődési ponton vehető szemügyre, amelyen elérte teljes érettségét, klasszikusságát.

Ennél a módszernél abból az első és legegyszerűbb viszonyból indulunk ki, amely történelmileg, ténybelileg fennáll; itt tehát az első gazdasági viszonyból, amelyet készentalálunk. Ezt a viszonyt taglaljuk. Abban, hogy ez *viszony*, már benne rejlik, hogy két oldala van, melyek *egymáshoz viszonyulnak*. E két oldal mindegyikét magáért-valóan vesszük szemügyre; ebből kiviláglik kölcsönös viszonyulásuk módja, kölcsönhatásuk. Ellentmondások adódnak majd, amelyek megoldást kívánnak. De mivel itt nem egy elvont gondolati folyamatot veszünk szemügyre, amely csakis fejünkben megy végbe, hanem egy valóságos lefolyást, amely valamikor valóságosan végbement vagy még végbemegy, ezek az ellentmondások is a gyakorlatban fejlődtek ki és találtak valószínűleg megoldást. Nyomon követjük majd ennek a megoldásnak a módját, és azt fogjuk találni, hogy létrehozása egy új viszony előállása által történt, s most már ennek az új viszonynak a két ellentett oldalát kell kifejtenünk stb.

A politikai gazdaságtan az *áruval* kezdi, azzal a mozzanattal, melyben — akár egyes emberek, akár természetadta közösségek — termékeket kicserélnek egymásra. A termék, amely a cserébe belép, áru. De csupán azáltal áru, hogy a *dologhoz*, a termékhez két személy vagy közösség *viszonya* fűződik, a termelő és a fogyasztó közötti viszony, akik itt már nem egyesülnek ugyanabban a személyben. Ez máris példája egy sajátságos ténynek, amely az egész gazdaságtanon végigvonul és a polgári közgazdászok fejében rémes zavart okozott: a gazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok közötti viszonyokkal; ezek a viszonyok azonban mindig *dolgokhoz vannak kötve* és *dolgokként jelennek meg*. Ezt az összefüggést, amely egyes esetekben felderengett ugyan egyik-másik közgazdász fejében, először Marx tárta fel az egész gazdaságtanra szóló érvényességében és ezzel a legnehezebb kérdéseket olyan egyszerűvé és világossá tette, hogy most még a polgári közgazdászok is megérthetik majd őket.

Ha mármost az árut különböző oldalairól vesszük szemügyre, mégpedig már teljesen kifejlődött állapotában, nem pedig úgy, ahogyan két őseredeti közösség természetadta cserekereskedelmében még csak nagy nehezen fejlődőben van, akkor a használati érték és a csereérték kettős nézőpontja alatt jelentkezik, és itt azonnal a gazdasági vita terére lépünk. Aki csattanós példáját akarja látni annak, hogy a német dialektikus módszer a mostani kialakulási

fokán legalább olyan fölényben van a régi laposan szószátyár, metafizikus módszerrel szemben, mint a vasutak a középkor közlekedési eszközeivel szemben, az olvassa el Adam Smithnél vagy akármelyik más neves hivatalos közgazdásznál, micsoda gyötrelmet okozott ezeknek az uraknak a használati érték és a csereérték, milyen nehezükre esik annak rendje-módja szerint megkülönböztetni őket és mindegyiket a maga sajátos meghatározottságában felfogni, azután pedig vesse össze ezzel Marx világos, egyszerű kifejtését.

A használati érték és csereérték ilyetén kifejtése után az áru mint e kettő közvetlen egysége jelentkezik, ahogyan *a cserefolyamatba* lép. Hogy milyen ellentmondások adódnak itt, arról a 20—21. oldalon* lehet olvasni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy ezek az ellentmondások nem csupán elméleti, elvont érdekességűek, hanem egyszersmind visszatükrözik azokat a nehézségeket, amelyek a közvetlen csereviszony, az egyszerű cserekereskedelem természetéből fakadnak, azokat a lehetetlenségeket, amelyekre a cserének ez az első nyers formája szükségképpen kilyukad. Ezek a lehetetlenségek úgy oldódnak meg, hogy minden más áru csereértéke képviselésének tulajdonságát ráruházzák egy sajátlagos árura — a *pénzre.* A pénz vagy az egyszerű forgalom kifejtését a második fejezet tartalmazza, mégpedig 1. a pénz mint *értékmérő.* aholis a pénzben mért érték, az *ár,* megkapja közelebbi meghatározását; 2. mint *forgalmi eszköz* és 3. mint e két meghatározás egysége, mint *reális pénz,* mint az egész anyagi polgári gazdagság képviselője. Ezzel zárul a kifejtés az első füzetben; a pénz tőkébe való átmenete a másodikra marad.

Látjuk, hogy ezzel a módszerrel a logikai kifejtés egyáltalán nem kénytelen tisztán elvont területre szorítkozni. Ellenkezőleg, rászorul a történelmi illusztrációra, a valósággal való folytonos érintkezésre. Ezek a bizonyító adalékok éppen ezért nagy változatosságban be vannak iktatva, mégpedig hol mint utalások a valóságos történelmi lefolyásra a társadalmi fejlődés különböző fokain, hol pedig mint a gazdaságtani irodalomra történő utalások, melyek kezdettől nyomon követik a gazdasági viszonyok meghatározásainak világos kimunkálását. Az egyes, többé-kevésbé egyoldalú vagy zavaros felfogásmódok bírálata ezután lényegileg már magában a logikai kifejtésben meg van adva és rövidre fogható.

Egy harmadik cikkben rátérünk majd a könyv gazdaságtani tartalmára.[41]

1859. augusztus 3—15.
Marx és Engels Művei. 13. köt.
1965. 460—468. old.

* Vö. ebben a kötetben, 22—23. old. — *Szerk.*

MARX

A TŐKE[42]
I. KÖTET

(Részletek)

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

A mű, melynek első kötetét a közönség elé bocsátom, folytatása 1859-ben közzétett „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomnak. A kezdet és a folytatás közötti hosszú szünetet egy többéves betegség idézte elő, amely munkámat minduntalan félbeszakította.

Az említett korábbi írás tartalmát összefoglaltam e kötet első fejezetében.[43] Ezt nemcsak az összefüggés és a teljesség kedvéért tettem. Javítottam az előadás módján. Amennyire a körülmények valamelyest engedték, sok, korábban csupán érintett pontot itt bővebben kifejtettem, ezzel szemben ott részletesen kifejtetteket itt csak érintettem. Az érték- és pénzelmélet történetére vonatkozó részek most természetszerűen egészen elmaradnak. De aki olvasta korábbi írásomat, az az első fejezet jegyzeteiben új forrásokat talál ennek az elméletnek a történetéhez.

Minden kezdet nehéz — ez minden tudományban érvényes. Ezért az első fejezet, főleg az áru elemzését tartalmazó rész megértése okozza majd a legtöbb nehézséget. Ami mármost közelebbről az értékszubsztancia és az értéknagyság elemzését illeti, ezt, amennyire lehetett, népszerűsítettem[1*]. Az értékforma, amelynek kész alakja a pénzforma, igen tartalmatlan és egyszerű. Az emberi szellem mégis több mint kétezer esztendő óta hiába próbált a mélyére hatolni, holott másfelől sokkal tartalmasabb és bonyolultabb formák elemzése legalább megközelítő módon sikerült. Miért? Mert a kialakult test könnyebben tanulmányozható, mint a test sejtje. Azonkívül a gazdasági formák elemzésénél sem

[1*] Ez annál is inkább szükségesnek látszott, mert még F. Lassalle Schulze-Delitzsch elleni írásának az a szakasza is, amelyben kijelentése szerint e témákról szóló fejtegetéseim „szellemi velejét" adja, jelentős félreértéseket tartalmaz. En passant [mellékesen]. Hogy F. Lassalle gazdasági munkáinak valamennyi általános elméleti tételét, pl. a tőke történelmi jellegéről, a termelési viszonyok és a termelési mód közti összefüggésről stb. stb., majdnem szó szerint, egészen a magam alkotta terminológiáig, írásaimból vette, mégpedig forrásmegjelölés nélkül, ezt az eljárást bizonyára propagandaszempontok határozták meg. Nem beszélek persze Lassalle részletmegállapításairól s hasznosításukról, amelyekhez semmi közöm nincs.

mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatóképességnek kell mindkettőt pótolni. A polgári társadalomra nézve pedig a munkatermék áruformája, illetve az áru értékformája a gazdasági sejtforma. A beavatatlannak úgy tűnhet, hogy az értékforma elemzése nem egyéb merő szőrszálhasogatásnál. Valóban szőrszálhasogatásról van szó, de csak úgy, ahogy a mikrológikus anatómiában erről van szó.

Az értékformáról szóló rész kivételével tehát nem lehet majd azzal vádolni e könyvet, hogy nehezen érthető. Persze olyan olvasókat tételezek fel, akik valami újat akarnak tanulni, tehát maguk is gondolkodni akarnak.

A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyeli meg, ahol legjellegzetesebb formájukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy, ahol ez lehetséges, kísérleteket végez olyan feltételek között, amelyek biztosítják a folyamat tiszta lefolyását. Nekem ebben a műben a tőkés termelési módot és az ennek megfelelő termelési és forgalmi viszonyokat kell kutatnom. Ezek klasszikus hona mind ez ideig Anglia. Ez az oka annak, hogy főleg ez az ország szolgál elméleti fejtegetésem illusztrálására. De ha a német olvasó farizeus módon vállát vonogatná az angol ipari és mezőgazdasági munkások állapotai láttán, vagy derűlátón azzal nyugtatná magát, hogy Németországban korántsem ilyen rossz a helyzet, oda kell kiáltanom neki: De te fabula narratur![44]

Önmagában véve nem arról van szó, hogy magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokot értek-e el azok a társadalmi antagonizmusok, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról ezekről a törvényekről van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel ható és érvényesülő tendenciákról. Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja.

De eltekintve ettől. Ahol a tőkés termelés nálunk teljesen meghonosodott, például a tulajdonképpeni gyárakban, ott az állapotok sokkal rosszabbak, mint Angliában, mert nincs meg a gyári törvények ellensúlya. Minden más területen bennünket, akárcsak az egész kontinentális Nyugat-Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az örökölt nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket. Nemcsak az élőktől szenvedünk, hanem a halottaktól is. Le mort saisit le vif![45]

Németország és az egész kontinentális Nyugat-Európa szociális statisztikája az angolhoz viszonyítva nyomorúságos. Mégis éppen eléggé fellebbenti a fátylat, hogy medúzafőt sejtessen mögötte. Ha kormányaink és parlamentjeink, úgy mint Angliában, időszakos bizottságokat neveznének ki a gazdasági viszonyok megvizsgálására, ha ezeket a bizottságokat az igazság kikutatására ugyanolyan teljhatalommal ruháznák fel, mint Angliában, ha sikerülne e célra ugyanolyan szakértő, pártatlan és tántoríthatatlan férfiakat találni, mint aminők

Anglia gyárfelügyelői, a „Public Health" (közegészség) ügyében kiküldött orvosi jelentéstevői, a nők és gyermekek kizsákmányolását, a lakás- és élelmezési viszonyokat stb. vizsgáló biztosai, megborzadnánk saját állapotainktól. Perszeusznak azért volt szüksége ködsipkára, hogy szörnyeket üldözzön. Mi a ködsipkát mélyen szemünkre és fülünkre húzzuk, hogy a szörnyek létezését letagadhassuk.

Ne áltassuk magunkat. Miként a XVIII. századi amerikai függetlenségi háború harci riadó volt az európai középosztály számára, úgy a XIX. századi amerikai polgárháború harci riadó az európai munkásosztály számára. Angliában kézzelfogható a forradalmi átalakulás folyamata. Bizonyos fokot elérve ki kell hatnia a kontinensre. Ott aszerint fog brutálisabb vagy humánusabb formákat ölteni, hogy mennyire fejlett maga a munkásosztály. Tehát, emelkedettebb indítékoktól eltekintve, a most uralkodó osztályoknak legsajátabb érdekük parancsolja, hogy eltakarítsák mindazokat a törvényesen szabályozható akadályokat, amelyek a munkásosztály fejlődését gátolják. Többek közt ezért biztosítottam ebben a kötetben olyan bőséges helyet az angol gyári törvényhozás történetének, tartalmának és eredményeinek. Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól. Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének — és e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása —, természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.

Egy szót esetleges félreértések elkerülése végett. A tőkés és a földtulajdonos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói. Álláspontom, amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléjük emelkedhet is szubjektíve.

A politikai gazdaságtan területén a szabad tudományos kutatás nemcsak azzal az ellenséggel találja magát szemben, amellyel minden más területen. A politikai gazdaságtan által tárgyalt anyag sajátságos természete az emberi kebel leghevesebb, legkicsinyesebb és leggyűlölködőbb szenvedélyeit, a magánérdek fúriáit szólítja ellene csatasorba. Az angol Magas Egyház[46] például inkább megbocsátja, ha 39 hitcikkelye közül 38-at megtámadnak, mintha pénzjövedelmének $^1/_{39}$ részét támadják meg. Manapság még az ateizmus is culpa levis [enyhe vétek] a hagyományos tulajdonviszonyok bírálatához képest. Mégis félreismerhetetlenül van haladás e téren. Utalok például az utóbbi hetekben közzétett Kékkönyvre: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions"[47]. Az angol korona

külföldi képviselői itt kertelés nélkül kimondják, hogy Németországban, Franciaországban, egyszóval az európai kontinens valamennyi kultúrállamában a tőke és a munka közötti fennálló viszonyok átalakulása éppen úgy érezhető és éppen annyira elkerülhetetlen, mint Angliában. Ezzel egyidejűleg az Atlanti-óceán túlsó partján Wade úr, az Észak-Amerikai Egyesült Államok alelnöke, nyilvános gyűléseken kijelentette: A rabszolgaság eltörlése után a tőke- és földtulajdonviszonyok átalakítása kerül napirendre! Az idők jelei ezek, és nem lehet őket bíborpalástokkal vagy fekete csuhákkal eltakarni.[48] Nem jelentik azt, hogy holnap csoda fog történni. Azt mutatják, hogy még az uralkodó osztályokban is feldereng a sejtés, hogy a mostani társadalom nem szilárd kristály, hanem átalakulásra képes és szüntelenül az átalakulás folyamatában levő organizmus.

Ennek az írásnak második kötete a tőke forgalmi folyamatát (II. könyv) és az összfolyamat alakulatait (III. könyv), a befejező harmadik kötet (IV. könyv) az elmélet történetét fogja tárgyalni.

A tudományos bírálat minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett közvélemény előítéleteivel szemben, amelynek sohasem tettem engedményeket, továbbra is a nagy firenzei jelszavát vallom:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti![49]

London, 1867. július 25.

Karl Marx

Marx és Engels Művei. 23. köt.
1967. 5—10. old.

UTÓSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ[50]

Azoknak, akik az első kiadást olvasták, mindenekelőtt számot kell adnom a második kiadásban végrehajtott változtatásokról. A könyv áttekinthetőbb beosztása szembeötlő. A pótlólag beiktatott jegyzeteknél mindenütt feltüntettem, hogy ezek a második kiadás jegyzetei. Ami magát a szöveget illeti, a legfontosabb a következő:

Az I. fejezet 1. részében nagyobb tudományos szigorral vezettem le az értéket azoknak az egyenleteknek az elemzése útján, amelyekben minden csereérték kifejeződik, valamint nyomatékosan hangsúlyoztam az értékszubsztancia és az értéknagyságnak a társadalmilag szükséges munkaidő által való meghatározása közötti összefüggést, amelyet az első kiadásban csak érintettem. Az I. fejezet 3. részét („Az értékforma") teljesen átdolgoztam, amire már csak azért is szükség volt, mert az első kiadásban kétszer tárgyaltam ugyanazt a kérdést. — Mellesleg megjegyzem, hogy ez a kétszeres tárgyalás barátom, a hannoveri dr. L. Kugelmann ösztönzésére történt. 1867 tavaszán, amikor az első kefelevonatok megérkeztek Hamburgból, látogatóban voltam nála, és ő meggyőzött arról, hogy a legtöbb olvasó számára szükséges az értékforma pótlólagos, didaktikusabb magyarázata. — Az I. fejezet utolsó részét, „Az áru fétisjellege stb.", nagyrészt megváltoztattam. A III. fejezet 1. részét („Értékmérő") gondosan átnéztem, mert az első kiadásban ezt a részt hanyagul kezeltem, utalván arra, amit erről „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomban, Berlin 1859, már kifejtettem. A VII. fejezetet, különösen a 2. részt, jelentősen átdolgoztam.

Felesleges lenne egyenként kitérnem a helyenként tett, sokszor csak stiláris szövegváltoztatásokra. Ezek az egész könyvre kiterjednek. Mindazonáltal most, amikor a Párizsban megjelenő francia fordítást átnézem, úgy érzem, hogy a német eredeti sok helyütt részben alaposabb átdolgozást, részben nagyobb stiláris javítást vagy a helyenként történt elnézések gondosabb kiküszöbölését igényelte volna. Nem volt ehhez időm, mert csak 1871 őszén, más, sürgős munkák közepette értesültem arról, hogy a könyv elfogyott, a második kiadás nyomását pedig már 1872 januárjában meg akarják kezdeni.

Az a megértés, amellyel a „Tőké"-t a német munkásosztály széles körei-

ben rövid idő alatt fogadták, munkám legszebb jutalma. Egy gazdaságilag burzsoá álláspontón levő férfiú, Mayer úr, bécsi gyáros, egy brosúrában, amely a német—francia háború idején jelent meg, találóan kifejtette, hogy az a nagy elméleti érzék, amely német örökségnek számított, Németország ún. művelt osztályaiból teljesen kiveszett, ellenben újraéled munkásosztályában.

A politikai gazdaságtan Németországban mind a mai napig külföldi tudomány maradt. Gustav von Gülich „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc." című művében[31], főleg az 1830-ban megjelent első két kötetében, nagyrészt már taglalta azokat a történelmi körülményeket, amelyek nálunk akadályozták a tőkés termelési mód kifejlődését, tehát a modern polgári társadalom felépülését is. A politikai gazdaságtannak tehát nem volt meg az éltető talaja. Mint készárut hozták be Angliából és Franciaországból, német tanárai tanulók maradtak. Az idegen valóság elméleti kifejezése kezükben dogmák gyűjteményévé változott, amelyeket az őket körülvevő kispolgári világ szellemében magyaráztak, tehát félremagyaráztak. A tudományos tehetetlenség nem egészen elfojtható érzését és azt a nyomasztó tudatot, hogy valójában idegen területen kell iskolamesterkedniök, vagy úgy igyekeztek leplezni, hogy irodalomtörténeti tanultságukat fitogtatták, vagy pedig úgy, hogy tudományukhoz idegen anyagot kevertek, amelyet az úgynevezett kamarai tudományokból vettek kölcsön, ama ismeretek kotyvalékából, amelyeknek a tisztítótüzén a német bürokrácia minden szépreményű jelöltjének át kell mennie.

1848 óta a tőkés termelés Németországban gyorsan fejlődött, s ma már a szédelgés virágjában pompázik. De szakembereinknek most sem kedvezett a szerencse. Amíg elfogulatlanul foglalkozhattak politikai gazdaságtannal, addig a német valóságban nem voltak meg a modern gazdasági viszonyok. Mihelyt ezek a viszonyok létrejöttek, ez olyan körülmények között történt, amelyek a polgári látókörön belül nem engedték meg többé a politikai gazdaságtan elfogulatlan tanulmányozását. Amennyiben a politikai gazdaságtan polgári, vagyis amennyiben a tőkés rendet nem történelmileg múlékony fejlődési foknak, hanem ellenkezőleg, a társadalmi termelés abszolút és végső alakjának fogja fel, csak addig maradhat meg tudománynak, amíg az osztályharc lappang vagy csak elszigetelt jelenségekben nyilvánul meg.

Nézzük Angliát. Klasszikus politikai gazdaságtana a fejletlen osztályharc időszakára esik. Utolsó nagy képviselője, Ricardo, végül tudatosan az osztályérdekek — a munkabér és a profit, a profit és a földjáradék — ellentétét teszi meg kutatásai kiindulópontjává, ezt az ellentétet, naivul, társadalmi természeti törvénynek fogván fel. Ezzel azonban a gazdaságtan polgári tudománya el is érkezett áthághatatlan korlátjához. Még Ricardo életében — és vele szemben állva — Sismondi személyében fellépett ellene a bírálat.[1*]

[1*] Lásd „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomat, 39. old. [Marx és Engels Művei. 13. köt. 40. old.]

Az ezt követő, 1820 és 1830 közötti időt Angliában tudományos élénkség jellemzi a politikai gazdaságtan területén. Ez egyrészt a ricardoi elmélet vulgarizálásának és kiterjesztésének, másrészt a régi iskolával folytatott harcának az időszaka volt. Ragyogó tornákat vívtak. Amit akkoriban véghezvittek, az az európai kontinensen kevéssé ismeretes, mert a vita nagyrészt folyóiratcikkekben, alkalmi írásokban és röpiratokban van szétszórva. E vita elfogulatlan jellege — bár Ricardo elméletét kivételesen már a polgári gazdaság elleni támadás fegyveréül is használják — a kor körülményeivel magyarázható. Egyrészt maga a nagyipar alig volt túl gyermekkorán, amit már az is bizonyít, hogy csak az 1825-ös válsággal kezdi meg modern életének periodikus körforgását. Másrészt a tőke és a munka közötti osztályharc továbbra is háttérbe szorult, politikailag a Szent Szövetség[52] köré tömörült kormányok és feudálisok, valamint a burzsoázia vezette néptömeg között dúló viszály folytán, gazdaságilag az ipari tőkének az arisztokrata földtulajdonnal való marakodása következtében, amely Franciaországban a parcellatulajdon és a nagybirtok közötti ellentét mögé rejtőzött, Angliában a gabonatörvények óta nyíltan kitört. Ez időszak angol politikai gazdaságtani irodalma a dr. Quesnay halála után Franciaországban bekövetkezett gazdaságtani Sturm und Drang-időszakra[53] emlékeztet, de csak úgy, ahogy a vénasszonyok nyara emlékeztet a tavaszra. 1830-ban beköszöntött a mindent egyszer s mindenkorra eldöntő válság.

A burzsoázia Franciaországban és Angliában politikai hatalmat hódított. Ettől kezdve az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött. Megkondította a tudományos polgári gazdaságtan lélekharangját. Most már nem arról volt szó, hogy ez vagy az az elméleti megállapítás igaz-e, hanem arról, hogy a tőkének hasznos-e vagy káros, kellemes-e vagy kellemetlen, rendőrileg tilos-e vagy sem. Az önzetlen kutatást bérencek kötelezködése, az elfogulatlan tudományos vizsgálatot az apologetika rossz lelkiismerete és gonosz szándéka váltotta fel. Mindazonáltal még a Cobden és Bright gyárosok vezette Anti-Corn-Law League[54] által a világra zúdított tolakodó értekezésecskéknek is volt — a földtulajdonos arisztokrácia elleni polémiájuk miatt — bizonyos, ha nem is tudományos, de legalább történelmi érdekességük. A Sir Robert Peellel kezdődő szabadkereskedelmi törvényhozás ettől az utolsó tüskétől is megfosztotta a vulgáris gazdaságtant.

Az 1848-as kontinentális forradalom Angliára is visszahatott. Azok a férfiak, akik még tudományos jelentőségre tartottak igényt és többre vágytak, mint hogy pusztán az uralkodó osztályok szofistái és tányérnyalói legyenek, igyekeztek a tőke politikai gazdaságtanát összhangba hozni a proletariátus követeléseivel, amelyeket most már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ebből egy szellemtelen szinkretizmus fakadt, melyet a legjobban John Stuart Mill képvisel. Ez nem egyéb, mint a „polgári" gazdaságtan csődbejelentése, amint erre

N. Csernisevszkij, a nagy orosz tudós és kritikus, „A politikai gazdaságtan vázlata Mill szerint" című művében már mesterien rávilágított.

Németországban tehát akkor ért meg a tőkés termelési mód, amikor Franciaországban és Angliában történelmi harcokban már zajosan megnyilvánult antagonisztikus jellege, ugyanakkor a német proletariátus elméleti osztálytudata már sokkal határozottabb volt, mint a német burzsoáziáé. Ezért mihelyt úgy látszott, hogy egy polgári politikai gazdaságtani tudomány itt lehetővé válik, már ismét lehetetlenné is vált.

Ilyen körülmények között szóvivői két táborra oszlottak. Egy részük — okos, keresetre vágyó, gyakorlatias emberek — Bastiat-nak, a vulgáris gazdaságtani apologetika legsekélyesebb és ezért legsikerültebb képviselőjének zászlaja köré csoportosult; másik részük, büszkén tudománya professzori méltóságára, J. St. Mill követőjévé szegődött abban a kísérletben, hogy összeegyeztesse az összeegyeztethetetlent. A németek, akárcsak a polgári gazdaságtan klasszikus korszakában, hanyatlása idején is pusztán tanulók, hódolók és utánzók, a külföldi nagy cégek kis házalói maradtak.

A német társadalom sajátságos történelmi fejlődése tehát lehetetlenné tette itt a „polgári" gazdaságtan minden eredeti továbbfejlesztését, de nem — bírálatát. Amennyiben az ilyen bírálat egyáltalán osztályt képvisel, csak azt az osztályt képviselheti, amelynek történelmi hivatása a tőkés termelési mód forradalmi átalakítása és az osztályok végleges megszüntetése — a proletariátust.

A német burzsoázia tudós és tudatlan szóvivői eleinte megkísérelték a „Tőké"-t agyonhallgatni, mint ahogy ezt korábbi írásaimmal sikerült megtenniök. Mihelyt ez a taktika nem felelt meg többé a korviszonyoknak, azzal az ürüggyel, hogy könyvemet bírálják, útmutatókat írtak „a polgári tudat megnyugtatására", de a munkássajtóban — lásd például Joseph Dietzgen cikkeit a „Volksstaat"-ban[55] — rátermett ellenfelekre akadtak, akiknek mind a mai napig adósak a felelettel.[2*]

1872 tavaszán Pétervárott megjelent a „Tőké"-nek egy kitűnő orosz fordí-

[2*] A német vulgáris gazdaságtan locsogó szószátyárai szidják írásom stílusát és előadásmódját. A „Tőke" irodalmi fogyatékosságait senki sem ítélheti meg szigorúbban, mint jómagam. Mégis, ezeknek az uraknak és közönségüknek épülésére idézek itt egy angol és egy orosz véleményt. A nézeteimet teljesen ellenségesen fogadó „Saturday Review"[56], az első német kiadást ismertetve, a következőket mondta: Az előadás módja „még a legszárazabb gazdaságtani kérdéseknek is sajátságos bájt (charm) ad." A „С.-П. Ведомости" (Szentpétervári Újság) 1872. április 20-i számában többek között a következőket jegyzi meg: „Az előadásmód, néhány túlságosan speciális részt kivéve, közérthetőségével, világosságával és, a tárgy magas tudományos színvonala ellenére, rendkívüli elevenségével tűnik ki. Ebben a tekintetben a szerző ... korántsem hasonlít a német tudósok többségéhez, akik ... könyveiket olyan homályos és száraz nyelven írják, hogy közönséges halandóknak a feje ropog bele." A mostani német-nemzeti-liberális professzori irodalom olvasóinak azonban egészen más valamijük ropog, nem a fejük.

tása. A 3000 példányos kiadás most már csaknem elfogyott. N. Ziber (Зибер) úr, aki a kievi egyetemen a politikai gazdaságtan tanára, „Теория ценности и капитала Д. Рикардо" (D. Ricardo érték- és tőkeelmélete stb.) című írásában már 1871-ben kimutatta, hogy érték-, pénz- és tőke-elméletem alapvonásaiban a Smith—Ricardo-féle tanítás szükségszerű továbbfejlesztése. Ami jeles könyvének olvasásakor a nyugat-európait meglepi, az a tisztán elméleti állásponthoz való következetes ragaszkodás.

A „Tőké"-ben alkalmazott módszert kevéssé értették meg, ahogy ezt már a vele kapcsolatos, egymásnak ellentmondó vélemények is bizonyítják.

Így a párizsi „Revue Positiviste"[57] szememre veti egyrészt azt, hogy a gazdaságtant metafizikusan tárgyalom, másrészt — képzeljék csak! — azt, hogy csak az adottnak kritikai taglalására szorítkozom, ahelyett hogy recepteket (Comte-féléket?) írnék a jövendő lacikonyhája számára. A metafizika vádjával szemben Ziber professzor megjegyzi: „Amennyiben a tulajdonképpeni elméletről van szó, Marx módszere az egész angol iskola deduktív módszere, amelynek fogyatékosságai és előnyei a legjobb elméleti közgazdászok közös sajátságai." M. Block úr — „Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872"[58] — felfedezi, hogy módszerem analitikus, és többek közt ezt mondja: „Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents." [Ezzel a művel Marx úr a legkiemelkedőbb analitikus elmék sorába lépett.] A német recenzió-írók persze hegeli szofisztikáról kiabálnak. A pétervári „Вестник Европы" (Európai Hírnök) egy cikkben, amely kizárólag a „Tőke" módszerével foglalkozik (1872. májusi szám, 427—436. old.)[59], úgy találja, hogy kutatási módszerem szigorúan realisztikus, az előadás módszere azonban szerencsétlenségére német-dialektikus. A következőket mondja: „Az első pillantásra, ha az előadás külső formája alapján ítél az ember, Marx a legnagyobb mértékben idealista filozófus, mégpedig ennek a szónak német, vagyis rossz értelmében. Valójában azonban sokkalta inkább realista, mint valamennyi elődje a gazdasági kritika terén... Semmiképpen sem nevezhető idealistának." Nem felelhetek a szerző úrnak jobban, mint néhány kivonattal saját bírálatából; emellett ezek bizonyára érdeklik sok olvasómat, akiknek az orosz eredeti nem hozzáférhető.

Miután idéz a „Zur Kritik der politischen Ökonomie"-hoz írt előszavamból, Berlin 1859, IV—VII. old., ahol módszerem materialista alapját taglaltam, a szerző úr így folytatja:

„Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S nemcsak az a törvény fontos neki, amely e jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakaszban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba való

átmenet törvénye. Mihelyt ezt a törvényt felfedezte, részletesen megvizsgálja azokat a következményeket, amelyekben az a társadalmi életben megnyilvánul... Ennek folytán Marx csak egyen fáradozik: hogy pontos tudományos vizsgálattal kimutassa a társadalmi viszonyok meghatározott rendjeinek szükségszerűségét, és amennyire csak lehet, kifogástalanul megállapítsa a kiindulóés támaszpontjául szolgáló tényeket. Ehhez teljesen elegendő, ha a jelenlegi rend szükségszerűségével egyúttal kimutatja egy másik rend szükségszerűségét, amelybe az elsőnek elkerülhetetlenül át kell mennie, egészen függetlenül attól, hogy hiszik-e ezt az emberek vagy nem hiszik, tudatában vannak-e ennek vagy sem. Marx a társadalmi mozgást természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az emberek akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk meghatározzák ezek akaratát, tudatát és szándékát... Ha a tudatos elemnek ilyen alárendelt szerepe van a kultúra történetében, magától értetődik, hogy az a kritika, melynek tárgya maga a kultúra, még kevésbé alapulhat a tudat valamilyen formáján vagy valamilyen eredményén, mint bármi más. Vagyis nem az eszme, hanem csak a külső jelenség lehet a kiindulópontja. A kritika arra fog szorítkozni, hogy egy tényt összehasonlítson és szembeállítson, nem az eszmével, hanem a másik ténnyel. Számára csak az a fontos, hogy mindkét tényt lehetőleg pontos vizsgálatnak vesse alá és hogy ezek valóban egymástól különböző fejlődési mozzanatok legyenek, de mindenekelőtt fontos az, hogy nem kevésbé pontosan kikutassa azt a rendet, azt az egymásutánt és összefüggést, amelyben e fejlődési fokok megjelennek. De, fogják mondani, a gazdasági élet általános törvényei mindig ugyanazok; egészen közömbös, hogy a jelenre vagy a múltra alkalmazzuk-e őket. Éppen ezt tagadja Marx. Szerinte ilyen elvont törvények nem léteznek... Véleménye szerint, ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak megvannak a saját törvényei... Mihelyt az élet egy adott fejlődési időszakot túlélt, egy adott stádiumból egy másikba lép át, más törvények is kezdik irányítani. Egyszóval a gazdasági élet olyan jelenséget tár elénk, amely megfelel a biológia más területein végbemenő fejlődéstörténetnek... A régi közgazdászok félreismerték a gazdasági törvények természetét, amikor a fizika és a kémia törvényeivel hasonlították össze őket... A jelenségek mélyebb elemzése megmutatta, hogy a társadalmi organizmusok éppoly gyökeresen különböznek egymástól, mint a növényi vagy állati organizmusok... Sőt, egy és ugyanaz a jelenség teljesen különböző törvényeknek lehet alávetve annak következtében, hogy ezen organizmusoknak különböző összalkatuk van, hogy egyes szerveik eltérnek egymástól, hogy különbözők a feltételek, amelyek között funkcionálnak stb. Marx például tagadja, hogy a népesedési törvény mindenkor és mindenütt ugyanaz. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy minden fejlődési foknak saját népesedési törvénye van... A termelőerő fejlettségének foka szerint változnak a viszonyok és az ezeket szabályozó törvények. Amikor Marx azt a célt tűzi maga elé,

hogy ebből a szempontból vizsgálja és megmagyarázza a tőkés gazdasági rendet, nem tesz egyebet, mint szigorú tudományossággal megformulázza azt a célt, amelyet a gazdasági élet minden pontos vizsgálatának maga elé kell tűznie... Az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különös törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, halálát és egy másikkal, magasabb rendűvel való helyettesítését szabályozzák. És ez az értéke valóban megvan Marx könyvének."

Amikor a szerző úr azt, amit valódi módszeremnek nevez, ilyen találóan, s ami e módszer általam való alkalmazását illeti, ilyen jóindulattal írja le, mi mást írt le, mint a dialektikus módszert?

Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégeztével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni. Ha ez sikerül, és az anyag élete eszmeileg visszatükröződik, az lehet a látszat, mintha a priori[60] konstrukcióval volna dolgunk.

Az én dialektikus módszerem, alapját tekintve, nemcsak különbözik a hegelitől, hanem annak szöges ellenkezője. Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannyá is alakít, demiurgosza[61] a valóságosnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam, megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi.

A hegeli dialektika misztifikáló oldalát csaknem harminc évvel ezelőtt bíráltam, akkor, amikor e dialektika még divat volt. De éppen amikor a „Tőke" első kötetén dolgoztam, a bosszantó, pimasz és középszerű epigonsereg, amely most a művelt Németországban a vezérszólamot fújja, abban tetszelgett, hogy úgy kezelje Hegelt, mint ahogy Lessing idejében a derék Moses Mendelssohn Spinozát kezelte, tudniillik mint „döglött kutyát". Ezért nyíltan e nagy gondolkodó tanítványának vallottam magam, és az értékelméletről szóló fejezetben imitt-amott még az ő sajátságos kifejezésmódjával is kacérkodtam. A misztifikáció, amelyet a dialektika Hegelnél elszenved, mit sem változtat azon, hogy ő volt az első, aki általános mozgási formáit átfogóan és tudatosan ábrázolta. A dialektika Hegelnél a feje tetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokban felfedezzük a racionális magvat.

Misztifikált formájában a dialektika német divat volt, mert úgy látszott, hogy a fennállót dicsfénnyel övezi. Racionális alakjában a polgárságnak és doktrinér szószólóinak botránkozás és szörnyűség, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár.

A tőkés társadalom ellentmondásos mozgása a gyakorlati burzsoával a leg-

szembeszökőbben a modern ipar befutotta periodikus ciklus viszontagságaiban érezteti magát, amelyeknek csúcspontja — az általános válság. A válság ismét közeledik, bár még csak előszakaszában van, és színterének egyetemességével, hatásának intenzitásával még az új szent porosz-német birodalom szerencsefiainak fejébe is beleveri majd a dialektikát.

London, 1873. január 24.

Karl Marx

Marx és Engels Művei. 23. köt.
1967. 11—20. old.

MÁSODIK SZAKASZ

A PÉNZ ÁTVÁLTOZÁSA TŐKÉVÉ

Negyedik fejezet

A PÉNZ ÁTVÁLTOZÁSA TŐKÉVÉ

1. A tőke általános formulája

Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Árutermelés és fejlett áruforgalom, kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön. A világkereskedelem és a világpiac nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét.

Ha az áruforgalom anyagi tartalmát, a különböző használati értékek cseréjét figyelmen kívül hagyjuk, s csak azokat a gazdasági formákat vesszük szemügyre, amelyeket e folyamat létrehoz, azt látjuk, hogy utolsó terméke a pénz. Az áruforgalomnak ez az utolsó terméke a tőke első megjelenési formája.

Történelmileg a tőke mindenütt először pénz formájában lép szembe a földtulajdonnal, mint pénzvagyon, kereskedőtőke és uzsoratőke.[1*] De nem kell visszatekintenünk a tőke keletkezésének történetére ahhoz, hogy felismerjük, hogy a pénz az első megjelenési formája. Naponta ugyanaz a történet játszódik le a szemünk előtt. Minden új tőke még ma is mint pénz lép először a színre, azaz a piacra, az árupiacra, a munkapiacra vagy a pénzpiacra, mint olyan pénz, amelynek meghatározott folyamatok útján tőkévé kell átváltoznia.

A pénz mint pénz és a pénz mint tőke először csak abban különböznek, hogy körforgásuk formája különböző.

Az áruforgalom közvetlen formája *Á—P—Á*, áru átváltoztatása pénzzé és pénz visszaváltoztatása áruvá, eladás vétel céljából. E formán kívül azonban van egy második, tőle sajátosan különböző is, a *P—Á—P* forma, pénz átváltoztatása áruvá és áru visszaváltoztatása pénzzé, vétel eladás céljából. Az a pénz, amely mozgásában ez utóbbi körforgást írja le, tőkévé változik át, tőkévé lesz, és rendeltetése szerint máris tőke.

[1*] A földtulajdonnak a személyes szolgasági és uralmi viszonyokon nyugvó hatalma és a pénz személytelen hatalma közti ellentétet világosan kifejezi ez a két francia közmondás: „Nulle terre sans seigneur" [nincs föld hűbérúr nélkül]. „L'argent n'a pas de maître" [a pénznek nincs ura].

Vegyük közelebbről szemügyre a *P—Á—P* körforgást. Az egyszerű áruforgalomhoz hasonlóan ez is két ellenkező szakaszt fut be. Az első szakaszban, *P—Á*-ban, a vételben, a pénzt átváltoztatják áruvá. A második szakaszban, *Á—P*-ben, az eladásban, az árut visszaváltoztatják pénzzé. A két szakasz egysége pedig az összmozgás, amely pénzt cserél ki árura és ugyanazt az árut ismét pénzre, árut vesz, hogy eladja, vagy, ha nem törődünk a vétel és az eladás formai különbségeivel, a pénzzel árut és az áruval pénzt vásárol.[2]* Az eredmény, amelyben az egész folyamat kihuny, pénz kicserélése pénzre, *P—P*. Ha 100 £-ért 2000 font gyapotot vásárolok és a 2000 font gyapotot újra eladom 110 £-ért, végül is 100 £-et 110 £-re, pénzt pénzre cseréltem ki.

Mármost nyilvánvaló ugyan, hogy a *P—Á—P* körforgás ízetlen és tartalmatlan volna, ha ezen a kerülő úton ugyanazt a pénzértéket ugyanarra a pénzértékre, tehát például 100 £-et 100 £-re akarnánk kicserélni. Akkor már hasonlíthatatlanul egyszerűbb és biztosabb volna a kincsgyűjtő módszere, aki megtartja a maga 100 £-jét, ahelyett hogy kitenné a forgalom veszélyeinek. Másrészt, akár sikerül a kereskedőnek a 100 £-ért vásárolt gyapotot 110 £-ért újra eladnia, akár kénytelen 100 £-ért, sőt esetleg 50 £-ért túladni rajta, pénze mindenképpen sajátságos és eredeti mozgást végzett, egészen másfajtát, mint az egyszerű áruforgalomban, például a paraszt kezében, aki gabonát ad el, s az így szerzett pénzen ruhát vesz. Először tehát jellemeznünk kell a *P—Á—P* és az *Á—P—Á* körforgás formai különbségeit. Ezzel egyszersmind megmutatkozik majd az a tartalmi különbség is, amely e formai különbségek mögött leselkedik.

Nézzük meg először, mi a közös a két formában.

Mindkét körforgás ugyanarra a két ellenkező szakaszra hasad: *Á—P*-re, eladásra, és *P—Á*-ra, vételre. Mindkét szakaszban ugyanaz a két dologi elem, az áru és a pénz — és ugyanazt a gazdasági jellemálarcot viselő két személy, a vevő és az eladó áll szemben egymással. Mindkét körforgás ugyanazoknak az ellenkező szakaszoknak az egysége, és ezt az egységet mindkét esetben három szerződő fél fellépése közvetíti, akik közül az egyik csak elad, a másik csak vesz, de a harmadik felváltva vesz és elad.

Az, ami az *Á—P—Á* és a *P—Á—P* körforgást mégis már eleve különválasztja, ugyanazoknak az ellenkező forgalmi szakaszoknak fordított sorrendje. Az egyszerű áruforgalom az eladással kezdődik és a vétellel végződik, a tőkeként működő pénz körforgása a vétellel kezdődik és az eladással végződik. Amott az áru, emitt a pénz a mozgás kiinduló- és végpontja. Az első formában a pénz, a másodikban, fordítva, az áru közvetíti az összfolyamatot.

[2] „Pénzzel árukat vásárolnak és árukkal pénzt vásárolnak." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques" [A politikai közösségek természetes és lényeges rendje]. 543. old.)

Az *Á—P—Á* körforgásban a pénz végül is olyan áruvá változik át, amely használati értékül szolgál. A pénzt tehát véglegesen elköltötték. A fordított formában, *P—Á—P*-ben viszont a vevő azért ad ki pénzt, hogy mint eladó pénzt vegyen be. Az áru megvásárlásakor pénzt dob a forgalomba, hogy azt ugyanannak az árunak az eladásával újra kivonja. A pénzt csak azzal a sanda szándékkal ereszti ki a markából, hogy újra megkaparintsa. Ezért a pénzt csak előlegezi.[3*]

Az *Á—P—Á* formában ugyanaz a pénzdarab kétszer változtat helyet. Az eladó kapja a vevőtől és továbbfizeti egy másik eladónak. Az összfolyamat, amely azzal kezdődik, hogy áru fejében pénzt vesznek be, azzal végződik, hogy pénzt adnak oda áru fejében. Fordított a helyzet a *P—Á—P* formában. Nem ugyanaz a pénzdarab, hanem ugyanaz az áru változtat itt kétszer helyet. A vevő kapja az eladótól és továbbadja egy másik vevőnek. Ahogyan az egyszerű áruforgalomban ugyanannak a pénzdarabnak a kétszeri helyváltoztatása azt eredményezi, hogy ez a pénzdarab végérvényesen átmegy egyik kézből a másikba, itt ugyanannak az árunak a kétszeri helyváltoztatása azt eredményezi, hogy a pénz visszaáramlik eredeti kiindulópontjára.

A pénz visszaáramlása kiindulópontjára nem függ attól, hogy az árut drágábban adják-e el, mint ahogy vették. Ez a körülmény csak a visszaáramló pénzösszeg nagyságát befolyásolja. Maga a visszaáramlás jelensége bekövetkezik, mihelyt a megvett árut ismét eladták, tehát a *P—Á—P* körforgást teljesen megtették. Ez tehát egy érzékileg észlelhető különbség a pénznek tőkeként megtett körforgása és puszta pénzként megtett körforgása között.

Az *Á—P—Á* körforgás teljesen befejeződött, mihelyt valamely áru eladása pénzt hoz, amelyet más áru vétele ismét elvon. Ha a pénz mégis visszaáramlik kiindulópontjára, ez csak azért következik be, mert az egész forgást megújítják, vagyis megismétlik. Ha 1 quarter gabonát eladok 3 £-ért és ezen a 3 £-en ruhát veszek, akkor a 3 £-et a magam részéről végérvényesen elköltöttem. Semmi közöm többé hozzá. A pénz a ruhakereskedőé. Ha mármost eladok egy második quarter gabonát, a pénz visszaáramlik hozzám, de nem az első ügylet, hanem csupán annak megismétlése következtében. S ez a pénz újra eltávozik tőlem, mihelyt a második ügyletet befejezem és újra veszek. Az *Á—P—Á* körforgásban tehát a pénz elköltésének semmi köze sincs a pénz visszaáramlásához. A *P—Á—P* körforgásban viszont a pénz visszaáramlását maga az elköltés módja szabja meg. Ha nincs meg ez a visszaáramlás, a művelet nem sikerült, vagy a folyamat félbeszakadt és még nem kész, mert nincs meg a második szakasza, a vételt kiegészítő és lezáró eladás.

[3*] „Ha valamely dolgot azért vesznek meg, hogy újra eladják, akkor a felhasznált összeget előlegezett pénznek nevezzük; ha nem azért veszik, hogy eladják, akkor a pénzt elköltöttnek mondhatjuk." (*James Steuart*: „Works etc.". Fia, Sir James Steuart tábornok kiadása, London 1805. I. köt. 274. old.)

Az *Á—P—Á* körforgás az egyik áruból mint kezdőpontból indul ki, és egy másik áruval mint végponttal zárul, úgy, hogy ez utóbbi áru kiesik a forgalomból és a fogyasztásba kerül. Végcélja ennélfogva fogyasztás, szükségletek kielégítése, egyszóval használati érték. A *P—Á—P* körforgás ezzel szemben a pénzből indul ki mint kezdőpontból, és végül ugyanehhez tér vissza mint végponthoz. Indítéka és meghatározó célja ezért maga a csereérték.

Az egyszerű áruforgalomban a kezdő- és a végpontnak ugyanaz a gazdasági formája. Mindkettő áru. Mégpedig ugyanolyan értéknagyságú áru. De minőségileg különböző használati értékek, például gabona és ruha. A mozgás tartalma ebben az esetben a termékek cseréje, a társadalmi munkát megtestesítő különböző anyagoknak a kicserélése. Más a helyzet a *P—Á—P* körforgásban. Ez első pillantásra tartalmatlannak tűnik fel, mert látszólag tautologikus. Mindkét végpontnak ugyanaz a gazdasági formája. Mindkettő pénz, tehát nem minőségileg különböző használati értékek, hiszen a pénz éppen az áruknak olyan átváltozott alakja, amelyben azok különös használati értéke kihunyt. Előbb 100 £-et gyapotra, azután ugyanazt a gyapotot megint 100 £-re, tehát kerülő úton pénzt pénzre, ugyanazt ugyanarra cserélni — ez éppoly céltalan, mint ízetlen műveletnek látszik.[4*] Az egyik pénzösszeg a másik pénzösszegtől egyáltalában csakis nagyságában különbözhet. A *P—Á—P* folyamat tartalmát ezért nem végpontjainak minőségi különbsége adja meg, hiszen mindkettő pénz, hanem csak a végpontok mennyiségi különbözősége. Végül több pénzt vonnak ki a forgalomból, mint amennyit az elején beledobtak. A 100 £-ért vásárolt gyapotot például 100 + 10, vagyis 110 £-ért adják el újra. E folyamat teljes

[4*] „Nem cserélnek pénzt pénzre", kiáltja oda Mercier de la Rivière a merkantilistáknak. („L'ordre naturel etc.", 486. old.) Egy munkában, amely ex professo [hivatásszerűen] a „kereskedelemmel" és a „spekulációval" foglalkozik, ez olvasható: „Minden kereskedelem különböző fajtájú dolgok kicserélése; és az előny" (a kereskedő számára?) „éppen ebből a különbözőségből fakad. Egy font kenyeret egy font kenyérre cserélni ... semmiféle előnnyel nem járna ... a kereskedelem ezért előnyösen elüt a játéktól, amely csak pénz cseréje pénzre." (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained" [Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól; vagy a kereskedés és a spekuláció alapelveinek magyarázata], London 1841, 5. old.) Bár Corbet nem látja, hogy *P—P*, pénz cseréje pénzre, nemcsak a kereskedelmi tőkének, hanem minden tőkének jellegzetes forgási formája, legalább azt elismeri, hogy a kereskedelem egyik fajtájának, a spekulációnak ez a formája közös a játékéval, de erre jön MacCulloch, és úgy véli, hogy eladás végett venni spekuláció, tehát eltűnik a különbség spekuláció és kereskedelem között. „Minden olyan ügylet, amelyben valaki azért vesz valamely terméket, hogy azt ismét eladja, valójában spekuláció." (*MacCulloch*: „A Dictionary, practical etc. of Commerce" [A kereskedelem gyakorlati stb. szótára], London 1847, 1009. old.) Hasonlíthatatlanul naivabb Pinto, az amszterdami tőzsde Pindarosza: „A kereskedelem játék" (ezt a mondatot Locke-tól vette), „és koldusoktól nem lehet nyerni. Ha hosszú időn át mindenkitől mindent elnyertek volna, akkor barátságos megegyezéssel a profit legnagyobb részét vissza kellene adni, hogy újrakezdődhessék a játék." (*Pinto*: „Traité de la circulation et du crédit" [Értekezés a forgalomról és a hitelről], Amszterdam 1771, 231. old.)

formája ennélfogva *P—Á—P'*, ahol $P' = P + \Delta P$, azaz egyenlő az eredetileg előlegezett pénzösszeggel plusz egy növekménnyel. Ezt a növekményt, vagyis az eredeti értéken felüli többletet értéktöbbletnek (Mehrwert, surplus value) nevezem. Az eredetileg előlegezett érték tehát a körforgásban nemcsak fennmarad, hanem megváltoztatja benne értéknagyságát, értéktöbbletet tesz hozzá, vagyis értékesíti magát. És ez a mozgás változtatja tőkévé.

Lehetséges ugyan az is, hogy *Á—P—Á* két végpontja, *Á* és *Á*, például gabona és ruha, mennyiségileg különböző értéknagyságok. Előfordulhat, hogy a paraszt a gabonáját értéke felett adja el, vagy a ruhát értéke alatt veszi meg. Előfordulhat, hogy a ruhakereskedő becsapja a parasztot. Az ilyen értékkülönbözőség azonban magának e körforgási formának számára puszta véletlen marad. Az *Á—P—Á* forma nem veszti el egészen értelmét és eszét[62], mint a *P—Á—P* folyamat, ha két végpontja, például gabona és ruha, egyenértékek. Ellenkezőleg, itt a normális lefolyásnak feltétele, hogy ezek egyenértékek legyenek.

A vétel céljából való eladás megismétlésének vagy megújításának — éppúgy, mint magának e folyamatnak — mértéke és értelme egy rajta kívül álló végcél, a fogyasztás, meghatározott szükségletek kielégítése. Az eladás céljából való vételnek ellenben kezdete és vége ugyanaz, pénz, csereérték, és a mozgás már ezáltal is vég nélküli. *P*-ből ugyan $P + \Delta P$, a 100 £-ből 100+10 lett. De pusztán minőségét tekintve 100 £ ugyanaz, mint 100 £, tudniillik pénz. Mennyiségét tekintve pedig 100 £ korlátozott értékösszeg, mint 100 £. Ha a 110 £-et pénzként elköltenék, akkor kiesne szerepéből. Nem lenne többé tőke. A forgalomból kivonva kinccsé kövül, és egyetlen garas sem nő hozzá, ha ítéletnapig hever is. Ha tehát egyszer már az érték értékesítéséről van szó, akkor ugyanolyan szükséglet áll fenn a 110 £ értékesítésére, mint a 100 £-ére, mert mindkettő korlátozott kifejezése a csereértéknek, tehát mindkettőjüknek egyaránt az a hivatása, hogy nagyságuk növelésével megközelítsék a gazdagságot mint olyat. Az eredetileg előlegezett 100 £ érték egy pillanatra különbözik ugyan attól a 10 £ értéktöbblettől, amellyel a forgalomban megnő, de ez a különbség rögtön újra szétfoszlik. A folyamat végén nem az egyik oldalon a 100 £ eredeti érték és a másikon a 10 £ értéktöbblet kerül ki. Ami kikerül, az egy 110 £-es érték, amely ugyanúgy a megfelelő formában van ahhoz, hogy megkezdje értékesítési folyamatát, mint az eredeti 100 £. A pénz a mozgás végén megint mint a mozgás kezdete kerül ki.[5*] Ezért a vége minden egyes körforgásnak, amelyben az eladás céljából való vétel végbemegy, önmagától egy új körforgás kezdete. Az egyszerű áruforgalom — a vétel céljából való eladás — eszköz a forgalmon kívül

[5*] „A tőke ... megoszlik az eredeti tőkére és a nyereségre, vagyis a tőke szaporulatára ... ámbár a gyakorlat maga ezt a nyereséget azonnal újra a tőkéhez csapja és ezzel együtt forgatja." (*F. Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" [A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata] a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, Arnold Ruge és Karl Marx kiadása, Párizs 1844, 99. old. [Marx és Engels Művei. 1. köt. 509. old.])

álló végcél elérésére, használati értékek elsajátítására, szükségletek kielégítésére. A pénznek mint tőkének a körforgása ezzel szemben öncél, mert az érték értékesítése csakis ezen a folytonosan megújított mozgáson belül létezik. A tőke mozgásának ezért nincs mértéke.[6*]

E mozgás tudatos hordozójaként a pénzbirtokos tőkéssé válik. Személye, vagy inkább zsebe, a pénz kiindulópontja és visszatérési pontja. Ennek a körforgásnak objektív tartalma — az érték értékesítése — az ő szubjektív célja, és ő csak annyiban funkcionál tőkésként, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkeként, amennyiben műveleteinek egyetlen indítéka az elvont gazdagság egyre fokozódó elsajátítása. A használati értéket tehát sohasem szabad a tőkés közvetlen céljának tekinteni.[7*] De az egyes nyereséget sem, hanem csak a nyerészkedés szüntelen mozgását.[8*] Ez az abszolút

[6*] Arisztotelész szembeállítja a khrématisztikével [pénzszerzéssel] az oikonomikét [gazdálkodást]. Az oikonomikéből indul ki. Amennyiben ez a szerzés művészete, annyiban az élethez szükséges és a háztartás vagy az állam számára hasznos javak megszerzésére szorítkozik. „Az igazi gazdagság (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) ilyen használati értékekből áll; mert az effajta birtoklásnak a jó élethez elegendő mértéke nem határtalan. De van a szerzés művészetének egy másik fajtája, amelyet kiváltképpen, s joggal, khrématisztikének neveznek, és melynek révén úgy látszik, hogy a gazdagságnak és a birtoklásnak nincs határa. Az árukereskedelem" („ἠκαπηλική" szó szerint szatócskereskedelmet jelent, és Arisztotelész azért választja ezt a formát, mert ebben a használati érték dominál), „természeténél fogva nem tartozik a khrématisztikéhez, mert itt a csere csak a nekik" (a vevőknek és az eladóknak) „szükségesre szorítkozik." Ezért — fejti ki tovább — az árukereskedelem eredeti formája a cserekereskedelem volt, de ennek kibővülésével szükségszerűen létrejött a pénz. A pénz feltalálásával a cserekereskedelemnek szükségszerűen *καπηλική*-vé, árukereskedelemmé kellett fejlődnie, és ez — eredeti tendenciájával ellentmondásban — khrématisztikévé, a pénzcsinálás művészetévé alakult. A khrématisztiké mármost abban különbözik az oikonomikétól, hogy „számára a forgalom a gazdagság forrása (*ποιητικὴ χρημάτων ... διὰ χρημάτων μεταβολῆς*). Úgy látszik, hogy a pénz körül forog, mert a csere e fajtájának a kezdete és a vége a pénz (*τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστιν*). Ezért az a gazdagság is, amelyre a khrématisztiké törekszik, határtalan. Miként minden művészet, amelynek célkitűzése nem eszköznek, hanem végső célnak számít, a törekvéseiben nem ismer határt, mert igyekszik mindjobban megközelíteni ezt a végső célt, míg azok a művészetek, amelyek csak célravezető eszközöket keresnek, nem határtalanok, mert maga a cél határt szab nekik, akképpen a khrématisztiké célkitűzésének sincs határa, hanem célkitűzése az abszolút meggazdagodás. Az oikonomikénak, szemben a khrématisztikével, van határa ... az előbbi magától a pénztől eltérő valamire, az utóbbi a pénz gyarapítására törekszik ... E két egymásba fonódó forma felcserélése egyeseket arra késztet, hogy a pénz megtartását és határtalan gyarapítását tekintsék az oikonomiké végcéljának." (*Arisztotelész*: „De Republica", Bekker kiadása, I. könyv, 7—9. fej., elszórtan.)

[7*] „Nem az áru" (itt használati érték értelemben) „a meghatározó célja az üzleteket kötő tőkésnek ... az ő meghatározó célja a pénz." (*Th. Chalmers*: „On Political Economy etc." [A politikai gazdaságtanról stb.], II. kiad., Glasgow 1832, 165—166. old.)

[8*] „A kereskedő úgyszólván semmibe sem veszi a már elért nyereséget, hanem tekintete mindig az eljövendőre irányul." (*A. Genovesi*: „Lezioni di economica civile" [Előadás a polgári gazdaságtanról], 1765; Custodi Olasz közgazdászok gyűjteményében. Parte moderna, VIII. köt. 139. old.)

meggazdagodási törekvés, az érték e szenvedélyes hajszolása,[9*] közös vonása a tőkésnek és a kincsképzőnek, de míg a kincsképző csak megkergült tőkés, a tőkés ésszerű kincsképző. Az érték szüntelen gyarapodását, amelyre a kincsképző úgy törekszik, hogy a pénzt a forgalom elől megmenteni igyekszik,[10*] az okosabb tőkés úgy éri el, hogy pénzét újra és újra forgalomba dobja.[10a**]

Azok az önálló formák, a pénzformák, amelyeket az áruk értéke az egyszerű forgalomban ölt, csak közvetítik az áruk cseréjét, és a mozgás végső eredményében eltűnnek. A *P—Á—P* körforgásban viszont mindkettő, az áru és a pénz, csupán magának az értéknek különböző létezési módjaként funkcionál, a pénz mint az érték általános, az áru mint különös, mondhatni csak álruhás létezési módja.[11*] Az érték folytonosan átmegy egyik formából a másikba, anélkül hogy e mozgása közben veszendőbe menne, és ilymódon önmozgó alannyá válik. Ha rögzítjük azokat a különös megjelenési formákat, amelyeket a magát értékesítő érték élete körforgásában váltakozva magára ölt, ilyen felvilágosításokat kapunk: a tőke pénz, a tőke áru.[12*] Valójában azonban az érték itt egy olyan folyamat alanya lesz, amelyben a pénzforma és áruforma állandó váltogatása közben magát a nagyságát változtatja meg, értéktöbbletként leválik önmagáról mint eredeti értékről, önmagát értékesíti. Az a mozgás ugyanis, amelynek folyamán értéktöbbletet tesz hozzá, saját mozgása, értékesítése tehát önértékesítés. Arra az okkult képességre tett szert, hogy értéket fiadzik, mert ő érték. Eleven kölyköket ellik, vagy legalábbis arany tojásokat tojik.

Mint túlnyúló alanya egy ilyen folyamatnak, amelyben hol felölti, hol leveti a pénzformát és az áruformát, de ebben a váltakozásban magát fenntartja és megnyújtja, az értéknek mindenekelőtt önálló formára van szüksége,

9* „A nyerészkedés olthatatlan szenvedélye, az auri sacra fames [átkozott aranyéhség] vezérli mindig a tőkéseket." (*MacCulloch*: „The Principles of Political Economy" [A politikai gazdaságtan alapelvei], London 1830, 179. old.) Ez a felismerés természetesen nem akadályozza meg ugyanazt a MacCullochot és társait abban, hogy ha az elmélet terén zavarba jönnek, például a túltermelés tárgyalásánál, ugyanezt a tőkést jóravaló polgárrá ne változtassák, akit csak a használati érték érdekel, sőt akinek valóságos farkasétvágya van csizmákra, kalapokra, tojásra, kartonra és más igen családias használati értékekre.

10* „Σῴζειν" [megmenteni] a görögök egyik jellegzetes kifejezése a kincsképzésre. Éppen így az angol „to save" azt is jelenti, hogy megmenteni és azt is, hogy megtakarítani.

10a** „Az a végtelen, amely nincs meg a dolgok előrehaladásában, megvan körforgásukban." (*Galiani*: „Della moneta" [156. old.])

11* „A tőkét nem anyaga, hanem ezeknek az anyagoknak az értéke alkotja." (*J. B. Say*: „Traité d'économie politique" [Értekezés a politikai gazdaságtanról], III. kiad., Párizs 1817, II. köt. 429. old.)

12* „A termelő célokra felhasznált forgalmi eszköz" (!) „tőke". (*Macleod*: „The Theory and Practice of Banking" [A bankügy elmélete és gyakorlata], London 1855, I. köt. I. fej. [55. old.]) „A tőke = áruk". (*James Mill*: „Elements of Political Economy [A politikai gazdaságtan elemei], London 1821, 74. old.)

hogy ezáltal önmagával való azonossága megállapíttassék. Ez a formája pedig csak a pénzben van meg. Ezért minden értékesítési folyamatnak ez a kiinduló- és a végpontja. Az érték 100 £ volt, most 110 £, és így tovább. De maga a pénz itt az értéknek csak egyik formája, mert két formája van. Ha nem ölti magára az áruformát, a pénz nem lesz tőkévé. A pénz tehát itt nem lép fel ellenségesen az áruval szemben, mint a kincsképzés esetében. A tőkés tudja, hogy valamennyi áru, bármilyen toprongyos külsejű vagy bármennyire rossz is a szaga, hitében és valójában pénz, belsőleg körülmetélt zsidó[63] s emellett csodaszer, amellyel pénzből több pénzt lehet csinálni.

Az egyszerű forgalomban az áruk értéke használati értékükkel szemben legfeljebb a pénz önálló formáját ölti, itt viszont hirtelen mint folyamatot végző, önmagát mozgató szubsztancia jelenik meg, melynek áru és pénz egyaránt puszta formái. Sőt, mi több. Ahelyett, hogy áruviszonyokat jelenítene meg, az érték most úgyszólván magánviszonyba lép önmagával. Mint eredeti érték különbözik önmagától mint értéktöbblettől, miként az Atya különbözik önmagától mint Fiútól, holott mindkettő egykorú és valójában csak egy személy, mert az előlegezett 100 £ csak a 10 £-nyi értéktöbblet révén lesz tőkévé, és mihelyt azzá lett, mihelyt a Fiút, és a Fiú révén az Atyát nemzette, különbségük újra eltűnik és a kettő megint egy, 110 £.

Az érték tehát folyamatot végző értékké, folyamatot végző pénzzé, és, mint ilyen, tőkévé válik. A forgalomból jön, újra belép a forgalomba, fennmarad és megsokasodik benne, megnövekedve tér vissza belőle, és mindig újra kezdi ugyanazt a körforgást.[13*] *P—P'*, pénzt fiadzó pénz — money which begets money — így hangzik a tőke meghatározása első tolmácsolói, a merkantilisták szájából.

Venni, hogy eladjunk, azaz teljesebben: venni, hogy drágábban adjunk el, *P—Á—P'*, ez látszólag ugyan csak a tőke egyik fajtájának, a kereskedőtőkének sajátságos formája. De az ipari tőke is pénz, amely áruvá változik, és az áru eladása révén több pénzzé változik vissza. Azok az aktusok, amelyek a vétel és az eladás között, a forgalom területén kívül esetleg végbemennek, mit sem változtatnak a mozgás e formáján. Végül a kamatozó tőkében a *P—Á—P'* körforgás lerövidítve jelentkezik, közvetítés nélküli eredményében, úgyszólván lapidáris stílusban, mint *P—P'*, mint pénz, amely több pénzzel egyenlő, mint érték, amely nagyobb önmagánál.

Valójában tehát *P—Á—P'* a tőke általános formulája, ahogyan az a forgalom területén közvetlenül megjelenik.

[13*] „A tőke ... állandó, sokasodó érték." (*Sismondi*: „Nouveaux principes de l'économie politique" [A politikai gazdaságtan új alapelvei], I. köt. 89. old.)

2. *Az általános formula ellentmondásai*

A körforgásnak az a formája, amelyben a pénzbáb tőkévé gubózik ki, ellentmond mindazoknak a törvényeknek, amelyeket az árunak, az értéknek, a pénznek és magának a forgalomnak a természetéről korábban kifejtettünk. Az egyszerű áruforgalomtól ezt a körforgást az különbözteti meg, hogy itt ugyanaz a két ellenkező folyamat, az eladás és a vétel fordított sorrendben van. S milyen varázslattal változtatná át ez a pusztán formai különbség e folyamatok természetét?

Sőt. Ez a megfordítás az egymással kereskedő három üzletfél közül csupán az egyik számára létezik. Mint tőkés árut veszek *A*-tól és újra eladom *B*-nek, míg mint egyszerű árubirtokos árut adok el *B*-nek, s azután árut veszek *A*-tól. *A* és *B* üzletfelek szempontjából nem létezik ez a különbség. Ők csak áruk vevőiként vagy eladóiként lépnek fel. Én magam mindenkor mint egyszerű pénzbirtokos vagy árubirtokos, mint vevő vagy eladó állok szemben velük, mégpedig mindkét sorrendben az egyik személlyel csak mint vevő, a másikkal csak mint eladó, az egyikkel csak mint pénz, a másikkal csak mint áru lépek szembe, egyikükkel sem mint tőke vagy tőkés, illetve mint olyasvalaminek a képviselője, ami több, mint pénz vagy áru, illetve más hatással lehetne, mint a pénz vagy az áru. Számomra az *A*-tól való vétel és a *B*-nek való eladás bizonyos sorrendet alkot. De e két aktus összefüggése csak az én szempontomból létezik. *A* nem törődik az én *B*-vel kötött ügyletemmel, *B* sem *A*-val kötött ügyletemmel. Ha netalán fel akarnám világosítani őket arról, hogy a sorrend megfordításával különös érdemet szerzek, akkor bebizonyítanák nekem, hogy tévedek magát a sorrendet illetően, s hogy az egész ügylet nem vétellel kezdődött és eladással végződött, hanem fordítva, eladással indult és vétellel zárult. Valóban, első aktusom, a vétel, *A* álláspontjáról eladás, második aktusom, az eladás, *B* álláspontjáról vétel volt. Nem érve be ezzel, *A* és *B* ki fogják jelenteni, hogy az egész sorrend felesleges dolog és hókuszpókusz volt. *A* közvetlenül *B*-nek fogja áruját eladni és *B* közvetlenül *A*-tól fogja venni. Ezzel az egész ügylet a közönséges áruforgalom egyoldalú aktusává zsugorodik: *A* álláspontjáról egyszerű eladás, *B* álláspontjáról egyszerű vétel. A sorrend megfordításával tehát nem jutottunk túl az egyszerű áruforgalom területén, inkább meg kell néznünk, hogy az egyszerű áruforgalom természeténél fogva lehetővé teszi-e a belé kerülő értékek értékesítését és ennélfogva értéktöbblet képzését.

Vegyük a forgalmi folyamatnak olyan formáját, amelyben az puszta árucsereként jelentkezik. Ez az eset mindig, amikor két árubirtokos árukat vásárol egymástól és kölcsönös pénzköveteléseik mérlege a fizetés napján kiegyenlítődik. A pénz itt számolópénzül szolgál, arra, hogy az áruk értékét áraikban kifejezze, de dologi formában nem lép szembe az árukkal. Ami a használati értéket illeti, világos, hogy mindkét cserélő nyerhet. Mindketten olyan árukat

idegenítenek el, amelyek nekik mint használati értékek haszontalanok, és olyan árukat kapnak, amelyeknek használatára szükségük van. És lehet, hogy nem ez az egyetlen haszon. *A*, aki bort ad el és gabonát vásárol, ugyanazon munkaidő alatt talán több bort termel, mint amennyit a gabonatermesztő *B* termelhetne, és a gabonatermesztő *B* ugyanazon munkaidő alatt több gabonát, mint amennyit a bortermelő *A* termelhetne. *A* tehát ugyanazért a csereértékért több gabonát és *B* több bort kap, mintha mindegyiküknek, csere nélkül, saját részére kellene bort és gabonát termelnie. A használati értéket illetően tehát elmondhatjuk, hogy „a csere olyan ügylet, amelyen mindkét fél nyer"[14*]. De másképp áll a dolog a csereértékkel. „Egy ember, akinek sok a bora és nincs gabonája, olyan emberrel kereskedik, akinek sok a gabonája, de nincs bora; kettejük közt 50 értékű gabona és 50 értékű bor cseréje megy végbe. Ez a csere nem a csereérték gyarapodása sem az egyik, sem a másik számára; mert már a csere előtt mindegyiküknek ugyanakkora értékkel rendelkezett, mint amekkorát e művelettel szerzett."[15*] Mit sem változtat a dolgon, ha a pénz mint forgalmi eszköz az áruk közé lép, s a vétel és az eladás aktusa érzékileg szétválik.[16*] Az áruk értéke kifejeződik áraikban, még mielőtt forgalomba lépnek, az érték tehát előfeltétele és nem eredménye a forgalomnak.[17*]

Elvontan nézve a dolgot, vagyis eltekintve azoktól a körülményektől, amelyek nem az egyszerű áruforgalom immanens törvényeiből fakadnak, egyik használati értéknek a másikkal való helyettesítésén kívül nem történik itt más, mint az áru átalakulása, puszta formaváltozása. Ugyanaz az érték, vagyis ugyanolyan mennyiségű tárgyiasult társadalmi munka megmarad ugyanannak az árubirtokosnak a kezében, először saját áruja alakjában, majd a pénz alakjában, amellyé ez átváltozott, végül annak az árunak az alakjában, amellyé ez a pénz visszaváltozott. Ez a formaváltozás nem foglalja magában az értéknagyság semmiféle változását. Az a változás pedig, amelyen az árunak maga az értéke átmegy ebben a folyamatban, pénzformájának változására korlátozódik. A pénzforma először mint az eladásra kínált áru ára létezik, azután mint pénzösszeg, amely azonban az árban már kifejeződött, végül mint valamely egyenértékű áru ára. E formaváltozás önmagában véve éppúgy nem foglalja magában az értéknagyság megváltozását, mint az, ha egy ötfontos bankjegyet felváltanak sovereignekre, félsovereignekre és shillingekre. Mivel tehát az áru forgása

[14*] „A csere csodálatos ügylet, amelyen mindkét szerződő fél mindig"(!) „nyer". (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté et de ses effets", Párizs 1826, 68. old.) Ugyanez a könyv később mint „Traité d'économie politique" is megjelent.[64]

[15*] *Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 544. old.

[16*] „Hogy e két érték egyike pénz-e, vagy mind a kettő közönséges áru, magában véve teljesen közömbös." (*Mercier de la Rivière*, i. m. 543. old.)

[17*] „Nem a szerződő felek döntik el az értéket; az eldőlt már a megállapodás előtt." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social" [A társadalmi érdekről], 906. old.)

értékének csupán formaváltozását szabja meg, ezért — ha a jelenség tisztán megy végbe — egyenértékek cseréjét szabja meg. Ennélfogva még a vulgáris gazdaságtan is — bármilyen kevés sejtelme van is arról, hogy mi az érték — valahányszor a maga módján tisztán akarja vizsgálni a jelenséget, felteszi, hogy kereslet és kínálat fedik egymást, vagyis, hogy hatásuk teljesen megszűnik. Tehát bár a használati érték tekintetében mindkét cserélő nyerhet, csereértékben nem nyerhetnek mind a ketten. Ellenkezőleg itt így áll a dolog: „Ahol egyenlőség van, ott nincs nyereség."[18*] El lehet ugyan adni árukat értéküktől eltérő áron, de ez az eltérés az árucsere törvényének megsértéseként jelenik meg.[19*] Tiszta alakjában az árucsere egyenértékek cseréje, tehát nem eszköz arra, hogy értékben meggazdagodjanak.[20*]

Ama kísérletek mögött, hogy az áruforgalmat tüntessék fel az értéktöbblet forrásául, ezért többnyire quid pro quo, a használati érték és a csereérték összecserélése rejlik. Így például Condillacnál: „Nem igaz, hogy az árucserében egyenlő értéket cserélnek ki egyenlő értékre. Ellenkezőleg, a szerződő felek mindegyike mindig kisebb értéket ad nagyobbért... Ha valóban mindig egyenlő értékeket cserélnének, akkor egyik fél sem tehetne szert nyereségre. Pedig mind a kettő nyer, vagy legalábbis kellene hogy nyerjen. Miért? A dolgoknak csak szükségleteinkhez viszonyítva van értékük. Ami az egyiknek több, az a másiknak kevesebb, és fordítva... Nem tételezhető fel, hogy fogyasztásunk szempontjából nélkülözhetetlen dolgokat kínálunk eladásra... Számunkra haszontalan dolgot akarunk odaadni, hogy olyant kapjunk, amelyre szükségünk van; többért kevesebbet akarunk adni... Természetes volt az az ítéletünk, hogy a cserében egyenlő értéket adnak egyenlő értékért, valahányszor az elcserélt dolgok értéke ugyanolyan pénzösszeggel volt egyenlő... De még egy másik szempontot is számításba kell vennünk: kérdés, vajon nem felesleget cserélünk-e mindketten valami szükségesre."[21*] Mint látjuk, Condillac nemcsak hogy összekeveri a használati értéket és a csereértéket, hanem, igazán gyermekded módon, egy fejlett árutermelésű társadalomnak olyan állapotot tulajdonít, amelyben a termelő a létfenntartási eszközeit maga termeli és csak

[18*] „Dove è egualità non è lucro." (*Galiani*: „Della moneta"; Custodi gyűjteményében, Parte moderna, IV. köt. 244. old.)

[19*] „A csere előnytelenné válik az egyik fél számára, ha valamilyen külső körülmény az árat leszállítja vagy túlzottan felemeli: akkor az egyenlőséget megsértik; de a megsértést ez az ok, nem pedig a csere idézi elő." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 904. old.)

[20*] „A csere természeténél fogva egyenlőségi szerződés, amely érték és vele egyenlő érték között jön létre. Nem eszköz tehát arra, hogy meggazdagodjanak, mert ugyanannyit adnak, mint amennyit kapnak." (*Le Trosne*, i. m. 903—904. old.)

[21*] *Condillac*: „Le commerce et le gouvernement" [A kereskedelem és a kormányzat], 1776; Daire és Molinari kiadása a „Mélanges d'économie politique"-ban, Párizs 1847, 267., 291 old.

a saját szükséglete feletti többletet, a felesleget dobja a forgalomba.[22]* Ennek ellenére Condillac érvét gyakran ismétlik modern közgazdászok, kivált amikor arra törekszenek, hogy az árucsere fejlett alakját, a kereskedelmet, értéktöbblet-termelőnek ábrázolják. „A kereskedelem", mondják például, „értéket tesz hozzá a termékekhez, mert ugyanazoknak a termékeknek több értékük van a fogyasztók kezében, mint a termelőkében, s ezért a kereskedelmet szigorúan véve (strictly) termelési aktusnak kell tekinteni."[23]* De az árukat nem fizetik meg kétszeresen, egyszer használati értéküket, másszor értéküket. És ha az áru használati értéke hasznosabb a vevőnek, mint az eladónak, pénzformája az eladónak hasznosabb, mint a vevőnek. Eladná-e különben? Ezért ugyanolyan joggal azt is mondhatnók, hogy a vevő szigorúan véve (strictly) „termelési aktust" végez, amikor a kereskedő harisnyáit pénzzé változtatja.

Ha egyenlő csereértékű árukat vagy árut és pénzt, tehát egyenértékeket cserélnek egymással, akkor nyilvánvalóan senki sem húz ki több értéket a forgalomból, mint amennyit belédob. Ez esetben nem képződik értéktöbblet. Márpedig az áruk forgalmi folyamata tiszta formájában egyenértékek cseréjét szabja meg. A valóságban azonban a dolgok nem folynak le tisztán. Tegyük fel ezért, hogy nem-egyenértékeket cserélnek.

Az árupiacon mindenesetre csak árubirtokos áll árubirtokossal szemben, és az a hatalom, amelyet ezek a személyek egymáson gyakorolnak, csak áruik hatalma. Az áruk anyagi különbözősége a csere anyagi indítéka, s ez teszi az árubirtokosokat egymástól kölcsönösen függővé azáltal, hogy egyiküknek sincs a kezében saját szükségletének a tárgya, de mindegyiküknek kezében van a másik szükségletének a tárgya. Használati értékeik ez anyagi különbözőségén kívül az áruk között még csak egy különbség van, a természeti formájuk és átváltozott formájuk, áru és pénz közötti különbség. Ennélfogva az árubirtokosok csak mint eladók, áru birtokosai, és mint vevők, pénz birtokosai, különböznek egymástól.

Tegyük fel mármost, hogy valamely megmagyarázhatatlan kiváltság folytán az eladónak megadatik, hogy áruját értéke fölött adja el, ha 100-at ér, 110-ért, tehát 10%-os névleges áremeléssel. Az eladó tehát 10 értéktöbbletet vág zsebre. De miután eladó volt, vevővé válik. Most egy harmadik árubir-

[22] Le Trosne ezért igen helyesen így válaszol barátjának, Condillacnak: „Egy kifejlődött társadalomban [...] nincs semmiféle felesleges" [I. m. 907. old.] Ugyanakkor azzal a megjegyzéssel ugratja, hogy „ha a két cseréló ugyanannyival többet kap ugyanannyival kevesebbért, mindkettő ugyanannyit kap." [I. m. 904. old.] Minthogy Condillacnak még a leghalványabb sejtelme sincs a csereérték természetéről, ő a megfelelő tekintély, akire hivatkozva Wilhelm Roscher professzor úr igazolni igyekszik saját gyermeteg fogalmait. Lásd „Die Grundlagen der Nationalokonomie [A nemzetgazdaságtan alapzatai] című munkáját, III. kiad., 1858.

[23]* *S. P. Newman*: „Elements of Political Economy" [A politikai gazdaságtan elemei], Andover—New York 1835, 175. old.

tokos kerül vele szembe mint eladó, és ő is azt a kiváltságot élvezi, hogy áruját 10%-kal drágábban adhatja el. Emberünk mint eladó 10-et nyert, hogy mint vevő 10-et veszítsen.[24*] Az egész valójában oda lyukad ki, hogy valamennyi árubirtokos 10%-kal az érték felett adja el áruit egymásnak, ami teljesen ugyanaz, mintha értékükön adnák el őket. Az ilyen általános névleges áremelésnek ugyanaz a hatása, mintha az áruk értékét arany helyett például ezüstben becsülnék meg. Az áruk pénznevei, vagyis árai megduzzadnának, de értékviszonyaik változatlanok maradnának.

Tegyük fel, hogy, megfordítva, a vevőnek kiváltsága, hogy az árukat értékükön alul vásárolja. Itt nem is kell arra gondolnunk, hogy a vevőből ismét eladó lesz. Már eladó volt, mielőtt vevővé lett. Mint eladó már 10%-ot veszített, mielőtt mint vevő 10%-ot nyer.[25*] Marad megint minden a régiben.

Az értéktöbblet képződése, s ezért a pénz átváltozása tőkévé, sem azzal nem magyarázható tehát, hogy az eladók az árukat értékük felett adják el, sem azzal, hogy a vevők értékük alatt vásárolják őket.[26*]

A problémát semmiképpen sem egyszerűsíti, ha idegen vonatkozásokat csempésznek be, tehát például Torrens ezredeshez hasonlóan azt mondják: „A hatékony kereslet a fogyasztóknak az a képessége és hajlandósága"(!), „hogy árukért — akár közvetlen, akár közvetett csere révén — a tőke valamennyi tartozékából bizonyos nagyobb adagot adjanak, mint amennyibe az áruk termelése kerül."[27*] A forgalomban termelők és fogyasztók csak mint eladók és vevők állnak szemben egymással. Az az állítás, hogy a termelők értéktöbblete onnan ered, hogy a fogyasztók értékük felett fizetik meg az árukat, csupán ennek az egyszerű mondatnak az álcázása: Az árubirtokosnak mint eladónak az a kiváltsága, hogy drágábban adhat el. Az eladó maga termelte az árut vagy képviseli a termelőjét, de a vevő ugyancsak maga termelte a pénzében megjelenített árut vagy ugyancsak képviseli annak termelőjét. Termelő áll tehát szem-

[24*] „A termék névleges értékének növelése által ... az eladók nem lesznek gazdagabbak ... mert amit mint eladók nyernek, pontosan ugyanazt kiadják mint vásárlók." („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc." [A nemzetek gazdagságának lényeges alapelvei stb.] ,London 1797, 66. old.)

[25*] „Ha arra kényszerülünk, hogy 18 livre-ért olyan termékmennyiséget adjunk, amely 24 livre-t ér, akkor — ha ugyanezt a pénzt vásárlásra használjuk fel — 18 livre-ért úgyszintén annyit kapunk, amennyiért 24 livre-t kellett volna fizetni." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 897. old.)

[26*] „Egyetlen eladó sem drágíthatja tehát áruit rendszeresen, ha nem törődik bele abba, hogy a többi eladó áruját szintén rendszeresen drágábban fizesse meg; és ugyanezen okból egyetlen fogyasztó sem [...] fizethet rendszeresen kevesebbet azért, amit vásárol, ha nem törődik bele abba, hogy az általa eladott dolgok ára éppúgy csökkenjen." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 555. old.)

[27*] *R. Torrens*: „An Essay on the Production of Wealth" [Tanulmány a gazdagság termeléséről], London 1821, 349. old.

ben termelővel. Csak az különbözteti meg őket egymástól, hogy az egyik vesz, a másik pedig elad. Egyetlen lépéssel sem visz előbbre bennünket az, hogy az árubirtokos termelő néven értéke felett adja el az árut, fogyasztó néven pedig drágábban fizeti meg.[28*]

Ezért azok, akik következetesen képviselik azt a tévhitet, hogy az értéktöbblet valamilyen névleges áremelésből ered, vagyis az eladónak abból a kiváltságából, hogy az árut drágábban adhatja el, egy olyan osztályt tételeznek fel, amely csak vesz, anélkül hogy eladna, tehát csak fogyaszt, anélkül hogy termelne. Egy ilyen osztály létezése eddig elért álláspontunkról, az egyszerű forgalom álláspontjáról még nem magyarázható meg. De vágjunk elébe a dolgoknak. Az a pénz, amellyel egy ilyen osztály folytonosan vesz, szükségképpen folytonosan hozzááramlik maguktól az árubirtokosoktól csere nélkül, ingyen, akármilyen jogcím vagy erőszak alapján. Ha az árukat értékük felett adják el ennek az osztálynak, ez csak annyit jelent, hogy az ingyen odaadott pénz egy részét visszaszélhámoskodják.[29*] Így például a kisázsiai városok évi pénzsarcot fizettek a régi Rómának. Ezen a pénzen Róma árukat vásárolt tőlük, és drágán vásárolta ezeket. A kisázsiaiak becsapták a rómaiakat azáltal, hogy a sarc egy részét a kereskedelem útján visszalopták a hódítóktól. De mégis a kisázsiaiak voltak a becsapottak. Áruikért így is saját pénzükkel fizettek nekik. Ez nem módszere a meggazdagodásnak vagy értéktöbblet képzésének.

Maradjunk tehát az árucsere korlátai között, ahol az eladók vevők s a vevők eladók. Talán az zavar meg bennünket, hogy a személyeket csak mint megszemélyesített kategóriákat, nem egyénileg fogtuk fel.

A árubirtokos esetleg van olyan agyafúrt, hogy rászedje kollégáit, *B*-t vagy *C*-t, azok pedig bármennyire szeretnék is, nem tudják a kölcsönt viszonozni. *A* 40 £ értékű bort ad el *B*-nek és cserébe 50 £ értékű gabonát szerez. *A* 40 £-jét 50 £-re változtatta, kevesebb pénzből több pénzt csinált, és áruját tőkévé változtatta. Nézzük meg a dolgot közelebbről. A csere előtt *A* kezében 40 £ értékű bor, *B* kezében 50 £ értékű gabona volt; összértékük 90 £. A csere után az összérték ugyanannyi: 90 £. A forgalomban levő érték szemernyit sem növekedett, csak *A* és *B* közti megoszlása változott. Az egyik oldalon értéktöbbletként jelenik meg az, ami a másikon értékhiány, az egyik oldalon plusz az,

[28*] „Az a gondolat, hogy a profitot a fogyasztók fizetik meg, kétségtelenül merő képtelenség. Kik a fogyasztók?" (*G. Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth" [Tanulmány a gazdagság elosztásáról], Edinburgh 1836, 183. old.)

[29*] „Ha egy ember kereslet hiányában szenved, Malthus úr azt tanácsolja neki, hogy egy másik személynek fizessen, hogy az megvehesse áruját?" — kérdezi egy felháborodott ricardiánus Malthust, aki, akárcsak tanítványa, Chalmers pap, a csak-vevők, vagyis csak-fogyasztók osztályát gazdasági dicsfénnyel övezi. Lásd: „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc." [Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.], London 1821, 55. old.

ami a másikon mínusz. Ugyanez a változás történt volna akkor is, ha *A* – a csere leplező formája nélkül — egyenest ellopott volna *B*-től 10 £-et. A forgalomban levő értékek összege nyilvánvalóan éppúgy nem gyarapodhat megoszlásuk bármiféle változása folytán, mint ahogy egy zsidó, aki egy Anna királynő korabeli farthingot egy guinea-ért ad el, ezzel nem gyarapítja az ország nemesfém-állományát. Egy ország tőkésosztályának összessége nem csaphatja be önmagát.[30]*

Akárhogy csűrjük-csavarjuk is tehát a dolgot, az eredmény ugyanaz. Ha egyenértékeket cserélnek ki, nem keletkezik értéktöbblet, s ha nem-egyenértékeket cserélnek ki, szintén nem keletkezik értéktobblet [31]* A forgalom, vagyis az árucsere nem hoz létre semmiféle értéket.[32]*

Ebből meg lehet érteni, hogy amikor a tőke alapformáját elemezzük, azt a formát, amelyben a modern társadalom gazdasági szervezetét meghatározza, miért hagyjuk először teljesen figyelmen kívül a tőke közkeletű és úgyszólván ozónvíz előtti alakjait, a kereskedelmi tőkét és az uzsoratőkét.

A tulajdonképpeni kereskedelmi tőkében jelenik meg a legtisztábban a *P—Á—P'* forma, venni, hogy drágábban adjunk el. Másrészt a kereskedelmi tőke egész mozgása a forgalom területén belül megy végbe. Minthogy azonban magából a forgalomból lehetetlen a pénz tőkévé változását, az értéktöbblet képződését megmagyarázni, a kereskedelmi tőke, mihelyt egyenértékeket cserélnek, lehetetlennek tűnik,[33]* s ezért csak úgy vezethető le, hogy a vásárló és

[30] Destutt de Tracy, ámbár — vagy talán azert, mert — membre de l'Institut [az Akademia tagja], ellenkező véleményen volt. Szerinte az ipari tokesek profitjukra úgy tesznek szert, hogy „mindent drágábban adnak el, mint amennyibe termelése kerult Es kiknek adnak el? Elsosorban egymásnak" (.,Traité de la volonté etc.", 239. old.)

[31]* „Két egyenlő érték cseréje nem noveli és nem is csokkenti a tarsadalomban meglevo ertekek tomegét. Két nem-egyenlő érték cseréje . ugyancsak nem változtat semmit a társadalmi értékek összegén, bár az egyiknek a vagyonához hozzáadja azt, amit a másik vagyonából elvesz" (*J. B. Say*: „Traité d'économie politique", II kot 443 sk. old.) Say ezt a megallapitást, természetesen mit sem torodve a belóle folyo kovetkezményekkel, a fiziokratáktól veszi át, meglehetősen szó szerint. Hogy milyen módon használja fel a fiziokratáknak az ő idejében feledesbe merult irásait tulajdon „értékének" novelésére, azt mutassa meg a kovetkező példa Say úr „leghíresebb" mondása: „On n'achète des produits qu'avec des produits" [termekeket csak termékekkel lehet vásárolni] (t. m. II. kot. 438. old.), fiziokrata eredetijében így hangzik: „Les productions ne se paient qu'avec des productions" [termelvényeket csak termelvényekkel lehet fizetni]. (*Le Trosne*: „De l'interêt social", 899. old.)

[32] „A csere semmifele erteket nem ad hozzá a termekekhez" (*F. Wayland*: „The Elements of Political Economy" [A politikai gazdaságtan elemei], Boston 1843, 168. old.)

[33]* „Változhatatlan egyenértékek uralma alatt a kereskedelem lehetetlen lenne." (*G. Opdyke*: „A Treatise on Political Economy" [Értekezés a politikai gazdaságtanról], New York 1851, 66—69. old.) „A reális érték és a csereérték kozotti kulonbség alapja egy tény — nevezetesen az, hogy valamely dolog értéke kulonbozik a kereskedelemben erte adott ugynevezett egyenertektol, vagyis hogy ez az egyenérték nem egyenertek." (*F. Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalokonomie", 95—96 old. [Marx és Engels Muvei 1 kot 505—506 old.])

eladó árutermelőket az élősdi módjára közéjük furakodó kereskedő mindkét oldalon rászedi. Ilyen értelemben mondja Franklin: „A háború rablás, a kereskedelem csalás."[34*] Ha a kereskedelmi tőke értékesítését nem az árutermelők puszta becsapásával akarjuk magyarázni, akkor ahhoz a közbenső láncszemek hosszú sorára van szükség, amely itt, ahol csak az áruforgalmat és annak egyszerű mozzanatait feltételezzük, még teljesen hiányzik.

Ami érvényes a kereskedelmi tőkére, még inkább érvényes az uzsoratőkére. A kereskedelmi tőkénél a végpontokat, a piacra dobott pénzt és a piacról elvont, megszaporodott pénzt, legalább közvetítette a vétel és az eladás, a forgalom mozgása. Az uzsoratőkénél a *P—Á—P'* forma a közvetítés nélküli végpontokra, *P—P'*-re rövidül, azaz pénzre, amely több pénzzel cserélődik ki, egy olyan formára, amely a pénz természetének ellentmond és ezért az árucsere álláspontjáról megmagyarázhatatlan. Ezért mondja Arisztotelész: „Mivel a khrématisztiké kettős valami, egyrészt a kereskedelemhez, másrészt az oikonomikéhoz tartozik, s az utóbbi szükséges és dicséretreméltó, az előbbi a forgalmon alapul és joggal hibáztatható (mert nem a természeten, hanem kölcsönös becsapáson nyugszik), ezért az uzsorát teljes joggal gyűlölik, mert itt maga a pénz a szerzés forrása, s a pénzt nem arra használják, amire feltalálták. Mert a pénzt az árucsere számára teremtették, a kamat azonban pénzből több pénzt csinál. Innen a neve is" (*τόκος*: kamat és ivadék). „Mert az ivadékok hasonlóak nemzőikhez. A kamat pedig pénzből lett pénz, úgyhogy valamennyi szerzési ág közül ez a leginkább természetellenes."[35*]

Vizsgálódásunk során a kamatozó tőkét, akárcsak a kereskedelmi tőkét, mint leszármazott formákat fogjuk készen találni, s egyúttal látni fogjuk, hogy miért jelennek meg ezek történelmileg a tőke modern alapformája előtt.

Bebizonyult, hogy az értéktöbblet nem eredhet a forgalomból, képződésekor tehát ennek a háta mögött kell valaminek történnie, ami magában a forgalomban láthatatlan.[36*] De eredhet-e az értéktöbblet máshonnan, mint a forgalomból? A forgalom az árubirtokosok kölcsönös kapcsolatainak az összessége. A forgalmon kívül az árubirtokos már csak saját árujával áll kapcsolatban. Ami az áru értékét illeti, ez a viszony arra korlátozódik, hogy az áru az árubirtokos saját munkájának meghatározott társadalmi törvények szerint mért mennyiségét tartalmazza. Ez a munkamennyiség kifejezésre jut árujának értéknagyságában, és, mivel az értéknagyság számolópénzben jelentkezik, egy árban, mondjuk 10 £-ben. De munkája nem az áru értékében és saját értékén

[34*] *Benjamin Franklin*: „Positions to be examined concerning National Wealth" [Megvizsgálandó álláspontok a nemzeti gazdagságról], „Works", Sparks kiadása, II. köt. [376. old.]

[35] *Arisztotelész*: „De Republica", I. könyv 10. fej.

[36*] „A piac szokásos feltételei között profitra nem csere útján tesznek szert. Ha nem létezett volna már azelőtt, akkor ez után az ügylet után sem létezhetnék". (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 184. old.)

felüli többletben jelentkezik, nem egy 10-es árban, amely egyúttal 11-es ár, nem olyan értékben, amely nagyobb önmagánál. Az árubirtokos munkájával képezhet értékeket, de nem magukat értékesítő értékeket. Megnövelheti valamely áru értékét azzal, hogy a már meglevő értékhez új munkával új értéket tesz hozzá, például bőrből csizmát készít. Ugyanannak az anyagnak most nagyobb az értéke, mert nagyobb mennyiségű munkát tartalmaz. A csizma értéke ezért nagyobb, mint a bőré, de a bőr értéke ugyanaz maradt, ami volt. Nem értékesítette magát, nem tett hozzá magához a csizmakészítés során értéktöbbletet. Lehetetlen tehát, hogy az árutermelő a forgalom területén kívül, anélkül hogy más árubirtokosokkal érintkezésbe lépne, értéket értékesítsen és ennélfogva pénzt vagy árut tőkévé változtasson.

Lehetetlen tehát, hogy a tőke a forgalomból ered, s éppoly lehetetlen, hogy nem a forgalomból ered. Benne és egyszersmind nem benne kell erednie.

Kettős eredményt kaptunk tehát.

A pénz tőkévé változását az árucsere immanens törvényei alapján kell kifejteni, úgyhogy egyenértékek cseréje a kiindulópont.[37*] Pénzbirtokosunknak, aki még csak tőkés hernyója, az árukat értékükön kell vásárolnia, értékükön kell eladnia és a folyamat végén mégis több értékét kell kihúznia belőle, mint amennyit beledobott. Lepkévé bontakozásának a forgalom területén és nem a forgalom területén kell végbemennie. Ezek a probléma feltételei. Hic Rhodus, hic salta![65]

3. A munkaerő vétele és eladása

Annak a pénznek az értékváltozása, amelynek tőkévé kell változnia, nem mehet végbe magán ezen a pénzen, mert mint vásárlóeszköz és fizetési eszköz

[37*] Az adott fejtegetés után megérti az olvasó, hogy ez csak azt jelenti: A tőkeképződés akkor is lehetséges kell hogy legyen, ha az áru ára egyenlő az áru értékével. Nem magyarázható az áruáraknak az áruértékektől való eltérésével. Ha az árak valóban eltérnek az értékektől, akkor előbb redukálnunk kell őket az értékekre, vagyis ettől a körülménytől mint véletlentől el kell tekintenünk, hogy a tőkeképződés jelensége az árucsere alapzatán tisztán álljon előttünk, hogy megfigyelését a tulajdonképpeni folyamattól idegen, zavaró mellékkörülmények össze ne kuszálják. Egyébként tudjuk, hogy ez a redukció korántsem pusztán tudományos eljárás. A piaci árak folytonos ingadozásai, emelkedésük és süllyedésük kiegyenlítődik, kölcsönösen megszüntetik egymást, s az átlagárra mint belső szabályukra redukálják magukat. Ez a vezérlő csillaga például a kereskedőnek vagy a gyárosnak minden hosszabb időt felölelő vállalkozásban. Tudja tehát, hogy ha egy hosszabb periódust a maga egészében veszünk szemügyre, az áruk valóban sem átlagáruk alatt, sem felette, hanem átlagárukon kelnek el. Ha tehát egyáltalán érdeke volna, hogy érdek nélkül gondolkodjék, a tőkeképződés problémáját így kellene felvetnie: Hogyan keletkezhet tőke, ha az árakat az áru átlagára, vagyis végső soron az értéke szabályozza? Azért mondom, hogy „végső soron", mert az átlagárak nem esnek közvetlenül egybe az áruk értéknagyságával, mint azt A. Smith, Ricardo és mások hiszik.

csak realizálja a vele megvásárolt vagy kifizetett áru árát, saját formájában megmaradva pedig változatlan értéknagyság petrefaktumává [kövületévé] merevedik.[38*] Éppoly kevéssé eredhet a változás a második forgalmi aktusból, az áru újraeladásából, mert ez az aktus csupán visszaváltoztatja az árut természeti formájából pénzformába. A változásnak tehát az áruval kell történnie, amelyet az első, *P—Á* aktusban megvesznek, de nem az áru értékével, hiszen egyenértékeket cserélnek, az árut értékén fizetik meg. A változás tehát csakis az áru használati értékéből mint olyanból eredhet, vagyis az áru elhasználásából. Ahhoz, hogy egy áru elhasználásából értéket húzzon ki, pénzbirtokosunknak olyan szerencsésnek kellene lennie, hogy a forgalom területén belül, a piacon, olyan árut fedezzen fel, amelynek maga a használati értéke azzal a sajátságos tulajdonsággal rendelkezik, hogy érték forrása, s amelynek valóságos elhasználása tehát maga is munka tárgyiasulása, s ezért értékteremtés. S a pénzbirtokos készen talál a piacon egy ilyen sajátos árut — a munkaképességet, vagyis a munkaerőt.

Munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében léteznek, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyenfajta használati értéket termel.

Hogy azonban a pénzbirtokos a munkaerőt mint árut a piacon készen találja, ahhoz különböző feltételeknek kell teljesülniök. Az árucsere önmagában véve csak olyan függőségi viszonyokat foglal magában, melyek saját természetéből fakadnak. Ezt feltételezve a munkaerő csak annyiban és azért jelenhet meg áruként a piacon, amennyiben és mert saját birtokosa — az a személy, akinek a munkaereje — áruba bocsátja, illetve eladja. Hogy birtokosa áruként eladhassa, ahhoz az kell, hogy rendelkezhessék vele, tehát szabad tulajdonosa legyen munkaképességének, személyének.[39*] Ő és a pénzbirtokos a piacon találkoznak és mint egyenrangú árubirtokosok lépnek viszonyba egymással, csak abban különböznek, hogy az egyik vevő, a másik eladó, jogilag tehát mindketten egyenlő személyek. E viszony fennmaradásához az szükséges, hogy a munkaerő tulajdonosa munkaerejét mindig csak meghatározott időre adja el, mert ha mindenestül, egyszer s mindenkorra eladja, akkor önmagát adja el, szabad emberből rabszolgává, árubirtokosból áruvá változik. Mint személynek állandóan olyan viszonyban kell lennie munkaerejével, mint tulajdonával és ezért saját árujával, és ezt csak akkor teheti, ha munkaerejét mindig csak

[38*] „Pénz formájában ... a tőke nem termel profitot." (*Ricardo*: „Principles of Political Economy" [A politikai gazdaságtan alapelvei], 267. old.)

[39*] A klasszikus ókort tárgyaló szaklexikonokban az a képtelenség olvasható, hogy az antik világban a tőke teljesen kifejlődött volt, „csak éppen a szabad munkás és a hitelügy nem volt meg". Mommsen úr is „Römische Geschichte"-jében [Római történelem] egyik quid pro quót [felcserélést] a másik után követi el.

átmenetileg, csak meghatározott időtartamra bocsátja a vevő rendelkezésére, engedi át elhasználásra, tehát elidegenítésével nem mond le tulajdonáról.[40] :

A második lényeges feltétele annak, hogy a pénzbirtokos a munkaerőt a piacon mint árut készen találja, az, hogy a munkaerő birtokosa ne adhasson el árukat, amelyekben munkája tárgyiasult, hanem kénytelen legyen magát a munkaerejét, amely csak az ő eleven testi mivoltában létezik, áruba bocsátani.

Ahhoz, hogy valaki munkaerejétől megkülönböztetett árukat adhasson el, természetesen termelési eszközökkel, például nyersanyagokkal, munkaszerszámokkal stb. kell rendelkeznie. Bőr nélkül nem készíthet csizmát. Azonkívül létfenntartási eszközökre van szüksége. Senki, még a jövő zenésze sem élhet jövőbeli termékeken, tehát olyan használati értékeken sem, amelyeknek termelése még nem kész, és akárcsak a fold színpadán való megjelenésének első napján, az embernek most is mindennap fogyasztania kell, mielőtt és miközben termel. Ha a termékeket árukként termelik, akkor eladandók, miután termelték őket, s a termelő szükségleteit csak eladásuk után elégíthetik ki. A termelés idejéhez az eladáshoz szükséges idő járul.

A pénzbirtokosnak tehát ahhoz, hogy pénzét tőkévé változtathassa, az árupiacon készen kell találnia a szabad munkást, aki szabad abban a kettős értelemben, hogy szabad személyként rendelkezik munkaerejével mint a maga árujával, s hogy, másrészt, nincs más eladható áruja, mentes és szabad minden dologtól, amely munkaereje realizálásához szükséges.

Hogy ez a szabad munkás miért lép vele szembe a forgalom területén, ez a kérdés nem érdekli a pénzbirtokost, aki a munkapiacot mint az árupiac egy különös osztályát készen találja. S bennünket egyelőre éppoly kevéssé érdekel ez. Elméletileg megkapaszkodunk a tényben, mint ahogy a pénzbirtokos ezt gyakorlatilag teszi. Egy azonban világos. A természet nem hoz létre az egyik oldalon pénz- vagy árubirtokosokat, a másikon pedig olyan embereket, akik

[40] Kulonbozó országok torvényhozasa ezert megszabja a munkaszerzódés maximalis időtartamat. Minden népnél, ahol szabad munka van, a torvénykonyvek szabályozzák a szerződés felmondási feltételeit. Különbozó országokban, kivált Mexikoban (az amerikai polgárháború elott a Mexikótól elszakitott teruleteken és a Cuza-féle átalakulásig[66] lényegileg a dunai tartományokban is) a rabszolgaságot a peon-rendszer formájába burkolják Elolegek révén, amelyeket munkával kell letorleszteni és amelyek nemzedekről nemzedékre hárulnak át, nemcsak az egyes munkas, hanem családja is ténylegesen más szemelyek és családjuk tulajdonává lesz Juárez megszuntette a peon-rendszert. Miksa, az úgynevezett császár, újra bevezette egy rendelettel, amelyet a washingtoni képviselőházban találóan mint olyan rendeletet bélyegeztek meg, amely visszaállítja a rabszolgaságot Mexikóban. „Kulonos testi és szellemi ügyességeimnek és tevékenységi lehetőségeimnek ... idoben korlátozott használatát elidegeníthetem valaki másnak, mert e korlátozás után ezek az én teljességemmel és általánossagommal kulsóleges viszonyba kerulnek. A munka által konkret egész idomnek és termelésem teljességének elidegenítésével ezek szubsztanciáját, általános tevékenységemet és valóságomat, személyiségemet tenném másnak a tulajdonává." (*Hegel*: „Philosophie des Rechts" [A jog filozofiaja], Berlin 1840, 104 old 67. §)

pusztán saját munkaerejük birtokosai. Ez a viszony nem természettörténeti, és éppoly kevéssé olyan társadalmi viszony, amely minden történelmi periódusnak közös sajátja. Nyilvánvalóan maga is egy megelőző történelmi fejlődés eredménye, sok gazdasági forradalomnak, a társadalmi termelés egész sor régebbi alakulata pusztulásának a terméke.

Az előzőkben szemügyre vett gazdasági kategóriák is magukon viselik a történelem nyomát. A terméknek áruként való létezése meghatározott történelmi feltételeket burkol. Hogy a termék áruvá váljék, ehhez az szükséges, hogy ne magának a termelőnek közvetlen létfenntartási eszközeként termeljék. Ha tovább kutattuk volna, milyen körülmények között ölti valamennyi termék vagy legalábbis többségük áru formáját, azt láttuk volna, hogy ez csak egy egészen sajátos termelési mód, a tőkés termelési mód alapzatán történik meg. Az ilyen vizsgálat azonban nem tartozott az áru elemzéséhez. Árutermelés és áruforgalom lehetséges akkor is, ha a termékek túlnyomó része közvetlenül a termelő saját szükségletét szolgálja, nem változik áruvá, tehát a csereérték még korántsem uralkodik a társadalmi termelési folyamaton annak egész szélességében és mélységében. A termék áruként való jelentkezésének feltétele, hogy a munka társadalmon belüli megosztása annyira kifejlődött, hogy a használati érték és csereérték különválása, amely a közvetlen cserekereskedelemben csak megkezdődik, már végbement. A fejlődésnek ez a foka azonban a történelmileg legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatoknak közös sajátja.

Ha pedig a pénzt vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy ez az árucsere bizonyos szintjét feltételezi. A pénz különös formái — puszta áruegyenérték, vagy forgalmi eszköz, vagy fizetési eszköz, kincs és világpénz — az egyik vagy a másik funkció különböző terjedelme és viszonylagos túlsúlya szerint a társadalmi termelési folyamat igen különböző fokaira utalnak. A tapasztalat szerint mégis viszonylag gyengén fejlett áruforgalom elegendő mindezeknek a formáknak a kialakulásához. Más a helyzet a tőkével. Ennek történelmi létezési feltételei koránt sincsenek meg az áru- és pénzforgalommal. A tőke csak ott jön létre, ahol a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa készen találja a piacon a szabad munkást mint munkaerejének eladóját, és ez az egy történelmi feltétel egy világtörténelmet foglal magában. A tőke ezért már eleve a társadalmi termelési folyamat egy korszakát hirdeti meg.[41*]

Ezt a sajátságos árut, a munkaerőt, kell most közelebbről szemügyre vennünk. A munkaerőnek, mint minden más árunak, értéke van.[42*] Mi határozza meg ezt?

[41*] A tőkés korszakot tehát az jellemzi, hogy a munkaerő magának a munkásnak a számára egy birtokában levő áru formáját, és ezért munkája a bérmunka formáját ölti. Másrészt a munkatermékek áruformája csak ettől a pillanattól kezdve válik általánossá.

[42*] „Egy ember értéke vagy értékessége, mint minden más dologé, az ára; vagyis annyi, amennyit ereje használatáért adnak." (*Th. Hobbes*: „Leviathan"; „Works", Molesworth kiadása, London 1839—44, III. köt. 76. old.)

A munkaerő értékét, mint minden más áruét, az ennek a sajátos cikknek a termeléséhez, tehát újratermeléséhez is szükséges munkaidő határozza meg. Amennyiben érték, maga a munkaerő csak a benne tárgyiasult társadalmi átlagmunka meghatározott mennyiségét képviseli. A munkaerő csak az élő egyén képességeként létezik. Termelése tehát feltételezi az egyén létezését. Minthogy az egyén létezése adott, a munkaerő termelése magának az egyénnek az újratermelése, vagyis fenntartása. A maga fenntartásához az élő egyénnek a létfenntartási eszközök bizonyos összegére van szüksége. A munkaerő termeléséhez szükséges munkaidő tehát feloldódik az e létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkaidőben, vagyis a munkaerő értéke a birtokosa fenntartásához szükséges létfenntartási eszközök értéke. A munkaerő azonban csak külső megnyilvánulása útján valósul meg, csak a munkában ténykedik. Ténykedésével, a munkával azonban ráfordítódik az emberi izom, ideg, agy stb. bizonyos mennyisége, s ezt újra pótolni kell. Ez a fokozott kiadás fokozott bevételt szab meg.[43]* Ha a munkaerő tulajdonosa ma dolgozott, ugyanezt a folyamatot holnap meg kell tudnia ismételni ugyanilyen erőbeli és egészségi feltételek között. A létfenntartási eszközök összegének tehát elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a dolgozó egyént mint dolgozó egyént életének normális állapotában megtartsa. Maguk a természetes szükségletek, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlati és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözők. Másrészt az úgynevezett elengedhetetlen szükségletek terjedelme, valamint kielégítésük módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben függ az ország kulturális fokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között, s ezért milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya.[44]* Ellentétben tehát a többi áruval, a munkaerő értékmeghatározása egy történelmi és erkölcsi elemet is tartalmaz. De egy meghatározott országban, egy meghatározott időszakban a szükséges létfenntartási eszközök átlagos köre adott.

A munkaerő tulajdonosa halandó. Ahhoz tehát, hogy a piacon való megjelenése folytonos legyen — amint ezt a pénz folytonos tőkévé változása feltételezi —, a munkaerő eladójának meg kell örökítenie magát, „miként minden élő egyén megörökíti magát, nemzéssel"[45]*. Az elhasználódás és elhalálozás által a piacról elvont munkaerőket állandóan legalább ugyanannyi új munkaerőnek kell pótolnia. A munkaerő termeléséhez szükséges létfenntartási eszközök összege tehát magában foglalja az utánpótlásnak, azaz a munkások gyermekei-

[43]* Az ókori Rómában a villicus, aki mint intéző a földművelő rabszolgák élén állott, „mivel munkája könnyebb volt, mint a többi cselédé, szűkebb adagot kapott ezeknél". (*Th. Mommsen*: „Römische Geschichte", 1856, 810. old.)

[44]* Vö. *W. Th. Thornton*: „Overpopulation and its Remedy" [A túlnépesedés és orvoslása], London 1846.

[45]* Petty.

nek létfenntartási eszközeit is, úgyhogy a sajátságos árubirtokosok e fajtája az árupiacon megörökül.[16*]

Az általános emberi természet olyan módosításához, hogy az ember egy meghatározott munkaágban ügyességre és készségre tegyen szert, hogy fejlett és specifikus munkaerővé váljék, bizonyos képzés, illetve nevelés szükséges, s ez is nagyobb vagy kisebb összegű áruegyenértékbe kerül. Aszerint, hogy a munkaerőnek többé vagy kevésbé bonyolult jellege van, kiképzési költségei különbözők. Ezek a tanulási költségek tehát — amelyek a közönséges munkaerőnél elenyészően csekélyek — a munkaerő termelésére fordított értékek körébe kerülnek bele.

A munkaerő értéke meghatározott összegű létfenntartási eszköz értékévé oldódik fel. A munkaerő értéke ezért ezeknek a létfenntartási eszközöknek az értékével, azaz a termelésükhöz szükséges munkaidő nagyságával együtt szintén változik.

A létfenntartási eszközök egy részét, például az élelmiszereket, a tüzelőanyagot stb., naponta újra elfogyasztják, s ezeket naponta újra pótolni kell. Más létfenntartási eszközök, például a ruhák, a bútorok stb., hosszabb idő alatt használódnak el, s ezért csak nagyobb időközönként kell őket pótolni. Bizonyos fajta árukat naponta, másokat hetenként, negyedévenként stb. kell megvásárolni vagy megfizetni. De bármiképp oszlik is el a kiadások összege például egy év folyamán, az átlagbevételnek napról napra fedeznie kell a kiadásokat. Tegyük fel, hogy a munkaerő termeléséhez naponta szükséges áruk tömege $= A$, a hetenként szükségeseké $= B$, a negyedévenként szükségeseké $= C$, stb. akkor ezeknek az áruknak napi átlaga $= \frac{365A + 52B + 4C + \text{stb.}}{365}$. Tegyük fel, hogy ebben az átlagnapra szükséges árumennyiségben 6 óra társadalmi munka rejlett, akkor a munkaerőben naponta félnapi társadalmi átlagmunka tárgyiasul, vagyis a munkaerő napi termeléséhez egy fél munkanapra van szükség. Ez a napi termeléséhez szükséges munkamennyiség a munkaerő napi értéke, azaz a naponta újratermelt munkaerő értéke. Ha félnapi társadalmi átlagmunka 3 shillingnyi aranytömegben, vagyis 1 tallérban testesül meg, akkor 1 tallér a munkaerő napi értékének megfelelő ár. Ha a munkaerő birtokosa munkaerejét napi 1 tallérért bocsátja áruba, akkor a munkaerő eladási ára egyenlő értékével, és, feltevésünk szerint, a pénzbirtokos, aki tallérjait tőkévé áhítozik átváltoztatni, megfizeti ezt az értéket.

[16*] „Ennek" (a munkának) „természetes ára ... a létfenntartási cikkek és a kényelmi cikkek olyan mennyisége, amilyen az ország éghajlata és szokásai szerint szükséges ahhoz, hogy a munkás fennmaradjon és olyan családot nevelhessen fel, amely a piacon munka nemcsökkenő kínálatát biztosíthatja." (*R. Torrens*: „An Essay on the external Corn Trade" [Tanulmány a gabonakülkereskedelemről], London 1815, 62. old.) A munka szó itt hibásan, munkaerő helyett áll.

A munkaerő értékének végső, vagyis minimális határa azon árutömeg értéke, amelynek napi elfogyasztása nélkül a munkaerő hordozója, az ember, nem újíthatja meg életfolyamatát — tehát a fizikailag nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök értéke. Ha a munkaerő ára erre a minimumra süllyed, akkor értéke alá süllyed, mert a munkaerő így csak elsatnyult formában maradhat fenn és fejlődhet. Minden áru értékét azonban az a munkaidő határozza meg, amely az áru normális minőségben való előállításához szükséges.

Szerfelett olcsó érzelgősség, ha valaki a munkaerő értékének ezt a dolog természetéből folyó meghatározását durvának találja és például Rossi módjára sopánkodik: „A munkaképességet (puissance de travail) megérteni, és közben elvonatkoztatni azoktól a létfenntartási eszközöktől, amelyekre a munkásoknak a termelési folyamat alatt szükségük van, annyit jelent, mint egy agyrémet (être de raison) megérteni. Aki munkát mond, aki munkaképességet mond, egyúttal munkást és létfenntartási eszközöket, munkást és munkabért is mond.[47*] Aki munkaképességet mond, az nem mond munkát, mint ahogy az, aki emésztőképességet mond, nem emésztést mond. Az utóbbi folyamathoz tudvalevően más is kell, nemcsak jó gyomor. Aki munkaképességet mond, nem vonatkoztat el a fenntartásához szükséges létfenntartási eszközöktől. Sőt, a munkaképesség értékében éppen e létfenntartási eszközök értéke jut kifejezésre. De ez mit sem használ a munkásnak, ha munkaképességét nem sikerül eladnia, sőt akkor kegyetlen természeti szükségszerűségnek érzi azt, hogy munkaképessége termeléséhez szükség volt, és újratermeléséhez mindig újra szükség van meghatározott mennyiségű létfenntartási eszközre. Akkor majd felfedezi, akárcsak Sismondi: „A munkaképesség ... semmi, ha nem sikerül eladni"[48*].

E sajátos áru, a munkaerő, sajátságos természetéből következik, hogy a vevő és az eladó közti szerződés megkötésével használati értéke valójában még nem ment át a vevő kezébe. Értéke, mint minden más árué, már meg volt határozva, mielőtt a forgalomba lépett, mert a munkaerő termelésére meghatározott mennyiségű társadalmi munkát fordítottak, használati értéke azonban csak az utólagos erőnyilvánításban áll. Az erő elidegenítése és valóságos megnyilvánulása, azaz használati értékként való létezése, időbelileg nem esnek tehát egybe. Olyan áruk esetében azonban[49*], amelyeknél a használati értéknek az eladással

[47*] *Rossi*: „Cours d'économie politique" [Politikai gazdaságtani tanfolyam], Brüsszel 1843, 370—371. old.

[48*] *Sismondi*: „Nouveaux principes etc.", I. köt. 113. old.

[49*] „Minden munkát akkor fizetnek meg, amikor már befejezték." („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.", 104. old.) „A kereskedelmi hitelnek abban a pillanatban kellett kezdődnie, amikor a munkás, a termelés első mestere, megtakarításai révén tudott várni munkájának bérére a hét végéig, két hétig, egy hónapig, negyedévig stb." (*Ch. Ganilh*: „Des systèmes d'économie politique" [A politikai gazdaságtani rendszerről], II. kiad., Párizs 1821, II. köt. 150. old.)

történő formális elidegenítése és valóságos átengedése a vevőnek időbelileg nem esnek egybe, a vevő pénze többnyire mint fizetési eszköz funkcionál. Minden országban, amelyben tőkés termelési mód van, a munkaerőt csak akkor fizetik meg, amikor a vételi szerződésben megállapított időszakon át már funkcionált, például minden hét végén. A munkás ezért mindenütt előlegezi a tőkésnek munkaerejének használati értékét; megengedi, hogy a vevő elfogyassza az árut, mielőtt árát megfizette volna, ennélfogva mindenütt a munkás hitelez a tőkésnek. Hogy ez a hitelezés nem puszta agyrém, ezt nemcsak az bizonyítja, hogy olykor-olykor, amikor a tőkés csődbe jut, elvész a hitelezett bér[50*], hanem számos huzamosabb ideig ható tényező is.[51*] Magának az árucserének a természetén

[50*] „A munkás kölcsönadja iparkodását", mondja Storch, de, teszi hozzá ra aszul, nem kockáztat semmit", kivéve, hogy „elveszíti a bérét ... a munkás semmiféle anyagi dolgot nem ad át". (*Storch*: „Cours d'économie politique", Pétervár 1815, II. köt. 36—37. old.)

[51*] Egy példa. Londonban kétfajta pék van, „full priced", aki a kenyeret teljes értékén, és „underseller", aki ezen az értéken alul adja el. Az utóbbi osztályhoz tartozik a pékek több mint háromnegyede. (H. S. Tremenheere kormánybiztos jelentése: „Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc." [A péklegények panaszairól stb.], London 1862, XXXII. old.) Ezek az „undersellerek", csaknem kivétel nélkül, olyan kenyeret árusítanak, amelyet timsó, szappan, hamuzsír, mész, derbyshire-i kőpor és hasonló kellemes, tápláló és egészséges tartozékok hozzákeverésével hamisítanak. (Lásd a fent idézett Kékkönyvet és a „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" jelentését, valamint dr. Hassall „Adulterations detected"-jét [Leleplezett hamisítások], II. kiad., London 1861.) Sir John Gordon az 1855. évi bizottság előtt kijelentette, hogy „e hamisítások következtében a szegény ember, aki napi két font kenyéren él, most valójában a tápanyagnak a negyedrészét sem kapja meg, nem beszélve az egészségére káros hatásokról". Hogy „a munkásosztály igen nagy része", ámbár jól értesült a hamisításokról, mégis elfogadja a timsót, a kőport stb., ennek okául Tremenheere (i. m. XLVIII. old.) megemlíti, hogy ezek a munkások „kénytelenek pékjüktől vagy a chandler's shopból [szatócsboltból] olyan kenyeret elfogadni, amilyet ez adni óhajt". Minthogy csak a munkahét végén fizetik őket, „a hét folyamán családjuk által elfogyasztott kenyeret is csak a hét végén fizethetik meg", és — fűzi hozzá Tremenheere a tanúvallomásokat idézve — „közismert dolog, hogy az ilyen keverékből összeállított kenyeret külön az effajta vevők számára készítik". (It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.) „Számos angol" (és még több skót) „mezőgazdasági kerületben a munkabért kéthetenként, sőt havonként fizetik ki. E hosszú fizetési határidők miatt a mezőgazdasági munkásnak hitelre kell vásárolnia az árukat ... Magasabb árakat kell fizetnie, és ténylegesen oda van kötve ahhoz a bolthoz, amely hitelez neki. Így például a wiltsi Horningshamben, ahol a béreket havonta fizetik, 2 shilling 4 pennybe kerül stone-ja annak a lisztnek, amelyet másutt 1 shilling 10 pennyért vehet meg." („Sixth Report" on „Public Health" by „The Medical Officer of the Privy Council etc.", 1864, 264. old.) „Paisley és Kilmarnock" (Nyugat-Skócia) „kézi kartonnyomó munkásai 1853-ban sztrájkkal kivívták azt, hogy a fizetési időközöket egy hónapról két hétre csökkentették." („Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853", 34. old.) Annak a hitelnek, amelyet a munkás a tőkésnek nyújt, további kedves fejlesztése sok angol szénbányavállalkozónak az a módszere, hogy a munkást csak a hónap végén fizetik ki, és hónap közben előlegeket kap a tőkéstől, sokszor áruban, amelyeket a piaci árnál magasabban kell megfizetnie (truck-rendszer). „A szénbányavállalkozók között általános szokás, hogy munkásaikat havonta egyszer

azonban mit sem változtat az, hogy a pénz vásárlási vagy fizetési eszközként funkcionál-e. A munkaerő árát szerződésileg megállapították, ámbár csak utólag realizálják, éppúgy, mint egy ház bérleti díját. A munkaerőt eladták, bár csak utólag fizetik ki. De a viszony tiszta felfogása végett hasznos, ha egyelőre feltételezzük, hogy a munkaerő birtokosa mindenkor az eladással nyomban meg is kapja árujáért a szerződésben kikötött árat.

Most már tudjuk, mi és hogyan határozza meg azt az értéket, amelyet a pénzbirtokos e sajátságos áru, a munkaerő birtokosának fizet. A használati érték, amelyet a pénzbirtokos a csere útján kap, csak a valóságos elhasználásban, a munkaerő elfogyasztásának folyamatában mutatkozik meg. Mindazokat a dolgokat, amelyek e folyamathoz szükségesek, a nyersanyagot stb., a pénzbirtokos az árupiacon megveszi és teljes árat fizet értük. A munkaerő elfogyasztásának a folyamata egyúttal áru és értéktöbblet termelésének a folyamata. A munkaerő elfogyasztása, akárcsak minden egyéb áru elfogyasztása, a piacon kívül, vagyis a forgalom területén kívül megy végbe. Ezért a pénz birtokosával és a munkaerő birtokosával együtt elhagyjuk ezt a lármás, a felszínen levő és bárki szeme előtt nyitva álló területet, és elkísérjük őket a termelés rejtett műhelyébe, melynek bejáratánál ez olvasható: No admittance except on business.[67] Itt majd nemcsak az tűnik ki, hogyan termel a tőke, hanem az is, hogyan termelik őt magát, a tőkét. Végre le kell lepleződnie a többletcsinálás titkának.

A forgalom, vagyis az árucsere területe, amelynek korlátai között a munkaerő vétele és eladása mozog, valóban igazi paradicsoma volt a velünk született emberi jogoknak. Itt kizárólag Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon és Bentham uralkodik. Szabadság! Hiszen egy áru, például a munkaerő vevőjét és eladóját csak szabad akaratuk határozza meg. Mint szabad, jogilag egyenrangú személyek szerződnek egymással. A szerződés az a végeredmény, amelyben akaratuk közös jogi kifejezést ad magának. Egyenlőség! Hiszen csak mint árubirtokosok vonatkoznak egymásra, és egyenértéket cserélnek egyenértékért. Tulajdon! Hiszen mindegyikük csak a magáéval rendelkezik. Bentham! Hiszen mindegyikük csak magával törődik. Az egyetlen hatalom, amely őket össze- és viszonyba hozza, önhasznuk, külön előnyük, magánérdekük hatalma. És éppen mert mindenki csak magával törődik, és senki sem törődik a másikkal, a dolgok előre megállapított harmóniája folytán vagy egy egyetemes ravaszságú gondviselés irányítása következtében valamennyien csak a kölcsönös előny, a közhaszon, a közérdek művét teljesítik be.

Amidőn elhagyjuk az egyszerű forgalom, vagyis az árucsere területét, ahon-

---

fizetik és a közbülső hetek végén előleget adnak. Ezt az előleget a bolt" (ti. a tommy-shop, vagyis magának a vállalkozónak a szatócsüzlete) „nyújtja; az emberek az egyik oldalon felveszik és a másikon kiadják." („Children's Employment Commission, III. Rep.", London 1864, 38. old., 192. sz.)

nan a szokvány szabadkereskedő [Freihändler vulgaris] a tőke és a bérmunka társadalmára vonatkozó nézeteit, fogalmait és ítéletének mércéjét meríti, a dramatis personae [szereplő személyek] fiziognómiája úgy látszik már némileg megváltozik. Az egykori pénzbirtokos mint tőkés az élen halad, a munkaerő birtokosa követi mint az ő munkása; az egyik jelentőségteljesen mosolyog és telve van ügybuzgósággal, a másik bátortalan, kelletlen, mint olyasvalaki, aki saját bőrét vitte a vásárra és most nem várhat egyebet, mint a — kicserzést.

HARMADIK SZAKASZ

AZ ABSZOLÚT ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Ötödik fejezet

MUNKAFOLYAMAT ÉS ÉRTÉKESÍTÉSI FOLYAMAT

1. Munkafolyamat

A munkaerő használata maga a munka. A munkaerőt vevője úgy fogyasztja el, hogy eladóját dolgoztatja. Az utóbbi ezáltal actu [valóban] ténykedő munkaerő lesz, munkás, ami azelőtt csak potentia [potenciálisan] volt. Ahhoz, hogy a munkás árukban jelenítse meg munkáját, mindenekelőtt használati értékekben kell azt megjelenítenie, olyan dolgokban, amelyek valamiféle szükséglet kielégítésére szolgálnak. A tőkés tehát valamilyen különös használati értéket, meghatározott cikket készíttet a munkással. A használati értékek, vagyis javak termelése nem változtatja meg általános természetét azáltal, hogy a tőkés számára és az ő ellenőrzése alatt megy végbe. A munkafolyamatot ezért először minden meghatározott társadalmi formától függetlenül kell szemügyre vennünk.

A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formában elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát. Itt nem a munka első, állatian ösztönszerű formáival van dolgunk. Azzal az állapottal szemben, amelyben a munkás saját munkaerejének eladójaként fellép az árupiacon, az ősidők homályába vész az az állapot, amelyben az emberi munka még nem vetette le első, ösztönszerű formáját. Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja. A pók a takácséhoz hasonló műveleteket végez, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény

jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra, mégpedig annál inkább, minél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a saját tartalmával és végrehajtásának módjával, minél kevésbé élvezi tehát a munkát mint saját testi és szellemi erőinek játékát.

A munkafolyamat egyszerű mozzanatai: a célszerű tevékenység vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze.

A föld (amelybe gazdaságtanilag a vizet is beleértik), úgy, ahogyan az embert eredetileg élelemmel, kész létfenntartási eszközökkel ellátja,[1*] az ember közreműködése nélkül készen megvan mint az emberi munka általános tárgya. Mindazok a dolgok, amelyeket a munka csak elszakít a földegésszel való közvetlen összefüggésüktől, természettől készen talált munkatárgyak. Ilyen a hal, amelyet elválasztanak életelemétől, a víztől, és kifognak, ilyen az őserdőben kidöntött fa, az érből kifejtett érc. Ha ellenben magát a munkatárgyat úgy szólván már megszűrte korábbi munka, akkor nyersanyagnak nevezzük. Ilyen például a már kifejtett érc, amelyet aztán kimosnak. Minden nyersanyag munkatárgy, de nem minden munkatárgy nyersanyag. Csak akkor nyersanyaga a munkatárgy, ha már valamilyen munkaközvetítette változáson esett át.

A munkaeszköz olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegéül szolgálnak. A munkás felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra.[2*] Az a tárgy, amelyet a munkás közvetlenül hatalmába kerít — eltekintve kész létfenntartási eszközök, például a gyümölcs megragadásától, ahol pusztán saját testi szervei szolgálnak munkaeszközül —, nem a munkatárgy, hanem a munkaeszköz. Ilymódon maga a természeti dolog az ember tevékenységének szervévé válik, olyan szervvé,

[1*] „A föld spontán termékeit, melyek csekély mennyiségben és az embertől teljesen függetlenül megvannak, úgy látszik a természet ugyanúgy nyújtja, ahogyan egy fiatalembernek adnak egy kisebb összeget, hogy az iparkodás és a meggazdagodás útjára tereljék." (*James Steuart*: „Principles of Political Economy" [A politikai gazdaságtan alapelvei], Dublin 1770, I. köt. 116. old.)

[2*] „Az ész éppoly fortélyos, mint hatalmas. A fortély egyáltalában a közvetítő tevékenységben van, amely azzal, hogy engedi az objektumokat saját természetükhöz mérten egymásra hatni és egymáson ledolgozódni, anélkül hogy közvetlenül beavatkoznék ebbe a folyamatba, mégiscsak keresztülviszi a maga célját." (*Hegel*: „Enzyklopädie", Erster Teil, „Die Logik", Berlin 1840, 382. old.)

amelyet hozzátesz saját testi szerveihez, s így, a Biblia ellenére, meghosszabbítja természeti alakját[68]. Mint ahogy a föld az ember eredeti éléskamrája, ugyanúgy munkaeszközeinek eredeti szertára is. A föld szolgáltatja neki például a követ, amellyel hajít, dörzsöl, nyom, vág stb. Maga a föld is munkaeszköz, de annak, hogy a földművelésben munkaeszközül szolgálhasson, megint más munkaeszközök egész sora és a munkaerőnek már viszonylag magas fejlettsége az előfeltétele.[3*] Egyáltalában, mihelyt a munkafolyamat csak valamennyire is fejlett, már megmunkált munkaeszközöket kíván meg. A legrégibb ember-lakta barlangokban kőszerszámokat és kőfegyvereket találunk. Az emberiség történetének kezdetén a megmunkált kő, fa, csont és kagyló mellett a szelídített, tehát munkával már megváltoztatott, tenyésztett állat játssza a fő szerepet mint munkaeszköz.[4*] Munkaeszközök használata és megteremtése — ámbár csíra formájában már bizonyos állatfajtáknak is sajátja — a specifikusan emberi munkafolyamat jellemzője, s Franklin ezért úgy határozza meg az embert, mint „toolmaking animalt", mint szerszámkészítő állatot. A munkaeszközök maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek.[5*] A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak. A munkaeszközök közül a mechanikai munkaeszközök, melyeknek összességét a termelés csont- és izomrendszerének nevezhetjük, sokkal döntőbb jellemző vonásait mutatják valamely társadalmi termelési korszaknak, mint az olyan munkaeszközök, amelyek csak a munkatárgy tárolására szolgálnak, s amelyek összességét nagy általánosságban a termelés edényrendszerének mondhatjuk, mint pl. csövek, hordók, kosarak, korsók stb. Ezek csak a vegyi gyártásban játszanak jelentékeny szerepet.[5a*]

Azokon a dolgokon kívül, amelyek a munkának a munkatárgyra való hatá-

[3*] „Théorie de l'économie politique" [A politikai gazdaságtan elmélete] című, egyébként nyomorúságos írásban, Párizs 1815, Ganilh a fiziokratákkal szemben találóan felsorolja azt a nagyszámú munkafolyamatot, amelyek előfeltételei a tulajdonképpeni földművelésnek.

[4*] A „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses"-ben [Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról] (1766) Turgot jól kifejti, milyen fontos szerepe volt a szelídített állatnak a kultúra kezdetei szempontjából.

[5*] Az összes áruk közül a tulajdonképpeni luxusáruk a legkevésbé jelentősek a különböző termelési korszakok technológiai összehasonlítása szempontjából.

[5a*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Bármennyire kevéssé ismeri is az eddigi történetírás az anyagi termelés fejlődését, tehát az egész társadalmi élet és ezért az egész valóságos történelem alapzatát, mégis legalább a történelem előtti időt természettudományos, nem pedig úgynevezett történelmi kutatás alapján a szerszámok és a fegyverek anyaga szerint kőkorra, bronzkorra és vaskorra osztották fel.

sát közvetítik és ezért ilyen vagy olyan módon a tevékenység vezető közegéül szolgálnak, tágabb értelemben a munkafolyamat eszközei közé számítanak mindazok a tárgyi feltételek is, amelyek egyáltalán szükségesek ahhoz, hogy a folyamat végbemenjen. Ezek nem kerülnek bele közvetlenül a folyamatba, de nélkülük az egyáltalában nem vagy csak tökéletlen módon mehet végbe. Az ilyenfajta munkaeszközök közül a legáltalánosabb megint csak maga a föld, mert ez adja a munkásnak a locus standit [a helyet, ahol áll] és a munkás végezte folyamatnak a hatóteret (field of employment). A munka által már közvetített ilyenfajta munkaeszközök például a munkaépületek, csatornák, utak stb.

A munkafolyamatban tehát az ember tevékenysége a munkaeszköz révén véghezviszi a munkatárgy eleve célul kitűzött változtatását. A folyamat a termékben huny ki. Terméke használati érték, formaváltoztatással emberi szükségletekhez idomított természeti anyag. A munka egyesült a munka tárgyával. A munka tárgyiasult és a tárgy megmunkálódott. Ami a munkás oldalán nyugtalanság formájában jelent meg, az most nyugvó tulajdonságként, a lét formájában jelenik meg a termék oldalán. A munkás szőtt és terméke szövevény.

Ha az egész folyamatot eredménye, a termék álláspontjáról vesszük szemügyre, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy termelési eszközként[6*] és maga a munka termelő munkaként[7*] jelenik meg.

Egy használati érték termékként kikerül a munkafolyamatból, más használati értékek, korábbi munkafolyamatok termékei viszont termelési eszközökként belekerülnek ebbe a munkafolyamatba. Ugyanaz a használati érték, amely az egyik munka terméke, a másik munkának termelési eszköze. A termékek ennélfogva nemcsak eredményei, hanem egyúttal feltételei is a munkafolyamatnak.

Az extraktív ipar kivételével, mely munkatárgyát természettől készen találja, mint a bányászat, a vadászat, a halászat stb. (a földművelés csak annyiban, amennyiben első ízben, szűzföldet tör fel), minden iparág olyan tárgyat dolgoz fel, amely nyersanyag, vagyis már a munka szűrőjén átjutott munkatárgy, tehát maga is munkatermék. Ilyen például a vetőmag a földművelésben. Az állatok és a növények, amelyeket természeti termékeknek szoktak tekinteni, nemcsak — mondjuk — az előző évi munkának, hanem — mostani formájukban — számos nemzedéken át, emberi ellenőrzés alatt, emberi munka közvetítésével folytatott átalakulásnak a termékei. Ami pedig a tulajdonképpeni munkaeszközöket illeti, óriási többségükön a legfelületesebb pillantással is észrevehető a múltbeli munka nyoma.

A nyersanyag lehet fő szubsztanciája egy terméknek, vagy bekerülhet csupán

[6*] Paradoxnak látszik, ha például a halat, amelyet még nem fogtak ki, a halászat termelési eszközének nevezzük. De eddig még nem találták fel azt a művészetet, hogy halat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nincsen.

[7*] A termelő munkának ez a meghatározása, amely az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról adódik, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából.

segédanyagként a termék létrehozásába. A segédanyagot a munkaeszköz fogyasztja el, például a gőzgép szenet, a kerék olajat, az igásló szénát, vagy hozzáteszik a nyersanyaghoz, hogy benne anyagi változást idézzenek elő, például a fehérítetlen vászonhoz klórt, a vashoz szenet, a gyapjúhoz festékanyagot tesznek hozzá, vagy pedig a segédanyag magának a munkának az elvégzését segíti elő, például a munkahelyiség megvilágítására és fűtésére felhasznált anyagok. A tulajdonképpeni vegyi gyártásban elmosódik az alapanyag és segédanyag közötti különbség, mert a felhasznált nyersanyagok közül egyik sem jelenik meg újra a termék szubsztanciájaként.[8*]

Mivel minden dolognak sokféle tulajdonsága van és ezért különbözőképpen használható fel, egy és ugyanaz a termék igen különböző munkafolyamatoknak lehet a nyersanyaga. A gabona például nyersanyag a molnár, a keményítőgyártó, a szeszfőző, az állattenyésztő stb. számára. Vetőmagként saját termelésének nyersanyagává lesz. Így a szén kikerül mint termék a bányaiparból, és bekerül oda mint termelési eszköz.

Ugyanaz a termék ugyanabban a munkafolyamatban munkaeszközül és nyersanyagul is szolgálhat. Például a hizlalásnál, ahol a jószág, a megmunkált nyersanyag, egyúttal a trágyakészítés eszköze.

Egy termék, amely fogyasztásra kész formában létezik, újból nyersanyagává válhat egy másik terméknek, például a szőlő a bor nyersanyagává. Vagy pedig a munka olyan formában bocsátja el termékét, amelyben az csak újból nyersanyagnak használható. A nyersanyagot ebben az állapotában félgyártmánynak nevezik, de helyesebb volna lépcsőfok-gyártmánynak nevezni; ilyen például a gyapot, a fonal, a cérna stb. Az eredeti nyersanyagnak, noha már maga is termék, esetleg különböző folyamatok egész lépcsőzetén kell átmennie, amelyekben mindig megváltozott alakban mindig újból nyersanyagként funkcionál az utolsó munkafolyamatig, amely mint kész létfenntartási eszközt vagy kész munkaeszközt ellöki magától.

Mint látjuk, az, hogy egy használati érték nyersanyagként, munkaeszközként vagy termékként jelenik-e meg, teljesen attól függ, hogy milyen meghatározott funkciót tölt be a munkafolyamatban, milyen helyet foglal el benne, és e hely változásával változnak rendeltetései.

A termékek tehát azáltal, hogy termelési eszközökként újabb munkafolyamatokba kerülnek bele, elvesztik a termékjelleget. Már csak az eleven munka tárgyi tényezőiként funkcionálnak. A fonó az orsót csupán mint eszközt kezeli, amellyel, a lent pedig csupán mint tárgyat, amelyet fon. Fonóanyag és orsó nélkül természetesen nem lehet fonni. E termékek megléte ezért előfeltétele a fonás

[8*] Storch a tulajdonképpeni nyersanyagot mint „matière-t" megkülönbözteti a segédanyagoktól mint „matériaux-tól"; Cherbuliez a segédanyagokat „matières instrumentales-nak" nevezi.[69]

megkezdésének. Magában ebben a folyamatban azonban éppoly közömbös, hogy a len és az orsó múltbeli munka termékei, mint ahogy a táplálkozás műveletében közömbös, hogy a kenyér a paraszt, a molnár, a pék stb. múltbeli munkájának terméke. Ellenkezőleg. Ha a termelési eszközök érvényesítik a munkafolyamatban azt a jellegüket, hogy múltbeli munka termékei, ezt hiányosságaik révén teszik. A kés, amely nem vág, a fonal, amely folyton elszakad stb., élénken emlékeztet *A* késművesre és *E* fonóra. A sikerült terméken eltűnt a nyoma annak, hogy használati tulajdonságait múltbeli munka közvetíti.

Egy gép, amely nem teljesít szolgálatot a munkafolyamatban, haszontalan. Azonkívül áldozatul esik a természeti anyagcsere romboló hatalmának. A vas megrozsdásodik, a fa elkorhad. A fonal, melyet nem szőnek vagy nem kötnek meg, veszendőbe ment gyapot. Az eleven munkának kell ezeket a dolgokat megragadnia, halottaikból feltámasztania, csak lehetséges használati értékekből tényleges és ténykedő [wirkliche und wirkende] használati értékekké változtatnia. Amikor e dolgokat a munka tüze nyaldossa, amikor a munka testeként elsajátítják őket, amikor lelket öntenek beléjük, hogy a folyamatban betöltsék fogalmuknak és rendeltetésüknek megfelelő funkcióikat, szintén elfogyasztják ugyan őket, de célszerűen, mint olyan új használati értékek, új termékek alkotóelemeit, amelyek alkalmasak arra, hogy létfenntartási eszközökként az egyéni fogyasztásba vagy termelési eszközökként új munkafolyamatba kerüljenek.

Ha tehát meglevő termékek nemcsak eredményei, hanem létezési feltételei is a munkafolyamatnak, akkor másrészt e folyamatba való bedobásuk, tehát eleven munkával való érintkezésük, az egyetlen eszköz arra, hogy a múltbeli munkának e termékei mint használati értékek fennmaradjanak és megvalósuljanak.

A munka elhasználja anyagi elemeit, tárgyát és eszközét, elfogyasztja őket, s ezért fogyasztási folyamat. Ez a termelő fogyasztás abban különbözik az egyéni fogyasztástól, hogy az utóbbi mint az élő egyén létfenntartási eszközeit, az előbbi mint a munkának, az élő egyén ténykedő munkaerejének létfenntartási eszközeit fogyasztja el a termékeket. Az egyéni fogyasztás terméke ezért maga a fogyasztó, a termelő fogyasztás eredménye pedig a fogyasztótól különböző termék.

A munka, amennyiben eszköze és tárgya már maga is termék, azért fogyaszt terméket, hogy terméket teremtsen, vagyis termékeket használ el termékek termelési eszközéül. De mint ahogy a munkafolyamat eredetileg csak az ember és a közreműködése nélkül meglevő föld között folyt le, mindmáig részt vesznek benne olyan termelési eszközök is, amelyek, természettől fogva meglévén, nem egyesülései természeti anyagnak és emberi munkának.

A munkafolyamat, ahogy azt egyszerű és elvont mozzanataiban ábrázoltuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért

független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja ez élet valamennyi társadalmi formájának. Ezért nem volt szükségünk arra, hogy a munkást más munkásokhoz való viszonyában ábrázoljuk. Az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon — ez elegendő volt. Ahogy nem érezni a búzán, ki művelte meg, éppúgy nem látszik meg ezen a folyamaton sem, milyen feltételek között megy végbe, a rabszolgafelügyelő durva ostorcsapásai alatt-e, vagy a tőkés aggódó pillantásaitól kísérve, Cincinnatus végzi-e, megművelve pár jugerum földjét, vagy a vadember, aki kővel ejti el a vadat.[9*]

Térjünk vissza in spe [reménybeli] tőkésünkhöz. Akkor hagytuk el, amikor az árupiacon megvette az egy munkafolyamathoz szükséges összes tényezőket, a tárgyi tényezőket, vagyis a termelési eszközöket, és a személyi tényezőt, vagyis a munkaerőt. Ravasz szakértői szemmel kiválogatta a különös üzlete, a fonoda, a csizmagyártás stb. számára megfelelő termelési eszközöket és munkaerőket. Tőkésünk tehát hozzálát a megvásárolt áru, a munkaerő elfogyasztásához, vagyis a munkaerő hordozójával, a munkással munkája révén elfogyasztatja a termelési eszközöket. A munkafolyamat általános természete persze nem változik azáltal, hogy a munkás azt a tőkés számára, nem pedig önmaga számára végzi. De a csizmakészítésnek vagy fonalfonásnak a meghatározott módja sem változhat meg egyelőre a tőkés közbejötte miatt. A tőkésnek egyelőre úgy kell elfogadnia a munkaerőt, ahogyan a piacon készen találja, tehát munkáját is úgy, ahogyan kialakult abban az időszakban, amikor még nem voltak tőkések. Magának a termelési módnak az átváltozására, annak következtében, hogy a munkát alárendelik a tőkének, csak később kerülhet sor, s ezért azt csak később kell megvizsgálnunk.

A munkafolyamat, ahogyan az mint a munkaerő tőkés által való elfogyasztásának folyamata megy végbe, két sajátságos jelenséget mutat.

A munkás a tőkésnek az ellenőrzése alatt dolgozik, akié a munkája. A tőkés ügyel arra, hogy a munka rendesen haladjon és a termelési eszközöket célszerűen használják fel, tehát ne pocsékolják a nyersanyagot és kíméljék a munkaszerszámot, azaz csak olyan mértékben rongálják, amilyenben ezt a munkában való használata szükségessé teszi.

S másodszor: a termék a tőkés tulajdona, nem pedig a közvetlen termelőé, a munkásé. A tőkés megfizeti például a munkaerő napi értékét. A munkaerő használata, éppúgy, mint bármilyen más áru használata, például egy lóé, amelyet egy napra bérel, arra a napra tehát őt illeti meg. Az áru vevőjét megilleti

[9*] Bizonyára e fölöttébb logikus okból fedezi fel Torrens ezredes a vadember kövében — a tőke eredetét. „Az első kőben, amelyet a vadember az őzött vadra hajít, az első botban, amelyet megragad, hogy lehúzza a kézzel el nem érhető gyümölcsöt, azt látjuk, hogy egy cikket elsajátít egy másik megszerzése céljából, és így felfedezzük — a tőke eredetét." (*R. Torrens*: „An Essay on the Production of Wealth etc.", 70—71. old.) Valószínűleg ez az első bot a magyarázata annak is, hogy az angolban a bot szinonimája a tőkének [stock].

az áru használata, és a munkaerő birtokosa valójában csak az általa eladott használati értéket adja oda, amikor munkáját odaadja. Attól a pillanattól, hogy belépett a tőkés műhelyébe, munkaerejének használati értéke, tehát használata, a munka, a tőkésé. A tőkés a munkaerő megvásárlásával magát a munkát eleven erjesztőanyagként bekebelezte a termék holt alkotóelemeibe, amelyek ugyancsak az ő tulajdonában vannak. Az ő álláspontjáról a munkafolyamat nem egyéb, mint az általa megvásárolt áru, a munkaerő elfogyasztása, de elfogyasztani csak úgy tudja, hogy termelési eszközöket tesz hozzá. A munkafolyamat olyan dolgok között végbemenő folyamat, amelyeket a tőkés megvásárolt, amelyek a tőkés tulajdonában vannak. E folyamat terméke ezért éppannyira az övé, mint a borospincéjében végbemenő erjedési folyamat terméke.[10*]

2. *Értékesítési folyamat*

A termék — a tőkés tulajdona — használati érték, fonal, csizma stb. De jóllehet például a csizma valamelyest alapja a társadalom haladásának, és tőkésünk határozottan a haladás embere, a csizmákat mégsem önmagukért gyártja. A használati érték egyáltalában nem az a dolog, qu'on aime pour lui-même [amelyet önmagáért szeretnek] az árutermelésben. Használati értéket itt egyáltalában csak azért és annyiban termelnek, mert és amennyiben ez a csereérték anyagi szubsztrátuma, hordozója. És tőkésünket két dolog érdekli. Először is olyan használati értéket akar termelni, amelynek csereértéke van, eladásra szánt cikket, árut. Másodszor pedig olyan árut akar termelni, amelynek értéke nagyobb, mint a termeléséhez szükséges áruk — a termelési eszközök és a munkaerő — értékének összege, amelyekre jó pénzét előlegezte az árupiacon. Tőkésünk nemcsak használati értéket akar termelni, hanem árut, nemcsak használati értéket, hanem értéket, és nemcsak értéket, hanem értéktöbbletet is.

Valóban, minthogy itt árutermelésről van szó, eddig nyilván a folyamatnak

[10*] „A termékeket [...] elsajátítják, mielőtt tőkévé változtatták őket, és ez az átváltoztatás nem mentesíti ezeket az elsajátítástól." (*Cherbuliez*: „Richesse ou pauvreté", Párizs 1841, 54. old.) „A proletár azáltal, hogy munkáját meghatározott ellátási alapért (approvisionnement) odaadja [..] teljesen lemond [...] a munkája termékeire való minden jogról [...] E termékek továbbra is ugyanazt illetik meg, mint azelőtt; ez semmiféleképpen sem módosul az említett megállapodás révén. A termékek [...] kizárólag a tőkéséi, aki a nyersanyagokat és az ellátási alapot szolgáltatta. Ez az elsajátítás törvényének szigorú következménye, amely törvény alapelve", megfordítva, „az volt, hogy mindegyik munkást kizárólagosan megilletik munkájának termékei." (I. m. 58. old.) *James Mill*: „Elements of Political Economy etc.", 70—71. old.: „Ha a munkások munkabérért dolgoznak [...] akkor a tőkés a tulajdonosa nemcsak a tőkének" (ezen itt a termelési eszközöket érti), „hanem a munkának is (of the labour also). Ha azt, amit munkabér fejében fizetnek, belefoglalják, ahogy ez szokásos, a tőke fogalmába, akkor ízetlenség a munkáról a tőkétől elválasztva beszélni. A tőke szó ebben az értelemben magában foglalja mindkettőt, a tőkét is, a munkát is."

csak egyik oldalát vettük szemügyre. Miként maga az áru használati érték és érték egysége, az áru termelési folyamatának munkafolyamat és értékképzési folyamat egységének kell lennie.

Vegyük szemügyre mármost a termelési folyamatot mint értékképzési folyamatot is.

Tudjuk, hogy minden áru értékét a használati értékében anyagiasult munka mennyisége, a termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Ez érvényes arra a termékre is, amelyet tőkésünk a munkafolyamat eredményeként kapott. Mindenekelőtt tehát az ebben a termékben tárgyiasult munkát kell kiszámítanunk.

Vegyük például a fonalat.

A fonal előállításához először is nyersanyagára, például 10 font gyapotra volt szükség. Hogy mi a gyapot értéke, azt nem kell előbb megvizsgálnunk, mert a tőkés a gyapotot a piacon értékén, mondjuk 10 sh.-ért vásárolta. A gyapot árában a termeléséhez szükséges munka már általános társadalmi munkaként jelentkezik. Tegyük fel továbbá, hogy a gyapot feldolgozásánál elfogyasztott orsótömeg, amely számunkra az összes többi felhasznált munkaeszközöket képviseli, 2 sh. értékű. Ha 12 sh.-nyi aranytömeg 24 munkaórának, vagyis 2 munkanapnak a terméke, akkor ebből mindenekelőtt az következik, hogy a fonalban 2 munkanap tárgyiasult.

Nem szabad, hogy megtévesszen bennünket az a körülmény, hogy a gyapot megváltoztatta formáját, az elfogyasztott orsótömeg pedig teljesen eltűnt. Az általános értéktörvény értelmében ha például 40 font fonal értéke = 40 font gyapot értékével + 1 egész orsó értékével, vagyis, ha a fenti egyenlet mindkét oldalának termeléséhez ugyanannyi munkaidőre van szükség, akkor 10 font fonal 10 font gyapotnak és $^1/_4$ orsónak az egyenértéke. Ebben az esetben ugyanaz a munkaidő egyszer a fonal használati értékben, másszor a gyapot és orsó használati értékekben jelentkezik. Az érték tehát közömbös az iránt, hogy fonalban, orsóban vagy gyapotban jelenik-e meg. Az, hogy orsó és gyapot, ahelyett hogy nyugodtan egymás mellett hevernének, a fonás folyamatában belekerülnek egy kapcsolatba, amely használati formájukat módosítja, fonallá változtatja őket, éppoly kevéssé érinti értéküket, mintha egyszerű csere útján fonal-egyenértékre váltották volna át őket.

A gyapotnak, a fonal nyersanyagának a termeléséhez szükséges munkaidő része a fonal termeléséhez szükséges munkaidőnek és ezért a fonalban benne foglaltatik. Ugyanígy áll a dolog annak az orsótömegnek a termeléséhez szükséges munkaidővel, amelynek elkoptatása vagy elfogyasztása nélkül a gyapotot nem lehet megfonni.[11*]

[11*] „Az áruk értékét nemcsak a közvetlenül rájuk fordított munka befolyásolja, hanem az a munka is, amelyet az e munkát segítő eszközökre, szerszámokra és épületekre használnak fel." (*Ricardo*: „Principles etc.", 16. old)

Amennyiben tehát a fonal értékét, az előállításához szükséges munkaidőt tekintjük, annyiban a különböző, időben és térben elválasztott különös munkafolyamatokat, amelyeken át kell menni ahhoz, hogy magát a gyapotot és az elhasznált orsótömeget megtermeljék és végül a gyapotból és orsóból fonalat készítsenek, egy és ugyanazon munkafolyamat egymást követő szakaszainak tekinthetjük. A fonalban foglalt egész munka múltbeli munka. Az a körülmény, hogy az alkotóelemei termeléséhez szükséges munkaidő korábban múlt el, plusquamperfectumban [régmúltban] van, a befejező folyamatra, a fonásra közvetlenül fordított munka pedig a praesenshez [jelenhez] közelebb, perfectumban [befejezett jelenben], teljesen közömbös. Ha egy ház építéséhez bizonyos mennyiségű munkára, mondjuk 30 munkanapra van szükség, akkor a házba bekebelezett munkaidő összmennyiségén mit sem változtat az, hogy a 30. munkanap 29 nappal később került bele a termelésbe, mint az első munkanap. És ennélfogva a munkaanyagban és a munkaeszközben foglalt munkaidőt egészen úgy tekinthetjük, mintha csupán a fonási folyamat valamely korábbi stádiumában, a fonás formájában legvégül hozzátett munka előtt fejtették volna ki.

A termelési eszközöknek, a gyapotnak és az orsónak 12 sh.-nyi árban kifejezett értékei tehát a fonal-értéknek, vagyis a termék értékének alkotórészei.

Csupán két feltételt kell teljesíteni. Először, hogy a gyapot és az orsó valóban valamilyen használati érték termelésére szolgáljanak. A mi esetünkben fonallá kellett válniok. Az értéknek mindegy, hogy hordozója milyen használati érték, de használati érték kell hogy hordozza. Másodszor, feltételezik, hogy csak az adott társadalmi termelési feltételek között szükséges munkaidőt használták fel. Ha tehát 1 font fonal megfonásához csak 1 font gyapotra van szükség, akkor 1 font fonal elkészítéséhez csak 1 font gyapotot szabad elfogyasztani. Éppígy áll a dolog az orsóval. Ha a tőkésnek az az ötlete támad, hogy vasorsók helyett aranyorsókat alkalmaz, a fonal értékében akkor is csak a társadalmilag szükséges munka számít, azaz a vasorsók termeléséhez szükséges munkaidő.

Most már tudjuk, hogy a fonal értékének milyen részét alkotják a termelési eszközök, a gyapot és az orsó. Ez a rész 12 sh.-gel, vagyis két munkanap anyagiasulásával egyenlő. Tehát most arról az értékrészről van szó, amelyet magának a fonónak a munkája tesz hozzá a gyapothoz.

Ezt a munkát most egészen más szempontból kell megvizsgálnunk, mint a munkafolyamat közben. Ott arról a célszerű tevékenységről volt szó, amelylyel a gyapotot fonallá változtatják. Minél célszerűbb a munka, annál jobb — minden egyéb körülményt változatlannak feltételezve — a fonal. A fonó munkája más termelő munkától specifikusan különbözött, s a különbözőség szubjektíve és objektíve megnyilvánult, a fonás különös céljában, művelésének különös módjában, termelési eszközeinek különös természetében, ter-

mékének különös használati értékében. Gyapot és orsó a fonómunka számára létfenntartási eszközök, de nem lehet velük huzagolt csövű ágyúkat csinálni. A fonó munkája ellenben, amennyiben értékképző, azaz érték forrása, annyiban egyáltalában nem különbözik az ágyúhoronyvonó munkájától, vagy, ami hozzánk itt közelebb áll, a gyapottermesztőnek és az orsókészítőnek a fonal termelési eszközeiben megvalósult munkájától. A gyapottermesztés, az orsókészítés és a fonás csakis emiatt az azonosságuk miatt lehetnek ugyanazon összértéknek, a fonal értékének, pusztán mennyiségileg különböző részei. Itt nincs szó többé a munka minőségéről, természetéről és tartalmáról, hanem csak mennyiségéről. Ezt egyszerűen meg kell számolni. Felteszszük, hogy a fonómunka egyszerű munka, társadalmi átlagmunka. Később látni fogjuk, hogy az ellenkező feltevés mit sem változtat a dolgon.

A munkafolyamat alatt a munka szakadatlanul a nyugtalanság formájából a lét formájába, a mozgás formájából a tárgyiasság formájába megy át. Egy óra elteltével a fonómozgás bizonyos mennyiségű fonalban jelentkezik, tehát meghatározott mennyiségű munka, egy munkaóra, tárgyiasul a gyapotban. Azt mondjuk: munkaóra, azaz a fonó életerejének kifejtése egy órán át, mert a fonómunka itt csak munkaerő kifejtéseként, nem pedig a fonás specifikus munkájaként számít.

Döntő fontosságú mármost, hogy a folyamat tartama alatt, vagyis mialatt a gyapotot fonallá változtatják, csak a társadalmilag szükséges munkaidőt fogyasszák el. Ha normális, azaz átlagos társadalmi termelési feltételek között *a* font gyapotot egy munkaóra alatt *b* font fonallá kell átváltoztatni, akkor csak az a munkanap számít 12 órás munkanapnak, amely alatt $12 \times a$ font gyapotot $12 \times b$ font fonallá változtatnak át. Mert csak a társadalmilag szükséges munkaidő számít értékképzőnek.

Miként maga a munka, úgy a nyersanyag és a termék is egészen más megvilágításban jelenik meg itt, mint a tulajdonképpeni munkafolyamat álláspontjáról. A nyersanyag itt csupán mint meghatározott mennyiségű munka felszívója számít. E felszívással a nyersanyag valójában fonallá változik át, mert a munkaerőt fonás formájában fordították rá és tették hozzá. De a termék, a fonal, most már csak a gyapot által felszívott munka fokmérője. Ha 1 óra alatt $1^2/_3$ font gyapotot fonnak, vagyis változtatnak át $1^2/_3$ font fonallá, akkor 10 font fonal 6 felszívott munkaórát jelez. Meghatározott és tapasztalatszerűen megállapított termékmennyiségek most már csak meghatározott mennyiségű munkát, meghatározott tömegű megalvadt munkaidőt jelenítenek meg. Ezek már csak egyórányi, kétórányi, egynapi társadalmi munka anyagiasulásai.

Az a körülmény, hogy a munka éppen fonómunka, hogy anyaga gyapot és hogy terméke fonal, itt éppoly közömbös, mint az, hogy a munkatárgy maga már termék, tehát nyersanyag. Ha a munkást a fonoda helyett szénbányában

foglalkoztatnák, akkor a munkatárgy, a szén, természettől meglenne. Mégis meghatározott mennyiségű, például egy mázsa kibányászott szén meghatározott mennyiségű felszívott munkát jelenítene meg.

A munkaerő eladásánál feltettük, hogy napi értéke = 3 sh., és hogy ebben a 3 sh.-ben 6 munkaóra testesül meg, hogy tehát ilyen mennyiségű munkára van szükség a munkás napi létfenntartási eszközei átlagos összegének termeléséhez. Ha mármost fonónk 1 munkaóra alatt $1^2/_3$ font gyapotot változtat át $1^2/_3$ font fonallá,[12*] akkor 6 óra alatt 10 font gyapotot változtat át 10 font fonallá. A fonási folyamat tartama alatt a gyapot tehát 6 munkaórát szív magába. Ugyanez a munkaidő 3 sh.-nyi aranymennyiségben jelentkezik. A gyapothoz tehát magával a fonással 3 sh.-nyi értéket tettek hozzá.

Nézzük meg mármost a termék, a 10 font fonal összértékét. $2^1/_2$ munkanap tárgyiasult benne, 2 nap foglaltatik a gyapotban és az orsótömegben, $^1/_2$ napi munkát szívott magába a fonási folyamat alatt. Ugyanez a munkaidő 15 sh.-nyi aranytömegben jelentkezik. A 10 font fonal értékének megfelelő ár tehát 15 sh., 1 font fonal ára 1 sh. 6 d.

Tőkésünk meghökken. A termék értéke egyenlő az előlegezett tőke értékével. Az előlegezett érték nem értékesítette magát, nem hozott létre értéktöbbletet, a pénz tehát nem változott tőkévé. A 10 font fonal ára 15 sh., és tőkésünk 15 sh.-et adott ki az árupiacon a termék alkotóelemeiért, vagy ami ugyanaz, a munkafolyamat tényezőiért: 10 sh.-et gyapotért, 2 sh.-et az elfogyasztott orsótömegért és 3 sh.-et munkaerőért. Az, hogy a fonal értéke felduzzadt, mit sem segít, mert a fonal értéke csak összege a korábban gyapotra, orsóra és munkaerőre megoszlott értékeknek, és meglevő értékek ilyen puszta összeadásából sohasem fakadhat értéktöbblet.[13*] Most ezek az értékek mind egy dologra összpontosultak, de így volt ez a 15 sh. pénzösszegben is, mielőtt ez az összeg három áruvásárlás következtében szétforgácsolódott.

Önmagában véve ez az eredmény nem meglepő. 1 font fonal értéke 1 sh. 6 d., s ennélfogva 10 font fonalért tőkésünknek 15 sh.-et kellene fizetnie az árupiacon. Akár készen, a piacon vesz magának lakóházat, akár maga építteti, egyik művelet sem fogja megszaporítani a ház megszerzésére fordított pénzt.

A tőkés, aki otthon érzi magát a vulgáris gazdaságtanban, esetleg azt mondja, hogy pénzét azzal a szándékkal előlegezte, hogy több pénzt csináljon belőle.

[12*] A számok itt egészen önkényesek.

[13*] Ez az az alapvető tétel, amelyen a fiziokratáknak minden nem-földművelő munka improduktív voltáról szóló tanítása nyugszik, és ez megdönthetetlen minden — céhbeli — közgazdász számára. „Ez a mód, hogy egyetlen dologba beszámítják több más dolog értékét" (például a vászonba a takács fogyasztását), „hogy különböző értékeket raknak rá úgyszólván rétegenként egyetlen értékre, azt eredményezi, hogy az utóbbi annyival megnövekszik... Az összeadás kifejezés igen jól megjelöli azt a módot, ahogyan a munkatermékek ára kialakul; ez az ár csupán több, már elfogyasztott és összeadott érték összege; márpedig az összeadás nem szaporítás." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 599. old.)

De a pokolba vezető út jó szándékokkal van kikövezve, s ugyanúgy szándéka lehetne az is, hogy termelés nélkül csináljon pénzt.[14*] A tőkés fenyegetőzik. Többé nem fognak ki rajta. Ezentúl készen veszi az árut a piacon, ahelyett hogy maga gyártaná. De ha valamennyi tőkéstestvére ugyanezt teszi, hol talál majd árut a piacon? Pénzt pedig nem ehet. A tőkés prédikál. Vegyék figyelembe önmegtartóztatását. A 15. sh.-jét elherdálhatta volna. Ehelyett termelő módon fogyasztotta el és fonalat csinált belőle. De hát ezért van fonala, nem pedig lelkiismeretfurdalása. A világért sem szabad visszaesnie a kincsképző szerepébe, aki már megmutatta nekünk, hogy hova vezet az aszkézis. Azonkívül, ahol nincs, ott a császár is hiába keres. Akármilyen nagy érdem is a tőkés lemondása, azt külön megfizetni nincs miből, hiszen a folyamatból kikerülő termék értéke csak a folyamatba bevetett áruk értékének az összegével egyenlő. Nyugodjék hát meg abban, hogy az erény önmagában hordja jutalmát. A tőkés ehelyett tolakodó lesz. A fonal nem kell neki. Azért termelte, hogy eladja. Hát csak adja el, vagy ami még egyszerűbb, a jövőben csak saját szükségletére termeljen dolgokat; olyan recept ez, melyet háziorvosa, MacCulloch már felírt neki mint bevált szert a túltermelés járványa ellen. A tőkés dacosan ágaskodni kezd. A munkás talán a puszta kezével a nagy semmiből teremt munkaalkotásokat, termel árukat? Hát nem ő adta neki az anyagot, amellyel és amelyben munkáját megtestesítheti? Minthogy pedig a társadalom legnagyobb része ilyen éhenkórászokból áll, vajon termelési eszközeivel, gyapotjával és orsóival nem tett-e mérhetetlen szolgálatot a társadalomnak és magának a munkásnak is, akit tetejébe még létfenntartási eszközökkel is ellátott? S ezt a szolgálatot ne számítsa fel? De hát a munkás nem tette-e neki azt a viszontszolgálatot, hogy a gyapotot és az orsót fonallá változtatta? Azonkívül itt nem szolgálatokról van szó.[15*] A szolgálat nem más, mint egy használati értéknek, akár az áru-

[14*] Így például 1844—47-ben tőkéjének egy részét kivonta a termelő vállalkozásból, hogy vasúti részvényekben elspekulálja. Így az amerikai polgárháború idején becsukta gyárát és az utcára dobta a gyári munkásokat, hogy a liverpooli gyapottőzsdén játsszék.

[15*] „Hadd dicsekedjen, díszelkedjen és pompázzon... Valaki pedig többet vagy jobbat vesz el" (mint amit ad), „uzsora az, és nem úgy hívják, hogy szolgálatot, hanem hogy ártalmat tett felebarátjának, akárcsak a tolvajlásban és a rablásban történik. Nem minden szolgálat és nem minden van jól téve felebarátunknak, amire azt mondják, hogy szolgálat és hogy jól vagyon téve. Mert a házasságtörő nő és a házasságtörő férfi nagy szolgálatot teszncк egymásnak és egymás tetszésére vannak. A lovag nagy lovagi szolgálatot tesz a gyújtogató gyilkosnak, amidőn segítségére van az országúti rablásban, vidékek és emberek kifosztásában. A pápisták nagy szolgálatot tesznek a mieinknek, hogy nem mindnyájunkat fojtanak vízbe, égetnek el, gyilkolnak meg, rothasztanak el börtönben, hanem egynémelyikünket mégis életben hagyják és elkergetik őt vagy elveszik, amije van. Maga az ördög nagy, mérhetetlen szolgálatot tesz azoknak, akik szolgálják őt... Summa, a világ telve van nagyszerű, pompás, mindennapos szolgálatokkal és jótéteményekkel." (*Martin Luther*: „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc." [A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak stb.], Wittenberg 1540)

nak, akár a munkának, hasznos hatása.[16*] Itt azonban a csereértékről van szó. A tőkés 3 sh.-nyi értéket fizetett a munkásnak. A munkás a gyapothoz hozzátett 3 sh.-nyi értékben pontos egyenértéket adott neki vissza, értéket értékért. Barátunk, aki az imént még olyan nagyra volt a tőkéjével, most hirtelen saját munkásának igénytelen tartását ölti fel. Hát ő maga nem dolgozott-e? nem végezte-e a fonó ellenőrzésének, főfelügyeletének munkáját? Ez az ő munkája nem képez-e szintén értéket? Saját overlookerja [felügyelője] és managere [igazgatója] a vállukat vonogatják. De a tőkés közben derűs mosollyal ismét felöltötte már régi ábrázatát. Ugratott bennünket az egész litániával. Egy fikarcnyit sem törődik vele. Az ilyen és ehhez hasonló ócska kibúvókat és üres lódításokat a politikai gazdaságtan külön ezért fizetett professzoraira bízza. Ő maga a gyakorlat embere, aki nem mindig gondolja ugyan meg, hogy üzleten kívül mit mond, de azt mindig tudja, hogy az üzletben mit tesz.

Nézzük meg a dolgot közelebbről. A munkaerő napi értéke 3 sh. volt, mert benne egy fél munkanap testesült meg, vagyis mert a munkaerő napi termeléséhez szükséges létfenntartási eszközök egy fél munkanapba kerülnek. De a múltbeli munka, amely a munkaerőben rejlik, és az eleven munka, amelyet a munkaerő teljesíteni tud, vagyis napi fenntartási költsége és napi kifejtése két egészen különböző nagyság. Az első határozza meg csereértékét, a második alkotja használati értékét. Az, hogy a munkás huszonnégy órai életben tartásához fél munkanap szükséges, semmiképpen sem akadályozza meg a munkást abban, hogy egy egész napon át dolgozzék. A munkaerő értéke és a munkafolyamatban való értékesítése tehát két különböző nagyság. Ez az értékkülönbözet lebegett a tőkés szeme előtt, amikor a munkaerőt megvette. A munkaerő hasznos tulajdonsága, hogy fonalat vagy csizmát készít, csupán conditio sine qua non [elengedhetetlen feltétel] volt, mert a munkát hasznos formában kell kifejteni, hogy értéket képezzen. A döntő azonban ennek az árunak sajátos használati értéke volt, az, hogy érték forrása, mégpedig a saját értékénél nagyobb értéké. Ez a sajátos szolgálat, amelyet a tőkés elvár tőle. És ebben a tőkés az árucsere örök törvényeinek megfelelően jár el. Valóban, a munkaerő eladója, akárcsak bármely más áru eladója, realizálja az áru csereértékét és elidegeníti használati értékét. Az egyiket nem kaphatja meg anélkül, hogy a másikat oda ne adja. A munkaerő használati értéke, maga a munka, éppoly kevéssé az eladójáé, mint amilyen kevéssé az olajkereskedőé az eladott olaj használati értéke. A pénzbirtokos megfizette a munkaerő napi értékét: övé tehát használata a nap folyamán, a naphosszat tartó munka. Az a körülmény, hogy a munkaerő napi fenntartása csak fél munkanapba kerül, noha a munkaerő egész nap tud működni, dolgozni, hogy ezért az az érték, amelyet egynapi használata teremt, kétszer akkora, mint

[16*] A „Zur Kritik der politischen Ökonomie" 14. oldalán [lásd ebben a kötetben, 17. old.] erről többek között a következőket jegyzem meg: „Érthető, milyen »szolgálatot« tehet a »szolgálat« (service) kategória olyasfajta közgazdászoknak, mint J. B. Say és F. Bastiat."

saját napi értéke, különös szerencséje a vevőnek, de egyáltalán nem jogtalanság az eladóval szemben.

Tőkésünk előre látta az esetet, amely mosolyra deríti[70]. Ezért a munkás a műhelyben nemcsak határós, hanem tizenkétórás munkafolyamathoz szükséges termelési eszközöket talál. Ha 10 font gyapot 6 munkaórát szívott magába és 10 font fonallá változott át, akkor 20 font gyapot 12 munkaórát szív magába és 20 font fonallá változik. Vizsgáljuk meg a meghosszabbított munkafolyamat termékét. A 20 font fonalban most 5 munkanap tárgyiasult, 4 az elfogyasztott gyapot- és orsótömegben, 1-et a fonási folyamat alatt szívott magába a gyapot. 5 munkanap arany-kifejezése azonban 30 sh., vagyis 1 £ 10 sh. Tehát ez a 20 font fonal ára. A fonal fontja most is 1 sh. 6 d.-be kerül. A folyamatba bedobott áruk értékösszege azonban csak 27 sh. volt. A fonal értéke 30 sh. A termék értéke a termeléséhez előlegezett értéken felül $^1/_9$-del megnövekedett. Ily módon a 27 sh. 30 sh.-gé változott. 3 sh.-nyi értéktöbbletet fiadzott. A bűvészmutatvány végre sikerült. Pénz átváltozott tőkévé.

A probléma minden feltétele megoldódott, és az árucsere törvényeit semmiképpen sem sértették meg. Egyenértéket cseréltek ki egyenértékre. A tőkés mint vevő minden árut — gyapotot, orsótömeget, munkaerőt — értékén fizetett meg. Azután azt tette, amit minden más áruvásárló tesz. Elfogyasztotta használati értéküket. A munkaerő elfogyasztási folyamata, amely egyútal az áru termelési folyamata, 20 font fonal terméket eredményezett, 30 sh. értékben. A tőkés most visszatér a piacra és árut ad el, miután árut vásárolt. A fonal fontját 1 sh. 6.-ért adja el, egy garassal sem többért vagy kevesebbért értékénél. És mégis 3 sh.-gel többet húz ki a forgalomból, mint amennyit eredetileg beledobott. Ez az egész folyamat, a tőkés pénzének átváltozása tőkévé, a forgalom területén és nem a forgalom területén megy végbe. A forgalom közvetítése révén azért, mert feltétele a munkaerőnek az árupiacon való vétele. Nem a forgalomban azért, mert ez csak bevezeti az értékesítési folyamatot, amely a termelés területén zajlik le. És így „tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"[71].

A tőkés azáltal, hogy pénzét árukká változtatja át, amelyek új termék anyagi alkotóiul, illetve a munkafolyamat tényezőiül szolgálnak, azáltal, hogy holt tárgyiságukba eleven munkaerőt kebelez be, értéket, múltbeli, tárgyiasult, holt munkát tőkévé, önmagát értékesítő értékké, lélektől áthatott szörnyeteggé változtat, amely „dolgozni" kezd, „mint hogyha teherbe esett vón"[72].

Ha mármost az értékképzési folyamatot és az értékesítési folyamatot egybevetjük, azt látjuk, hogy az értékesítési folyamat nem más, mint bizonyos ponton túl meghosszabbított értékképzési folyamat. Ha az utóbbi csak addig a pontig tart, amelyen a munkaerőnek a tőke által megfizetett értékét új egyenérték pótolja, akkor egyszerű értékképzési folyamattal van dolgunk. Ha az értékképzési folyamat túllépi ezt a pontot, akkor értékesítési folyamattá válik.

Továbbá, ha az értékképzési folyamatot egybevetjük a munkafolyamattal, azt látjuk, hogy az utóbbi hasznos munkából áll, amely használati értékeket termel. A mozgást itt minőségileg vizsgáljuk, különös módja szempontjából, célja és tartalma szerint. Ugyanaz a munkafolyamat az értékképzési folyamatban csak mennyiségi oldaláról jelentkezik. Már csak arról az időről van szó, amelyre a munkának a művelethez szüksége van, vagyis a munkaerő hasznos kifejtésének tartamáról. Itt a munkafolyamatba bekerülő áruk sem mint a célszerűen ható munkaerő funkcionálisan meghatározott, anyagi tényezői jönnek már tekintetbe. Már csak tárgyiasult munka meghatározott mennyiségeiként számítanak. A munka, akár a termelési eszközökben foglalhatik, akár a munkaerő teszi hozzá, már csak időmértéke szerint számít. Ennyi órára, napra stb. rúg.

De a munka csak annyiban számít, amennyiben a használati érték termelésére felhasznált idő társadalmilag szükséges. Ez különféle dolgokat foglal magában. A munkaerőnek normális feltételek között kell funkcionálnia. Ha a fonás társadalmilag uralkodó munkaeszköze a fonógép, akkor a munkás kezébe nem szabad rokkát adni. Normális minőségű gyapot helyett nem szabad hulladékot kapnia, amely minden pillanatban elszakad. Mindkét esetben a társadalmilag szükséges munkaidőnél többet használna fel egy font fonal termeléséhez, ez a fölös idő azonban nem alkotna értéket, illetve pénzt. A munkafolyamat tárgyi tényezőinek normális jellege azonban nem a munkástól, hanem a tőkéstől függ. További feltétel magának a munkaerőnek normális jellege. A munkaerőnek, abban a szakmában, amelyben alkalmazzák, az ott uralkodó átlagos mértékű ügyességgel, készséggel és gyorsasággal kell rendelkeznie. A mi tőkésünk azonban normális minőségű munkaerőt vásárolt a munkapiacon. Ezt az erőt a szokott átlagos mértékű erőfeszítéssel, társadalmilag szokásos fokú intenzitással kell kifejteni. Erre a tőkés éppoly kínosan ügyel, mint arra, hogy a munkás egy percet se fecséreljen el munka nélkül. A tőkés meghatározott időtartamra megvásárolta a munkaerőt. Ragaszkodik hozzá, hogy megkapja, ami az övé. Nem akarja, hogy meglopják. Végül — és erre ugyanennek az úrnak saját code pénalja[73] van — nem szabad nyersanyagot és munkaeszközöket célszerűtlenül fogyasztani, mert az elpocsékolt anyag vagy munkaeszköz tárgyiasult munkának feleslegesen kifejtett mennyiségét jeleníti meg, tehát nem számít és nem kerül bele az értékképzés termékébe.[17*]

[17*] Ez egyike azoknak a körülményeknek, amelyek a rabszolgaságra alapozott termelést megdrágítják. Ott ugyanis a munkás, a régiek találó kifejezése szerint, csak mint instrumentum vocale [beszélő szerszám] különbözik az állattól, az instrumentum semivocalétól [félig beszélő szerszámtól] és a holt munkaeszköztől, az instrumentum mutumtól [néma szerszámtól]. De maga a munkás érezteti az állattal és a munkaeszközzel, hogy ő nem hozzájuk hasonló, hanem ember. A tőlük való különbség érzését azzal szerzi meg magának, hogy rosszul bánik velük és con amore [előszeretettel] pusztítja őket. Ebben a termelési módban tehát gazdasági

Amint látjuk, a korábban az áru elemzéséből nyert különbség a munka mint használati értéket alkotó munka és ugyanazon munka mint értéket alkotó munka között most a termelési folyamat különböző oldalainak megkülönböztetéseként jelentkezett.

A termelési folyamat mint a munkafolyamat és az értékképzési folyamat egysége áruk termelésének folyamata; mint a munkafolyamat és az értékesítési folyamat egysége pedig tőkés termelési folyamat, az árutermelés tőkés formája.

Korábban megjegyeztük, hogy az értékesítési folyamat szempontjából teljesen közömbös, hogy a tőkés által elsajátított munka egyszerű, társadalmi átlagmunka-e, vagy pedig bonyolult munka, nagyobb fajsúlyú munka. Az a munka, amely a társadalmi átlagmunkához képest magasabb fokú, bonyolultabb munkának számít, olyan munkaerőnek a megnyilvánulása, amely nagyobb kiképzési költségeket tartalmaz, amelynek termelése több munkaidőbe kerül, s amelynek értéke ezért nagyobb, mint az egyszerű munkaerőé. Ha ennek az erőnek nagyobb az értéke, akkor magasabb fokú munkában is nyilvánul meg, és ezért ugyanazon időközök alatt viszonylagosan nagyobb értékekben tárgyiasul. De bármilyen nagy a fokozati különbség a fonómunka és az ötvösmunka között, az az adag munka, amellyel az ötvösmunkás csupán saját munkaereje értékét pótolja, minőségileg semmiben sem különbözik attól a pótlólagos adag munkától, amellyel értéktöbbletet alkot. Az értéktöbblet most is csupán a munka mennyiségi többletéből, ugyanazon munkafolyamat — az egyik esetben

alapelv, hogy csak a legdurvább, legnehézkesebb, de éppen esetlen otrombaságuk miatt nehezen rongálható munkaszerszámokat használják. A Mexikói-öböl mentén elterülő rabszolgatartó államokban ezért egészen a polgárháború kitöréséig ókínai szerkezetű ekéket használtak, amelyek disznó vagy vakond módjára feltúrták a földet, de nem hasították és nem forgatták meg. Vö. *J. E. Cairnes*: „The Slave Power" [A rabszolgaenergia], London 1862, 46. skk. old. „Seaboard Slave States" című írásában [46—47. old.] Olmsted többek között elmondja: „Olyan szerszámokat mutattak itt nekem, amelyekkel nálunk egyetlen épeszű ember sem terhelné munkását, akinek bért fizet; e szerszámok rendkívüli súlya és nehézkessége véleményem szerint legalább tíz százalékkal növeli a munkát a nálunk rendszerint használt szerszámokhoz képest. De biztosítottak arról, hogy amiatt a hanyag és nehézkes mód miatt, ahogyan a rabszolgák kezelik őket, nem lehet könnyebb vagy kevésbé durva szerszámokat gazdaságosan rájuk bízni, és hogy azok a szerszámok, amelyeket mi állandóan haszonnal adunk munkásaink kezébe, Virginia gabonaföldjein egy napig sem tartanának, — ámbár a talaj könnyebb és kevésbé köves, mint nálunk. Ugyanígy arra a kérdésemre, hogy miért használnak a gazdaságban lovak helyett ilyen általánosan öszvéreket, első és bevallottan döntő okként azt jelölték meg, hogy a lovak nem bírják azt a bánásmódot, amelyben a négerektől szükségképpen mindig részük van; a lovak csakhamar lesántulnak vagy megnyomorodnak ettől, az öszvérek viszont elviselik az ütlegelést vagy olykor-olykor egy-két etetés elmaradását anélkül, hogy ez ártalmukra volna, nem fáznak meg és nem betegednek meg, ha elhanyagolják vagy túldolgoztatják őket. De nem kell messze mennem, csak az ablakához kell lépnem a szobának, amelyben írok, és csaknem minden alkalommal az állattal való bánásmódnak olyan képe tárul elém, hogy azért minden északi farmer rögtön elcsapná béresét."

a fonaltermelési folyamat, a másik esetben az ékszertermelési folyamat — meghosszabbított tartamából jön létre.[18*]

Másrészt minden értékképzési folyamatban a magasabb fokú munkát mindig társadalmi átlagmunkára kell redukálni, például egynapi magasabb fokú munkát x napi egyszerű munkára.[19*] Megtakarítunk tehát egy fölösleges műveletet és egyszerűbbé tesszük az elemzést, ha feltesszük, hogy a tőke által alkalmazott munkás egyszerű társadalmi átlagmunkát végez.

[18*] A magasabb fokú és az egyszerű munka, a „skilled" [tanult] és az „unskilled labour" [tanulatlan munka] közti különbség részben puszta illúziókon alapul, vagy legalábbis olyan különbségeken, amelyek már régen nem reálisak, és már csak a hagyományos megállapodásban élnek tovább; részben a munkásosztály bizonyos rétegeinek olyan helyzetén, amely a többieknél tehetetlenebbé teszi őket, kevésbé engedi meg nekik azt, hogy munkaerejük értékét kicsikarják. Véletlen körülmények itt oly nagy szerepet játszanak, hogy ugyanazok a munkafajták váltogatják helyüket. Ahol például a munkásosztály fizikai állaga legyengült és viszonylag kimerült, mint az összes országokban, ahol fejlett tőkés termelés folyik, ott a durva, nagy izomerőt megkövetelő munkák általában magasabb fokúvá lesznek sokkal finomabb munkákhoz képest, ezek pedig az egyszerű munka fokára süllyednek, ahogy például a bricklayer (kőműves) munkája Angliában jóval magasabb fokon áll, mint a damasztszövő munkája. Másrészt viszont a fustian cutter (pamutbársony-nyíró) munkája, ámbár nagy testi megerőltetéssel jár és tetejébe igen egészségtelen is, „egyszerű" munkaként szerepel. Egyébként nem kell azt képzelnünk, hogy az úgynevezett „skilled labour" a nemzeti munkának mennyiségileg jelentős része. Laing számítása szerint Angliában (és Walesben) több mint 11 millió ember megélhetése egyszerű munkán alapul. Ha a műve megírása idején 18 millió főt számláló népességből 1 millió arisztokratát és 1 $^1/_2$ millió paupert, csavargót, bűnözőt, prostituáltat stb. levonunk, akkor 4 650 000 középosztálybeli marad, beleszámítva a kisebb járadékosokat, hivatalnokokat, írókat, művészeket, iskolamestereket stb. Hogy ezt a 4 $^2/_3$ milliót kihozza, a középosztály dolgozó részéhez számít bankárokon stb. kívül minden jobban fizetett „gyári munkást"! A „hatványozott munkások" közül a bricklayerek sem hiányoznak. Megmarad aztán az említett 11 millió. (*S. Laing*: „National Distress etc." [A nemzeti ínség stb.], London 1844 [49—52. old. elszórtan].) „Az a nagy osztály, amely táplálékért semmi mást nem adhat, csupán közönséges munkát, ez a nép nagy tömege." (James Mill a „Colony" [Gyarmat] címszó alatt, „Supplement to the Encyclopaedia Britannica" [Kiegészítés az Encyclopaedia Britannicához], 1831)

[19*] „Amikor a munkára mint értékmérőre hivatkoznak, szükségszerűen egy különös fajta munkát értenek rajta ... más fajtáknak hozzá való arányát könnyű megállapítani." („Outlines of Political Economy" [A politikai gazdaságtan alapvonalai], London 1832, 22—23. old.)

Hatodik fejezet

ÁLLANDÓ TŐKE ÉS VÁLTOZÓ TŐKE

A munkafolyamat különböző tényezői különböző módon vesznek részt a termék értékének képzésében.

A munkás új értéket tesz a munkatárgyhoz azzal, hogy meghatározott mennyiségű munkát tesz hozzá, akármilyen is munkájának meghatározott tartalma, célja és technikai jellege. Másrészt az elfogyasztott termelési eszközök értékét viszontlátjuk a termékérték alkotórészeként, például a gyapot és az orsó értékét a fonal értékében. A termelési eszközök értéke tehát fennmarad a termékre való átvitele révén. Ez az átvitel a termelési eszközöknek termékké való átváltoztatása alatt, a munkafolyamatban történik. Az átvitelt a munka közvetíti. De hogyan?

A munkás nem dolgozik egyazon idő alatt kétszeresen, egyszer azért, hogy munkájával értéket tegyen hozzá a gyapothoz, és másszor azért, hogy a gyapot régi értékét fenntartsa, vagy, ami ugyanaz, hogy a gyapotnak, amelyet feldolgoz, és az orsónak, amellyel dolgozik, értékét a termékre, a fonalra átvigye, hanem új érték puszta hozzátételével tartja fenn a régi értéket. Minthogy azonban az új érték hozzátétele a munkatárgyhoz és a régi értékeknek a termékben való fenntartása két egészen különböző eredmény, amelyet a munkás egyazon idő alatt hoz létre, holott egyazon idő alatt csak egyszer dolgozik, az eredménynek ez a kétoldalúsága nyilvánvalóan csakis magának a munkájának a kétoldalúságából magyarázható meg. A munkának ugyanabban az időpontban egyik tulajdonságánál fogva értéket kell létrehoznia, másik tulajdonságánál fogva pedig értéket kell fenntartania, illetve átvinnie.

Hogyan tesz hozzá minden munkás munkaidőt és ezért értéket a munkatárgyhoz? Mindig csak a maga sajátságosan termelő munkamódja formájában. A fonó csak azzal tesz hozzá munkaidőt, hogy fon, a szövő azzal, hogy sző, a kovács azzal, hogy kovácsol. De azon cél-meghatározta forma révén, amelyben ezek egyáltalában-való munkát és ezért új értéket tesznek hozzá, a fonás, szövés, kovácsolás révén, a termelési eszközök — a gyapot és az orsó, a fonal és a szövőszék, a vas és az üllő — egy termék, egy új használati érték alkotó-

elemeivé válnak.[20*] Használati értékük régi formája letűnik, de csak azért, hogy a használati érték egy új formájában feltűnjön. Az értékképzési folyamat vizsgálatánál azonban azt láttuk, hogy ha egy használati értéket célszerűen használnak el új használati érték termeléséhez, akkor az elhasznált használati érték előállításához szükséges munkaidő az új használati érték előállításához szükséges munkaidő egy részét alkotja, tehát olyan munkaidő, amelyet az elhasznált termelési eszközről átvisznek az új termékre. A munkás tehát nem azáltal tartja fenn az elhasznált termelési eszközök értékét, vagyis viszi őket át mint érték-alkotórészeket a termékre, hogy egyáltalában-való munkát tesz hozzájuk, hanem e hozzátett munkának különös hasznos jellege, sajátos termelő formája révén. A munka mint ilyen célszerű termelő tevékenység — fonás, szövés, kovácsolás — a termelési eszközöket a velük való puszta érintkezés révén felébreszti halottaikból, a munkafolyamat tényezőivé eleveníti őket és termékké egyesül velük.

Ha a munkás sajátos termelő munkája nem fonás volna, akkor a gyapotot nem változtatná át fonallá, tehát a gyapot és orsó értékét sem vinné át a fonalra. Ezzel szemben, ha ugyanaz a munkás megváltoztatja mesterségét és asztalossá lesz, akkor munkanapja révén továbbra is értéket tesz hozzá anyagához. Az értéket tehát munkájával teszi hozzá, nem azáltal, hogy munkája fonómunka vagy asztalosmunka, hanem azáltal, hogy elvont, társadalmi munka egyáltalában, s meghatározott értéknagyságot tesz hozzá, nem azért, mert munkájának különös hasznos tartalma van, hanem azért, mert munkája meghatározott ideig tart. A fonómunkás munkája tehát elvont általános tulajdonságában, mint emberi munkaerő kifejtése, új értéket tesz hozzá a gyapot és az orsó értékéhez, és konkrét, különös, hasznos tulajdonságában, mint fonófolyamat, átviszi e termelési eszközök értékét a termékre és ilymódon fenntartja értéküket a termékben. Ezért van az, hogy munkájának eredménye egyazon időpontban kétoldalú.

A munka pusztán mennyiségi hozzátevése új értéket tesz hozzá, a hozzátett munka minősége fenntartja a termelési eszközök régi értékét a termékben. Hogy egyazon munkának kétoldalú jellege folytán ilyen kétoldalú hatása van, az különböző jelenségekben kézzelfoghatóan megmutatkozik.

Tegyük fel, hogy valamely felfedezés képessé tenné a fonót arra, hogy 6 óra alatt annyi gyapotot fonjon meg, amennyit azelőtt 36 óra alatt font. Munkájának, mint célszerűen hasznos, termelő tevékenységnek, ereje meghatszorozódott. Terméke hatszor annyi, 6 helyett 36 font fonal. De a 36 font gyapot most csak annyi munkaidőt szív magába, amennyit azelőtt 6 font. A munkás a régi módszerhez képest hatodannyi új munkát, tehát a korábbi értéknek már csak a hatodrészét teszi hozzá minden egyes fonthoz. Másrészt most a gyapotból

[20*] „A munka új alkotást ad egy megszüntetett helyébe." („An Essay on the Political Economy of Nations" [Tanulmány a nemzetek politikai gazdaságtanáról], London 1821, 13. old.)

hatszor akkora érték van meg a termékben, a 36 font fonalban. A 6 fonóóra alatt a nyersanyagnak hatszor akkora értékét tartják fenn és viszik át a termékre, jóllehet ugyanannyi nyersanyaghoz csak hatodrésznyi új értéket tesznek hozzá. Ebből látjuk, milyen lényeges különbség van a munkának a között a tulajdonsága között, amelynek folytán ugyanazon oszthatatlan folyamat alatt értékeket fenntart és a között a tulajdonsága között, amelynek folytán értéket alkot. Minél több szükséges munkaidőt fordítanak a fonási művelet alatt ugyanarra a gyapotmennyiségre, annál nagyobb az új érték, amelyet a gyapothoz hozzátesznek, de minél több font gyapotot fonnak meg ugyanannyi munkaidő alatt, annál nagyobb a régi érték, amelyet a termékben fenntartanak.

Tegyük fel, fordítva, hogy a fonómunka termelékenysége változatlan marad, a fonónak tehát továbbra is ugyanannyi időre van szüksége, hogy 1 font gyapotot fonallá változtasson át. De változik magának a gyapotnak a cseréértéke, 1 font gyapot ára hatszorosára emelkedik vagy hatodára esik. Mindkét esetben a fonó ugyanazon mennyiségű gyapothoz továbbra is ugyanannyi munkaidőt, tehát ugyanannyi értéket tesz hozzá, és mindkét esetben ugyanannyi idő alatt ugyanannyi fonalat termel. Mégis az érték, amelyet a gyapotról a fonalra, a termékre átvisz, az egyik esetben hatszor kisebb, a másik esetben hatszor nagyobb, mint azelőtt volt. Éppígy áll a dolog, ha a munkaeszközök drágulnak vagy olcsóbbodnak, de a munkafolyamatban állandóan ugyanazt a szolgálatot teljesítik.

Ha a fonási folyamat technikai feltételei változatlanok és ha termelési eszközeinek értékében sem következik be változás, akkor a fonó egyenlő munkaidő alatt továbbra is egyenlő mennyiségű nyersanyagot és gépi berendezést használ el, változatlan értékben. Akkor az az érték, amelyet a termékben fenntart, egyenes arányban áll azzal az új értékkel, amelyet hozzátesz. Két hét alatt kétszer annyi munkát tesz hozzá, tehát kétszer annyi értéket, mint egy hét alatt, és egyúttal kétszer annyi anyagot használ el, kétszer annyi értékben, és kétszer annyi gépi berendezést koptat el, kétszer annyi értékben, tehát két hét termékében kétszer annyi értéket tart fenn, mint egy hét termékében. Adott változatlan termelési feltételek mellett a munkás annál több értéket tart fenn, minél több értéket tesz hozzá, de nem azért tart fenn több értéket, mert több értéket tesz hozzá, hanem azért, mert ezt az értéket változatlan és saját munkájától független feltételek között teszi hozzá.

Viszonylagos értelemben mindenesetre azt is mondhatjuk, hogy a munkás mindig ugyanabban az arányban tart fenn régi értékeket, amelyben új értéket tesz hozzájuk. Akár 1 sh.-ről 2 sh.-re emelkedik a gyapot ára, akár 1 sh.-ről 6 pennyre esik, a munkás egy óra termékében mindig csak feleannyi gyapot-értéket tart fenn — bárhogyan változik is ez az érték —, mint két óra termékében. Továbbá, ha saját munkájának termelékenysége megváltozik, emelkedik vagy esik, akkor például egy munkaóra alatt több vagy kevesebb gyapotot fog

megfonni, mint azelőtt, és ennek megfelelően egy munkaórájának termékében több vagy kevesebb gyapot-értéket fog fenntartani. Mindemellett két munkaóra alatt kétszer annyi értéket fog fenntartani, mint egy munkaóra alatt.

Az érték, az értékjelben való csupán jelképes megjelenítését nem tekintve, csakis valamely használati értékben, valamely dologban létezik. (Maga az ember, ha munkaerő puszta létezéseként tekintjük, természeti tárgy, dolog, bár élő, öntudatos dolog, maga a munka pedig ennek az erőnek dologi megnyilvánulása.) Ezért ha a használati érték veszendőbe megy, akkor az érték is veszendőbe megy. A termelési eszközök használati értékükkel nem vesztik el egyúttal értéküket, mert a munkafolyamat révén valójában csak azért vesztik el használati értékük eredeti alakját, hogy a termékben egy másik használati érték alakját nyerjék. De amilyen fontos az érték számára, hogy valamiféle használati értékben létezzék, olyan közömbös, ahogy az áruk átalakulása mutatja, hogy melyikben létezik. Ebből az következik, hogy a termelési eszköz értéke a munkafolyamatban csak annyiban megy át a termékre, amennyiben a termelési eszköz önálló használati értékével együtt csereértékét is elveszíti. Csak azt az értéket adja át a terméknek, amelyet mint termelési eszköz elveszít. A munkafolyamat tárgyi tényezői azonban e tekintetben különbözőképpen viselkednek.

A szén, amellyel a gépet fűtik, nyomtalanul eltűnik, ugyanígy az olaj, amellyel a kerék tengelyét kenik stb. A festék és más segédanyagok eltűnnek, de a termék tulajdonságaiban megmutatkoznak. A nyersanyag a termék szubsztanciáját alkotja, de megváltoztatta formáját. Nyersanyag és segédanyagok tehát elveszítik azt az önálló alakjukat, amellyel a munkafolyamatba mint használati értékek beléptek. Másképp áll a dolog a tulajdonképpeni munkaeszközökkel. Egy szerszám, egy gép, egy gyárépület, egy edény stb. csak addig szolgál a munkafolyamatban, ameddig eredeti alakját megőrzi és holnap megint ugyanabban a formában lép be a munkafolyamatba, amelyben tegnap belépett. Mint ahogyan életükben, a munkafolyamatban, ugyanúgy haláluk után is megőrzik a munkaeszközök a termékkel szemben önálló alakjukat. A gépek, szerszámok, munkaépületek stb. teteme még mindig különállóan létezik azoktól a termékektől, amelyeknek megalkotásában segédkeztek. Ha mármost egy ilyen munkaeszköz szolgálatának egész időszakát vesszük szemügyre, a műhelybe lépése napjától a lomtárba való száműzetése napjáig, azt látjuk, hogy használati értékét ez alatt az időszak alatt a munka teljesen elfogyasztotta s ezért csereértéke teljesen átment a termékre. Ha például egy fonógép tíz év alatt élte le az életét, akkor a tízéves munkafolyamat alatt teljes értéke átment a tízévi termékre. A munkaeszköz életideje tehát nagyobb vagy kisebb számú munkafolyamatot ölel fel, amelyeket vele újra meg újra megismételtek. És a munkaeszköz ugyanúgy jár, mint az ember. Minden ember naponta 24 órával közelebb kerül a halálhoz. De egyik emberen sem látszik meg pontosan, hogy

hány nappal került már közelebb halálához. Ez azonban nem akadályozza meg az életbiztosító társaságokat abban, hogy az emberek átlagos élettartamából igen biztos, s ami még sokkal több, igen hasznot hajtó következtetéseket ne vonjanak le. Így van ez a munkaeszközzel is. Tapasztalatból tudjuk, hogy egy munkaeszköz, pl. egy bizonyos fajta gép, átlagosan mennyi ideig tart el. Tegyük fel, hogy használati értéke a munkafolyamatban csak 6 napig tart. Tehát minden munkanappal használati értékének átlag $^1/_6$-át veszíti el és ennélfogva értékének $^1/_6$-át adja át a napi terméknek. Ilyen módon számítják ki valamennyi munkaeszköz kopását, tehát pl. napi veszteségét használati értékben, és azt az értéket, amelyet a munkaeszköz ennek megfelelően naponta átad a terméknek.

Világosan kitűnik tehát, hogy a termelési eszköz a terméknek soha nem ad át több értéket, mint amennyit a munkafolyamatban saját használati értékének megsemmisülése által elveszít. Ha nem volna veszteniváló értéke, vagyis ha nem volna maga is emberi munka terméke, akkor nem adna át értéket a terméknek. Akkor használati érték képzőjeként szolgálna, de nem csereérték képzőjeként. Így áll a dolog minden olyan termelési eszközzel, amely természettől, emberi közreműködés nélkül létezik, a földdel, a széllel, a vízzel, az ércérben levő vassal, az őserdő fájával stb.

Itt egy másik érdekes jelenséggel találkozunk. Tegyük fel, hogy egy gép például 1000 font sterlinget ér és 1000 nap alatt kopik el. Ez esetben magáról a gépről naponta értékének $^1/_{1000}$ része átmegy napi termékére. Ugyanakkor mindig az egész gép hat a munkafolyamatban, bár csökkenő életerővel. Kitűnik tehát, hogy a munkafolyamat egyik tényezője, egy termelési eszköz egészen belekerül a munkafolyamatba, de csak részben az értékesítési folyamatba. A munkafolyamat és az értékesítési folyamat közötti különbség itt tárgyi tényezőikben tükröződik, mert ugyanazon termelési folyamatban ugyanaz a termelési eszköz mint a munkafolyamat eleme egészében és mint az értékképzés eleme csak töredékenként számít.[21*]

[21*] Itt nem a munkaeszközök, gépek, épületek stb. javításáról van szó. A gép, amelyet javítanak, nem mint munkaeszköz, hanem mint munka anyaga funkcionál. Nem vele dolgoznak, hanem őt magát munkálják meg, hogy megfoldozzák használati értékét. A mi célunk szempontjából az ilyen javítási munkákat mindig úgy tekinthetjük, mint amelyek benne foglaltatnak a munkaeszköz termeléséhez szükséges munkában. A szövegben a kopásról van szó, amelyet semmilyen doktor nem tud gyógyítani és amely fokozatosan a halálhoz vezet, „a kopásnak arról a fajtájáról, amelyet nem lehet időről időre helyrehozni és amely például egy kést végül is olyan állapotba juttat, hogy a késműves azt mondja róla, nem érdemel egy új pengét". A szövegben láttuk, hogy például egy gép minden egyes munkafolyamatba egészében, de az egyidejű értékesítési folyamatba csak töredékenként kerül bele. Eszerint ítélendő meg a következő fogalomösszecserélés: „Ricardo úr a mérnök harisnyakötőgépet készítő munkájának adagjáról beszél", mint ami például egy pár harisnya értékében foglaltatik. „Ámde a teljes munka, amely minden egyes pár harisnyát megtermelt... magába zárja a mérnök egész munkáját, nem egy adagot; mert egy gép sok párat csinál, és egyik ilyen párat sem lehetett volna elkészíteni a gép bármely része nélkül." („Observations on Certain

Másrészt, fordítva, lehetséges, hogy egy termelési eszköz egészében belekerül az értékesítési folyamatba, bár a munkafolyamatba csak töredékenként kerül bele. Tegyük fel, hogy a gyapot megfonásánál naponta 115 fontból 15 font elhullik, nem fonal lesz belőle, hanem csak devil's dust [gyapotpor]. Mindazonáltal, ha ez a 15 fontnyi hulladék normális, ha a gyapot átlagos feldolgozásától elválaszthatatlan, akkor ennek a 15 font gyapotnak — amely a fonalnak nem eleme — értéke éppúgy belekerül a fonal értékébe, mint annak a 100 fontnak az értéke, amely a fonal szubsztanciáját alkotja. Ahhoz, hogy 100 font fonal készülhessen, 15 font gyapot használati értékének el kell porzania. E gyapot megsemmisülése tehát a fonal egyik termelési feltétele. Éppen ezért átadja értékét a fonalnak. Ez érvényes a munkafolyamat minden exkrementumára, legalábbis annyiban, amennyiben ezek az exkrementumok nem alkotnak megint új termelési eszközöket és ezért új önálló használati értékeket. Manchester nagy gépgyáraiban például azt látjuk, hogy az óriási gépek által gyaluforgácsként lehántott és hegyekké tornyosuló vashulladék esténként a gyárból nagy kocsikon a vasöntödébe vándorol, hogy másnap tömör vasként megint visszakerüljön az öntödéből a gyárba.

A termelési eszközök csak annyiban visznek át értéket a termék új alakjára, amennyiben a munkafolyamat közben régi használati értékük alakjában veszítenek értékükből. A munkafolyamatban elszenvedhető értékveszteségük maximumát nyilvánvalóan az az eredeti értéknagyság korlátozza, amellyel a munkafolyamatba belépnek, vagyis a saját termelésükhöz szükséges munkaidő. A termelési eszközök ezért sohasem tehetnek hozzá több értéket a termékhez, mint amennyi értékük, függetlenül attól a munkafolyamattól, amelyet szolgálnak, van. Bármilyen hasznos is egy munkaanyag, egy gép, egy termelési eszköz: ha 150 £-be, mondjuk 500 munkanapba kerül, akkor az összterméknek, amelynek képzésére szolgál, sohasem tesz hozzá többet 150 £-nél. Értékét nem az a munkafolyamat határozza meg, amelybe termelési eszközként belekerül, hanem az a munkafolyamat, amelyből termékként kikerül. A munkafolyamatban csak mint használati érték, mint hasznos tulajdonságokkal rendelkező dolog szolgál, és ezért semmiféle értéket nem adna át a terméknek, ha már a folyamatba való belépése előtt nem lett volna értéke.[22*]

Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply" [Megjegyzések néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban, különös tekintettel az értékre, valamint a keresletre és a kínálatra], London 1821, 54. old.) A szerzőnek, egy szerfelett önelégült „wiseacre-nek" [főokosnak] zavarosságában, és ezért polémiájában csak annyiban van igaza, hogy sem Ricardo, sem előtte vagy utána egyetlen más közgazdász sem választotta szét pontosan a munka két oldalát, nemhogy még az értékképzésben való különböző szerepüket elemezte volna.

[22*] Fogalmat alkothatunk tehát az unalmas J. B. Say ízetlenségéről, aki az értéktöbbletet (kamatot, profitot, járadékot) azokból a „service productifekből" [produktív szolgálatokból] akarja levezetni, amelyeket a termelési eszközök, a föld, a szerszámok, a bőr stb. használati

Miközben a termelő munka a termelési eszközöket új termék alkotóelemeivé változtatja, értékük lélekvándorláson megy át. Az elfogyasztott testből az újonnan formált testbe költözik. De ez a lélekvándorlás mintegy a valóságos munka háta mögött megy végbe. A munkás nem tehet semmihez új munkát, tehát nem alkothat új értéket anélkül, hogy régi értékeket fenn ne tartson, mert munkáját mindig meghatározott hasznos formában kell hozzátennie, hasznos formában pedig nem teheti hozzá anélkül, hogy termékeket új termék termelési eszközeivé ne tegyen és ezáltal értéküket az új termékre át ne vigye. A tényked munkaerőnek, az eleven munkának tehát természeti adománya, hogy miközben értéket tesz hozzá, értéket tart fenn, olyan természeti adomány, amely a munkásnak semmibe sem kerül, de a tőkésnek sokat hoz, fenntartja a meglevő tőkeértéket.[22a]* Amíg jól megy az üzlet, addig a tőkés túlságosan belemerül a többletcsinálásba, semhogy a munkának ezt az ingyen adományát észrevenné. A munkafolyamat erőszakos megszakításai, a válságok, érzékenyen figyelmeztetik rá.[23]*

értéküket révén a termelési folyamatban teljesítenek. Wilhelm Roscher úr, aki nem szalajtja el egykönnyen az alkalmat, hogy takaros apologetikus ötleteket szép rendben regisztráljon, így kiált fel: „J. B. Say, „Traité", I. köt. 4. fej., nagyon helyesen jegyzi meg: az érték, amelyet egy olajütő az összes költségek levonása után előállít, mégiscsak valami új, ami lényegesen különbözik a munkától, mely magát az olajütőt létrehozta." („Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., 1858, 82. old., jegyzet.) Nagyon helyes! Az „olaj", amelyet az olajütő előállít, nagyon különböző valami attól a munkától, amelybe az olajütő építése kerül. „Értéken" pedig Roscher úr olyasféle dolgot ért, mint az „olaj", mivel az „olajnak" értéke van, „a természetben" azonban készen található kőolaj, ha viszonylag nem is „nagyon sok", és bizonyára erre céloz a másik megjegyzése: „csereértéket ez" (a természet!) „jóformán egyáltalában nem állít elő!" [79. old.] A roscheri természet úgy van a csereértékkel, mint a balga szűz a gyermekével, aki csak „egészen kicsi volt". Ugyanez a „tudós" („savant sérieux") a fenti alkalommal megjegyzi még: „Ricardo iskolája a tőkét is a munka fogalma alá szokta besorolni, mint »felhalmozott munkát«. Ez ügyetlenség" (!), „mert" (!) „hiszen" (!) „a tőkebirtokos" (!) „mégiscsak" (!) „többet" (!) „tett, mint annak a" (minek a?) „puszta" (?!) „előállítását" (?) „és" (??) „fenntartását: azt, hogy éppenséggel" (?!?) „megtartóztatta önmagát az élvezettől, és ennek fejében pl." (!!!) „kamatot kíván." (I. m. [82. old.]) Milyen „ügyes"! a politikai gazdaságtannak ez az „anatómiai-fiziológiai módszere", amely a puszta „kívonásból" hiszen mégis éppenséggel „értéket" fejleszt ki.

[22a]* „A gazdálkodó szakmájának valamennyi szerszáma közül az ember munkája ... az, amelyre tőkéjének visszafizetődése szempontjából a leginkább rá van utalva. A másik kettő — az igásállat-állomány és a ... szekerek, ekék, ásók és így tovább — mit sem ér az elsőnek bizonyos adagja nélkül." (*Edmund Burke*: „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795" [Gondolatok és részletek a szűkösségről, eredetileg a tiszteletreméltó W. Pittnek bemutatva 1795. november havában], London 1800, 10. old.)

[23]* A „Times" 1862. november 26-i számában egy gyáros, akinek fonodája 800 munkást foglalkoztat és hetenként átlagosan 150 bála kelet-indiai vagy körülbelül 130 bála amerikai gyapotot fogyaszt el, a gyár szüneteltetésének évi költségeiről siránkozik a közönségnek. Ezeket 6000 £-re becsüli. Található ezek között az improduktív költségek között sok olyan

Ami a termelési eszközökből egyáltalán elfogyasztódik, az a használati értékük, amelynek elfogyasztása révén alkot a munka termékeket. Az értékük valójában nem fogyasztódik el[24*], tehát nem is lehet újratermelni. Ez az érték fennmarad, de nem azért, mert vele magával a munkafolyamatban valamilyen művelet megy végbe, hanem azért, mert az a használati érték, amelyben az érték eredetileg létezik, eltűnik ugyan, de csak egy másik használati értékben tűnik el. A termelési eszközök értéke ezért újra megjelenik a termék értékében, de, pontosan szólva, nem termelődik újra. Az, amit termelnek, az új használati érték, amelyben a régi csereérték újramegjelenik.[25*]

Másképp áll a dolog a munkafolyamat szubjektív tényezőjével, a ténykedő munkaerővel. Miközben a munka, célszerű formája révén, a termelési eszközök értékét a termékre átviszi és fenntartja, mozgásának minden mozzanata pótlólagos értéket, új értéket képez. Tegyük fel, hogy a termelési folyamat megszakad azon a ponton, amikor a munkás megtermelte saját munkaereje értékének egyenértékét, például 6 órai munkával 3 sh.-nyi értéket tett hozzá. Ez az érték a termék értékének többlete a termelési eszközök értékének köszönhető alkotórészek felett. Ez az egyetlen eredeti érték, amely e folyamaton belül keletkezett, a termék egyetlen olyan értékrésze, amelyet maga a folyamat termelt. Igaz, hogy csak pótolja azt a pénzt, amelyet a tőkés a munkaerő megvételénél elő-

tétel, amelyekkel e helyütt semmi dolgunk nincs, mint földjáradék, adók, biztosítási díjak. az éves szerződésű munkások, manager [igazgató], könyvelő, mérnök stb. fizetése. Ezután azonban felszámít 150 £ ára szenet, hogy a gyárat időről időre befűtsék és a gőzgépet időnként megindítsák, azonkívül azoknak a munkásoknak a bérét, akik alkalmi munkával a gépi berendezést üzemképes állapotban tartják. Végül felszámít 1200 £-et a gépi berendezés romlása fejében, mert „az időjárás, valamint az enyészet természeti elve nem függeszti fel működését azért, mert a gőzgép nem forog". A gyáros nyomatékosan kijelenti, hogy ezt az összeget azért becsüli ilyen alacsonyan, 1200 £-re, mert a gépi berendezés már igen elhasznált.

[24*] „Termelő fogyasztás: amikor valamely áru elfogyasztása a termelési folyamat része... Ilyen esetekben nincs értékfogyasztás." (*S. P. Newman*, i. m. 296. old.)

[25*] Egy észak-amerikai kézikönyvben, amely talán húsz kiadást ért meg, ezt olvassuk: „Mindegy, hogy a tőke milyen formában jelenik meg újra." Miután bőbeszédűen felsorolja a termelés mindazon lehetséges tartozékait, amelyeknek értéke a termékben újra megjelenik, végül is kijelenti: „A táplálék, a ruházat és a hajlék különféle fajtái, amelyek az emberi lény létezéséhez és kényelméhez szükségesek, szintén megváltoznak. Időről időre elfogyasztják őket, s értékük újramegjelenik abban az új erőben, amelyet az ember testének és szellemének adtak, új tőkét alkotva, amelyet a termelés munkájában ismét felhasználnak." (*F. Wayland*: „The Elements of Political Economy", 31—32. old.) A többi csodabogárról nem beszélve, nem a kenyér ára az például, ami a megújult erőben újramegjelenik, hanem a kenyér vérképző szubszlanciái. Az erő értékében ezzel szemben nem a létfenntartási eszközök jelennek meg újra, hanem azok értéke. Ugyanazok a létfenntartási eszközök, ha csak feleannyiba kerülnek, akkor is éppen annyi izmot, csontot stb., egyszóval ugyanannyi erőt termelnek, de nem ugyanolyan értékű erőt. Az „értéknek" ez a felcserélése „erővel" és az egész farizeus meghatározatlanság azt a persze hiábavaló kísérletet takargatja, hogy előlegezett értékek puszta újramegjelenését értéktöbbletté mesterkedjék.

legezett, maga a munkás pedig létfenntartási eszközökre elköltött. Az elköltött 3. sh.-re vonatkoztatva a 3. sh.-nyi új érték csak mint újratermelés jelenik meg. De ezt valóban újratermelik, nemcsak látszólag, mint a termelési eszközök értékét. Egyik értéknek a másikkal való pótlását itt új érték teremtése közvetíti.

Már tudjuk azonban, hogy a munkafolyamat tovább tart annál a pontnál, amikor a munkaerő értékének puszta egyenértékét újratermelték és hozzátették a munkatárgyhoz. Az erre elegendő 6 óra helyett a folyamat például 12 órán át tart. A munkaerő ténykedése tehát nemcsak saját értékét termeli újra, hanem többletértéket is termel. Ez az értéktöbblet az a többlet, amellyel a termék értéke meghaladja az elfogyasztott termékképzőknek, vagyis a termelési eszközöknek és a munkaerőnek az értékét.

Amikor azokat a különböző szerepeket ábrázoltuk, amelyeket a munkafolyamat különböző tényezői a termék értékének képzésében játszanak, valójában a tőke különböző alkotórészeinek saját értékesítési folyamatában betöltött funkcióit jellemeztük. Az a többlet, amellyel a termék összértéke meghaladja alkotóelemeinek értékösszegét, az értékesült tőkének a többlete az eredetileg előlegezett tőkeérték felett. Termelési eszközök az egyik oldalon, munkaerő a másikon — ezek csak a különböző létezési formák, amelyeket az eredeti tőkeérték magára öltött, amikor pénzformáját levetette és átváltozott a munkafolyamat tényezőivé.

A tőkének az a része tehát, amely termelési eszközökké, azaz nyersanyaggá, segédanyagokká és munkaeszközökké alakul át, nem változtatja értékének nagyságát a termelési folyamatban. Ezért állandó tőkerésznek vagy rövidebben állandó tőkének nevezem.

A tőkének munkaerővé átalakult része viszont megváltoztatja értékét a termelési folyamatban. Újratermeli saját egyenértékét és azonfelül termel egy többletet, értéktöbbletet, amely maga változhat, nagyobb vagy kisebb lehet. A tőkének ez a része állandó nagyságból folyton átalakul változóvá. Ezért változó tőkerésznek vagy rövidebben változó tőkének nevezem. Ugyanazok a tőkealkotórészek, amelyek a munkafolyamat álláspontjáról mint objektív és szubjektív tényezők, mint termelési eszközök és munkaerő különböznek, az értékesítési folyamat álláspontjáról mint állandó tőke és változó tőke különböznek.

Az állandó tőke fogalma semmiképpen nem zárja ki alkotórészeinek értékforradalmát. Tegyük fel, hogy a gyapot fontja ma 6 d.-be kerül és holnap, rossz gyapottermés következtében, 1 sh.-re emelkedik. A régi gyapotot, amelynek feldolgozását folytatják, 6 d. értékért vásárolták, most pedig 1 sh. értékrészt ad hozzá a termék értékéhez. És az a gyapot, amelyet már megfontak, amely fonalként talán már forgalomban van a piacon, szintén eredeti értékének kétszeresét adja hozzá a termék értékéhez. Látjuk viszont, hogy ezek az értékváltozások függetlenek a gyapotnak magában a fonás folyamatában történő értékesítésétől. Ha a régi gyapot még nem került volna be a munkafolya-

matba, akkor most 6 d. helyett 1 sh.-ért újra el lehetne adni. Fordítva: minél kevesebb munkafolyamaton haladt még keresztül, annál biztosabb ez az eredmény. Ezért a spekulációnak törvénye, hogy ilyen értékforradalmak idején a legkevésbé feldolgozott formájú nyersanyagra kell spekulálni, tehát inkább fonalra, mint szövetre, és inkább magára a gyapotra, mint a fonalra. Az értékváltozás itt abban a folyamatban keletkezik, amely a gyapotot termeli, nem pedig abban a folyamatban, amelyben a gyapot mint termelési eszköz és ezért mint állandó tőke funkcionál. Egy áru értékét a benne foglalt munka mennyisége határozza meg ugyan, de maga ez a mennyiség társadalmilag meghatározott. Ha az áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő megváltozott — s ugyanaz a gyapotmennyiség például kedvezőtlen termés esetén nagyobb munkamennyiséget testesít meg, mint kedvező termés esetén —, akkor ez visszahat a régi árura, amely mindig csak fajtájának egyedi példányaként jön számításba[26*], és amelynek értékét mindig a társadalmilag szükséges, tehát mindig a fennálló társadalmi feltételek között szükséges munka méri.

Mint ahogyan megváltozhat a nyersanyag értéke, megváltozhat a már a termelési folyamatban szolgáló munkaeszközök, a gépi berendezés stb. értéke, tehát az az értékrész is, amelyet e munkaeszközök a terméknek átadnak. Ha pl. egy új találmány következtében ugyanazt a fajta gépi berendezést kevesebb munka ráfordításával lehet újratermelni, akkor a régi gépi berendezés többékevésbé elértéktelenedik és ezért a termékre is arányosan kevesebb értéket visz át. Az értékváltozás azonban itt is azon a termelési folyamaton kívül keletkezik, amelyben a gép termelési eszközként funkcionál. E folyamatban a gép sohasem ad át több értéket, mint amennyivel a folyamattól függetlenül rendelkezik.

Mint ahogyan a termelési eszközök értékében bekövetkezett változás — ha visszahat is a folyamatba már belépett termelési eszközökre — állandó tőke jellegüket nem változtatja meg, éppúgy az állandó és változó tőke arányában beállt változás sem érinti funkcionális különbségüket. A munkafolyamat technikai feltételei például átalakulhatnak úgy, hogy ott, ahol azelőtt tíz munkás tíz csekély értékű szerszámmal aránylag kis tömegű nyersanyagot dolgozott fel, most egy munkás egy drága géppel százszor annyi nyersanyagot dolgoz fel. Ebben az esetben az állandó tőke, vagyis az alkalmazott termelési eszközök értékének tömege nagyon megnőne és a tőke változó, munkaerőre előlegezett része nagyon csökkenne. Ez a változás azonban csak az állandó és változó tőke nagyságviszonyát módosítja, vagyis azt az arányt, amelyben az összetőke állandó és változó alkotórészekre esik szét, ellenben nem érinti a különbséget az állandó és változó tőke között.

[26*] „Az összes azonos fajtájú termékek tulajdonképpen csak egy tömeget alkotnak, melynek ára általánosságban és különös körülményekre való tekintet nélkül határozódik meg." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 893. old.)

Hetedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET RÁTÁJA

1. A munkaerő kizsákmányolási foka

Az értéktöbblet, amelyet a *C* előlegezett tőke a termelési folyamatban létrehozott, vagyis az előlegezett *C* tőkeérték értékesülése, mindenekelőtt a termék értékének a termelési elemek értékösszege feletti többleteként jelentkezik.

A *C* tőke két részre esik szét, egy *c* pénzösszegre, amelyet termelési eszközökre, és egy másik, *v* pénzösszegre, amelyet munkaerőre fordítanak; *c* az állandó, *v* a változó tőkévé átváltoztatott értékrészt képviseli.[74] Eredetileg tehát $C = c+v$, például 500 £ előlegezett tőke = 410 £ (*c*)+90 £ (*v*). A termelési folyamat végén olyan áru kerül ki, amelynek értéke = $(c+v)+m$, ahol *m* az értéktöbblet, például: (410 £ (*c*)+90 £ (*v*))+90 £ (*m*). A *C* eredeti tőke *C'*-vé, 500 £-ből 590 £-gé változott át. A kettejük közti különbség = *m*, 90 értéktöbblet. Minthogy a termelési elemek értéke egyenlő az előlegezett tőke értékével, ezért valójában tautológia az, hogy a termék értékének a termelési elemek értéke feletti többlete egyenlő az előlegezett tőke értékesülésével, vagyis egyenlő a termelt értéktöbblettel.

Mindazonáltal ez a tautológia közelebbi meghatározást követel. A termékértékkel a képzésében elfogyasztott termelési elemek értékét hasonlítjuk össze. De láttuk, hogy az alkalmazott állandó tőke munkaeszközökből álló része értékének csak egy darabját adja át a terméknek, másik darabja viszont továbbra is megmarad régi létezési formájában. Minthogy az utóbbi az értékképzésben nem játszik szerepet, itt el kell tőle vonatkoztatnunk. Ha bevennénk a számításba, ez mit sem változtatna a helyzeten. Tegyük fel, hogy $c = 410$ £, s ez 312 £-nyi nyersanyagból, 44 £-nyi segédanyagból és 54 £-nyi, a folyamatban elkopó gépi berendezésből áll, a valóban alkalmazott gépi berendezés értéke azonban 1054 £. A termékérték létrehozásához előlegezettnek csak azt az 54 £ értéket számítjuk, amelyet a gépi berendezés a funkciója révén elveszít és ennélfogva átad a terméknek. Ha azt az 1000 £-et, amely régi formájában tovább létezik mint gőzgép stb., szintén számításba vennénk, akkor ezt mindkét oldalon, az előlegezett érték oldalán is, a termékérték oldalán is meg kellene ten-

nünk[26a]*, és akkor 1500 £-et, illetve 1590 £-et kapnánk. A különbség, vagyis az értéktöbblet továbbra is 90 £ lenne. Az értéktermeléshez előlegezett állandó tőkén ezért — hacsak az összefüggésből nem az ellenkezője világlik ki — mindig csak a termelésben elfogyasztott termelési eszközök értékét értjük.

Ennek feltételezése után térjünk vissza a $C = c+v$ formulához, amely átváltozik $C' = (c+v)+m$ formulává, s éppen ezáltal C átváltozik C'-vé. Tudjuk, hogy az állandó tőke értéke a termékben csak újramegjelenik. A folyamat során valóban újonnan létrehozott értéktermék tehát különbözik a folyamatból kapott termékértéktől, ezért az értéktermék nem $(c+v)+m$, azaz (410 £ (c)+90 £ (v))+90 £ (m), ahogyan az első pillantásra látszik, hanem $v+m$, azaz 90 £ (v)+90 £ (m); nem 590 £, hanem 180 £. Ha c, az állandó tőke, 0-val lenne egyenlő, másszóval, ha lennének olyan iparágak, amelyekben a tőkésnek semmilyen termelt termelési eszközt, sem nyersanyagot, sem segédanyagokat, sem munkaszerszámokat nem kellene alkalmaznia, hanem csupán természettől meglevő anyagokat és munkaerőt, akkor semmiféle állandó értékrészt nem kellene átvinni a termékre. A termékértéknek ez az eleme, példánkban 410 £, elesnék, de a 180 £ értéktermék, amely 90 £ értéktöbbletet tartalmaz, ugyanakkora maradna, mint ha c igen nagy értékösszeget jelenítene meg. Ez esetben $C = (0+v) = v'$, és C', az értékesült tőke $= v+m$, C'—C pedig továbbra is $= m$. Ha megfordítva, m lenne egyenlő 0-val, másszóval, ha a munkaerő, amelynek értékét a változó tőkében előlegezik, csak egyenértéket termelt volna, akkor $C = c+v$, és C' (a termékérték) $= (c+v)+0$, tehát $C=C'$. Az előlegezett tőke nem értékesült volna.

Valójában már tudjuk, hogy az értéktöbblet csupán következménye a v, a munkaerővé átalakított tőkerész értékváltozásának, hogy tehát $v+m = v+ +\Delta v$ (v plusz v növekménye). De a valóságos értékváltozást, és azt az arányt, amelyben az érték változik, elhomályosítja az, hogy változó alkotórészének növekedése következtében az előlegezett össztőke is nő. 500 volt és 590-né lesz. A folyamat tiszta elemzése tehát megköveteli, hogy egészen elvonatkoztassunk a termékértéknek attól a részétől, amelyben csak állandó tőkeérték jelenik meg újra, vagyis hogy a c állandó tőkét 0-val tegyük egyenlővé, és ezzel alkalmazzuk a matematikának egy olyankor használt törvényét, amikor változó és állandó nagyságokkal dolgozik és amikor az állandó nagyság csak összeadás vagy kivonás révén kapcsolódik össze a változóval.

Egy másik nehézség a változó tőke eredeti formájából ered. A fenti példában $C' = 410$ £ állandó tőke +90 £ változó tőke +90 £ értéktöbblet. 90 £ azonban adott, tehát állandó nagyság, s ezért képtelen dolognak látszik vál-

[26a]* „Ha az alkalmazott állótőke értékét mint az előlegek egy részét számítjuk, akkor e tőkének az év végén megmaradó értékét mint az évi bevételek egy részét kell számítanunk." (*Malthus*: „Principles of Political Economy" [A politikai gazdaságtan alapelvei], II. kiad., London 1836, 269. old.)

tozó nagyságként kezelni. De 90 £ (v), azaz 90 £ változó tőke itt valójában csak jelképe annak a folyamatnak, amelyen ez az érték átmegy. A munkaerő megvásárlására előlegezett tőkerész meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka, tehát állandó értéknagyság, akárcsak a megvásárolt munkaerő értéke. Magában a termelési folyamatban azonban az előlegezett 90 £ helyébe a ténykedő munkaerő, a holt munka helyébe eleven, a nyugvó nagyság helyébe folyékony, az állandó helyébe változó lép. Az eredmény: a v újratermelése plusz a v növekménye. A tőkés termelés álláspontjáról ez az egész folyamat a munkaerővé átalakított — eredetileg állandó — érték önmozgása. A folyamatot is, eredményét is, ennek az értéknek a javára írják. Ezért ha a 90 £ változó tőke, vagyis magát értékesítő érték formulája ellentmondásosan jelenik meg, ez csupán a tőkés termelésben benne rejlő ellentmondást fejez ki.

Az első pillantásra megütközést kelt az, hogy az állandó tőkét 0-val tesszük egyenlővé. De a mindennapi életben ezt állandóan megteszik. Ha például valaki Angliának a pamutiparból származó nyereségét akarja kiszámítani, akkor mindenekelőtt levonja az Egyesült Államoknak, Indiának, Egyiptomnak stb. kifizetett gyapotárat; azaz a termékértékben csak újramegjelenő tőkeértéket 0-val teszi egyenlővé.

Persze nemcsak az értéktöbblet és azon tőkerész viszonyának van nagy gazdasági jelentősége, amelyből az előbbi közvetlenül ered és amelynek értékváltozását megtestesíti, hanem az értéktöbblet és az előlegezett össztőke viszonyának is. Ezt a viszonyt ezért a harmadik könyvben részletesen tárgyaljuk. Ahhoz, hogy a tőke egy részét munkaerővé való átalakítása révén értékesíteni lehessen, a tőke egy másik részét termelési eszközökké kell változtatni. Hogy a változó tőke funkcionálhasson, ahhoz megfelelő arányokban, a munkafolyamat meghatározott technikai jellege szerint, állandó tőkét kell előlegezni. Az a körülmény azonban, hogy egy vegyi folyamathoz retorták és más edények kellenek, nem akadályoz bennünket abban, hogy az elemzésnél magától a retortától el ne vonatkoztassunk. Amennyiben az értékteremtést és az értékváltozást önmagáért, azaz tisztán vizsgáljuk, annyiban a termelési eszközök, az állandó tőkének ezek az anyagi alakjai, csupán azt az anyagot szolgáltatják, amelyben a folyékony, értékképző erőnek rögződnie kell. Ezért közömbös az is, hogy mi a természete ennek az anyagnak, hogy gyapot-e avagy vas. Közömbös ez anyag értéke is. Csak elegendő tömegben kell meglennie ahhoz, hogy a termelési folyamat alatt kifejtendő munkamennyiséget fel tudja szívni. Ha ez a tömeg adva van, akkor akár emelkedik, akár esik az értéke, akár pedig érték nélküli, miként a föld és a tenger, mindez nem érinti az értékteremtés és értékváltozás folyamatát.[27*]

[27*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Magától értetődik, hogy — Lucretius kifejezésével élve — „nil posse creari de nihilo". Semmiből semmi nem lesz.[75] Az „értékteremtés" munkaerőnek munkává való átalakulása. Maga a munkaerő pedig mindenekelőtt emberi organizmussá átalakult természeti anyag.

Először is tehát az állandó tőkerészt nullával tesszük egyenlővé. Az előlegezett tőke ezért $c+v$-ből v-re redukálódik, a $(c+v)+m$ termékérték pedig $(v+m)$ értéktermékre. Ha az értéktermék adva van, = 180 £, amelyben a termelési folyamat egész tartama alatt folyó munka testesül meg, akkor ebből le kell vonnunk a változó tőke értékét, 90 £-et, hogy az értéktöbbletet, 90 £-et megkapjuk. Ez a szám, a 90 £ = m, itt a termelt értéktöbblet abszolút nagyságát fejezi ki. Az értéktöbblet aránylagos nagyságát azonban, tehát azt az arányt, amelyben a változó tőke értékesült, nyilvánvalóan az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való aránya határozza meg, vagyis $\frac{m}{v}$ fejezi ki. A fenti példában tehát $^{90}/_{90} = 100\%$. A változó tőkének ezt a viszonylagos értékesülését, vagyis az értéktöbblet viszonylagos nagyságát az értéktöbblet rátájának nevezem.[28*]

Láttuk, hogy a munkás a munkafolyamat egyik szakaszában csak munkaerejének értékét, vagyis szükséges létfenntartási eszközeinek értékét termeli meg. Minthogy munka társadalmi megosztásán nyugvó viszonyok között termel, létfenntartási eszközeit nem közvetlenül termeli, hanem egy különös áru, például a fonal formájában értéket termel, amely egyenlő létfenntartási eszközeinek értékével, vagyis azzal a pénzzel, amelyen ezeket az eszközöket megvásárolja. Munkanapjának az a része, amelyet erre használ fel, nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy átlagos napi létfenntartási eszközeinek mekkora az értéke, tehát aszerint, hogy mekkora a termelésükhöz szükséges átlagos napi munkaidő. Ha napi létfenntartási eszközeinek értéke átlagosan 6 tárgyiasult munkaórát testesít meg, akkor a munkásnak átlagosan napi 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy ezt az értéket megtermelje. Ha nem a tőkés számára, hanem önmaga számára, függetlenül dolgoznék, akkor — egyébként változatlan körülmények között — továbbra is átlagban a napnak ugyanekkora hányadán át kellene dolgoznia, hogy munkaerejének értékét megtermelje és ezáltal a saját fenntartásához, azaz állandó újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközöket megszerezze. De mivel a munkanapnak abban a részében, amelyben munkaerejének napi értékét — mondjuk 3 sh.-et — termeli meg, csak a tőkés által neki már kifizetett[28a*] érték egyenértékét termeli meg, tehát az újonnan létrehozott értékkel csak az előlegezett változó tőkeértéket pótolja, ezért ez az értéktermelés puszta újratermelésként jelenik meg. A munkanapnak azt a részét tehát, amelyben ez az újratermelés végbemegy, szükséges munkaidőnek, az

[28*] Ugyanolyan módon, ahogyan az angolok „rate of profits-ot", „rate of interest-et" stb. használnak. A harmadik könyvből meglátjuk majd, hogy a profitrátát könnyű megérteni, mihelyt az értéktöbblet törvényeit ismerjük. A fordított úton nem lehet megérteni ni l'un, ni l'autre [sem az egyiket, sem a másikat].

[28a*] (Jegyzet a 3. kiadáshoz. A szerző itt a közkeletű gazdasági nyelvet használja. Emlékezhetünk arra, hogy — miként a 137. [nálunk 97.] oldalon bebizonyosodott — a valóságban nem a tőkés „előlegez" a munkásnak, hanem a munkás a tőkésnek. — *F. E.*)

ezalatt kifejtett munkát pedig szükséges munkának nevezem.[29*] Szükséges a munkás számára, mert független munkájának társadalmi formájától. Szükséges a tőke és világa számára, mert bázisuk a munkás állandó megléte.

A munkafolyamat második időszaka, amelyet a munkás a szükséges munka határain túl robotol le, munkába, munkaerő kifejtésébe kerül ugyan neki, de nem képez az ő számára értéket. Értéktöbbletet képez, amely a semmiből teremtetés minden csáberejével nevet a tőkésre. A munkanapnak ezt a részét többletmunkaidőnek, és az ez idő alatt kifejtett munkát többletmunkának (Mehrarbeit, surplus labour) nevezem. Amilyen döntő egyáltalában az érték megismerése szempontjából, hogy azt munkaidő puszta megalvadásának, pusztán tárgyiasult munkának, éppoly döntő az értéktöbblet megismerése szempontjából, hogy azt többletmunkaidő puszta megalvadásának, pusztán tárgyiasult többletmunkának fogjuk fel. Csak az a forma, amelyben ezt a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkásból kipréselik, különbözteti meg egymástól a gazdasági társadalomalakulatokat, például a rabszolgaság társadalmát a bérmunkáétól.[30*]

Minthogy a változó tőke értéke = az általa megvásárolt munkaerő értékével, s minthogy a munkanap szükséges részét ennek a munkaerőnek az értéke, az értéktöbbletet viszont a munkanap többletrésze határozza meg, ebből következik: az értéktöbblet úgy aránylik a változó tőkéhez, mint a többletmunka a szükséges munkához, vagyis az értéktöbblet rátája $\frac{m}{v} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$. Mindkét arány ugyanazt a viszonyt fejezi ki más-más formában, az egyik esetben tárgyiasult, a másik esetben folyékony munka formájában.

Az értéktöbblet rátája ennélfogva egzakt módon kifejezi a munkaerő tőke általi, vagyis a munkás tőkés általi kizsákmányolásának fokát.[30a*]

[29*] A „szükséges munkaidő" kifejezést ebben az írásban eddig valamely áru termeléséhez egyáltalában társadalmilag szükséges munkaidőre alkalmaztuk. Mostantól kezdve a munkaerő nevű sajátos áru termeléséhez szükséges munkaidőre is használjuk. Ugyanazon terminus technicusnak [szakkifejezésnek] különböző értelemben való használata fonák dolog, de egyetlen tudományban sem kerülhető el egészen. Vessük össze például a felsőbb és az alsóbb matematikát,

[30*] Wilhelm Thuküdidész Roscher úr igazán gottschedi zsenialitással[76] fedezi fel, hogy míg az értéktöbblet, illetve a többlettermék képződése és az ezzel kapcsolatos felhalmozás manapság a tőkés „takarékosságának" köszönhető, aki ezért „például kamatot kíván", addig „a legalacsonyabb kultúrfokokon... a gyengébbeket kényszerítik takarékosságra az erősebbek". („Die Grundlagen etc.", 82., 78. old.) Munka megtakarítására? vagy nem létező termékfeleslegek megtakarítására? A tényleges tudatlanságon kívül az érték és értéktöbblet lelkiismeretes elemzésétől, valamint az esetleg kényes, rendőrileg tilos eredménytől való apologetikus irtózás kényszeríti az ilyen Roschert és társait arra, hogy a tőkésnek meglevő értéktöbbletek elsajátítására vonatkozó többé-kevésbé plauzibilis igazoló okait az értéktöbblet keletkezésének okaivá forgassák ki.

[30a*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ámbár az értéktöbblet rátája egzakt módon kifejezi a munkaerő kizsákmányolásának fokát, nem fejezi ki a kizsákmányolás abszolút nagyságát. Ha például

Feltevésünk szerint a termék értéke = (410£(*c*)+90£(*v*))+90£ (*m*), az előlegezett tőke = 500 £ volt. Minthogy az értéktöbblet = 90 és az előlegezett tőke = 500, a számítás szokásos módja szerint azt kapnók eredményül, hogy az értéktöbblet rátája (amelyet összecserélnek a profitrátával) = 18%, olyan arányszám, amelynek alacsonysága Carey urat és a többi harmónia-hirdetőt elérzékenyítené. Valójában azonban az értéktöbblet rátája nem = $\frac{m}{c}$, azaz $\frac{m}{c+v}$, hanem = $\frac{m}{v}$, tehát nem $\frac{90}{500}$, hanem $\frac{90}{90}$ = 100%, a látszólagos kizsákmányolási foknak több mint ötszöröse. Ámbár az adott esetben nem ismerjük sem a munkanap abszolút nagyságát, sem a munkafolyamat periódusát (nap, hét stb.), sem pedig, végül, a 90 £ változó tőke által egyidejűleg mozgásba hozott munkások számát — mégis az értéktöbblet rátája, $\frac{m}{v}$, a $\frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$ formába való átválthatósága révén pontosan megmutatja nekünk a munkanap két alkotórészének egymáshoz való arányát. Ez 100%. A munkás tehát a nap egyik felében a maga számára, a másik felében a tőkés számára dolgozott.

Az értéktöbbletráta kiszámításának módszere tehát rövidre fogva ez: Vesszük az egész termékértéket, és az ebben csak újramegjelenő állandó tőkeértéket nullával tesszük egyenlővé. A fennmaradó értékösszeg az egyetlen az áru képzésének folyamatában valóban létrehozott értéktermék. Ha az értéktöbblet adva van, akkor azt ebből az értéktermékből levonjuk, hogy a változó tőkét megkapjuk. Fordítva járunk el, ha az utóbbi van adva és az értéktöbbletet keressük. Ha mindkettő adva van, akkor már csak a befejező műveletet kell elvégeznünk, az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való viszonyát, $\frac{m}{v}$-t kell kiszámítanunk.

Bármilyen egyszerű ez a módszer, mégis helyesnek látszik, hogy az olvasót az ennek alapjául szolgáló és számára szokatlan szemléleti módba néhány példa segítségével begyakoroltassuk.

Az első példa legyen egy 10 000 mule-orsós fonoda, amely amerikai gyapotból 32. számú fonalat fon, és orsónként heti 1 font fonalat termel. A hulladék 6%. Tehát hetenként 10 600 font gyapotot dolgoznak fel 10 000 font fonallá és 600 font hulladékká. 1871 áprilisában e gyapot fontjának ára $7^3/_4$ d., tehát a 10 600 font kereken 342 £-be kerül. A 10 000 orsó, előfonó-berendezést és gőzgépet is beleszámítva, orsónként 1 £-be, tehát 10 000 £-be kerül. Kopásuk évente 10% = 1000 £, vagyis hetenként 20 £. A gyárépület bére 300 £, vagyis egy hétre 6 £. A szén (óránként és lóerőnként 4 font, 100 (indikált) lóerőre és

a szükséges munka = 5 óra, és a többletmunka = 5 óra, akkor a kizsákmányolás foka = = 100%. A kizsákmányolás nagyságát itt 5 óra méri. Ha ellenben a szükséges munka = 6 óra, és a többletmunka = 6 óra, akkor a kizsákmányolás foka változatlanul 100%, míg a kizsákmányolás nagysága 20%-kal növekszik, 5 óráról 6 órára.

heti 60 órára számítva, beleértve az épület fűtését) heti 11 ton, tonja 8 sh. 6 d., kereken heti $4^1/_2$ £; a gáz heti 1 £, az olaj heti $4^1/_2$ £, tehát az összes segédanyagok heti 10 £-be kerülnek. Az állandó értékrész tehát heti 378 £. A munkabér heti 52 £. A fonal fontjának ára $12^1/_4$ d., vagyis 10 000 font = 510 £, az értéktöbblet tehát 510—430 = 80 £. A 378 £ állandó értékrészt 0-val tesszük egyenlővé, mivel nem vesz részt a heti értékképzésben. Megmarad a 132 = 52 (*v*) +80 (*m*) £ heti értéktermék. Az értéktöbblet rátája tehát $^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}{}^0/_0$. Tízórás átlagos munkanap esetén ez adódik: szükséges munka = $3^{31}/_{33}$ óra és többletmunka = $6^2/_{33}$ óra.[31*]

Jacob az 1815-ös évre, quarteronként 80 sh.-es búzaár és acre-enként 22 bushelos átlagtermés, tehát acre-enként 11 £-nyi hozam alapulvételével az alábbi, különböző tételek előzetes kiegyenlítődése miatt igen hiányos, de célunkra kielégítő számítást közli:[77]

	Értéktermelés acre-enként		
Vetőmag (búza)	1 £ 9 sh.	Tizedek, illetékek, adók	1 £ 1 sh.
Trágya	2 " 10 "	Földjáradék	1 " 8 "
Munkabér	3 " 10 "	A bérlő profitja és kamat	1 " 2 "
Összesen:	7 £ 9 sh.	Összesen:	3 £ 11 sh.

Az értéktöbblet — mindig feltételezve, hogy a termék ára egyenlő értékével — itt a különböző rovatok, profit, kamat, tized stb. között oszlik meg. Ezek a rovatok számunkra közömbösek. Összeadjuk őket, és 3 £ 11 sh.-nyi értéktöbbletet kapunk. A vetőmagra és trágyára költött 3 £ 19 sh.-et mint állandó tőkerészt 0-val tesszük egyenlővé. Megmarad a 3 £ 10 sh. előlegezett változó tőke, amelynek helyébe 3 £ 10 sh.+3 £ 11 sh. új értéket termeltek. Vagyis $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ £ } 11 \text{ sh.}}{3 \text{ £ } 10 \text{ sh.}}$ több mint $100^0/_0$. A munkás munkanapjának több mint a felét fordítja értéktöbblet termelésére, amelyet különböző személyek különböző ürügyeken elosztanak maguk között.[31a*]

[31*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Az első kiadásban megadott, 1860-ra vonatkozó fonoda-példa néhány ténybeli tévedést tartalmazott. A szövegben most közölt teljesen pontos adatokat egy manchesteri gyáros szolgáltatta nekem. — Meg kell jegyeznem, hogy Angliában a régi lóerőt a hengerátmérő szerint számították, az új viszont a valóságos erő szerint számít, amelyet az indikátor jelez.

[31a*] Az adott számítások csak illusztrációul szolgálnak. Feltételezik ugyanis, hogy az árak egyenlők az értékekkel. A harmadik könyvben majd látni fogjuk, hogy ez az egyenlővé tétel nem ilyen egyszerű módon történik, még átlagárakra vonatkozólag sem.

2. A termék értékének kifejezése a termék arányos részeiben

Térjünk most vissza ahhoz a példához, amely megmutatta nekünk, hogyan csinál a tőkés pénzből tőkét. Fonómunkásának szükséges munkája 6 óra volt, többletmunkája ugyanennyi, a munkaerő kizsákmányolási foka ezért $100^0/_0$.

A tizenkét órás munkanap terméke 20 font fonal, 30 sh. értékben. E fonalértéknek nem kevesebb, mint $^8/_{10}$ részét (24 sh.) az elfogyasztott termelési eszközöknek (20 font gyapot 20 sh.-ért, orsó stb. 4 sh.-ért) csak újramegjelenő értéke alkotja, vagyis ez a rész állandó tőkéből áll. A többi $^2/_{10}$ a fonási folyamat alatt keletkezett 6 sh.-nyi új érték, amelynek fele a munkaerő előlegezett napi értékét, vagyis a változó tőkét pótolja, a másik fele pedig 3 sh.-nyi értéktöbbletet alkot. A 20 font fonal összértéke tehát a következőképpen tevődik össze:

30 sh. fonal-érték = 24 sh. (c)+(3 sh. (v)+3 sh. (m)).

Minthogy ez az összérték a 20 font fonal össztermékben fejeződik ki, a különböző értékelemeknek is kifejezhetőknek kell lenniök a termék arányos részeiben.

Ha 30 sh. fonal-érték 20 font fonalban létezik, akkor ennek az értéknek $^8/_{10}$-e, vagyis 24 sh.-nyi állandó része a termék $^8/_{10}$-ében, vagyis 16 font fonalban. Ebből $13^1/_3$ font a nyersanyag, a 20 sh.-nyi megfont gyapot értékét fejezi ki, $2^2/_3$ font pedig a 4 sh.-nyi elfogyasztott segédanyagok és munkaeszközök, orsók stb. értékét.

A $13^1/_3$ font fonal tehát a 20 font fonal össztermékké megfont egész gyapotot, az össztermék nyersanyagát fejezi ki, de semmi egyebet. Bár csak $13^1/_3$ font gyapot rejlik benne, melynek értéke $13^1/_3$ sh., de $6^2/_3$ sh.-nyi pótlólagos értéke egyenértékét alkotja a többi $6^2/_3$ font fonallá megfont gyapotnak. Olyan ez, mintha az utóbbi gyapját kitépték és az össztermék egész gyapját a $13^1/_3$ font fonalba tömték volna bele. Ezzel szemben ez a fonal most sem az elhasznált segédanyagok és munkaeszközök értékének, sem a fonási folyamatban létrehozott új értéknek egyetlen atomját sem tartalmazza.

Ugyanígy további $2^2/_3$ font fonal, amelyben az állandó tőke maradéka (= 4 sh.) rejlik, nem fejez ki semmit a 20 font fonal össztermékhez elhasznált segédanyagok és munkaeszközök értékén kívül.

A termék $^8/_{10}$-e, vagyis 16 font fonal — ámbár testileg, használati értékként tekintve, mint fonal, éppúgy a fonómunka alkotása, mint a maradék termékrészek — ebben az összefüggésben semmiféle fonómunkát, semmiféle magában a fonási folyamatban felszívott munkát nem tartalmaz. Olyan ez, mintha fonás nélkül változott volna fonallá, s mintha fonalalakja merő csalás és ámítás volna. S valóban, amikor a tőkés 24 sh.-ért eladja és ezen visszavásárolja termelési eszközeit, megmutatkozik, hogy a 16 font fonal csak álruhás gyapot, orsó, szén stb.

Fordítva, a termék megmaradó $^2/_{10}$ része, vagyis a 4 font fonal most már csak

a tizenkét órás fonási folyamat alatt termelt 6 sh.-nyi új értéket fejezi ki. Amennyi az elhasznált nyersanyagok és munkaeszközök értékéből benne rejlett, azt már kizsigerelték belőle és az első 16 font fonalba kebelezték be. A 20 font fonalban megtestesült fonómunka a termék $^2/_{10}$-ére összpontosult. Olyan ez, mintha a fonómunkás a levegőből fonta volna meg a 4 font fonalat vagy olyan gyapotból és olyan orsókkal, amelyek emberi munka hozzátevése nélkül, természettől megvannak és a termékhez nem tesznek hozzá értéket.

A 4 font fonalnak, melyben így a napi fonási folyamat egész értéktermeke létezik, az egyik fele csak az elhasznált munkaerő értékének pótlását, tehát a 3 sh.-nyi változó tőkét fejezi ki, a másik 2 font fonal pedig csak a 3 sh.-nyi értéktöbbletet.

Minthogy a fonómunkás 12 munkaórája 6 sh.-ben tárgyiasul, a 30 sh.-nyi fonal-értékben 60 munkaóra tárgyiasult. Ez 20 font fonalban létezik, amelynek $^8/_{10}$-e, vagyis 16 font, a fonási folyamat előtt elmúlt 48 munkaóra anyagiasulása, tudniillik a fonal termelési eszközeiben tárgyiasult munkáé, $^2/_{10}$-e viszont, vagyis 4 font, a magában a fonási folyamatban kifejtett 12 munkaóra anyagiasulása.

Ebből láttuk, hogy a fonal értéke a termelése során előállított új értéknek plusz a termelési eszközeiben már előtte létező értékeknek az összegével egyenlő. Most megmutatkozott, hogyan lehet a termékérték funkcionálisan, illetve fogalmilag különböző alkotórészeit magának a terméknek arányos részeiben kifejezni.

A terméknek — a termelési folyamat eredményének — ez a szétdarabolása egy olyan termékmennyiségre, amely csak a termelési eszközökben foglalt munkát, vagyis az állandó tőkerészt, egy másik mennyiségre, amely csak a termelési folyamat során hozzátett szükséges munkát, vagyis a változó tőkerészt, és egy utolsó termékmennyiségre, amely csak az ugyanezen folyamatban hozzátett többletmunkát, vagyis az értéktöbbletet fejezi ki, ez a szétdarabolás amennyire egyszerű, annyira fontos, amint azt bonyolult és még megoldatlan problémákra való későbbi alkalmazása meg fogja mutatni.

Az imént az összterméket mint a tizenkét órás munkanap kész eredményét vettük szemügyre. De végigkísérhetjük keletkezésének folyamatában is, és akkor is ki tudjuk fejezni a résztermékeket mint funkcionálisan megkülönböztetett termékrészeket.

A fonómunkás 12 óra alatt 20 font fonalat termel, ennélfogva 1 óra alatt $1^2/_3$ és 8 óra alatt $13^1/_3$ fontot, tehát az egész munkanap során megfont gyapot összértékével egyenlő részterméket. Ugyanezen a módon a következő 1 óra és 36 perc részterméke = $2^2/_3$ font fonal, s ezért ez a 12 munkaóra alatt elhasznált munkaeszközök értékét fejezi ki. Ugyanígy a következő 1 óra és 12 perc alatt a fonómunkás 2 font fonalat = 3 sh. termel, olyan termékértéket, amely a 6 óra szükséges munka alatt általa létrehozott egész értéktermékkel egyenlő. Végül az utolsó $^6/_5$ órában ugyancsak 2 font fonalat termel, amelynek értéke a félnapi

többletmunkája által létrehozott értéktöbblettel egyenlő. Ez a számítási mód szolgál az angol gyárosnak házi használatra; azt fogja például mondani, hogy az első 8 órából, vagyis a munkanap $^2/_3$-ából kihozza a gyapotját stb. Látjuk, a formula helyes, hiszen valójában nem más, mint az első formula, áttéve a térből, ahol a termék részei készen egymás mellett fekszenek, az időbe, ahol a részek egymás után következnek. De a formulához igen barbár elképzelések is társulhatnak, kiváltképpen azoknak a fejében, akik éppúgy érdekeltek gyakorlatilag az értékesítési folyamatban, mint ahogy érdekük, hogy elméletileg félreértsék azt. Így azt képzelheti valaki, hogy fonómunkásunk például munkanapjának első 8 órája alatt a gyapot értékét, a következő 1 óra és 36 perc alatt az elfogyasztott munkaeszközök értékét, a következő 1 óra és 12 perc alatt a munkabér értékét termeli, illetve pótolja, és csak a nevezetes „utolsó órát" szenteli a gyárúrnak, az értéktöbblet termelésének. A fonómunkásnak ilymódon azt a kétszeres csodatételt varrják a nyakába, hogy gyapotot, orsót, gőzgépet, szenet, olajat stb. termel ugyanabban a pillanatban, amelyben segítségükkel fon, és hogy 1 adott intenzitásfokú munkanapból 5 ilyen napot csinál. Esetünkben ugyanis a nyersanyag és a munkaeszközök termelése $^{24}/_6 = 4$ tizenkétórás munkanapot, és fonallá való átváltoztatásuk 1 további tizenkétórás munkanapot követel meg. Azt, hogy a rablás vágya hiszi az ilyen csodákat, s hogy soha nincs hiány doktrinér tányérnyalóban, aki ezeket bizonyítja, mutassa egy történelmi nevezetességű példa.

3. Senior „utolsó órája"

Az 1836-ik esztendő egy szép reggelén a közgazdasági tudományáról és szép stílusáról híres Nassau W. Seniort, aki úgyszólván Claurenja az angol közgazdászoknak, Oxfordból Manchesterbe idézték, hogy itt politikai gazdaságtant tanuljon, ahelyett hogy Oxfordban tanítsa azt. A gyárosok arra szemelték ki, hogy fizetett bajvívójuk legyen a nemrégiben kibocsátott Factory Act[78] és az ennél még többre törekvő tízórás agitáció ellen. Szokott gyakorlati éleselméjűségükkel felismerték, hogy a professzor úr „wanted a good deal of finishing" [még derekas csiszolásra szorul]. Ezért Manchesterbe rendelték. A professzor úr pedig stilizálta a manchesteri gyárosoktól kapott leckét „Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture" [Levelek a gyári törvényről, amennyiben az a pamutipart érinti], London 1837, című röpiratában. Ebben többek között a következő épületes dolgok olvashatók:

„A jelenlegi törvény mellett semelyik gyár, amely 18 éven aluli személyeket foglalkoztat, nem dolgozhat többet napi $11^1/_2$ óránál, azaz 12 órát a hét első öt napján és 9 órát szombaton. Mármost a következő elemzés" (!) „megmutatja, hogy egy ilyen gyárban az egész tiszta nyereség az utolsó órából ered. Egy gyáros 100 000 £-et fektet be — 80 000 £-et gyárépületbe és gépekbe, 20 000 £-

et nyersanyagba és munkabérbe. A gyár évi forgalmának, ha feltételezzük, hogy a tőke évente egyszer térül meg és a bruttó nyereség 15%, 115 000 £ értékű árunak kell lennie... A napi 23 munkafélóra mindegyike e 115 000 £ $^5/_{115}$ vagyis $^1/_{23}$ részét termeli meg. Ebből a $^{23}/_{23}$-ból, amely a 115 000 £ egészét alkotja (constituting the whole £ 115 000), $^{20}/_{23}$, vagyis 100 000 a 115 000-ből, csak pótolja a tőkét; $^1/_{23}$, vagyis 5000 a 15 000 £ bruttó nyereségből" (!), „a gyár és a gépi berendezés elhasználódását pótolja. A megmaradó $^2/_{23}$, vagyis minden nap két utolsó félórája termeli a 10%-os tiszta nyereséget. Ezért ha a gyár változatlan árak mellett $11^1/_2$ óra helyett 13 órát dolgozhatnék, akkor körülbelül 2600 £-nek a forgótőkéhez való hozzáadásával a tiszta nyereség több mint a kétszeresére növekednék. Másrészt, ha a munkaórákat napi 1 órával csökkentenék, eltűnnék a tiszta nyereség, ha $1^1/_2$ órával, akkor a bruttó nyereség is."[32*]

S ezt nevezi a professzor úr „elemzésnek"! Ha elhitte a gyárosok siránkozását, hogy a munkások a nap java részét az épületek, a gépek, a gyapot, a szén stb. értékének megtermelésére és ennélfogva újratermelésére, illetve pótlására pocsékolják, akkor minden elemzés felesleges volt. Egyszerűen így kellett volna felelnie: Uraim! Ha $11^1/_2$ óra helyett 10 órát dolgoztattok, akkor — egyébként változatlan körülmények között — a gyapot, a gépi berendezés stb. napi fogyasztása $1^1/_2$ órával csökken. Éppannyit nyertek tehát, amennyit veszíttek. Munkásaitok a jövőben $1^1/_2$ órával kevesebbet fognak pocsékolni az előlegezett tőkeérték újratermelésére, illetve pótlására. Ha viszont nem hitt a gyárosok szavának, hanem, mint szakértő, elemzést tartott szükségesnek, akkor egy olyan

[32*] *Senior*, i. m. 12—13. old. Nem térünk ki a célunk szempontjából közömbös kuriózumokra, például arra az állításra, hogy a gyárosok az elkopott gépi berendezés stb., tehát egy tőke-alkotórész pótlását a — bruttó vagy nettó, piszkos vagy tiszta — nyereséghez számítják. Nem térünk ki a számadatok helyességére vagy helytelenségére sem. Hogy ezek sem érnek többet, mint az úgynevezett „elemzés", azt bebizonyította Leonard Horner a „Letter to Mr. Senior etc."-ban [Levél Senior úrhoz stb.], London 1837. Leonard Horner, aki az 1833. évi Factory Inquiry Commissionerek [a gyárak vizsgálatára kiküldött biztosok] egyike, és 1859-ig gyárfelügyelő, valójában gyárcenzor volt, halhatatlan szolgálatokat tett az angol munkásosztálynak. Nemcsak az elkeseredett gyárosokkal vívott élete fogytáig tartó küzdelmet, hanem a miniszterekkel is, akiknek hasonlíthatatlanul fontosabb volt a gyárurak „voksait" számolgatni az alsóházban, mint a „kezek" munkaóráit a gyárban.

Pótlás a 32. jegyzethez. Senior előadásmódja zavaros, még ha teljesen eltekintünk is tartalmának hamis voltától. Amit tulajdonképpen mondani akart, az a következő: A gyáros a munkásokat napi 11 $^1/_2$, vagyis $^{23}/_2$ óra hosszat foglalkoztatja. Ahogyan az egyes munkanap, az évi munka is 11 $^1/_2$, azaz $^{23}/_2$ órából áll (megszorozva az évi munkanapok számával). Ezt feltételezve, a $^{23}/_2$ munkaóra 115 000 £ évi terméket állít elő; $^1/_2$ munkaóra $^1/_{23} \times 115\,000$ £-et termel; $^{20}/_2$ munkaóra $^{20}/_{23} \times 115\,000$ £-et = 100 000 £-et termel, vagyis csak az előlegezett tőkét pótolja. Marad $^3/_2$ munkaóra, amely $^3/_{23} \times 115\,000$ £-et = 15 000 £-et termel, azaz a bruttó nyereséget. E $^3/_2$ munkaórából $^1/_2$ munkaóra $^1/_{23} \times 115\,000$ £-et = 5000 £-et termel, azaz csak a gyár és a gépi berendezés kopásának pótlását termeli. Az utolsó két munkafélóra, vagyis az utolsó munkaóra, $^2/_{23} \times 115\,000$ £-et = 10 000 £-et termel, vagyis a nettóprofitot. A szövegben Senior a termék utolsó $^2/_{23}$-át magának a munkanapnak részévé változtatja.

kérdésben, amely kizárólag a tiszta nyereségnek a munkanap hosszához való viszonyára vonatkozik, mindenekelőtt arra kellett volna a gyáros urakat felkérnie, hogy a gépi berendezést és a gyárépületet, a nyersanyagot és a munkát ne keverjék zagyván összevissza, hanem szíveskedjenek a gyárépületben, gépi berendezésben, nyersanyagban stb. foglalt állandó tőkét az egyik oldalra, a munkabérben előlegezett tőkét pedig a másik oldalra állítani. Ha ezután esetleg az derült volna ki, hogy a gyáros számítása szerint a munkás $^2/_2$ munkaóra, vagyis 1 óra alatt újratermeli, illetve pótolja munkabérét, akkor az elemzőnek így kellett volna folytatnia:

A ti adataitok szerint a munkás az utolsó előtti órában a munkabérét és az utolsóban a ti értéktöbbleteteket, vagyis a tiszta nyereséget termeli meg. Minthogy egyenlő időközök alatt egyenlő értékeket termel, az utolsó előtti óra termékének ugyanaz az értéke, mint az utolsóénak. Továbbá, a munkás csak annyiban termel értéket, amennyiben munkát fejt ki, munkájának mennyiségét pedig munkaideje méri. A ti adataitok szerint ez napi $11^1/_2$ óra. A munkás e $11^1/_2$ óra egy részét munkabérének termelésére, illetve pótlására használja fel, másik részét a ti tiszta nyereségetek megtermelésére. Más semmit nem tesz a munkanap folyamán. Minthogy azonban az adatok szerint az ő bére és az általa szolgáltatott értéktöbblet egyenlő nagyságú értékek, ezért nyilván $5^3/_4$ óra alatt termeli meg munkabérét és a másik $5^3/_4$ óra alatt tiszta nyereségeteket. Továbbá, minthogy a kétórai fonaltermék értéke az ő munkabérének plusz a ti tiszta nyereségeteknek értékösszegével egyenlő, e fonal-értéket $11^1/_2$ munkaórának kell mérnie, az utolsó előtti óra termékét $5^3/_4$ munkaórának, az utolsóét ditto [úgyszintén]. Most kényes ponthoz érünk. Tehát figyelem! Az utolsó előtti munkaóra közönséges munkaóra, akárcsak az első. Ni plus, ni moins [sem több, sem kevesebb]. Hogyan termelhet ennélfogva a fonómunkás egy munkaóra alatt olyan fonal-értéket, amely $5^3/_4$ munkaórát testesít meg? Valójában nem művel ilyen csodát. Ami használati értéket 1 munkaóra alatt termel, az meghatározott mennyiségű fonal. E fonal értékét $5^3/_4$ munkaóra méri, amiből $4^3/_4$ az ő közreműködése nélkül már benne rejlik az óránként elfogyasztott termelési eszközökben, a gyapotban, a gépi berendezésben stb., $^4/_4$-et, azaz 1 órát pedig ő maga tett hozzá. Mivel tehát munkabérét $5^3/_4$ óra alatt termeli meg, és mivel 1 fonó-óra fonalterméke ugyancsak $5^3/_4$ munkaórát tartalmaz, korántsem boszorkányság, hogy $5^3/_4$ fonó-órájának értékterméke 1 fonó-óra termékértékével egyenlő. De egészen rossz úton jártok, ha úgy vélitek, hogy a munkás munkanapjának akár csak egyetlen időatomját is a gyapot, gépi berendezés stb. értékének újratermelésére, illetve „pótlására" vesztegeti. Azáltal, hogy munkája gyapotból és orsókból fonalat készít, azáltal, hogy fon, a gyapot és az orsók értéke magától átmegy a fonalra. Ez munkája minőségének, nem pedig mennyiségének köszönhető. Persze 1 óra alatt több gyapotértéket stb. visz át a fonalra, mint $^1/_2$ óra alatt, de csak azért, mert 1 óra alatt több gyapotot

fon meg, mint $^1/_2$ óra alatt. Megértitek hát: a ti kijelentésetek, hogy a munkás az utolsó előtti órában munkabérének értékét, az utolsóban pedig a tiszta nyereséget termeli meg, nem jelent semmi mást, mint azt, hogy munkanapja 2 órájának fonaltermékében — akár az elején, akár az utolján van ez a 2 óra — $11^1/_2$ munkaóra testesül meg, éppen annyi óra, amennyit egész munkanapja számlál. Az a kijelentés pedig, hogy a munkás az első $5^3/_4$ órában munkabérét és az utolsó $5^3/_4$ órában tiszta nyereségeteket termeli meg, ugyancsak nem jelent semmi mást, mint azt, hogy az első $5^3/_4$ órát megfizetitek és az utolsó $5^3/_4$ órát nem fizetitek meg. A munkaerő megfizetése helyett a munka megfizetéséről beszélek, hogy a ti tolvajnyelveteken szóljak. Ha mármost, urak, egybevetitek azt a munkaidőt, amelyet megfizettek, azzal a munkaidővel, amelyet nem fizettek meg, akkor azt fogjátok látni, hogy az arány félnap a félnaphoz, tehát $100^0/_0$, ami mindenesetre csinos százalékarány. Ahhoz sem fér a legcsekélyebb kétség sem, hogy ha „kezeiteket" $11^1/_2$ óra helyett 13 óra hosszat robotoltatjátok és — ami jellemző rátok — a $1^1/_2$ óra többletet a puszta többletmunkához csapjátok hozzá, akkor az utóbbi $5^3/_4$ óráról $7^1/_4$ órára nő, s ezért az értéktöbblet rátája $100^0/_0$-ról $126^2/_{23}{}^0/_0$-ra emelkedik. Ellenben ugyancsak veszettül vérmesek vagytok, ha azt remélitek, hogy az a $1^1/_2$ óra hozzátevésével 100-ról $200^0/_0$-ra, sőt $200^0/_0$ fölé, vagyis „több mint kétszeresére" fog emelkedni. Másrészt — az emberi szív csodálatos jószág, kivált, ha az ember a szívét a bugyellárisban hordja — ugyancsak megháborodott pesszimisták vagytok, ha attól féltek, hogy a munkanapnak $11^1/_2$ óráról $10^1/_2$ órára való csökkentésével egész tiszta nyereségetek füstbe megy. Korántsem. Minden más körülményt változatlannak feltételezve, a többletmunka $5^3/_4$ óráról $4^3/_4$ órára fog csökkenni, ami még mindig egész tekintélyes értéktöbbletrátát, nevezetesen $82^{14}/_{23}{}^0/_0$-ot ad. A végzetes „utolsó óra" pedig, amelyről több mesét hordtatok össze, mint a khiliasztá[79] a világ végéről, csak „all bosh" [merő fecsegés]. Elvesztése sem a ti „tiszta nyereségetekbe", sem az általatok megdolgoztatott mindkét nembeli gyermekek „lelki tisztaságába" nem fog kerülni.[32a*]

Ha majd egyszer valóban üt az „utolsó órácskátok", gondoljatok az oxfordi

[32a*] Míg Senior bebizonyította, hogy „az utolsó munkaórától" függ a gyárosok tiszta nyeresége, az angol pamutipar létezése, Anglia világpiaci nagysága, dr. Andrew Ure[80] ráadásul azt bizonyította be, hogy az olyan gyári gyermekeket és 18 éven aluli fiatal személyeket, akiket nem tartanak teljes 12 óra hosszat a gyárhelyiség meleg és tiszta erkölcsi levegőjében, hanem „egy órával" előbb kilöknek a rideg és frivol külvilágba, a henyélés és a bűn megfosztja lelki üdvösségüktől. 1848 óta a gyárfelügyelők nem fáradnak bele, hogy félévi „Report"-jaikban a gyárosokat „az utolsó", a „végzetes órával" bosszantsák. Így Howell úr 1855. május 31-i gyári jelentésében ezt mondja: „Ha a következő éles eszű számítás" (idézi Seniort) „helyes lenne, akkor az Egyesült Királyságban minden pamutgyár 1850 veszteséggel dolgozott volna." („Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855", 19—20. old.) 1848-ban, miután a tízórás törvényt a parlament elfogadta, a gyárosok a Dorset és Somerset grófságok közötti szétszórt falusi lenfonodák egyes, szabályozott munkanap sze-

professzorra. Most pedig: Egy jobb világban majd többet kívánok becses társaságotokból. Addio [isten hozzátok]![33*]... A Senior által 1836-ban felfedezett „utolsó óra" kürtjelét 1848. április 15-én James Wilson, az egyik gazdasági főmandarin a londoni „Economist"-ban[31] újból megfújta a tízórás törvény elleni harcban.

rint dolgozó munkásaira ellenbeadványt kényszerítettek, amelyben többek között ez áll: „Az Önök kérelmezői, mint szülők, úgy vélik, hogy egy további üres órának nem lehet más következménye, mint az, hogy züllésbe taszítja gyermekeiket, mert a henyélés minden bűn szülőanyja." Ehhez az 1848. október 31-i gyári jelentés megjegyzi: „A lenfonodáknak a levegője, amelyekben ezeknek az erényes és gyengéd szülőknek a gyermekei dolgoznak, annyira terhes a nyersanyag számtalan porszemcséjével, rostrészecskéjével, hogy rendkívül kellemetlen akár csak 10 percet is eltölteni a fonószobákban, mert ez nem lehetséges a nélkül a roppant kínos érzés nélkül, hogy a szemet, a fület, az orrot és a szájat azonnal eltömik a lenporfelhők, amelyek elől nincs menekvés. Maga a munka a gépek lázas rohanása miatt szakadatlan megfeszített ügyességet és mozgást követel, soha el nem lankadó figyelem ellenőrzése mellett, és kissé keménynek tűnik, hogy szülők a »lustálkodás« kifejezéssel illethetik saját gyermekeiket, akik, ha az evés idejét levonjuk, 10 teljes órát ilyen foglalatossághoz vannak béklyózva, ilyen levegőben... Ezek a gyerekek hosszabb időt dolgoznak, mint a szomszédos falvak béresei... Az ilyen, »henyélést és bűnt« emlegető szeretettelen fecsegést a legtisztább szenteskedésnek és a legszemérmetlenebb képmutatásnak kell bélyegezni... A közönségnek az a része, amely mintegy 12 évvel ezelőtt felháborodott azon a biztonságon, amellyel, magas tekintély által szentesítve, nyilvánosan és egészen komolyan kinyilatkoztatták, hogy a gyáros egész »tiszta nyeresége« az »utolsó óra« munkájából fakad, és hogy ezért a munkanapnak 1 órával való csökkentése megsemmisíti a tiszta nyereséget — a közönségnek ez a része, állítjuk, aligha fog hinni a szemének, ha most azt látja, hogy az »utolsó óra« erényeiről szóló eredeti felfedezést azóta annyira tökéletesítették, hogy ezek »erkölcsöt« és »profitot« egyaránt magukban foglalnak; úgyhogy ha a gyermekmunka tartamát 10 teljes órára csökkentik, akkor a gyermekek erkölcse alkalmazójuk nettónyereségével együtt odavész, mert mindkettő ettől az utolsó, ettől a végzetes órától függ." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848", 101. old.) Ugyanez a gyári jelentés azután kóstolót ad e gyáros urak „erkölcséből" és „erényéből", azokból a mesterkedésekből, fortélyokból, csábításokból, fenyegetésekből, hamisításokból stb., melyekkel néhány egészen lezüllött munkást ilyesféle beadványok aláírására késztettek, hogy azután ezeket mint egy egész iparág, egész grófságok beadványát sózzák rá a parlamentre. — Az úgynevezett gazdasági „tudomány" mai állapotára roppant jellemző, hogy sem maga Senior, aki később — becsületére legyen mondva — erélyesen kiállt a gyári törvényhozás mellett, sem eredeti és későbbi ellenfelei nem tudták feloldani az „eredeti felfedezés" tévkövetkeztetéseit. A tényleges tapasztalathoz fellebeztek. A why és wherefore [miért és mi miatt] rejtély maradt.

[33*] De a professzor úr mégiscsak húzott valami hasznot manchesteri kirándulásából! A „Letters on the Factory Act"-ben az egész tiszta nyereség — a „profit" és a „kamat", sőt „something more" [valamivel több] — a munkás meg nem fizetett egy munkaórájától függ! Egy évvel azelőtt oxfordi diákok és művelt nyárspolgárok épülésére megírt „Outlines of Political Economy"-jában a Ricardo-féle, munkaidő által való értékmeghatározással szemben még azt „fedezte fel", hogy a profit a tőkés munkájából, a kamat pedig aszkéziséből, „absztinenciájából" származik. A mese maga régi volt, de az „absztinencia" szó új. Roscher úr ezt helyesen „önmegtartóztatás"-sal [Enthaltung] fordítja. Latinban kevésbé járatos honfitársai, a Wirthek, Schulzék és egyéb Michelek[82] ezt „lemondás"-sá [Entsagung] szerzetesítették.

4. A többlettermék

A terméknek azt a részét (a 2. pont alatti példában a 20 font fonal $^1/_{10}$-ét, vagyis 2 font fonalat), amelyben az értéktöbblet megtestesül, többlettermléknek (Mehrprodukt, surplus produce, produit net) nevezzük. Ahogyan az értéktöbblet rátáját nem a tőke teljes összegéhez, hanem változó alkotórészéhez való viszonya határozza meg, úgy a többlettermék nagyságát sem az összterméknek megmaradó részéhez, hanem ahhoz a termékrészhez való viszonya határozza meg, amelyben a szükséges munka megtestesül. Ahogyan a tőkés termelés meghatározó célja értéktöbblet termelése, úgy a gazdagság fokát nem a termék abszolút nagysága, hanem a többlettermék relatív nagysága méri.[31*]

A szükséges munkának és a többletmunkának, vagyis azon időszakaszoknak összege, amelyekben a munkás a munkaerejét pótló értéket és az értéktöbbletet termeli, alkotja munkaidejének abszolút nagyságát — a munkanapot (working day).

[31*] „Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog lenne, hogy tőkéje 100 vagy 1000 munkást foglalkoztat-e, hogy a termelt áru 10 000 vagy 20 000 £-ért kerül-e eladásra, mindig feltéve, hogy profitja semmi esetre sem csökken 2000 £ alá. Vajon a nemzet reális érdeke nem hasonlatos-e? Feltéve, hogy reális nettójövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e." (*Ricardo*: „Principles etc.", 416. old.) Már jóval Ricardo előtt a többlettermék fanatikusa, Arthur Young, egy máskülönben terjengősen locsogó, kritikátlan író, akinek hírneve fordított arányban áll érdemeivel, megmondotta többek között: „Vajon mi haszna volna egy modern királyságban egy egész tartománynak, amelynek földjét régi római módra, független kisparasztok művelnék meg — felőlem ugyan mégoly jól is? Mi célja volna ennek, azon az egyen kívül, hogy embereket nemzzenek (the mere purpose of breeding men), aminek önmagában egyáltalán nincs célja (is a most useless purpose)." (*Arthur Young*: „Political Arithmetic etc." [Politikai számtan stb.], London 1774, 47. old.)

Pótlás a 34. jegyzethez. Furcsa „az erős hajlam [...] arra, hogy a nettógazdagságot (net wealth) a munkásosztályra nézve jótékonynak tüntessék fel ... [amiért alkalmaztatást nyújt] bár nyilvánvaló, hogy nem azért, mert nettó". (*Th. Hopkins*: „On Rent of Land etc." [A földjáradékról stb.], London 1828, 126. old.)

Nyolcadik fejezet

A MUNKANAP

1. A munkanap határai

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a munkaerőt értékén vásárolják és adják el. Értékét, mint minden más áruét, a termeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. Ha tehát a munkás átlagos napi létfenntartási eszközeinek megtermelése 6 órát kíván, akkor átlagosan napi 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy munkaerejét naponta megtermelje, illetve az eladása fejében kapott értéket újratermelje. Munkanapjának szükséges része ekkor 6 óra, és ezért — egyébként változatlan körülmények között — adott nagyság. De ezzel magának a munkanapnak a nagysága még nincs adva.

Tegyük fel, hogy az *a*_____*b* vonal a szükséges munkaidő tartamát vagyis hosszát képviseli, mondjuk 6 órát. Aszerint, hogy a munka *ab*-n túl 1, 3 vagy 6 órával stb. hosszabbodik, a következő 3 különböző vonalat kapjuk:

I. munkanap: *a*——————*b*—*c*,
II. munkanap: *a*——————*b*——*c*,
III. munkanap: *a*——————*b*————————*c*,

melyek három különböző, 7, 9 és 12 órás munkanapot képviselnek. A *bc* meghosszabbító vonal a többletmunka hosszát képviseli. Minthogy a munkanap = *ab*+*bc*, vagyis *ac*, ezért a *bc* változó nagysággal együtt változik. Minthogy *ab* adva van, *bc*-nek *ab*-hez való arányát mindig meg lehet mérni. Az I. munkanapnál $^1/_6$-a, a II. munkanapnál $^3/_6$-a, a III. munkanapnál pedig $^6/_6$-a *ab*-nek. Minthogy továbbá a $\frac{\text{többletmunkaidő}}{\text{szükséges munkaidő}}$ arány meghatározza az értéktöbblet rátáját, az utóbbi adva van e viszony révén. Ez a ráta a három különböző munkanapnál $16^2/_3$, 50, illetve $100^0/_0$. Fordítva azonban az értéktöbblet rátája egymaga nem adná meg nekünk a munkanap nagyságát. Ha például $100^0/_0$ volna, attól a munkanap még lehetne 8, 10, 12 órás stb. Megmutatná azt, hogy a munkanap két alkotórésze, a szükséges munka és a többletmunka egyenlő nagyságú de azt nem, hogy e részek mindegyike mekkora.

A munkanap tehát nem állandó, hanem változó nagyság. Egyik részét meghatározza ugyan a magának a munkásnak az állandó újratermeléséhez szükséges munkaidő, de teljes nagysága a többletmunka hosszával vagyis tartamával együtt változik. A munkanap ezért meghatározható, de önmagában véve meghatározatlan.[35*]

Ámbár egyrészt a munkanap nem szilárd, hanem folyékony nagyság, másrészt csak bizonyos korlátok között változhat. Minimális korlátja azonban meghatározhatatlan. Persze ha a *bc* meghosszabbító vonalat, vagyis a többletmunkát, 0-val tesszük egyenlővé, akkor kapunk egy minimális korlátot, tudniillik a napnak azt a részét, amely alatt a munkásnak szükségszerűen dolgoznia kell, hogy önmagát fenntartsa. A tőkés termelési mód alapzatán azonban a szükséges munka mindig csak egy része lehet a munkanapjának, a munkanap tehát sohasem rövidülhet eddig a minimumig. Maximális korlátja ellenben van a munkanapnak. Bizonyos határon túl nem hosszabbítható meg. Ez a maximális korlát kettősen meghatározott. Egyrészt a munkaerő fizikai korlátja révén. Az ember a 24 órás természetes nap során csak bizonyos mennyiségű életerőt fejthet ki; ahogy a ló csak 8 órát dolgozhat napról napra. A nap egy részében az erőnek nyugodnia, aludnia kell, egy másik részében az embernek más fizikai szükségleteit kell kielégítenie, táplálkoznia, tisztálkodnia, öltözködnie stb. kell. E tisztára fizikai korláton kívül a munkanap meghosszabbítása erkölcsi korlátokba ütközik. A munkásnak idő kell szellemi és szociális szükségleteinek kielégítésére, amelyeknek terjedelmét és számát a kultúra általános állapota határozza meg. A munkanap változása ezért fizikai és szociális korlátok között mozog. De mindkét korlát igen rugalmas természetű, és a legnagyobb játékteret engedi meg. Így találkozunk 8, 10, 12, 14, 16, 18 órás, tehát a legkülönbözőbb hosszúságú munkanapokkal.

A tőkés a munkaerőt napi értékén vásárolta meg. Használati értéke egy munkanapra az övé. Jogot szerzett tehát arra, hogy a munkást egy napig a maga számára dolgoztassa. De mi egy munkanap?[36*] Mindenesetre kevesebb, mint egy természetes életnap. Mennyivel? A tőkésnek megvan a maga nézete erről az ultima Thuléról[84], a munkanap szükségszerű korlátjáról. Mint tőkés ő csak megszemélyesített tőke. Lelke a tőke lelke. A tőkét azonban egyetlenegy élettörekvés hajtja, az a törekvés, hogy magát értékesítse, hogy értéktöbbletet hozzon létre, hogy állandó részével, a termelési eszközökkel a lehető legnagyobb

[35*] „Egy napi munka meghatározatlan, lehet hosszú vagy rövid." („An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc." [Tanulmány az iparról és a kereskedelemről, megjegyzésekkel az adókról stb.], London 1770, 73. old.)

[36*] Ez a kérdés összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint Sir Robert Peel híres kérdése a birminghami kereskedelmi kamarához: „What is a pound?" [Mi egy font?], amely kérdést Peel csak azért tehette fel, mert éppúgy nem volt tisztában a pénz természetével, mint a birminghami „little shilling man-ek"[83].

tömegű többletmunkát szívja fel[37]*. A tőke elhalt munka, amely vámpír módjára csak azáltal elevenedik meg, hogy eleven munkát szív fel, és annál inkább él, minél többet szív fel. Az az idő, amely alatt a munkás dolgozik, az az idő, amely alatt a tőkés az általa vásárolt munkaerőt elfogyasztja.[38]* Ha a munkás a rendelkezésére álló időt a maga részére fogyasztja el, meglopja a tőkést.[39]*

A tőkés tehát az árucsere törvényére hivatkozik. Ő, mint minden más vevő, árujának használati értékéből a lehető legnagyobb hasznot igyekszik kicsiholni. Ám hirtelen felhangzik a munkás hangja, amely a termelési folyamat Sturm und Drang-jában elnémult:

Az az áru, amelyet neked eladtam, különbözik az egyéb árucsőcseléktől abban, hogy használata értéket hoz létre, mégpedig nagyobb értéket, mint amennyibe önmaga kerül. Ez volt az oka, hogy megvetted! Ami a te oldaladon a tőke értékesüléseként jelenik meg, az az én oldalamon munkaerőkifejtés-többlet. Te és én a piacon csak egy törvényt ismerünk, az árucseréét. Márpedig az áru fogyasztása nem az eladót illeti meg, aki elidegeníti, hanem a vevőt, aki megszerzi azt. Tiéd ezért napi munkaerőm használata. De napi eladási árából tudnom kell naponként újratermelni és ennek révén újból eladni munkaerőmet. Nem tekintve az öregség stb. okozta természetes kopást, képesnek kell lennem arra, hogy holnap az erőnek, egészségnek és frisseségnek ugyanabban a normális állapotában dolgozzam, mint ma. Te állandóan a „takarékosság" és „önmegtartóztatás" evangéliumát prédikálod nekem. Hát jó! Okos, takarékos gazda módjára jól akarok gazdálkodni egyetlen vagyonommal, a munkaerővel, és tartózkodni akarok minden esztelen eltékozlásától. Naponként csak annyit akarok belőle folyósítani, mozgássá, munkává alakítani, amennyi normális élettartamával, egészséges fejlődésével összefér. A munkanap mértéktelen meghosszabbításával egy nap alatt munkaerőmnek nagyobb mennyiségét folyósíthatod, mint amennyit három nap alatt pótolni tudok. Amit te így munkában nyersz, én elveszítem munkaszubsztanciában. Munkaerőm használása és kifosztása egészen különböző dolgok. Ha az átlagos időszak, ameddig az átlagos munkás munkájának ésszerű mértéke mellett élhet, 30 év, akkor munkaerőm értéke, amelyet napról napra fizetsz nekem, összértékének

[37]* „A tőkés feladata, hogy ráfordított tőkéjével a lehető legnagyobb összegű munkát érje el (d'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible)." (*J.-G. Courcelle-Seneuil*: „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles" [Elméleti és gyakorlati értekezés az ipari stb. vállalkozásokról], II. kiad., Párizs 1857, 62. old.)

[38]* „Napi egy elveszett munkaóra óriási kár egy kereskedőállamnak." „Igen nagy a luxuscikkek fogyasztása e királyság dolgozó szegényei körében; különösen a manufaktúra-népség körében; közben idejüket is fogyasztják, ami minden fogyasztás közül a legvégzetesebb." („An Essay on Trade and Commerce etc.", 47., 153. old.)

[39]* „Ha a szabad munkás egy pillanatnyi pihenőt tart, a piszkos ökonómia, amely nyugtalanul szemmel követi, azt állítja, hogy meglopja őt." (*N. Linguet*: „Théorie des lois civiles etc." [A polgári törvények elmélete], London 1767, II. köt. 466. old.)

$\frac{1}{365 \times 30}$, vagyis $^1/_{10950}$ része. Ha azonban 10 év alatt fogyasztod el, akkor naponként összértékének $^1/_{3650}$-e helyett $^1/_{10950}$-ét, tehát napi értékének csak $^1/_3$-át fizeted, és ezzel árum értékének $^2/_3$-át naponként ellopod tőlem. Egynapi munkaerőt fizetsz meg nekem, holott háromnapit használsz el. Ez ellenkezik szerződésünkkel és az árucsere törvényével. Én tehát normális hosszúságú munkanapot kívánok, és ezt nem szívedre hivatkozva kívánom, mert pénzkérdésekben nem ismersz tréfát[85]. Meglehet, mintapolgár vagy, talán tagja az Állatkínzás Megszüntetéséért Küzdő Egyesületnek, és a tetejében még szent ember hírében is állsz, de annak a dolognak, amit te velem szemben képviselsz, nem ver szív a kebelében. Ami benne dobogni látszik, az az én saját szívverésem. A normálmunkanapot kívánom, mert árum értékét kívánom, mint minden más eladó.[40*]

Látjuk: egészen rugalmas korlátoktól eltekintve, magából az árucsere természetéből nem adódik a munkanap semmiféle határa, tehát a többletmunka semmiféle határa sem. A tőkés vevői jogára támaszkodik, amikor a munkanapot a lehető leghosszabbra nyújtja és egy munkanapból lehetőleg kettőt igyekszik csinálni. Másrészt az eladott áru sajátos természetes korlátot szab a vevőnek elfogyasztásában, és a munkás eladói jogára támaszkodik, amikor a munkanapot meghatározott normálnagyságra akarja korlátozni. Itt tehát antinómia van, jog áll joggal szemben, mindkettőt egyaránt szentesíti az árucsere törvénye. Egyenlő jogok között az erőszak dönt. És így a tőkés termelés történetében a munkanap normálása mint a munkanap korlátaiért vívott harc jelenik meg — mint harc az össztőkés, azaz a tőkések osztálya és az összmunkás, vagyis a munkásosztály között.

7. A normálmunkanapért vívott harc. Az angol gyári törvényhozás visszahatása más országokra

Az olvasó emlékszik rá, hogy az értéktöbblet-termelés vagyis a többletmunkanyerés alkotja a tőkés termelés sajátos tartalmát és célját, függetlenül magának a termelési módnak bármilyen — a munkának a tőke alá rendeléséből esetleg fakadó — átalakulásától. Emlékszik, hogy az eddig kifejtett álláspont szerint csak az önálló és ezért törvényileg nagykorú munkás szerződik mint árueladó a tőkéssel. Ha tehát történelmi vázlatunkban egyrészt a modern ipar, másrészt a fizikailag és jogilag kiskorúak munkája fő szerepet játszik, akkor számunkra

[49*] A londoni buildereknek [építőmunkásoknak] a munkanap 9 órára csökkentéséért indított 1860—61-es nagy sztrájkja idején bizottságuk nyilatkozatot tett közzé, mely féligmeddig munkásunk perbeszédére lyukad ki. A nyilatkozat nem minden gúny nélkül céloz arra, hogy a „building masterek" [építési vállalkozók] legprofitsóvárabbja — egy bizonyos Sir M. Peto — „szent ember hírében" áll. (Ez a Peto 1867 után ugyanúgy végezte, mint — Strousberg!)

az egyik csak mint kulonos terület, a másik csak mint a munka kiszipolyozásának különösen csattanós példája jon számba. Anélkul azonban, hogy a későbbi kifejtésnek elébe vágnánk, a történelmi tények puszta összefuggéséből következik:

Először: A víz, a gőz és a gépi berendezés által elsónek forradalmasított iparokban, a modern termelési mód ez első teremtményeiben, a pamut-, gyapjú-, len-, selyemfonodákban és szovodékben elégul ki legelőször a tőkének a munkanap mértéktelen és kíméletlen meghosszabbítására irányuló torekvése. A megváltozott anyagi termelési mód és a termelők ennek megfeleloen megváltozott társadalmi viszonyai[186*] először mértéktelen túlhajtást idéznek elő, majd ezzel ellentétben életre hívják a társadalmi ellenőrzést, amely a munkanapot, szuneteivel egyutt, törvényileg korlátozza, szabályozza és egységesíti. Ez az ellenőrzés ezért a XIX. század első felében csupán kivételes torvényhozásként jelenik meg.[187*] Mihelyt azonban meghódította az új termelési mód eredeti teruletét, nemcsak az derult ki, hogy kozben sok más termelési ág belépett a tulajdonképpeni gyári rendszerbe, hanem az is, hogy tobbé-kevésbé elavult uzemmóddal dolgozó manufaktúrák, mint a fazekas-, uveggyártó műhelyek stb., régimódi kézművességek, mint a pékség, és végul még a szétszórt úgynevezett otthonmunka is, mint a szogkészítés stb.[188*] már régóta éppen úgy a tőkés kizsákmányolás hatalmába kerultek, mint a gyár. A torvényhozás ezért rákényszerult, hogy fokozatosan levesse kivételes jellegét, vagy pedig — ahol római módra kazuisztikusan jár el, mint Angliában — bármely házat, amelyben dolgoznak, tetszőlegesen gyárrá (factory) nyilvánítson.[189*]

Másodszor: A munkanap szabályozásának története egyes termelési ágakban, más ágakban pedig a még folyó kuzdelem e szabályozásért kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy az elszigetelt munkás, a munkás mint munkaerejének „szabad" eladója, a tőkés termelés bizonyos érettségi fokán nem tud ellenállni, alulmarad. A normálmunkanap megteremtése ezért a tőkésosztály és a munkásosztály kozotti hosszadalmas, tobbé vagy kevésbé burkolt polgárháború terméke Minthogy a kuzdelem a modern ipar teruletén kezdodik, ezért először annak

[186*] „Ez osztalyok" (tokések es munkasok) „mindegyikenek magatartasa annak a kolcsonos helyzetnek volt a kovetkezmenye, amelybe kerultek" („Reports etc for 31st Oct. 1848", 113. old.)

[187*] „A korlatozás alá vetett foglalkozasok textiltermekeknek goz- vagy vizierő segitségevel történő előallitasaval voltak kapcsolatosak Egy foglalkozas felugyelet ala helyezese ket feltetelhez van kotve, ti goz- vagy vizieró hasznalatahoz es bizonyosfajta rostok feldolgozásához" („Reports etc for 31st October 1864", 8 old.)

[188*] Ennek az ugynevezett hazuiparnak az allapotarol rendkivul gazdag anyag van a „Children's Employment Commission" legutobbi jelenteseiben

[189*] „A legutobbi ulésszak" (1864) „torvenyei kulonbozó foglalkozasokat olelnek fel, amelyekben a szokások nagyon kulonboznek, a mechanikai ero hasznalata gepi berendezés mozgatására nem tartozik tobbe, mint azelott, azon elemek koze, amelyek szuksegesek ahhoz hogy egy uzem torvenyes ertelemben gyarnak szamitson" („Reports etc for 31st Oct. 1864" 8 old.)

hazájában, Angliában zajlik.[190*] Az angol gyári munkások nemcsak az angol, hanem az egész modern munkásosztály bajvívói voltak, mint ahogy az ő teoretikusaik voltak az elsők, akik a tőke teóriájának odadobták a kesztyűt.[191*] Ure, a gyárfilozófus, ezért az angol munkásosztály kitörölhetetlen szégyenfoltjának bélyegzi, hogy „a gyári törvények rabszolgaságát" írta zászlajára a tőkével szemben, amely férfiasan „a munka tökéletes szabadságáért" kuzdött.[192*]

Franciaország lassan sántikál Anglia mögött. A februári forradalomra volt szükség ahhoz, hogy megszülessen a tizenkétórás törvény[193*], amely sokkal fogyatékosabb, mint angol eredetije. Ennek ellenére a francia forradalmi módszer a maga sajátságos előnyeit is érvényesíti. Egy csapásra valamennyi műhelynek és gyárnak különbség nélkül a munkanap egyazon korlátját diktálja, míg az angol törvényhozás, hol ezen, hol azon a ponton, kelletlenul enged a viszonyok nyomásának, és a legjobb úton van afelé, hogy egy új jogi óriáskígyót koltson ki.[194*] Másrészt a francia törvény elvileg kimondja azt, amit Angliában

[190*] Belgiumban, a kontinentális liberalizmus paradicsomában, nyoma sincs e mozgalomnak. Még szénbányáiban és fémbanyáiban is tokeletes „szabadsággal" fogyasztanak mindkét nembeli és mindenfele korú munkásokat bármely idotartamra és barmely idoszakban. A bányakban foglalkoztatott minden 1000 személy kozul ferfi 733, nő 88, 16 éven aluli fiú 135 és leány 44, a kohóknál stb. minden 1000 munkás kozul férfi 668, nő 149, 16 éven aluli fiú 98 és leány 85. Ezt meg tetézi az erett es eretlen munkaerok mértéktelen kizsákmányolásáért fizetett alacsony munkabér, napi átlagban ferfiaknak 2 shilling 8 penny, nőknek 1 shilling 8 penny, fiúknak 1 shilling 2 $^1/_2$ penny. Ezért aztán Belgium 1863-ban 1850-hez képest csaknem meg is ketszerezte szén-, vas- stb. kivitelének mennyiséget és értékét.

[191*] Amikor Robert Owen kevéssel e század első évtizede után a munkanap korlátozásának szukségessegét nemcsak teoretikusan képviselte, hanem New Lanark-i gyárában valóban be is vezette a tizórás munkanapot, ezt mint kommunista utópiát kinevettek, éppen úgy, mint a „termelő munka osszekapcsolását a gyermekek nevelésével" és mint az általa életre hívott munkásszovetkezeteket. Manapság az első utópia gyári torvény, a második hivatalos frázisként szerepel valamennyi „Factory Act"-ben, a harmadik pedig már éppenséggel reakciós szédelgések kopenyegéul szolgal.

[192*] *Ure* (francia fordítás): „Philosophie des manufactures" [A manufaktúrák filozófiája], Párizs 1836, II. kot. 39, 40, 67, 77. stb. old.

[193*] Az 1855 évi párizsi nemzetkozi statisztikai kongresszus „Compte rendu"-jében [Jelentés] tobbek kozott ez olvasható: „A francia torvény, amely a napi munka tartamát a gyárakban és a műhelyekben 12 órára korlátozza, e munkát nem szoritja meghatározott fix órák" (időszakok) „határai kozé, csak a gyermekmunka számára irja elő a reggel 5 óra és este 9 óra kozti időszakot. A gyárosok egy része ezért él is a joggal, melyet e végzetes hallgatás ad neki, és naprol napra, talán a vasárnapok kivételével, megszakítás nélkul dolgoztat. Ehhez a gyarosok két kulonbozó munkáscsoportot használnak, amelyek kozul egyik sem tolt 12 óránál tobbet a muhelyben, de a vállalat munkája éjjel-nappal tart. A torvénynek eleget tesznek, de vajon eleget tesznek-e az emberiességnek is?" Az „ejszakai munkának az emberi szervezetre gyakorolt rombolo befolyásán" kivul a jelentés „a ket nem ugyanabban a homalyosan megvilágitott muhelyben való ejszakai együttletének vegzetes befolyasát" is hangsúlyozza.

[194*] „Az en keruletemben peldaul ugyanazokban a gyárépuletekben ugyanaz a gyáros mint fehéritő es festo a »Feheritо es festode torveny«-nek, mint nyomó a »Printworks' Act«-nek es mint finisher a »Gyári torvény«-nek van alávetve." (Baker úi jelentese a „Reports etc.

csak a gyermekek, kiskorúak és nők nevében kuzdottek ki, és amit csak ujabban kezdenek általános jogként igényelni.[195a*]

Az Észak-Amerikai Egyesult Államokban minden önálló munkásmozgalom béna maradt addig, amíg a köztársaság egy részét a rabszolgaság éktelenítette. A munka fehér bőrben nem szabadíthatja fel magát ott, ahol fekete bőrben bélyeget visel. De a rabszolgaság halálából azonnal egy új, megifjodott élet sarjadt. A polgárháború első gyümolcse a nyolcórás agitáció volt, amely hétmérföldes léptekkel, mozdonysebességgel terjed az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, Új-Angliától Kaliforniáig. A baltimore-i általános munkáskongresszus[86] (1866. augusztus) kijelenti: „A jelenkor első és nagy követelménye, ahhoz, hogy felszabadíthassuk ez ország munkáját a tőkés rabszolgaság alól, egy olyan torvény kibocsátása, hogy 8 óra legyen a normálmunkanap az amerikai Unió valamennyi államában. El vagyunk szánva, hogy minden erőnket latba vetjük, amíg e dicsőséges eredményt el nem érjük."[196*] Egyidejúleg (1866 szeptember elején) a genfi „Nemzetkozi Munkáskongresszus" a londoni Főtanács javaslatára elhatározta: „A munkanap korlátozását olyan elozetes feltételnek nyilvánítjuk, amely nélkul a felszabadulásra irányuló minden további torekvés szukségképpen kudarcra van ítélve... Azt javasoljuk, hogy a munkanap törvényes korlátja 8 munkaóra legyen."[87]

Így az Atlanti-óceán mindkét partján osztonösen, magukból a termelési viszonyokból kisarjadt munkásmozgalom igazolja R. J. Saunders angol gyárfelugyelő kijelentését: „Nem lehet soha a siker bármilyen kilátásával további lépéseket tenni a társadalom reformja felé, ha előzőleg a munkanapot nem korlátozzák és előírt korlátját szigorúan ki nem kényszerítik."[197*]

for 31st Oct 1861"-ben, 20. old) E torvények kulonböző rendelkezéseinek és az ebbol kovetkező bonyodalomnak a felsorolása után Baker úr ezt mondja: „Látjuk, hogy szuksegkeppen milyen nehez e harom parlamenti torvény vegrehajtását biztositani, ha a gyártulajdonosnak úgy tetszik, hogy kijatssza a torvényt" [I m 21 old] A jogász uraknak azonban ezaltal biztositva vannak a perek

[195a*] A gyárfelugyelők így végre meg merik mondani: „E kifogásoknak" (a toke kifogásainak a munkaidő torvényes korlátozása ellen) „alul kell maradniok a munka jogainak nagy elvevel szemben . Van egy időpont, amikor megszűnik a munkáltato joga munkasanak munkajára es a munkás ideje a sajátjává lesz, még akkor is, ha nincs szó kimerultsegről" („Reports etc for 31st Oct 1862", 54. old)

[196*] „Mi, Dunkirk munkásai, kijelentjuk, hogy a munkaidőnek a jelenlegi rendszerben megkovetelt hossza túl nagy, s nem hagy időt a munkásnak a pihenésre es a fejlodesre, sot, a szolgaság olyan állapotába taszitja, amely alig jobb a rabszolgasagnal (a condition of servitude but little better than slavery) Ezért elhatároztuk, hogy 8 ora eleg egy munkanapra, es torvényesen elégnek kell elismerni: hogy felszolítjuk támogatásunkra a sajtot, ezt a hatalmas emelőt és mindazokat, akik ezt a támogatást megtagadjak tolunk, a munkareform es t munkásjogok ellenségeinek tekintjuk." (A New York allambeli Dunkirk munkasainak határozata, 1866)

[197*] „Reports etc. for 31st Oct. 1848", 112. old.

Meg kell vallani, hogy munkásunk másképp jön ki a termelési folyamatból, mint ahogyan oda belépett. A piacon mint a „munkaerő"-áru birtokosa lépett szembe más árubirtokosokkal, mint árubirtokos az árubirtokossal. A szerződés, amellyel munkaerejét eladta a tőkésnek, úgyszólván fekete fehér alapon bizonyította, hogy szabadon rendelkezik önmaga felett. Az alku megkotése után kiderül, hogy a munkás nem volt „szabadon cselekvő", hogy az idő, amelyre szabadságában áll munkaerejét eladni, olyan idő, amelyre kénytelen azt eladni,[198*] hogy a valóságban szipolyozója nem engedi el, „amíg csak egy izmot, egy ínt, egy csepp vért még kizsákmányolhatott".[199*] „Védelmul" „kínjaik kígyója"[88] ellen, a munkásoknak össze kell fogniok, és mint osztálynak állami törvényt kell kikényszeríteniök, egy lebírhatatlan társadalmi akadályt, mely őket magukat megakadályozza abban, hogy a tőkével kötött önkéntes szerződéssel halálra és rabszolgaságra adják el magukat és nemzetségüket.[200*] Az „elidegeníthetetlen emberi jogok" pompázatos listája helyébe a törvényileg korlátozott munkanap szerény Magna Chartája[89] lép, amely „végre tisztázza azt, hogy mikor végződik az az idő, amelyet a munkás elad, és mikor kezdődik a saját ideje".[201*] Quantum mutatus ab illo![90]

[198*] „Ezek az eljárások" (a tőke manóverei például 1848—50-ben) „azonfelul megcáfolhatatlan bizonyítékát szolgáltatták ama gyakran hangoztatott állítás hamisságának, hogy a munkásoknak nincs szükségük védelemre, hanem úgy tekinthetők, mint akik szabadon cselekvőkként rendelkeznek az egyetlen tulajdonnal, amelyet birtokolnak, a kezuk munkájával és orcájuk verítékével." („Reports etc. for 30th April 1850", 45. old.) „A szabad munka, ha így lehet nevezni, még szabad országban is a torvény erős karjának vedelmére szorul" („Reports etc. for 31st Oct 1864", 34. old.) „Engednek, illetve, ami ezzel egyértelmű, kényszerítenek napi 14 órát dolgozni, étkezési időkkel vagy anélkul stb." („Reports etc for 30th April 1863", 40. old.)

[199*] *Friedrich Engels*: „Die englische Zehnstundenbill" [Az angol tízórás torvényjavaslat] 5. old. [Marx és Engels Művei. 7. kot 226. old.]

[200*] A tízórás torvény a hatáskorébe tartozó iparágakban „megmentette a munkásokat a teljes elkorcsosulástól és megóvta fizikai állapotukat". („Reports etc. for 31st Oct. 1859", 47. old.) „A tőke" (a gyárakban) „a gépi berendezést sohasem tarthatja mozgásban egy meghatározott időszakon túl anélkul, hogy a foglalkoztatott munkások egészségének és erkolcsének ártalmára ne legyen, ők pedig nincsenek olyan helyzetben, hogy onmagukat megvedhessék" (I. m. 8. old.)

[201*] „Még nagyobb jótétemény, hogy végre tisztázódik a kulonbség a munkás saját ideje és munkáltatója ideje kozott. A munkás most tudja, hogy mikor vegződik az az idő, amelyet elad, es mikor kezdődik a sajátja, s minthogy ezt bizonyossággal előre tudja, sajat perceit saját céljaira előre beoszthatja" (I. m. 52. old.) „Azáltal, hogy saját idejuk gazdaiva tettek őket" (a gyári torvények), „olyan erkolcsi energiát adtak nekik, mely a politikai hatalom esetleges birtoklása fele irányítja őket." (I. m. 47. old.) A gyarfelugyelok visszafojtott gúnnyal es igen ovatos kifejezesekkel utalnak arra, hogy a mostani tizorás torvény a tokest is megszabaditotta nemikeppen a ra mint a tőke puszta megtestesulésere jellemzo termeszetadta brutalitastol, es időt adott neki nemi „művelodesre". Azelott „a munkaltatonak semmire sem volt ideje, csak a pénzre, az alkalmazottnak semmire sem volt ideje, csak a munkara" (I. m. 48. old.)

NEGYEDIK SZAKASZ

A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET TERMELÉSE

Tizedik fejezet

A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET FOGALMA

A munkanapnak azt a részét, amely csupán a tőke által megfizetett munkaerő-érték egyenértékét termeli, eddig állandó nagyságnak vettük, mint ahogy adott termelési feltételek között, a társadalom gazdasági fejlődésének egy meglevő fokán valóban az is. E szükséges munkaidején túl dolgozhatott a munkás 2, 3, 4, 6 stb. órát. E meghosszabbítás nagyságától függött az értéktöbblet rátája és a munkanap nagysága. A szükséges munkaidő állandó volt, ezzel szemben az összmunkanap változó. Tegyünk fel most egy munkanapot, amelynek nagysága valamint szükséges munkára és többletmunkára való megoszlása adott. Az *ac* vonal,

a——————————*b*——*c*,

jelképezzen például egy 12 órás munkanapot, az *ab* rész 10 óra szükséges munkát, a *bc* rész 2 óra többletmunkát. Hogyan lehet mármost az értéktöbblet termelését megnövelni, azaz a többletmunkát meghosszabbítani *ac* minden további meghosszabbítása nélkül, ill. minden további meghosszabbításától függetlenül?

Noha az *ac* munkanap határai adottak, *bc* meghosszabbíthatónak látszik, ha nem úgy, hogy végpontján, *c*-n — amely egyúttal az *ac* munkanap végpontja — túl terjesztjük ki, akkor úgy, hogy kezdőpontját, *b*-t, ellenkező irányban, *a* felé toljuk el. Tegyük fel, hogy az

a——————————*b'*—*b*——*c*

vonalon a *b'*—*b* rész *bc* felével, vagyis egy munkaórával egyenlő. Ha mármost az *ac* tizenkétórás munkanapban a *b* pontot *b'*-höz toljuk, akkor *bc* *b'c*-vé bővül, a többletmunka a felével, 2 óráról 3-ra megnő, bár a munkanap továbbra is csak 12 órás. De a többletmunkának ez a kibővítése *bc*-ről *b'c*-re, 2 óráról 3-ra, nyilvánvalóan lehetetlen a szükséges munkának *ab*-ről *ab'*-re, vagyis 10 óráról 9-re való egyidejű összehúzódása nélkül. A többletmunka meghosszabbodásának a szükséges munka megrövidülése felelne meg, vagyis a munkaidőnek egy olyan része, amelyet a munkás eddig valójában önmaga számára használt fel, a tőkés számára való munkaidővé változik át. Nem a munkanap hossza változnék meg, hanem megoszlása szükséges munkára és többletmunkára.

Másrészt a többletmunka nagysága nyilvánvalóan maga is adott a munkanap adott nagyságával és a munkaerő adott értékével. A munkaerő értéke, azaz a munkaerő termeléséhez megkívánt munkaidő, meghatározza az értékének újratermeléséhez szükséges munkaidőt. Ha egy munkaóra $^1/_2$ sh., azaz 6 d. aranymennyiségben testesül meg és a munkaerő napi értéke 5 sh., akkor a munkásnak napi 10 órát kell dolgoznia, hogy munkaerejének a tőke által megfizetett napi értékét pótolja, vagyis hogy szükséges napi létfenntartási eszközei értékének egyenértékét megtermelje. E létfenntartási eszközök értékével adva van munkaerejének értéke,[1*] munkaerejének értékével pedig szükséges munkaidejének nagysága. A többletmunka nagyságát viszont akkor kapjuk meg, ha a szükséges munkaidőt levonjuk az összmunkanapból. 10 órát 12-ből levonva marad 2, és nehéz elképzelni, hogyan lehet a többletmunkát az adott feltételek között 2 órán túl meghosszabbítani. Lehetséges persze, hogy a tőkés 5 sh. helyett csak 4 sh. 6 d.-t vagy még kevesebbet fizet a munkásnak. E 4 sh. 6 d. érték újratermeléséhez 9 munkaóra elegendő lenne, a tizenkétórás munkanapból ennélfogva 2 óra helyett 3 jutna a többletmunkára, és maga az értéktöbblet 1 sh.-ről 1 sh. 6 d.-re növekednék. Ezt az eredményt azonban csak úgy lehetne elérni, ha a munkás bérét munkaerejének értéke alá nyomnák. A 4 sh. 6 d. révén, amelyet 9 óra alatt termel, a munkás $^1/_{10}$-ével kevesebb létfenntartási eszközzel rendelkezik, mint azelőtt, és így munkaerejének csak satnya újratermelése megy végbe. A többletmunka itt csak normális határainak túllépése révén hosszabbodnék meg, birodalma csak a szükséges munkaidő birodalma egy részének bitorló elszakítása révén bővülne ki. Ámbár ez a módszer a munkabér valóságos mozgásában fontos szerepet játszik, itt ki van rekesztve azzal az előfeltételezéssel, hogy az árukat, tehát a munkaerőt is, teljes értékükön veszik és adják el. Ha ezt már feltettük, akkor a munkaerő termeléséhez, illetve értékének újratermeléséhez szükséges munkaidő nem csökkenhet azért, mert a munkás bére munkaerejének értéke alá süllyed, hanem csak akkor, ha maga ez az érték süllyed. A munkanap adott hossza esetén a többletmunka meghosszabbodásának a szükséges munkaidő megrövidüléséből kell fakadnia, nem fordítva, a

[1*] A napi átlagbér értékét az határozza meg, ami a munkásnak kell „avégett, hogy éljen, dolgozzék és nemzzen". (*William Petty*: „Political Anatomy of Ireland" [Írország politikai anatómiája], 1672, 64. old.) „A munka ára mindig a szükségleti javak árából tevődik össze." A munkás nem kapja meg a megfelelő bért, „amikor... a munkás bére nem tarthat fenn a munkás alacsony rendjének és helyzetének megfelelően akkora családot, amekkora sokuknak gyakran osztályrészül jut". (*J. Vanderlint*: „Money answers all Things" [A pénz mindenre felel], 15. old.) „Az egyszerű munkásnak, akinek csak karja és iparkodása van, csak annyiban van valamije, amennyiben sikerül fáradságát másoknak eladnia... Mindenfajta munkánál annak kell történnie, és valóban az is történik, hogy a munkás bére arra korlátozódik, amire szüksége van megélhetése biztosításához." (*Turgot*: „Réflexions etc."; „Oeuvres", Daire kiadása, I. köt. 10. old.) „A létszükségleti javak ára valójában a munka termelésének költsége." (*Malthus*: „Inquiry into etc. Rent", London 1815, 48. old., jegyzet.)

szükséges munkaidő megrövidülésének a többletmunka meghosszabbodásából. Példánkban a munkaerő értékének valóban $^1/_{10}$-ével kell süllyednie, hogy a szükséges munkaidő $^1/_{10}$-ével, 10 óráról 9-re csökkenjen, és hogy ezért a többletmunka 2 óráról 3-ra hosszabbodjék.

A munkaerő értékének ilyen $^1/_{10}$-nyi süllyedése viszont feltételezi, hogy a létfenntartási eszközöknek ugyanazt a tömegét, amelyet korábban 10 óra alatt termeltek, most 9 alatt termelik. Ez azonban lehetetlen a munka termelőerejének fokozódása nélkül. Adott eszközökkel a cipész például egy pár csizmát készíthet egy tizenkétórás munkanap alatt. Hogy ugyanezen idő alatt két pár csizmát készítsen, munkája termelőerejének meg kell kétszereződnie, ez pedig nem kétszereződhet meg anélkül, hogy munkaeszközeiben, vagy munkamódszerében, vagy mind a kettőben egyszerre változás ne történjék. Ezért forradalomnak kell bekövetkeznie munkája termelési feltételeiben, azaz termelési módjában, és ennélfogva magában a munkafolyamatban. A munka termelőerejének fokozásán itt egyáltalában a munkafolyamatban történő olyan változást értünk, amelynek révén az egy áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő megrövidül, tehát egy kisebb munkamennyiség tesz szert arra az erőre, hogy nagyobb használatiérték-mennyiséget termeljen.[2*] Míg tehát az értéktöbblet-termelés eddig vizsgált formájában a termelési módot adottnak feltételeztük, a szükséges munkának többletmunkává való átváltoztatása révén történő értéktöbblet-termelés szempontjából semmi esetre sem elegendő, hogy a tőke a munkafolyamatot történelmileg rámaradt, vagyis meglevő alakjában kerítse hatalmába és csak meghosszabbítsa tartamát. Forradalmasítania kell a munkafolyamat technikai és társadalmi feltételeit, tehát magát a termelési módot, hogy a munka termelőerejét fokozza, a munka termelőerejének fokozása révén a munkaerő értékét csökkentse és ily módon a munkanapnak ezen érték újratermeléséhez szükséges részét megrövidítse.

A munkanap meghosszabbítása révén termelt értéktöbbletet abszolút értéktöbbletnek nevezem; azt az értéktöbbletet viszont, amely a szükséges munkaidő megrövidítéséből és a munkanap két alkotórésze közötti nagyságviszony megfelelő megváltozásából fakad — relatív értéktöbbletnek.

Ahhoz, hogy a munkaerő értékét csökkentse, a termelőerő fokozódásának olyan iparágakat kell megragadnia, amelyeknek termékei a munkaerő értékét meghatározzák, tehát vagy a szokásos létfenntartási eszközök körébe tartoznak, vagy helyettesíthetik ezeket. Egy áru értékét azonban nemcsak annak a

[2*] „A mesterségek tökéletesedése nem más, mint olyan új módok felfedezése, amelyek révén egy terméket kevesebb emberrel, vagy (ami ugyanaz) rövidebb idő alatt lehet elkészíteni, mint azelőtt." (*Galiani*: „Della moneta", 158—159. old.) „A termelési költségekben való megtakarítás nem lehet más, mint a termeléshez felhasznált munkamennyiségben való megtakarítás." (*Sismondi*: „Etudes etc.", I. köt. 22. old.)

munkának a mennyisége határozza meg, amely a végső formát adja meg neki, hanem éppígy a termelési eszközeiben foglalt munkatömeg is. Például egy csizma értékét nemcsak a cipészmunka határozza meg, hanem a bőr, az enyv, a fonal stb. értéke is. A termelőerő fokozódása és az áruk megfelelő olcsóbbodása azokban az iparokban, amelyek az állandó tőke anyagi elemeit, a szükséges létfenntartási eszközök létrehozására szolgáló munkaeszközöket és munkaanyagot szolgáltatják, ugyancsak csökkenti tehát a munkaerő értékét. Olyan termelési ágakban ellenben, amelyek sem szükséges létfenntartási eszközöket, sem előállításukhoz való termelési eszközöket nem szolgáltatnak, a megnövekedett termelőerő a munkaerő értékét nem érinti.

Az olcsóbbá lett áru a munkaerő értékét természetesen csak pro tanto, azaz csak olyan arányban csökkenti, amilyenben a munkaerő újratermelésébe belekerül. Az ing például szükséges létfenntartási eszköz, de csak egy a sok közül. Olcsóbbodása a munkásnak ingekre fordított kiadását csökkenti csupán. A szükséges létfenntartási eszközök teljes összege azonban csak különféle árukból áll, amelyek mind különös iparok termékei, és minden ilyen áru értéke mindig a munkaerő értékének bizonyos hányadát alkotja. Ez az érték az újratermeléséhez szükséges munkaidővel együtt csökken, s e munkaidő összmegrövidülése a mindezen különös termelési ágakban végbement megrövidüléseinek összegével egyenlő. Ezt az általános eredményt itt úgy tárgyaljuk, mintha az minden egyes esetben közvetlen eredmény és közvetlen cél lenne. Amikor az egyes tőkés a munka termelőerejének fokozása révén például ingeket olcsóbbá tesz, semmi esetre sem szükségszerűen az a cél lebeg előtte, hogy a munkaerő értékét és ennélfogva a szükséges munkaidőt pro tanto csökkentse, de csak amennyire végül is hozzájárul ehhez az eredményhez, járul hozzá az értéktöbblet általános rátájának emeléséhez.[3*] A tőke általános és szükségszerű tendenciáit meg kell különböztetni e tendenciák megjelenési formáitól.

Azt az utat-módot, ahogyan a tőkés termelés benső törvényei a tőkék külső mozgásában megjelennek, a konkurrencia kényszertörvényeiként érvényesülnek és ezért indítékként az egyéni tőkés tudatába jutnak, most nem kell szemügyre vennünk, de annyi eleve kiviláglik, hogy a konkurrencia tudományos elemzése csak akkor lehetséges, ha a tőke belső természetét már felfogtuk, ugyanúgy, ahogy az égitestek látszólagos mozgása csak annak érthető, aki valóságos, de érzékileg nem észlelhető mozgásukat ismeri. Mégis, a relatív értéktöbblet termelésének megértéséhez, pusztán a már elért eredmények alapján, meg kell jegyeznünk a következőket.

[3*] „Ha a gyáros a gépi berendezés tökéletesítése révén termékeit megkétszerezi ..." (végül) „csupán annyiban nyer, amennyiben ezáltal módja van a munkást olcsóbban ruházni ... s így az összhozadék kisebb hányada jut a munkásra." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 168—169. old.)

Ha egy munkaóra 6 d. vagyis $^1/_2$ sh. aranymennyiségben testesül meg, akkor tizenkétórás munkanap alatt 6 sh. értéket termelnek. Tegyük fel, hogy a munka adott termelőereje mellett e 12 munkaóra alatt 12 darab árut készítenek. Az egyes darabokhoz elhasznált termelési eszközök, nyersanyag stb. értéke legyen 6 d. Ilyen körülmények között az egyes áru 1 sh.-be kerül, tudniillik 6 d. a termelési eszközök értéke, 6 d. a feldolgozásuk során újonnan hozzátett érték. Tegyük fel mármost, hogy egy tőkésnek sikerül a munka termelőerejét megkétszerezni és ezért a tizenkétórás munkanap alatt nem 12, hanem 24 darab ilyenfajta árut termelni. Ha a termelési eszközök értéke változatlan, az egyes áru értéke most 9 d.-re süllyed, tudniillik 6 d. lesz a termelési eszközök értéke, 3 d. pedig az utolsó munka által újonnan hozzátett érték. A termelőerő megkétszereződése ellenére a munkanap továbbra is csak 6 sh. új értéket hoz létre, amely azonban most kétszer annyi termékre oszlik el. Minden egyes termékre ezért most ennek az összértéknek nem $^1/_{12}$-e, hanem már csak $^1/_{24}$-e, nem 6 d., hanem 3 d. jut, vagy, ami ugyanaz, a termelési eszközökhöz, termékké változásuk során, darabját számítva, most már csak egy fél munkaóra tevődik hozzá, nem pedig egy egész, mint korábban. Ennek az árunak egyéni értéke most társadalmi értéke alatt van, azaz kevesebb munkaidőbe kerül, mint az ugyanilyen cikkek nagy halmaza, amelyet a társadalmi átlagfeltételek között termeltek. Darabja átlagosan 1 sh.-be kerül, vagyis 2 óra társadalmi munkát testesít meg; a megváltoztatott termelési mód eredményeképp csak 9 d.-be kerül, vagyis csak $1^1/_2$ munkaórát tartalmaz. Egy árunak azonban nem az egyéni, hanem a társadalmi értéke a valóságos értéke, vagyis ezt nem az a munkaidő méri, amelybe az egyes esetben a termelőnek ténylegesen kerül, hanem a termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő. Ha tehát az a tőkés, aki az új módszert alkalmazza, áruját társadalmi értékén, 1 sh.-ért adja el, akkor 3 d.-vel egyéni értéke felett adja el és így 3 d. extra-értéktöbbletet realizál. Másrészt viszont a tizenkétórás munkanap most számára 24 darab áruban testesül meg, nem mint korábban 12-ben. Hogy tehát egy munkanap termékét eladhassa, kétszeres kelendőségre, vagyis kétszerte nagyobb piacra van szüksége. Egyébként változatlan körülmények között árui csak akkor hódítanak nagyobb teret a piacon, ha áruk összezsugorodik. Ezért egyéni értékük felett, de társadalmi értékük alatt fogja eladni őket, darabját mondjuk 10 d.-ért. Így minden egyes darabon még mindig 1 d. extra-értéktöbbletet keres. Értéktöbbletének ez az emelkedése végbemegy, akár beletartozik áruja a szükséges létfenntartási eszközök körébe és ezért mint meghatározó tényező belekerül a munkaerő általános értékébe, akár nem. Az utóbbi körülménytől eltekintve, minden egyes tőkés számára megvan tehát az indíték arra, hogy az árut a munka termelőerejének fokozásával olcsóbbá tegye.

De az értéktöbblet termelésének fokozása még ebben az esetben is a szükséges munkaidő megrövidítéséből és a többletmunka ennek megfelelő meg-

hosszabbításából fakad.[3a**] Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő 10 óra, vagyis a munkaerő napi értéke 5 sh., a többletmunka 2 óra, a naponta termelt értéktöbblet ennélfogva 1 sh. Tőkésünk azonban most 24 darabot termel, és ezt darabonként 10 d.-ért, vagyis összesen 20 sh.-ért adja el. Minthogy a termelési eszközök értéke egyenlő 12 sh.-gel, $14^2/_5$ darab áru csak az előlegezett állandó tőkét pótolja. A tizenkétórás munkanap a fennmaradó $9^3/_5$ darabban testesül meg. Minthogy a munkaerő ára = 5 sh., 6 darab termékben a szükséges munkaidő és $3^3/_5$ darabban a többletmunka testesül meg. A szükséges munka és a többletmunka aránya, amely a társadalmi átlagfeltételek között 5 : 1 volt, most már csak 5 : 3. Ugyanezt az eredményt kapjuk meg a következőképpen: a tizenkétórás munkanap termékértéke 20 sh. Ebből 12 sh. a termelési eszközöknek csak újramegjelenő értékére jut. Marad tehát 8 sh. mint annak az értéknek pénzkifejezése, amelyben a munkanap megtestesül. Ez a pénzkifejezés nagyobb, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunkának a pénzkifejezése, amelyből 12 óra csak 6 sh.-ben fejeződik ki. A kivételes termelőerejű munka hatványozott munkaként hat, vagyis ugyanakkora időközökben nagyobb értékeket hoz létre, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunka. Tőkésünk azonban továbbra is csak 5 sh.-et fizet a munkaerő napi értékéért. A munkásnak tehát a korábbi 10 óra helyett most már csak $7^1/_2$ órára van szüksége ahhoz, hogy ezt az értéket újratermelje. Többletmunkája ezért $2^1/_2$ órával növekszik, az általa termelt értéktöbblet 1-ről 3 sh.-re nő. Ezért az a tőkés, aki a tökéletesített termelési módot alkalmazza, a munkanapnak nagyobb részét sajátítja el a többletmunkára, mint ugyanazon üzletág többi tőkése. Ez a tőkés az egyes esetben teszi azt, amit a tőke nagyban és egészben tesz a relatív értéktöbblet termelésekor. Másrészt azonban ez az extra-értéktöbblet eltűnik, mihelyt az új termelési mód általánossá lesz és ezzel az olcsóbban termelt áruk egyéni értéke és társadalmi értéke közti különbség eltűnik. A munkaidő által való értékmeghatározásnak ugyanaz a törvénye, amely az új módszert alkalmazó tőkés számára abban a formában válik érezhetővé, hogy áruját társadalmi értéke alatt kell eladnia, versenytársait a konkurrencia kényszertörvényeként hatva rászorítja az új termelési mód bevezetésére.[4*] Az értéktöbblet általános rátáját

[3a**] „Egy ember profitja nem attól függ, hogy más emberek munkájának terméke felett parancsnokol, hanem attól, hogy maga a munka felett parancsnokol. Ha javait magasabb áron tudja eladni, míg munkásainak bére változatlan marad, akkor világos, hogy hasznot húz... Egy kisebb hányada annak, amit megtermel, elegendő ahhoz, hogy ezt a munkát mozgásba hozza, és következésképpen nagyobb hányad marad neki magának." („Outlines of Political Economy", London 1832, 49—50. old.)

[4*] „Ha szomszédom azáltal, hogy kevés munkával sokat csinál, olcsón tud eladni, módot kell találnom arra, hogy én is olyan olcsón adhassak el, mint ő. Ezáltal minden mesterség, szakma vagy gép, amely kevesebb kéz munkájával és ennélfogva olcsóbban dolgozik, másokban bizonyos fajta kényszerűséget és versengést szül, hogy vagy használják fel ugyanazt a mesterséget, szakmát vagy gépet, vagy találjanak ki valami hasonlót, és így mindenki egyenlő

tehát az egész folyamat végül is csak akkor érinti, ha a munka termelőerejének fokozódása olyan termelési ágakat ragadott meg, tehát olyan árukat tett olcsóbbá, amelyek belekerülnek a szükséges létfenntartási eszközök körébe, ennélfogva elemei a munkaerő értékének.

Az áruk értéke fordított arányban áll a munka termelőerejével. A munkaerő értéke hasonlóképpen, hiszen áruértékek határozzák meg. Ezzel szemben a relatív értéktöbblet egyenes arányban áll a munka termelőerejével. Nő a termelőerő növekedésével és csökken a csökkenésével. Egy 12 órás társadalmi átlagmunkanap — a pénzértéket változatlannak feltételezve — mindig ugyanazt a 6 sh.-nyi értékterméket termeli, bárhogyan oszlik is meg ez az értékösszeg a munkaerő értékének egyenértéke és az értéktöbblet között. Ha azonban a fokozódott termelőerő következtében a napi létfenntartási eszközök értéke és ezért a munkaerő napi értéke 5 sh.-ről 3 sh.-re esik, akkor az értéktöbblet 1 sh.-ről 3 sh.-re növekszik. A munkaerő értékének újratermeléséhez eddig 10 munkaórára volt szükség, most pedig már csak 6 munkaóra szükséges ehhez. 4 munkaóra felszabadult és bekebelezhető a többletmunka birodalmába. A tőkének ezért benső törekvése és állandó tendenciája a munka termelőerejének fokozása, hogy az árut és az áru olcsóbbítása révén magát a munkát olcsóbbá tegye.[5*]

Az áru abszolút értéke a tőkés számára, aki termeli, önmagában véve közömbös. Őt csak az áruban rejlő és az eladással realizálható értéktöbblet érdekli. Értéktöbblet realizálása eleve magában foglalja az előlegezett érték pótlását. Minthogy mármost a relatív értéktöbblet a munka termelőerejének fejlődésével egyenes arányban nő, míg az áruk értéke ezzel a fejlődéssel fordított arányban esik, minthogy tehát egy és ugyanaz a folyamat olcsóbbítja az árukat és növeli a bennük foglalt értéktöbbletet, megoldódik az a rejtély, hogy a tőkés, aki csak a csereérték termelésével törődik, miért igyekszik állandóan csökkenteni az áruk csereértékét — az az ellentmondás, amellyel a politikai gazdaságtan egyik megalapítója, Quesnay kínozta ellenfeleit, és amelyre ezek adósak

helyzetben legyen, senki se tudjon olcsóbban eladni szomszédjánál." („The Advantages of the East India Trade to England" [A kelet-indiai kereskedelem előnyei Anglia számára], London 1720, 67. old.)

[5*] „Akármilyen arányban csökkennek is egy munkás kiadásai, ugyanilyen arányban fog csökkenni a bére is, ha egyidejűleg megszüntetik az ipar korlátozásait." („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc." [Nézetek az exportált gabona kiviteli prémiumának eltörléséről], London 1753, 7. old.) „Az üzlet érdeke azt követeli, hogy a gabona és minden élelmiszer a lehető legolcsóbb legyen; mert bárminek, ami megdrágítja őket, meg kell drágítania a munkát is ... minden országban, ahol az ipar nincs korlátozva, az élelmiszerek árának befolyásolnia kell a munka árát. Ez utóbbi mindig csökkenni fog, ha a létszükségleti javak olcsóbbá válnak." (I. m. 3. old.) „A bérek ugyanabban az arányban csökkennek, amelyben a termelés erői nőnek. A gépi berendezés, igaz, olcsóbbítja a létszükségleti javakat, de olcsóbbítja a munkást is." („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation" [Pályamű a konkurrencia és a kooperáció összehasonlított érdemeiről], London 1834, 27. old.)

maradtak neki a felelettel. „Elismeritek", mondja Quesnay, „hogy minél inkább meg lehet takarítani, a termelés hátránya nélkül, költségeket vagy költséges munkákat az ipari termékek gyártásában, annál előnyösebb ez a megtakarítás, mert csökkenti a készítmény árát. És ennek ellenére azt hiszitek, hogy az iparosok munkájából származó gazdagság termelése készítményük csereértékének gyarapításában áll."[6*]

A munka termelőerejének fejlesztése révén való munkamegtakarítás[7*] a tőkés termelésben tehát semmiképpen sem a munkanap megrövidítését célozza. Célja csak az egy meghatározott árumennyiség termeléséhez szükséges munkaidő megrövidítése. Az, hogy a munkás munkájának fokozott termelőereje esetén 1 óra alatt például tízszer annyi árut termel, mint korábban, tehát mindegyik darab áruhoz tízszer kevesebb munkaidő kell neki, semmiképpen nem akadálya annak, hogy továbbra is 12 órát dolgoztassák, és a 12 óra alatt a korábbi 120 helyett 1200 darabot termeltessenek vele. Sőt, lehet, hogy munkanapját egyidejűleg még meg is hosszabbítják, úgyhogy most 14 óra alatt 1400 darabot termel stb. Ezért az olyan vágású közgazdászoknál, mint MacCulloch, Ure, Senior és tutti quanti [ahányan csak vannak], az egyik oldalon azt olvashatjuk, hogy a munkás a tőkének a termelőerők fejlesztéséért hálával tartozik, mert ez a szükséges munkaidőt megrövidíti, a következő oldalon pedig azt, hogy ezt a hálát azzal kell kimutatnia, hogy 10 óra helyett a jövőben 15 órát dolgozik. A tőkés termelésben a munka termelőerejének fejlesztése azt célozza, hogy a munkanapnak azt a részét, amelyben a munkásnak önmaga számára kell dolgoznia, megrövidítse azért, hogy éppen ezáltal a munkanapnak a másik részét, amelyben a munkás a tőkés számára ingyen dolgozhat, meghosszabbítsa. Hogy ez az eredmény mennyire érhető el az áruk olcsóbbá tétele nélkül is, meg fog mutatkozni a relatív értéktöbblet termelésének különös módszereinél, amelyek vizsgálatára most áttérünk.

[6*] „Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution des prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (*Quesnay:* „Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans" [Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról], Párizs 1846, 188—189. old.)

[7*] „Mennyire takarékosak ezek a spekulánsok a munkások munkájával, amelyet meg kellene fizetniök." (*J. N. Bidaut:* „Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication [A monopóliumról, amely az ipari mesterségekben és a kereskedelemben a nagy gyártási gépek következtében keletkezik], Párizs 1828, 13. old.) „A vállalkozó mindig mindent el fog követni, hogy időt és munkát takarítson meg." (*Dugald Stewart:* „Works", Sir W. Hamilton kiadása, Edinburgh 1855, VIII. köt. „Lectures on Political Economy", 318. old.) „Érdekük" (a tőkéseké) „az, hogy az általuk alkalmazott munkások termelőerői a lehető legnagyobbak legyenek. Ennek az erőnek az előmozdítására rögződik figyelmük, mégpedig majdnem kizárólag erre rögződik." (*R. Jones:* „Text-Book of Lectures etc." [Előadásszövegkönyv], III. előadás.)

Tizenegyedik fejezet

KOOPERÁCIÓ

A tőkés termelés, mint láttuk, valójában csak akkor kezdődik, amikor egyazon egyéni tőke nagyobb számú munkást foglalkoztat egyidejűleg, amikor tehát a munkafolyamat kibővíti terjedelmét és nagyobb mennyiségi szinten szolgáltat terméket. Nagyobb számú munkás működése egyazon időben, egyazon helyiségben (vagy, ha úgy tetszik, egyazon munkamezőn), egyazon árufajta termelése céljából, egyazon tőkés parancsnoksága alatt — ez alkotja történelmileg és fogalmilag a tőkés termelés kiindulópontját. Magára a termelési módra nézve a manufaktúra kezdetén például alig különbözik másban a céhes kézművességtől, mint az egyazon tőke által egyidejűleg foglalkoztatott munkások nagyobb számában. A céhmester műhelye csak kibővült.

A különbség tehát először pusztán mennyiségi. Láttuk, hogy az értéktöbblet tömege, amelyet egy adott tőke termel, az egyes munkás által szolgáltatott értéktöbbletnek és az egyidejűleg foglalkoztatott munkások számának szorzatával egyenlő. A munkások száma önmagában véve mit sem változtat az értéktöbblet rátáján, vagyis a munkaerő kizsákmányolási fokán, és egyáltalában az áruérték termelésére vonatkozóan a munkafolyamatnak bármilyen minőségi megváltozása közömbösnek látszik. Ez az érték természetéből következik. Ha egy tizenkétórás munkanap 6 sh.-ben tárgyiasul, akkor 1200 ilyen munkanap 6 sh.×1200-ban. Egyik esetben 12×1200, a másikban 12 munkaórát kebeleztek be a termékekbe. Az értéktermelésben a sok mindig csak mint sok egyes számít. Az értéktermelés szempontjából tehát nem jelent különbséget az, hogy 1200 munkás elszigetelten vagy pedig egyazon tőke parancsnoksága alatt egyesítve termel-e.

Bizonyos határok között azonban mégis módosul a helyzet. Az értékben tárgyiasult munka társadalmi átlagminőségű munka, tehát átlagos munkaerő megnyilvánulása. Átlagos nagyság azonban mindig csak mint egyazon fajta sok különböző nagyság-egyedének átlaga létezik. Az egyedi munkás, Péter vagy Pál, minden iparágban többé-kevésbé eltér az átlagmunkástól. Ezek az egyéni eltérések, melyeket matematikailag „hibáknak" hívnak, kiegyenlítődnek és eltűnnek, mihelyt nagyobb számú munkást veszünk egybe. A híres szo-

fista és tányérnyaló, Edmund Burke, bérlőként szerzett gyakorlati tapasztalatai alapján még azt is tudni véli, hogy már „egy olyan kis pelotonban" [csapatban], mint öt mezőgazdasági cseléd, a munka minden egyéni különbsége eltűnik, tehát az éppen utunkba akadó, férfikorban levő öt angol mezőgazdasági cseléd együttvéve ugyanazon idő alatt pontosan ugyanannyi munkát végez el, mint bármely más öt angol mezőgazdasági cseléd.[88*] Akárhogy van is, világos, hogy nagyobb számú egyidejűleg foglalkoztatott munkás összmunkanapja, elosztva a munkások számával, önmagában véve egy nap társadalmi átlagmunka. Tegyük fel, hogy az egyes munkás munkanapja például tizenkétórás. Akkor 12 egyidejűleg foglalkoztatott munkás munkanapja egy 144 órás összmunkanapot alkot, és jóllehet a tucat munkás mindegyikének munkája többékevésbé eltér a társadalmi átlagmunkától — az egyesnek ezért, meglehet, valamivel több vagy kevesebb idő kell ugyanahhoz a művelethez —, minden egyes munkás munkanapja mint a 144 órás összmunkanap $^1/_{12}$-e társadalmi átlagminőségű. A tőkés számára azonban, aki egy tucat munkást foglalkoztat, a munkanap a tucatnak összmunkanapjaként létezik. Minden egyes munkás munkanapja mint az összmunkanap bizonyos hányada létezik, egészen függetlenül attól, hogy a tizenkettő egymás kezére dolgozik-e vagy pedig hogy munkáik egész összefüggése csupán az, hogy egyazon tőkés számára dolgoznak. Ha viszont a 12 munkást kettesével egy-egy kismester foglalkoztatja, akkor véletlen, hogy minden egyes mester ugyanazt az értéktömeget termeli-e és ezért az értéktöbblet általános rátáját realizálja-e. Egyéni eltérések jönnének létre. Ha egy munkás jelentékenyen több időt használna el egy áru termeléséhez, mint amennyi társadalmilag szükséges, ha a számára egyénileg szükséges munkaidő jelentékenyen eltérne a társadalmilag szükséges, vagyis az átlagos munkaidőtől, akkor munkája nem számítana átlagmunkának, munkaereje átlagos munkaerőnek. Munkaereje vagy egyáltalán nem, vagy csak a munkaerő átlagos értékén alul kelne el. A munkakészség bizonyos minimuma tehát előfeltételezett, és mint később látni fogjuk, a tőkés termelés talál eszközöket arra, hogy ezt a minimumot mérje. Mindazonáltal a minimum eltér az átlagtól, jóllehet másrészt a munkaerő átlagos értékét kell megfizetni. A hat kismester közül ezért az egyik többet, a másik kevesebbet keresne az értéktöbblet általános rátájánál. Az egyenlőtlenségek a társadalom szempontjából kiegyenlítődnének, az egyes

[88*] „Kétségtelen, hogy erőt, ügyességet és lelkiismeretességet tekintve jókora különbség van az egyik és a másik ember munkájának az értéke között. De, legjobb megfigyelésem alapján, egészen bizonyos vagyok abban, hogy bármely adott öt ember, összességében, olyan munkamennyiséget teljesít, amely egyenlő bármely más öt, az általam említett életkorban levő férfi munkájával; vagyis ez öt ember között van egy, aki a jó munkás minden tulajdonságával rendelkezik, van köztük egy rossz, a többi három pedig közepes és közel áll az előbbihez, illetve az utóbbihoz. Ily módon egy olyan kis csapatban, mint ez az öt ember, megtalálhatod mindannak összességét, amit öt ember el tud érni." (*E. Burke*: „Thoughts and Details etc.", 15—16. old.) Vö. Quételet az átlagegyénről.[91]

mester szempontjából azonban nem. Az értékesítés törvénye tehát egyáltalában csak akkor realizálódik teljesen az egyes termelő számára, amikor az mint tőkés termel, sok munkást alkalmaz egyidejűleg, tehát eleve társadalmi átlagmunkát hoz mozgásba.[9*]

Még változatlan munkamód esetén is forradalmat idéz elő a munkafolyamat tárgyi feltételeiben a munkások nagyobb számának egyidejű alkalmazása. Az olyan épületeket, amelyekben sokan dolgoznak, olyan nyersanyagraktárakat stb., edényeket, szerszámokat, készülékeket stb., amelyek egyidejűleg vagy felváltva sokakat szolgálnak, egyszóval a termelési eszközök egy részét most a munkafolyamatban közösen fogyasztják el. Egyrészt az áruk — tehát úgyszintén a termelési eszközök — csereértékét egyáltalán nem növeli használati értékük bármilyen megnövelt kiaknázása. Másrészt a közösen használt termelési eszközök mérete megnő. Egy szobának, amelyben 20 szövő 20 szövőszéken dolgozik, tágasabbnak kell lennie, mint a 2 legénnyel dolgozó független szövő szobájának. De egy 20 személyes műhely megépítése kevesebb munkába kerül, mint 10 két-két személyes műhelyé és így egyáltalában a tömegesen koncentrált és közös termelési eszközök értéke nem terjedelmükkel és hasznos hatásukkal arányosan növekszik. A közösen elhasznált termelési eszközök kisebb érték-alkotórészt adnak át az egyes termékeknek, részben azért, mert az összérték, melyet átadnak, egyidejűleg nagyobb terméktömegre oszlik el, részben pedig azért, mert az elszigetelt termelési eszközökhöz képest abszolúte ugyan nagyobb, de hatásuk körét tekintve relatíve kisebb értékkel lépnek be a termelési folyamatba. Ezzel az állandó tőke egyik érték-alkotórésze csökken, tehát ennek nagyságával arányosan csökken az áru összértéke is. A hatás ugyanaz, mintha az áru termelési eszközeit olcsóbban termelték volna. Ez a termelési eszközök alkalmazásában való gazdaságosság csakis abból fakad, hogy e termelési eszközöket sokak munkafolyamatában közösen fogyasztják el. S e jellegüket, azt, hogy a társadalmi munka feltételei, illetve a munka társadalmi feltételei, szemben az elszigetelt önálló munkások vagy kismesterek szétforgácsolt és viszonylag költséges termelési eszközeivel, megkapják még akkor is, ha a sok munkás csak térbelileg dolgozik együtt, de nem dolgozik össze. A munkaeszközök egy része szert tesz erre a társadalmi jellegre, mielőtt maga a munkafolyamat szert tenne rá.

A termelési eszközök gazdaságosságát egyáltalában kettős nézőpontból kell vizsgálnunk. Egyrészt abból, hogy olcsóbbá tesz árukat és ezáltal csökkenti a munkaerő értékét. Másrészt abból, hogy megváltoztatja az értéktöbbletnek az

[9*] Roscher professzor úr, úgymond, felfedezte, hogy egy varrólány, akit a professzorné asszony két napon át foglalkoztat, több munkát szolgáltat, mint két varrólány, akit a professzorné asszony ugyanazon a napon foglalkoztat.[92] A professzor úr a tőkés termelési folyamatra vonatkozó megfigyeléseit ne a gyerekszobában végezze és ne olyan körülmények között, ahol hiányzik a főszemély, a tőkés.

előlegezett össztőkéhez, azaz állandó és változó alkotórészeinek értékösszegéhez való viszonyát. Az utóbbi pontot csak e mű harmadik könyvének első szakaszában fogjuk tárgyalni, és az összefüggés kedvéért egy s más már ide tartozó dolgot is oda utalunk. Az elemzés menete parancsolja a tárgynak ezt a szétszakítását, amely ugyanakkor megfelel a tőkés termelés szellemének. Minthogy ugyanis itt a munkafeltételek önállóan szembekerülnek a munkással, gazdaságosságuk is különös műveletként jelenik meg, amely nem tartozik a munkásra és ezért el van választva azoktól a módszerektől, amelyek a munkás személyes termelékenységét fokozzák.

A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen egymás mellett és összedolgozik, kooperációnak hívják.[10*]

Miként egy lovasszázad támadóereje vagy egy gyalogezred ellenállóereje lényegesen különbözik az egyes lovasok és gyalogosok által elszigetelten kifejtett támadó- és ellenállóerők összegétől, úgy az elszigetelt munkások mechanikai erő-összege is különbözik attól a társadalmi erőpotenciáltól, amely akkor fejtődik ki, ha sok kéz működik össze egyidejűleg egyazon osztatlan műveletben, például, ha egy terhet fel kell emelni, egy hajtókart kell forgatni vagy valamely ellenállást az útból el kell hárítani.[11*] A kombinált munka hatását az itt elszigetelt munka vagy egyáltalában nem, vagy csak sokkal hosszabb időközök alatt, vagy csak törpeméretben tudná létrehozni. Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy olyan termelőerő teremtéséről is, amelynek önmagában tömegerőnek kell lennie.[11a*]

Nem tekintve azt az új erőpotenciát, mely sok erőnek egy összerővé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelő munkánál a puszta társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítő képességét, úgyhogy 12 személy együtt egy egyidejű 144 órás munkanap alatt sokkal nagyobb összterméket szolgáltat, mint 12 elszigetelt munkás, akik közül mindegyik 12 órát, vagy mint egy munkás,

[10*] „Concours de forces" [az erők összeműködése]. (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.", 80. old.)

[11*] „Számos művelet van, amely olyan egyszerű fajtájú, hogy nem engedi meg részekre bontását, és amelyet mégsem lehet sok pár kéz kooperációja nélkül végrehajtani. Például, ha egy nagy fát szekérre raknak ... röviden, minden dolog, amit csak úgy lehet elvégezni, ha nagyon sok pár kéz egyazon osztatlan foglalatosságban és egyazon időben segít egymásnak." (*E. G. Wakefield*: „A View of the Art of Colonization" [Vélemény a gyarmatosítás művészetéről], London 1849, 168. old.)

[11a*] „Egy ember nem tud egy tonna terhet felemelni, tíz embernek erőlködnie kell, száz ember viszont mindegyiküknek csak egy ujja erejével megteheti." (*John Bellers*: „Proposals for raising a Colledge of Industry" [Javaslatok egy ipari főiskola felállítására], London 1696. 21. old.)

aki egymásután 12 napot dolgozik.[12*] Ez onnan ered, hogy az ember természettől fogva, ha nem is — mint Arisztotelész véli — politikus[13*], de mindenesetre társas állat.

Ámbár sokan végeznek egyidejűleg együttesen egy munkát vagy egyenlő fajta munkát, mégis az egyesek egyéni munkája mint az összmunka része magának a munkafolyamatnak különböző szakaszait képviselheti, amelyeket a munkatárgy, a kooperáció következtében, gyorsabban fut be. Ha például a kőművesek láncot alkotnak, hogy az építőköveket az állvány lábától a tetejére továbbítsák, mindegyikük ugyanazt teszi, mégis az egyes műveletek az összművelet folyamatos részeit, különös szakaszait alkotják, melyeket minden építőkőnek be kell futnia a munkafolyamatban és amelyek révén az összmunkás mondjuk 24 keze gyorsabban továbbítja a köveket, mint a két keze az egyes munkásnak, aki az állványzaton fel- és lemászik.[14*] A munkatárgy ugyanazt a teret rövidebb idő alatt futja be. Másrészt a munkát kombinálják is, amikor például egy épülethez egyidejűleg több oldalról fognak hozzá, jóllehet a kooperálók egy vagy egyenlő fajta munkát végeznek. A 144 órás kombinált munkanap, amely a munkatárgyhoz térben sok oldalról fog hozzá — mivel a kombinált munkásnak vagy összmunkásnak elöl-hátul van szeme meg keze és bizonyos fokig mindenütt jelenvaló —, gyorsabban viszi előre az össztermelést, mint az olyan, többé-kevésbé elszigetelt munkások 12 tizenkétórás munkanapja, akik egyoldalúbban kénytelenek hozzáfogni munkájukhoz. Egyazon idő alatt a termék különböző térbeli részei érlelődnek meg.

[12*] „Előny van" (ha ugyanakkora számú munkást egy bérlő alkalmaz 300 acre-en, nem pedig 10 bérlő egyenként 30 acre-en) „a cselédek arányában is, s ezt csak a gyakorlat embereinek könnyű megérteniök; persze, az ember azt mondhatja, hogy 1 úgy aránylik a 4-hez, mint 3 a 12-höz; de ez nem áll helyt a gyakorlatban; mert aratáskor és sok más műveletnél, amely ilyesfajta sietséget követel, a munkát sok kéz egybefogásával jobban és gyorsabban végzik el: aratáskor például 2 kocsis, 2 rakodó, 2 adogató, 2 gereblyés, a többi pedig az asztagnál vagy a csűrben együttesen kétszer annyi munkát végez, mint amennyit ugyanennyi kéz különböző csapatokban, különböző gazdaságokban elosztva végezne." („An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer" [Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi ára és a bérletek nagysága közötti összefüggésről. Írta Egy Bérlő], London 1773, 7—8. old.)

[13*] Arisztotelész meghatározása tulajdonképpen azt mondja, hogy az ember természettől fogva városi polgár. Ez a klasszikus ókorra éppolyan jellemző, mint a jenkire Franklinnak az a meghatározása, hogy az ember természettől fogva szerszámcsináló.

[14*] „Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a részleges munkamegosztás akkor is létrejöhet, ha a munkások ugyanazzal a munkával foglalatoskodnak. A kőművesek például, akik a téglákat kézről kézre továbbítják a felső állványra, valamennyien ugyanazt a munkát végzik, és mégis van köztük bizonyos fajta munkamegosztás, mely abban áll, hogy mindegyikük egy adott térközben továbbítja a téglát és hogy valamennyien együtt sokkal hamarabb juttatják el a kijelölt helyre, mintha mindegyikük külön-külön vinné fel a téglájat a felső állványra." (*F. Skarbek*: „Théorie des richesses sociales" [A társadalmi gazdagság elmélete], II. kiad., Párizs 1839, I. köt. 97—98. old.)

Hangsúlyoztuk, hogy a sok, egymást kiegészítő ember egy vagy egyenlő fajta munkát végez, mert a közös munkának e legegyszerűbb formája nagy szerepet játszik a kooperáció legkifejlettebb alakjában is. Ha a munkafolyamat bonyolult, az együtt dolgozók puszta tömege megengedi, hogy a különböző műveleteket különböző kezek között osszák el, ennélfogva egyidejűleg végezzék, és ezáltal az össztermék előállításához szükséges munkaidőt megrövidítsék.[15*]

Sok termelési ágban vannak kritikus pillanatok, azaz maga a munkafolyamat természete által meghatározott olyan időszakok, amelyek alatt meghatározott munkaeredményeket el kell érni. Ha például egy birkanyájat meg kell nyírni vagy bizonyos számú holdról a gabonát le kell aratni és be kell takarítani, akkor a termék mennyisége és minősége attól függ, hogy a műveletet elkezdik-e egy bizonyos időben, és befejezik-e egy bizonyos időre. Az az idő, amelyet a munkafolyamat igénybe vehet, itt ugyanúgy elő van írva, mint mondjuk a heringfogásnál. Az egyes munkás egy napból csak egy munkanapot hasíthat ki, mondjuk 12 órásat, de például 100 munkás kooperációja egy tizenkétórás napot 1200 órás munkanappá tágít. A munka határidejének rövidsége kiegyenlítődik a döntő pillanatban a termelés mezejére dobott munkatömeg nagysága révén. Az idejében való hatás itt sok kombinált munkanap egyidejű alkalmazásától, a hasznos hatás terjedelme pedig a munkások számától függ, e szám azonban mindig kisebb, mint azoké a munkásoké, akik elszigetelten ugyanannyi idő alatt ugyanakkora hatásteret tudnának betölteni.[16*] E kooperáció hiánya miatt van az, hogy az Egyesült Államok nyugati részén nagy mennyiségű gabona, és Kelet-Indiának azokon a részein, ahol az angol uralom az ősi közösséget szétrombolta, nagy mennyiségű gyapot évente tönkremegy.[17*]

A kooperáció egyrészt megengedi, hogy a munka térbeli szféráját kiterjesz-

[15*] „Ha bonyolult munka elvégzéséről van szó, több dolgot egyidejűleg kell csinálni. Az egyik ezt teszi, miközben a másik azt, és mindannyian hozzájárulnak ahhoz a hatáshoz, melyet az egyes ember nem tudott volna létrehozni. Az egyik evez, miközben a másik kormányoz, a harmadik a hálót veti ki vagy megszigonyozza a halat, és a halászat olyan eredménnyel jár, amely lehetetlen volna e nélkül az összeműködés nélkül." (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.", 78. old.)

[16*] „Ennek (a földművelő munkának) „a kritikus pillanatban való elvégzése annál nagyobb fontosságú." („An Inquiry into the Connection between the Present Price etc.", 7. old.) „A földművelésben nincs fontosabb tényező az idő tényezőjénél." (*Liebig*: „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft" [Elméletről és gyakorlatról a mezőgazdaságban], 1856, 23. old.)

[17*] „A következő baj az — s ezt aligha várná valaki egy olyan országban, amely több munkát exportál, mint a világ bármely más országa, talán Kína és Anglia kivételével —, hogy a gyapottisztításhoz lehetetlen elegendő számú kezet kapni. Ennek az a következménye, hogy a termés nagy mennyiségeit leszedetlenül hagyják, más részét pedig a földről szedik fel, miután lehullott és természetesen elszíneződött, részben meg elrothadt, úgyhogy a tulajdonképpeni idényben mutatkozó munkáshiány valójában arra kényszeríti az ültetvényest, hogy beletörődjék azon termés nagy részének elvesztésébe, melyet Anglia oly sóváran vár." („Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News", 1861. július 22.)

szék, és ezért bizonyos munkafolyamatokban, például lecsapolásnál, gátépítésnél, öntözésnél, csatorna-, út- és vasútépítésnél stb., már a munkatárgy térbeli összefüggésénél fogva szükség van rá. Másrészt lehetővé teszi a termelés területének térbeli szűkítését a termelés szintjéhez képest. A munka térbeli szférájának ez a hatásterülete egyidejű kitágulása mellett végbemenő korlátozása, ami sok hamis költséget (faux frais [improduktív költségek, mellékköltségek]) takarít meg, a munkások összetömörüléséből, különböző munkafolyamatok összehozásából és a termelési eszközök koncentrációjából fakad.[18*]

Elszigetelt egyéni munkanapok ugyanakkora összegével összehasonlítva a kombinált munkanap nagyobb tömegű használati értéket termel és ezért csökkenti az egy meghatározott hasznos hatás eléréséhez szükséges munkaidőt. Akár azért tesz szert a kombinált munkanap az adott esetben erre a fokozott termelőerőre, mert megnöveli a munka mechanikai erőpotenciáját, akár kitágítja térbeli hatásterületét, vagy a termelés szintjéhez viszonyítva leszűkíti a termelés térbeli mezejét, vagy a kritikus pillanatban rövid idő alatt sok munkát mozgat meg, vagy felszítja az egyesek versengését s megfeszíti életerejüket, vagy sok ember egyenlő fajta műveleteire rányomja a folyamatosság és sokoldalúság bélyegét, vagy különböző műveleteket egyidejűleg végez el, vagy közösségi használatuk által gazdaságosabbá teszi a termelési eszközöket, vagy az egyéni munkának a társadalmi átlagmunka jellegét kölcsönzi — a kombinált munkanap sajátos termelőereje minden körülmények között a munka társadalmi termelőereje, vagyis társadalmi munka termelőereje. E termelőerő magából a kooperációból fakad. A másokkal való tervszerű együttműködésben a munkás leveti egyéni korlátait és kifejleszti nembeli képességét.[19*]

Ha egyáltalában munkások nem működhetnek közvetlenül össze anélkül, hogy együtt ne legyenek, ha ezért meghatározott térben való tömörülésük feltétele kooperációjuknak, akkor bérmunkások nem kooperálhatnak anélkül, hogy ugyanaz a tőke, ugyanaz a tőkés egyidejűleg ne alkalmazza őket, tehát munkaerejüket egyidejűleg ne vásárolja meg. E munkaerők összértékének, vagyis a munkások napi, heti stb. bérösszegének ezért a tőkés zsebében már egyesítve kell lennie, mielőtt magukat a munkaerőket a termelés folyamatában egyesítik. 300 munkásnak egyszerre történő kifizetése — ha csak egy napra is — nagyobb

[18*] „A művelés előrehaladásával mindazt a tőkét és munkát, sőt talán még többet is, amely egykor 500 acre-t lazán foglalt el, most koncentrálják 100 acre tökéletesebb megművelésére." Ámbár „a felhasznált tőke és munka összegéhez képest a tér koncentrálódott, a termelés területe mégis kitágult, összehasonlítva a korábban egy egyes, független termelési szereplő által elfoglalt vagy megművelt termelési területtel". (*R. Jones*: An Essay on the Distribution of Wealth", I. rész, „On Rent", London 1831, 191. old.)

[19*] „Az egy ember ereje igen csekély, de az igen csekély erők egyesítése olyan összerőt alkot, amely nagyobb ezen részerők összegénél, úgyhogy az erők azáltal, hogy egyesítve vannak, megrövidíthetik működésük idejét és kitágíthatják terét." (G. R. Carli jegyzete P. Verri „Meditazioni etc.", XV. köt. 196. old.-hoz.)

tőkekiadást feltételez, mint kevesebb munkásnak hétről hétre történő kifizetése egész éven át. A kooperáló munkások száma, illetve a kooperáció szintje tehát mindenekelőtt annak a tőkének a nagyságától függ, amelyet az egyes tőkés munkaerő vásárlására kiadhat, azaz attól, hogy egy-egy tőkés sok munkás létfenntartási eszközeinek mekkora terjedelmével rendelkezik.

És mint a változóval, ugyanaz a helyzet az állandó tőkével is. A nyersanyagra fordított kiadása például 30-szor nagyobb annak az egy tőkésnek, aki 300 munkást foglalkoztat, mint a 10—10 munkást foglalkoztató 30 tőkés bármelyikének. Igaz, a közösen használt munkaeszközök értékterjedelme és anyagtömege nem nő ugyanabban a mértékben, mint a foglalkoztatott munkások száma, de tetemesen növekszik. Termelési eszközök nagyobb tömegeinek az egyes tőkések kezében való koncentrációja tehát anyagi feltétele a bérmunkások kooperációjának, és a kooperáció terjedelme, vagyis a termelés szintje ennek a koncentrációnak a terjedelmétől függ.

Az egyéni tőke bizonyos minimális nagysága eredetileg úgy jelent meg, mint ami szükséges, hogy az egyidejűleg kizsákmányolt munkások száma, következésképpen a termelt értéktöbblet tömege elegendő legyen ahhoz, hogy magát a munkáltatót feloldozza a kétkezi munka alól, hogy a kismesterből tőkést csináljon és így a tőkeviszonyt formailag létrehozza. Most ez a minimális nagyság anyagi feltételeként jelenik meg annak, hogy sok szétforgácsolt és egymástól független egyéni munkafolyamatot egy kombinált társadalmi munkafolyamattá lehessen átváltoztatni.

Ugyanígy a tőkének a munka feletti parancsnoklása eredetileg csak formális következményeként jelent meg annak, hogy a munkás nem magának, hanem a tőkésnek és ezért a tőkés alatt dolgozik. Sok bérmunkás kooperációjával a tőke parancsnoklása magának a munkafolyamat kivitelezésének követelményévé, valóságos termelési feltétellé fejlődik. A tőkés parancsnoksága a termelés mezején most éppoly nélkülözhetetlenné lesz, mint a tábornok parancsnoksága a csatamezőn.

Minden nagyobb méretekben végzett közvetlenül társadalmi vagy közösségi munkának többé-kevésbé igazgatásra van szüksége, mely közvetíti az egyéni tevékenységek összhangját és betölti azokat az általános funkciókat, amelyek a termelő összorganizmus — önálló szervei mozgásától megkülönböztetett — mozgásából fakadnak. Az egyes hegedűjátékos önmagát vezényli, a zenekarnak szüksége van a karmesterre. A vezetés, felügyelet és közvetítés e funkciója a tőke funkciójává lesz, mihelyt a neki alárendelt munka kooperatívvá válik. A tőke sajátos funkciójaként a vezetés funkciója sajátos jellemvonásokra tesz szert.

Először is a tőkés termelési folyamat indítéka és meghatározó célja a tőke lehető legnagyobb önértékesítése[20*], azaz a lehető legnagyobb értéktöbblet

[20*] „A profit... az üzlet egyetlen célja." (*J. Vanderlint*: „Money answers etc.", 11. old.)

termelése, tehát a munkaerő lehető legnagyobb kizsákmányolása a tőkés által. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások tömegével együtt növekszik a munkások ellenállása és ezzel szükségszerűen a tőke nyomása is, amely ennek az ellenállásnak a leküzdésére irányul. A tőkés vezető szerepe nemcsak a társadalmi munkafolyamat természetéből fakadó és ahhoz tartozó külön funkció, hanem egyszersmind egy társadalmi munkafolyamat kizsákmányolásának funkciója is és ezért a kizsákmányoló és a kizsákmányolás nyersanyaga közötti elkerülhetetlen antagonizmusban gyökerezik. Éppígy a bérmunkással idegen tulajdonként szemben álló termelési eszközök terjedelmével együtt növekszik célszerű alkalmazásuk ellenőrzésének szükségessége.[21*] A bérmunkások kooperációja továbbá puszta hatása a tőkének, mely őket egyidejűleg alkalmazza. Funkcióik összefüggése és termelő összorganizmusként való egységük rajtuk kívül, a tőkében van, amely együvé hozza és együtt tartja őket. Munkáik összefüggése ezért eszmeileg mint a tőkés terve, gyakorlatilag mint a tőkés tekintélye lép velük szembe, mint egy idegen akarat hatalma, amely cselekvésüket a maga céljának veti alá.

Tartalmát tekintve ezért a tőkés vezetés kettős jellegű, mivel kettős jellegű maga a vezetendő termelési folyamat is — amely egyrészt egy termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamat, másrészt a tőke értékesítési folyamata —, formáját tekintve viszont zsarnoki. A kooperáció nagyobb méretű kifejlődésével e zsarnokság kifejleszti sajátságos formáit. A tőkés először, mihelyt tőkéje elérte azt a minimális nagyságot, amellyel a tulajdonképpeni tőkés termelés csak megkezdődik, mentesül a kétkezi munkától; most pedig még az egyes munkások és munkáscsoportok feletti közvetlen és folytonos felügyelet funkcióját is átruházza a bérmunkások egy különös fajtájára. Ahogy egy hadseregnek katonai, úgy az egyazon tőke parancsnoksága alatt összeműködő munkástömegnek ipari főtisztekre (igazgatókra, managerekre) és altisztekre (munkafelügyelőkre, foremanekre, overlookerekre, contremaîtreekre) van szüksége, akik a munkafolyamat alatt a tőke nevében parancsnokol-

[21*] Egy angol nyárspolgári lap, a „Spectator", 1866. május 26-án arról tudósít, hogy a „Wirework Company of Manchester"-nél [Manchesteri Sodronygyártó Társaságnál], miután a tőkés és a munkások között bizonyos fajta társasviszony létesült, „az első eredmény a pocsékolás hirtelen csökkenése volt, mert az emberek nem látták be, miért pocsékolják jobban a saját tulajdonukat, mint bármelyik más vállalkozóét; márpedig a pocsékolás, a behajthatatlan követelések mellett, talán a legfőbb forrása az ipari veszteségnek". Ugyanez a lap a következőkben fedezi fel a Rochdale cooperative experiments[93] alaphibáját: „They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters." („Bebizonyították, hogy munkástársaságok sikeresen tudnak kezelni boltokat, gyárakat és az ipar csaknem valamennyi formáját, s rendkívüli módon megjavították az emberek helyzetét, de! de azután nem hagytak látható helyet tőkések számára." Quelle horreur [mely szörnyűség]!)

nak. A felügyelet munkája ezek kizárólagos funkciójává szilárdul. A politikai gazdász, amikor a független parasztok vagy önálló kézművesek termelési módját összehasonlítja a rabszolgaságon nyugvó ültetvénygazdálkodással, a felügyeletnek ezt a munkáját a faux frais de production [a termelés improduktív költségei, mellékköltségei] közé számítja.[21a*] Ezzel szemben a tőkés termelési mód vizsgálatakor a vezetés funkcióját, amennyiben az a közösségi munkafolyamat természetéből fakad, azonosítja ugyanezzel a funkcióval, amennyiben azt e folyamat tőkés és ezért antagonisztikus jellege szabja meg.[22*] A tőkés nem azért tőkés, mert ipari vezető, hanem azért lesz ipari parancsnok, mert tőkés. A főparancsnokság az iparban a tőke velejárója lesz, mint ahogy a hűbériség idején a főparancsnokság háborúban és bíráskodásban a földtulajdon velejárója volt.[22a*]

A munkás addig tulajdonosa munkaerejének, amíg annak eladójaként a tőkéssel alkuszik, és csak azt adhatja el, amije van, egyéni, elszigetelt munkaerejét. Ezt a viszonyt semmiképpen sem változtatja meg az, hogy a tőkés 100 munkaerőt vásárol meg, nem egyet, vagyis hogy 100 egymástól független munkással köt szerződést, nem eggyel. A 100 munkást anélkül is alkalmazhatja, hogy kooperáltatná őket. A tőkés ezért megfizeti a 100 önálló munkaerő értékét, de nem fizeti meg a 100-nak kombinált munkaerejét. Mint független személyek a munkások elszigetelt emberek, akik egyazon tőkével, de nem egymással lépnek viszonyba. Kooperációjuk csak a munkafolyamatban kezdődik, de a munkafolyamatban már megszűntek önmagukéi lenni. Azzal, hogy beléptek a munkafolyamatba, a tőke már bekebelezte őket. Mint kooperálók, mint egy dolgozó organizmus tagjai, maguk a munkások csak a tőke különös létezési formáját alkotják. A termelőerő, amelyet a munkás mint társadalmi munkás fejleszt ki, ezért a tőke termelőereje. A munka társadalmi termelőereje ingyen fejlődik, mihelyt a munkásokat meghatározott feltételek közé helyezik, márpedig a tőke az, amely e feltételek közé helyezi őket. Mivel a munka társadalmi termelőereje a tőkének semmibe sem kerül, mivel másrészt a munkás e termelőerőt nem fejleszti ki, mielőtt maga a munkája nem kerül a tőke birtokába, ezért a munka

[21a*] Cairnes professzor, miután a „superintendence of labourt" [munka feletti felügyeletet] mint az Észak-Amerika déli államaiban folyó rabszolgatermelés egyik fő jellegzetességét ábrázolta, így folytatja: „A paraszti tulajdonosnak" (Északon), „aki munkájának egész termékét elsajátítja, nincs szüksége egyéb ösztönzésre ahhoz, hogy erejét megfeszítse. A felügyelet itt teljesen felesleges." (*Cairnes*: „The Slave Power", 48—49. old.)

[22*] Sir James Steuart, aki egyáltalában kitűnik azzal, hogy jól látja különböző termelési módok jellegzetesen társadalmi különbségeit, megjegyzi: „Miért teszik tönkre nagy manufaktúra-vállalkozások a magánipart, ha nem azért, mert közelebb jutnak a rabszolgák egyszerűségéhez?" („Principles of Political Economy", London 1767, I. köt. 167—168. old.)

[22a*] Auguste Comte és iskolája ezért ugyanúgy bebizonyíthatta volna a hűbérurak örök szükségességét, mint ahogy ezt a tőkeurakat illetően megtette.

társadalmi termelőereje olyan termelőerőként jelenik meg, amely a tőkének természettől fogva megvan, a tőke immanens termelőerejeként.

Nagyszerűen mutatkozik meg az egyszerű kooperáció hatása a régi ázsiaiak, egyiptomiak, etruszkok stb. óriásműveiben. „A régmúlt időkben megtörtént, hogy ezeknek az ázsiai államoknak polgári és katonai kiadásaik fedezése után fölös létfenntartási eszközeik maradtak, amelyeket a pompa és a haszon műveire fordíthattak. Az, hogy csaknem az egész nem-földművelő népesség keze és karja felett parancsnokoltak [...] s hogy az egyeduralkodó és a papság kizárólagosan rendelkezett ezzel a felesleggel, megadta nekik az eszközöket ama hatalmas emlékművek felállítására, amelyekkel az országot megtöltötték... Az óriási szobrok és a roppant tömegek mozgatásánál, melyek szállítása ámulatot kelt, csaknem kizárólag emberi munkát alkalmaztak, nagy pazarlással. A munkások száma és erőfeszítéseik koncentrációja elegendőnek bizonyult. Így látunk hatalmas korallzátonyokat az óceán mélységeiből szigetekké dagadni és szárazföldé formálódni, bár minden egyéni lerakó (depositary) parányi, gyönge és hitvány. Egy ázsiai monarchia nem-földművelő munkásai egyéni testi fáradozásukon kívül keveset tehettek hozzá a műhöz, ám erejük számukban rejlett, és az e tömegek feletti igazgatás hatalma adta ezeknek az óriási műveknek az eredetét. A jövedelmeknek, amelyekből a munkások élnek, egy kézben vagy kevés kézben való koncentrációja volt az, ami ilyen vállalkozásokat lehetővé tett."[23*] Az ázsiai és egyiptomi királyoknak vagy az etruszk teokratáknak stb. ez a hatalma a modern társadalomban a tőkésre szállott át, akár elszigetelt tőkésként lép fel, akár — mint a részvénytársaságok esetében — kombinált tőkésként.

A munkafolyamatbeli kooperáció, ahogy azt az emberi kultúra kezdetein, vadásznépeknél[23a*] vagy mondjuk az indiai közösségek földművelésében uralkodni látjuk, egyrészt a termelési feltételek közös tulajdonán alapul, másrészt azon, hogy az egyes egyén még éppoly kevéssé szakadt le a törzs vagy a közösség köldökzsinórjáról, mint a méh-egyén a kaptárról. Mindkét körülmény megkülönbözteti ezt a tőkés kooperációtól. A nagyméretű kooperációnak az antik világban, a középkorban és a modern gyarmatokon való szórványos alkalmazása közvetlen uralmi és szolgasági viszonyokon, többnyire rabszolgaságon nyugszik. A kooperáció tőkés formája ellenben eleve a szabad bérmunkást tételezi fel, aki munkaerejét a tőkének eladja. Történelmileg azonban e kooperáció a parasztgazdasággal és a független kézműves üzemmel — akár céh-

[23*] *R. Jones*: „Text-Book of Lectures etc.", 77—78. old. A Londonban és más európai fővárosokban levő óasszír, egyiptomi stb. gyűjtemények szemtanúivá tesznek bennünket e kooperatív munkafolyamatoknak.

[23a*] Linguet-nek a „Théorie des lois civiles"-ben talán igaza van, amikor a vadászatot a kooperáció első formájának és az embervadászatot (a háborút) a vadászat egyik első formájának mondja.

formája van ennek, akár nem — ellentétben fejlődik ki.[24*] Velük szemben a tőkés kooperáció nem a kooperáció egy különös történelmi formájaként jelenik meg, hanem maga a kooperáció jelenik meg a tőkés termelési folyamatra nézve sajátságos és e folyamatot sajátosan megkülönböztető történelmi formaként.

Mint ahogy a munkának a kooperáció által kifejlesztett társadalmi termelőereje a tőke termelőerejeként, úgy maga a kooperáció a tőkés termelési folyamat sajátos formájaként jelenik meg, ellentétben az elszigetelt független munkások vagy akár kismesterek termelési folyamatával. Ez az első változás, amelyen a valóságos munkafolyamat átmegy azáltal, hogy a tőke alá rendelik. Ez a változás természetadta módon megy végbe. Előfeltétele — nagyobb számú bérmunkás egyidejű foglalkoztatása egyazon munkafolyamatban — a tőkés termelés kiindulópontja. Ez utóbbi egybeesik magával a tőke létezésével. Ha ezért egyrészt a tőkés termelési mód úgy mutatkozik meg, mint történelmi szükségszerűség, amely megköveteli a munkafolyamat társadalmi folyamattá változtatását, akkor másrészt a munkafolyamatnak ez a társadalmi formája úgy mutatkozik meg, mint a tőke által alkalmazott módszer arra, hogy e folyamatot termelőerejének fokozása útján hasznot hajtóbban zsákmányolja ki.

Eddig vizsgált egyszerű alakjában a kooperáció egybeesik a nagyobb méretű termeléssel, de nem szilárd, jellegzetes formája a tőkés termelési mód egy különös fejlődési korszakának. Legfeljebb megközelítőleg jelenik meg így a manufaktúrának még kézműszerű kezdeteiben[25*] és a nagyarányú földművelésnek abban a fajtájában, amely a manufaktúra-időszaknak felel meg, és amely lényegileg csak az egyidejűleg alkalmazott munkások tömegében és a koncentrált termelési eszközök terjedelmében különbözik a parasztgazdaságtól. Az egyszerű kooperáció még mindig uralkodó forma az olyan termelési ágakban, ahol a tőke nagy méretekben működik anélkül, hogy a munka megosztása vagy a gépi berendezés jelentős szerepet játszanának.

A kooperáció a tőkés termelési mód alapformája marad, ámbár egyszerű alakja maga mint különös forma jelenik meg továbbfejlődött formái mellett.

[24*] A kis parasztgazdaság és a független kézműves üzem, amelyek részben a feudális termelési mód bázisát alkotják, részben ennek felbomlása után a tőkés üzem mellett jelennek meg, egyszersmind a klasszikus közösségek gazdasági alapjai azok virágkorában, miután az eredetileg keleti közös tulajdon felbomlott, és mielőtt a rabszolgaság a termelést komoly mértékben hatalmába kerítette.

[25*] „Vajon nem azzal lehet-e munkát előbbre vinni, hogy sokak ügyességét, iparkodását és versengését ugyanazon a munkán egyesítik? Vajon másképpen emelhette volna-e Anglia a maga gyapjú-manufaktúráját ilyen nagy tökélyre?" (*Berkeley*: „The Querist", London 1750, 56. old. 521. §)

Tizenkettedik fejezet

A MUNKA MEGOSZTÁSA ÉS A MANUFAKTÚRA

1 A manufaktúra kettős eredete

A munka megosztásán nyugvó kooperáció a manufaktúrában teremti meg klasszikus alakját. Mint a tőkés termelési folyamat jellegzetes formája uralkodik a tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban, mely hozzávetőlegesen a XVI. sz. közepétől a XVIII. sz. utolsó harmadáig tart. A manufaktúra eredete kettős.

Vagy különböző fajta, önálló kézművességek munkásait — akiknek kezén a terméknek át kell futnia végső megéréséig — egyesítik egy műhelybe egyazon tőkés parancsnoklása alatt. Például a hintó nagyszámú független kézműves munkájának összterméke volt, mint amilyen a bognár, a szíjgyártó, a szabó, a lakatos, a rézműves, az esztergályos, a paszománykészítő, az üveges, a mázoló, a fényező, az aranyozó stb. A hintó-manufaktúra mindezeket a különböző kézműveseket egy munkaépületbe egyesíti, ahol egyidejűleg egymás kezére dolgoznak. A hintót ugyan nem lehet megaranyozni, amíg el nem készült. Ha azonban sok hintót készítenek egyidejűleg, akkor egy részüket állandóan aranyozni lehet, miközben egy másik részük a termelési folyamat egy korábbi szakaszán fut át. Ennyiben még az egyszerű kooperáció talaján állunk, amely ember- és dologanyagát készen találja. De csakhamar lényeges változás következik be. Az a szabó, lakatos, rézműves stb., aki csak hintókészítésben van foglalkoztatva, a gyakorlattal együtt apránként elveszíti a képességét is arra, hogy régi mesterségét teljes terjedelmében űzze. Másrészt egyoldalúvá lett cselekvése most a megszűkült hatásterület szempontjából a legcélszerűbb formára tesz szert. A hintó-manufaktúra eredetileg önálló kézművességek kombinációjaként jelent meg. Fokozatosan a hintótermelésnek különböző külön műveletekre való megosztásává lesz, amelyek mindegyike egy munkás kizárólagos funkciójává kristályosodik és amelyeknek összességét e részmunkások egyesülése végzi. Éppígy a posztó-manufaktúra és egész sor más manufaktúra is különböző kézművességeknek egyazon tőke parancsnoklása alatti kombinációjából keletkezett.[26*]

[26*] A manufaktúra effajta kialakulásának modernebb példájául közöljük a következő idézetet. Lyon és Nîmes selyemfonása és selyemszövése „egészen patriarchális; sok nőt és

A manufaktúra azonban ezzel ellenkező módon is ered. Sok olyan kézművest, akik egy munkát vagy egyenlő fajta munkát végeznek, például papírt, vagy betűket, vagy tűt készítenek, egyazon tőke egyidejűleg egyazon műhelyben foglalkoztat. Ez legegyszerűbb formájú kooperáció. E kézművesek mindegyike (talán egy vagy két legénnyel) az egész árut készíti, tehát sorjában elvégzi az előállításához szükséges különböző műveleteket. Régi, kézműszerű módján dolgozik tovább. Külső körülmények azonban hamarosan azt eredményezik, hogy a munkások egyazon térben való koncentrációját és munkáik egyidejűségét másképp használják fel. Például nagyobb mennyiségű készárut kell meghatározott határidőre szállítani. A munkát ezért felosztják. Ahelyett, hogy a különböző műveleteket egyazon kézművessel időbeli egymásutánban végeztetnék el, egymástól elválasztják, elszigetelik, térbelileg egymás mellé helyezik ezeket, mindegyiküket más kézművesre osztják ki és valamennyit együttesen, egyidejűleg hajtják végre a kooperálók. Ez a véletlen felosztás megismétlődik, megmutatja sajátságos előnyeit és lassanként a munka rendszeres megosztásává csontosul. Az áru, amely azelőtt egy sokféle munkát végző önálló kézműves egyéni terméke volt, kézművesek egyesülésének társadalmi termékévé változik át, akik közül mindegyik folytonosan csak egy és ugyanazt a részműveletet végzi. Ugyanazok a műveletek, amelyek a német céhes papírkészítő egymást követő teendőiként egymásba folytak, a holland papír-manufaktúrában sok kooperáló munkás egymás mellett futó részműveleteivé önállósultak. A céhes nürnbergi tűkészítő alkotja az angol tű-manufaktúra alapelemét. De míg az az egy tűkészítő talán 20 egymás utáni műveletből álló soron halad át, itt csakhamar 20 tűkészítő dolgozott egymás mellett, mindegyik csak egyet végzett a 20 műveletből, amelyeket tapasztalatok folytán még sokkal tovább hasogattak, elszigeteltek és egyes munkások kizárólagos funkcióivá önállósítottak.

A manufaktúra eredetének módja, a kézművességből való kialakulása tehát kettős. Egyrészt különböző fajta, önálló kézművességek kombinációjából indul ki, amelyek addig a pontig önállótlanodnak és egyoldalúsodnak, amelyen már nem egyebek, mint egymást kiegészítő részműveletek egyazon áru termelési folyamatában. Másrészt egyenlő fajta kézművesek kooperációjából indul ki, egy-

gyermeket foglalkoztat, de anélkül, hogy kimentené vagy tönkretenne őket; a Drôme, a Var, az Isère és Vaucluse szép völgyeiben hagyja őket, hogy ott selyemhernyót tenyésszenek és gubóikat legombolyítsák [...] sohasem lesz igazi gyárra. Ha jobban megvizsgáljuk ... a munkamegosztás elve itt sajátos jelleget ölt. Vannak ugyan gombolyítónők, cérnázók, festők, irezók, továbbá szövők, de mindezek egyesítve egyazon vállalatban, nem függenek ugyanattól a vállalkozótól; mindnyájan függetlenek." (*A. Blanqui*: „Cours d'économie industrielle" [Ipari gazdasági előadások], összeállította A. Blaise, Paris 1838—39, 79. old.) Amióta Blanqui ezt írta, a különböző független munkásokat részben gyárakban egyesítették.

(A 4. kiadáshoz. És amióta Marx ezt írta, e gyárakban meghonosodott a mechanikai szövőszék és gyorsan kiszorítja a kézi szövőszéket. A krefeldi selyemipar szintén regélhetne erről. — *F. E.*)

azon egyéni kézművességet különböző különös műveleteire bontja, ezeket elszigeteli és önállósítja addig a pontig, amelyen mindegyikük egy külön munkás kizárólagos funkciójává lesz. A manufaktúra ennélfogva egyrészt bevezeti a munka megosztását egy termelési folyamatba vagy továbbfejleszti azt, másrészt kombinál korábban különálló kézművességeket. De bármi is különös kiindulópontja, végső alakja ugyanaz: olyan termelési mechanizmus, amelynek szervei emberek.

A munka manufaktúrabeli megosztásának helyes megértéséhez lényeges a következőket leszögeznünk: Mindenekelőtt a termelési folyamatnak különös szakaszai szerinti elemzése itt teljességgel egybeesik egy kézműszerű tevékenység különböző részműveletekre való szétbontásával. Akár összetett, akár egyszerű, a művelet kézműszerű marad és ezért függ az egyes munkás erejétől, ügyességétől, gyorsaságától és biztonságától, amellyel szerszámát kezeli. A kézművesség marad a bázis. Ez a szűk technikai bázis kizárja a termelési folyamat valóban tudományos elemzését, hiszen minden részfolyamatnak, amelyen a termék átmegy, kézműszerű részmunkaként kivitelezhetőnek kell lennie. S éppen azért, mert a kézműszerű ügyesség így a termelési folyamat alapzata marad, minden egyes munkást kizárólag egy részfunkcióhoz alkalmaznak hozzá és munkaerejét e részfunkció élethossziglani szervévé változtatják. Végül a munkának ez a megosztása a kooperáció különös fajtája, és jó néhány előnye a kooperáció általános lényegéből, nem pedig e különös formájából ered.

2. A részmunkás és szerszáma

Ha mármost jobban közeledünk az egyes jelenség felé, akkor mindenekelőtt világos, hogy az a munkás, aki élethossziglan egy és ugyanazt az egyszerű műveletet végzi, egész testét e művelet önműködő, egyoldalú szervévé változtatja és ezért kevesebb időt használ fel elvégzésére, mint a kézműves, aki egész sor műveletet hajt végre váltakozva. A kombinált összmunkás azonban, aki a manufaktúra élő mechanizmusát alkotja, csupa ilyen egyoldalú részmunkásból áll. Az önálló kézművességhez képest ezért kevesebb idő alatt többet termelnek, vagyis a munka termelőerejét fokozzák.[27*] Tökéletesedik a részmunka módszere is, miután egy személy kizárólagos funkciójává önállósult. Ugyanannak a korlátozott cselekvésnek folytonos megismétlése és a figyelemnek erre a korlátozott cselekvésre való koncentrálása tapasztalatszerűen megtanít arra, hogyan lehet a kívánt hasznos hatást a legkisebb erőkifejtéssel elérni. Minthogy azonban mindig különböző munkásnemzedékek élnek együtt egyidejűleg és működ-

[27*] „Minél inkább fel lehet osztani és különböző művesekre lehet bízni valamely nagy változatosságú gyártást, szükségképpen annál jobban és gyorsabban, annál kevesebb idő- és munkaveszteséggel lehet azt elvégezni." („The Advantages of the East-India Trade", London 1720, 71. old.)

nek össze ugyanazokban a manufaktúrákban, az így nyert technikai műfogások csakhamar megszilárdulnak, felhalmozódnak és átszállnak nemzedékről nemzedékre.[28*]

A manufaktúra valóban kitermeli a részmunkás virtuozitását azáltal, hogy a szakmák természetadta elkülönülését, amelyet a társadalomban készen talált, a műhely belsejében újratermeli és rendszeresen a végletekig hajtja. Másrészt az, hogy a részmunkát egy ember élethivatásává változtatja, megfelel a korábbi társadalmak ama törekvésének, hogy a szakmákat örökletessé tegyék, kasztokba kövesítsék vagy — ha meghatározott történelmi feltételek az egyénnek olyan változékonyságát hozzák létre, amely a kasztrendszernek ellentmond — céhekbe csontosítsák. A kasztok és céhek ugyanabból a természeti törvényből erednek, amely a növényeknek és állatoknak fajokra és alfajokra való elkülönülését szabályozza, csakhogy bizonyos fejlődési fokon a kasztok örökletességét vagy a céhek kizárólagosságát társadalmi törvénynek nyilvánítják.[29*] „A dakkai muszlinok finomságát, a koromandeli kartonok és más kelmék színeinek pompáját és tartósságát sohasem múlták felül. Pedig ezeket tőke, gépi berendezés, munkamegosztás vagy azon más eszközök bármelyike nélkül termelik, amelyek az európai gyártásnak olyan sok előnyt nyújtanak. A takács elszigetelt egyén, aki a szövetet egy fogyasztó rendelésére készíti, mégpedig a legegyszerűbb szerkezetű szövőszéken, amely néha csak durván összetákolt falécekből áll. Még a lánc felhúzására sincs készüléke, ezért a szövőszéknek egész hosszában elnyúltan kell maradnia, s olyan ormótlan és széles lesz, hogy nem fér el a termelő kunyhójában, aki munkáját ezért a szabad ég alatt kénytelen végezni, ahol azt minden időváltozás megszakítja."[30*] Csak a nemzedékről nemzedékre felhalmozott és apáról fiúra átöröklött külön ügyesség az, amely a hindunak — akár a póknak — ezt a virtuozitást adja. És mégis,

[28*] „A könnyed munka ... hagyományozott ügyesség." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", [London 1827,] 48. old.)

[29*] „Egyiptomban ... a mesterségek is a tökéletesség illő fokára fejlődtek. Mert csupán ebben az országban nem szabad a kézműveseknek egyáltalán beleavatkozniok a polgárok más osztályának ügyleteibe, hanem pusztán a törvény szerint törzsükhöz örökletesen hozzátartozó hivatást űzhetik ... Más népeknél azt látjuk, hogy a mesteremberek túl sok tárgyra osztják el figyelmüket... Hol a földműveléssel kísérleteznek, hol kereskedelmi ügyletekbe bocsátkoznak, hol egyszerre két vagy három mesterséggel foglalkoznak. Szabad államokban legtöbbször a népgyűlésekre szaladgálnak .. Egyiptomban viszont minden kézművest súlyos büntetéssel sújtanak, ha államügyekbe avatkozik vagy egyszerre több mesterséget űz. Hivatásbeli serénységüket így semmi sem zavarhatja .. Ezenkívül, ahogy elődeiktől sok szabályt átvettek, úgy buzgón törekszenek arra, hogy még újabb előnyöket fedezzenek fel." (*Diodorus Siculus*: „Historische Bibliothek" [Történelmi könyvtár], I. könyv, LXXIV. fej. [117—118. old.])

[30*] „Historical and descriptive Account of British India etc." [Történelmi és leíró beszámoló Brit-Indiáról], írták Hugh Murray, James Wilson stb., Edinburgh 1832, II. köt. 449—450. old. Az indiai szövőszék magasnyüstű, azaz a lánc függőlegesen van rajta kifeszítve.

a manufaktúramunkások többségéhez képest az ilyen indiai takács nagyon bonyolult munkát végez.

Egy kézművesnek, aki egy készítmény termelése során a különböző részfolyamatokat egymás után végzi el, hol helyét, hol szerszámait kell változtatnia. Az egyik műveletről a másikra való átmenet megszakítja munkájának folyamát és úgyszólván pórusokat alkot munkanapjában. Ezek a pórusok betömődnek, mihelyt a kézműves egész nap folyamatosan egy és ugyanazt a műveletet végzi, illetve eltűnnek olyan mértékben, ahogyan műveletének váltakozása csökken. A fokozott termelékenység itt vagy az egy adott időközben kifejtett munkaerő nagyobbodásának, tehát a munka növekvő intenzitásának köszönhető, vagy pedig annak, hogy a munkaerő improduktív elfogyasztása csökken. Az az erőkifejtés-többlet ugyanis, amelyet a nyugalomból a mozgásba való minden átmenet megkövetel, az egyszer elért normálsebesség hosszabb tartama esetén kiegyenlítődik. Másrészt a folyamatos egyforma munka szétrombolja az életerő rugalmasságát és lendületét, azét az életerőét, amely éppen a tevékenység váltakozásában leli felüdülését és ingerét.

A munka termelékenysége nemcsak a munkás virtuozitásától, hanem szerszámainak tökéletességétől is függ. Egyazon fajta, például a vágó, fúró, véső, ütő stb., szerszámokat különböző munkafolyamatokban használnak, ugyanabban a munkafolyamatban pedig ugyanaz a szerszám különböző műveletekre szolgál. Mihelyt azonban egy munkafolyamat különböző műveletei elválnak egymástól és minden részművelet a részmunkás kezében a lehető legmegfelelőbb és ezért kizárólagos formára tesz szert, az azelőtt különböző célokra szolgáló szerszámokon változtatásokra van szükség. Formaváltoztatásuk iránya azoknak a különös nehézségeknek a tapasztalataiból adódik, amelyeket a változatlan forma okoz. A munkaszerszámok differenciálódása, ami által egyazon fajtájú szerszámok minden különös hasznos alkalmazásra különös szilárd formát kapnak, és specializálódásuk, ami által minden ilyen külön szerszám csak sajátos részmunkások kezében hat egész terjedelmében — ez jellemzi a manufaktúrát. Csupán Birminghamben mintegy 500 kalapács-változatot termelnek; mindegyikük egy különös termelési folyamatra, sőt jó néhány változat gyakran csak egyazon folyamat különböző műveleteire szolgál. A manufaktúra-időszak egyszerűsíti, tökéletesíti és megsokszorozza a munkaszerszámokat azáltal, hogy a részmunkások kizárólagos külön funkcióihoz idomítja őket.[31*] Ezzel

[31*] Darwin „A fajták eredete" című korszakalkotó művében a növények és az állatok természetes szerveire vonatkozólag megjegyzi: „Ameddig egy és ugyanazon szervnek különféle munkákat kell elvégeznie, változékonyságának egyik oka talán abban található meg, hogy a természetes kiválogatódás a formának minden kis eltérését kevésbé gondosan tartja fenn vagy nyomja el, mint ha ugyanaz a szerv csak egyetlen különös célra volna hivatva. Így olyan kések, amelyek mindenféle dolog vágására hivatottak, egészében egyféle formájúak lehetnek, míg a csak egyféle használatra hivatott szerszámnak minden más használathoz más formájúnak is kell lennie."[94]

egyszersmind megteremti egyik anyagi feltételét a gépi berendezésnek, amely egyszerű szerszámok kombinációja.

A részmunkás és szerszáma alkotják a manufaktúra egyszerű elemeit. Forduljunk most a manufaktúra összalakja felé.

3. A manufaktúra két alapformája — a különnemű manufaktúra és a szerves manufaktúra

A manufaktúra tagozódásának két alapformája van, amelyek alkalmi egybefonódásuk ellenére is két lényegesen különböző fajtát alkotnak, és főként a manufaktúrának gépi üzemű nagyiparrá való későbbi átváltozásakor egészen különböző szerepet játszanak. E kettős jelleg magának a készítménynek a természetéből ered. A készítmény vagy önálló résztermékeknek pusztán mechanikus összeállítása útján jön létre, vagy összefüggő folyamatok és eljárások egymásutánjának köszönheti kész alakját.

Egy mozdony például több mint 5000 önálló részből áll. Mindazonáltal a mozdony nem lehet példa a tulajdonképpeni manufaktúra első fajtájára, mert a nagyipar alkotása. Annál inkább az óra, amelyen William Petty is szemlélteti a munka manufaktúraszerű megosztását. Egy nürnbergi kézműves egyéni művéből az óra számtalan részmunkás társadalmi termékévé lett. Ilyen részmunkás a nyersszerkezet-készítő, az órarugó-készítő, a számlap-készítő, a hajszálrugó-készítő, a kőcsapágy- és horgonykő-készítő, a mutató-készítő, a tok-készítő, a csavar-készítő, az aranyozó. E részmunkásoknak továbbá számos alosztálya van, mint például a kerékgyártó (a réz- és az acélkerekeket ismét más-más készíti), hajtóka-készítő, mutatószerkezet-készítő, acheveur de pignon (aki a kerekeket a hajtókára erősíti, polírozza a fazettákat stb.), csap-készítő, planteur de finissage (aki a különböző kerekeket és hajtókákat a szerkezetbe helyezi), finisseur de barillet (aki a fogakat marja be, a lyukakat megfelelő bőségre dörzsöli, megedzi a beállítószerkezetet és a kilincsszerkezetet), járat-készítő, cilinderjárat esetében ismét cilinder-készítő, gátkerék-készítő, billegő-készítő, requette-készítő (az órát szabályozó rész), planteur d'échappement (tulajdonképpeni járat-készítő); azután a repasseur de barillet (aki a rugóházat és a beállítószerkezetet egészen befejezi), acélpolírozó, kerékpolírozó, csavarfej-polírozó, számfestő, lapkészítő (aki a zománcot a rézre olvasztja), fabricant de pendants (aki csupán a tok füleit csinálja), finisseur de charnière (aki a rézpecket a tok közepébe helyezi stb.), faiseur de secret (aki a fedelet felpattantó rugókat helyezi be a tokba), graveur [vésnök], ciseleur [cizelláló], polisseur de boîte [tokfényező] stb. stb., végül a repasseur, aki az egész órát összeállítja és működő állapotban leszállítja. Az órának csak kevés része fut át különböző kezeken, és mindezek a membra disjecta[95] csak abban a kézben

gyűlnek össze, amely végül mechanikai egésszé kapcsolja őket össze. A kész terméknek és különböző fajta elemeinek e külsőleges viszonya itt, mint hasonló készítményeknél, a részmunkások egyazon műhelyben való kombinációját meghagyja véletlennek. Előfordulhat, hogy magukat a részmunkákat megint egymástól független kézművességekként végzik, mint például Waadt és Neuchâtel kantonban, míg például Genfben nagy óra-manufaktúrák vannak, azaz a részmunkások közvetlenül kooperálnak a tőke parancsnoklása alatt. De a számlapot, a rugót és a tokot még az utóbbi esetben is ritkán készítik magában a manufaktúrában. A kombinált manufaktúraszerű üzem itt csak kivételes viszonyok között hasznot hajtó, mivel a konkurrencia azok között a munkások között, akik otthon akarnak dolgozni, igen nagy, mivel a termelésnek egy tömeg különnemű folyamatra való szétforgácsolása alig engedi meg közös munkaeszközök alkalmazását, s mivel a tőkés a szétszórt gyártás esetén megtakarítja a munkaépületek stb. költségét.[32*] Mindazonáltal ezeknek a részmunkásoknak a helyzete, akik otthon, de egy tőkés (gyáros, établisseur) számára dolgoznak, teljességgel különbözik az önálló kézművesétől, aki saját vevői számára dolgozik.[33*]

A manufaktúra második fajtája, a kiteljesedett formája, olyan készítményeket termel, amelyek összefüggő fejlődési szakaszokon, lépcsőfok-folyamatok egymásutánján haladnak át, amiként például a varrótű-manufaktúrában a drót 72, sőt 92 specifikus részmunkás kezén halad át.

Amennyiben az ilyen manufaktúra eredetileg szétszórt kézműveseket kombinál, csökkenti a készítmény különös termelési szakaszai közti térbeli távolságot. A készítmény egyik stádiumból a másikba való átmenetének ideje megrövidül, és éppúgy megrövidül a munka is, amely ezeket az átmeneteket közvetíti.[34*] A kézművességhez képest így termelőerőt nyernek, s ez a nyereség

[32*] Genf 1854-ben 80 000 órát termelt, Neuchâtel kanton óratermelésének kevesebb mint egyötödét. Chaux-de-Fonds, amely egyetlen óra-manufaktúrának tekinthető, egymaga kétszer annyi órát állít elő évente, mint Genf. 1850-től 1861-ig Genf 750 000 órát szállított. Lásd: „Report from Geneva on the Watch Trade"; „Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.", 6. sz. 1863. Az, hogy a csak összeállított készítmények termelése egymással össze nem függő folyamatokra esik szét, önmagában véve is nagyon megnehezíti az ilyen manufaktúráknak nagyipari gépi üzemmé való átváltozását, ehhez azonban az óra esetében még két másik akadály járul, elemeinek apró és finom volta, valamint az óra luxusjellege, következésképpen változatossága. Így például a legjobb londoni cégek egész éven át alig egy tucat olyan órát készítenek, amelyek hasonlítanak egymásra. A Vacheron & Constantin óragyár, amely sikeresen alkalmazza a gépi berendezést, legfeljebb 3—4 különböző nagyság- és formaváltozatot állít elő.

[33*] Az órakészítésen, a különnemű manufaktúra e klasszikus példáján igen pontosan lehet tanulmányozni a munkaszerszámoknak fent említett, a kézműszerű tevékenység felbontásából eredő differenciálódását és specializálódását.

[34*] „Az emberek ilyen szoros együttélése esetén a szállításnak szükségképpen kevesebbnek kell lennie." („The Advantages of the East-India Trade", 106. old.)

a manufaktúra általános kooperatív jellegéből ered. Másrészt a munka megosztásának a manufaktúrára nézve sajátságos elve feltételezi a különböző termelési szakaszok elszigetelését, amelyek mint megannyi kézműszerű részmunka önállósultak egymással szemben. Az elszigetelt funkciók közti összefüggés helyreállítása és fenntartása szükségessé teszi a készítmény állandó szállítását egyik kézből a másikba és egyik folyamatból a másikba. A nagyipar álláspontjáról tekintve ez mint jellegzetes, költséges és a manufaktúra elvében benne rejlő korlátozottság domborodik ki.[35*]

Ha egy meghatározott mennyiségű nyersanyagot, például a papírmanufaktúrában rongyot vagy a tű-manufaktúrában drótot veszünk szemügyre, akkor azt látjuk, hogy ez a különböző részmunkások kezében termelési szakaszok időbeli lépcsőzetén halad át végső alakjáig. Ha viszont a műhelyt mint összmechanizmust vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a nyersanyag egyidejűleg ott van valamennyi termelési szakaszban. A részmunkásokból kombinált összmunkás szerszámmal felfegyverzett sok keze közül néhánnyal húzza a drótot, miközben más kezeivel és szerszámaival egyidejűleg nyújtja, ismét másokkal vágja, hegyezi stb. A különböző lépcsőfok-folyamatok időbeli egymásutániságból térbeli egymásmellettiséggé változtak. Ezért van az, hogy ugyanakkora időközben több készárut állítanak elő.[36*] Ez az egyidejűség az összfolyamat általános kooperatív formájából ered ugyan, de a manufaktúra nemcsak készen találja a kooperáció feltételeit, hanem részben maga teremti meg őket a kézműszerű tevékenység szétbontása révén. Másrészt a munkafolyamat e társadalmi szervezetét a manufaktúra csak azáltal éri el, hogy az egyes munkást ugyanahhoz a részlethez láncolja.

Minthogy minden részmunkás résztermék egyúttal csupán egy különös fejlődési foka egyazon készítménynek, az egyik munkás vagy az egyik munkáscsoport nyersanyagot szállít a másiknak. Az egyik munkájának az eredménye a másik munkájának kiindulópontja. Az egyik munkás ezért itt közvetlenül foglalkoztatja a másikat. A célul kitűzött hasznos hatás eléréséhez minden egyes részfolyamatban szükséges munkaidőt tapasztalatilag megállapítják, és a manufaktúra összmechanizmusa azon az előfeltételezésen nyugszik, hogy

[35*] „A termelés különböző lépcsőfokainak elszigetelése a manufaktúrában, ami a kézi munka alkalmazásából következik, mérhetetlenül megnöveli a termelés költségeit; a veszteség főleg az egyik folyamatból a másikba való puszta szállításokból ered." („The Industry of Nations" [A nemzetek ipara], London 1855, II. rész, 200. old.)

[36*] „Ez" (a munka megosztása) „időmegtakarítást is eredményez azáltal, hogy a munkát különböző ágaira különíti, amelyek mindegyikének elvégzéséhez ugyanabban a pillanatban lehet hozzáfogni... Azáltal, hogy mindazokat a különböző folyamatokat, amelyeket egy egyénnek külön-külön kellett volna elvégeznie, egyszerre hajtják végre, lehetségessé válik, hogy például teljesen kész tűk sokaságát termeljék ugyanannyi idő alatt, amennyi alatt egy egyes tűt csak levágni vagy meghegyezni lehetett volna." (*Dugald Stewart*: „Works", VIII köt. 319. old.)

adott munkaidő alatt adott eredményt érnek el. Csak ezzel az előfeltételezéssel mehetnek végbe a különböző, egymást kiegészítő munkafolyamatok szakadatlanul, egyidejűleg és térbelileg egymás mellett. Világos, hogy a munkáknak és ennélfogva a munkásoknak ez az egymástól való közvetlen függősége minden egyes munkást rákényszerít, hogy csak a szükséges időt fordítsa funkciójára, és ily módon a munkának egészen más folyamatossága, egyöntetűsége, szabályszerűsége, rendje[37*] és főleg intenzitása jön létre, mint a független kézművességben vagy akár az egyszerű kooperációban. Az, hogy egy árura csak az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt fordítják, az egyáltalában-való árutermelésnél mint a konkurrencia külső kényszere jelenik meg, mivel, felszínesen kifejezve, minden egyes termelőnek az árut piaci árán kell eladnia. A manufaktúrában ezzel szemben magának a termelési folyamatnak technikai törvényévé lesz, hogy adott munkaidő alatt adott termékmennyiséget kell szolgáltatni.[38*]

Különböző műveletek azonban egyenlőtlen időtartamokat vesznek igénybe és ezért egyenlő időközök alatt egyenlőtlen résztermék-mennyiségeket szolgáltatnak. Ahhoz tehát, hogy ugyanaz a munkás napról-napra mindig csak ugyanazt a műveletet végezze, a különböző műveleteknél munkások különböző számarányát kell alkalmazni, például egy betűmanufaktúrában — ahol az öntő óránként 2000 betűt önt, az öntőfej-letörő 4000-et tör le és a betűcsiszoló 8000-et csiszol simára — 4 öntőt és 2 öntőfej-letörőt egy betűcsiszolóra számítva. Itt visszatér a kooperáció elve a maga legegyszerűbb formájában — sok ember egyidejű foglalkoztatása, akik egyenlő fajta munkát végeznek —, de most egy szerves viszony kifejezéseként. A munka manufaktúraszerű megosztása tehát nemcsak egyszerűsíti és megsokszorozza a társadalmi összmunkás minőségileg megkülönböztetett szerveit, hanem létrehoz egy matematikailag szilárd arányt is e szervek mennyiségi terjedelmét, vagyis az egyes külön funkciókban foglalkoztatott munkások vagy munkáscsoportok viszonylagos számát, illetve viszonylagos nagyságát illetően. A munkának ez a manufaktúraszerű megosztása a társadalmi munkafolyamat minőségi tagolásával együtt kifejleszti annak mennyiségi szabályát és arányosságát.

Ha a részmunkások különböző csoportjainak legmegfelelőbb viszonyszámát tapasztalatilag megállapították a termelés meghatározott szintjére nézve, akkor ezt a szintet csak úgy lehet bővíteni, ha minden különös munkáscsoport több-

[37*] „Minél nagyobb minden egyes manufaktúrában a művesek változatossága ... annál nagyobb rendben és annál szabályszerűbben folyik minden munka, szükségképpen annál kevesebb idő kell elvégzéséhez, és a fáradságnak is kevesebbnek kell lennie." („The Advantages etc.", 68. old.)

[38*] Mégis a manufaktúraszerű üzem ezt az eredményt sok ágban csak tökéletlenül éri el, mert a termelési folyamat általános kémiai és fizikai feltételeit nem tudja biztonsággal ellenőrizni.

szörösét alkalmazzák.[39*] Ehhez járul még, hogy ugyanaz az egyén bizonyos munkákat, például a felügyelet munkáját, a részтermékeknek egyik termelési szakaszból a másikba való szállítását stb. nagyobb arányban éppen olyan jól el tud végezni, mint kisebben. E funkciók önállósulása, vagyis különös munkásokra való rábízása tehát csak a foglalkoztatott munkások számának megnagyobbodása esetén lesz előnyössé, de ennek a megnagyobbodásnak azonnal minden csoportot arányosan meg kell ragadnia.

Az egyes csoport — bizonyos számú munkás, aki ugyanazt a részfunkciót végzi — egynemű elemekből áll és az összmechanizmus egy különös szervét alkotja. Különböző manufaktúrákban azonban maga a csoport is tagozott munkaszervezet, az összmechanizmus pedig czeknek az elemi termelő organizmusoknak ismétlése vagy megsokszorozása révén jön létre. Nézzük például az üvegpalack-manufaktúrát. Ez három lényegesen különböző szakaszra oszlik. Az első az előkészítő szakasz: az üvegkeverék készítése, homok, mész stb. összkeverése és ennek a keveréknek folyékony üvegmasszává olvasztása.[40*] Ebben az első szakaszban különböző részmunkásokat foglalkoztatnak, ugyanígy a befejező szakaszban — a palackoknak a szárítókemencéből való kivételében, osztályozásában, csomagolásában stb. A két szakasz között középen foglal helyet a tulajdonképpeni üvegkészítés, vagyis a folyékony üvegmassza feldolgozása. Az üvegkemence mindegyik szájánál egy-egy csoport dolgozik, amelyet Angliában „hole-nak" (lyuknak) neveznek, és amelynek tagjai a következők: egy bottle maker [palackkészítő] vagy finisher [kikészítő], egy blower [fúvó], egy gatherer [összehordó], egy putter up [felrakó] vagy whetter off [lecsiszoló] és egy taker in [átvevő]. Ez az öt részmunkás megannyi külön szerve egyetlen munkaszervezetnek, amely csak mint egység, tehát csak az öt munkás közvetlen kooperációja révén tud működni. Ha az ötrészű testnek egy tagja hiányzik, akkor ez a test megbénul. Egyazon üvegkemencének azonban több nyílása van, Angliában például 4—6, mindegyikükben egy-egy folyékony üveggel teli agyag olvasztótégely van, és mindegyikük egy-egy ugyanilyen öttagú munkáscsoportot foglalkoztat. Az egyes csoportok tagozódása itt közvetlenül a munka megosztásán nyugszik, míg a különböző egyenlő fajta csoportok között a kötelék az egyszerű kooperáció, amely a termelési eszközök

[39*] „Ha a tapasztalat, az egyes manufaktúrák termékeinek különös természete alapján, már megismertetett azzal, mi a legelőnyösebb módja a gyártás részműveletekre hasításának és mekkora az e részműveletekhez szükséges munkások száma, akkor mindazok a vállalatok, amelyek nem e szám pontos többszörösét alkalmazzák, több költséggel fognak gyártani ... Ez az egyik oka az ipari vállalatok roppant kiterjedésének." (*Ch. Babbage*: „On the Economy of Machinery" [A gépi berendezés gazdaságosságáról], London 1832, XXI. fej. 172—173. old.)

[40*] Angliában az olvasztókemence el van választva az üvegkemencétől, ahol az üveget feldolgozzák, míg például Belgiumban ugyanaz a kemence szolgál mind a két folyamat elvégzésére.

egyikét, jelen esetben az üvegkemencét, közös fogyasztás útján gazdaságosabban használja fel. Egy ilyen üvegkemence a maga 4—6 csoportjával üveghutát alkot és egy üveg-manufaktúra nagyobb számú ilyen hutát foglal magában, a termelés bevezető és záró szakaszához való berendezésekkel és munkásokkal együtt.

Végül a manufaktúra, ahogy részben különböző kézművesek kombinációjából ered, ugyanúgy különböző manufaktúrák kombinációjává is fejlődhet. A nagyobb angliai üveghuták például maguk gyártják agyag olvasztótégelyeiket, mert ezeknek jóságától lényegesen függ az, hogy sikerül-e a termék vagy sem. Egy termelési eszköz manufaktúráját itt összekapcsolják a termék manufaktúrájával. S megfordítva, a termék manufaktúrája összekapcsolható olyan manufaktúrákkal, amelyekben a termék maga megint nyersanyagul szolgál vagy amelyeknek a termékeivel később összeteszik. Így például a flint-üveg-manufaktúrát üvegcsiszolással és rézöntéssel kombinálják, mely utóbbi sokféle üvegcikk fémfoglalására szolgál. A különböző kombinált manufaktúrák azután egy összmanufaktúrának térbelileg többé-kevésbé elválasztott részlegei, egyúttal egymástól független termelési folyamatok lesznek, mindegyik saját munkamegosztással. A kombinált manufaktúra — noha egynémely előnyt nyújt — a saját alapzatán nem ér el valóságos technikai egységet. Ez csak gépi üzemmé való átváltozásakor jön létre.

A manufaktúra-időszak, amely az áru termeléséhez szükséges munkaidő csökkentését csakhamar tudatos elvként mondja ki[41]*, szórványosan a gépek használatát is kifejleszti, kiváltképpen bizonyos egyszerű első folyamatok esetében, amelyeket tömegesen és nagy erőkifejtéssel kell kivitelezni. Így például a papír-manufaktúrában a rongyok őrlését hamarosan papírmalmok, a kohászatban az ércek szétzúzását úgynevezett zúzómalmok segítségével végzik.[42]* Minden gépi berendezés elemi formáját a római császárság hagyományozta ránk a vízimalom képében.[43]* A kézművesidőszak hagyta örökül az iránytű, a lőpor, a könyvnyomtatás és az önműködő óra nagy jelentőségű találmányait. Nagyjában és egészében azonban a gépi berendezés azt a mellékszerepet játszsza, amelyet Adam Smith a munka megosztása mellett utal ki neki.[44]* Igen

[41]* Ez látható többek között W. Pettynél, John Bellersnél, Andrew Yarrantonnál, az „Advantages of the East India Trade"-ben és J. Vanderlintnél.

[42]* Franciaország a XVI. század vége felé még mozsarakat és szitákat használ az ércek szétzúzásához és mosásához.

[43]* A gépi berendezés egész fejlődéstörténetét nyomon lehet követni a gabonamalmok történetén. A gyárat angolul még mindig millnek (malomnak] nevezik. A XIX. század első évtizedeiből való német technológiai munkákban még a Mühle [malom] kifejezést találjuk nemcsak valamennyi természeti erővel meghajtott gépi berendezésre, hanem minden olyan manufaktúrára is, amely gépszerű készülékeket alkalmaz.

[44]* Mint ennek az írásnak negyedik könyvében közelebbről látni fogjuk, A. Smith egyetlen új tételt sem állított fel a munka megosztására vonatkozólag. Ami azonban őt mint a manu-

fontossá lett a gépi berendezés szórványos alkalmazása a XVII. században, mert e kor nagy matematikusainak gyakorlati támaszpontot és ösztönzést nyújtott a modern mechanika megteremtésére.

A manufaktúra-időszak sajátos gépi berendezése maga a sok részmunkásból kombinált összmunkás marad. A különböző műveletek, amelyeket egy áru termelője váltakozva végez el és amelyek munkafolyamatának egészében összefonódnak, a termelőt különbözőképpen veszik igénybe. Az egyik művelet több erőt, a másik több jártasságot, a harmadik több szellemi figyelmet stb. követel, márpedig egyazon egyénben ezek a tulajdonságok nem egyenlő fokon vannak meg. A különböző műveletek szétválasztása, önállósítása és elszigetelése után a munkásokat domináló tulajdonságaik szerint osztják el, minősítik és csoportosítják. A munkások természeti különösségei alkotják azt az alapzatot, amelyen a munka megosztása gyökeret ereszt, az egyszer már bevezetett manufaktúra viszont olyan munkaerőket fejleszt ki, melyek természettől fogva csak egyoldalú különfunkcióra alkalmasak. Az összmunkás most valamennyi termelő tulajdonsággal a virtuozitás egyenlő magas fokán rendelkezik és egyúttal a leggazdaságosabban fejti ki őket, mert valamennyi szervét, amelyek különös munkásokban vagy munkáscsoportokban individualizálódnak, kizárólag azok specifikus funkcióira alkalmazza.[45*] A részmunkás egyoldalúsága, sőt tökéletlensége tökéletességévé lesz, mihelyt tagja az összmunkásnak.[46*] Egy egyoldalú funkció megszokása e funkció természetszerű biztonsággal működő szervévé alakítja a részmunkást, az összmechanizmus összefüggése pedig rákényszeríti, hogy a gépalkatrész szabályszerűségével működjék.[47*]

Minthogy az összmunkás különböző funkciói egyszerűbbek vagy összetettebbek, alacsonyabb vagy magasabb fokúak, szerveinek, az egyéni munkaerőknek,

faktúra-időszak összefoglaló politikai gazdászát jellemzi, az az a hangsúly, amelyet a munka megosztására helyez. Az az alárendelt szerep, amelyet a gépi berendezésnek kijelöl, a nagyipar kezdetén Lauderdale-t, egy fejlettebb korszakban Ure-t polémiára késztette. A. Smith a szerszámok differenciálását is — amiben a manufaktúra részmunkásai maguk igen tevékenyen közreműködtek — összecseréli a gépfeltalálással. Ez utóbbiban nem manufaktúramunkások, hanem tudósok, kézművesek, sőt parasztok (Brindley) stb. játszanak szerepet.

[45*] „Azáltal, hogy a gyártást több különböző műveletre osztja, amelyek közül mindegyikhez a jártasságnak és az erőnek különböző foka szükséges, lehetővé válik a manufaktúra tulajdonosa számára, hogy pontosan az egyes műveleteknek megfelelő mennyiségű erőt és jártasságot szerezze be. Ha ellenben az egész munkát egy munkásnak kellene elvégeznie, akkor ugyanannak az egyénnek elég jártassággal kellene rendelkeznie a legkényesebb, és elég erővel a legfáradságosabb műveletekhez." (*Ch. Babbage*, i. m. XIX. fej.)

[46*] Például az izmok egyoldalú fejlődése, a csontok elgörbülése stb.

[47*] Igen helyesen felel Wm. Marshall úr, egy üveg-manufaktúra general managere [vezérigazgatója] a vizsgálóbiztosnak arra a kérdésére, hogyan tartják fenn a foglalkoztatott ifjak serénységét: „Munkájukat semmiképpen nem hanyagolhatják el; ha egyszer elkezdték, folytatniok kell; pontosan olyanok, mint egy gép részei." („Children's Employment Comission, Fourth Report", 1865, 247. old.)

igen különböző fokú kiképzésre van szükségük, és ezért értékük is igen különböző. A manufaktúra tehát kifejleszti a munkaerők hierarchiáját, amelynek megfelel a munkabérek lépcsőzete. Ha egyfelől az egyéni munkást hozzáalkalmazzák és élethosszíglan annektálják egy egyoldalú funkcióhoz, másfelől a különböző munkaműveleteket hozzáidomítják a természetes és szerzett ügyességek e hierarchiájához.[48*] Mindazonáltal minden termelési folyamat feltételez bizonyos egyszerű műveleteket, amelyeket bármely ember el tud végezni. Most ezeket is kiszakítják a tevékenység tartalmasabb mozzanataival való folyamatos összefüggésükből és kizárólagos funkciókká csontosítják.

A manufaktúra ezért minden kézművességben, melyet megragad, létrehozza az úgynevezett tanulatlan munkások osztályát, akiket a kézművesüzem szigorúan kirekesztett. Amikor a manufaktúra az egész munkaképesség rovására virtuozitássá fejleszti a teljességgel egyoldalúvá tett specialitást, akkor a kifejlődés teljes hiányát is specialitássá kezdi már tenni. A hierarchikus lépcsőzet mellett megjelenik a munkásoknak tanultakra és tanulatlanokra való egyszerű szétválasztása. A tanulási költségek az utóbbiak esetében teljesen elesnek, az előbbiekében pedig, a kézművesekhez képest, csökkennek a funkció egyszerűsödése következtében. Mindkét esetben csökken a munkaerő értéke.[49*] Kivétel az, amikor a munkafolyamat szétbontása új összefoglaló funkciókat hoz létre, amelyek a kézművesüzemben egyáltalán nem vagy nem ugyanabban a terjedelemben fordultak elő. A munkaerőnek a tanulási költségek elmaradásából, illetve csökkenéséből eredő viszonylagos elértéktelenedése közvetlenül magába zárja a tőke nagyobb értékesítését, mert minden, ami a munkaerő újratermeléséhez szükséges időt megrövidíti, növeli a többletmunka birodalmát.

[48*] Dr. Ure, a nagyipart felmagasztalva, jobban kitapintja a manufaktúra sajátságos jellegzetességeit, mint a korábbi közgazdászok, akik nem voltak érdekelve a polémiában, sőt mint kortársai, például Babbage, aki mint matematikus és mechanikus felette áll ugyan, de a nagyipart mégis tulajdonképpen csak a manufaktúra álláspontjáról fogja fel. Ure megjegyzi: „A munkásoknak minden egyes külön művelethez való hozzáalkalmazása a munkák elosztásának a lényege." Másrészt ezt az elosztást úgy írja le, mint „a munkák hozzáidomítását a különböző egyéni képességekhez", s végül az egész manufaktúra-rendszert úgy jellemzi, mint „az ügyesség foka szerint megállapított rangsor rendszerét", mint „a munkának az ügyesség különböző fokai szerinti megosztását" stb. (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", 19—23. old. elszórtan.)

[49*] „Minden kézműves ... akinek módot adtak arra, hogy gyakorlás útján egy pontban tökéletesítse magát ... olcsóbb munkássá vált." (*Ure*: „Philosophy etc.", 19. old.)

4. Munka megosztása a manufaktúrán belül és munka megosztása a társadalmon belül

Először a manufaktúra eredetét, azután egyszerű elemeit — a részmunkást és szerszámát —, végül összmechanizmusát vettük szemügyre. Most röviden érintjük a viszonyt a munka manufaktúraszerű megosztása és a munka társadalmi megosztása között, mely utóbbi minden árutermelés általános alapzata.

Ha csak magát a munkát tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek nagy nemeire — földművelésre, iparra stb. — való szétválását általános munkamegosztásnak, e termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését különös munkamegosztásnak és a munkának egy műhelyen belüli megosztását egyes munkamegosztásnak nevezhetjük.[50*]

A munka társadalmon belüli megosztása és az egyéneknek különös hivatásterületekre való megfelelő korlátozása, éppúgy mint a munka manufaktúrán belüli megosztása, egymással ellenkező kiindulópontokból fejlődik ki. A családon belül[50a*], tovább fejlődve a törzsön belül a munka természetadta megosztása jön létre nemi és korkülönbségekből, tehát tisztán fiziológiai alapzaton, s ez a közösség kiterjedése, a népesség növekedése és főleg a különböző törzsek közötti összeütközések, egyik törzsnek a másik által történő leigázása útján kibővíti anyagát. Másrészt, mint korábban megjegyeztem[96], a termékcsere azokon a pontokon jön létre, ahol különböző családok, törzsek, közösségek kerülnek érintkezésbe, a kultúra kezdetén ugyanis nem magánszemélyek, hanem családok, törzsek stb. lépnek önállóan szembe egymással. Különböző közösségek különböző termelési eszközöket és különböző létfenntartási eszközöket találnak készen természeti környezetükben. Termelési módjuk, életmódjuk és termékeik ezért különbözők. E természetadta különbözőség az, amely a közösségek érintkezésekor kölcsönös termékeik cseréjét és ennélfogva

[50*] „A munka megosztása a legkülönfélébb foglalkozások szétválásától tovább halad addig a megosztásig, amikor, mint a manufaktúrában, több munkás osztozik egy és ugyanazon termék elkészítésében." (*Storch*: „Cours d'économie politique", párizsi kiadás, I. köt. 173. old.) „A civilizáció bizonyos fokát elért népeknél az iparkodás háromfajta megosztásával találkozunk: az első, amelyet általánosnak nevezünk, a termelőknek földművelőkre, iparosokra és kereskedőkre való különülését hozza létre és a nemzeti iparkodás három fő ágának felel meg; a második, amelyet különösnek nevezhetnénk, az iparkodás minden nemének fajokra való megosztása ... az iparkodás harmadik megosztása végül, amelyet a foglalatosság, illetve a szó szoros értelmében vett munka megosztásának kellene minősítenünk, az, ami az elkülönült művességekben és mesterségekben kialakul ... ami a manufaktúrák és a műhelyek többségében kialakul." (*Skarbek*: „Théorie des richesses", 84—85. old.)

[50a*] (Jegyzet a 3. kiadáshoz. Az emberi ősállapotok későbbi igen alapos tanulmányozása a szerzőt arra az eredményre vezette, hogy eredetileg nem a család fejlődött törzzsé, hanem fordítva, a törzs volt a vérrokonságon nyugvó emberi társulás eredeti természetadta formája, úgyhogy a törzsi kötelékek kezdődő bomlásából csak később fejlődtek ki a család sokrétűen különböző formái. — *F. E.*)

e termékeknek árukká való fokozatos átváltozását előidézi. A csere nem megteremti a termelési területek különbségét, hanem vonatkozásba hozza a megkülönböztetett területeket és ilymódon egy társadalmi össztermelés többé vagy kevésbé egymástól függő ágaivá alakítja őket. Itt a munka társadalmi megosztása eredetileg különböző, de egymástól független termelési területek cseréje révén jön létre. Ott, ahol a kiindulópont a munka fiziológiai megosztása, egy közvetlenül összetartozó egésznek a különös szervei válnak le egymásról, bomlanak fel — amely felbomlási folyamathoz az idegen közösségekkel való árucsere adja a fő lökést — és önállósulnak addig a pontig, amelyen a különböző munkák összefüggését a termékeknek mint áruknak a cseréje közvetíti. Az egyik esetben a korábban önállóak lettek önállótlanokká, a másikban a korábban önállótlanok önállósultak.

Minden fejlett és árucsere által közvetített munkamegosztás alapzata a város és falu elválása.[51*] Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben.

Ahogyan a munka manufaktúrán belüli megosztásának az egyidejűleg alkalmazott munkások bizonyos száma az anyagi előfeltétele, úgy a munka társadalmon belüli megosztásának a népesség nagysága és sűrűsége, amely itt az egyazon műhelybe való összetömörítés helyébe lép.[52*] Ez a sűrűség azonban viszonylagos valami. Egy viszonylag gyéren benépesült országnak, ha közlekedési eszközei fejlettek, sűrűbb a népessége, mint egy jobban benépesültnek, amelynek fejletlenebbek a közlekedési eszközei, és ilyen értelemben például az amerikai Unió északi államai sűrűbben lakottak, mint India.[53*]

Minthogy az árutermelés és az áruforgalom a tőkés termelési mód általános előfeltétele, a munka manufaktúraszerű megosztása a munkának már bizonyos fejlődési fokig érett megosztását követeli meg a társadalmon belül. Megfordítva, a munka manufaktúraszerű megosztása visszahat, s kifejleszti és sok-

[51*] Sir James Steuart világította meg e kérdést a legjobban. Hogy műve, amely tíz évvel a „Wealth of Nations" előtt jelent meg, manapság mily kevéssé ismert, az többek közt abból látható, hogy Malthus csodálói még csak nem is tudják, hogy a „népesedésről" szóló írásának első kiadásában Malthus a tisztán szónoki részt leszámítva szinte egyebet sem tett, mint lemásolta Steuartot, továbbá Wallace és Townsend papokat.

[52*] „A népesség bizonyos sűrűségére van szükség mind a társadalmi érintkezéshez, mind az erőknek olyan kombinációjához, amely által a munka hozama megnövekedik." (*James Mill*: „Elements etc.", 50. old.) „Ha a munkások száma nő, a társadalom termelőerejének gyarapodása ennek a növekedésnek és a munkamegosztás hatásának szorzatával arányos." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", 120. old.)

[53*] Az 1861 utáni nagy gyapotkereslet következtében Kelet-India némely, különben sűrűn lakott kerületeiben a gyapottermelést a rizstermelés rovására megnövelték. Ezért részleges éhínség támadt, mert a közlekedési eszközök és ezért a fizikai kapcsolat hiánya miatt az egyik kerületben bekövetkező rizskiesést nem lehetett kiegyenlíteni más kerületekből való odahozatallal.

rétűvé teszi a munka társadalmi megosztását. A munkaszerszámok differenciálódásával mindinkább differenciálódnak azok a szakmák, amelyek e szerszámokat termelik.[54*] Ha a manufaktúraszerű üzem olyan szakmát ragad meg, amely eddig fő- vagy mellékszakmaként másokkal összefüggött és amelyet ugyanazok a termelők űztek, azonnal elválás és kölcsönös önállósulás megy végbe. Ha egy árunak egy különös termelési lépcsőfokát ragadja meg, akkor az illető áru különböző termelési lépcsőfokai különböző független szakmákká változnak. Már utaltunk arra, hogy ott, ahol a készítmény részтermékeknek pusztán mechanikusan összeállított egésze, a részmunkák megint külön kézművességekké önállósulhatnak. Hogy a munka megosztását egy manufaktúrán belül tökéletesebben vigyék keresztül, ugyanazt a termelési ágat — nyersanyagainak különbözősége szerint vagy azon különböző formák szerint, amelyekre ugyanaz a nyersanyag szert tehet — különböző, részben egészen új manufaktúrákra hasítják. Így már a XVIII. század első felében csupán Franciaországban több mint száz különböző fajta selymet szőttek, és például Avignonban törvény volt, hogy „minden inas mindig csak egy gyártásfajtának szentelhette magát és egyidejűleg több szövetfajta készítését tanulnia nem volt szabad". A munka területi megosztása, amely különös termelési ágakat az ország különös kerületeihez köt, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmel, amely minden különösséget kiaknáz.[55*] A manufaktúra-időszak számára gazdag anyagot szolgáltat a munka társadalmon belüli megosztásához a világpiac kibővülése és a gyarmati rendszer, amelyek a manufaktúra-időszak általános létfeltételeinek köréhez tartoznak. Nem itt van a helye annak, hogy továbbmenően kimutassuk, miként ragadja meg a munka megosztása a gazdasági terület mellett a társadalom minden más területét, és miként veti meg mindenütt az alapot a szakmaiságnak, a specialitásoknak és az ember felparcellázásának ahhoz a kialakulásához, amely már A. Fergusont, A. Smith tanítómesterét erre a felkiáltásra indította: „Helóták nemzete vagyunk, s nincs közöttünk szabad ember."[56*]

De a számos analógia és ama összefüggések ellenére, amelyek a munkának a társadalmon belüli és az egy műhelyen belüli megosztása között megvannak, e két dolog nemcsak fokozatilag, hanem lényegileg is különbözik egymástól. Az analógia vitathatatlanul ott látszik a legszembeötlőbben, ahol egy belső kötelék különböző üzletágakat köt össze. Például az állattenyésztő nyersbőrö-

[54*] Így a vetélők gyártása már a XVII. században külön iparág volt Hollandiában.

[55*] „Vajon Anglia gyapjú-manufaktúrája nincs-e megosztva különböző részekre vagy ágakra, amelyek különös helyekhez kapcsolódtak, ahol csakis főleg ezeket űzik; finom posztókat Somersetshire-ban készítenek, durvákat Yorkshire-ban, duplaszéleseket Exeterben, selymeket Sudburyben, kreppeket Norwichban, félgyapjúkat Kendalben, takarókat Whitney-ben és így tovább!" (*Berkeley*: „The Querist", 1750, 520. §)

[56*] *A. Ferguson*: „History of Civil Society" [A polgári társadalom története], Edinburgh 1767, IV. rész, II. szakasz, 285. old.

ket termel, a tímár a nyersbőröket cserzett bőrré, a csizmadia a cserzett bőrt csizmává változtatja át. Mindegyikük egy lépcsőfok-terméket termel itt, és a végső kész alak külön munkáik kombinált terméke. Ehhez járul még az a sokféle munkaág, amely az állattenyésztőnek, a tímárnak, a csizmadiának termelési eszközöket szállít. Mármost azt képzelhetnők A. Smithszel együtt, hogy a munkának ez a társadalmi megosztása a manufaktúraszerű megosztástól csak szubjektíven különbözik, tudniillik a szemlélő számára, aki a manufaktúrában a sokféle részmunkát térbelileg egy pillantással átlátja, míg a társadalomban a részmunkák nagy területen való szétszórtsága és a mindegyik külön ágban foglalkoztatott emberek nagy száma elhomályosítja az összefüggést.[57*] De mi hozza létre az összefüggést az állattenyésztő, a tímár, a csizmadia független munkái között? Megfelelő termékeik árukként való létezése. Mi jellemzi ezzel szemben a munka manufaktúraszerű megosztását? Az, hogy a részmunkás nem termel árut.[58*] Csupán a részmunkások közös terméke változik áruvá.[58a*] A munka társadalmon belüli megosztását különböző munkaágak termékeinek

[57*] A tulajdonképpeni manufaktúrákban, úgymond, a munkamegosztás nagyobbnak látszik, mert „azok, akiket a munka mindegyik különböző ágában foglalkoztatnak, gyakran összegyűjthetők ugyanabba a munkahelyiségbe és egyszerre áttekinthetők a szemlélő számára. Azokban a nagy manufaktúrákban" (!) „ellenben, amelyek a népesség nagy tömegének roppant szükségleteit hivatottak kielégíteni, a munka mindegyik különböző ága oly nagy számú munkást foglalkoztat, hogy lehetetlen őket mind ugyanabba a munkahelyiségbe összegyűjteni ... a megosztás korántsem olyan szembeszökő." (*A. Smith*: „Wealth of Nations", I. könyv, I. fej.) Ugyanennek a fejezetnek a híres passzusa, amely e szavakkal kezdődik: „Figyeljük meg a legközönségesebb kézműves vagy napszámos holmiját egy civilizált és virágzó országban stb.", és amely azután tovább ecseteli, milyen számtalan, sokrétű ipar működik össze egy közönséges munkás szükségleteinek kielégítésére, meglehetősen szó szerint le van másolva B. de Mandeville-nek, a „Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits" [A méhek meséje, vagy magánbűnök, közjótétemények] című művéhez fűzött megjegyzéseiből. (Első kiadás megjegyzések nélkül 1705, a megjegyzésekkel 1714.)

[58*] „Semmi olyan nincs többé, amit az egyéni munka természetes díjának nevezhetünk. Mindegyik munkás csak egy egésznek valamely részét termeli, és minthogy egyik résznek sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe keríthet és amiről azt mondhatja: ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak." („Labour Defended against the Claims of Capital" [A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben], London 1825, 25. old.) E kiváló írás szerzője a korábban idézett Th. Hodgskin.

[58a*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ezt a munka társadalmi és manufaktúraszerű megosztása közötti különbséget a jenkiknek gyakorlatilag világították meg. A polgárháború alatt Washingtonban újonnan kieszelt adók egyike a „minden ipari termékre" kivetett 6%-os forgalmi adó volt. Kérdés: Mi egy ipari termék? A törvényhozó felelete: Egy dolog meg van termelve, „ha meg van csinálva" (when it is made), és akkor van megcsinálva, ha eladásra kész. Nézzünk egy példát a sok közül. New Yorkban és Philadelphiában a manufaktúrák azelőtt minden tartozékkal együtt „csináltak" esernyőket. Minthogy azonban egy esernyő mixtum composituma [összetétele] egészen különnemű alkatrészeknek, ez utóbbiak lassanként egymástól függetlenül és különböző helyeken folytatott üzletágak készítményeivé lettek. Ezeknek az üzletágaknak résztermékei most önálló árukként kerültek be az esernyő-manufaktúrába, amely már csak összeállította őket egy egésszé. A jenkik az ilyesfajta cikkeket „assembled

vétele és eladása közvetíti, a részmunkák manufaktúrabeli összefüggését viszont különböző munkaerők ugyanazon — őket kombinált munkaerőként alkalmazó — tőkésnek való eladása. A munka manufaktúraszerű megosztása a termelési eszközöknek egy tőkés kezében való koncentrációját, a munka társadalmi megosztása a termelési eszközöknek sok egymástól független árutermelő között való szétforgácsolását tételezi fel. Míg a manufaktúrában a viszonyszám vagy arányosság vastörvénye meghatározott munkástömegeket meghatározott funkciók alá rendel, addig az árutermelőknek és termelési eszközeiknek a különböző társadalmi munkaágak közötti elosztásában a véletlen és az önkény őzi tarka játékát. A különböző termelési területek ugyan állandóan igyekeznek egyensúlyba jutni, mert egyrészt minden árutermelőnek használati értéket kell termelnie, tehát egy különös társadalmi szükségletet kell kielégítenie — e szükségletek terjedelme azonban mennyiségileg különböző, és a különböző szükséglet-tömegeket egy benső kötelék természetadta rendszerré láncolja össze —; mert másrészt az áruk értéktörvénye meghatározza, mennyit fordíthat a társadalom a rendelkezésére álló egész munkaidejéből egy-egy különös árufajta termelésére. De a különböző termelési területeknek ez az állandó tendenciája, hogy egyensúlyba jussanak, csak ez egyensúly állandó megbomlásával szembeni visszahatásként érvényesül. A munka műhelyen belüli megosztásánál a priori és tervszerűen követett szabály a munka társadalmon belüli megosztásánál csupán a posteriori, mint a piaci árak barométer-változásában észlelhető, az árutermelők szabály nélküli önkényét legyűrő belső, néma természeti szükségszerűség hat. A munka manufaktúraszerű megosztása feltételezi a tőkés feltétlen tekintélyét emberek felett, akik puszta tagjai egy összmechanizmusnak, amely a tőkésé; a munka társadalmi megosztása független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismernek el más tekintélyt, mint a konkurrenciáét, mint a kényszert, amelyet kölcsönös érdekeik nyomása gyakorol rájuk, ahogy az állatok birodalmában is a bellum omnium contra omnes[97] tartja fenn, többé vagy kevésbé, valamennyi faj létezési feltételeit. Ugyanaz a polgári tudat, amely a munka manufaktúraszerű megosztását, a munkás élethossziglani annektálását egy részművelethez és a részmunkás feltétlen alárendelését a tőkének úgy ünnepli, mint a munka olyan megszervezését, amely annak termelőerejét fokozza — ez a polgári tudat ezért éppoly hangosan a társadalmi termelési folyamat minden tudatos társadalmi ellenőrzését és szabályozását az egyéni tőkés sérthetetlen tulajdonjogaiba, szabadságába és önmagát meghatározó „zsenialitásába" való beavatkozásnak bélyegzi. Nagyon jellemző, hogy a gyárrendszer lelkes apologétái a társadalmi munka általános

article-eknek" (összegyűjtött cikkeknek) keresztelték el, amit mint adók gyűjtőhelyei meg is szolgáltak. Így az esernyő először 6% forgalmi adót „gyűjtött össze" mindegyik elemének árára, és ismét 6%-ot saját összárára.

megszervezése ellen nem tudnak súlyosabb dolgot mondani, mint azt, hogy ez az egész társadalmat egyetlen gyárrá változtatná.

A társadalmi munkamegosztás anarchiája és a manufaktúraszerű munkamegosztás zsarnoksága a tőkés termelési mód társadalmában feltételezi egymást, ezzel szemben korábbi társadalmi formák — melyekben a szakmák elkülönülése természetadta módon kifejlődött, azután kikristályosult, és végül törvényesen megszilárdult — egyrészt a társadalmi munka tervszerű és tekintélyen nyugvó megszervezésének képét nyújtják, míg másrészt a munka műhelyen belüli megosztását egészen kizárják, vagy csak törpeméretben, vagy csak szórványosan és véletlenszerűen fejlesztik ki.[59*]

Azok az ősrégi, kis indiai közösségek például, amelyek részben még tovább léteznek, a föld közösségi birtoklásán, a földművelés és a kézművesség közvetlen egyesülésén és a munka bizonyos szilárd megosztásán nyugszanak, amely utóbbi új közösségek létesítése esetén adott tervül és sémául szolgál. E közösségek önmagával beérő termelési egészet alkotnak, melynek termelési területe száz és néhány ezer acre között váltakozik. A termékek fő tömegét a község közvetlen saját szükségletére termelik, nem mint árut; maga a termelés ezért független a munkának az indiai társadalom egészében árucsere által közvetített megosztásától. Csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik mint természetbeni járadék. India különböző részein a közösség formái különbözők. A legegyszerűbb formában a község a földet közösen műveli és ennek termékeit elosztja tagjai között, míg a fonást, szövést stb. minden család házi mellékiparként űzi. Ez egyfajta munkával foglalatoskodó tömeg mellett ott található a „főlakos", aki bíró, rendőr és adószedő egy személyben; a könyvelő, aki a földművelésre vonatkozó számvetést vezeti és minden erre vonatkozó dolgot katasztrál és regisztrál; egy harmadik hivatalnok, aki a bűnözőket üldözi, az idegen utazókat védelmezi és egyik faluból a másikba kíséri; a határcsősz, aki a község határait őrzi a szomszédos községekkel szemben; a vízfelvigyázó, aki a közösségi tartályokból földművelési célokra a vizet szétosztja; a bráhman, aki a vallási kultusz funkcióit végzi; az iskolamester, aki a község gyermekeit a homokban írni és olvasni tanítja; a naptár-bráhman, aki mint csillagjós kijelöli a vetés és az aratás időpontját és megmondja a kedvező vagy kedvezőtlen órákat az összes különös földművelő munkákra; egy kovács és egy ács, akik az összes földművesszerszámokat készítik és javít-

[59*] „... általános szabályként megállapítható, hogy minél kevésbé irányítja a tekintély a munkamegosztást a társadalmon belül, annál jobban kifejlődik a munkamegosztás az üzemen belül és annál inkább alá van vetve egyetlen ember tekintélyének. Eszerint a munkamegosztás szempontjából a tekintély az üzemben és a tekintély a társadalomban fordított arányban állnak egymással." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie etc." [A filozófia nyomorúsága stb.], 130—131. old. [Marx és Engels Művei. 4. köt. 144. old.])

ják; a fazekas, aki az összes edényeket készíti a falu számára; a borbély; a ruhamosó a ruhák tisztítására; az ezüstműves; itt-ott pedig a költő, aki egyes községekben az ezüstművest, másokban az iskolamestert helyettesíti. E tucatnyi személyt az egész község költségére tartják el. Ha a népesség megnő, akkor szűzföldön új községet telepítenek a régi mintájára. A község mechanizmusa a munka tervszerű megosztását mutatja, de a manufaktúraszerű megosztás lehetetlen, mert a piac a kovács, az ács stb. számára változatlan marad, legfeljebb, a falvak nagyságkülönbsége szerint, egy kovács, fazekas stb. helyett kettő vagy három van.[60*] A községi munka megosztását szabályozó törvény itt a természeti törvény rendíthetetlen tekintélyével hat, míg minden különös kézműves, például a kovács stb. hagyományos módon, de önállóan és anélkül, hogy műhelyében bármilyen tekintélyt elismerne, végzi a szakmájához tartozó valamennyi műveletet. Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek — amelyek magukat állandóan ugyanabban a formában termelik újra és amelyek, ha véletlenül szétrombolják őket, ugyanazon a helyen, ugyanazon a néven megint felépülnek — az egyszerű termelő organizmusa[61*] szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változhatatlanságának titkához, amellyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen váltakozása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai.

A céhtörvények, mint már korábban említettük, az egyes mester által foglalkoztatható legények számának igen szigorú korlátozásával tervszerűen megakadályozták a céhmester tőkéssé változását. Úgyszintén legényeket csak abban a kizárólagos kézművességben foglalkoztathatott, amelyben maga mester volt. A céh féltékenyen elhárított minden beavatkozást a kereskedőtőke, a tőke egyetlen szabad formája részéről, amely vele szemben állt. A kereskedő minden árut megvásárolhatott, de a munkát mint árut nem. Csak mint a kézművestermékek elhelyezőjét [Verleger] tűrték meg. Ha külső körülmények a munka további megosztását idézték elő, akkor fennálló céhek alfajokra hasadtak vagy új céhek rakódtak le a régiek mellé, de különböző kézművességeknek egy

[60*] *Mark Wilks* alezredes: „Historical Sketches of the South of India" [Történelmi vázlatok Dél-Indiáról], London 1810—17, I. köt. 118—120. old. Az indiai közösség különböző formáinak jó összeállítása található George Campbell „Modern India" című munkájában. London 1852.

[61*] „... ebben az egyszerű formában éltek az ország lakosai emberemlékezet óta. A falu határok csak ritkán változtak; és noha magukat a falvakat időnként háború, éhinség vagy járvány sújtotta, sőt el is pusztította, ugyanaz a név, ugyanazok a határok, ugyanazok az érdekek, sőt ugyanazok a családok egész korszakokon át folytatódtak. Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a falvak lakosainak; amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül; belső gazdasága nem változik." (*Th. Stamford Raffles*, Jáva volt alkormányzója: „The History of Java" [Jáva története], London 1817, I. köt. 285. old.)

műhelyben való összefogása nélkül. A céhszervezet ezért — bármennyire hozzátartozik is a manufaktúra-időszak anyagi létezési feltételeihez a szakmáknak a céhszervezet által véghezvitt elkülönítése, elszigetelése és kifejlesztése — kizárta a munka manufaktúraszerű megosztását. Nagyjában és egészében a munkás és termelési eszközei továbbra is össze voltak kötve egymással, mint a csiga a csigaházzal, és így hiányzott a manufaktúra első alapzata, a termelési eszközök tőkeként való önállósulása a munkással szemben.

Míg a munkának a társadalom egészén belüli megosztása, akár közvetíti azt az árucsere, akár nem, a legkülönbözőbb fajta gazdasági társadalomalakulatokhoz tartozik, addig a munka manufaktúraszerű megosztása a tőkés termelési mód egészen sajátos teremtménye.

5. A manufaktúra tőkés jellege

Nagyobb számú munkás egyazon tőke parancsnoksága alatt — ez a természetadta kiindulópontja mind egyáltalában a kooperációnak, mind a manufaktúrának. Megfordítva: a munka manufaktúraszerű megosztása az alkalmazott munkáslétszám növekedését technikai szükségszerűséggé fejleszti. A munkás-minimumot, melyet az egyes tőkésnek alkalmaznia kell, most a meglevő munkamegosztás írja elő neki. Másrészt a további megosztás előnyeinek a munkáslétszám további növelése a feltétele, és ez már csak az egyes csoportok megtöbbszörözése útján vihető keresztül. A tőke változó alkotórészével együtt azonban az állandónak is nőnie kell; gyarapodnia kell a közös termelési feltételek, mint például épületek, kemencék stb. terjedelmén kívül nevezetesen — mégpedig a munkások számánál sokkal gyorsabban — a nyersanyagnak is. Az adott idő alatt adott munkamennyiség által elfogyasztott nyersanyag tömege ugyanabban az arányban nő, mint a munkamegosztás következtében a munka termelőereje. Az egyes tőkések kezében levő tőke növekvő minimális terjedelme, illetve a társadalmi létfenntartási eszközöknek és termelési eszközöknek tőkévé való növekvő átváltozása tehát a manufaktúra technikai jellegéből fakadó törvény.[62*]

[62*] „Nem elegendő, hogy a társadalomban meglegyen a kézművességek alosztályokra osztásához szükséges tőke" (úgy kellene mondania, az ehhez szükséges létfenntartási és termelési eszközök); „ezenkívül szükséges, hogy e tőke a vállalkozók kezében elég tetemes tömegekben legyen felhalmozva ahhoz, hogy őket a nagybani munkára képessé tegye ... Minél inkább növekszik a munkamegosztás, annál tetemesebb, szerszámokban, nyersanyagokban stb. meglevő tőkére van szükség ugyanolyan számú munkás állandó foglalkoztatásához." (*Storch*: „Cours d'économie politique", párizsi kiadás, I. köt. 250—251. old.) „A termelési szerszámok koncentrációja és a munkamegosztás éppen olyan elválaszthatatlanok egymástól, mint a politika területén a közhatalom központosítása és a magánérdekek megoszlása." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie etc.", 134. old. [Marx és Engels Művei. 4. köt. 146. old.])

Mint az egyszerű kooperációban, a manufaktúrában is a funkcionáló munkaszervezet a tőke egyik létezési formája. A sok egyéni részmunkásból összetett társadalmi termelési mechanizmus a tőkés tulajdonában van. A munkák kombinációjából eredő termelőerő ezért a tőke termelőerejeként jelenik meg. A tulajdonképpeni manufaktúra nemcsak hogy a tőke parancsnoklása és fegyelme alá veti a korábban önálló munkást, hanem ezenfelül hierarchikus tagozódást is teremt maguk a munkások között. Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjaiban forradalmasítja és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék. Nemcsak hogy a különös részmunkákat különböző egyének között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják, egy részmunka önműködő gépezetévé változtatják[63*] és valóra váltják Menenius Agrippa ízetlen meséjét[95], amely az embert saját teste puszta töredékeként ábrázolja.[64*] A munkás eredetileg azért adja el munkaerejét a tőkének, mert hiányzanak az anyagi eszközei egy áru termeléséhez, most viszont maga az egyéni munkaereje mondja fel a szolgálatot, mihelyt nem adják el a tőkének. Az egyéni munkaerő már csak olyan összefüggésben funkcionál, amely csupán eladása után létezik, a tőkés műhelyében. A manufaktúramunkás, minthogy természeti adottságában képtelenné vált arra, hogy valami önálló dolgot végezzen, termelő tevékenységet már csak mint a tőkés műhelyének tartozéka fejt ki.[65*] Miként a kiválasztott népnek homlokára volt írva, hogy Jehova tulajdona, úgy a munka megosztása a manufaktúramunkásra jegyet üt, amely őt a tőke tulajdonává bélyegzi.

Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, hacsak kis méretben is, de kifejleszt — miként a vadember a háború egész művészetét személyi fortélyként gyakorolja —, most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az

[63*] Dugald Stewart a manufaktúramunkásokat „a munka részleteinek elvégzésére alkalmazott ... eleven automatáknak" nevezi. („Works", VIII. köt. 318. old.)

[64*] A koralloknál minden egyén valóban az egész csoport gyomra. De tápanyagot juttat a csoportnak ahelyett, hogy, mint a római patricius, elszedné tőle.

[65*] „Az a munkás, akinek egy egész mesterség van a kezében, mindenütt hozzáfoghat ipara gyakorlásához és megkeresheti az eszközöket megélhetéséhez: a másik" (a manufaktúramunkás) „csak tartozék, akinek, társaitól elválasztva, nincs többé sem képessége, sem függetlensége, és aki kénytelen elfogadni azt a törvényt, amelyet ráerőszakolni jónak látnak." (*Storch*: „Cours d'économie politique". pétervári kiadás. 1815, I. köt. 204. old.)

koncentrálódik velük szemben a tőkében.[66*] A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik terméke az, hogy az anyagi termelési folyamat szellemi potenciáit mint idegen tulajdont és mint rajtuk uralkodó hatalmat szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az elválási folyamat elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a tudományt mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja és a tőke szolgálatába hajtja.[67*]

A manufaktúrában az összmunkásnak és ezért a tőkének társadalmi termelőerőben való meggazdagodása a munkás egyéni termelőerőkben való elszegényedését feltételezi. „A tudatlanság szülőanyja az iparnak, akárcsak a babonának. A gondolkodás és a képzelőerő alá van vetve a tévedésnek, de a láb vagy a kéz mozgatásának megszokása sem az egyiktől, sem a másiktól nem függ. A manufaktúrák tehát ott virágzanak a leginkább, ahol a leginkább megszabadulnak a szellemtől, olymódon, hogy a műhelyt egy gépnek lehet tekinteni, melynek részei emberek."[68*] Valóban, a XVIII. század közepén egyes manufaktúrák bizonyos egyszerű műveletekre, amelyek azonban gyári titkok voltak, előszeretettel alkalmaztak félkegyelműeket.[69*]

„Az emberek nagy többségének szelleme", mondja A. Smith, „szükségszerűen mindennapi foglalatosságaikból és foglalatosságaikon fejlődik ki. Egy embernek, aki egész életét néhány egyszerű művelet elvégzésére fordítja... nincs alkalma értelmét gyakorolni... Általában olyan ostoba és tudatlan lesz, amennyire ez emberi teremtménynél lehetséges." A részmunkás eltompultságának ecsetelése után Smith így folytatja: „Mozdulatlan életének egyformasága természetesen szellemének bátorságát is megrontja...Szétrombolja még testének energiáját is, és képtelenné teszi arra, hogy erejét lendületesen és kitartóan alkalmazza azon a részletfoglalatosságon kívül, melyre ránevelték. Különös szakmájában való ügyessége így intellektuális, társadalmi és hadi erényeinek rovására megszerzettnek látszik, de minden ipari és civilizált társadalomban ez az az állapot, amelybe a dolgozó szegénynek (the labouring poor), azaz a nép nagy

[66*] *A. Ferguson*: „History of Civil Society", 281. old.: „Az egyik, úgy lehet, megnyerte azt, amit a másik elvesztett."

[67*] „A tudás embere és a termelő munkás messze el vannak választva egymástól, és a tudomány, ahelyett hogy a munkás kezében a munkás saját termelőerőit őneki magának szaporítaná, csaknem mindenütt szembefordult vele ... Az ismeret olyan szerszámmá lesz, amely alkalmas arra, hogy a munkától elválasszák és vele szembeszegezzék." (*W. Thompson*: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth" [Vizsgálódás a gazdagság elosztásának elveiről], London 1824, 274. old.)

[68*] *A. Ferguson*: „History of Civil Society", 280. old.

[69*] *J. D. Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population" [A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története], London 1846, I. köt. 148. old.

tömegének szükségképpen süllyednie kell."[70]* Hogy a néptömegeknek a munkamegosztásból eredő teljes elsatnyulását megakadályozza, A. Smith állami úton való népoktatást javasol, bár óvatosan homöopata adagokban. Ezzel következetesen polemizál francia fordítója és kommentátora, G. Garnier, aki az első francia császárság alatt természetszerűleg szenátorrá vedlett. Szerinte a népoktatás beleütközik a munkamegosztás elemi törvényeibe, és vele „egész társadalmi rendszerünket halálra szánnák". „A munka minden más megosztásához hasonlóan", mondja, „a kétkezi munka és az értelmi munka közötti megosztás[71]* abban a mértékben lesz kifejezettebb és határozottabb, amilyen mértékben gazdagabb lesz a társadalom" (helyesen alkalmazza ezt a kifejezést a tőkére, a földtulajdonra és ezek államára). „A munkának ez a megosztása, mint minden más megosztás, múltbeli haladás okozata és jövőbeli haladás oka... Szabad-e hát a kormánynak ellene hatnia a munka e megosztásának és feltartóztatnia annak természetszerű menetét? Szabad-e az állami bevételek egy részét arra a kísérletre fordítania, hogy a munkának két osztályát, amelyek a maguk megosztására és elválasztására törekszenek, összezavarja és összekeverje?"[72]*

Bizonyos szellemi és testi elnyomorodás elválaszthatatlan még a munkának a társadalom egészén belüli megosztásától is. Minthogy azonban a manufaktúraidőszak a munkaágak e társadalmi széthasítását sokkal tovább viszi, másrészt a ránézve sajátságos megosztással először ragadja meg az egyént életének gyökerénél, ezért először ez az időszak szolgáltat anyagot és ösztönzést az ipari kórtanhoz.[73]*

[70]* *A. Smith*: „Wealth of Nations", V. könyv, I. fej. [III. rész,] II. cikkely. Mint a munkamegosztás hátrányos következményeit kifejtő A. Ferguson tanítványa, A. Smith e pontot illetően nagyon is tisztán látott. Művének bevezetésében, ahol a munkamegosztást ex professo [hivatásszerűen] ünnepli, csak futólag utal a munkamegosztásra mint a társadalmi egyenlőtlenségek forrására. Csak az állami jövedelemről szóló, V. könyvben reprodukálja Fergusont. A „Misère de la philosophie"-ban elmondottam a szükségest Ferguson, A. Smith, Lemontey és Say munkamegosztásra vonatkozó bírálatának történelmi viszonyáról, és ugyancsak ott először ábrázoltam a munka manufaktúraszerű megosztását a tőkés termelési mód sajátos formájaként. (I. m. 122. sk. old. [Marx és Engels Művei. 4. köt. 138—140. old.])

[71]* Ferguson már a „History of Civil Society"-ban, a 281. oldalon, megmondja: „Olyan korszakban, melyben mindent különválasztottak, maga a gondolkodás is külön mesterséggé válhat."

[72]* G. Garnier fordításának V. kötete, 4—5. old.

[73]* Ramazzini, a gyakorlati orvostudomány professzora Padovában, 1713-ban tette közzé „De morbis artificum" [Értekezés a kézművesek betegségeiről] című művét, amelyet 1777-ben lefordítottak franciára, 1841-ben újra kinyomtattak az „Encyclopédie des sciences médicales, 7ème division, Auteurs classiques"-ban. A nagyipar időszaka Ramazzini munkásbetegségkatalógusát természetesen nagyon megnövelte. Lásd többek között „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le dr. A. L. Fonteret", Párizs 1858, és „Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind", 6. köt., Ulm 1840. 1854-ben a Society of Arts[99] az ipari kórtan ügyében vizsgálóbizottságot nevezett ki. Az e bizottság által összegyűjtött

„Egy embert felosztani annyit tesz, mint kivégezni, ha rászolgál a halálos ítéletre, orvul meggyilkolni, ha nem szolgál rá. A munka felosztása egy nép meggyilkolása."[74*]

A munka megosztásán nyugvó kooperáció, vagyis a manufaktúra, kezdeteiben természetadta képződmény. Mihelyt némileg megszilárdult és kiterjedt, a tőkés termelési mód tudatos, tervszerű és rendszeres formájává lesz. A tulajdonképpeni manufaktúra története megmutatja, hogyan nyeri el a munkának a manufaktúrára nézve sajátságos megosztása először tapasztalatszerűen, mintegy a cselekvő személyek háta mögött, a tárgyhoz illő formákat, azután pedig hogyan törekszik — akárcsak a céhes kézművesség — az egyszer megtalált formát hagyományosan megrögzíteni, és hogyan rögzíti is meg egyes esetekben évszázadokon át. Ha ez a forma megváltozik, akkor e változás — hacsak mellékes dolgokban nem — mindig csak a munkaszerszámok forradalma következtében jön létre. A modern manufaktúra — itt nem a gépi berendezésen nyugvó nagyiparról beszélek — vagy már készentalálja a nagy városokban, ahol keletkezik, a disjecta membra poetae-t és csak össze kell gyűjtenie őket szétszórtságukból, így van például a ruhamanufaktúránál; vagy pedig a megosztás elve magától értetődő, amennyiben egyszerűen a kézműszerű termelés különböző műveleteit (például a könyvkötészet esetében) különös munkások kizárólagos sajátjává teszik. Még egyheti tapasztalatba sem kerül ilyen esetekben az egyes funkciókhoz szükséges kezek viszonyszámát megtalálni.[75*]

A kézműszerű tevékenység elemzése, a munkaszerszámok specializálása, a részmunkások kialakítása, továbbá e részmunkásoknak egy összmechanizmussá való csoportosítása és kombinálása révén a munka manufaktúraszerű megosztása megteremti a társadalmi termelési folyamatok minőségi tagozódását és mennyiségi arányosságát, tehát a társadalmi munka meghatározott szervezetét, és ezzel egyúttal kifejleszti a munka új, társadalmi termelőerejét. A munka manufaktúraszerű megosztása, mint a társadalmi termelési folyamat sajátosan tőkés formája — márpedig a készentalált alapzatokon nem is fejlőd-

okmányok listája a „Twickenham Economic Museum" katalógusában található. Nagyon fontos a hivatalos „Reports on Public Health" anyaga. Lásd továbbá *Eduard Reich*, M. D.: „Über die Entartung des Menschen", Erlangen 1868.

[74*] „To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not ... the subdivision of labour is the assassination of a people." (*D. Urquhart*: „Familiar Words" [Bizalmas szavak], London 1855, 119. old.) Hegelnek igen eretnek nézetei voltak a munkamegosztásról. „Művelt embereken mindenekelőtt az olyanok érthetők, akik mindent meg tudnak csinálni, amit mások tesznek" — mondja Jogfilozófiájában.[100]

[75*] A kedélyes hit a feltalálói zsenialitásban, amelyet az egyes tőkés a munka megosztásában a priori gyakorol, már csak német professzoroknál található meg, mint például Roscher úrnál, aki a tőkésnek, kinek Jupiter-fejéből a munka megosztása készen pattan ki, hálaképpen „különféle munkabéreket" ajánl fel. A munka megosztásának nagyobb vagy csekélyebb mérvű alkalmazása az erszény teltségétől és nem a zsenialitás nagyságától függ.

hetett ki másképp, mint a tőkés formában —, csak különös módszer arra, hogy relatív értéktöbbletet hozzanak létre, vagyis hogy a tőke önértékesítését — amit társadalmi gazdagságnak, „Wealth of Nations-nek" stb. neveznek — a munkások rovására növeljék. E megosztás a munka társadalmi termelőerejét nemcsak hogy a munkás helyett a tőkés számára fejleszti ki, hanem az egyéni munkás elnyomorítása révén teszi ezt. A tőke munka feletti uralmának új feltételeit termeli meg. Ezért egyrészt úgy jelenik meg, mint történelmi haladás és szükségszerű fejlődési mozzanat a társadalom gazdasági alakulási folyamatában, másrészt viszont úgy, mint a civilizált és rafinált kizsákmányolás egyik eszköze.

A politikai gazdaságtan, amely mint külön tudomány csak a manufaktúraidőszakban jelentkezik, a munka egyáltalában-való társadalmi megosztását csak a munka manufaktúraszerű megosztásának álláspontjáról veszi szemügyre[76*], mint eszközt arra, hogy ugyanazzal a munkamennyiséggel több árut termeljenek, ennélfogva az árukat olcsóbbítsák és a tőke felhalmozását gyorsítsák. A mennyiség és a csereérték e hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben a klasszikus ókor írói kizárólag a minőséghez és a használati értékhez tartják magukat.[77*] A társadalmi termelési ágak elválása következtében az árukat jobban készítik el, az emberek különböző törekvései és tehetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak[78*]; és korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni.[79*] A munka megosztása tehát tökéletesebbé

[76*] Régebbi írók, mint például Petty, mint az „Advantages of the East India Trade" névtelen szerzője és mások A. Smithnél határozottabban leszögezik a munka manufaktúraszerű megosztásának tőkés jellegét.

[77*] A modernek között kivétel néhány XVIII. századi író, ami a munka megosztására vonatkozólag szinte csak az ókoriakat ismétli, mint például Beccaria és James Harris. Így Beccaria: „A tapasztalat mindenkit megtanít arra, hogy ha kezét és elméjét mindig ugyanolyan fajta munkákhoz és termékekhez használja, akkor könnyebb, bőségesebb és jobb eredményeket ér el, mint ha mindenki elszigetelten, egymaga csinálna minden számára szükséges dolgot... Ily módon az emberek a köz és saját maguk hasznára különféle osztályokra és állapotokra oszlanak." (*Cesare Beccaria*: „Elementi di Economia Pubblica" [A közgazdaságtan elemei], Custodi kiadása, „Parte moderna", IX. köt. 28. old.) James Harris, később Earl of Malmesbury, aki pétervári követségéről írott „Diaries"-e révén vált híressé, maga mondja egy jegyzetében „Dialogue concerning Happiness"-éhez (London 1741[101], később újra lenyomatva a „Three Treatises etc."-ben, III. kiad., London 1772, [292. old.]): „Az egész érv, amelyet annak bizonyítására hoznak fel, hogy a társadalom természetes" (tudniillik a „foglalatosságok megosztása" révén), „Platón Respublikájának második könyvéből való."

[78*] Így az „Odüsszeiá"-ban, XIV. 228: „Más-más munkákban lel más-más ember örömre" és Arkhilokhosz, Sextus Empiricusnál: „Más-más ember más-más munkával vidámodik fel szívében."[102]

[79*] „Értett sok munkához, mindhez rosszul azonban."[103] — Az athéni, mint árutermelő, fölötte érezte magát a spártainak, mert ez utóbbi a háborúban emberekkel ugyan rendelkezhetett, de pénzzel nem, mint ahogy Thuküdidész mondatja Periklésszel abban a beszédében, amelyben az athéniakat a peloponnészoszi háborúra tüzeli: „Testükkel viselni háborút az

teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a csereértéket, az áruk olcsóbbodását. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik mind Platónnál[80*], aki a munka megosztását a rendek társadalmi elválásának alapzataként tárgyalja, mind Xenophónnál[81*], aki jellegzetesen polgári ösztönével már kozelebb kerül

emberek kozul a maguk dolgozók [οἱ αὐτουργοί] készebbek, mint pénzzel." (*Thukudidesz*: I. konyv, 141. fej.) Mégis eszményuk, az anyagi termelesben is, az αὐτάρκεια [autarkia, onmagával beérés] maradt, amely szemben áll a munka megosztásával, „azoknál van ugyanis a jo, akiknél az onmagukkal beerés is". Emellett merlegelnunk kell azt, hogy még a 30 zsarnok bukása idején[104] sem akadt 5000 athéni, akinek ne lett volna foldtulajdona.

[80*] Platon a munka kozossegen beluli megosztását a szukségletek sokoldaluságából és az egyenek hajlamainak egyoldalúságából kiindulva fejti ki. Fő szempontja az, hogy a munkásnak kell igazodnia a műhoz, nem a munek a munkáshoz, ami elkerulhetetlen akkor, ha kulonbozó muvessegeket űz egyszerre, tehát az egyiket vagy a másikat mint mellékmunkát űzi. „Mert a tennivaló nem akar a tevő szabad idejére várni, hanem szukséges, hogy a tevő igazodjék a tennivalóhoz, de ne úgy, mint mellékmunkához. — Ez szukséges. — Eszerint hát tobb lesz minden, meg szebb es konnyebb, ha egy ember egyet csinál, természete szerint es a helyes időben, egyéb foglalatosságtól menten." („De Republica", II. konyv [11. fej.] Baiter, Orelli etc. kiadása). Hasonlóképpen Thukudidésznél, i. m. 142. fej : „A hajózás mesterség, éppúgy, mint akármi más, és nem lehet alkalmilag elófordulo esetekben mellékmunkaként űzni, sőt inkább mellette semmi mást nem lehet mellékmunkaként végezni " Ha a munek, mondja Platon, várnia kell a munkásra, akkor sokszor elszalasztják a termelés kritikus időpontját és elrontják a készítményt, „ἔργον καιρὸν διόλλυται" [a munka helyes ideje veszendóbe megy]. Ezt a platóni eszmét viszontlátjuk az angol fehérítóuzemek tulajdonosainak tiltakozásában a gyári torvény ama záradéka ellen, amely meghatározott étkezesi orat állapít meg valamennyi munkás szamára. Üzletuk nem igazodhat a munkásokhoz, mert „a leperzselés, mosás, fehérítés, mangorlás, préselés és festés kulonbozó muveletei kozul egyiket sem lehet egy adott pillanatban abbahagyni a károsodás kockázata nelkul ... Ugyanazon etkezési óra kikényszerítése az osszes munkasok számára esetleg értékes javakat dönthet a befejezetlen múveletek miatti károsodás kockázatába." Le platonisme où va-t-il se nicher [a platonizmus hová be nem fészkelodik]!

[81*] Xenophón elbeszéli, hogy a perzsa király asztaláról étkeket kapni nemcsak megtisztelő dolog, hanem ezek az étkek sokkal izletesebbek is, mint a tobbiek. „És ebben nincs semmi csodálatos, mert ahogy a tobbi mesterseg a nagy városokban kulönösképp tökéletesult, éppúgy a kiralyi etkeket is egészen sajatosan keszítik el. Mert a kis városokban ugyanaz készít fekvőhelyet, ajtót, eket, asztalt; sokszor ezenfelul még hazakat is épít, és meg van elégedve, ha akár így is elégséges vevókort talál megélhetéséhez. Tisztára lehetetlen, hogy egy ember, aki ilyen sokfélét uz, mindent jól csináljon. A nagy városokban azonban, ahol mindegyik sok vevőre talál, elegendo egy kézművesség is, hogy emberet táplálja. Sőt sokszor nem kell ehhez még egy egész szakma sem, hanem az egyik férficipőket, a másik női cipőket készít. Itt-ott az egyik pusztán a cipők megvarrásából, a másik kiszabásukból él, az egyik pusztán kiszabja a ruhákat, a másik csak összeállítja a darabokat. Szukséges mármost, hogy a legegyszerűbb munka elvégzője munkáját feltétlenul a legjobban is csinálja. Éppígy van a szakácsmesterséggel is." (*Xenophón*: „Cyropaedia" [Kurosz neveltetése], VIII. konyv, 2. fej.) A kizárólagos hangsúly itt a használati érték elérendo jóságán van, ámbár már Xenophon is a munkamegosztás fokát a piac terjedelmétől fuggőnek tudja

a munka műhelyen belüli megosztásához. Platón Respublikája, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejti ki, csak athéni eszményesítése az egyiptomi kasztrendszernek, ahogyan Egyiptom iparı mintaországnak számít más kortársai, például Iszokratész szemében is[82*], és ezt a jelentőségét még a római császárkor gorogjei számára is megtartotta.[83*]

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt, vagyis azon időszak alatt, amelyben a manufaktúra a tőkés termelési mód uralkodó formája, a benne meglevő tendenciák teljes megvalósulása sokoldalú akadályokba ütközik. Ámbár, mint láttuk, a manufaktúra a munkások hierarchikus tagozása mellett a tanult és tanulatlan munkások egyszerű elválását is megteremti, az utóbbiak száma az előbbiek túlnyomó befolyása miatt igen korlátozott marad. Ámbár a kulon műveleteket eleven munkaszervei érettségének, erejének és fejlődésének különböző fokához idomítja és ezért a nők és a gyermekek termelő kiaknázására sarkall, ez a tendencia nagyjában és egészében meghiúsul a férfimunkások szokásain és ellenállásán. Ámbár a kézműszerű tevékenység szétbontása a munkások képzési költségeit és ezért értékét csökkenti, a nehezebb részmunkákhoz továbbra is hosszabb tanulási idő szükséges, és ezt ott is, ahol felesleges, a munkások féltékenyen fenntartják. Például Angliában a laws of apprenticeship [tanonctorvények] hétéves tanidejükkel a manufaktúra-időszak végéig teljes érvényben maradtak, és csak a nagyipar dobta sutba őket. Minthogy a kézműves ugyesség marad a manufaktúra alapzata és a manufaktúrában funkcionáló osszmechanizmusnak nincs maguktól a munkásoktól fuggetlen objektív csontváza, a tőke állandóan viaskodik a munkások engedetlenségével. „Az emberi természet gyengesége", kiált fel Ure barátunk, „oly nagy, hogy minél ugyesebb a munkás, annál önfejűbb és nehezebben kezelhető lesz, és kovetkezésképpen hóbortos hangulataival súlyos károkat okoz az összmechanizmusnak."[84*] Ezért az egész manufaktúra-időszakot végigkíséri a munkások fegyelmezetlensége miatti panasz.[85*] És ha nem állanának rendelkezésunkre egykorú írók tanúskodásai, akkor is az egyszerű tények — hogy a

[82*] „Ő" (Busiris) „mindenkit kulonleges kasztokba osztott ... megparancsolta, hogy mindig ugyanazok űzzék ugyanazokat a foglalatosságokat, mert tudta, hogy azok, akik foglalkozásukat valtogatják, semmifele foglalatosságban nem lesznek alaposak; azok azonban, akik állandoan ugyanannal a foglalkozasnál maradnak, mindent a legtokéletesebben visznek veghez Így hat valoban azt fogjuk latni, hogy a művességek és mesterségek tekintetében jobban felulmultak versenytarsaikat, mint maskulonben a mester a kontart, és a berendezés tekinteteben, amely altal a királyi uralmat és az egyeb allamalkotmányt fenntartják, olyan kiválóak, hogy a hires filozofusok, akik erről beszelni vállalkoznak, Egyiptom államalkotmányát mindenekfelett dicsertek " (*Iszokratész* „Busiris", 8 fej)

[83*] Vo Diodorus Siculus

[84*] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 20 old.

a[85*] A szovegben mondottak sokkal inkább ervenyesek Angliára, mint Franciaországra, és Frnciaorszagra inkabb, mint Hollandiara

XVI. századtól a nagyipar korszakáig a tőkének nem sikerül a manufaktúramunkások egész rendelkezésükre álló munkaidejét hatalmába kerítenie, hogy a manufaktúrák rövid életűek és a munkások be- és kivándorlása következtében elhagyják az egyik országban levő székhelyüket és egy másik országban telepednek meg — könyvtárak helyett beszélnének. „Rendet kell teremteni ilyen vagy olyan módon" — kiált fel 1770-ben az „Essay on Trade and Commerce" többször idézett szerzője. Rendet, visszhangzik 66 évvel később dr. Andrew Ure szájából, a „rend" hiányzott „a munka megosztásának skolasztikus dogmáján" nyugvó manufaktúrában, és „Arkwright megteremtette a rendet".

Amellett a manufaktúra a társadalmi termelést sem egész terjedelmében megragadni, sem mélységében forradalmasítani nem tudta. Mint gazdasági mesterű emelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapzatán. Saját szűk technikai bázisa egy bizonyos fejlődési fokon ellentmondásba került az önmagateremtette termelési szükségletekkel.

A manufaktúra egyik legkiteljesedettebb képződménye a maguknak a munkaszerszámoknak és kiváltképpen a már alkalmazott bonyolult mechanikai készülékeknek a termelésére szolgáló műhely volt. „Egy ilyen műhely", mondja Ure, „a munka megosztását a maga sokféle fokozatában tárta szemünk elé. Fúrónak, vésőnek, esztergapadnak mind megvolt a saját munkása, hierarchikusan tagozottan ügyességük foka szerint."[105] A munka manufaktúraszerű megosztásának ez a terméke maga viszont gépeket termelt. Ezek megszüntetik a kézműszerű tevékenységet mint a társadalmi termelés szabályozó elvét. Így egyrészt elhárítják a technikai okát annak, hogy a munkást élethossziglan egy részfunkcióhoz csatolják. Másrészt leomlanak a korlátok, amelyeket ugyanez az elv a tőke uralmának még útjába állított.

Tizenharmadik fejezet

GÉPI BERENDEZÉS ÉS NAGYIPAR

1. A gépi berendezés fejlődése

John Stuart Mill „A politikai gazdaságtan alapelvei"-ben ezt mondja: „Kérdéses, vajon az összes eddigi mechanikai találmányok megkönnyítették-e a napi fáradságát bármely emberi lénynek."[86*] Ilyesmi azonban semmiképpen nem is célja a tőkés módon alkalmazott gépi berendezésnek. Mint a munka termelőereje minden más fejlődésének, ennek is árukat kell olcsóbbítania és a munkanapnak azt a részét, amelyre a munkásnak önmaga számára van szüksége, megrövidítenie, hogy a munkanap másik részét, amelyet a munkás ingyen ad a tőkésnek, meghosszabbítsa. A gépi berendezés eszköz értéktöbblet termelésére.

A termelési mód forradalmasodásának a manufaktúrában a munkaerő a kiindulópontja, a nagyiparban a munkaeszköz. Először tehát meg kell vizsgálnunk, mi által változik át a munkaeszköz szerszámból géppé, vagyis miben különbözik a gép a kézművesszerszámtól. Itt csak nagy, általános jellemvonásokról van szó, hiszen a társadalomtörténet korszakait éppoly kevéssé választják el elvontan merev határvonalak, mint a földtörténet korszakait.

Matematikusok és mechanikusok — hellyel-közzel angol közgazdászok is megismétlik ezt — a szerszámot egyszerű gépnek és a gépet összetett szerszámnak jelentik ki. Nem látnak itt lényeges különbséget, sőt az egyszerű mechanikai potenciákat is, például az emelőt, a lejtőt, a csavart, az éket stb., gépeknek nevezik.[87*] Valóban minden gép ezekből az egyszerű potenciákból áll, bármennyire burkoltan és kombináltan vannak is meg benne. Gazdasági nézőpontból azonban ez a kijelentés mit sem ér, mert hiányzik belőle a történelmi

[86*] „It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Millnek ezt kellett volna mondania: „bármely emberi lénynek, aki nem más emberek munkájából táplálkozik", a gépi berendezés ugyanis az előkelő semmittevők számát kétségtelenül nagyon szaporította.

[87*] Lásd például Hutton „Course of Mathematics"-jét [Matematikai előadások].

elem. Mások a szerszám és a gép közötti különbséget abban keresik, hogy a szerszámnál az ember a mozgatóerő, a gépnél pedig az emberitől különböző természeti erő, mint az állat, a víz, a szél stb.[88*] Ezek szerint az ökörfogatos eke, amely a legkülönbözőbb termelési korszakokhoz tartozik hozzá, gép volna, Claussen circular loomja [körkötőgépe] pedig, amelyet egyetlen munkás mozgat és amely percenként 96 000 hurkot készít, puszta szerszám. Sőt, ugyanez a loom szerszám volna, ha kézzel, és gép, ha gőzzel mozgatják. Minthogy az állati erő alkalmazása az emberiség egyik legrégibb találmánya, valójában a gépi termelés megelőzte volna a kézműves termelést. Amikor John Wyatt 1735-ben bejelentette fonógépét és vele a XVIII. század ipari forradalmát, egy szóval sem említette, hogy ember helyett szamár hajtja a gépet, és mégis e szerep a szamárnak jutott. Egy gép, amellyel „ujjak nélkül lehet fonni" — így hangzott programja.[89*]

Minden kifejlődött gépi berendezés három lényegileg különböző részből áll, a mozgatógépből, az átviteli mechanizmusból, végül a szerszámgépből vagy munkagépből. A mozgatógép az egész mechanizmus hajtóerejeként működik. Létrehozza saját mozgatóerejét, mint a gőzgép, a kalorikus gép[106], az elektromágneses gép stb., vagy pedig rajta kívül álló, már kész természeti erőtől kapja a lökést, mint a vízikerék a víz esésétől, a szélkerék a széltől stb. Az átviteli mechanizmus, amely lendkerekekből, hajtótengelyekből, fogaskerekekből, csi-

[88*] „Ebből a nézőpontból aztán éles határt lehet vonni szerszám és gép közé: ásó, kalapács, véső stb., emelő- és csavarszerkezetek, amelyek számára, ha mégoly mesterségesek is egyébként, az ember a mozgatóerő ... mindez a szerszám fogalmába tartozik; míg az ekét az őt mozgató állati erővel, a szél- és egyéb malmokat a gépekhez kell számítani." (*Wilhelm Schulz*: „Die Bewegung der Produktion" [A termelés mozgása], Zürich 1843, 38. old.) Némely tekintetben dicséretreméltó írás.

[89*] Már Wyatt előtt alkalmaztak — habár igen tökéletlen — gépeket az előfonáshoz, valószínűleg először Itáliában. Egyáltalán a technológia kritikai története kimutatná, hogy a XVIII. század bármely találmánya mennyire nem egyetlen egyéné. Eddig még nem létezik ilyen mű. Darwin ráirányította az érdeklődést a természeti technológia történetére, azaz a növényi és állati szerveknek mint a növények és állatok életét szolgáló termelési szerszámoknak a képződésére. Nem érdemel-e a társadalmi ember termelő szerveinek — minden különös társadalmi szervezet anyagi bázisának — képződéstörténete ezzel egyenlő figyelmet? És nem lehetne-e ezt könnyebben megírni, hiszen — mint Vico mondja — az emberi történet abban különbözik a természettörténettől, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk? A technológia felfedi az ember aktív magatartását a természettel szemben, felfedi életének közvetlen termelési folyamatát, és ezzel társadalmi életviszonyainak és az ezekből fakadó szellemi képzeteknek termelési folyamatát is. Sőt minden vallástörténet is, amely ettől az anyagi bázistól elvonatkoztat — kritikátlan. Valóban sokkal könnyebb elemzés révén a vallási ködképződmények földi magvát megtalálni, mint fordítva, a mindenkori valóságos életviszonyokból kifejteni égivé magasztosított formáikat. Az utóbbi az egyetlen materialista és ezért tudományos módszer. Az elvontan természettudományos materializmusnak — amely a történelmi folyamatot kizárja — fogyatékosságai láthatók már szóvivőinek elvont és ideologikus képzeteiből, mihelyt túlmerészkednek specialitásukon.

gakerekekből, vezető rudazatból, kötelekből, szíjakból, a legkülönbözőbb fajtájú közlőművekből és előtétekből van összetéve, szabályozza a mozgást, ahol szükséges, átváltoztatja formáját, például egyenesvonalúból körformájúvá, s elosztja és átviszi a szerszámgépekre. A mechanizmusnak e két része csak arra való, hogy a mozgást közölje a szerszámgéppel, ami által ez a munkatárgyat megragadja és célirányosan megváltoztatja. A gépi berendezés utóbbi része, a szerszámgép az, amelyből a XVIII. századi ipari forradalom kiindúl. Még napról napra újólag ez a kiindulópont, valahányszor kézműves üzem vagy manufaktúra üzem gépi üzemmé alakul át.

Ha mármost a szerszámgépet, vagyis a tulajdonképpeni munkagépet közelebbről megnézzük, akkor nagyjában és egészében — ha sokszor nagyon módosult formában is — azok a készülékek és szerszámok jelennek meg újra, amelyekkel a kézműves és a manufaktúramunkás dolgozik, de most nem úgy, mint az embernek, hanem mint egy mechanizmusnak a szerszámai, vagyis mint mechanikai szerszámok. Az egész gép vagy csak többé-kevésbé megváltozott mechanikai kiadása a régi kézművesszerszámnak, mint a mechanikai szövőszék esetében[90*], vagy pedig a munkagép vázára alkalmazott tevékeny szervek régi ismerőseink, mint az orsók a fonógép, a tűk a harisnyakötőgép, a fűrészlapok a fűrészgép, a kések a darabológép esetében stb. E szerszámoknak a munkagép tulajdonképpeni testétől való különbsége még a születésükre is kiterjed. Ezeket ugyanis még mindig nagyrészt kézműszerűen vagy manufaktúraszerűen termelik és csak később erősítik rá a munkagép gépileg termelt testére.[91*] A szerszámgép tehát olyan mechanizmus, amely a megfelelő mozgás közlése után szerszámaival elvégzi ugyanazokat a műveleteket, amelyeket korábban a munkás végzett el hasonló szerszámokkal. Hogy mármost a hajtóerő az emberből indul-e ki vagy megint csak egy gépből, a dolog lényegén mit sem változtat. A tulajdonképpeni szerszámnak az emberről egy mechanizmusra való átvitele után gép lép a puszta szerszám helyére. A különbség azonnal szembeötlik, akkor is, ha még mindig maga az ember az elsődleges mozgató [erster Motor]. A munkaszerszámok száma, melyekkel az ember egyidejűleg hatni tud, korlátozva van természetes termelési szerszámainak, saját testi szerveinek száma által. Németországban eleinte megkísérelték, hogy egy fonómunkással két rokkát hajtassanak, tehát hogy egyidejűleg két kezével és két lábával dolgoztassák. Ez túl megerőltető volt. Később feltaláltak egy kétorsós, lábbal haj-

[90*] Nevezetesen a mechanikai szövőszék eredeti formáján az első pillantásra felismerhető a régi szövőszék. Modern formájában lényegesen megváltozottan jelenik meg.

[91*] Csak körülbelül 1850 óta gyártják a munkagépek szerszámainak egyre nagyobb részét gépileg Angliában, ámbár nem ugyanazok a gyárosok, akik maguk a gépeket készítik. Ilyen mechanikai szerszámok gyártására szolgáló gépek például az automatic bobbin-making engine [automatikus fonóhüvelykészítő gép], a card-setting engine [kárttűző gép], a nyüstszálkészítő gépek, a mule- és throstle-orsók kovácsolására szolgáló gépek.

tott rokkát, de azok a fonóvirtuózok, akik egyidejűleg két fonalat tudtak fonni, csaknem olyan ritkák voltak, mint a kétfejű emberek. A jenny[107] ellenben eleve 12—18 orsóval fon, a harisnyakötőgép sok ezer tűvel köt egyszerre stb. A szerszámok száma, melyekkel egyazon szerszámgép egyidejűleg játszik, eleve megszabadult ama szerves korláttól, mely a munkás kézművesszerszámát szűkre szabja.

Sok kézművesszerszámnál annak a különbségnek, amely az ember mint puszta hajtóerő és mint a tulajdonképpeni operátorral dolgozó munkás között fennáll, érzékileg különvált létezése van. Például a rokkánál a láb csak hajtóerőként hat, míg a tulajdonképpeni fonóműveletet a kéz végzi, amely az orsón dolgozik, húz és sodor. A kézművesszerszámnak éppen ez utóbbi részét ragadja meg az ipari forradalom elsőnek, és eleinte még meghagyja az embernek — azon új munka mellett, hogy a gépre szemével felügyeljen és annak tévedéseit kezével kijavítsa — a hajtóerő pusztán mechanikus szerepét. Olyan szerszámok ellenben, amelyekre az ember eleve csak mint egyszerű hajtóerő hat — mint például egy malom forgattyújának forgatásakor[92*], szivattyúzáskor, a fújtató karjának fel és le mozgatásakor, mozsárban töréskor stb. —, igaz, elsőnek idézik elő az állatok, a víz, a szél mozgatóerőként való alkalmazását.[93*] Ezek a szerszámok részben a manufaktúra-időszakban, szórványosan pedig már sokkal előtte gépekké nőnek, de nem forradalmasítják a termelési módot. Hogy kézműszerű formájukban is gépek már, az a nagyipar időszakában mutatkozik meg. Azok a szivattyúk például, amelyekkel a hollandusok 1836—37-ben a haarlemi tavat kiszivattyúzták, a közönséges szivattyúk elve szerint voltak szerkesztve, csakhogy dugattyúikat emberi kezek helyett óriási gőzgépek hajtották. A kovács közönséges és igen tökéletlen fújtatóját Angliában olykor még ma is átalakítják mechanikai légszivattyúvá pusztán azáltal, hogy karját gőzgéppel kötik össze. Maga a gőzgép, ahogyan a XVII. század végén a manufaktúra-időszak alatt feltalálták, és ahogyan a XVIII. század 80-as éveinek elejéig tovább létezett[94*], nem idézett elő ipari forradalmat. Éppen fordítva, a szerszámgépek megalkotása volt az, ami a forradalmasított gőzgépet szük-

[92*] Mózes, az egyiptomi mondja: „Ne kösd be az ökörnek száját, mikor nyomtat."[108] A keresztény-germán emberbarátok viszont a jobbágynak, akit az őrléshez hajtóerőként alkalmaztak, egy nagy fakorongot raktak a nyakába, hogy kezével ne vihessen lisztet a szájához.

[93*] Részben az erős esésű vizek hiánya, részben a különbeni vízfelesleg elleni harc arra kényszerítette a hollandusokat, hogy a szelet alkalmazzák hajtóerőül. Magát a szélmalmot Németországból kapták, ahol ez a találmány csinos harcot idézett elő a nemesség, a papok és a császár közt amiatt, hogy hármójuk közül ugyan kit „illet" a szél. Luft macht eigen [a levegő tulajdonná, illetve jobbággyá tesz], mondották Németországban, míg a szél Hollandiát szabaddá tette. Amit itt tulajdonná tett, az nem a hollandus volt, hanem a föld, a hollandus számára. Még 1836-ban 12 000, összesen 6000 lóerőnyi szélmalmot alkalmaztak Hollandiában, hogy az ország kétharmad részét a mocsárrá való visszaváltozástól megvédjék.

[94*] Bár Watt első, úgynevezett egyszeresen működő gőzgépe már nagyon tökéletesítette, mégis ebben a formájában puszta emelőgép maradt víz és sólé számára.

ségessé tette. Mihelyt az ember, ahelyett hogy a szerszámmal hatna a munkatárgyra, már csak hajtóerőként hat egy szerszámgépre, a hajtóerőnek emberi izom álöltözetében való fellépése véletlenné lesz, és helyébe a szél, a víz, a gőz stb. léphet. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az ilyen változás gyakran nagy technikai módosításokat idéz elő az eredetileg kizárólag emberi hajtóerőre szerkesztett mechanizmusban. Manapság minden gépet, amelynek előbb még utat kell törnie magának, pl. varrógépet, kenyérdagasztó gépet stb., hacsak rendeltetésük eleve nem teszi lehetetlenné a kis méretet, úgy szerkesztenek meg, hogy emberi és tisztán mechanikai hajtóerőre egyaránt alkalmas legyen.

A gép, amelyből az ipari forradalom kiindul, az egyetlen szerszámot kezelő munkást olyan mechanizmussal helyettesíti, amely ugyanazon vagy egyenlő fajta szerszámok tömegével egyszerre operál és amelyet egyetlen hajtóerő mozgat, bármilyen is annak formája.[95*] Itt áll előttünk a gép, de csak mint a gépi termelés egyszerű eleme.

A munkagép terjedelmének és egyidejűleg operáló szerszámai számának kibővülése tömegesebb mozgató mechanizmust, e mechanizmus pedig saját ellenállásának legyőzésére az emberinél hatalmasabb hajtóerőt feltételez, nem beszélve arról, hogy az ember egyforma és folytonos mozgás termelésére igen tökéletlen szerszám. Feltételezve, hogy az ember már csak mint egyszerű hajtóerő hat, tehát szerszáma helyébe egy szerszámgép lépett, a természeti erők most már mint hajtóerőt is helyettesíthetik. A manufaktúra-időszakból ránk maradt valamennyi nagy mozgatóerő közül a lóerő volt a legrosszabb, részint mert a lónak saját feje van, részint mert költséges és gyárakban csak korlátozott mértékben alkalmazható.[96*] Mégis, a lovat a nagyipar gyermekkorában

[95*] „Mindezen egyszerű szerszámok egyesülése, egyetlen motor által mozgásba hozva — gépet alkot." (*Babbage*: „On the Economy of Machinery" [136. old.])

[96*] John C. Morton 1859 decemberében a Society of Artsban felolvasott egy tanulmányt a „földművelésben alkalmazott erőkről". Ebben többek között ezeket mondta: „Minden javítás, amely előmozdítja a talaj egyformaságát, alkalmazhatóbbá teszi a gőzgépet tisztán mechanikai erő előállítására ... Lóerőre ott van szükség, ahol girbegurba sövények és más akadályok meggátolják az egyforma cselekvést. Ezek az akadályok napról napra inkább eltűnnek. Olyan műveletekben, amelyek inkább az akarat kifejtését követelik meg és kevésbé a valóságos erőt, csakis az emberi szellem által percről percre irányított erő, tehát emberi erő alkalmazható." Morton úr ezután gőzerőt, lóerőt és emberi erőt redukál a gőzgépeknél szokásos mértékegységre, ti. arra az erőre, amely 33 000 fontot egy perc alatt egy láb magasra emel, és kiszámítja, hogy egy gőzlóerő költsége a gőzgépnél 3 d., a lónál pedig 5 $^1/_2$ d. óránként. Továbbá a lovat egészségének teljes fenntartásával csak 8 órán át lehet naponta alkalmazni. Gőzerő révén a művelt földön az egész év folyamán minden hét ló közül legalább hármat meg lehet takarítani, olyan önköltségi áron, amely nem nagyobb, mint a nélkülözhetővé tett lovaké az alatt a három vagy négy hónap alatt, amelyre valóságos felhasználásuk korlátozódik. Végül a gőzerő, azon mezőgazdasági műveleteknél, ahol alkalmazható, a lóerőhöz képest megjavítja a készítmény minőségét. A gőzgép munkájának elvégzésére 66 munkást kellene alkalmazni, óránként összesen 15 sh.-ért, a lovak munkájának elvégzésére pedig 32 embert, összesen 8 sh.-ért óránként.

gyakran alkalmazták, amit az egykorú mezőgazdászok siránkozásán kívül már a mechanikai erőnek lóerőben való, máig fennmaradt kifejezése is tanúsít. A szél túl állhatatlan és ellenőrizhetetlen volt, és ezenkívül Angliában, a nagyipar szülőhelyén, már a manufaktúra-időszak alatt túlnyomórészt vízierőt alkalmaztak. Már a XVII. században megkísérelték, hogy két forgókövet, tehát két őrlőjáratot is, egy vízikerékkel hozzanak mozgásba. Az átviteli mechanizmus felduzzadt terjedelme azonban ekkor összeütközésbe került a most már elégtelen vízierővel, és ez az egyik körülmény, amely a súrlódás törvényeinek pontosabb vizsgálatára indított. Éppúgy a mozgatóerő egyenetlen hatása az olyan malmoknál, amelyeket lengőkarokkal való lökéssel és húzással hoztak mozgásba, a lendkerék elméletére és alkalmazására vezetett,[97*] amely később olyan fontos szerepet játszik a nagyiparban. Ilymódon fejlesztette ki a manufaktúra-időszak a nagyipar első tudományos és technikai elemeit. Arkwright throstle-fonodáját kezdettől fogva vízzel hajtották. De a vízierőnek mint uralkodó hajtóerőnek a használata is megnehezítő körülményekkel járt együtt. Nem lehetett tetszőlegesen növelni és hiányán nem lehetett segíteni, olykor felmondta a szolgálatot és mindenekelőtt merőben helyi természetű volt.[98*] Csak Watt második, úgynevezett kettősen működő gőzgépével találtak olyan elsődleges mozgatót, amely — szén és víz elfogyasztása révén — maga állítja elő mozgatóerejét, amelynek erőpotenciája teljességgel az ember ellenőrzése alatt áll, amely mozgékony és a mozgatás eszköze, amely városi, nem pedig falusi, mint a vízikerék, amely lehetővé teszi a termelés városokban való koncentrációját, ahelyett hogy, mint a vízikerék, szétszórná a vidéken[99*], amely technológiai alkalmazását tekintve egyetemes, a székhelyét illetően viszonylag kevéssé függ helyi körülményektől. Watt lángelméje megmutatkozik az 1784 áprilisában kiváltott szabadalom részletezésében, amelyben gőzgépét nem mint egy különös célokra szolgáló találmányt, hanem mint a nagyipar általános szereplőjét írja le. Olyan alkalmazásokra utal itt, amelyek közül némelyiket, mint például a gőzkalapácsot, több mint fél évszázaddal később vezették csak be. De kétségbe vonta a gőzgépnek tengerhajózásra való alkalmazhatóságát.

[97] Faulhaber, 1625; De Cous, 1688.

[98*] A turbinák modern találmánya megszabadítja a vízierő ipari kiaknázását sok korábbi korlátjától.

[99*] „A textil-manufaktúrák első idejében a gyár helye olyan folyóvíz létezésétől függött, amelynek elegendő esése volt ahhoz, hogy egy vízikereket forgasson; és bár a vízimalmok létesítése az otthonipar-rendszer felbomlásának kezdete volt, mégis a malmok, amelyeket szükségszerűen folyóvizek mellé helyeztek el, gyakran tekintélyes távolságra egymástól, inkább egy falusi mintsem városi rendszer részei voltak; csak a gőzerőnek a vízierő helyettesítőjeként való bevezetése után tömörültek a gyárak városokban és olyan helyeken, ahol a gőz termeléséhez szükséges szén és víz elegendő mennyiségben található. A gőzgép az ipari városok szülőanyja." (A. Redgrave megállapítása, „Reports of the Insp. of Fact. 30th April 1860", 36. old.)

Utódai, Boulton és Watt, 1851-ben a londoni ipari kiállításon roppant gőzgépet állítottak ki ocean steamerek [óceánjáró gőzösök] számára.

Miután előbb a szerszámok az emberi szervezet szerszámaiból egy mechanikai készülék, a szerszámgép szerszámaivá változtak át, most már a mozgatógép is önálló, az emberi erő korlátai alól teljesen felszabadult formát kapott. Ezzel az egyes szerszámgép, amelyet eddig szemügyre vettünk, a gépi termelés puszta elemévé süllyed. Egy mozgatógép most már sok munkagépet hajthatott egyidejűleg. A mozgatógép az egyidejűleg mozgatott munkagépek számával nő, és az átviteli mechanizmus szerteágazó apparátussá tágul.

Ezek után kétféle dolgot kell megkülönböztetnünk: sok egyenlő fajta gép kooperációját és a géprendszert.

Az egyik esetben az egész készítményt ugyanaz a munkagép csinálja. Végrehajtja mindazokat a különböző műveleteket, amelyeket egy kézműves a szerszámával, például a takács a szövőszékével elvégzett, vagy amelyeket kézművesek különböző szerszámokkal, akár önállóan, akár egy manufaktúra tagjaiként sorjában hajtottak végre.[100*] Például a modern levélboríték-manufaktúrában egy munkás a papírt hajtogatta a simítócsonttal, a másik a ragasztót kente fel, a harmadik áthajtotta a nyelvet, amelyre a névjelet nyomják rá, a negyedik a névjelet domborította stb., és mindegyik ilyen részműveletnél minden egyes borítéknak újabb kézbe kellett kerülnie. Egyetlen borítékgyártó gép mindezeket a műveleteket egy csapásra elvégzi, és 3000, sőt több borítékot készít óránként. Az 1862. évi londoni ipari kiállításon bemutattak egy amerikai papírzacskókészítő gépet, amely felvágja a papírt és 300 darabot enyvez, hajtogat és fejez be percenként. A manufaktúrában megosztott és sorrendben végzett összfolyamatot itt egy munkagép végzi el, amely különböző szerszámok kombinációja révén hat. Mármost akár csupán mechanikai újjászületése az ilyen munkagép egy bonyolultabb kézművesszerszámnak, akár kombinációja különböző fajta egyszerű, manufaktúraszerűen specializált szerszámoknak — a gyárban, azaz a gépi üzemre alapozott műhelyben mindannyiszor újra megjelenik az egyszerű kooperáció, mégpedig először is (a munkástól itt eltekintünk) mint egyenlő fajta és egyidejűleg összeműködő munkagépek térbeli összetömörülése. Így a szövőgyár sok mechanikai szövőszéknek, a konfekciógyár sok varrógépnek ugyanabban a munkaépületben való egymás mellett léte folytán jön létre.

[100*] A manufaktúraszerű megosztás álláspontjáról nézve a szövés nem egyszerű, hanem ellenkezőleg, bonyolult kézműszerű munka volt, és ezért a mechanikus szövőszék olyan gép, amely nagyon sokféle műveletet végez. Egyáltalában téves elképzelés az, hogy a modern gépi berendezés eredetileg olyan műveleteket kerített hatalmába, amelyeket a munka manufaktúraszerű megosztása leegyszerűsített. A fonást és szövést a manufaktúra-időszakban új fajtákra különítették, szerszámaikat tökéletesítették és változatossá tették, de maga a munkafolyamat, amely semmi módon nem volt megosztva, kézműszerű maradt. Nem a munka, hanem a munkaeszköz az, amiből a gép kiindul.

De itt technikai egység létezik, mert a sok egyenlő fajta munkagép egyidejűleg és egyenlően kapja impulzusát az átviteli mechanizmus révén a közös elsődleges mozgató szívverésétől, és ez a mechanizmus részben szintén közös, mert csak külön kifutások ágaznak ki belőle minden egyes szerszámgéphez. Ahogy a sok szerszám egy munkagép szerveit, éppúgy a sok munkagép most már csak ugyanazon mozgató mechanizmus egyenlő fajta szerveit alkotja.

Tulajdonképpeni géprendszer azonban csak ott lép az egyes önálló gép helyébe, ahol a munkatárgy különböző lépcsőfok-folyamatok összefüggő során fut át, amelyeket különböző fajta, de egymást kiegészítő szerszámgépek láncolata visz véghez. Itt újra megjelenik a manufaktúrára jellemző, munkamegosztás útján megvalósuló kooperáció, de most már részmunkagépek kombinációjaként. A különböző részmunkások — a gyapjú-manufaktúrában például a gyapjúverők, gyapjúfésülők, gyapjúnyírók, gyapjúfonók stb. — sajátos szerszámai most sajátossá lett munkagépek szerszámaivá változnak át, és e munkagépek mindegyike egy különös funkcióra szánt különös szerv a kombinált szerszám-mechanizmus rendszerében. Azokban az ágakban, amelyekben először vezetik be a géprendszert, a manufaktúra nagyjában és egészében maga szolgáltatja számára a termelési folyamat megosztásának és ennélfogva szervezetének természetadta alapzatát.[101]* Mindazonáltal azonnal lényeges különbség mutatkozik. A manufaktúrában a munkásoknak kell, elszigetelten vagy csoportokban, minden különös részfolyamatot kézművesszerszámukkal elvégezniök. A munkást a folyamathoz hozzáalkalmazzák, de előzőleg a folyamatot is hozzáidomítják a munkáshoz. A megosztásnak ez a szubjektív elve elesik a gépi termelésnél. Az összfolyamatot itt objektíven önmagában és önmagáért tekintik, összetevő szakaszaiban elemzik, és minden részfolyamat elvégzésének és a különböző részfolyamatok összekapcsolásának kérdését a mechanika, a kémia stb. techni-

[101]* A nagyipar korszaka előtt a gyapjú-manufaktúra volt Anglia uralkodó manufaktúrája. Ezért ott végezték a XVIII. század első felében a legtöbb kísérletet. A gyapotnak, amelynek mechanikai feldolgozása kevésbé fáradságos előkészületcket követel, a gyapjúval kapcsolatban szerzett tapasztalatok a javára váltak, mint ahogyan később megfordítva, a mechanikai gyapjúipar a mechanikai gyapotfonás és -szövés alapján fejlődik ki. A gyapjú-manufaktúra egyes elemeit csak az utóbbi évtizedek folyamán kebelezték be a gyári rendszerbe, például a gyapjúfésülést. „Mechanikai erő alkalmazása a gyapjúfésülés folyamatában ... ami a »fésülőgép«, különösképpen a Lister-féle gép bevezetése óta kiterjedt gyakorlat ... kétségtelenül azzal a hatással járt, hogy igen nagyszámú embert dobtak ki munkájából. A gyapjút azelőtt kézzel fésülték, leggyakrabban a fésülő cottage-ában. Most igen általános az, hogy a gyárban fésülik, és a kézi munka kiszorult, kivéve néhány különleges munkafajtát, amelyekben a kézzel fésült gyapjút még előnyben részesítik. A kézifésülők közül sokan foglalkoztatást találtak a gyárakban, de a kézifésülő terméke a gép termékéhez képest olyan csekély, hogy igen nagy számú fésülő foglalkoztatottsága megszűnt." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", 16. old.)

kai alkalmazása révén oldják meg[102*], miközben természetesen az elméleti felfogásnak továbbra is tökéletesednie kell a nagy méretekben felhalmozott gyakorlati tapasztalás révén. Minden részgép nyersanyagot szolgáltat a rákövetkezőnek, és minthogy valamennyien egyidejűleg működnek, a termék éppúgy folytonosan a maga képzési folyamatának különböző lépcsőfokain van, mint ahogy átmenőben van az egyik termelési szakaszból a másikba. Ahogyan a manufaktúrában a részmunkások közvetlen kooperációja meghatározott viszonyszámokat hoz létre a különös munkáscsoportok között, úgy a tagozott géprendszerben a részgépeknek egymás által való állandó foglalkoztatottsága meghatározott viszonyt hoz létre számuk, terjedelmük és sebességük között. A kombinált munkagép — ebben az esetben különböző fajta egyes munkagépeknek és ezek csoportjainak tagozott rendszere — annál tökéletesebb, minél folytonosabb az összfolyamat, azaz minél kevesebb megszakítással megy át a nyersanyag az első szakaszából az utolsóba, tehát minél inkább maga a mechanizmus és nem az emberi kéz továbbítja az egyik termelési szakaszból a másikba. A manufaktúrában a külön folyamatok elszigetelése magának a munkának a megosztása által adott elv, a kifejlett gyárban ezzel szemben a külön folyamatok folytonossága uralkodik.

A gépi berendezés valamely rendszere, akár egyenlő fajta munkagépek puszta kooperációján nyugszik, mint a szövödében, akár a különböző fajtájúak kombinációján, mint a fonodában, önmagában egyetlen nagy automata, mihelyt egy önmozgó elsődleges mozgató hajtja. Mindamellett lehet, hogy az összrendszert például a gőzgép hajtja, bár egyes szerszámgépeknek bizonyos mozgásokhoz még szükségük van a munkásra — ilyen a mule betolásához szükséges mozgás a selfacting mule [szelfaktor] bevezetése előtt, a finomfonásnál pedig még most is, vagy pedig a gép meghatározott részeit, mint valami szerszámot, a munkásnak irányítania kell munkájuk elvégzéséhez, például a gépépítésnél, mielőtt a slide restet (egy esztergakészüléket) selfactorrá [önműködővé] változtatták. Mihelyt a munkagép a nyersanyag feldolgozásához szükséges valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végzi el és már csak emberi utánasegítésre van szüksége, a gépi berendezés automatikus rendszerével rendelkezünk, amelyet azonban részleteiben állandóan tökéletesíteni lehet. Így például az a készülék, amely a fonógépet magától megállítja, mihelyt egyetlen fonal elszakad, továbbá a selfacting stop [vetülékvilla], amely a tökéletesített mechanikai szövőszéket állítja meg, mihelyt a vetélő orsójáról a vetülékfonal elfogy, egészen modern találmányok. Mind a termelés folyamatosságának, mind az automata-elv érvényesítésének példájául a modern papírgyár szolgálhat. A papírtermelésen egyáltalában

[102*] „A gyárrendszer elve tehát az, hogy ... a munkának a művesek közötti megosztását vagy fokozatokra osztását a folyamatnak lényeges összetevőire való felosztásával helyettesíti." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", 20. old.)

előnyösen tanulmányozható az egyes esetben mind a különböző termelési módoknak a különböző termelési eszközök bázisán nyugvó különbsége, mind a társadalmi termelési viszonyoknak e termelési módokkal való összefüggése, mert a régebbi német papírkészítés a kézműszerű termelés mintáját, a XVII. századi Hollandia és a XVIII. századi Franciaország a tulajdonképpeni manufaktúra mintáját, a modern Anglia pedig az automatikus gyártás mintáját szolgáltatja ebben az ágban, ezenkívül Kínában és Indiában még létezik ugyanezen iparnak két különböző óázsiai formája.

A gépi üzem legfejlettebb alakja az olyan munkagépek tagozott rendszere, amelyek mozgásukat csak az átviteli gépezet közvetítésével egy központi automatától nyerik. Az egyes gép helyébe itt egy mechanikai szörnyeteg lép, melynek teste egész gyárépületeket tölt meg, és melynek démoni ereje eleinte óriási tagjainak szinte ünnepélyesen kimért mozgása mögé rejtőzik, majd számtalan tulajdonképpeni munkaszervének lázasan őrjöngő körtáncában tör ki.

Mule-ok, gőzgépek stb. már voltak, mielőtt lettek volna olyan munkások, akiknek kizárólagos foglalatossága gőzgépek, mule-ok stb. készítéséből állt, egészen úgy, mint ahogy az ember már viselt ruhát, mielőtt szabók lettek volna. Mégis Vaucanson, Arkwright, Watt és mások találmányai csak azért voltak kivitelezhetőek, mert e feltalálók a manufaktúra-időszak által készen szállított és tekintélyes számú ügyes mechanikai munkást találtak. E munkások egy része különböző szakmájú önálló kézművesekből állott, más része manufaktúrákban egyesült, amelyekben, mint korábban említettük, a munka megosztása különös szigorral uralkodott. A találmányok szaporodásával és az újonnan feltalált gépek iránti kereslet növekedésével mindinkább kifejlődött egyrészt a gépgyártás elkülönülése sokféle önálló ágra, másrészt a munka megosztása a gépépítő manufaktúrák belsejében. Itt tehát a manufaktúrában a nagyipar közvetlen technikai alapzatát pillantjuk meg. A manufaktúra termelte azt a gépi berendezést, amellyel a nagyipar, azokon a termelési területeken, amelyeket először megragadott, a kézmű- és manufaktúraszerű üzemet megszüntette. A gépi üzem tehát természetadta módon egy nem hozzámért anyagi alapzaton emelkedett ki. Bizonyos fejlődési fokon ezt azelőször készentalált, majd régi formájában továbbmenően kidolgozott alapzatot magát is forradalmasítania kellett, és saját termelési módjának megfelelő új bázist kellett teremtenie. Ahogyan az egyes gép törpe méretű marad, ameddig csak emberek mozgatják, és ahogyan a géprendszer nem fejlődhetett szabadon, mielőtt a készentalált hajtóerők — az állat, a szél, sőt a víz — helyébe a gőzgép nem lépett, éppúgy a nagyipar is meg volt bénítva egész fejlődésében, ameddig jellegzetes termelési eszköze, maga a gép, személyes erőnek és személyes ügyességnek köszönhette létezését, tehát ameddig az izmoknak attól a fejlettségétől, a pillantásnak attól az élességétől és a kéznek attól a virtuozitásától függött, amellyel a részmunkás a manufaktúrá-

ban és a kézműves a manufaktúrán kívül törpeszerszámát kezelte. Nem beszélve a gépeknek eredetük e módja okozta megdrágulásáról — olyan körülmény ez, amely tudatos motívumként uralkodik a tőkén —, a már gépileg űzött ipar terjeszkedése és a gépi berendezésnek új termelési ágakba való behatolása így továbbra is teljesen egy olyan munkáskategória növekedésétől függött, amelyet foglalatosságának félig művészi természete folytán csak fokozatosan és nem ugrásszerűen lehetett szaporítani. De bizonyos fejlődési fokon a nagyipar technikailag is összeütközésbe került kézmű- és manufaktúraszerű alapzatával. A mozgatógépek, az átviteli mechanizmus és a szerszámgépek terjedelmének növekedése, alkatrészeik nagyobb bonyolultsága, sokrétűsége és szigorúbb szabályossága, ami olyan mértékben következett be, ahogy a szerszámgép a kézműszerű modellről, amely a felépítésén eredetileg uralkodik, leszakította magát, és szabad, csak mechanikai feladata által meghatározott alakot öltött[103*], az automata-rendszer kialakulása és nehezen megmunkálható anyagoknak, például fa helyett vasnak, mind elkerülhetetlenebb alkalmazása — mindezeknek a természetadta feladatoknak a megoldása mindenütt beleütközött azokba a személyi korlátokba, amelyeket a manufaktúrában kombinált munkásszemélyzet is csak bizonyos fokig, de nem lényegileg tör át. Olyan gépeket, mint amilyen például a modern nyomdai sajtó, a modern gőzszövőszék és a modern kártológép, a manufaktúra nem szolgáltathatott.

A termelési mód forradalmasodása az ipar egyik területén maga után vonja forradalmasodását a másikon. Ez elsősorban olyan iparágakra érvényes, amelyek bár a munka társadalmi megosztása folytán elszigeteltek, úgyhogy mindegyikük önálló árut termel, de mégis összefonódnak mint egy összfolyamat szakaszai. Így a gépi fonás gépi szövést tett szükségessé, és a kettő együtt szükségessé tette a mechanikai-kémiai forradalmat a fehérítésben, a nyomásban és a festésben. Így idézte elő másrészt a pamutfonás forradalmasodása a gyapotszálnak a magtól való elválasztására szolgáló gin feltalálását, és csak ezzel vált lehetővé a pamuttermelés a most szükséges nagy méretben[104*]. Az ipar és a

[103*] A mechanikai szövőszék első formájában főként fából, a javított, modern pedig vasból készült. Hogy kezdetben a termelési eszköz régi formája mennyire uralkodik új formáján, megmutatkozik többek között akkor, ha akár csak a legfelszínesebben is összehasonlítjuk a modern gőzszövőszéket a régivel, a vasöntödék modern fúvószerkezeteit a közönséges fújtató első gyámoltalan mechanikai újjászületésével, és talán minden másnál csattanóbb bizonyíték az a mostani mozdonyok feltalálása előtti mozdony-kísérlet, amelynek valójában két lába volt, és ezeket váltogatva emelgette, mint a ló. Csak miután a mechanika tovább fejlődik és gyakorlati tapasztalatok halmozódnak fel, határozza meg a formát teljesen a mechanikai elv és szabadul meg ezért ez a forma teljesen annak a szerszámnak hagyományos formájától, amely géppé változik.

[104*] A jenki Eli Whitney cotton ginjén a legújabb időkig lényegében kevesebbet változtattak, mint a XVIII. század bármely más gépén. Csak az utóbbi évtizedekben (1867 előtt)

földművelés termelési módjában bekövetkezett forradalom azonban forradalmat tett szükségessé a társadalmi termelési folyamat általános feltételeiben, azaz a közlekedési és szállítóeszközökben is. Mint ahogyan egy olyan társadalom közlekedési és szállítóeszközei, amelynek pivot-ja [tengelye] — hogy Fourier kifejezésével éljek — a kis földművelés a maga házi mellékiparával, valamint a városi kézművesség volt, már egyáltalán nem elégíthették ki a társadalmi munka megosztását kibővítő, a munkaeszközöket és a munkásokat koncentráló és gyarmati piacokra dolgozó manufaktúra-időszak termelési szükségleteit, és ezért valóban forradalmasodtak is, ugyanúgy a manufaktúra-időszaktól örökölt szállító- és közlekedési eszközök csakhamar elviselhetetlen kerékkötőivé váltak a nagyiparnak, amely a termelést lázas gyorsaságúvá változtatja, tömegméretűvé teszi, tőke- és munkástömegeket dob állandóan az egyik termelési területről a másikra, és világpiaci kapcsolatokat hoz újonnan létre. A közlekedés- és szállításügy ezért — eltekintve az egészen forradalmasodott vitorláshajó-építéstől — a folyami gőzhajók, vasutak, óceánjáró gőzhajók és távírók rendszere révén fokozatosan hozzáidomult a nagyipar termelési módjához. A félelmetes vastömegek azonban, melyeket most kovácsolni, hegeszteni, vágni, fúrni és formázni kellett, a maguk részéről olyan óriási gépeket követeltek, amelyeknek megteremtése meghaladta a manufaktúraszerű gépesítés erejét.

A nagyiparnak tehát hatalmába kellett kerítenie jellegzetes termelési eszközét, magát a gépet, és gépekkel kellett gépeket termelnie. Így teremtette csak meg adekvát technikai alapzatát és állt a saját lábára. A gépi üzem növekedésével a XIX. század első évtizedeiben a gépi berendezés fokozatosan valóban hatalmába kerítette a szerszámgépek gyártását. De csak a legutóbbi évtizedek folyamán hívta életre a roppant arányú vasútépítkezés és az óceáni gőzhajózás az elsődleges mozgatók építéséhez alkalmazott óriási gépeket.

A gépek gépekkel való gyártásának leglényegesebb termelési feltétele egy bármely erőpotenciára képes és egyúttal mégis teljesen ellenőrizhető mozgatógép volt. Ez már létezett a gőzgépben. De egyúttal gépi úton kellett termelni az egyes géprészekhez szükséges szigorúan mértani formákat, mint a vonal, sík, kör, henger, kúp és gömb. Ezt a problémát Henry Maudslay oldotta meg a XIX. század első évtizedében a slide rest feltalálásával, amelyet hamarosan önműködővé tettek és az esztergapadról, melyhez először készült, módosított formában átvittek más konstrukciós gépekre. Ez a mechanikai berendezés nem valamely különös szerszámot helyettesít, hanem magát az emberi kezet, amely egy meghatározott formát hoz létre azáltal, hogy vágószerszámok stb. élét a munkaanyag, például vas elé vagy rátartja, odailleszti és irányítja. Így sikerült az egyes géprészek mértani formáit „olyan könnyedséggel, [pontossággal és

tette elavulttá Whitney gépét egy másik amerikai, Emery úr a (New York állambeli Albanyból) egy éppoly egyszerű, mint hatásos tökéletesítéssel.

gyorsasággal előállítani, amilyet semmiféle felhalmozott tapasztalat nem kölcsönözhetett a legügyesebb munkás kezének sem".[105*]

Ha mármost szemügyre vesszük a gépépítésben alkalmazott gépi berendezésnek azt a részét, amely a tulajdonképpeni szerszámgépet alkotja, ismét megjelenik a kézművesszerszám, de óriási terjedelemben. A fúrógép operátora például egy roppant fúró, amelyet gőzgép hajt és amely nélkül viszont nagy gőzgépek és hidraulikus sajtók hengerét nem lehetne előállítani. A mechanikai esztergapad a közönséges lábbal hajtott esztergapad óriási új kiadása, a gyalugép vasból való ács, és ugyanazokkal a szerszámokkal dolgozza meg a vasat, amelyekkel az ács a fát; az a szerszám, amely a londoni hajóépítő üzemekben a lemezeket vágja, óriási borotva, a nyírógépnek, amely úgy vágja a vasat, mint a szabóolló a posztót, egy szörnyű nagy olló a szerszáma, a gőzkalapács meg közönséges kalapácsfejjel operál, de olyan súlyúval, hogy maga Thor sem tudná meglendíteni.[106*] E Nasmyth feltalálta gőzkalapácsok egyike például többet nyom 6 tonnánál és 7 lábnyi függőleges eséssel zuhan egy 36 tonna súlyú üllőre. Játszva zúzza porrá a gránittömböt, és ugyanúgy képes arra is, hogy egymást követő könnyed ütésekkel puhafába szöget verjen.[107*]

Gépi berendezésként a munkaeszköz olyan anyagi létezési módra tesz szert, amely az emberi erőnek természeti erőkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a természettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi. A manufaktúrában a társadalmi munkafolyamat tagozódása tisztán szubjektív, részmunkások kombinációja; a géprendszerben a nagyiparnak egészen objektív termelési organizmusa van, amelyet a munkás mint meglevő anyagi termelési feltételt készentalál. Az egyszerű kooperációban, sőt a munka megosztása révén specializált kooperációban is az elszigetelt munkásnak a társadalmasított munkás által való kiszorítása még mindig többé-kevésbé véletlenként jelenik meg. A gépi berendezés, egyes később megemlítendő kivételekkel, csak a közvetlenül társadalmasított, vagyis közös munka kezében funkcionál. A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszköznek a természete diktál.

[105*] „The Industry of Nations", London 1855, II. rész, 239. old. Ugyanitt ez olvasható: „Bármennyire egyszerűnek és külsőleg jelentéktelennek tűnhet is az esztergapadoknak ez a tartozéka, úgy hisszük, mégsem mondunk túl nagyot, ha megállapítjuk, hogy befolyása a gépi berendezés használatának tökéletesítésére és elterjedésére éppoly nagy volt, mint amilyet magának a gőzgépnek Watt-féle tökéletesítései idéztek elő. Bevezetése egyszeriben minden gépi berendezés tökéletesedését és olcsóbbodását vonta maga után, s találmányokra és tökéletesítésekre ösztönzött."

[106*] Az egyik ilyen gép, amelyet Londonban paddle-wheel shaftok [lapátkerék-tengelyek] kovácsolására használnak, a „Thor" nevet viseli. Egy 16 ½ tonna súlyú tengelyt ugyanolyan könnyedséggel kovácsol ki, mint a kovács a patkót.

[107*] A famegmunkáló gépek, amelyek kis méretben is alkalmazhatók, többnyire amerikai találmányok.

2. *A gépi berendezés által a terméknek átadott érték*

Láttuk, hogy a kooperációból és a munkamegosztásból eredő termelőerők a tőkének semmibe sem kerülnek. Ezek a társadalmi munka természeti erői. Azok a természeti erők, amelyeket termelő folyamatokhoz elsajátítanak, például a gőz, a víz stb., ugyancsak nem kerülnek semmibe. De ahogy az embernek tüdő kell a lélegzéshez, ugyanúgy „emberkéz alkotására"[109] van szüksége ahhoz, hogy természeti erőket termelő módon fogyasszon el. Vízikerékre van szükség a víz mozgatóerejének, gőzgépre a gőz rugalmasságának kiaknázásához. Ami a természeti erőkre, az áll a tudományra is. Az a törvény, hogy a mágnestű elektromos áram hatókörében elhajlik, vagy hogy a vasban, amely körül elektromos áram kering, mágnesség keletkezik, mihelyt egyszer felfedezték, nem kerül egy fityingbe sem.[108*] De e törvényeknek a távírás stb. céljaira való kiaknázásához igen költséges és szerteágazó készülékre van szükség. A gép, mint láttuk, a szerszámot nem szorítja ki. Az emberi szervezet törpeszerszámából az ember teremtette mechanizmus szerszámává terebélyesedik és sokasodik. A kézművesszerszám helyett a tőke a munkást most géppel dolgoztatja, amely maga irányítja a szerszámait. Ha tehát az első pillantásra világos, hogy a nagyipar roppant természeti erőknek és a természettudománynak a termelési folyamatba való bekebelezése által szükségképpen rendkívüli módon fokozza a munka termelékenységét, korántsem ugyanilyen világos az, hogy ezt a fokozott termelőerőt a másik oldalon nem megnövelt munkaráfordítás árán szerzik-e meg. Mint az állandó tőke minden más alkotórésze, a gépi berendezés sem teremt értéket, de átadja saját értékét a terméknek, amelynek előállítására szolgál. Amennyiben értéke van és ezért értéket visz át a termékre, annyiban alkotórésze ez utóbbi értékének. Ahelyett, hogy olcsóbbítaná, saját értékének arányában megdrágítja a terméket. És kézzelfogható, hogy a gép és a rendszeresen kifejlesztett gépi berendezés, a nagyipar jellegzetes munkaeszköze, értékben aránytalanul felduzzad a kézműves- és manufaktúra-üzem munkaeszközeihez képest.

Mármost mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a gépi berendezés a munkafolyamatba mindig egészen és az értékesítési folyamatba mindig csak részenként kerül bele. Sohasem tesz hozzá a termékhez több értéket, mint amennyit elhasználódása révén átlagosan elveszít. Nagy különbség van tehát

[108*] A tudomány a tőkésnek egyáltalán „semmibe" nem kerül, de ez a legkevésbé sem akadályozza meg abban, hogy ki ne aknázza. Az „idegen" tudományt a tőkébe ugyanúgy bekebelezik, mint az idegen munkát. „Tőkés" elsajátítás és „személyes" elsajátítás azonban — akár tudományról, akár anyagi gazdagságról van szó — teljességgel különböző dolgok. Dr. Ure maga siránkozott azon, hogy a gépeket kiaknázó kedves gyárosai szörnyen járatlanok a mechanikában, és Liebignek van mit elbeszélnie arról, hogy az angol vegyészeti gyárosok hajmeresztően tudatlanok a kémiában.

a gép értéke és az általa a termékre periodikusan átvitt értékrész között. Nagy különbség van a gép mint értékképző és mint termékképző elem között. Minél nagyobb a periódus, amely alatt ugyanaz a gépi berendezés ismételten ugyanabban a munkafolyamatban szolgál, annál nagyobb ez a különbség. Igaz, láttuk, hogy minden tulajdonképpeni munkaeszköz vagy termelési szerszám mindig egészen kerül bele a munkafolyamatba és mindig csak töredékenként, napi átlagkopásának arányában az értékesítési folyamatba. De ez a használás és elhasználás közötti különbség sokkal nagyobb a gépi berendezés, mint a szerszám esetében, mert az előbbi, tartósabb anyagból készülvén, tovább él, mert alkalmazása, melyet szigorúan tudományos törvények szabályoznak, nagyobb gazdaságosságot tesz lehetővé alkotórészeinek és fogyasztási eszközeinek ráfordításában, és végül, mert termelési mezeje aránytalanul nagyobb, mint a szerszámé. Ha mindkettőből, a gépi berendezésből és a szerszámból levonjuk napi átlagköltségüket, vagyis azt az érték-alkotórészt, amelyet napi átlagkopásuk és a segédanyagoknak, például olajnak, szénnek stb. elfogyasztása által a termékhez hozzátesznek, akkor ingyen hatnak, egészen úgy, mint az emberi munka közreműködése nélkül meglevő természeti erők. Amennyivel nagyobb a gépi berendezés termelő hatásterjedelme a szerszáménál, annyival nagyobb ingyenes szolgálatának terjedelme a szerszámához képest. Csak a nagyiparban tanulja meg az ember, hogy múltbeli, már tárgyiasult munkájának termékét nagy méretben, akár egy természeti erőt, ingyen hatni engedje.[109*]

A kooperáció és a manufaktúra vizsgálatánál kitűnt, hogy bizonyos általános termelési feltételek, például épületek stb., összehasonlítva elszigetelt munkások szétforgácsolt termelési feltételeivel, a közös fogyasztás által gazdaságosabbá lesznek, ezért a terméket kevésbé drágítják meg. A gépi berendezésnél nemcsak hogy egy munkagép testét használja el közösen e gép sok szerszáma, hanem egyazon mozgatógépet és az átviteli mechanizmus egy részét sok munkagép közösen használja el.

Ha a különbség a gépi berendezés értéke és a napi termékére átvitt értékrész között adott, a termék ez értékrész okozta megdrágulásának foka elsősorban a termék terjedelmétől, mintegy felületétől függ. A blackburni Baynes úr egy

[109*] Ricardo a gépeknek ezt a hatását, amelyet egyébként éppoly kevésbé fejtett ki, mint a munkafolyamat és az értékesítési folyamat közötti általános különbséget, néha annyira szem előtt tartja, hogy alkalmilag megfeledkezik arról az érték-alkotórészről, amelyet a gépek átadnak a terméknek, és teljességgel összekeveri a gépeket a természeti erőkkel. Így például: „Adam Smith sehol sem becsüli le azokat a szolgálatokat, amelyeket a természeti erők és a gépi berendezés teljesítenek nekünk, de nagyon helyesen megkülönbözteti azon érték természetét, amelyet ezek az árukhoz hozzátesznek ... mivel munkájukat ingyenesen teljesítik [...] a segítség, amelyet nekünk nyújtanak, semmit sem tesz hozzá a csereértékhez." (*Ricardo*: „Principles etc.", 336—337. old.) Ricardo megjegyzése természetesen helyes J. B. Sayvel szemben, aki arról képzeleg, hogy a gépek azt a „szolgálatot" teljesítik, hogy értéket teremtenek, amely része a „profitnak".

1857-ben közzétett előadásában úgy véli, hogy „minden reális[109a] * mechanikai lóerő 450 selfacting mule-orsót hajt az előkészítőgépekkel egyetemben, vagy 200 throstle-orsót, vagy 15 szövőszéket — amely 40 inch cloth [40 hüvelyk széles posztót] állít elő — a lánc felvetésére, az irezésre stb. szolgáló berendezésekkel egyetemben".[110] Az első esetben 450 mule-orsó, a másodikban 200 throstle-orsó, a harmadikban 15 mechanikai szövőszék napi terméke az, amire egy gőz-lóerő napi költsége és az általa mozgásba hozott gépi berendezés kopása eloszlik, úgyhogy e réven egy uncia fonalra vagy egy rőf szövetre csak egy parányi értékrész megy át. Ugyanez a helyzet a fenti példában a gőzkalapáccsal. Minthogy napi kopása, szénfogyasztása stb. eloszlik azokra a félelmetes vastömegekre, amelyeket naponta kalapál, minden mázsa vasra csak csekély értékrész akaszkodik, amely azonban igen nagy volna, ha az óriási szerszámnak kis szögeket kellene bevernie.

Ha a munkagép hatóköre, tehát szerszámainak száma, vagy, ahol erőről van szó, az erő terjedelme adott, a terméktömeg attól a sebességtől függ, amellyel a gép működik, tehát például attól a sebességtől, amellyel az orsó forog, vagy azoknak az ütéseknek a számától, amelyeket a kalapács egy perc alatt mér. E hatalmas kalapácsok némelyike 70-et, Ryder különleges kovácsológépe pedig, amely kisebb méretű gőzkalapácsokat alkalmaz orsók kovácsolásához, 700-at üt egy perc alatt.

Ha az az arány, amelyben a gépi berendezés értéket visz át a termékre, adott, akkor ennek az értékrésznek a nagysága a gépi berendezés saját értéknagyságától függ.[110*] Minél kevesebb munkát tartalmaz ő maga, annál kevesebb érté-

[109a]* (Jegyzet a 3. kiadáshoz. 1 „lóerő" percenként 33 000 láb-font erővel egyenlő, vagyis azzal az erővel, amely 33 000 fontot 1 perc alatt 1 (angol) lábnyira vagy 1 fontot 33 000 lábnyira emel fel. A fenti lóerőn ez értendő. De a közönséges üzleti nyelvben és hellyel-közzel e könyv idézeteiben is különbséget tesznek ugyanazon gép „névleges" és „kereskedelmi" vagy „indikált" lóerői között. A régi vagy névleges lóerőt kizárólag a dugattyúlökетből és a hengerátmérőből számítják és a gőznyomást meg a dugattyúsebességet egészen figyelmen kívül hagyják. Vagyis ez ténylegesen a következőt jelenti: ennek a gőzgépnek pl. 50 lóereje van, ha ugyanazzal a gyenge gőznyomással és ugyanazzal a csekély dugattyúsebességgel működtetik, mint Boulton és Watt idején. Az utóbbi két tényező azonban azóta rendkívül megnőtt. Valamely gép által manapság valóban szolgáltatott mechanikai erő mérésére feltalálták az indikátort, amely jelzi a gőznyomást. A dugattyúsebességet könnyű megállapítani. Ily módon valamely gép „indikált" vagy „kereskedelmi" lóerejének mértéke egy matematikai formula, amely a hengerátmérőt, a dugattyúlöket magasságát, a dugattyúsebességet és a gőznyomást egyidejűleg tekintetbe veszi és ezzel jelzi, hogy a gép a valóságban percenként hányszor 33 000 láb-fontot teljesít. Egy névleges lóerő ezért a valóságban három, négy, sőt öt indikált, vagyis valóságos lóerőt teljesíthet. Ennyit különböző későbbi idézetek megvilágítására. — *F. E.*)

[110]* Az az olvasó, aki a tőkés képzetek foglya, természetesen hiányolja itt a „kamatot", amelyet a gép, tőkeértékével arányosan, a termékhez hozzátesz. Könnyű azonban átlátni, hogy a gép, minthogy éppoly kevéssé hoz létre új értéket, mint az állandó tőke bármely más

ket tesz hozzá a termékhez. Minél kevesebb értéket ad át, annál termelékenyebb, és szolgálata annál inkább megközelíti a természeti erőkét. Márpedig a gépi berendezésnek gépi berendezés által való termelése csökkenti értékét, kiterjedéséhez és hatásához viszonyítva.

A kézmű- vagy manufaktúraszerűen termelt áruk árának és ugyanezen áruk mint gépi termékek árának összehasonlító elemzése általában azt az eredményt adja, hogy a gépi terméknél a munkaeszköz számlájára írható érték-alkotórész relatíve nő, abszolúte azonban csökken. Azaz abszolút nagysága csökken, de a termék — például egy font fonal — összértékéhez viszonyított nagysága növekszik.[111*]

Világos, hogy a munka pusztán áthelyeződik, tehát az egy áru termeléséhez szükséges munka teljes összege nem csökken, illetve a munka termelőereje nem nő akkor, ha a gép megtermelése annyi munkába kerül, amennyit alkalmazása megtakarít. Mégis, a különbség azon munka között, amelybe kerül és azon munka között, amelyet megtakarít, vagyis termelékenységének foka nyilvánvalóan nem függ attól a különbségtől, amely saját értéke és az általa helyettesített szerszám értéke között van. Ez a különbség addig áll fenn, amíg a gép

alkotórésze, semmi ilyet nem tehet hozzá „kamat" néven. Világos továbbá, hogy itt, ahol az értéktöbblet termeléséről van szó, nem lehet az értéktöbbletnek egy részét a priori előfeltételezni „kamat" néven. A tőkés számítási mód, amely prima facie [első pillantásra] ízetlennek és az értékképzés törvényeivel ellentmondónak látszik, ez írás harmadik könyvében leli meg magyarázatát.

[111*] Ez a gép által a termékhez hozzátett érték-alkotórész abszolúte és relatíve csökken ott, ahol a gép lovakat, egyáltalában munkaállatokat szorít ki, olyan állatokat, amelyeket csak mint mozgatóerőt, nem mint anyagcseregépeket használnak. Mellesleg megjegyezve, Descartes azzal, hogy az állatokat puszta gépekként határozza meg, a manufaktúra-időszak szemével lát, eltérően a középkortól, amelynek számára az állat az ember segítőtársának számított, mint ahogy később von Haller úr számára a „Restauration der Staatswissenschaften" [Az államtudomány restaurációja] című munkájában újra annak számított. Hogy Descartes, éppúgy, mint Bacon, a termelés megváltozott alakját és az embernek a természet feletti gyakorlati uralmát a megváltozott gondolkodási módszer eredményének tekintette, mutatja „Discours de la méthode"-ja [Értekezés a módszerről], amelyben többek között ez olvasható [VI. rész]: „Lehetséges" (az általa a filozófiába bevezetett módszer révén) „eljutnunk az élet számára igen hasznos ismeretekhez, és azon spekulatív filozófia helyett, amelyet az iskolákban tanítanak, találhatunk egy gyakorlatit, amelynek révén a tűz, a víz, a levegő, a csillagok és valamennyi többi bennünket körülvevő test erejét és cselekvéseit éppoly szabatosan ismerve, mint ahogyan műveseink különböző mesterségeit ismerjük, ezeket ugyanolyan módon mindazokra a használatokra alkalmazhatnánk, amelyekre megfelelőek, és ily módon magunkat a természet uraivá és birtokosaivá tehetnénk", és így „hozzájárulhatnánk az emberi élet tökéletesítéséhez". Sir Dudley North „Discourses upon Trade"-jének [Értekezések a kereskedelemről] (1691) előszavában az olvasható, hogy Descartes módszere, a politikai gazdaságtanra alkalmazva, kezdte azt megszabadítani a pénzről, kereskedelemről stb. szóló régi meséktől és babonás képzetektől. Általában azonban a korábbi idők angol közgazdászai Baconhöz és Hobbeshoz csatlakoznak mint filozófusaikhoz, később pedig Locke lett κατ' ἐξοχήν [sajátképpen] „a filozófusa" a politikai gazdaságtannak Anglia, Franciaország és Itália számára

munkaköltsége, és ezért az általa a termékhez hozzátett értékrész kisebb marad, mint az az érték, amelyet a munkás a szerszámával tenne hozzá a munkatárgyhoz. A gép termelékenységét ezért az méri, hogy milyen fokban helyettesít emberi munkaerőt. Baynes úr szerint 450 mule-orsóra és előberendezésre, amelyeket 1 gőz-lóerő hajt meg, $2^1/_2$ munkás jut[112*], és egy tízórás munkanap alatt minden egyes selfacting mule-orsóval 13 uncia (átlagos finomsági számú) fonalat fonnak meg, tehát $2^1/_2$ munkás hetenként $365^5/_8$ font fonalat fon meg. Fonallá változása közben a körülbelül 366 font gyapot (az egyszerűség kedvéért a hulladékot figyelmen kívül hagyjuk) tehát csak 150 munkaórát, vagyis 15 tízórás munkanapot szív fel, míg a rokka esetében, amikor a kézifonó 60 óra alatt szolgáltat 13 uncia fonalat, ugyanez a gyapotmennyiség 2700 tízórás munkanapot, vagyis 27 000 munkaórát szívna fel.[113*] Ahol a block printing, vagyis a kézi kartonnyomás régi módszerét a gépi nyomás kiszorította, egyetlen gép egy férfi vagy fiú segédletével annyi négyszínű kartont nyom egy óra alatt, mint korábban 200 férfi.[114*] Mielőtt Eli Whitney 1793-ban feltalálta a cotton gint, 1 font gyapotnak a magtól való elválasztása egy átlagmunkanapba került. Találmánya következtében egy néger nő naponta 100 font gyapotot tudott megtisztítani, és a gin hatékonyságát azóta még jelentősen növelték. Egy font gyapotszálat, amelyet azelőtt 50 centért termeltek, később nagyobb profittal — azaz több meg nem fizetett munka belefoglalásával — 10 centért adtak el. Indiában a szálnak a magtól való elválasztására egy félig gépszerű szerszámot használnak, a churkát, amellyel egy férfi meg egy nő naponta 28 fontot tisztít meg. A dr. Forbes által néhány éve feltalált churkával egy férfi meg egy fiú naponta 250 fontot termel; ott, ahol ökröket, gőzt vagy vizet használnak hajtóerőül, csak néhány fiúra vagy leányra van szükség mint feederekre (akik a gépet anyaggal táplálják). Tizenhat ilyen, ökrökkel hajtott gép naponta 750 ember korábbi átlagos napi munkáját végzi el.[115*]

Mint már említettük, a gőzeke gőzgépe egy óra alatt 3 d.-ért, vagyis $^1/_4$ sh.-ért annyi munkát végez el, mint 66 ember óránként 15 sh.-ért. Visszatérek erre a

[112*] Az esseni kereskedelmi kamara egyik évi jelentése (1863. október) szerint 1862-ben a Krupp-féle acélöntöde 161 olvasztó-, izzító- és cementálókemencével, 32 gőzgéppel (1800-ban körülbelül ennyi volt a Manchesterben alkalmazott gőzgépek teljes száma) és 14 gőzkalapáccsal, amelyek összesen 1236 lóerőt képviselnek, 49 kovácstűzhellyel, 203 szerszámgéppel és körülbelül 2400 munkással — 13 millió font öntöttacélt termelt. Itt még 2 munkás sem jut 1 lóerőre.

[113*] Babbage úgy számítja, hogy Jávában úgyszólván csak a fonómunka 117%-ot tesz hozzá a gyapotértékhez. Ugyanabban az időben (1832) Angliában az az összérték, amelyet gépi berendezés és munka a gyapothoz a finomfonásban hozzátett, körülbelül 33%-a volt a nyersanyag értékének. („On the Economy of Machinery", 165—166. old.)

[114*] A gépi nyomás ezenkívül festéket takarít meg.

[115*] Vö. „Paper read by dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts", 117. April 1860.

példára, hogy eloszlassak egy téves elképzelést. A 15 sh. ugyanis semmiképpen sem a 66 ember által egy óra alatt hozzátett munkának a kifejezése. Ha a többletmunka aránya a szükséges munkához 100% volt, akkor ez a 66 munkás óránként 30 sh. értéket termelt, ámbár csak 33 óra testesül meg a kapott egyenértékben, azaz a 15 sh. munkabérben. Ha tehát feltételezzük, hogy egy gép ugyanannyiba kerül, mint amennyi 150 általa kiszorított munkás évi bére, mondjuk 3000 £-be, akkor a 3000 £ semmiképpen sem a 150 munkás által szolgáltatott és a munkatárgyhoz hozzátett munkának a pénzkifejezése, hanem csak évi munkájuk azon részének, amely az ő számukra munkabérben testesül meg. Ezzel szemben a gép 3000 £ pénzértéke a megtermelése során kifejtett összes munkát kifejezi, bármilyen arányban alkot ez a munka munkabért a munkás és értéktöbbletet a tőkés számára. Ha tehát a gép ugyanannyiba kerül, mint az általa helyettesített munkaerő, akkor a benne tárgyiasult munka mindig sokkal kisebb, mint az általa helyettesített eleven munka.[116*]

Ha a gépi berendezést kizárólag a termék olcsóbbítására szolgáló eszköznek tekintjük, használatának határát az szabja meg, hogy önmaga megtermelésének kevesebb munkába kell kerülnie, mint amennyi munkát alkalmazása helyettesít. A tőke számára azonban ez a határ szűkebb. Minthogy a tőke nem az alkalmazott munkát fizeti meg, hanem az alkalmazott munkaerő értékét, ezért számára a gépek használatának határát a gép értéke és az általa helyettesített munkaerő értéke közti különbség szabja meg. Minthogy a munkanapnak szükséges munkára és többletmunkára való megoszlása különböző országokban, továbbá egyazon országon belül különböző időszakokban, vagy egyazon időszak alatt különböző üzletágakban különböző, minthogy továbbá a munkás valóságos bére hol munkaerejének értéke alá süllyed, hol afölé emelkedik, a gépi berendezés ára és az általa helyettesítendő munkaerő ára közti különbség nagyon változó lehet, akkor is, ha a gép megtermeléséhez szükséges munkamennyiség és az általa helyettesített munka összmennyisége közti különbség ugyanaz marad.[116a*] De csak az első különbség az, amely az áru termelési költségét magának a tőkésnek számára meghatározza és őt a konkurrencia kényszertörvényei révén befolyásolja. Ezért van az, hogy ma Angliában feltalálnak olyan gépeket, amelyeket csak Észak-Amerikában alkalmaznak, mint ahogyan Németország a XVI. és XVII. században feltalált olyan gépeket, amelyeket csak Hollandia alkalmazott, és ahogyan a XVIII. század egynémely francia találmányát csak Angliában aknázták ki. Maga a gép régebbtől fogva fejlett országokban némely üzletágakra való alkalmazása révén más ágakban

[116*] „Ezek a néma szereplők" (a gépek) „mindig sokkal kevesebb munka termékei, mint az, amit kiszorítanak, még akkor is, ha ugyanolyan pénzértékűek." (*Ricardo*: „Principles etc.", 40. old.)

[116a*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Egy kommunista társadalomban ezért a gépi berendezésnek egészen más játéktere lenne, mint a polgári társadalomban.

olyan munkafelesleget (redundancy of labour, mondja Ricardo) termel, hogy a munkabérnek a munkaerő értéke alá süllyedése ez országokban a gépi berendezés használatát akadályozza, és a tőke álláspontjáról, amelynek nyeresége amúgy sem az alkalmazott, hanem a megfizetett munka csökkenéséből ered, feleslegessé, gyakran lehetetlenné teszi. Az angol gyapjúipar némely ágaiban az utóbbi évek folyamán a gyermekmunka erősen csökkent, hellyel-közzel csakhamar kiszorult. Miért? A gyári törvény két gyermekcsoport alkalmazását tette szükségessé, melyek közül az egyik 6, a másik 4 órát, vagy mindegyik csak 5 órát dolgozik. A szülők azonban a half-timereket (félmunkaidősöket) nem akarták olcsóbban eladni, mint korábban a full-timereket (teljesmunkaidősöket). Ezért a half-timereket gépi berendezéssel helyettesítették.[117*] A nők és gyermekek (10 éven aluliak) bányamunkájának eltiltása előtt a tőke azt a módszert, hogy meztelen asszonyokat és leányokat, gyakran férfiakkal egyesítve, használjon fel szén- és más bányákban, annyira összhangban levőnek találta a maga erkölcskódexével, kiváltképpen pedig főkönyvével, hogy csak az eltiltás után folyamodott gépi berendezéshez[111]. A jenkik gépeket találtak fel a kőtöréshez. Az angolok ezeket nem alkalmazzák, mert a „nyomorultnak" („wretch", ez az angol politikai gazdaságtan műszava a mezőgazdasági munkásra), aki ezt a munkát végzi, munkája oly csekély részét fizetik meg, hogy a gépi berendezés a termelést a tőkés számára megdrágítaná.[118*] Angliában még mindig előfordul, hogy lovak helyett nőket alkalmaznak a csatornákon közlekedő bárkák vontatására stb.,[119*] mert a lovak és a gépek megtermeléséhez szükséges munka matematikailag adott mennyiség, a többletnépesség asszonyainak fenntartásához szükséges munka ellenben minden számvetésnek alatta áll. Emberi erőt ezért sehol sem pocsékolnak szégyentelenebbül hitványságokra, mint éppen Angliában, a gépek országában.

[117*] „A munkáltatók nem akartak szükségtelenül két csoport 13 éven aluli gyermeket megtartani... A gyárosok egyik osztálya, a gyapjúfonalfonók, most valóban ritkán foglalkoztat 13 éves koron aluli gyermekeket, azaz félmunkaidősöket. Különféle tökéletesített és új gépi berendezést vezettek be, amely teljesen kiküszöböli a gyermekek" (azaz 13 éven aluliak) „alkalmazásának szükségességét [...] pl. a gyermekek számának e csökkenését illusztrálandó megemlítek egy ilyen folyamatot, amelyben a meglevő gépeket egy csomózógépnek nevezett készülékkel egészítették ki, és ezáltal az egyes gépek sajátosságának megfelelően, hat vagy négy félmunkaidős gyermek munkáját egy fiatal személy" (13 éven felüli)„ el tudja végezni ... a félidős rendszer" ösztönzött „a csomózógép feltalálására". („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858" [42—43. old.])

[118*] „Gépi berendezés ... gyakran nem alkalmazható, amíg a munka" (a bért érti ezen) „nem emelkedik." (*Ricardo*: „Principles etc.", 479. old.)

[119*] Lásd „Report of the Social Science Congress at Edinburgh. Oct. 1863".

3. A gépi üzem legközvetlenebb hatásai a munkásra

A nagyipar kiindulópontja, mint megmutattuk, a munkaeszköz forradalma, a forradalmasított munkaeszköz pedig legkifejlettebb alakját a gyár tagozott géprendszerében nyeri el. Mielőtt megnéznők, hogy ebbe az objektív organizmusba hogyan kebeleznek be emberanyagot, vegyük szemügyre e forradalom néhány általános visszahatását magára a munkásra.

a) Pótlólagos munkaerők elsajátítása a tőke által. Női és gyermekmunka

A gépi berendezés, amennyiben izomerőt tesz nélkülözhetővé, eszközzé lesz olyan munkások alkalmazására, akiknek nincs izomerejük vagy testi fejlettségre nézve éretlenek, de akiknek tagjai hajlékonyabbak. A női és gyermekmunka volt tehát az első szava a gépi berendezés tőkés alkalmazásának! Ez a munkának és munkásoknak a pótlására szolgáló hatalmas eszköz ezzel rögtön a bérmunkáslétszám gyarapításának eszközévé változott azáltal, hogy a munkáscsalád valamennyi tagját korra és nemre való tekintet nélkül a tőke közvetlen fennhatósága alá hajtotta. A tőkés számára végzett kényszermunka bitorolta a helyét nemcsak a gyermekek játékának, hanem a szokások megszabta erkölcsi korláton belül még az otthon, a család számára végzett szabad munkának is.[120*]

A munkaerő értékét nem csupán az egyéni felnőtt munkás fenntartásához szükséges munkaidő, hanem a munkáscsalád fenntartásához szükséges munkaidő határozta meg. Minthogy a gépi berendezés a munkáscsalád valamennyi tagját a munkapiacra dobja, a férfi munkaerejének értékét elosztja egész családjára. Ezért elértékteleníti a férfi munkaerejét. A például négy munkaerőre felparcellázott család megvásárlása talán többe kerül, mint korábban a családfő munkaerejének megvásárlása, de ennek ellenében egy munkanap helyébe négy lép, és áruk olyan arányban csökken, amilyenben a négynek a többletmunkája

[120*] Dr. Edward Smitht az amerikai polgárháborút kísérő gyapotválság idején az angol kormány Lancashire-be, Cheshire-be stb. küldte, hogy a pamutipari munkások egészségi állapotáról jelentést tegyen. Többek között ezt jelenti: Egészségügyi szempontból a válságnak, nem beszélve arról, hogy száműzte a munkásokat a gyári légkörből, sokféle más előnye is van. A munkásasszonyoknak most megvan a szükséges szabad idejük arra, hogy gyermekeiknek mellüket nyújtsák, ahelyett hogy Godfrey cordialjával (egy ópiumkészítménnyel) mérgezzék őket. Van idejük arra, hogy megtanuljanak főzni. Szerencsétlenségükre ez a főzőművészet olyan pillanatra esett, amikor nem volt mit enniök. Látjuk azonban, hogyan bitorolta a tőke a maga önértékesítése céljából a fogyasztáshoz szükséges családi munkát. Ugyanígy felhasználták a válságot arra, hogy a munkások lányait külön iskolákban varrni tanítsák. Egy amerikai forradalomra és egy világválságra van szükség, hogy a munkáslányok, akik az egész világ számára fonnak, varrni tanuljanak!

meghaladja az egy többletmunkáját. Most már négynek kell nemcsak munkát, hanem többletmunkát is szolgáltatnia a tőke számára, hogy egy család megéljen. Így a gépi berendezés a kizsákmányolás emberanyagával, a tőke legsajátabb kiaknázási mezejével[121]* egyszersmind a kizsákmányolás fokát is eleve kibővíti.

Éppen így alapjaiban forradalmasítja a gépi berendezés a tőkeviszony formai közvetítését, a munkás és tőkés közötti szerződést. Az árucsere alapzatán az első előfeltétel az volt, hogy tőkés és munkás mint szabad személyek, mint független árubirtokosok lépjenek szembe egymással: az egyik mint pénz és termelési eszközök birtokosa, a másik mint munkaerő birtokosa. De most a tőke nem-teljesjogú vagy félig nem-teljesjogú személyeket vásárol. Korábban a munkás a saját munkaerejét adta el, amellyel mint formailag szabad személy rendelkezett. Most asszonyát és gyermekét adja el. Rabszolgakereskedő lesz.[122]* A gyermekmunka iránti kereslet gyakran formájában is egyezik a néger rabszolgák iránti kereslettel, ahogy azt amerikai újsághirdetésekben szoktuk volt olvasni. „Figyelmemet", mondja például egy angol gyárfelügyelő, „ráirányí-

[121]* „A munkások száma nagyon megnövekedett azáltal, hogy a férfimunkát mindinkább nőivel, és mindenekfelett a felnőttmunkát gyermekmunkával helyettesítették. Három 13 éves leány, akik heti 6—8 shilling bért kapnak, lépett egy meglett férfi helyére, akinek bére 18—45 shilling között váltakozott." (*Th. de Quincey*: „The Logic of Political Economy" [A politikai gazdaságtan logikája], London 1844, jegyzet a 147. oldalhoz.) Minthogy a család bizonyos funkcióit, például a gyermekek gondozását és szoptatását stb., nem lehet egészen megszüntetni, a tőke által konfiskált családanyáknak többé-kevésbé helyettest kell szegődtetniök. Azokat a munkákat, amelyekre a családi fogyasztásnak szüksége van, például varrás, foltozás stb., kész áruk vásárlásával kell helyettesíteni. A csökkent házimunka-ráfordításnak tehát megszaporodott pénz-ráfordítás felel meg. A munkáscsalád termelési költségei ezért növekednek és kiegyenlítik a többletbevételt. Ehhez járul, hogy lehetetlenné lesz a gazdaságosság és a célszerűség a létfenntartási eszközök elhasználásában és elkészítésében. Ezekről a hivatalos politikai gazdaságtan által eltitkolt tényekről bőséges anyag található a gyárfelügyelők, a „Children's Employment Commission" jelentéseiben és főleg a „Reports on Public Health"-ben is.

[122]* Szemben azzal a nagy horderejű ténnyel, hogy az angol gyárakban a felnőtt férfimunkások kicsikarták a tőkétől a női és gyermekmunka korlátozását, a „Children's Employment Commission" legutóbbi jelentéseiben még mindig igazán felháborító tények találhatók arra vonatkozóan, hogy a munkás-szülők rabszolgakereskedők módjára kufárkodnak a gyermekekkel. A tőkés farizeus azonban, amint ugyanezekből a „Report"-okból látható, megbélyegzi ezt az állatiasságot, amelyet önmaga teremtett, állandósított és aknáz ki, és amelyet különben „a munka szabadságának" keresztel. „Gyermekmunkát hívtak segítségül ... még arra is, hogy a saját maguk mindennapi kenyerét megszerezzék. Ezeket a gyermekeket fizikailag és erkölcsileg megfertőzött helyzetbe taszították, anélkül hogy erejük lett volna ilyen aránytalan fáradtság elviseléséhez, anélkül hogy megtanították volna őket jövendő életük irányítására. A zsidó történetíró Jeruzsálem Titus által történt lerombolásáról megjegyezte, nem csoda, hogy a várost ilyen hallatlan pusztítással dúlták fel, amikor egy embertelen anya saját szülöttjét áldozta fel, hogy fékezhetetlen gyötrő éhségét csillapítsa." („Public Economy Concentrated", Carlisle 1833, 66. old.)

tották egy hirdetésre, amely kerületem egyik legjelentősebb ipari városának helyi lapjában jelent meg, a következő szöveggel: Keresünk 12—20 fiút, akik legalább 13 éves számba vehetők. Bér heti 4 shilling. Érdeklődni lehet stb."[123*] A „legalább 13 éves számba vehetők" kitétel arra vonatkozik, hogy a Factory Act szerint a 13 éven aluli gyermekeknek csak 6 órát szabad dolgozniok. Hivatalosan kinevezett orvosnak (certifying surgeon) kell korukat igazolnia. A gyáros tehát olyan fiúkat kíván, akik úgy néznek ki, mintha már 13 évesek lennének. A gyárosok által foglalkoztatott 13 éven aluli gyermekek számának néha ugrásszerű csökkenése, ami az utóbbi 20 év angol statisztikájában olyan meglepő, maguknak a gyárfelügyelőknek a vallomása szerint nagyrészt certifying surgeonök műve volt, akik a gyermekkor határát a tőkések kizsákmányolókedvének és a szülők kufárszükségletének megfelelően odébb tolták. Bethnal Greenben, ebben a hírhedt londoni kerületben, minden hétfőn és kedden reggel nyílt vásárt tartanak, amelyen mindkét nembeli gyermekek 9 éves kortól önmagukat adják bérbe a londoni selyem-manufaktúráknak. „A szokásos feltételek: 1 shilling 8 penny egy hétre (ez a szülőké) és 2 penny nekem magamnak, meg tea." A szerződések csak egy hétre érvényesek. E vásáron a jelenetek és a hangnem igazán felháborítóak.[124*] Még mindig előfordul Angliában, hogy nők „fiúkat vesznek a workhouse-ból [dologházból] és heti 2 shilling 6 pennyért bérbe adják őket bármely tetszőleges vevőnek".[125*] A törvényhozás ellenére Nagy-Britanniában még mindig legalább 2000 fiút adnak el saját szüleik eleven kéményseprő gépnek (holott léteznek gépek a helyettesítésükre).[126*] A gépi berendezés olyannyira forradalmasította a munkaerő vevője és eladója közötti jogviszonyt, hogy az egész ügylet a szabad személyek közötti szerződésnek még a látszatát is elveszíti, és ez szolgáltatta később az angol parlamentnek a jogi mentőokot a gyárügybe való állami beavatkozásra. Valahányszor a gyári törvény eddig meg nem támadott iparágakban 6 órára korlátozza a gyermekmunkát, mindig újra felhangzik a gyárosok siránkozása: most a szülők egy része elvonja a gyermekeket a megrendszabályozott iparból, hogy olyanokba adja el őket, ahol még „a munka szabadsága" uralkodik, azaz ahol 13 éven aluli gyermekeket arra kényszerítenek, hogy úgy dolgozzanak, mint a felnőttek, tehát ahol drágábban is lehet rajtuk túladni. Minthogy azonban a tőke természettől fogva leveller[112], azaz a munka kizsákmányolási feltételeinek egyenlőségét minden termelési területen mint a maga vele született emberi jogát követeli, a gyermekmunka törvényes korlátozása az egyik iparágban oka lesz korlátozásának a másikban.

[123*] A. Redgrave a „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858"-ben, 40—41. old.

[124*] „Ch. Empl. Comm., V. Report", London 1866, 81. old., 31. sz. (A 4. kiadáshoz. Bethnal Green selyemipara ma már csaknem teljesen megsemmisült. — *F. E.*)

[125*] „Ch. Empl. Comm., III. Report", London 1864, 53. old., 15. sz.

[126*] I. m. „V. Report", XXII. old., 137. sz.

Már korábban utaltunk azoknak a gyermekeknek és fiatal személyeknek valamint munkásasszonyoknak a fizikai romlására, akiket a gépi berendezés először közvetlenül, a maga alapzatán kisarjadó gyárakban, és aztán közvetve, valamennyi többi iparágban, a tőke kizsákmányolásának vet alá. Itt ezért csak egy pontnál időzünk, a munkások gyermekeinek az első életévekben tapasztalható iszonyú halandóságánál. Angliában 16 olyan anyakönyvi kerület van, ahol, évi átlagban, 100 000 1 éven aluli élő gyermekre csak 9000 haláleset jut (az egyik kerületben csak 7047), 24 kerületben 10 000-nél több, de 11 000-nél kevesebb, 39 kerületben 11 000-nél több, de 12 000-nél kevesebb, 48 kerületben 12 000-nél több, de 13 000-nél kevesebb, 22 kerületben a halálesetek száma meghaladja a 20 000-et, 25 kerületben a 21 000-et, 17-ben a 22 000-et, 11-ben a 23 000-et, Hooban, Wolverhamptonban, Ashton-under-Lyne-ban és Prestonban a 24 000-et, Nottinghamban, Stockportban és Bradfordban a 25 000-et, Wisbeachben 26 001 és Manchesterben 26 125.[127*] Mint egy 1861-ben megtartott hivatalos orvosi vizsgálat bebizonyította, a magas halálozási arányszámok, helyi körülményektől eltekintve, kiváltképpen az anyák házon kívüli foglalkoztatásának, a gyermekek ebből eredő elhanyagolásának és a velük való rossz bánásmódnak, többek között meg nem felelő tápláléknak vagy táplálékhiánynak, ópiumkészítményekkel való etetésnek stb. tulajdonítható, ehhez járul az anyák természetellenes elidegenedése gyermekeiktől és ennek következtében az utóbbiak szándékos éhenveszejtése és megmérgezése.[218*] Olyan mezőgazdasági kerületekben viszont, „ahol a nők foglalkoztatása minimális, a halálozási arányszám igen alacsony".[129*] Az 1861. évi vizsgáló bizottság mégis arra a váratlan eredményre jutott, hogy némely az Északi-tengernél elterülő tisztán mezőgazdasági kerületekben az 1 éven aluli gyermekek halálozási arányszáma csaknem eléri a leghírhedtebb gyári kerületekét. Ezért dr. Julian Huntert megbízták, hogy e jelenségnek a helyszínen a végére járjon. Jelentését belefoglalták a „VI. Report on Public Health"-be.[130*] Addig azt gyanították, hogy malária és más, alacsony fekvésű és mocsaras tájakra jellemző betegségek tizedelték meg a gyermekeket. A vizsgálat ennek éppen az ellenkezőjét mutatta meg, nevezetesen azt, „hogy a csecsemők rendkívül halálozási arányszámát ugyanaz az ok hozta létre, amely a maláriát előzte, tudni-

[127*] „Sixth Report on Public Health", London 1864, 34. old.

[128*] „Ez" (az 1861. évi vizsgálat) „... megmutatta ezenfelül, hogy miközben gyermekek, a leírt körülmények között, elpusztulnak az elhanyagolás és a rossz bánásmód következtében, amely az anyák elfoglaltságából ered, ugyanakkor az anyák fájdalmas mértékben természetellenesekké válnak szülötteikkel szemben — rendszerint nem sokat bánkódnak halálukon, sőt néha ... közvetlen intézkedéseket tesznek, hogy azt előidézzék." (Uo.)

[129*] „Sixth Report on Public Health", 454. old.

[130*] „Sixth Report on Public Health", London 1864, 454—462. old. „Report by dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England".

illik a talajnak téli mocsárból és nyári sovány legelőből termékeny gabonaföldé való átváltoztatása".[131*] Az a 70 gyakorló orvos, akiket dr. Hunter ezekben a kerületekben kihallgatott, „bámulatosan egyetértett" e pontban. A talajművelés forradalmával ugyanis bevezették az ipari rendszert. „Férjes asszonyokat, akik bandákban lányokkal és fiúkkal dolgoznak együtt, egy férfi, akit »bandagazdának« hívnak és aki az egész bandát szegődteti, meghatározott összegért a bérlő rendelkezésére bocsát. Ezek a bandák gyakran sok mérföldre vándorolnak falujuktól, reggel és este az országutakon találkozunk velük, a nők rövid alsószoknyába, ennek megfelelő szoknyába, csizmába, néha pedig nadrágba öltözötten, külsőre igen erőteljesek és egészségesek, de megrontotta őket a szokásukká lett ledérség, és mit sem törődnek azokkal a vészterhes következményekkel, amelyeket e mozgalmas és független életmód iránti előszeretetük szülötteikre zúdít, akik otthon elsatnyulnak."[132*] A gyári kerületek minden jelensége újratermelődik itt, és a burkolt gyermekgyilkosság, a gyermekeknek ópiumkészítményekkel való kezelése még nagyobb méreteket ölt.[133*] „Mélységes irtózásomra", mondja dr. Simon, az angol Privy Council[113] tiszti főorvosa és a „Public Health"-ről szóló jelentések rédacteur en chefje [főszerkesztője], „amellyel a felnőtt nők mindennemű átfogó ipari foglalkoztatását szemlélem, szolgáljon mentségül az, hogy ismerem az általa előidézett bajokat."[134*] „Valóban", kiált fel R. Baker gyárfelügyelő egy hivatalos jelentésben, „szerencse lesz Anglia ipari kerületei számára, ha minden férjes asszonynak, akinek családja van, megtiltják, hogy bármilyen gyárban dolgozzék."[135*]

A női és gyermekmunka tőkés kizsákmányolásából fakadó erkölcsi elnyomorodást F. Engels a „Lage der arbeitenden Klasse in England"-ban [„A munkásosztály helyzete Angliában"], valamint más írók olyan kimerítően ecsetelték, hogy én itt csak emlékezetbe idézem. Az az értelmi elsivárodás pedig, amelyet éretlen embereknek puszta értéktöbblet-gyártó gépekké való átváltoztatása mesterségesen kitermel — és amelyet nagyon meg kell különböztetni attól a természetadta tudatlanságtól, amely a szellemet parlagon heverteti, de magát

[131*] I. m. 35., 455—456. old.

[132*] I. m. 456. old.

[133*] Mint az angol gyári kerületekben, ugyanúgy a mezőgazdasági kerületekben is napról napra terjed az ópiumfogyasztás a felnőtt munkások és munkásnők között. „Az ópiumkészítmények eladásának előmozdítása ... némely vállalkozó nagykereskedők nagy célja. A gyógyszerészek a legkelendőbb cikknek tekintik ezeket." (I. m. 459. old.) Csecsemők, akik ópiumkészítményeket kaptak, „apró öregemberekké töpörödtek vagy kis majmokká zsugorodtak". (I. m. 460. old.) Látjuk, India és Kína hogyan áll bosszút Anglián.

[134*] I. m. 37. old.

[135*] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 59. old. Ez a gyárfelügyelő korábban orvos volt.

a fejlődőképességét, természetes termékenységét nem rontja meg —, végül még az angol parlamentet is rákényszerítette, hogy az elemi oktatást a gyári törvény alá vetett minden iparban a 14 éven aluli gyermekek „produktív" elhasználásának törvényes feltételévé tegye. A tőkés termelés szellemét napnál világosabban mutatta a gyári törvények úgynevezett nevelési záradékainak hányaveti megszerkesztése, az adminisztratív gépezet hiánya, ami által ez a kötelező oktatás nagyrészt megint csak illuzórikussá lesz, a gyárosoknak még ezzel az oktatási törvénnyel szemben is kifejtett oppozíciója és kijátszására irányuló számos gyakorlati fogása és furfangja. „Csakis a törvényhozást kell hibáztatni, amiért egy csalóka törvényt (delusive law) bocsátott ki, amely miközben azt színleli, hogy gondoskodik a gyermekek neveléséről, egyetlenegy rendelkezést sem tartalmaz, amellyel ez az állítólagos cél biztosítható volna. Semmit sem rendel el azonkívül, hogy a gyermekeket naponta bizonyos óraszámra" (3 órára) „egy iskolának nevezett hely négy fala közé kell bezárni, és hogy a gyermek alkalmazójának erről hetenként bizonyítványt kell kapnia egy személytől, aki mint iskolai tanító vagy iskolai tanítónő írja alá a nevét."[136*] Az 1844-es módosított gyári törvény kibocsátása előtt nem voltak ritkák az olyan iskolalátogatási bizonyítványok, amelyeket az iskolamester vagy iskolamesternő keresztet írt alá, mert maga sem tudott írni. „Amikor egy ilyen bizonyítványokat kiállító iskolát meglátogattam, annyira megdöbbentett az iskolamester tudatlansága, hogy így szóltam hozzá: »Kérem, Uram, tud ön olvasni?« Felelete ez volt: »Ehe, valamicskét (summat).« A maga igazolására hozzáfűzte: »Mindenesetre felette állok tanítványaimnak.«" Az 1844-es törvény előkészítése folyamán a gyárfelügyelők leleplezték, hogy milyen gyalázatos állapotok uralkodnak az iskolának nevezett helyeken, melyeknek bizonyítványait a törvény szempontjából teljes érvényűnek kellett elfogadniok. Mindössze annyit értek el, hogy 1844-től „az iskolai bizonyítványban a jegyeket az iskolamesternek saját kezeírásával kell kitöltenie, és éppígy vezeték- és keresztnevét is neki magának kell aláírnia".[137*] Sir John Kincaid skóciai gyárfelügyelő hasonló hivatalos tapasztalatokról számol be: „Az első iskolát, amelyet meglátogattunk, bizonyos Ann Killin asszony vezette. Felkérésünkre, hogy betűzze nevét, tüstént bakot lőtt, mert C betűvel kezdte, de azonnal kijavítva magát, azt mondta, hogy neve K-val kezdődik. Amikor azonban megnéztem aláírását a bizonyítvány-könyvekben, észrevettem, hogy nevét különbözőképpen írja, emellett kézírása sem hagyott kétséget afelől, hogy alkalmatlan a tanításra. Maga is bevallotta, hogy a névsort nem tudja vezetni... Egy másik iskolában azt láttam, hogy a tanterem 15 láb hosszú és 10 láb széles, és ebben a helyiségben 75 gyermeket szá-

[136*] Leonard Horner a „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1857"-ben, 17. old.

[137*] Leonard Horner a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855"-ben, 18—19. old.

moltam össze, akik valami érthetetlent rikácsoltak."[138*] „De nemcsak ezekben a siralmas lyukakban történik az, hogy a gyermekek bizonyítványt ugyan kapnak, oktatást azonban nem, mivel sok iskolában, ahol a tanító alkalmas, fáradozásai csaknem teljesen meghiúsulnak a gyermekek észbontó összevisszaságán, akik a legkülönbözőbb korúak, háromévestől felfelé. A tanító megélhetése, amely a legjobb esetben is nyomorúságos, teljesen attól függ, hogy hány gyermeket tud bezsúfolni egy szobába, mert aszerint kapja a pennyket. Ehhez járul a gyér iskolabútorzat, a könyvek és más tanszerek hiánya s a fülledt és undorító levegőnek magukra a szegény gyermekekre gyakorolt leverő hatása. Sok ilyen iskolában voltam és számos gyermeket láttam, akik semmit a világon nem csináltak; és ezt mint iskolalátogatást nyugtázzák, s az ilyen gyermekek a hivatalos statisztikában mint iskolázottak (educated) szerepelnek."[139*] Skóciában a gyárosok arra törekednek, hogy az iskolalátogatásra kötelezett gyerekeket lehetőleg mellőzzék. „Ez elegendő bizonyíték arra, hogy mennyire nem kedvelik a gyárosok a nevelési záradékokat."[140*] Groteszk és förtelmes módon jelenik ez meg a karton- stb. nyomóüzemekben, amelyeket külön gyári törvény szabályoz. A törvény rendelkezései szerint „minden gyermeknek, mielőtt egy ilyen nyomóüzemben foglalkoztatnák, a foglalkoztatása első napját közvetlenül megelőző 6 hónap alatt legalább 30 napon és nem kevesebb mint 150 órán át iskolát kell látogatnia. A nyomóüzemben való foglalkoztatásának tartama alatt minden második 6 hónapban ugyancsak egy 30 napos és 150 órás perióduson át iskolát kell látogatnia... Az iskolalátogatásnak reggel 8 óra és délután 6 óra között kell megtörténnie. Ugyanazon a napon $2^1/_2$ óránál rövidebb vagy 5 óránál hosszabb látogatás nem számítható be a 150 órába. Rendes körülmények között a gyermekek délelőtt és délután mennek iskolába, 30 napon át, napi 5 óra hosszat, és a 30 nap leteltével, amikor a statútumnak megfelelő összesen 150 órát elérték, amikor, saját nyelvükön szólva, könyvüket elintézték, visszatérnek a nyomodába, ahol ismét 6 hónapig maradnak, míg esedékessé nem lesz az iskolalátogatásnak egy másik törlesztési ideje, és akkor megint az iskolában maradnak, míg a könyvet megint el nem intézik... Nagyon sok fiú, aki az iskolát az előírásos 150 órán át látogatta, amikor a nyomodában való 6 hónapos tartózkodás után visszatér, ugyanott tart, ahol kezdte... Természetesen megint elfelejtettek mindent, amit a korábbi iskolalátogatás során tanultak. Más kartonnyomó üzemekben az iskolalátogatást teljesen a gyár üzleti szükségleteitől teszik függővé. A megkövetelt óraszámot minden 6 hónapos periódus alatt alkalmanként 3—5 órás részletekben rójják le, amelyek esetleg

[138*] Sir John Kincaid a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858"-ben, 31—32. old.

[139*] Leonard Horner a „Reports etc. for 30th April 1857"-ben, 17—18. old.

[140*] Sir J. Kincaid a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856"-ben, 66. old.

6 hónapra vannak szétszórva. Például a gyermek egy napon reggel 8 órától 11 óráig, egy másik napon délután 1-től 4 óráig van iskolában, majd miután megint jó pár napra kimaradt, hirtelen újra jön délután 3-tól 6-ig; azután talán 3 vagy 4 napon át egymás után vagy egy hétig megjelenik, azután 3 hétre vagy egy egész hónapra eltűnik megint és egyes kieső napokon, egyes lyukas órákra tér vissza, amikor alkalmazóinak véletlenül nincs rá szükségük; a gyereket így úgyszólván ide-oda lökdösik (buffeted) az iskolából a gyárba, a gyárból az iskolába, amíg le nem rója a 150 órát."[141*] Azáltal, hogy a kombinált munkaszemélyzethez túlnyomó számú gyermeket és nőt tesz hozzá, a gépi berendezés végül is megtöri azt az ellenállást, amelyet a manufaktúrában a férfimunkás a tőke zsarnokságával még szembeszegezett.[142*]

b) A munkanap meghosszabbítása

A gépi berendezés, amely a legerőteljesebb eszköz a munka termelékenységének fokozására, vagyis a valamely áru termeléséhez szükséges munkaidő megrövidítésére, a tőke hordozójaként — először azokban az iparokban, amelyeket közvetlenül megragadott — a legerőteljesebb eszközzé lesz a munkanap minden természetes korláton túlmenő meghosszabbítására. Egyrészt új feltételeket teremt, amelyek a tőkét képessé teszik arra, hogy ennek az állandó tendenciájának gyeplőjét szabadjára engedje, másrészt új motívumokat hoz létre idegen munkára való farkasétvágyának felgerjesztésére.

Először is a gépi berendezésben a munkaeszköz mozgása és munkálkodása a munkással szemben önállósul. A munkaeszköz önmagában ipari perpetuum mobilévé [örökmozgóvá] lesz, amely szakadatlanul tovább termelne, ha nem

[141*] A. Redgrave a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857"-ben, 41—43. old. Azokban az angol iparágakban, amelyekben a tulajdonképpeni gyári törvény (nem a szövegben legutolszor említett Printworks' Act) hosszabb ideje érvényben van, a nevelési záradékokkal szemben támasztott akadályokat a legutóbbi években némileg legyűrték. A gyári törvénynek alá nem vetett iparokban még erősen uralkodnak J. Geddes üveggyáros nézetei, aki White vizsgálóbiztost így oktatja ki: „Amennyire én látom, a nagyobb mértékű nevelés, amelyet a munkásosztály egy része az utóbbi években élvezett, káros. Veszélyes, mert túl függetlenné teszi őket." („Ch. Empl. Comm., IV. Report", London 1865, 253. old.)

[142*] „E. úr, egy gyáros [...] közölte velem, hogy kizárólag nőket foglalkoztat mechanikai szövőszékein [...] előnyben részesíti a férjes nőket, különösen az olyanokat, akiknek otthon családjuk van, amely függ tőlük megélhetésében; ezek a nők sokkal figyelmesebbek és tanulékonyabbak, mint a hajadonok, és rákényszerülnek erőik végső megfeszítésére, hogy a szükséges létfenntartási eszközöket megszerezzék. Az erények, a női jellem sajátságos erényei így kárukra fordulnak — és minden, ami természetükben erkölcsös és gyöngéd, rabszolgaságuk és szenvedésük eszközévé lesz." („Ten Hour's Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March" [Törvényjavaslat a tízórás gyári munkanapról. Lord Ashley március 15-én elmondott beszéde], London 1844, 20. old.)

ütköznék emberi segédeinek bizonyos természeti korlátaiba: testi gyengeségükbe és önakaratukba. Ezért mint tőkében — márpedig mint ilyen az automata a tőkésben tudattal és akarattal rendelkezik — az a törekvés él benne, hogy az ellenszegülő, de rugalmas emberi természeti korlátot a minimális ellenállásra szorítsa össze.[143*] Ezt az ellenállást amúgy is csökkenti a gépen való munka látszólagos könnyűsége s az alkalmazkodóbb és hajlíthatóbb női és gyermekelem.[144*]

A gépi berendezés termelékenysége, mint láttuk, fordított arányban áll az általa a készítményre átvitt érték-alkotórésszel. Minél hosszabb az a periódus, amelyben működik, annál nagyobb terméktömegre oszlik el az általa hozzátett érték, és annál kisebb az az értékrész, amelyet az egyes áruhoz hozzáad. A gépi berendezés életének aktív periódusát azonban nyilvánvalóan meghatározza a munkanap hossza, vagyis a napi munkafolyamat tartama, szorozva a napok számával, amelyeken át e munkafolyamat ismétlődik.

A gépkopás semmiképpen sem felel meg matematikai pontossággal a gép használati idejének. De még ha feltételezzük is ezt, egy gép, amely $7\,^1/_2$ éven át napi 16 órát működik, ugyanakkora termelési periódust ölel fel és az összetermékhez nem tesz hozzá több értéket, mint ugyanez a gép akkor, ha 15 éven át csak napi 8 órát működik. Az előbbi esetben azonban a gépérték kétszer olyan gyorsan termelődnék újra, mint az utóbbiban és a tőkés a gép közvetítésével $7\,^1/_2$ év alatt annyi többletmunkát nyelne el, mint különben 15 év alatt.

A gép anyagi kopásának két fajtája van. Az egyik a használatából ered, mint ahogy pénzdarabok elkopnak a forgalom által, a másik a nem-használatából, mint ahogy a tétlen kard megrozsdásodik hüvelyében. Ez a gépnek az elemek

[143*] „A költséges gépi berendezés általános bevezetése óta az emberi természetet jóval átlagos erején felül kényszerítették munkára." (*Robert Owen*: „Observations on the Effects of the Manufacturing System" [Észrevételek a gyárrendszer hatásáról], II. kiad., London 1817, [16. old.])

[144*] Az angolok, akik valamely dolog első tapasztalati megjelenési formáját szívesen tekintik az illető dolog okának, a gyárakban uralkodó hosszú munkaidő okául gyakran azt a nagy heródesi gyermekrablást adják meg, amelyet a tőke a gyárrendszer kezdetein a szegényházakban és az árvaházakban elkövetett, és ami által egy egészen akarat nélküli emberanyagot kebelezett be magába. Fielden, maga is angol gyáros, például így ír: „A hosszú munkaórákat nyilvánvalóan az a körülmény idézte elő, hogy az ország különböző részei olyan nagy számú elhagyott gyermeket szolgáltattak, hogy a vállalkozók függetlenek lettek a kezektől, és miután az ily módon megszerzett nyomorúságos anyag segítségével már megteremtették a szokást, ezt könnyebben rákényszeríthették szomszédaikra." (*J. Fielden*: „The Curse of the Factory System" [A gyárrendszer átka], London 1836, 11. old.) A női munkára vonatkozólag Saunders gyárfelügyelő azt mondja az 1844. évi gyári jelentésben: „A munkásnők között vannak asszonyok, akiket hosszú heteken át, csak kevés nap kiestével, reggel 6 órától éjjel 12 óráig foglalkoztatnak — étkezési idejük kevesebb mint 2 óra —, úgyhogy a hét 5 napján a nap 24 órájából csak 6 marad nekik arra, hogy a gyárba jöjjenek és hazamenjenek, s az ágyban megpihenjenek."

által való elfogyasztása. Az első fajta kopás többé-kevésbé egyenes arányban, az utóbbi bizonyos fokig fordított arányban van a gép használatával.[145*]

Az anyagi kopáson kívül azonban a gép egy mondhatni erkölcsi kopásnak is alá van vetve. Veszít csereértékéből abban a mértékben, amelyben vagy olcsóbban lehet újratermelni ugyanilyen szerkezetű gépeket, vagy jobb gépek kelnek versenyre vele.[146*] Értékét mindkét esetben — bármilyen fiatal és életerős még egyébként a gép — többé nem a benne magában valóban tárgyiasult, hanem a saját újratermeléséhez vagy a jobb gép újratermeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. Ezért többé vagy kevésbé elértéktelenedett. Minél rövidebb az a periódus, amely alatt a gép összértékét újratermelik, annál csekélyebb az erkölcsi kopás veszélye, és minél hosszabb a munkanap, annál rövidebb ez a periódus. Amikor először vezetik be a gépi berendezést valamilyen termelési ágba, egymást érik az új módszerek a gépek olcsóbb újratermelésére[147*], egymást érik a tökéletesítések, amelyek a gépi berendezésnek nemcsak egyes részeit vagy készülékeit, hanem egész szerkezetét ragadják meg. Ez a munkanap meghosszabbítására késztető különös motívum ezért a gépi berendezés első életperiódusában hat a legakutabban.[148*]

Különben változatlan körülmények között és adott munkanap mellett kétszer annyi munkás kizsákmányolásához az állandó tőkének a gépi berendezésre és épületekre kiadott részét éppúgy meg kell kétszerezni, mint a nyersanyagra, segédanyagokra stb. kiadott részét. A munkanap meghosszabbításával kibővül a termelés szintje, míg a gépi berendezésre és épületekre kiadott tőkerész változatlan marad.[149*] Ezért nemcsak az értéktöbblet nő, hanem a megszerzéséhez szükséges kiadások is csökkennek. Bár ez különben is megtörténik többé-

[145*] „A rongálódás, amelyet ... a fémmechanizmus kényes mozgó részeiben a tétlenség okoz." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", London 1835, 281. old.)

[146*] A már korábban említett „Manchester Spinner" [manchesteri fonógyáros] („Times", 1862. november 26.) a gépi berendezés költségei között felsorolja: „Ezt" (tudniillik „a gépi berendezés romlásának felszámítását") annak a veszteségnek a fedezésére is szánják, amely állandóan keletkezik amiatt, hogy a gépeket elkopásuk előtt kiszorítják más — új és jobb szerkezetű — gépek."

[147*] „Hozzávetőlegesen úgy becsülik, hogy egy újonnan feltalált gép első példányának megépítése ötször annyiba kerül, mint a második példány megépítése." (*Babbage*: „On the Economy of Machinery", 211—212. old.)

[148*] „Néhány év óta olyan jelentős és nagyszámú tökéletesítést végeztek a tüllgyártásban, hogy egy jó karban tartott gépet, amelynek eredeti költségára 1200 font sterling volt, néhány évvel később 60 font sterlingért adtak el... A tökéletesítések oly gyorsan követték egymást, hogy gépek befejezetlenül építőik nyakán maradtak, mert szerencsésebb találmányok miatt már elavultak." Ebben a Sturm und Drang-időszakban ezért a tüllgyárosok az eredeti 8 órás munkaidőt két műszakkal csakhamar 24 órára tágították. (I. m. 233. old.)

[149*] „Magától értetődő, hogy a piac apálya és dagálya és a kereslet váltakozó kitágulása és összehúzódása közepette állandóan visszatérnek olyan alkalmak, amikor a gyáros pótlólagos forgótőkét alkalmazhat pótlólagos állótőke alkalmazása nélkül... ha pótlólagos

kevésbé a munkanap bárminő meghosszabbításakor, itt azonban döntőbb súllyal esik latba, mert a munkaeszközökké átváltozott tőkerész egyáltalában többet nyom a latban.[150*] A gépi üzem fejlődése ugyanis a tőkének egyre növekvő alkotórészét köti meg olyan formában, amelyben egyrészt folytonosan értékesíthető, másrészt veszít használati értékéből és csereértékéből, mihelyt az eleven munkával való érintkezése megszakad. „Ha", oktatta ki Ashworth úr, egy angol pamutmágnás, Nassau W. Senior professzort, „ha a földműves leteszi ásóját, 18 penny értékű tőkét tesz haszontalanná erre a periódusra. Ha a mi embereink" (azaz a gyári munkások) „közül valaki elhagyja a gyárat, olyan tőkét tesz haszontalanná, amely 100 000 font sterlingbe került."[151*] Gondoljuk csak el! Egy tőkét, amely 100 000 font sterlingbe került, „haszontalanná" tenni akár csak egy pillanatra is! Valóban égbekiáltó, hogy a mi embereink közül valaki egyáltalán bármikor is elhagyja a gyárat! A gépi berendezés növekvő terjedelme — mint az Ashworth által kioktatott Senior belátja — a munkanap egyre növekvő meghosszabbítását teszi „kívánatossá".[152*]

A gép relatív értéktöbbletet termel, nemcsak azáltal, hogy a munkaerőt közvetlenül elértékteleníti, közvetve pedig az újratermelésébe belekerülő áruk olcsóbbítása révén olcsóbbítja, hanem azáltal is, hogy első, szórványos bevezetésekor a gépbirtokos által alkalmazott munkát hatványozott munkává változtatja át, a gépi termék társadalmi értékét egyéni értéke fölé emeli és a tőkést így képessé teszi arra, hogy a munkaerő napi értékét a napi termék csekélyebb értékrészével pótolja. Ebben az átmeneti időszakban, amelyben a gépi üzem egyfajta monopólium marad, a nyereségek következésképpen rendkívüliek, és

nyersanyag-mennyiségeket lehet feldolgozni az épületekre és gépi berendezésre fordítandó pótlólagos kiadás nélkül." (*R. Torrens*: „On Wages and Combination" [A bérről és az egyesülésről], London 1834, 64. old.)

[150*] A szövegben említett körülményt csupán a teljesség kedvéért említem meg, mivel a profitrátát, azaz az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való viszonyát csak a harmadik könyvben tárgyalom.

[151*] „When a labourer", said Mr. Ashworth, „lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds." (*Senior*: „Letters on the Factory Act" [Levelek a gyári törvényről], London 1837, 14. old.)

[152*] „Az állótőke nagy aránya a forgóval szemben... hosszú munkaórákat tesz kívánatossá." Ahogy a gépi berendezés terjedelme stb. növekszik, „erősebbekké válnak a hosszú munkaórákra mint az egyetlen olyan eszközre irányuló indítékok, amellyel az állótőke nagy arányát hasznot hajtóvá lehet tenni". (I. m. 11—14. old.) „Egy gyárban különböző kiadások vannak, amelyek állandóak maradnak, akár több, akár kevesebb időn át dolgozik a gyár, például: az épületek után fizetendő járadék, helyi és általános adók, tűzbiztosítás, a különböző állandó munkásoknak járó munkabér, a gépi berendezés romlása, valamint különböző más terhek, amelyeknek a profithoz való aránya ugyanúgy csökken, ahogy a termelés terjedelme nő." („Reports of the Insp. Fact. for 31st Oct. 1862", 19. old.)

a tőkés igyekszik „ifjú szerelme első napjait" a legalaposabban kiaknázni a munkanap lehető legnagyobb meghosszabbítása révén. A nyereség nagysága felgerjeszti a több nyereségre való farkasétvágyat.

Amint a gépi berendezés ugyanabban a termelési ágban általánossá válik, a gépi termék társadalmi értéke egyéni értékére süllyed és érvényesül az a törvény, hogy az értéktöbblet nem azokból a munkaerőkből ered, amelyeket a tőkés a géppel helyettesített, hanem fordítva, azokból a munkaerőkből, amelyeket a gépen foglalkoztat. Az értéktöbblet csak a tőke változó részéből ered, és láttuk, hogy az értéktöbblet tömegét két tényező határozza meg: az értéktöbblet rátája és az egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma. Ha a munkanap hossza adott, az értéktöbblet rátáját az az arány határozza meg, amelyben a munkanap szükséges munkára és többletmunkára oszlik. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma viszont a változó tőkerésznek az állandóhoz való arányától függ. Mármost világos, hogy a gépi üzem, bármennyire kiterjeszti is a munka termelőerejének fokozása révén a többletmunkát a szükséges munka rovására, ezt az eredményt csak azáltal hozza létre, hogy a valamely adott tőke által foglalkoztatott munkások számát csökkenti. A tőke egy részét, amely korábban változó volt, azaz eleven munkaerővé alakult át, gépi berendezéssé, tehát állandó tőkévé változtatja, amely nem termel értéktöbbletet. Lehetetlen például 2 munkásból annyi értéktöbbletet kisajtolni, mint 24-ből. Ha a 24 munkás mindegyike 12 órából csak 1 óra többletmunkát szolgáltat, akkor együtt 24 óra többletmunkát szolgáltatnak, ezzel szemben a 2 munkás összmunkája csak 24 óra. A gépi berendezésnek értéktöbblet termelésére való alkalmazásában tehát egy benső ellentmondás van, mert a valamely adott nagyságú tőke által szolgáltatott értéktöbblet két tényezője közül az egyik tényezőt, az értéktöbblet rátáját csak azáltal nagyobbítja, hogy a másik tényezőt, a munkások számát, kisebbíti. Ez a benső ellentmondás kiütközik, mihelyt a gépi berendezésnek egy iparágban való általánossá válásával a gépileg termelt áru értéke az összes ugyanolyan fajtájú áruk szabályozó társadalmi értékévé lesz, és ez az ellentmondás ösztökéli viszont a tőkét, anélkül hogy ennek tudatában volna[153*], a munkanap legerőszakosabb meghosszabbítására, hogy a kizsákmányolt munkások viszonylagos számának csökkenését ne csak a relatív többletmunka növekedésével egyenlítse ki, hanem az abszolút többletmunkáéval is.

A gépi berendezés tőkés alkalmazása tehát egyfelől új hatalmas indítékokat teremt a munkanap mértéktelen meghosszabbítására és magát a munkamódot valamint a társadalmi munkaorganizmus jellegét olymódon forradalmasítja,

[153*] Hogy ez a benső ellentmondás miért nem jut a tudatára az egyes tőkésnek és következésképpen a tőkés szemléletétől korlátozott politikai gazdaságtannak sem, kitűnik majd a harmadik könyv első szakaszaiból.

hogy e forradalmasodás megtöri az ezzel a tendenciával szemben mutatkozó ellenállást, másfelől viszont — részben azáltal, hogy besorozza a munkásosztálynak a tőke számára korábban hozzáférhetetlen rétegeit, részben pedig azáltal, hogy szabaddá teszi a gép által kiszorított munkásokat — fölös munkásnépességet[154]* termel, amely kénytelen engedni, hogy a törvényt a tőke diktálja neki. Innen ered az a figyelemreméltó jelenség a modern ipar történetében, hogy a gép halomra dönti a munkanap valamennyi erkölcsi és természeti korlátját. Innen ered az a gazdasági paradoxon, hogy a munkaidő megrövidítésének legerőteljesebb eszköze a legbiztosabb eszközévé válik annak, hogy a munkás és családja egész életidejét a tőke értékesítése számára rendelkezésre álló munkaidővé változtassák. „Ha", álmodozott Arisztotelész, az ókor legnagyobb gondolkodója, „ha minden szerszám parancsszóra vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, ha így a vetélők maguktól szőnének, akkor sem a mestereknek nem volna szükségük a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra."[155]* S Antipatrosz, egy Cicero korabeli görög költő, a gabona őrlésére szolgáló vízimalom feltalálását, minden termelő gépi berendezésnek ezt az elemi formáját mint a rabszolganők felszabadítóját és az aranykor helyreállítóját köszöntötte![156]* „A pogányok, azok a pogányok!" Azok, mint az okos Bastiat és már előtte a még bölcsebb MacGulloch felfedezte, semmit sem fogtak fel politikai gazdaságtanból és kereszténységből. Többek között nem fogták fel, hogy a gép a legbeváltabb eszköz a munkanap meghosszabbítására. Mentegették esetleg az egyik ember rabszolgaságát azzal, hogy ez eszköze a másik teljes emberi kifejlő-

[154]* Ricardo nagy érdemeinek egyike, hogy a gépi berendezést nemcsak úgy fogta fel, mint áruk termelési eszközét, hanem mint „redundant population" [fölös népesség] termelési eszközét is.

[155]* *F. Biese*: „Die Philosophie des Aristoteles" [Arisztotelész filozófiája], II. köt., Berlin 1842, 408. old.

[156]* Közlöm itt a költeményt fordításban, mert, éppúgy mint a munkamegosztásra vonatkozó korábbi idézetek, jól jellemzi azt, hogy az antik szemlélet mennyire ellentétes a modernnel.

„Őrlő asszonyok, alhattok már nagy nyugalomban!
Szól a kakas? Nektek hasztalan kukorít.
Mert malmok kerekén szökellő szép nimfa-csapatnak
adta ki már Déó mind a ti dolgotokat.
Lábuk alatt rázkódik a tengely, perdül a küllő,
forgatják a követ s őrleni kényszeritik.
Éljünk hát munkátlanul, úgy, mint boldog apáink,
mert istennőtől kapjuk a dús adományt."

(„Gedichte aus dem Griechischen übersetzt [görögből fordított költemények] von Christian Graf zu Stolberg", Hamburg 1782.)

désének. De a tömegek rabszolgaságát prédikálni azért, hogy néhány faragatlan vagy félművelt parvenüt „eminent spinnerré" [jeles fonóvá], „extensive sausage makerré" [nagy kolbászgyárossá], „influential shoe black dealerré" [befolyásos cipőkenőcs-kereskedővé] tegyenek — erre nem volt meg a sajátosan keresztény szervük.

c) A munka intenzívebbé tétele

A munkanap mértéktelen meghosszabbítása, amelyet a gépi berendezés a tőke kezei között előidéz, később, mint láttuk, az életének gyökerében fenyegetett társadalom reakcióját váltja ki és ezzel a törvényileg korlátozott normálmunkanaphoz vezet. Az utóbbinak alapzatán döntő fontosságúvá fejlődik egy jelenség, amellyel már korábban találkoztunk — tudniillik a munka intenzívebbé tétele. Az abszolút értéktöbblet elemzésénél mindenekelőtt a munka extenzív nagyságáról volt szó, míg intenzitásának fokát adottnak tételeztük fel. Most az extenzív nagyságnak intenzív, vagyis fokozati nagyságba való átcsapását kell szemügyre vennünk.

Magától értetődik, hogy a gépek fejlődése és a gépekkel dolgozó munkások külön osztályának felhalmozott tapasztalata folytán a munka sebessége és ezzel intenzitása természetadta módon növekszik. Így Angliában egy fél évszázadon át a munkanap meghosszabbítása karöltve jár a gyári munka növekvő intenzitásával. Mindazonáltal érthető, hogy az olyan munkánál, ahol nem múlékony nekirugaszkodásokról, hanem napról napra ismétlődő, szabályszerű egyformaságról van szó, be kell következnie egy csomópontnak, amelyen a munkanap kiterjedtsége és a munka intenzitása kizárja egymást, úgyhogy a munkanap meghosszabbítása már csak a munka gyengébb intenzitási fokával, és megfordítva, a megnövelt intenzitási fok már csak a munkanap megrövidítésével fér meg. Mihelyt a munkásosztály fokozatosan gyülemlő felháborodása rákényszerítette az államot, hogy a munkaidőt erőszakosan megrövidítse és mindenekelőtt a tulajdonképpeni gyár számára normálmunkanapot írjon elő, tehát attól a pillanattól fogva, hogy a munkanap meghosszabbítása útján történő fokozott értéktöbblet-termelés egyszer s mindenkorra lehetetlenné vált, a tőke minden hatalmával és teljes tudatossággal rávetette magát a géprendszer gyorsított kifejlesztése útján történő relatív értéktöbblet-termelésre. Egyidejűleg változás következik be a relatív értéktöbblet jellegében. Általában a relatív értéktöbblet termelésének az a módszere, hogy a munka termelőerejének fokozása által a munkást képessé teszik arra, hogy ugyanazon munkakifejtéssel ugyanazon idő alatt többet termeljen. Ugyanazon munkaidő az összes termékhez továbbra is ugyanannyi értéket tesz hozzá, bár ez a változatlan csereérték most több használati értékben testesül meg, és ezért az egyes áru értéke csökken.

Nem így azonban, mihelyt a munkanap erőszakos megrövidítése -- azzal a roppant lökéssel, amelyet a termelőerő fejlesztésének és a termelési feltételek gazdaságossá tételének ad — egyúttal rákényszeríti a munkást, hogy ugyanazon idő alatt több munkát fejtsen ki, fokozottabban megfeszítse munkaerejét, szorosabban töltse ki a munkaidő pórusait, azaz sűrítse a munkát, olyan mértékben, amely csak a megrövidített munkanapon belül érhető el. Nagyobb tömegű munkának ez a valamely adott időperiódusba való belepréselése most annak számít, ami: nagyobb munkamennyiségnek. A munkaidőnek mint „kiterjedt nagyságnak" mértéke mellé most sűrítettségi fokának mértéke lép.[157*] A tízórás munkanap intenzívebb órája most annyi vagy több munkát, azaz kifejtett munkaerőt tartalmaz, mint a tizenkétórás munkanap likacsosabb órája. Termékének ezért annyi vagy több értéke van, mint a likacsosabb $1^1/_5$ óráénak. Nem tekintve a relatív értéktöbbletnek a munka fokozott termelőereje általi megnövekedését, most például $3^1/_3$ óra többletmunka, amely $6^2/_3$ óra szükséges munkára jut, a tőkésnek ugyanazt az értéktömeget szolgáltatja, mint előzőleg a 8 óra szükséges munkára jutó 4 óra többletmunka.

A kérdés mármost az, hogyan teszik intenzívebbé a munkát?

A megrövidített munkanap első hatása azon a magától értetődő törvényen alapszik, hogy a munkaerő hatóképessége fordított arányban van hatóidejével. Ezért, bizonyos határok között, az erőkifejtés fokában megnyerik azt, amit tartamában veszítenek. Arról pedig, hogy a munkás valóban több munkaerőt folyósítson, a fizetés módszere révén gondoskodik a tőke.[158*] Manufaktúrákban, például a fazekasságban, ahol a gépi berendezés semmilyen szerepet nem játszik vagy csak jelentéktelent, a gyári törvény bevezetése csattanósan bebizonyította, hogy a munkanap puszta megrövidítése csodálatosan növeli a munka rendszerességét, egyformaságát, rendjét, folyamatosságát és energiáját.[159*] Ez a hatás azonban a tulajdonképpeni gyárban kétségesnek látszott, mert a munkásnak a gép folyamatos és egyforma mozgásától való függősége itt már régen megteremtette a legszigorúbb fegyelmet. Ezért amikor 1844-ben azt tárgyalták, hogy a munkanapot 12 óra alá kell csökkenteni, a gyárosok csaknem egyhangúlag kijelentették: „munkafelügyelőik a különböző munkatermékben vigyáztak, nehogy a kezek időt veszítsenek", „az éberség és figyelem foka a munkások

[157*] Természetesen vannak egyáltalában különbségek a különböző termelési ágak munkáinak intenzitásában. Ezek, mint már A. Smith kimutatta, részint kiegyenlítődnek azáltal, hogy mindegyik munkafajtának megvannak a saját mellékkörülményei. A munkaidőre mint értékmérőre azonban ez is csak annyiban van hatással, amennyiben az intenzív és az extenzív nagyság mint ugyanazon munkamennyiség ellenkező és egymást kizáró kifejezései mutatkoznak meg.

[158*] Nevezetesen a darabbér, egy olyan forma révén, amelyet a hatodik szakaszban fogunk kifejteni.

[159*] Lásd „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865".

részéről (the extent of vigilance and attention on the part of the workmen) aligha növelhető", és ezért minden más körülményt, mint a gépi berendezés járását stb. változatlannak feltételezve, „értelmetlenség jól vezetett gyárakban a munkások fokozott figyelmétől stb. bármilyen jelentékeny eredményt várni".[160*] Ezt az állítást a kísérletek megcáfolták. R. Gardner úr két nagy prestoni gyárában 1844. április 20-tól 12 helyett csak 11 órát dolgoztatott naponta. Körülbelül egy év elteltével az az eredmény mutatkozott, hogy „ugyanazt a termékmennyiséget ugyanazért a költségért kapta meg, és a munkások együttvéve ugyanannyi munkabért kerestek 11 óra alatt, mint korábban 12 alatt".[161*] Mellőzöm itt a fonó- és kártolótermekben végzett kísérleteket, mert ezek a gépek sebességének (2%-os) növekedésével voltak egybekötve. A szövőrészlegnél ellenben, ahol méghozzá nagyon különböző fajtájú különleges, könnyű, mintás cikkeket szőttek, egyáltalában semmi változás nem történt az objektív termelési feltételekben. Az eredmény: „1844. január 6-tól április 20-ig, tizenkétórás munkanap mellett, egy-egy munkás heti átlagbére 10 shilling $1^1/_2$ penny, 1844. április 20-tól június 29-ig, tizenegyórás munkanap mellett, a heti átlagbér 10 shilling $3^1/_2$ penny volt".[162*] Itt 11 óra alatt többet termeltek, mint régebben 12 alatt, kizárólag a munkások egyenletesebb kitartása és idejük gazdaságosabb felhasználása következtében. Míg ők ugyanazt a bért kapták és egy óra szabad időt nyertek, a tőkés ugyanarra a terméktömegre tett szert és megtakarította egy órára a szén-, gáz- stb. ráfordítást. Hasonló kísérleteket végeztek egyező eredménnyel Horrocks és Jacson urak gyáraiban.[163*]

Mihelyt a munkanap megrövidítése, amely először is megteremti a munka sűrítésének szubjektív feltételét — tudniillik a munkás képességét arra, hogy több erőt folyósítson adott idő alatt —, kényszertörvény jellegűvé válik, a gép a tőke kezében objektív és rendszeresen alkalmazott eszközzé lesz arra, hogy ugyanazon idő alatt több munkát préseljen ki. Ez kettős módon történik: a gépek megnövelt sebessége révén és az ugyanazon munkás felügyeletére bízott gépi berendezésnek, illetve a munkás munkamezejének bővített terjedelme révén. A gépi berendezés szerkezetének tökéletesítése részint szükséges ahhoz, hogy a munkásra nagyobb nyomást gyakoroljanak, részint automatikusan

[160*] „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845", 20—21. old.

[161*] I. m. 19. old. Minthogy a darabbér ugyanaz maradt, a hetibér nagysága a termék mennyiségétől függött.

[162*] I. m. 20. old.

[163*] I. m. 21. old. Az erkölcsi elem jelentős szerepet játszott a fent említett kísérletekben. „Több kedvvel dolgozunk", jelentették ki a munkások a gyárfelügyelőnek, „folyton előttünk van az a jutalom, hogy éjjel korábban szabadulunk, és tetterős és örömteli szellem hatja át az egész gyárat a legfiatalabb csomózótól a legöregebb munkásig, és sokat segíthetünk egymásnak."

együtt jár a munka intenzívebbé tételével, mert a munkanap korlátja a tőkést a termelési költségekkel való legszigorúbb gazdálkodásra kényszeríti. A gőzgép tökéletesítése megnöveli dugattyúlökéseinek percenkénti számát, és egyúttal lehetővé teszi, hogy nagyobb erőmegtakarítás következtében ugyanazzal az erőgéppel terjedelmesebb mechanizmust hajtsanak változatlan, sőt csökkenő szénfogyasztás mellett. Az átviteli mechanizmus tökéletesítése csökkenti a súrlódást és, ami oly szembeszökően megkülönbözteti a modern gépi berendezést a régitől, egy állandóan csökkenő minimumra redukálja a nagy és kis tengelyek átmérőjét és súlyát. Végül a munkagépek tökéletesítései csökkentik azok terjedelmét — miközben növelik sebességüket és kiterjesztik hatékonyságukat —, mint a modern gőzszövőszék esetében, vagy a munkagépek törzsével együtt megnagyobbítják szerszámaik terjedelmét és számát, mint a fonógép esetében, vagy észrevétlen részletváltoztatásokkal növelik e szerszámok mozgékonyságát, ahogyan a selfacting mule esetében az orsók sebességét az ötvenes évek közepén ilymódon $^1/_5$-ével fokozták.

A munkanap 12 órára való rövidítése Angliában 1833-tól kelteződik. Már 1836-ban kijelentette egy angol gyáros: „A gyárakban végzendő munka a korábbihoz képest nagyon megnőtt ama nagyobb figyelem és tevékenység következtében, amelyet a gépi berendezés jelentősen megnövelt sebessége a munkástól megkövetel."[164*] 1844-ben Lord Ashley, most Shaftesbury grófja, a következő, dokumentumokkal alátámasztott megállapításokat tette az alsóházban:

„A gyári folyamatokban foglalkoztatottak munkája most háromszor akkora, mint az ilyen műveletek bevezetésekor. A gépi berendezés kétségkívül olyan munkát végzett, amely sok millió ember inait és izmait helyettesíti, de egyúttal bámulatosan (prodigiously) megszaporította a félelmetes mozgásának uralma alá vetett emberek munkáját... Az a munka, amellyel egy mule-párt 40-es számú fonal fonása közben 12 órán át követnek, 1815-ben 8 mérföldnyi távolság megtételét foglalta magában. 1832-ben ugyanezen szám fonása közben egy mule-pár nyomon kísérése azt jelentette, hogy 12 óra alatt 20 és gyakran még több mérföld távolságot kell bejárni. 1815-ben 12 óra alatt a fonónak 820 kihúzást kellett végeznie mindegyik mule-on, ami összesen 1640 volt a 12 órára. 1832-ben a fonónak, tizenkétórás munkanapja alatt, mindegyik mule-on 2200 kihúzást kellett végeznie, tehát összesen 4400-at, 1844-ben mindegyik mule-on 2400-at, tehát összesen 4800-at; és egyes esetekben a megkívánt munkamennyiség (amount of labour) még nagyobb... Itt van a kezemben egy másik, 1842-es dokumentum, amely bizonyítja, hogy a munka progresszíven növekszik, nemcsak azért, mert nagyobb távolságot kell megtenni, hanem azért is, mert a ter-

[164*] *John Fielden*: „The Curse of the Factory System", 32. old.

melt áruk mennyisége szaporodik, míg a kezek száma aránylag csökken; és továbbá, mert most gyakran rosszabb gyapotot fonnak, amely több munkát követel... A kártolóteremben szintén nagyon megnövekedett a munka. Most egy személy végzi azt a munkát, amely korábban kettő között oszlott el... A szövödében, ahol nagyszámú személyt, többnyire nőket foglalkoztatnak, a munka az utóbbi években teljes 10%-kal növekedett a gépi berendezés megnövelt sebessége következtében. 1838-ban a hetenként megfont hankek [matringok] száma 18 000 volt, 1843-ban elére a 21 000-et. 1819-ben a pickek [vetések] száma a gőzszövőszéknél percenként 60 volt, 1842-ben 140, ami a munka erős növekedését mutatja."[165*]

Tekintettel erre a figyelemreméltó intenzitásra, amelyet a munka a tizenkétórás törvény uralma alatt már 1844-ben elért, akkoriban jogosultnak látszott az angol gyárosoknak az a kijelentése, hogy ebben az irányban lehetetlen minden további haladás, és hogy ezért a munkaidő minden további csökkenése a termelés csökkenésével azonos. Okoskodásuk látszólagos helyességét a legjobban bizonyítja fáradhatatlan cenzoruknak, Leonard Horner gyárfelügyelőnek a következő egykorú közlése:

„Minthogy a termelt mennyiséget főképpen a gépi berendezés sebessége szabályozza, a gyárosnak szükségképpen érdeke, hogy azt a lehető legnagyobb sebességgel működtesse, amely még összeegyeztethető a következő feltételekkel: a gépi berendezésnek a túl gyors romlástól való megóvásával, a gyártott cikk minőségének fenntartásával és azzal, hogy a munkástól a gép mozgásának követése ne kívánjon nagyobb erőfeszítést, mint amekkorát folyamatosan teljesíteni bír. Gyakran előfordul, hogy a gyáros sietségében a mozgást túlságosan gyorsítja. A számos törés és a gyártmány elrontása a gyorsaságot ekkor jócskán kiegyensúlyozza, és a gyáros arra kényszerül, hogy mérsékelje a gépi berendezés sebességét. Minthogy a tevékeny és intelligens gyáros megtalálja az elérhető maximumot, arra a következtetésre jutottam, hogy lehetetlen 11 óra alatt annyit termelni, mint 12 alatt. Ezenkívül feltettem, hogy a darabbér szerint fizetett munkás a végletekig megfeszíti erejét, annyira, amennyire a munkának ezt a fokát folyamatosan el bírja viselni."[166*] Horner ennélfogva, Gardner és mások kísérletei ellenére, arra a következtetésre jutott, hogy a munkanap 12 óra alá történő további csökkentésének csökkentenie kell a termék mennyiségét.[167*] Ő maga idézi tíz évvel később 1845-ös aggályát bizonyságul, hogy akkoriban még milyen kevéssé értette meg, mennyire rugalmas a gépi berendezés és az emberi munkaerő, amelyeket a munkanap kényszerű megrövidítése révén egyaránt a végsőkig feszítenek.

[165*] *Lord Ashley*: „Ten Hour's Factory Bill", 6—9. old. elszórtan.
[166*] „Reports of Insp. of Fact. to 30th April 1845", 20. old.
[167*] I. m. 22. old.

Térjünk mármost rá az 1847 utáni, a tízórás törvénynek az angol pamut-, gyapjú-, selyem- és lengyárakba való bevezetését követő időszakra.

„Az orsók sebessége a throstle-okon percenként 500, a mule-okon 1000 fordulattal nőtt, azaz a throstle-orsók sebessége, amely 1839-ben percenként 4500 fordulat volt, most" (1862-ben) „5000-re rúg, a mule-orsóké pedig, amely 5000 volt, most percenként 6000-re rúg; ez az első esetben $^1/_{10}$, a másodikban $^1/_5$ sebességtöbblet."[168*] James Nasmyth, a Manchester melletti Patricroft híres mérnöke 1852-ben Leonard Hornerhoz intézett levelében taglalta azokat a tökéletesítéseket, amelyeket a gőzgépen 1848 és 1852 között végeztek. Miután megjegyzi, hogy az a gőz-lóerő, amelyet a hivatalos gyári statisztikában állandóan a gőzgépek 1828. évi hatásfoka alapján számítanak[169*], már csak névleges, és a valóságos erőnek csak indexéül szolgálhat, többek között ezt mondja: „Biztos vagyok abban, hogy ugyanolyan súlyú gőzgépek", gyakran ugyanazok a gépek, amelyeken csupán alkalmazták az újabb tökéletesítéseket, „most átlagosan legalább 50%-kal több szolgálatot, illetve munkát végeznek, mint korábban, és hogy sok esetben ugyanazok a gőzgépek, amelyek a percenként 220 lábra korlátozott sebesség napjaiban 50 lóerőt szolgáltattak, most", csökkent szénfogyasztással, „több mint 100-at szolgáltatnak... Az ugyanakkora névleges lóerejű modern gőzgépet a korábbinál nagyobb erő hajtja a szerkezetében, a gőzkazánok térfogatában és felépítésében stb. eszközölt tökéletesítések következtében... Ezért ámbár a névleges lóerőhöz viszonyítva a kezeknek ugyanakkora számát foglalkoztatják, mint korábban, a munkagépekhez viszonyítva kevesebb kezet alkalmaznak."[170*] 1850-ben az Egyesült Királyság gyárai 134 217 névleges lóerőt alkalmaztak 25 638 716 orsó és 301 445 szövőszék mozgatására. 1856-ban az orsók és a szövőszékek száma 33 503 580, illetőleg 369 205 volt. Ha a megkívánt lóerő ugyanaz maradt volna, mint 1850-ben, akkor 1856-ban 175 000 lóerőre lett volna szükség. A hivatalos kimutatás szerint azonban a lóerők száma csak 161 435 volt, tehát több mint 10 000-rel kevesebb, mint ha az 1850-es bázis szerint számítanók.[171*] „A legutóbbi, 1856-os »Return«" (hivatalos statisztika) „által megállapított tények a következők: a gyárrendszer rohamos gyorsasággal terjed, a kezek száma a gépi berendezéshez viszonyítva csökkent, a gőzgép az erő gazdaságos felhasználása

[168*] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 62. old.

[169*] Ez az 1862-es „Parliamentary Return"-nel megváltozott. Itt a modern gőzgépek és vízikerekek valóságos gőz-lóereje lép a névleges helyére. A kettőzőorsókat sem keverik már össze a tulajdonképpeni fonóorsókkal (mint az 1839-es, 1850-es és 1856-os „Return"-ökben); továbbá a gyapjúgyárakban feltüntetik a „gigek" [bolyhozógépek] számát, megkülönböztetik egyrészt a juta- és kendergyárakat, másrészt a lengyárakat, és végül, ez alkalommal először, a harisnyakötést felvették a jelentésbe.

[170*] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", 14., 20. old.

[171*] I. m. 14—15. old.

és más módszerek révén nagyobb súlyú gépet hajt meg, és a munkagépek tökéletesítése, a gyártási módszerek megváltoztatása, a gépi berendezés sebességének megnövelése és sok más ok következtében nagyobb mennyiségű gyártmányt érnek el."[172*] „A legkülönbözőbb fajtájú gépeken bevezetett nagyarányú tökéletesítések a gépek termelőerejét igen fokozták. Minden kétségen kívül a munkanap megrövidítése ... ösztökélt e tökéletesítésekre. Az utóbbiaknak és a munkás intenzívebb erőfeszítésének az volt a hatása, hogy a" (két órával, vagyis $^1/_6$-ával) „megrövidített munkanap alatt legalább ugyanannyi gyártmányt állítanak elő, mint régebben a hosszabb alatt."[173*]

Hogy a gyárosok meggazdagodása a munkaerő intenzívebb kizsákmányolásával mennyire fokozódott, azt már az az egy körülmény is bizonyítja, hogy az angol pamut- stb. gyárak számának átlagos évi növekedése 1838-tól 1850-ig 32, 1850-től 1856-ig ellenben 86 volt.[114]

Bármilyen nagy volt is az 1848-tól 1856-ig terjedő 8 évben a tízórás munkanap uralma alatt az angol ipar haladása, a következő, 1856-tól 1862-ig terjedő 6 éves időszakban ezt megint messze túlszárnyalták. A selyemgyárakban például az orsók száma 1856-ban 1 093 799 volt, 1862-ben 1 388 544; a szövőszékeké 1856-ban 9 260 és 1862-ben 10 709. Ezzel szemben a munkások száma 1856-ban 56 137 és 1862-ben 52 429. Vagyis az orsók száma 26,9%-kal és a szövőszékek száma 15,6%-kal növekedett, ugyanakkor a munkások száma 7%-kal csökkent. 1850-ben a fésűsfonógyárakban 875 830 orsót alkalmaztak, 1856-ban 1 324 549-et (51,2%-os növekedés) és 1862-ben 1 289 172-t (2,7%-os csökkenés). Ha azonban leszámítjuk a kettőzőorsókat, amelyek az 1856. évi adatokban szerepelnek, de az 1862. éviekben nem, akkor az orsók száma 1856 óta meglehetősen változatlan maradt. Ezzel szemben az orsók és a szövőszékek sebességét 1850 óta sok esetben megkétszerezték. A gőzszövőszékek száma a fésűsfonógyárakban 1850-ben 32 617, 1856-ban 38 956 és 1862-ben 43 048. Ezeken 1850-ben 79 737, 1856-ban 87 794 és 1862-ben 86 063 személyt foglalkoztattak, de ebből 14 éven aluli gyermek 1850-ben 9 956, 1856-ban 11 228 és 1862-ben 13 178. Tehát annak ellenére, hogy a szövőszékek száma 1862-re 1856-hoz képest nagyon megszaporodott, a foglalkoztatott munkások teljes száma csökkent, a kizsákmányolt gyermekeké növekedett.[174*]

1863. április 27-én Ferrand képviselő az alsóházban kijelentette: „Lancashire és Cheshire 16 kerületének munkásküldöttei, akiknek megbízásából beszélek, közölték velem, hogy a munka a gyárakban a gépi berendezés tökélete-

[172*] I. m. 20. old.

[173*] „Reports etc. for 31st Oct. 1858", 10. old. Vö. „Reports etc. for 30th April 1860", 30. skk. old.

[174*] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 100., 103., 129., 130. old.

sítése következtében állandóan növekszik. Korábban egy személy segítőkkel két szövőszéket szolgált ki, most viszont hármat szolgál ki segítők nélkül, és egyáltalán nem szokatlan, hogy egy személy négyet szolgál ki stb. 12 óra munkát, mint a közölt tényekből kiderül, most kevesebb mint 10 munkaórába préselnek bele. Ezért magától értetődő, hogy milyen rettenetes mértékben megnövekedett az utóbbi években a gyári munkások munkaterhe."[175*]

Ezért a gyárfelügyelők, bár fáradhatatlanul és teljes joggal magasztalják az 1844-es és 1850-es gyári törvények kedvező eredményeit, mindazonáltal megvallják, hogy a munkanap megrövidítése máris a munkának a munkás egészségét, tehát magát a munkaerőt tönkretevő intenzitását idézte elő. „Úgy látszik, a legtöbb pamut-, fésűsfonó- és selyemgyárban az a kimerítő izgalmi állapot, amelyet a munka az utóbbi években oly rendkívül meggyorsított mozgású gépi berendezésen megkövetel, egyik oka a tüdőmegbetegedésekben való elhalálozás ama többletének, amelyet dr. Greenhow a legutóbbi csodálatraméltó jelentésében kimutatott."[176*] A legcsekélyebb kétség sem fér hozzá, hogy mihelyt a munkanap meghosszabbítását a törvény a tőke számára egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette, a tőke ama tendenciájának, hogy magát a munka intenzitásfokának rendszeres növelésével kárpótolja és a gépi berendezés minden tökéletesítését a munkaerő fokozottabb kiszipolyozására szolgáló eszközzé torzítsa, csakhamar megint egy fordulóponthoz kell elvezetnie, amelyen a munkaórák újabb csökkentése elkerülhetetlenné lesz.[177*] Másrészt az angol iparnak 1848-tól napjainkig, azaz a tízórás munkanap időszakában végbement rohamos fejlődése még sokkal inkább túlszárnyalja az 1833 és 1847 közötti időt, azaz a tizenkétórás munkanap időszakát, mint az utóbbi a gyárrendszer bevezetése utáni fél évszázadot, azaz a korlátozatlan munkanap időszakát.[178*]

[175*] A modern gőzszövőszékek alkalmazásával egy szövő most heti 60 óra alatt két szövőszéken 26 véget gyárt egy bizonyos meghatározott hosszúságú és szélességű fajtából, melyből a régi gőzszövőszéken csak 4-et tudott gyártani. Egy ilyen vég szövési költségei már az 1850-es évek elején 2 shilling 9 pennyről $5\ ^1/_8$ pennyre csökkentek.

Pótlás a 2. kiadáshoz. „30 évvel ezelőtt" (1841) „egy pamutfonótól, aki 3 segítővel dolgozott, csak azt kívánták meg, hogy egy 300—324 orsós mule-párra felügyeljen. Most" (1871 végén) „a mule-ok, amelyekre 5 segítővel felügyelnie kell, 2200 orsót számlálnak, és legalább hétszer annyi fonalat termel, mint 1841-ben." (Alexander Redgrave gyárfelügyelő a „Journal of the Society of Arts"-ban, 1872. január 5.)

[176*] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861", 25—26. old.

[177*] A nyolcórás agitáció most (1867) megkezdődött Lancashire-ben a gyári munkások között.

[178*] A következő néhány szám mutatja a tulajdonképpeni „factoryk" [gyárak] haladását az Egyesült Királyságban 1848 óta:

4. A gyár

E fejezet elején a gyár testét, a géprendszer tagozódását vettük szemügyre. Azután láttuk, hogyan szaporítja a gépi berendezés a női és a gyermekmunka elsajátítása révén a tőke emberi kizsákmányolási anyagát, hogyan kobozza el

	Kivitel: mennyiség			
	1848	1851	1860	1865
Pamutgyárak				
Pamutfonal (font)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
Varrócérna (font)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Pamutszövet (yard)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Len- és kendergyárak				
Fonal (font)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Szövet (yard)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Selyemgyárak				
Láncfonal, cérna,				
Fonal (font)	[1846] 466 825	462 513	897 402	812 589
Szövet (yard)		1 181 455	1 307 293	2 869 837 [vég 146 879] [font 102 773]
Gyapjúgyárak				
Gyapjú- és fésűsfonal (font)		14 670 880	25 533 968	31 669 267
Szövet (yard)		151 231 153	190 371 537	278 837 418

	Kivitel: érték (font sterling)			
	1848	1851	1860	1865
Pamutgyárak				
Pamutfonal	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Pamutszövet	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Len- és kendergyárak				
Fonal	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Szövet	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Selyemgyárak				
Láncfonal, cérna, fonal	77 789	196 380	826 107	768 064
Szövet		1 130 398	1 587 303	1 409 221
Gyapjúgyárak				
Gyapjú- és fésűsfonal	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Szövet	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

a munkanap mértéktelen kiterjesztése révén a munkás egész életidejét, és hogyan szolgál haladása, amely lehetővé teszi, hogy mind rövidebb idő alatt roppantul növekvő termékmennyiséget állítsanak elő, végül rendszeres eszközül arra, hogy minden pillanatban több munkát folyósítsanak, vagyis a munkaerőt mind intenzívebben zsákmányolják ki. Most a gyáregészhez fordulunk, mégpedig ennek legkifejlettebb alakjához.

Dr. Ure, az automatikus gyár Pindarosza, egyrészt úgy írja le azt, mint „kooperációját különböző kategóriájú munkásoknak — felnőtteknek és nem-felnőtteknek —, akik gyakorlottan és szorgalmasan felügyelnek a termelő gépeknek olyan rendszerére, amelyet egy központi erő" (az elsődleges mozgató) „szakadatlanul működtet", másrészt mint „roppant automatát, amely számtalan mechanikai és öntudattal bíró szervből van összetéve; e szervek egyetértésben és megszakítás nélkül hatnak, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, úgyhogy mindnyájan alá vannak rendelve egy mozgatóerőnek, amely magától mozog". Ez a két meghatározás semmiképpen sem azonos. Az egyikben a kombinált összmunkás, vagyis a társadalmi munkaorganizmus jelenik meg mint átfogó alany és a mechanikai automata mint tárgy; a másikban maga az automata az alany és a munkások csak mint tudattal bíró szervek vannak tudattalan szerveinek mellérendelve és ezekkel együtt a központi mozgatóerőnek alárendelve. Az előbbi meghatározás a gépi berendezés minden lehetséges nagybani alkalmazására érvényes, a másik pedig tőkés alkalmazását és ezért a modern gyárrendszert jellemzi. Ure ezért szereti a központi gépet, amelyből a mozgás kiindul, nemcsak automatának, hanem autokratának is ábrázolni. „Ezekben a nagy műhelyekben a gőz jótékony hatalma alattvalóinak miriádjait gyűjti maga köré."[179*]

A munkaszerszámmal együtt kezelésének virtuozitása is átmegy a munkásról a gépre. A szerszám teljesítőképessége felszabadul az emberi munkaerő személyi korlátai alól. Ezzel megszűnik az a technikai alapzat, amelyen a munka megosztása a manufaktúrában nyugszik. A specializált munkásoknak a manufaktúrára jellemző hierarchiája helyébe ezért az automatikus gyárban azon

(Lásd a következő Kékkönyveket: „Statistical Abstract for the United Kingdom", 8., 13. sz., London 1861, 1866.)

Lancashire-ben a gyárak 1839 és 1850 között csak 4%-kal, 1850 és 1856 között 19%-kal, 1856 és 1862 között 33%-kal szaporodtak, ezzel szemben a foglalkoztatott személyek száma mind a két 11 éves időszakban abszolúte növekedett, relatíve csökkent. Vö. „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 63. old. Lancashire-ben a pamutgyárak az uralkodók. Hogy azonban e gyárak mekkora teret foglalnak el egyáltalában a fonal- és szövetgyártásban, azt abból látni, hogy rájuk jut Anglia, Wales, Skócia és Írország összes textilgyárainak 45,2%-a, az összes orsók 83,3 %-a, az összes gőzszövőszékek 81,4 %-a, az ezeket mozgató összes gőzlóerők 72,6%-a és a foglalkoztatott személyek teljes számának 58,2 %-a. (I. m. 62—63. old.)

[179*] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 18. old.

munkák egyenlősítésének, vagyis nivellálásának tendenciája lép, amelyeket a gépi berendezés segítőinek kell elvégezniök,[180*] a részmunkások mesterségesen létrehozott különbségei helyébe túlnyomórészt a kor és a nem természetes különbségei lépnek.

Amennyiben az automatikus gyárban a munka megosztása újramegjelenik, ez mindenekelőtt munkások elosztása a specializált gépek között, és munkástömegeké, amelyek azonban nem alkotnak tagozott csoportokat, a gyár különböző részlegei között, ahol egymás mellé sorozott egyenlő fajta szerszámgépeken dolgoznak, tehát csak egyszerű kooperáció megy végbe közöttük. A manufaktúra tagozott csoportját a főmunkásnak néhány segítővel való kapcsolata helyettesíti. A lényeges választóvonal a valóban a szerszámgépeken foglalkoztatott munkások (közéjük számít a mozgatógép felügyelésére, illetve etetésére alkalmazott néhány munkás) és e gépmunkások puszta kéz alá adogatói (csaknem kizárólag gyermekek) között húzódik. A kéz alá adogatók közé számítanak többé-kevésbé az összes „feederek" [etetők] (akik pusztán munkaanyagot juttatnak a gépeknek). E fő osztályok mellett van egy számszerűen jelentéktelen személyzet, amely a teljes gépi berendezés ellenőrzésével és állandó javításával foglalkozik; ide mérnökök, mechanikusok, asztalosok stb. tartoznak. Magasabb fokon álló, részint tudományosan képzett, részint kézművesszerű munkásosztály ez, amely kívül esik a gyári munkások körén és csak hozzájuk van csatolva.[181*] A munkának ez a megosztása merőben technikai.

A gépen való minden munka megköveteli a munkás korai betanítását, azért hogy megtanulja saját mozgását hozzáidomítani egy automata egyenletes, folyamatos mozgásához. Amennyiben maga a teljes gépi berendezés sokféle, egyidejűleg ható és kombinált gép rendszere, a rajta nyugvó kooperáció is különböző fajta munkáscsoportoknak a különböző fajta gépek közötti elosztását követeli meg. De a gépi üzem megszünteti annak szükségességét, hogy ezt az elosztást manufaktúraszerűen megszilárdítsák ugyanazon munkásoknak ugyanazon funkcióhoz való állandó hozzáalkalmazása által.[182*] Minthogy a

[180*] I. m. 31. old. Vö. *Karl Marx*: „Misère etc.", 140—141. old. [Marx és Engels Művei. 4. köt. 148—150. old.]

[181*] Jellemző a statisztikai csalás szándékára, amelyet egyebütt is ki lehetne még részletesen mutatni, hogy az angol gyári törvényhozás a szövegben utoljára említett munkásokat kifejezetten kizárja hatóköréből mint nem-gyári munkásokat, másrészt viszont a parlament által közzétett „Return"-ök éppoly kifejezetten nemcsak mérnököket, mechanikusokat stb., hanem gyárigazgatókat, írnokokat, kifutókat, raktárfelügyelőket, csomagolókat stb., egyszóval mindenkit, kivéve magát a gyártulajdonost, a gyári munkások kategóriájába foglalnak.

[182*] Ure elismeri ezt. Azt mondja, a munkásokat „szükség esetén" az igazgató akarata szerint át lehet tenni egyik géptől a másikhoz, majd diadalmaskodva felkiált: „Az ilyen cserélés nyílt ellentmondásban van a régi rutinnal, amely megosztja a munkát és az egyik munkásra azt a feladatot rója, hogy a gombostű fejét formázza, a másikra azt, hogy a hegyét köszörülje." [I. m. 22. old.] Sokkal inkább meg kellett volna kérdeznie magától, hogy ezzel a „régi rutinnal" az automatikus gyárban miért csak „szükség esetén" szakítanak.

gyár összmozgása nem a munkástól indul ki, hanem a géptől, folytonos személycsere mehet végbe a munkafolyamat megszakítása nélkül. A legcsattanósabb bizonyítékot erre az 1848—50. évi angol gyároslázadás idején életbe léptetett relais-rendszer szolgáltatja. Végül az a gyorsaság, amellyel a gépen való munkát fiatal korban megtanulják, kiküszöböli annak szükségességét is, hogy a munkások egy különös osztályát kizárólag gépmunkásokká neveljék.[183*] A pusztán kéz alá adogatók szolgálatai viszont a gyárban részint gépekkel helyettesíthetők,[184*] részint teljes egyszerűségük miatt megengedik az ezzel a robottal terhelt személyek gyors és állandó cserélését.

Ámbár a gépi berendezés a munka megosztásának régi rendszerét technikailag halomra dönti, e rendszer először mint a manufaktúra hagyománya szokásszerűen tovább tengődik a gyárban, hogy azután a tőke mint a munkaerő kizsákmányolásának eszközét még undorítóbb formában rendszeresen újratermelje és megszilárdítsa. Egy részszerszám kezelésének élethossziglani specialitása egy részgép szolgálatának élethossziglani specialitásává lesz. A gépi berendezéssel visszaélnek, hogy a munkást már zsenge gyermekkorától fogva egy részgép részévé változtassák.[185*] Így nemcsak a munkás újratermeléséhez szükséges költségeket csökkentik jelentősen, hanem egyúttal teljessé teszik a munkásnak a gyár-egésztől, tehát a tőkéstől való tehetetlen függőségét is.

[183*] Ha szorul a kapca, mint például az amerikai polgárháború alatt, akkor a gyári munkást a burzsoá kivételesen a legdurvább munkákra, például útépítésre stb. alkalmazza. Az 1862-es és ezt követő éveknek a munkanélküli pamutmunkások számára létesített angol „atelier nationaljai" [nemzeti műhelyei] abban különböztek az 1848-as franciáktól, hogy az utóbbiakban a munkásnak az állam költségén improduktív munkákat, az előbbiekben a burzsoá előnyére produktív városi munkákat kellett végeznie, mégpedig olcsóbban a rendes munkásoknál, akikkel így konkurrenciára kényszerítették. „Kétségtelen, hogy a pamutmunkások fizikai megjelenése javult. Ezt ... ami a férfiakat illeti, a szabadban végzett közmunkának tulajdonítom." (Itt a prestoni gyári munkásokról van szó, akiket a „Preston Moor"-nál [prestoni mocsárnál] foglalkoztattak. „Rep. of Insp. of Fact. Oct. 1863", 59. old.)

[184*] Példa: a különböző mechanikai készülékek, amelyeket a gyermekmunka helyettesítésére az 1844-es törvény óta a gyapjúgyárakba bevezettek. Mihelyt a gyáros urak gyermekeinek is gyári kéz alá adogatókként kell kijárniok „iskolájukat", a mechanikának ez a szinte még feltörcelen területe csakhamar figyelemreméltóan fel fog lendülni. „A selfacting mule talán éppolyan veszélyes gépi berendezés, mint bármely másik. A legtöbb baleset kis gyermekekkel történik, mégpedig annak következtében, hogy a mule-ok alá kúsznak, hogy a padlót söpörjék, miközben a mule-ok mozgásban vannak. Különböző »mindereket«" (a mule-on dolgozó munkásokat) „feljelentettek" (a gyárfelügyelők), „és a bíróság pénzbüntetésre ítélte őket e vétség miatt, de ez semmiféle általános haszonnal nem járt. Ha a gépkészítők csupán egy önműködő söprűt találnának fel, amelynek használata következtében e kis gyermekeknek nem kellene a gépi berendezés alá kúszniok, ez szerencsés hozzájárulás volna védelmi rendszabályainkhoz." („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866", 63. old.)

[185*] Eszerint kell méltatnunk Proudhon mesés ötletét, aki a gépi berendezést nem mint munkaeszközök szintézisét, hanem mint részmunkáknak maguk a munkások számára való szintézisét — „konstruálja meg"

Itt, mint mindenütt, különbséget kell tennünk azon nagyobb termelékenység között, amely a társadalmi termelési folyamat fejlődésének, és azon nagyobb termelékenység között, amely e folyamat tőkés kiaknázásának tulajdonítható.

A manufaktúrában és a kézművességben a szerszám szolgál a munkásnak, a gyárban ő szolgál a gépnek. Ott tőle indul ki a munkaeszköz mozgása, itt neki kell követnie annak mozgását. A manufaktúrában a munkások egy eleven mechanizmus tagjai. A gyárban egy holt mechanizmus létezik függetlenül tőlük, és ebbe a mechanizmusba eleven függelékekként kebelezik be őket. „A vég nélküli munkagyötrelem nyomorult egyhangúsága, ugyanannak a mechanikus műveletnek szüntelen ismétlése Sziszüphosz kínjához hasonló, a munka terhe, akár a szikla, mindig újra visszazúdul az elcsigázott munkásra."[186*] A gépi munka, miközben az idegrendszert a legsúlyosabban megtámadja, elnyomja az izmok sokoldalú játékát és minden szabad testi és szellemi tevékenységet konfiskál.[187*] Még a munka megkönnyítése is a kínzás eszközévé lesz, mert a gép nem a munkást szabadítja meg a munkától, hanem munkáját a tartalomtól. Minden tőkés termelésnek, amennyiben nemcsak munkafolyamat, hanem egyszersmind a tőke értékesítési folyamata is, közös vonása, hogy nem a munkás alkalmazza a munkafeltételt, hanem fordítva, a munkafeltétel a munkást; de csak a gépi berendezéssel tesz szert ez a megfordítás technikailag kézzelfogható valóságra. Automatává való átváltozása révén a munkaeszköz magának a munkafolyamatnak során a munkással mint tőke lép szembe, mint holt munka, amely az eleven munkaerőn uralkodik és azt kiszipolyozza. A termelési folyamat szellemi potenciáinak elválása a kétkezi munkától és átváltozásuk a tőkének a munka feletti hatalmaivá, mint már korábban jeleztük, kiteljesedik a gépi berendezés alapzatán felépült nagyiparban. Az egyéni, üressé tett gépmunkás részletügyessége mint apró mellékes dolog eltűnik a tudomány, a roppant természeti erők és a társadalmi tömegmunka mellett, amelyek a géprendszerben testesülnek meg és az utóbbival együtt a „mester" (master) hatalmát alkotják. Ezért ez a mester, akinek agyában a gépi berendezés és az e feletti monopóliuma elválaszthatatlanul összenőtt, összeütközések esetén megvetően odakiáltja a „kezeknek": „A gyári munkások tartsák üdvös emlékezetükben, hogy munkájuk valójában a tanult munkának igen alacsony fajtája; hogy nincs munka, amely könnyebben elsajátítható és minőségét tekintve jobban díjazott,

[186*] *F. Engels*: „Lage etc.", 217. old. [Marx és Engels Művei. 2. köt. 370. old.] Még egy egészen közönséges, optimista szabadkereskedő, Molinari úr is megjegyzi: „Az ember gyorsabban használódik el, ha naponta tizenöt órát felügyel egy mechanizmus egyforma járására, mint ha ugyanezen időtartam alatt fizikai erejét működteti. A felügyeletnek ez a munkája, amely, meglehet, hasznos torna lenne az értelemnek, ha nem nyújtanák nagyon hosszúra, végtére is túlzott mértéke folytán szétrombolja az értelmet és magát a testet is." (*G. de Molinari*: „Etudes économiques" [Közgazdasági tanulmányok], Párizs 1846, [49. old.])

[187*] *F. Engels*: i. m. 216. old. [369—370. old.]

vagy amelyet a legjáratlanabbak rövid betanítása révén ily gyorsan és ilyen bőségben lehet megszerezni. A mester gépi berendezése valójában sokkal fontosabb szerepet játszik a termelés ügyletében, mint a munka meg a munkás ügyessége, amelyre hathónapos nevelés megtaníthat és amelyet minden béres megtanulhat."[188*]

Az, hogy a munkás technikailag alá van rendelve a munkaeszköz egyforma járásának, és hogy a munkaorganizmus mindkét nembeli, legkülönbözőbb korosztályú egyénekből tevődik össze sajátságos módon, kaszárnyaszerű fegyelmet teremt, amely teljes gyári rezsimmé alakul és tökéletesen kifejleszti a már korábban említett felügyeleti munkát, tehát egyszersmind a munkások megosztását kétkezi munkásokra és munkafelügyelőkre, ipari közkatonákra és ipari altisztekre. „Az automatikus gyárban a fő nehézség... a szükséges fegyelem megteremtésében állott, abban, hogy az emberek lemondjanak szabályszerűtlen munkaszokásaikról és azonosuljanak a nagy automata változhatatlan szabályszerűségével. De egy olyan fegyelmi kódexet feltalálni és sikerrel érvényesíteni, amely megfelel az automatikus rendszer szükségleteinek és sebességének, Herkuleshez méltó vállalkozás volt, és ez Arkwright nemes műve! Még manapság is, amikor a rendszert egész kiteljesedettségében megszervezték, csaknem lehetetlen a serdülőkoron már túl levő munkások között... hasznos segítőket találni az automatikus rendszer számára."[189*] A gyári kódex, amelyben a tőke a munkásai feletti önkényuralmát — a hatalmaknak a polgárság által különben annyira kedvelt megosztását és a még kedveltebb képviseleti rendszert mellőzve — magántörvényekkel és önhatalmúlag formulázza meg, csak tőkés karikatúrája a munkafolyamat társadalmi szabályozásának, amely szükségessé válik a nagyméretű kooperáció és a közös munkaeszközök, nevezetesen a gépi berendezés alkalmazása következtében. A rabszolgahajcsár korbácsa helyébe a felügyelő büntetőkönyve lép. Valamennyi büntetés természetesen pénzbüntetésekben és bérlevonásokban oldódik fel, és a gyár-Lükur-

[188*] „The factory operatives should keep in wholesome remembrance thefact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired ... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn." („The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee" [Fonómesterek és gyárosok védelmi alapja. A bizottság jelentése], Manchester 1854, 17. old.) Mint később látni fogjuk, a „master" más húrokat penget, mihelyt az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti „eleven" automatáit.

[189*] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 15. old. Aki ismeri Arkwright élettörténetét, a „nemes" szót e zseniális borbélynak sohasem fogja a fejéhez vágni. A XVIII. század valamennyi nagy feltalálója közül vitathatatlanul ő volt a mások találmányainak legnagyobb tolvaja és a legaljasabb fickó.

goszok torvényhozói eleselméjűsége torvényeik megsertéset, ha lehet meg jovedelmezóbbé teszi számukra, mint megtartasukat [10]

[10] ,,A rabszolgasag amelynek bilincseiben a burzsoazia a proletariatust tartja sehol sem mutatkozik meg vilagosabban, mint a gyarrendszerben Itt nyoma sincs tobbe a szabadsagnak sem jogilag, sem tenylegesen A munkasnak reggel $^1/_2$ 6 kor a gyarban kell lennie ha p i perccel kesobb jon, megbuntetik, ha 10 perccel jon kesobb, be sem engedik, amig a reggelizes ideje el nem telt, es elveszti negyednapi beret Parancsszora kell enni e, innia es aludnia A zsarnoki harang elszolitja agyabol elszolitja a reggeli es az ebed mellol Es mi tortenik aztan magaban a gyarban? Itt a gyaros abszolut torvenyhozo Gyari szabalyokat bocsat ki ahogy a kedve tartja valtoztatja es kiegesziti kodexet, ahogy neki tetszik, es barmilyen esze veszett dolgot ir is bele, a birosagok ezt mondjak a munkasnak Mivel onkent vallaltatok ezt a szerzodest most meg is kell tartanotok Ezek a munkasok arra vannak karhoztatva hogy kilenceves koruktol halalukig szellemi es testi pallos alatt eljenek" (F Engels Die Lage der arbeitenden Klasse etc" 217 skk old [Marx es Engels Muvei 2 kot 370—372 old]) Azt, amit ,a birosagok mondanak", ket peldan akarom megvilagitani Az egyik eset Sheffieldben jatszodik, 1866 vegen Egy munkas ket evre elszegodott egy femgyarba A gyaros sal valo osszeutkozes kovetkezteben otthagyta a gyarat es kijelentette hogy semmilyen korul menyek kozott sem akar tobbe dolgozni neki Szerzodesszeges miatt perbe fogtak es ketha i bortonre iteltek (Ha a gyaros szegi meg a szerzodest perbe fogni csak civilitei [maganjogi lag] lehet, es csak penzbuntetest kockaztat) Miutan a ket honapot leulte, ugyanaz a gyaros idezest kuldott neki, hogy a regi szerzodes ertelmeben terjen vissza a gyarba A munkas ki jelenti Nem A szerzodesszegesert mar megbunhodott A gyaros ujra perbe fogja a birosag ujra eliteli bar a birak egyike, Shee ur, nyilvanosan jogi szornyusegnek belyegzi azt hogy egy embert egesz eleten at periodikusan ugyanazert a vetsegert, illetoleg buntettert ujra es ujr meg lehessen buntetni Ezt az iteletet nem a gie it unpaidek "[1] , videki dogberryk[1c] hoztak hanem Londonban az egyik legfelsobb birosag itelt igy (A 4 kiadashoz Ezt most megszun tettek Kisszamu esetet kiveve — peldaul a kozsegi gazmuveknel — Angliaban most a munk s szerzodesszeges tekinteteben az alkalmazoval egyenrangu es csak maganjogilag perelheto — F E) — A masodik eset Wiltshire ben jatszodik 1863 novemberi vegen Egy bizonyos Harrupp posztogyaros (Leower s Mill, Westbury Leigh) alkalmazasaban allo mintegy 30, gozszovo szeken dolgozo munkasno sztrajkba lepett, mert ennek a Harruppnak az a kellemes szokasa volt, hogy reggeli elkeses miatt levont a berukbol, megpedig 2 percert 6 pennyt 3 percert 1 shillinget es 10 percert 1 shilling 6 pennyt Ez orankent 9 shillingjevel napi 4 font sterling 10 shillingre rug ezzel szemben atlagberuk az ev folyaman soha nem emelkedik heti 10—12 shilling fole Harrupp tovabba kirendelt egy fiut hogy a munkakezdes idejet sippal jelezze amit ez neha reggel 6 ora elott tesz meg, es ha a kezek nincsenek ott pontosan, amint abba hagyja, a kapukat bezarjak es a kintrekedteket penzbuntetessel sujtjak, minthogy pedi az epuletben ora nincs a szerencsetlen kezek a Harrupp altal iranyitott ifju ido or hatalmaban vannak A , sztrajkban" levo kezek — csaladanyak es leanyok — kijelentettek, hogy ujra munkaba allnak ha az ido ort oraval helyettesitik es esszerubb buntetesi dijszabast vezetnek be Harrupp 19 asszonyt es leanyt idezett a magistrate ek [bekebirak] ele szerzodesszeges miatt Fejenkent 6 penny buntetesre es 2 shilling 6 penny perkoltseg megteritesre iteltek oket, a hallgatosag hangos felhaborodasa kozepette Harruppot a birosagtol tavoztaban pisszego neptomeg kiserte — A gyarosok egyik kedvenc muvelete, hogy a munkasokat berlevonassal buntetik a nekik szolgaltatott anyag hibaiert Ez a modszer 1866-ban altalanos sztrajkot idezett elo az angol fazekaskeruletekben A ,,Children's Employment Commission" jelentesei (1863—66) felsorolnak eseteket amikor a munkas abelyett hogy bert kapna, munkaja altal es a bun tetoszabalyzat reven meg a tetejebe adosava lesz kegyelmes ,,masterenek Epuletes adale

Csak utalunk azokra az anyagi feltételekre, melyek között a gyári munkát végzik. Valamennyi érzékszervet egyaránt sérti a mesterségesen felfokozott hőmérséklet, a nyersanyag hulladékaival teli levegő, a fülsiketítő lárma stb., nem is beszélve az életveszélyről a sűrűn összezsúfolt gépek között, amelyek az évszakok szabályszerűségével termelik ipari veszteséglistájukat.[190a]* A társadalmi termelési eszközök gazdaságosabbá tétele, amelyet először a gyárrendszerben érlelnek melegházszerűen, a tőke kezén egyúttal rendszeres megrablásává lesz a munkás munka közbeni életfeltételeinek, a térnek, levegőnek, világosságnak és a termelési folyamat életveszélyes vagy egészségre ártalmas körülményei elleni

kokkal szolgált a gyár-autokraták bérlevonásban tanúsított éleselméjűségéhez a legutóbbi gyapotválság is. „Nekem magamnak", mondja R. Baker gyárfelügyelő, „nemrégiben bírói eljárást kellett indítanom egy pamutgyáros ellen, mert ezekben a nehéz és gyötrelmes időkben 10 pennyt levont az általa foglalkoztatott »fiatal« (13 éven felüli) „munkások közül egynéhánytól az orvosi korbizonylatért, amely neki csak 6 pennyjébe kerül és amelyért a törvény csak 3 pennys levonást enged meg, a szokás pedig semmilyet sem ... Egy másik gyáros, hogy ugyanezt a célt a törvénnyel való összeütközés nélkül érje el, a szegény gyermekek mindegyikét, akik számára dolgoznak, 1 shilling illetékkel terheli meg a fonás művészetének és misztériumának kitanulásáért, mihelyt az orvosi bizonyítvány e foglalkozásra éretteknek jelenti ki őket. Léteznek tehát rejtett áramlatok, amelyeket ismernünk kell, hogy megérthessünk olyan rendkívüli jelenségeket, aminők a sztrájkok olyan időkben, mint a jelenlegiek" (a darweni gyárban 1863 júniusában a gépszövők között kitört sztrájkról van szó). „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863", 50—51. old. (A gyári jelentések tartalma időben mindig túlmegy hivatalos keltezésükön.)

[190a]* A veszélyes gépek elleni védekezésre irányuló törvények jótékonyan hatottak. „De ... a balesetteknek most új forrásai vannak, amelyek 20 évvel ezelőtt nem léteztek, nevezetesen a gépi berendezés megnövekedett sebessége. A kerekeket, hengereket, orsókat és szövőszékeket most megnövekedett és még egyre növekvő erővel hajtják; az ujjaknak gyorsabban és biztosabban kell megragadniuk az elszakadt szálat, mert ha habozva vagy vigyázatlanul nyúlnak hozzá, már áldozatul is estek ... nagyszámú balesetet okoz a munkások buzgósága, hogy munkájukat gyorsan elvégezzék. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a gyárosoknak szerfelett fontos az, hogy gépi berendezésüket szakadatlanul mozgásban tartsák, azaz szakadatlanul termeljenek fonalat és szövetet. Minden percnyi állás veszteség nemcsak hajtóerőben, hanem termelésben is. A munkásokat ezért munkafelügyelők révén, akik a gyártmány mennyiségében érdekeltek, arra hajszolják, hogy a gépi berendezést mozgásban tartsák; és ez nem kevésbé fontos az olyan munkásoknak, akiket súly vagy darab szerint fizetnek. Ezért, ámbár a legtöbb gyárban forma szerint tilos a gépi berendezést mozgása közben tisztogatni, ez a gyakorlat mégis általános. Ez az ok egymaga az utóbbi 6 hónap alatt 906 balesetet idézett elő ... Jóllehet a tisztogatás napról napra folyik, mégis többnyire a szombatot jelölik ki a gépi berendezés alapos megtisztítására, és ez nagyrészt a gépek mozgása közben történik ... Ez még nem fizetett művelet, és a munkások igyekeznek ezért a lehető leggyorsabban elkészülni vele. Emiatt a balesetek száma pénteken és különösen szombaton sokkal nagyobb, mint a hét többi napján. Pénteken a baleseteknek az első négy hétköznap átlaga feletti többlete körülbelül 12 %, szombaton a megelőző öt nap átlaga feletti többlet 25 %; ha azonban számításba vesszük, hogy a gyári nap szombaton csak 7 $^1/_2$ órát, a többi hétköznapon 10 $^1/_2$ órát számlál — akkor a többlet több mint 65 %-ra emelkedik." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1866", London 1867, 9., 15—17. old.)

személyes védelmi eszközöknek, hogy a munkás kényelmét szolgáló berendezésekről ne is beszéljünk.[191*] Vajon igaztalanul nevezi-e Fourier a gyárakat „enyhített bagnónak" [gályarabságnak][117]?[192*]

9. Gyári törvényhozás. (Egészség- és nevelésügyi záradékok.) Általánossá válása Angliában

A gyári törvényhozás, a társadalomnak ez az első tudatos és tervszerű visszahatása termelési folyamatának természetadta alakjára, mint láttuk, éppúgy szükségszerű terméke a nagyiparnak, mint a pamutfonal, a selfactorok és a villamos távíró. Mielőtt áttérnénk általánossá válására Angliában, röviden meg kell említenünk az angol gyári törvénynek még néhány, nem a munkanap óraszámára vonatkozó záradékát.

Nem beszélve megszerkesztésükről, amely a tőkésnek megkönnyíti kijátszásukat, az egészségügyi záradékok rendkívül soványak, a valóságban a falak meszelését illető előírásokra és néhány egyéb tisztasági rendszabályra, szellőztetésre és veszélyes gépek elleni védelemre korlátozódnak. A harmadik könyvben visszatérünk a gyárosok fanatikus harcára az ellen a záradék ellen, amely egy csekély kiadást kényszerít rájuk „kezeik" testrészeinek védelmére. Itt ismét ragyogóan igazolódik a szabadkereskedelmi dogma, hogy antagonisztikus érdekek társadalmában mindenki azáltal mozdítja elő a köz javát, hogy a saját hasznát hajszolja. Egy példa elegendő. Tudjuk, hogy a legutóbbi húszéves időszak alatt a lenipar és vele a scutching millek (lentiloló gyárak) Írországban nagyon megszaporodtak. 1864-ben mintegy 1800 ilyen mill volt ott. Periodikusan ősszel

[191*] A harmadik könyv első szakaszában be fogok számolni az angol gyárosoknak a legutóbbi időben folytatott hadjáratáról a gyári törvény ama záradékai ellen, amelyek a „kezek" testrészeinek az életveszélyes gépek elleni védelmét szolgálják. Itt legyen elég egy idézet Leonard Horner gyárfelügyelő egyik hivatalos jelentéséből: „Hallottam gyárosokat megbocsáthatatlan léhasággal beszélni némelyik balesetről; egy ujj elvesztése például szerintük csekélység. Egy munkás élete és kilátásai annyira ujjaitól függnek, hogy az ilyen veszteség neki rendkívül komoly esemény. Ha ilyen meggondolatlan fecsegést hallok, meg szoktam kérdezni: Feltéve, hogy Önnek egy pótlólagos munkás kell, és ketten jelentkeznek, akik mindketten minden egyéb tekintetben egyformán alkalmasak, de az egyiknek nincs hüvelykvagy mutatóujja, melyiket választaná? Soha egy pillanatig sem haboztak: amellett döntöttek, akinek minden ujja megvan... Ezeknek a gyáros uraknak téves előítéleteik vannak azzal szemben, amit ők ál-emberbaráti törvényhozásnak neveznek." („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", [6—7. old.]) Ezeknek az uraknak „van sütnivalójuk", és nemhiába rajonganak a rabszolgatartó-lázadásért[118]!

[192*] Azokban a gyárakban, amelyek legrégebben vannak alávetve a gyári törvénynek, e törvény kényszerű munkaidő-korlátozásának és egyéb szabályozásainak, néhány korábbi visszásság eltűnt. Maga a gépi berendezés tökéletesedése bizonyos ponton megköveteli „a gyárépületek tökéletesített konstrukcióját", és ez a munkásoknak javukra válik. (Vö. „Reports etc. for 31st Oct. 1863", 109. old.)

és télen főleg fiatal személyeket és nőket, a szomszédos kis bérlők fiait, leányait és asszonyait, csupa olyan embert, akiknek gépi berendezéssel soha dolguk nem volt, elvisznek a mezei munkától, hogy a scutching millek hengereit lennel etessék. A balesetek terjedelmüket és intenzitásukat tekintve egészen példátlanok a gépi berendezés történetében. Egyetlen scutching millben Kildinanben (Cork mellett) 1852-től 1856-ig 6 haláleset és 60 súlyos csonkítás történt, melyeknek a legegyszerűbb intézkedésekkel, néhány shilling árán elejét lehetett volna venni. Dr. W. White, a downpatricki gyárak certifying surgeonja egy 1865. december 16-i keltezésű hivatalos jelentésben kijelenti: „A scutching millekben előforduló balesetek a legborzalmasabb fajtájúak. Sok esetben a test egynegyed része szakad le a törzsről. Halál vagy nyomorult tehetetlenséget és szenvedést rejtő jövő a sebek szokásos következménye. A gyárak szaporodása ez országban természetesen ki fogja terjeszteni ezeket az irtózatos eredményeket. Meg vagyok győződve arról, hogy a scutching millek megfelelő állami felügyelete által nagy áldozatokat lehet elkerülni testben és életben."[294*] Mi jellemezhetné jobban a tőkés termelési módot, mint az a szükségesség, hogy kényszertörvény által államilag rá kell erőszakolni a legegyszerűbb tisztasági és egészségügyi berendezéseket? „Az 1864-es gyári törvény a fazekasságokban több mint 200 műhelyt meszelt és tisztított ki minden ilyen művelettől való húszéves vagy teljes tartózkodás után" (ez a tőke „önmegtartóztatása"!) „olyan helyeken, ahol 27 878 munkás van foglalkoztatva, és eddig, mértéken felüli nappali, gyakran éjszakai munka közben, dögletes levegőt lélegzett be, amely a különben aránylag ártalmatlan foglalkozást betegséggel és halállal tette terhessé. A törvény a szellőztetőeszközöket nagyon megszaporította."[295*] Egyúttal a gyári törvénynek ez az ága csattanósan megmutatja, hogy a tőkés termelési mód, lényege szerint, egy bizonyos ponton túl minden ésszerű tökéletesítést kizár. Mint ismételten megjegyeztük, az angol orvosok egyhangúlag kijelentik, hogy személyenként 500 köbláb légtér alig elégséges minimum folyamatos munka esetén. Nos jó! Ha a gyári törvény összes kényszerrendszabályai révén közvetetten meggyorsítja kisebb műhelyek átváltozását gyárakká, ennélfogva közvetetten belenyúl a kisebb tőkések tulajdonjogába és biztosítja a nagyoknak a monopóliumot, akkor annak törvényes kikényszerítése, hogy a szükséges légtér meglegyen a műhelyben minden munkás számára, kis tőkések ezreit egy csapásra közvetlenül kisajátítaná! A tőkés termelési mód gyökerét támadná meg, azaz a tőkének — akár nagy, akár kicsi — a munkaerő „szabad" vétele és elfogyasztása által való önértékesítését. Ez előtt az 500 köbláb levegő előtt ezért a gyári törvényhozásnak kifogy a lélegzete. Az egészségügyi hatóságok, az ipari vizsgáló bizottságok, a gyárfelügyelők újra meg újra megismétlik

[294*] I. m. XV. old., 72. skk. sz.
[295*] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 127. old.

az 500 köbláb szükségességét és annak lehetetlenségét, hogy ezt a tőkére rákényszerítsék. Így valójában a tüdővészt és a munka egyéb tüdőbetegségeit a tőke életfeltételének jelentik ki.[296*]

Bármennyire szegényesek a gyári törvény nevelési záradékai egészben véve, az elemi oktatást a munka kényszerfeltételének nyilvánították.[297*] Sikerük bizonyította be először, hogy lehetséges az oktatást és a tornát[298*] kétkezi munkával, tehát a kétkezi munkát is oktatással és tornával összekapcsolni. A gyárfelügyelők csakhamar felfedezték az iskolamesterek tanúkihallgatásaiból, hogy a gyári gyermekek, bár csak feleannyi oktatásban részesülnek, mint a rendes nappali tanulók, ugyanannyit, sőt gyakran többet tanulnak. A dolog egyszerű. Azok, akik csak fél napot tartózkodnak az iskolában, állandóan frissek és csaknem mindig képesek és készek oktatás befogadására. A fele munka, fele iskola rendszere mind a két foglalatosságot pihenéssé és felüdüléssé teszi a másik után és következésképp sokkal megfelelőbb a gyermek számára, mintha valamelyikük szakadatlanul folynék. Egy fiú, aki kora reggeltől az iskolában ül, s kivált meleg időben, nem versenyezhet egy másikkal, aki frissen és fürgén jön munkájából.[299*] További bizonyító adatok találhatók Seniornak az edinburgh-i szociológiai kongresszuson 1863-ban mondott beszédében. Itt többek

[296*] Tapasztalatilag megállapították, hogy egy egészséges átlagegyén minden egyes közepes intenzitású lélegzetvételnél körülbelül 25 köbhüvelyk levegőt fogyaszt el, és percenként körülbelül 20-at lélegzik. Egy egyén 24 órai levegőfogyasztása ezek szerint kb. 720 000 köbhüvelyk vagyis 416 köbláb lenne. Tudjuk azonban, hogy az egyszer belélegzett levegő nem szolgálhat többé ugyanerre a folyamatra, amíg a természet nagy műhelyében meg nem tisztították. Valentin és Brunner kísérletei alapján úgy látszik, hogy egy egészséges férfi körülbelül 1300 köbhüvelyk szénsavat lélegzik ki óránként; ez azt jelenti, hogy a tüdő 24 óra alatt körülbelül 8 uncia szilárd szenet vet ki. „Minden férfira legalább 800 köblábnak kellene jutnia." (*Huxley*: „Lessons in Elementary Physiology" [Leckék a fiziológia alapelemeiből], London 1866, 105. old.)

[297*] Az angol gyári törvény szerint a szülők 14 éven aluli gyermekeiket nem küldhetik a „ellenőrzött" gyárakba anélkül, hogy egyúttal elemi oktatásban ne részesíttessék őket. A gyáros felelős a törvény megtartásáért. „A gyári oktatás kötelező és feltétele a munkának." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 111. old.)

[298*] Azokról az igen előnyös eredményekről, amelyeket tornának (fiúk számára katonai gyakorlatnak is) a gyári gyermekek és szegényiskolások kényszeroktatásával való összekapcsolásával elértek, lásd N. W. Senior beszédét a „National Association for the Promotion of Social Science" [A társadalomtudomány fellendítésére alakult nemzeti szövetség] 7. évi kongresszusán, „Report of Proceedings etc.", London 1863, 63—64. old., éppígy a gyárfelügyelők 1865. október 31-i jelentését, 118—120., 126. skk. old.

[299*] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 118—119. old. Egy naiv selyemgyáros kijelenti a „Children's Employment Commission" vizsgálóbiztosainak: „Tökéletesen meg vagyok győződve róla, hogy a derék munkások termelésének igazi titkát megtalálták a munkának és oktatásnak a gyermekkortól kezdődő egyesítésében. Természetesen a munka ne legyen se túl megerőltető, se visszataszító és egészségtelen. Kívánnám, bár saját gyermekeimnek volna munkájuk és játékuk, hogy váltogathatnák velük az iskolát." („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 82. old., 36. sz.)

között még azt is megmutatja, hogy a felső és középosztályok gyermekeinek egyoldalú, improduktív és hosszúra nyújtott iskolai napja hogyan szaporítja haszontalanul a tanítók munkáját, „miközben a gyermekek idejét, egészségét és energiáját nemcsak terméketlenül, hanem abszolúte károsan pocsékolja".[300*] A gyárrendszerből — ahogyan Robert Owennál részleteiben nyomon követhetjük — kisarjadt a csírája a jövő nevelésének, amely minden gyermek számára egy bizonyos koron túl összekapcsolja majd a termelő munkát az oktatással és a tornával, nemcsak egyik módszerként a társadalmi termelés fokozására, hanem egyetlen módszerként mindenoldalúan fejlett emberek termelésére.

Láttuk, hogy a nagyipar a munka manufaktúraszerű megosztását és vele azt, hogy egy egész embert élethossziglan egy részműveléthez csatol hozzá, technikailag megszünteti, ugyanakkor viszont a nagyipar tőkés formája ezt a munkamegosztást még szörnyűbb alakban újratermeli, a tulajdonképpeni gyárban a munkásnak egy részgép öntudattal bíró tartozékává való átváltoztatása által, mindenütt egyebütt részben a gépek és a gépi munka szórványos használata[301*], részben női, gyermek- és tanulatlan munkának mint a munkamegosztás új alapzatának bevezetése által. A munka manufaktúraszerű megosztása és a nagyipar lényege közötti ellentmondás erőszakosan érvényt szerez magának. Megjelenik többek között abban a rettentő tényben, hogy a modern gyárakban és manufaktúrákban foglalkoztatott gyermekek nagy részét, legzsengébb koruktól odaláncolva a legegyszerűbb műveletekhez, éveken át kizsákmányolják, anélkül hogy bármilyen munkát megtanulnának, amely őket később akár csak ugyanabban a manufaktúrában vagy gyárban is használhatókká tenné. Az angol

[300*] Senior a „Report of Proceedings etc." 66. oldalán. Hogy a nagyipar bizonyos fejlettségi fokon az anyagi termelési mód és a társadalmi termelési viszonyok forradalmasítása révén hogyan forradalmasítja a fejeket is, csattanósan megmutatkozik, ha összehasonlítjuk N. W. Senior 1863-as beszédét és az 1833-as gyári törvény elleni filippikáját, vagy ha összehasonlítjuk az említett kongresszus nézeteit azzal a ténnyel, hogy Anglia bizonyos vidéki részein a szegény szülőknek még mindig éhhalál terhe alatt tilos gyermekeiket nevelni. Így például Snell úr arról tudósít mint Somersetshire-ban szokásos gyakorlatról, hogy ha egy szegény személy egyházközségi segélyt kér, kényszerítik, hogy gyermekeit kivegye az iskolából. Így Wollaston úr, felthami pap, olyan esetekről számol be, amikor bizonyos családoktól minden támogatást megtagadtak, „mert fiaikat iskolába küldték"!

[301*] Ahol kézműszerű gépek, amelyeket emberi erő hajt, fejlett és ezért mechanikai hajtóerőt előfeltételező gépi berendezéssel konkurrálnak közvetlenül vagy közvetetten, ott nagy átalakulás megy végbe a munkásra vonatkozólag, aki a gépet hajtja. Eredetileg a gőzgép helyettesítette ezt a munkást, most neki kell a gőzgépet helyettesítenie. Munkaerejének megfeszítése és kifejtése ezért szörnyű lesz, hát még nem-felnőttek számára, akiket e gyötrelemre ítéltek! Így Longe biztos Coventryben és környékén 10—15 éves fiúkat talált, akiket szalagszövőszékek forgatására alkalmaztak, nem beszélve fiatalabb gyermekekről, akiknek kisebb méretű szövőszékeket kellett forgatniok. „Rendkívül fáradságos munka ez. The boy is a mere substitute for steam power [a fiú pusztán helyettesítője a gőzerőnek]." („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 1866, 114. old., 6. sz.) A „rabszolgaság e rendszerének" — ahogyan a hivatalos jelentés ezt nevezi — gyilkos következményeiről uo. sk. old.

könyvnyomdákban pl. korábban megvolt a tanoncok számára a régi manufaktúra és a kézművesség rendszerének megfelelő átmenet a könnyebb munkákról a tartalmasabbakra. Egy tanmenetet végeztek el, mire kész nyomdászok lettek. Az olvasni és írni tudás mindannyiuk számára szakmai követelmény volt. Mindez megváltozott a nyomógéppel. Ez kétfajta munkást használt, egy felnőtt munkást, a gépfelügyelőt, és gépfiúkat, többnyire 11—17 éveseket, akiknek dolga kizárólag az, hogy egy ív papírt rakjanak be a gépbe vagy a megnyomott ívet kivegyék. Ezt a robotolást, nevezetesen Londonban, 14, 15, 16 órán át szakadatlanul végzik a hét néhány napján, és sokszor 36 órán át egyhuzamban, csak 2 óra pihenővel étkezésre és alvásra![302*] Nagy részük nem tud olvasni, és rendszerint egészen elvadult, abnormis teremtmények. „Semmiféle fajta intellektuális neveltetés nem szükséges ahhoz, hogy munkájukra képessé tegyék őket; kevés alkalmuk van ügyességre és még kevesebb ítéletalkotásra; bérük, ámbár fiúk számára némileg magas, nem nő arányosan, ahogy ők maguk felnőnek, és nagy többségüknek nincs kilátása a gépfelügyelő jövedelmezőbb és felelősebb posztjára, mert mindegyik gépre csak egy felügyelő és gyakran négy fiú jut."[303*] Mihelyt kiöregszenek gyerekes munkájukból, tehát legkésőbb a 17. évükben, elbocsátják őket a nyomdából. A bűnözés újoncai lesznek. Néhány kísérlet, hogy másutt szerezzenek nekik foglalatosságot, meghiúsult tudatlanságukon, nyerseségükön, testi és szellemi züllöttségükön.

Ami érvényes a munkának a műhelyen belüli manufaktúraszerű megosztására, az érvényes a munkának a társadalmon belüli megosztására. Ameddig a kézművesség és a manufaktúra a társadalmi termelés általános alapzata, addig a termelőnek egy kizárólagos termelési ág alá való besorolása, foglalatosságai eredeti sokrétűségének szétszakítása[304*] szükségszerű fejlődési mozzanat. Ezen az alapzaton minden különös termelési ág tapasztalatilag találja meg a neki megfelelő technikai alakot, ezt lassan tökéletesíti és gyorsan kikristályosítja, mihelyt egy bizonyos érettségi fokot elért. Ami hellyel-közzel változást idéz elő, az, a kereskedelem szolgáltatta új munkaanyagon kívül, a munkaszerszám fokozatos megváltozása. Ha a tapasztalatszerűen megfelelő formájára egyszer szert tett, megcsontosodik a munkaszerszám is, amint gyakran évezredes átöröklődése egyik nemzedék kezéből a másikéba bizonyítja. Jellemző, hogy

[302*] I. m. 3. old., 24. sz.

[303*] I. m. 7. old., 60. sz.

[304*] „A Skót Felföld egyes részein ... sok juhpásztor és cotter [zsellér], asszonyával és gyerekével együtt, a Statistical Account szerint olyan cipőkben jelent meg, amelyeket maguk készítettek maguk cserzette bőrből, olyan ruhákban, amelyeket semmilyen kéz a sajátjukon kívül nem érintett, amelyeknek anyagát maguk nyírták a juhokról, vagy amelyekhez a lent maguk termesztették. A ruhák elkészítésébe alig került bele valamilyen vásárolt cikk, kivéve az árt, tűt, gyűszűt és a szövésnél alkalmazott vasfelszerelés igen kevés részét. A festékeket az asszonyok maguk nyerték fákból, cserjékből és füvekből stb." (*Dugald Stewart*: „Works". Hamilton kiadása. VIII. köt. 327—328. old.)

még jócskán a XVIII. században is a különös szakmákat mysteryknek (mystères [titkok])[305]* hívták, melyeknek homályába csak a tapasztalatilag és hivatásosan beavatott hatolhatott be. A nagyipar széttépte a fátylat, amely az emberek elől saját társadalmi termelési folyamatukat elrejtette, és a különböző természetadta módon elkülönösült termelési ágakat egymással szemben, sőt az ágakba beavatottnak is rejtélyekké tette. A nagyipar elve, hogy minden termelési folyamatot, önmagában és mindenekelőtt az emberi kézre való minden tekintet nélkül, összetevő elemeivé oldjon fel, megteremtette a technológia egészen modern tudományát. A társadalmi termelési folyamat tarka, látszólag össze nem függő és megcsontosodott alakjai a természettudomány tudatosan tervszerű és a célul tűzött hasznos hatás szerint rendszeresen elkülönült alkalmazásaivá oldódtak fel. A technológia továbbá felfedezte a mozgásnak azt a kevés nagy alapformáját, amelyekben az emberi test minden termelő cselekvése, az alkalmazott szerszámok minden sokrétűsége ellenére, szükségszerűen végbemegy — egészen úgy, ahogyan a mechanikát a gépi berendezés legnagyobb bonyolultsága nem téveszthetí meg afelől, hogy e berendezésben az egyszerű mechanikai potenciák ismétlődnek állandóan. A modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt.[306]* Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát. Másrészt

[305]* Etienne Boileau híres „Livre des métiers"-jében [Mesterségek könyve] többek között elő van írva, hogy a legénynek a mesterek közé való felvételekor esküt kell tennie, hogy „testvéreit testvérien szereti, támogatja őket, ki-ki a métier-jében [mesterségében], a szakmai titkokat önként nem árulja el, sőt az összesség érdekében nem hívja fel a vevő figyelmét saját árujának ajánlása céljából mások készítményeinek hibáira".

[306]* „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat. Ezzel szemben minden korábbi ipari osztály első létfeltétele a régi termelési mód változatlan fenntartása volt. A burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentségtelenítenek, és az emberek végre arra kényszerülhetnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat." (*F. Engels* und *Karl Marx*: „Manifest der Kommunistischen Partei" [A Kommunista Párt kiáltványa], London 1848, 5. old. [Marx — Engels Művei. 4. köt. 444—445. old.])

tőkés formájában újratermeli a munka régi megosztását, megcsontosodott partikularitásaival együtt. Láttuk, hogyan szünteti meg ez az abszolút ellentmondás a munkás élethelyzetének minden nyugalmát, szilárdságát, biztonságát, hogyan fenyegeti őt állandóan azzal, hogy a munkaeszközzel együtt kiveri kezéből a létfenntartási eszközt[307*] és részfunkciójával együtt feleslegessé teszi őt magát is; hogyan tombolja ki magát ez az ellentmondás a munkásosztály szakadatlan feláldozási ünnepében, a munkaerők legmértéktelenebb elpocsékolásában és a társadalmi anarchia dúlásaiban. Ez a negatív oldal. Ha azonban a munka változása most csak mindent legyőző természeti törvényként, mégpedig egy mindenütt akadályokba ütköző természeti törvény vakon romboló hatásával tör magának utat[308], a nagyipar a maga katasztrófái által élethalál-kérdéssé teszi, hogy a munkák váltogatását és ezért a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjék el, és ennek normális megvalósulásához a viszonyokat hozzáidomítsák. Élethalál-kérdéssé teszi, hogy egy nyomorult, a tőke változó kiaknázási szükséglete számára tartalékban tartott, rendelkezésre álló munkásnépesség szörnyűségét helyettesítsék azzal, hogy az ember abszolúte rendelkezésre áll változó munkakövetelmények számára; hogy a részegyént, egy társadalmi részletfunkció puszta hordozóját, helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó ténykedési módok. Ennek a forradalmasodási folyamatnak a nagyipar alapzatán természetadta módon kifejlődött egyik mozzanatát a politechnikai és agronómiai iskolák alkotják, egy másikat az „écoles d'enseignement professionnel" [szakoktatási iskolák], amelyekben a munkások gyermekei némi oktatást kapnak a technológiában és a különböző termelési szerszámok gyakorlati kezelésében. Ha a gyári törvényhozás a tőkétől kicsikart első szűkös engedményként csak elemi oktatást kapcsol össze gyárszerű munkával, nem fér kétség hozzá, hogy a politikai hatalomnak a munkásosztály által való elkerülhetetlen meghódítása meg fogja hódítani a helyet az elméleti és gyakorlati technológiai oktatásnak is a munkásiskolákban. Éppily kevéssé fér kétség ahhoz, hogy a termelés tőkés formája és a

[307*] „Életem veszed,
Ha attól fosztasz meg, mi által élek."
(*Shakespeare*)[119]

[308*] Egy francia munkás írja San Franciscóból való visszatértekor: „Sohasem hittem volna, hogy képes lennék mindazokat a mesterségeket gyakorolni, amelyeket Kaliforniában űztem. Szilárdan meg voltam győződve arról, hogy a könyvnyomtatáson kívül semmire sem vagyok jó ... De amint belecsöppentem a kalandorok e világába, akik könnyebben váltogatják szakmájukat, mint az ingüket, hitemre! úgy tettem, mint a többiek. Minthogy a bányamunka nem bizonyult elég jövedelmezőnek, otthagytam és a városba költöztem, ahol sorjában betűszedő, tetőfedő, ólomöntő stb. lettem. E tapasztalat folytán, hogy minden munkára alkalmas vagyok, kevésbé érzem magam puhánynak és inkább embernek." (*A. Corbon*: „De l'enseignement professionnel" [A szakmai oktatásról], II. kiad., 50. old.)

munkások ennek megfelelő gazdasági viszonyai a legszögesebb ellentmondásban állnak a forradalmasodás ilyen erjesztőivel és ezek céljával, a munka régi megosztásának megszüntetésével. Egy történelmi termelési forma ellentmondásainak fejlődése azonban az egyetlen történelmi útja e termelési forma feloldódásának és újjáalakulásának. „Ne sutor ultra crepidam!"[120] — a kézműszerű bölcsességnek ez a nec plus ultrája [netovábbja] rettentő butasággá lett attól a pillanattól, amikor az órás Watt feltalálta a gőzgépet, a borbély Arkwright a láncszövőszéket, az ötvösmunkás Fulton a gőzhajót[309*].

Amennyiben a gyári törvényhozás a munkát a gyárakban, manufaktúrákban stb. szabályozza, ez először csak a tőke kizsákmányolási jogaiba való beavatkozásként jelenik meg. Az úgynevezett otthonmunka[310*] minden szabályozása ellenben azonnal a patria potestasba [atyai hatalomba], azaz modernül értelmezve a szülői tekintélybe való közvetlen belenyúlásként mutatkozik meg, olyan lépésként, amelytől a gyengédérzelmű angol parlament sokáig visszarettenést szenvelgett. A tények ereje azonban végül is rákényszerítette annak elismerésére, hogy a nagyipar a régi család [Familienwesen] gazdasági alapzatával és az ennek megfelelő családi munkával együtt magukat a régi családi viszonyokat is felbomlasztja. A gyermekek jogát ki kellett nyilvánítani. „Sajnálatos módon", olvasható az 1866-os „Children's Employment Commission" zárójelentésében, „a tanúvallomások összességéből kiviláglik, hogy a mindkét nembeli gyermekek senkivel szemben sem szorulnak rá inkább védelemre, mint szüleikkel szemben." A gyermekmunka mértéktelen kizsákmányolásának rendszerét egyáltalában és az otthonmunkáét különösen azáltal „tartják fenn, hogy a szülők fiatal és zsenge sarjaikon önkényes és áldatlan hatalmat gyakorolnak, zabolázás vagy ellenőrzés nélkül... A szülőknek nem szabad azzal az abszolút hatalommal rendelkezniök, hogy gyermekeiket merő gépekké tegyék, amelyeken ennyi és ennyi hetibért keresnek... A gyermekeknek és a fiatal személyeknek

[309*] John Bellers, egy igazi tünemény a politikai gazdaságtan történetében, már a XVII. század végén teljesen világosan megértette a szükségszerűségét a mostani nevelés és munkamegosztás megszüntetésének, amelyek a társadalom két végpontján — ha ellentétes irányban is — hipertrófiát [túlfejlődést] és atrófiát [sorvadást] hoznak létre. Szépen mondja többek között: „A rest tanulás nem sokkal jobb a restség tanulásánál... Testi munka, ez Isten eredeti intézménye. A munka éppúgy szükséges a test egészsége szempontjából, mint az evés élete szempontjából; mert amely szenvedéseket egy ember megtakarít kényelmességgel [ease], megleli majd betegségben [disease]... A munka olajat önt az élet lámpásába, a gondolkodás meggyújtja azt ... A gyerekesen buta foglalatosság" (a jövőt sejtően mondja ezt, a Basedowok és modern kontár-utódaik ellen) „után hagyja a gyermekek szellemét." („Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry", London 1696, 12., 14., 16., 18. old.)

[310*] Ez a fajta munka egyébként többnyire kisebb műhelyekben is folyik, amint a csipkegyártásnál és szalmafonásnál láttuk, és amint nevezetesen a sheffieldi, birminghami stb. fémipari üzemeken is meg lehetne részletesebben mutatni.

joguk van a törvényhozás védelmére a szülői hatalommal való visszaéléssel szemben, amely idő előtt megtöri fizikai erejüket és lefokozza őket az erkölcsi és értelmi lények rangsorában."[311*] Mégis, nem a szülői hatalommal való visszaélés az, amely megteremtette éretlen munkaerők közvetlen vagy közvetett kizsákmányolását a tőke által, hanem megfordítva, a tőkés kizsákmányolási mód az, amely a szülői hatalmat, a neki megfelelő gazdasági alapzat megszüntetése által, visszaéléssé tette. Bármily rettenetesnek és undorítónak látszik mármost a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppolyan bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia.[312*]

Az a szükségesség, hogy a gyári törvényt a fonodákra és szövödékre, a gépi üzem ezen első képződményeire vonatkozó kivételes törvényből az egész társadalmi termelés törvényévé általánosítsák, mint láttuk, a nagyipar történelmi fejlődésmenetéből ered, amelynek mögöttes alapján a manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka hagyományos alakja teljesen forradalmasodik, a manufaktúra folyton átcsap a gyárba, a kézművesség a manufaktúrába, és végül a kézművesség és az otthonmunka területei viszonylag csodálatosan rövid idő alatt siralombarlangokká válnak, ahol a tőkés kizsákmányolás legvadabb szörnyűségei szabad játékukat űzik. Két körülmény dönti el végül a kérdést, először a folyton újra megismétlődő tapasztalat, hogy a tőke, amennyiben csak a társadalmi periféria egyes pontjain kerül az állami ellenőrzés alá, annál mértéktelenebbül kárpótolja magát a többi ponton[313*] másodszor maguknak a tőkéseknek a kiáltása a konkurrenciafeltételek egyenlőségéért, azaz a munkakizsákmányolás egyenlő korlátaiért.[314*] Halljunk erről két szívet tépő megnyilatkozást. W. Cooksley urak (bristoli szög-, lánc- stb. gyárosok) a gyári sza-

[311*] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", XXV. old., 162. sz., „II. Rep.", XXXVIII. old., 285., 289. sz., XXV—XXVI. old. 191. sz.

[312*] „A gyári munka éppolyan tiszta és éppolyan kitűnő lehet, mint az otthonmunka, sőt talán még inkább." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 129. old.)

[313*] I. m. 27., 32. old.

[314*] Tömeges bizonyító adatok erre a „Rep. of Insp. of Fact."-ban.

bályozást önként bevezették üzletükbe. „Minthogy a régi szabálytalan rendszer a szomszédos üzemekben tovább tart, ki vannak téve annak a méltánytalanságnak, hogy munkásfiúikat máshová csábítják (enticed) a munka este 6 óra utáni folytatására. »Ez«, mondják természetesen, »igazságtalanság velünk szemben és veszteség, mert kimeríti egy részét a fiúk erejének, melynek teljes haszna bennünket illet.«"[315*] J. Simpson úr (paper-box and bag maker [papírdoboz- és zacskókészítő], London), kijelenti a „Children's Employment Commission" biztosainak: „Aláírna minden petíciót a gyári törvények bevezetése érdekében. Ahogy most van, mindig nyugtalannak érzi magát éjszaka (he always felt restless at night) műhelye bezárása után, arra gondolva, hogy mások tovább dolgoztatnak és megrendeléseket halásznak el az orra elől."[316*] „Igazságtalanság lenne a nagyobb munkáltatókkal szemben", mondja a „Children's Employment Commission" összefoglalóan, „ha gyáraikat a szabályozásnak alávetnék, miközben saját üzletágukban a kisüzem a munkaidő semmilyen törvényes korlátozása alá nem esik. A kisebb műhelyek kivételezettsége esetén a munkaórák tekintetében egyenlőtlen konkurrencia-feltételek igazságtalanságához még az a másik hátrány is járulna a nagyobb gyárosokra nézve, hogy fiatal és női munkaerőpótlásukat elterelnék a törvénytől megkímélt műhelyek felé. Végül pedig ez lökést adna a kisebb műhelyek szaporításához, amelyek csaknem kivétel nélkül igen kedvezőtlenek a nép egészsége, kényelme, nevelése és helyzetének általános javítása szempontjából."[317*]

Zárójelentésében a „Children's Employment Commission" javasolja, hogy több mint 1 400 000 gyermeket, fiatal személyt és nőt, akiknek körülbelül a felét a kisüzem és az otthonmunka zsákmányolja ki, vessenek alá a gyári törvénynek.[318*] „Ha a parlament", mondja, „javaslatunkat teljes terjedelmében elfogadná, kétségtelen, hogy ilyen törvényhozásnak a legjótékonyabb befolyása lenne nemcsak az ifjakra és gyengékre, akikkel mindenekelőtt foglalkozik, hanem a felnőtt munkásoknak még nagyobb tömegére is, akik közvetlenül"

[315*] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", X. old., 35. sz.

[316*] I. m. IX. old., 28. sz.

[317*] I. m. XXV. old., 165—167. sz. A nagyüzem előnyeiről a törpeüzemhez képest vö. „Ch. Empl. Comm., III. Rep.", 13. old., 144. sz.; 25. old., 121. sz.; 26. old., 125. sz.; 27. old., 140. sz. stb.

[318*] A rendszabályozandó iparágak a következők: csipkegyártás, harisnyakötés, szalmafonás, wearing apparel-készítés ennek számos fajtájával, művirágkészítés, cipő-, kalap- és kesztyűkészítés, szabászat, minden fémgyár, a kohóktól a tűgyárakig stb., papírgyártás, üveggyártás, dohánygyártás, india rubber- [gumi-] üzemek, nyüstgyártás (a szövés számára), kézi szőnyegszövés, esernyő- és napernyőkészítés, orsó- és csévegyártás, könyvnyomtatás, könyvkötészet, írószerkereskedelem (stationery, ehhez hozzátartozik papírdobozok, kártyák készítése, papírfestés stb. is), kötélverés, gagátékszerek készítése, téglagyárak, kézi selyemgyártás, Coventry-szövés [selyemszalagszövés], só-, faggyúgyertya- és cementüzemek, cukorfinomítás, kétszersültkészítés, különböző fa- és más vegyes munkák.

(nők) „és közvetetten" (férfiak) „hatókörébe esnek. Szabályos és mérsékelt munkaidőt kényszerítene rájuk; a fizikai erő-készlettel, amelytől saját jólétük és az országé oly nagyon függ, gazdálkodnék és gyarapítaná azt; megvédené a felcseperedő nemzedéket a zsenge korban való túlerőltetéstől, amely szervezetüket aláássa és idő előtti pusztuláshoz vezet; végül, legalábbis a 13. életévig alkalmat adna az elemi oktatásra és ezzel véget vetne a hihetetlen tudatlanságnak, amelyet oly híven rajzolnak meg a bizottsági jelentések, és amelyre csak a legmélyebb gyötrelemmel és a nemzeti megalázottság kínzó érzésével tekinthetünk."[319*] A tory kormány az 1867. február 5-i trónbeszédben bejelentette, hogy az ipari vizsgáló bizottság javaslatait[319a] „billekbe" [törvényjavaslatokba] öntötte. Ehhez új húszéves experimentum in corpore vili-re [értéktelen testen végzett kísérletre] volt szükség. Már 1840-ben kineveztek egy parlamenti bizottságot a gyermekmunka megvizsgálására. E bizottság 1842-es jelentése N. W. Senior szavai szerint „a tőkések és szülők kapzsiságáról, önzéséről és kegyetlenségéről, a gyermekek és fiatal személyek nyomoráról, lealacsonyításáról és elpusztításáról a legrettenetesebb képet" teregette ki, „amely valaha a világ szeme elé tárult... Azt hihetnék talán, hogy a jelentés egy elmúlt korszak borzalmait írja le. Sajnos azonban jelentések vannak arról, hogy ezek a borzalmak tovább tartanak, olyan intenzíven, mint valaha. Egy Hardwicke által két évvel ezelőtt közzétett röpirat kijelenti, hogy az 1842-ben megrótt visszaélések manapság" (1863) „teljes virágjukban vannak... Ez a jelentés" (az 1842-es) „húsz éven át hevert figyelemre se méltatva, mialatt ezeknek a gyermekeknek, akik úgy nőttek fel, hogy a legcsekélyebb sejtelmük sincs sem arról, amit erkölcsnek nevezünk, sem iskolai képzésről, vallásról vagy természetes családi szeretetről — ezeknek a gyermekeknek megengedték, hogy a mostani nemzedék szülei legyenek."[320*]

Közben a társadalmi helyzet megváltozott. A parlament nem merte az 1863-as bizottság követeléseit éppúgy visszautasítani, mint annak idején az 1842-es követeléseket. Ezért már 1864-ben, amikor a bizottság csak egy részét hozta nyilvánosságra jelentéseinek, a cserépáru-ipart (belefoglalva a fazekasságot), a kárpitok, gyufák, töltények és gyutacsok gyártását, valamint a bársonynyí-

[319*] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", XXV. old., 169. sz.

[319a*] A Factory Acts Extension Actet [gyári törvények kiterjesztéséről szóló törvényt] 1867. augusztus 12-én fogadták el. Szabályozza az összes fémöntödéket, fémkovácsoló és fémfeldolgozó üzemeket, belefoglalva a gépgyárakat, továbbá az üveg-, papír-, guttapercha-, kaucsuk-, dohány-manufaktúrákat, könyvnyomdákat, könyvkötödéket, végül valamennyi műhelyt, amelyben több mint 50 személyt foglalkoztatnak. — A Hours of Labour Regulation Act [munkaórák szabályozásáról szóló törvény], amelyet 1867. augusztus 17-én fogadtak el, a kisebb műhelyeket és az úgynevezett otthonmunkát szabályozza. — E törvényekre az 1872-es új Mines Actre [bányatörvényre] stb. a második kötetben visszatérek.

[320*] *Senior*: „Social Science Congress", 55—58. old.

rást a textiliparra érvényes törvények alá helyezték. Az 1867. február 5-i trónbeszédben az akkori tory kabinet további törvényjavaslatokat jelentett be a bizottság zárójavaslataira alapozva, amely közben 1866-ban bevégezte munkáját.

1867. augusztus 15-én a Factory Acts Extension Act és augusztus 21-én a Workshops' Regulation Act [műhelyek szabályozásáról szóló törvény] elnyerte a királyi jóváhagyást; az előbbi törvény a nagy, az utóbbi a kis üzletágakat szabályozza.

A Factory Acts Extension Act szabályozza a kohókat, vas- és rézműveket, öntödéket, gépgyárakat, fémműhelyeket, guttapercha-, papír-, üveg- és dohánygyárakat, továbbá a nyomdákat és könyvkötödéket, és egyáltalában az összes effajta ipari műhelyeket, amelyekben 50 vagy több személyt egyidejűleg és legalább évi 100 napon át foglalkoztatnak.

Hogy elképzelést adjunk az e törvény által átfogott terület kiterjedéséről, itt következik néhány a benne lerögzített meghatározások közül:

„*Kézművesség*" (ebben a törvényben) „ezt jelentse: bármely kézi munka, amelyet üzletszerűen, illetve nyereségért űznek bármilyen cikknek vagy egy részének elkészítése, megváltoztatása, díszítése, javítása vagy eladáshoz való kikészítése közben vagy alkalmából."

„*Műhely* ezt jelentse: bármely szoba vagy helyiség, fedett vagy a szabad ég alatti, amelyben valamely »kézművességet« űz bármilyen gyermek, fiatal munkás vagy nő, és amelyre vonatkozóan annak a személynek, aki ilyen gyermeket, fiatal munkást vagy nőt foglalkoztat, belépési és ellenőrzési joga van."

„*Foglalkoztatott* ezt jelentse: tevékeny egy »kézművességben«, akár bér fejében, akár nem, egy mester vagy a szülők egyike alatt, amint ezek alább közelebbről meg vannak határozva."

„*Szülők* ezt jelentse: atya, anya, gyám vagy más személy, akié a gyámság vagy ellenőrzés bármilyen ... gyermek vagy fiatal munkás fölött."

A 7. záradék, a büntetőzáradék, gyermekeknek, fiatal munkásoknak és nőknek e törvény rendelkezéseivel ellenkező foglalkoztatására pénzbüntetéseket állapít meg, nemcsak a műhely tulajdonosára — akár a szülők egyike ez, akár nem —, hanem éppúgy „a szülőkre vagy más személyekre, akiknek a gyermek, a fiatal munkás vagy a nő oltalma alatt van, vagy akik közvetlen hasznot húznak annak munkájából".

A Factory Acts Extension Act, amely a nagy vállalatokat érinti, mögötte marad a gyári törvénynek, mert egy sereg nyomorult kivételt tesz és a tőkésekkel gyáva kompromisszumot köt.

A Workshops' Regulation Act, amely szánalmas minden részletében, holt betű maradt a végrehajtásával megbízott városi és helyi hatóságok kezében. Amikor a parlament 1871-ben ezt a teljhatalmat megvonta tőlük, hogy a gyár-

felügyelőkre ruházza át, akiknek felügyeleti kerülete így egy csapásra több mint 100 000 műhellyel és csak téglagyárból 300-zal nagyobbodott, személyzetüket igen gondosan csak 8 segéderővel szaporították, holott már eddig is túlságosan kevesen voltak.[321*]

Ami tehát ebben az 1867-es angol törvényhozásban feltűnik, az egyrészt az uralkodó osztályok parlamentjére rákényszerített szükségesség, hogy ilyen rendkívüli és kiterjedt rendszabályokat a tőkés kizsákmányolás túlkapásai ellen elvben elfogadjon; másrészt a felemásság, a kelletlenség és a mala fides [rosszhiszeműség], amellyel a parlament ezeket a rendszabályokat azután valóban életre hívta.

Az 1862-es vizsgáló bizottság a bányaipar új szabályozását is javasolta, egy olyan iparét, amely valamennyi többitől abban különbözik, hogy itt a földbirtokosok és az ipari tőkések érdekei karöltve haladnak. E két érdek ellentéte kedvezett a gyári törvényhozásnak; az ellentét hiánya elegendő ahhoz, hogy megmagyarázza a bányászati törvényhozásnál tapasztalható huzavonát és akadékoskodást.

Az 1840-es vizsgáló bizottság olyan szörnyűséges és felháborító leleplezéseket tett és egész Európa színe előtt olyan botrányt idézett elő, hogy a parlamentnek meg kellett váltania lelkiismeretét az 1842-es Mines Act révén, amelyben arra szorítkozott, hogy a nők és 10 éven aluli gyermekek föld alatti munkáját megtiltotta.

Azután jött 1860-ban a Mines Inspection Act [bányafelügyeleti törvény], amely szerint a bányákat külön erre kinevezett közhivatalnokok vizsgálják felül, s 10 és 12 év közötti fiúkat nem szabad foglalkoztatni, kivéve akkor, ha iskolai bizonyítvány birtokában vannak vagy bizonyos számú órán át az iskolát látogatják. Ez a törvény teljességgel holt betű maradt a kinevezett felügyelők nevetségesen csekély száma, jogkörük arasznyi volta és más okok következtében, amelyek a későbbiek során közelebbről kiderülnek.

Az egyik legújabb Kékkönyv a bányákról a „Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23rd July 1866". Az alsóház tagjaiból választott bizottság műve ez, amelyet felhatalmaztak, hogy tanúkat idézzen meg és hallgasson ki; egy vastag fólió kötet, melyben a „Report" maga csak öt sorra terjed, tartalma: hogy a bizottság semmit sem tud mondani, és hogy még több tanút kell kihallgatni!

A tanúkikérdezés módja az angol bíróságok előtti cross examinationekre

[321*] A gyárfelügyelet személyzete 2 felügyelőből, 2 helyettes felügyelőből és 41 segédfelügyelőből állott. 1871-ben 8 további segédfelügyelőt neveztek ki. A gyári törvények végrehajtásának összköltsége Angliában, Skóciában és Írországban 1871—72-ben csak 25 347 font sterling volt, beleszámítva az áthágások elleni perek bírói költségeit.

[keresztkérdéses kihallgatásokra] emlékeztet, ahol az ügyvéd igyekszik szemtelen, összezavaró keresztül-kasul kérdezéssel a tanút sodrából kihozni és szavait kiforgatni. Az ügyvédek itt maguk a parlamenti vizsgálóbiztosok, köztük bányatulajdonosok és kiaknázók; a tanúk bányamunkások, többnyire szénbányákból. Az egész komédia túl jellemző a tőke szellemére, semhogy itt néhány kivonatot ne adjunk. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a vizsgálat eredményeit stb. rovatokban közlöm. Emlékeztetek arra, hogy a kérdés és a rá adott felelet az angol Blue Bookokban [Kékkönyvekben] számozva van, és hogy a tanúk, akiknek vallomását itt idézem, szénbányákban dolgozó munkások.

1. Fiúk foglalkoztatása, 10 éves kortól, a bányákban. A munka a vele járó odamenéssel és hazatéréssel rendszerint 14—15 órát, kivételesen hosszabb ideig, reggel 3, 4, 5 órától este 4 és 5 óráig tart. (6., 452., 83. sz.) A felnőtt munkások két műszakban, vagyis 8 órát dolgoznak, de a fiúk számára ilyen váltás nincs, hogy a költségeket megtakarítsák. (80., 203., 204. sz.) A fiatal gyermekeket főleg a bánya különböző tagozataiban levő szellőzőajtók nyitására és csukására alkalmazzák, az idősebbeket nehezebb munkára, szénszállításra stb. (122., 739., 740. sz.) A hosszú munkaidő a föld alatt a 18. vagy 22. évig tart, amikor az átmenet a tulajdonképpeni bányamunkára megtörténik. (161. sz.) A gyermekeket és fiatal személyeket manapság keményebben robotoltatják, mint bármelyik korábbi időszakban. (1663—1667. sz.) A bányamunkások csaknem egyhangúlag parlamenti törvényt kívánnak a 14 éven aluliak bányamunkájának megtiltására. És most Hussey Vivian (maga is bányakiaknázó) megkérdezi: „Nem függ-e ez a kívánság a szülők nagyobb vagy kisebb szegénységétől?" — És Bruce úr: „Nem volna-e kegyetlen dolog megvonni a családtól ezt a segélyforrást ott, ahol az apa halott vagy megrokkant stb.? Hiszen egy általános szabálynak kell uralkodnia. Minden esetben meg akarjátok tiltani a 14 éven aluli gyermekek föld alatti foglalkoztatását?" Felelet: „Minden esetben." (107—110. sz.) Vivian: „Ha a 14 éven aluliak munkáját a bányákban betiltanák, nem küldenék-e a szülők a gyermekeket gyárakba stb.? — Általában nem." (174. sz.) Munkás: „Az ajtók kinyitása és becsukása könnyűnek látszik, de valójában ez igen gyötrelmes munka. Az állandó huzatról nem beszélve, a fiú be van börtönözve, éppen úgy, mint egy sötét börtöncellában." Vivian polgár: „Nem olvashat a fiú az ajtóőrzés közben, ha gyertyája van? — Először is neki kellene megvennie a gyertyát. De ezenkívül nem engednék meg neki. Azért van ott, hogy a dolgára ügyeljen, kötelességet kell teljesítenie. Soha egy fiút nem láttam a bányában olvasni." (139., 141—160. sz.)

2. Nevelés. A bányamunkások törvényt kívánnak a gyermekek kényszeroktatására, akárcsak a gyárakban. Az 1860-as törvénynek azt a záradékát, amely iskolai bizonyítványt követel meg a 10—12 éves fiúk alkalmazásához,

merőben illúzórikusnak mondják. A tőkés vizsgálóbírák „kínos" kihallgatási eljárása itt valósággal mulatságos lesz. „A törvény a munkáltatókkal vagy a szülőkkel szemben szükséges-e inkább? — Mindkettővel szemben." (115. sz.) „Inkább az egyikkel, mint a másikkal szemben? — Hogyan feleljek erre?" (116. sz.) „Mutatnak-e a munkáltatók valamilyen óhajt, hogy a munkaórákat az iskolai oktatáshoz igazítsák? — Soha." (137. sz.) „Javítanak-e a bányamunkások később nevelésükön? — Általában rosszabbodnak; gonosz szokásokat vesznek fel; ivásra, játékra és hasonlókra adják magukat és teljességgel zátonyra jutnak." (211. sz.) „Miért nem járatják a gyerekeket esti iskolába? — A legtöbb szén-kerületben ilyenek nincsenek. De a fő ok az, hogy a hosszú túlmunkától annyira kimerültek, hogy a fáradtságtól leragad a szemük." (454. sz.) „Tehát", következtet a polgár, „ti a nevelés ellen vagytok? — A világért sem, de stb." (443. sz.) „Nincsenek-e a bányatulajdonosok stb. az 1860-as törvény által rákényszerítve, hogy iskolai bizonyítványt kérjenek, ha 10 és 12 év közötti gyermekeket alkalmaznak? — A törvény által igen, de a munkáltatók ezt nem teszik." (444. sz.) „A ti nézetetek szerint ez a törvényzáradék nincs általánosan végrehajtva? — Semmiképpen nincs végrehajtva." (717. sz.) „A bányamunkások nagyon érdeklődnek a nevelési kérdés iránt? — A nagy többség." (718. sz.) „Hőn óhajtják a törvény végrehajtását? — A nagy többség." (720. sz.) „Miért nem kényszerítik hát ki a végrehajtását? — Nem egy munkás kívánja, hogy az iskolai bizonyítvány nélküli fiúkat utasítsák el, de ezzel megjegyzett emberré lesz (a marked man)." (721. sz.) „Ki jegyzi meg? — A munkáltatói." (722. sz.) „Csak nem hiszitek, hogy a munkáltatók üldöznének egy embert a törvény iránti engedelmességéért? — Azt hiszem, megtennék." (723. sz.) „Miért nem utasítják el a munkások, hogy ilyen fiúkat alkalmazzanak? — Ez nincs az ő választásukra bízva." (1634. sz.) „A parlament beavatkozását kívánjátok? — Ha azt akarják, hogy valami hathatós történjék a bányamunkások gyermekeinek nevelése dolgában, akkor a nevelést parlamenti törvény révén kényszerjellegűvé kell tenni." (1636. sz.) „Ez Nagy-Britannia összes munkásainak gyermekeire érvényes legyen, vagy csak a bányamunkásokra? — Azért vagyok itt, hogy a bányamunkások nevében beszéljek." (1638. sz.) „Minek megkülönböztetni a bányászgyermekeket másoktól? — Mert kivételek a szabály alól." (1639. sz.) „Milyen tekintetben? — Fizikai tekintetben." (1640. sz.) „Miért lenne a nevelés számukra értékesebb, mint más osztályok fiai számára? — Nem mondom, hogy értékesebb számukra, de a bányákban való túldolgoztatásuk miatt kevesebb esélyük van nevelésre a nappali és vasárnapi iskolákban." (1644. sz.) „Ugye, lehetetlen effajta kérdéseket abszolút módon kezelni?" (1646. sz.) „Elég iskola van a kerületekben? — Nem." (1647. sz.) „Ha az állam azt kívánná, hogy minden gyermeket iskolába járassanak, honnan kerülne iskola minden gyermek számára? — Azt hiszem, mihelyt a körülmények parancsolják, az iskolák maguktól létrejönnek." „Nemcsak a gyermekeknek,

hanem a felnőtt bányamunkásoknak nagy többsége sem tud sem írni, sem olvasni." (705., 726. sz.)

3. Női munka. Munkásnőket, igaz, 1842 óta a föld alatt nem használnak, de annál inkább a föld felett, a szén rakodására stb., a teknőknek a csatornákhoz és vasúti kocsikhoz való cipelésére, a szén válogatására stb. Alkalmazásuk nagyon megnövekedett az utóbbi 3—4 év alatt. (1727. sz.) Többnyire bányamunkások feleségei, leányai és özvegyei, 12-től 50—60 éves korig. (647., 1779., 1781. sz.) „Hogyan vélekednek a bányamunkások a nők foglalkoztatásáról a bányákban? — Általánosan elítélik." (648. sz.) „Miért? — Mert lealacsonyítónak tartják nemükre..." (649. sz.) „Valami férfiruha-félét hordanak. Sok esetben minden szemérem elvész. Nem egy nő dohányzik. A munka éppolyan piszkos, mint magukban a bányákban. Köztük sok a férjes asszony, akik házi kötelességeiket nem teljesíthetik." (651. skk., 701. sz.) „Találhatnak-e az özvegyek ilyen jövedelmező munkát" (heti 8—10 shilling) „másutt? — Erről semmit sem tudok mondani." (709. sz.) „És mégis el vagytok tökélve" (milyen kőszívűek!), „hogy megfosztjátok őket ettől a megélhetéstől? — Minden bizonnyal." (710. sz.) „Honnan ez a hangulat? — Mi, bányamunkások, jobban becsüljük a szépnemet annál, semhogy szénbányára ítélve lássuk... Ez a munka nagyrészt igen nehéz. Sokan e lányok közül 10 tonnát emelnek naponta." (1715., 1717. sz.) „Azt hiszitek, hogy a bányákban foglalkoztatott munkásnők erkölcstelenebbek, mint a gyárakban foglalkoztatottak? — A rosszak százalékszáma nagyobb, mint a gyári lányok között." (1732. sz.) „De nem vagytok megelégedve az erkölcsiség állásával a gyárakban sem? — Nem." (1733. sz.) „Akkor hát a gyárakban is meg akarjátok tiltani a női munkát? — Nem, nem akarom." (1734. sz.) „Miért nem? — Az a női nem számára tisztesebb és illőbb." (1735. sz.) „Mégis káros erkölcsiségükre, nemde? — Nem, korántsem annyira, mint a bányákban való munka. Egyébként nemcsak erkölcsi, hanem fizikai és társadalmi okokból is beszélek. A lányok társadalmi lealacsonyodása siralmas és határtalan. Ha ezek a lányok bányamunkás-feleségek lesznek, férjeik mélységesen szenvednek ettől a lealacsonyodástól, és ez előzi őket hazulról a kocsmába." (1736. sz.) „De nem érvényes-e ugyanez a vasművekben foglalkoztatott nőkre? — Nem beszélhetek más üzletágak nevében." (1737. sz.) „De mi különbség van hát a vasművekben és a bányákban foglalkoztatott nők között? — Nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel." (1740. sz.) „Fel tudtok fedezni valamilyen különbséget az egyik vagy a másik osztály között? — Erről nem bizonyosodtam meg, de házról házra tett látogatásaim révén ismerem a dolgok gyalázatos állapotát kerületünkben." (1741. sz.) „Nem lenne nagy kedvetek a nők foglalkoztatását mindenütt megszüntetni, ahol az lealacsonyító? — Igen...A gyermekek legjobb érzései az anyai nevelésből kell hogy származzanak." (1750. sz.) „De hiszen ez ráillik a nők mezőgazdasági foglalkoztatására is? — Ez csak két évszakra terjed, nálunk viszont mind a négy évszakon át dolgoznak, néha

éjjel-nappal, bőrig ázva, legyöngült szervezettel, megtört egészséggel." (1751. sz.) „A kérdést" (ti. a nők foglalkoztatását) „nem tanulmányoztátok általánosan? — Körülnéztem és annyit mondhatok, hogy sehol sem láttam semmit, ami a nők szénbányákban való foglalkoztatásához fogható. Ez férfimunka, erős férfiaknak való munka." (1753,, 1793., 1794. sz.) „A bányamunkások jobb osztályát, amely igyekszik felemelkedni és humanizálódni, asszonyai, ahelyett hogy valamilyen támaszt találna bennük, lehúzzák." [1808. sz.] Miután a polgárok még tovább kérdezgettek keresztbe-hosszába, végül kibújt az özvegyek, szegény családok stb. iránti „részvétük" titka: „A széntulajdonos bizonyos úriembereket nevez ki a főfelügyeletre, és ezek azzal a politikával igyekeznek tetszést aratni, hogy mindent a lehető leggazdaságosabb alapra helyeznek, s a foglalkoztatott leányok napi 1 shilling—1 shilling 6 penny bért kapnak ott, ahol egy férfinak 2 shilling 6 pennyt kellene kapnia." (1816. sz.)

4. Halottkém-esküdtszékek. „A coroner's inquestekre [halottkémi vizsgálatokra] vonatkozólag meg vannak elégedve kerületeitekben a munkások a balesetekkor folytatott bírói eljárással? — Nem, nincsenek." (360. sz.) „Miért nem? — Kivált mert olyan embereket tettek meg esküdteknek, akik abszolúte semmit nem tudnak a bányákról. Másokat sohasem vonnak be, kivéve mint tanúkat. Általában szatócsokat hívnak a szomszédságból, akik a bányatulajdonosok, vevőik befolyása alatt állnak és még a tanúk szakkifejezéseit sem értik. Azt kívánjuk, hogy bányamunkások alkossák az esküdtszék egy részét. Átlagban az ítélet ellentmondásban van a tanúvallomásokkal." (361., 364., 366., 368., 371., 375. sz.) „Ne legyenek az esküdtszékek pártatlanok? — De igen." (378. sz.) „A munkások azok lennének? — Nem látok semmi indokot, amiért ne lennének pártatlanok. Szakértelmük van." (379. sz.) „De nem lenne-e az a tendenciájuk, hogy a munkások érdekében igazságtalanul kemény ítéleteket hozzanak? — Nem, nem hiszem." (380. sz.)

5. Hamis mérték és súly stb. A munkások heti fizetést kívánnak félhavi helyett, súly és nem a teknők köbtartalma szerinti mérést, védelmet a hamis súlyok alkalmazása ellen stb. „Hiszen ha a teknőket csalárdul megnagyobbítják, akkor a munkás elhagyhatja a bányát félhavi felmondás után? — De ha más helyre megy, ugyanazt találja." (1071. sz.) „De mégis elhagyhatja a helyet, ahol a jogtalanságot elkövetik? — A jogtalanság általánosan uralkodó." (1072. sz.) „De a munkás a mindenkori helyét félhavi felmondás után elhagyhatja? — Igen." (1037. sz.) Ezzel aztán be van fejezve!

6. Bányafelügyelet. A munkások nemcsak a robbanó gázok okozta balesetektől szenvednek. „Éppannyira panaszt kell tennünk amiatt, hogy rossz a szénbányák szellőztetése, úgyhogy az emberek alig tudnak bennük lélegzeni; ezáltal mindenfajta foglalatosságra képtelenekké válnak. Így például éppen most a bányának abban a részében, ahol dolgozom, a dögletes levegő sok embert hetekre betegágynak döntött. A fő járatok többnyire elég levegősek,

de azok a helyek éppen nem, ahol dolgozunk. Ha egy ember panaszt tesz a szellőztetésről a felügyelőnél, akkor elbocsátják és »megjegyzett« ember lesz, aki másutt sem talál foglalkoztatást. Az 1860-as »Mines Inspection Act« puszta papírrongy. A felügyelő — számuk túlságosan kicsi — talán 7 évben egyszer tesz egy formális látogatást. A mi felügyelőnk teljesen tehetetlen, 70 éves ember, aki alá több mint 130 szénbánya tartozik. Több felügyelőn kívül segédfelügyelők kellenek nekünk." (234., 241., 251., 254., 274., 275., 554., 276., 293. sz.) „A kormány tehát olyan felügyelő-sereget tartson, hogy mindazt, amit kívántok, maguktól a munkásoktól kapott tájékoztatás nélkül megtehessék? — Ez lehetetlen, de jöjjenek el tájékoztatásért magukba a bányákba." (280., 277. sz.) „Nem gondoljátok, hogy a hatás az lenne, hogy a felelősséget" (!) „a szellőzésért stb. a bányatulajdonosról a kormányhivatalnokokra hárítanák? — Semmiképpen; az ő dolguk az kell legyen, hogy a már fennálló törvények megtartását kikényszerítsék." (285. sz.) „Amikor segédfelügyelőkről beszéltek, akkor kevesebb fizetésű és alantasabb jellegű emberekre gondoltok, mint a jelenlegi felügyelők? — Semmi esetre sem kívánok alantasabbakat, ha jobbakat tudnak kapni." (294. sz.) „Több felügyelőt akartok, vagy a felügyelőknél alantasabb osztályú embereket? — Olyan emberek kellenek nekünk, akik magukban a bányákban forgolódnak, emberek, akik nem féltik a saját bőrüket." (295. sz.) „Ha rosszabb fajtájú felügyelők iránti kívánságtokat teljesítenék, szakképzettségük hiánya nem idézne elő veszélyeket stb.? — Nem; a kormány dolga megfelelő embereket alkalmazni." (297. sz.) Ezt a fajta kikérdezést végül még a vizsgáló bizottság elnöke is megsokallja. „Ti", vág közbe, „gyakorlati embereket akartok, akik magukban a bányákban körülnéznek és jelentést tesznek a felügyelőnek, aki aztán magasabb tudományát felhasználhatja." (298., 299. sz.) „Mindezeknek a régi üzemeknek a szellőztetése nem okozna-e sok költséget? — Igen, költségek felmerülhetnének, de emberéletek meg lennének védve." (531. sz.) Egy szénmunkás tiltakozik az 1860-as törvény 17. szakasza ellen: „Jelenleg, ha a bányafelügyelő úgy találja, hogy a bánya valamilyen része nem-megművelhető állapotban van, akkor ezt a bányatulajdonosnak és a belügyminiszternek kell jelentenie. Ezután a bányatulajdonosnak 20 nap gondolkodási ideje van; a 20 nap végén minden változtatást megtagadhat. Ha pedig ezt teszi, írnia kell a belügyminiszternek és 5 bányamérnököt kell javasolnia, akik közül a miniszternek ki kell választania a döntőbírákat. Mi azt állítjuk, hogy ebben az esetben virtuálisan a bányatulajdonos nevezi ki saját bíráit." (581. sz.) A burzsoá kikérdező, maga is bányatulajdonos: „Ez tisztán spekulatív ellenvetés." (586. sz.) „Ti tehát nagyon keveset tartotok a bányamérnökök becsületességéről? — Azt mondom, hogy ez nagyon méltánytalan és igazságtalan." (588. sz.) „Nincs-e a bányamérnököknek egy fajta nyilvános jellegük, amely döntéseiket fölébe emeli annak a részrehajlásnak, amelytől féltek? — Megtagadom, hogy ezeknek az embereknek személyes jellemére vonatkozó kérdésekre

feleljek. Meg vagyok győződve róla, hogy sok esetben igen részrehajlóan cselekszenek, és hogy ezt a hatalmat el kellene tőlük venni ott, ahol emberéletek forognak kockán." (589. sz.) Ugyanez a burzsoá van olyan szemérmetlen, hogy megkérdezze: „Nem gondoljátok-e, hogy a bányatulajdonosoknak is vannak veszteségeik a robbanásoknál?" — Végül: „Ti munkások nem ügyelhettek saját érdekeitekre magatok, anélkül, hogy a kormány segítségéhez folyamodnátok? — Nem." (1042. sz.) — 1865-ben 3217 szénbánya volt Nagy-Britanniában és — 12 felügyelő. Egy yorkshire-i bányatulajdonos („Times", 1867. január 26.) maga kiszámítja, hogy ezek a felügyelők, figyelmen kívül hagyva a tisztán bürokratikus teendőiket, amelyek egész idejüket felemésztik, minden bányát csak 10 évben egyszer tekinthetnének meg. Nem csoda, hogy a katasztrófák az utóbbi években (nevezetesen 1866-ban és 1867-ben is) számban és terjedelemben progresszíve növekedtek (néha 200—300 munkás esett áldozatul). Ezek a „szabad" tőkés termelés szépségei!

Mindenesetre az 1872-es törvény, akármilyen hiányos, az első, amely a bányákban foglalkoztatott gyermekek munkaidejét szabályozza és a kiaknázókat és bányatulajdonosokat bizonyos mértékben felelőssé teszi úgynevezett balesetekért.

A gyermekek, fiatal személyek és nők mezőgazdasági foglalkoztatásának vizsgálatára alakult 1867-es királyi bizottság néhány igen fontos jelentést tett közzé. Különböző kísérletek történtek, hogy a gyári törvényhozás elveit, módosított formában, a mezőgazdaságra alkalmazzák, de mostanáig valamennyi teljes kudarcot vallott. Amire azonban itt fel kell hívnom a figyelmet, az az, hogy ellenállhatatlan tendencia van ezeknek az elveknek általános alkalmazására.

Ha a gyári törvényhozás általánossá tétele a munkásosztály fizikai és szellemi védelmi eszközeként elkerülhetetlenné vált, másrészt ez általánossá teszi és meggyorsítja, mint már jeleztük, a törpeméretű szétszórt munkafolyamatok átváltozását nagy, társadalmi méretű kombinált munkafolyamatokká, tehát a tőke koncentrációját és a gyárrendszer egyeduralmát. Szétrombolja az összes ódon és átmeneti formákat, amelyek mögé a tőke uralma még részben rejtőzik, és ezeket a tőke közvetlen, leplezetlen uralmával helyettesíti. Ezzel általánossá teszi a közvetlen harcot is ez ellen az uralom ellen. Míg az egyéni műhelyekben egyformaságot, szabályszerűséget, rendet és gazdaságosságot kényszerít ki, azzal a hatalmas ösztökéléssel, amelyet a munkanap korlátozása és szabályozása a technikának ad, a gyári törvényhozás megnöveli a tőkés termelés egészének anarchiáját és katasztrófáit, a munka intenzitását és a gépi berendezés konkurrenciáját a munkással. A kisüzem és az otthonmunka területeivel megsemmisíti a „létszámfelettiek" utolsó menedékeit, és ezzel az egész társadalmi mechanizmus eddigi biztonsági szelepét. A termelési folyamat anyagi feltételeivel és társadalmi kombinációjával érleli e folyamat tőkés formájának ellentmondásait

és antagonizmusait, ennélfogva egyszersmind egy uj társadalom alkotóelemeit és a régi társadalom forradalmasito mozzanatait.[22]

[3] Robert Owen a szovetkezeti gyarak es boltok atvja, aki azonban, mint korabban i egjegyeztem, semmikeppen nem osztozott kovetoinek ez elszigetelt atalakitoelemek hordereje vonatkozo illuzioiban, nemcsak tenylegesen, kiserleteiben indult ki a gyarrendszerbol, hanem azt elmeletileg is a szocialis forradalom kiindulopontjanak jelentette ki. Vissering ur, a politikai gazdasagtan professzora a leydeni egyetemen, ugy latszik ilyesvalamit sejt, amikor „Handboek van Praktische Staathuishoudkunde"-jaban [A gyakorlati allamgazdasag kezikonyve], 1860—62, amely a vulgaris gazdasagtan sekelyessegeit a nekik legmegfelelőbb formaban adja elő, a nagyiparral szemben a kezmüvesuzen ert hevul.

(A 4. kiadashoz. Az „uj jogi oriaskigyo" (264. [nalunk 281.] old.), amelyet az angol torvenyhozas az egymasnak ellentmondo Factory Actek, Factory Acts Extension Act es Workshops' Act reven eletre hivott, vegul is elviselhetetlenne valt, es igy az 1878-as Factory and Workshop Actben [gyari es muhelytorvenyben] letrejott az egesz idevago torvenyhozas kodifikalasa. Anglia e most ervenyes iparkodexenek reszletes kritikajat itt termeszetesen nem adhatjuk. Ezert talan elegendok lesznek a kovetkezo jegyzetek. A torveny felolel: 1. Textilgyarakat. Itt nagyjabol minden a regiben marad: 10 even feluli gyermekek engedelyezett munkaideje napi 5 $^1/_2$ ora, vagy pedig 6 ora, es akkor a szombat szabad, fiatal szemelyek es nok ot napon 10 ora, szombaton legfeljebb 6 $^1/_2$. — 2. Nem textilgyarakat. Itt a rendelkezesek jobban megkozelitik az 1. ponteit, mint korabban, de meg mindig vannak nemely, a tőkeseknek kedvezo kivetelek, amelyek nemely esetekben a belugyminiszter kulon engedelyevel meg kiterjeszthetők. — 3. Workshopokat [muhelyeket], korulbelul ugy meghatarozva, mint a korabbi torvenyben, amennyiben gyermekeket, fiatal munkasokat vagy noket foglalkoztatnak bennuk, a workshopoknak a nem textilgyarakkal meglehetosen egy a helyzetuk, de megint konnyitesekkel az egyes esetekben. — 4. Workshopokat, amelyekben nem foglalkoztatnak gyermekeket vagy fiatal munkasokat, csak 18 even feluli mindket nembeli szemelyeket, erre a kategoriara meg tovabbi konnyitesek ervenyesek. — 5. Domestic workshopokat [otthonműhelyeket], ahol csak csaladtagokat foglalkoztatnak a csaladi lakasban, meg rugalmasabbak a rendelkezesek, es egyidejűleg az a korlatozas, hogy a felugyelo kulonleges miniszteri vagy birói engedely nelkul csak olyan helyisegekbe lephet be, amelyeket nem hasznalnak egyuttal lakonelyisegnek, es vegul a csaladon belul szalmafonas, csipkeveres es kesztyűkeszites teljes szabadjara engedese. Minden hianyossagaval egyutt a torveny meg mindig, az 1877. marcius 23-i svajci szovetsegi gyari torveny mellett, messze a legjobb torveny ebben a targyban. Osszehasonlitasa az emlitett svajci szovetsegi torvennyel kulonosen erdekes, mert jol szemlelteti a ket torvenyhozoi modszer — az angol, „tortenelmi", esetrol esetre belenyulo es a kontinentalis, a francia forradalom hagyomanyaira felepitett, inkabb altalanosito modszer — elonyeit es hatranyait. Sajnos az angol kodex a workshopokra valo alkalmazasaban nagyreszt meg mindig holt betű — elegtelen felugyelo szemelyzet miatt. — *F. E.*)

HATODIK SZAKASZ

A MUNKABÉR

Tizenhetedik fejezet

A MUNKAERŐ ÉRTÉKÉNEK, ILLETVE ÁRÁNAK ÁTVÁLTOZÁSA MUNKABÉRRÉ

A polgári társadalom felszínén a munkás bére mint a munka ára jelenik meg, mint meghatározott mennyiségű pénz, amelyet meghatározott mennyiségű munkáért fizetnek. A munka értékéről beszélnek itt és ennek pénzkifejezését a munka szükséges vagy természetes árának nevezik. Másrészt beszélnek a munka piaci árairól, azaz a szükséges ára felett vagy alatt ingadozó árakról.

De mi egy áru értéke? A termelésében kifejtett társadalmi munka tárgyi formája. És mivel mérjük értékének nagyságát? A benne foglalt munka nagyságával. Mi határozná meg tehát például egy 12 órás munkanap értékét? A 12 órás munkanapban foglalt 12 munkaóra, ami ízetlen tautológia.[21*]

Ahhoz, hogy mint árut a piacon eladják, a munkának mindenesetre léteznie kellene, mielőtt eladják. De ha a munkás önálló létezést adhatna munkájának, akkor árut adna el és nem munkát.[22*]

Ezektől az ellentmondásoktól eltekintve, pénznek, azaz tárgyiasult munkának eleven munkával való közvetlen cseréje vagy az értéktörvényt szüntetné meg, amely éppen a tőkés termelés alapzatán fejlődik csak ki szabadon, vagy magát a tőkés termelést, amely éppen a bérmunkán nyugszik. Például a 12 órás

[21*] „Ricardo úr, elég elmésen, elkerül egy nehézséget, amely első pillantásra megdöntéssel fenyegeti azt a tanát, hogy az érték a termelésben alkalmazott munkamennyiségtől függ. Ha ehhez az elvhez szigorúan ragaszkodunk, az következik belőle, hogy a munka értéke a megtermelésében alkalmazott munkamennyiségtől függ — ami nyilvánvalóan képtelenség. Ricardo úr ezért ügyes fordulattal a munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiségtől teszi függővé; illetve, saját szavaival szólva, azt állítja, hogy a munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiséggel kell felbecsülni; amin a munkásnak adott pénz vagy áruk megtermeléséhez szükséges munkamennyiséget érti. Ez olyan, mintha azt mondanók, hogy a posztó értékét nem a termelésére fordított munkamennyiséggel kell felbecsülni, hanem az annak az ezüstnek a termelésére fordított munkamennyiséggel, amelyre a posztót kicserélték." („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value", 50—51. old.)

[22*] „Ha a munkát árunak nevezitek, ez nem olyan, mint az az áru, amelyet először megtermelnek avégett, hogy kicseréljék, és azután piacra viszik, ahol más árukkal azok szerint a megfelelő mennyiségek szerint kell kicserélődnie, amely mindegyikükből abban az időben a piacon lehet; a munkát ama pillanatban hozzák létre, amikor a piacra viszik; sőt, piacra viszik, mielőtt létrehozták volna." („Observations on Certain Verbal Disputes etc.", 75—76. old.)

munkanap 6 sh. pénzértékben fejeződik ki. Vagy egyenértékeket cserélnek, és akkor a munkás 12 órai munkáért 6 sh.-et kap. Munkájának ára egyenlő lenne termékének árával. Ebben az esetben nem termelne munkájának megvásárlója számára értéktöbbletet, a 6 sh. nem változnék át tőkévé, a tőkés termelés alapzata eltűnnék, de éppen ezen az alapzaton adja el a munkás a munkáját és ezen az alapzaton bérmunka a munkája. Vagy pedig 12 óra munkáért kevesebbet kap 6 sh.-nél, azaz kevesebbet 12 óra munkánál. 12 óra munka 10,6 stb. óra munkával cserélődik ki. Egyenlőtlen nagyságoknak ez az egyenlővé tétele nemcsak az értékmeghatározást szünteti meg. Az ilyen önmagát megszüntető ellentmondást egyáltalában még csak ki sem lehet fejezni vagy meg sem lehet formulázni törvényként.[23*]

Mit sem használ a több munkának kevesebb munkára való cseréjét abból a formakülönbségből levezetni, hogy az egyik tárgyiasult, a másik eleven munka.[24*] Ez annál ízetlenebb, mert egy áru értékét nem a benne valóban tárgyiasult munka mennyisége, hanem a megtermeléséhez szükséges eleven munka mennyisége határozza meg. Tegyük fel, hogy egy áru 6 munkaórát testesít meg. Ha olyan találmányok jönnek létre, amelyek révén 3 óra alatt lehet megtermelni, akkor a már megtermelt áru értéke is a felére csökken. Most a korábbi 6 óra helyett 3 óra szükséges társadalmi munkát testesít meg. Tehát a megtermeléséhez szükséges munkamennyiség, nem a munka tárgyi formája határozza meg az áru értéknagyságát.

Ami a pénzbirtokossal az árupiacon közvetlenül szembelép, az valójában nem a munka, hanem a munkás. Amit az utóbbi elad, az a munkaereje. Mihelyt munkája valóban megkezdődik, már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé. A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, de neki magának nincs értéke.[25*]

A „munka értéke" kifejezésben az értékfogalom nemcsak teljesen kihunyt, hanem ellenkezőjébe fordult. Képzetes kifejezés ez, mint mondjuk a föld értéke. Ezek a képzetes kifejezések azonban magukból a termelési viszonyokból

[23*] „Ha a munkát egy áruként és a tőkét, a munka termékét egy másik áruként kezeljük, akkor, ha e két áru értékét egyenlő munkamennyiségek szabályozzák, egy adott tömegű munka ... olyan tőkemennyiségre cserélődnék ki, amelyet ugyanakkora tömegű munka termelt volt; a múltbeli munka ... ugyanakkora tömegű jelenlegi munkára cserélődnék ki. De a munka értékét, más árukhoz viszonyítva ... nem egyenlő munkamennyiségek határozzák meg." (E. G. Wakefield jegyzete A. Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásában, I. köt., London 1835, 230—231. old.)

[24*] „Meg kellett állapodni" (ismét a „contrat social" [társadalmi szerződés] egy kiadása), „hogy mindannyiszor, amikor megtett munkát megteendő munkával cserélnek ki, az utóbbi" (a tőkés) „magasabb értéket kap, mint az előbbi" (munkás). (*Simonde* (azaz *Sismondi*): „De la richesse commerciale" [A kereskedelmi gazdagságról] Genf 1803, 1. köt. 37. old.)

[25*] „A munka, az érték kizárólagos mércéje ... minden gazdagság teremtője, nem áru." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", 186. old.)

fakadnak. Kategóriák lényegi viszonyok megjelenési formái számára. Hogy megjelenésükben a dolgok gyakran fonákjukról mutatkoznak meg, az egyébként minden tudományban ismeretes, kivéve a politikai gazdaságtanban.[26*]

A klasszikus politikai gazdaságtan minden további bírálat nélkul átvette a mindennapi életből a „munka ára" kategóriát, hogy aztán utólag megkérdezze, hogy mi határozza meg ezt az árat. Csakhamar felismerte, hogy a kereslet és a kínálat viszonyának változása a munka ára tekintetében, mint minden más áru tekintetében, semmit sem magyaráz meg, kivéve a változását, azaz a piaci árak ingadozását egy bizonyos nagyság alatt vagy felett. Ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, akkor, különben változatlan körulmények között, az áringadozás megszűnik. De akkor a kereslet és kínálat is megszűnik bármit is megmagyarázni. A munka ára, ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, a munkának a kereslet és a kínálat viszonyától függetlenül meghatározott ára, természetes ára, amelyben így megtalálták a tulajdonképpen elemzésre váró tárgyat. Vagy a piaci ár ingadozásainak egy hosszabb időszakát vették, például egy évet, és azután azt találták, hogy a hullámhegyek és hullámvölgyek kiegyenlítődnek egy közepes átlagnagysággá, egy állandó nagysággá. Ezt természetesen másképp kellett meghatározni, mint a tőle magától való, egymást kiegyenlítő eltéréseket. Ez az ár, amely a munka véletlen piaci árai felett átnyúlik és őket szabályozza, a munka „szükséges ára" (fiziokraták) vagy „természetes ára" (Adam Smith), ez, miként más áruknál, csak a pénzben kifejezett értéke lehet. A politikai gazdaságtan azt hitte, hogy ilyen módon a munka véletlen árain át az értékéhez hatolhat. Ezt az értéket aztán, mint a többi árunál, a termelési költségek által határozták meg tovább. De mik a termelési költségei — a munkásnak, azaz mik a költségei annak, hogy magát a munkást termeljék vagy újratermeljék? A politikai gazdaságtan tudattalanul ezt a kér-

[26*] Ilyen kifejezéseket puszta licentia poeticának [költői szabadságnak] kijelenteni viszont csak az elemzés tehetetlenségét mutatja. Proudhon frázisával szemben: „Azt mondják a munkáról, hogy értéke van, nem azért és annyiban, mert maga is áru, hanem azokra az értékekre való tekintettel, amelyekről feltesszük, hogy potenciálisan megvannak benne. A munka értéke képletes kifejezés stb", ezért megjegyzem: „A munka-áruban, amely feltételes valóság, csak nyelvtani leegyszerűsítést lát. Így tehát az egész mai, a munka-árun alapuló társadalom ezentúl költői szabadságon, képletes kifejezésen alapul. Ha a társadalom »ki akar kuszobolni minden visszásságot«, amely gyötri, nos, kuszobólje ki ezeket a rossz hangzású kifejezéseket, változtassa meg a nyelvet, és ezután csak az Akadémiához kell fordulnia, hogy szótárának új kiadását kérje tőle" (*K. Marx*: „Misère de la philosophie", 34—35. old. [Marx—Engels Művei. 4. kot. 84—85. old.]) Még kényelmesebb természetesen értéken semmit sem gondolni. Akkor teketória nélkül mindent e kategória alá lehet sorolni. Így például J. B. Say: Mi az „érték"? Felelet: „Az, amit egy dolog ér", és mi az „ár"? Felelet: „Egy dolog értéke pénzben kifejezve." És miért van a „föld munkájának ... értéke? Mert árat adnak érte."[121] Tehát érték az, amit egy dolog ér, és a földnek azért van „értéke", mert értékét „pénzben fejezik ki". Ez mindenesetre igen egyszerű módszer arra, hogy a dolgok why-ját [miértjét] és wherefore-ját [micelbólját] megmagyarázzák.

dést csúsztatta az eredeti helyébe, minthogy a munkának mint olyannak termelési költségeivel körben forgott és egy tapodtat sem jutott előre. Amit tehát a munka értékének (value of labour) nevez, az valójában a munkaerő értéke, amely munkaerő a munkás személyiségében létezik, és funkciójától, a munkától, éppúgy különbözik, mint a gép a gép műveleteitől. Minthogy el voltak foglalva a munka piaci árai és úgynevezett értéke közti különbséggel, ennek az értéknek a profitrátához, a munka segítségével termelt áruértékekhez stb. való viszonyával, sohasem fedezték fel, hogy az elemzés menete nemcsak a munka piaci áraitól a vélt értékéhez vezetett, hanem oda is, hogy a munkának ezt az értékét magát megint feloldják a munkaerő értékévé. Az, hogy saját elemzése ezen eredményének nem volt tudatában, hogy „a munka értéke", „a munka természetes ára" stb. kategóriákat kritikátlanul elfogadta a tárgyalt értékviszony utolsó adekvát kifejezéseiként, a klasszikus politikai gazdaságtant, mint később látni fogjuk, feloldhatatlan zűrzavarba és ellentmondásokba bonyolította, míg a vulgáris gazdaságtan elvből csak a látszatnak hódoló lapossága számára biztos működési bázist nyújtott.

Lássuk mármost először, hogyan fejeződnek ki a munkaerő értéke és árai átváltozott formájukban, munkabérként.

Tudjuk, hogy a munkaerő napi értékét a munkás bizonyos élettartamára számítják, melynek a munkanap bizonyos hossza felel meg. Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra és a munkaerő napi értéke 3 sh., egy olyan érték pénzkifejezése, amelyben 6 munkaóra fejeződik ki. Ha a munkás 3 sh.-et kap, akkor megkapja 12 órán át funkcionáló munkaerejének értékét. Ha mármost a munkaerőnek ezt a napi értékét mint a napi munka értékét fejezik ki, akkor ezt a formulát kapjuk: a 12 órás munkának 3 sh. értéke van. A munkaerő értéke ilymódon meghatározza a munka értékét, vagy, pénzben kifejezve, szükséges árát. Ha ellenben a munkaerő ára eltér értékétől, akkor a munka ára ugyancsak eltér úgynevezett értékétől.

Minthogy a munka értéke csak irracionális kifejezés a munkaerő értékére, magától adódik, hogy a munka értékének mindig kisebbnek kell lennie értéktermékénél, mert a tőkés mindig hosszabb ideig funkcionáltatja a munkaerőt, mint amennyi saját értékének újratermeléséhez szükséges. A fenti példában a 12 órán át funkcionáló munkaerő értéke 3 sh., olyan érték, amelynek újratermeléséhez 6 óra kell neki. Értéktermék viszont 6 sh., mert valójában 12 órán át funkcionál és értéktermék nem saját értékétől, hanem funkciójának időtartamától függ. Ilymódon azt az első pillantásra ízetlen eredményt kapjuk, hogy a munkának, amely 6 sh. értéket teremt, 3 sh. értéke van.[27*]

[27*] Vö. „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 40. old. [Marx—Engels Művei. 13. köt. 41—42. old.], ahol bejelentem, hogy a tőke vizsgálatánál meg kell oldani a következő problémát: „Hogyan vezet a pusztán munkaidő által meghatározott csereérték bázisán folyó termelés arra az eredményre, hogy a munka csereértéke kisebb, mint termékének csereértéke."

Látjuk továbbá: a 3 sh. érték, amelyben a munkanap megfizetett része, azaz 6 órai munka megtestesül, úgy jelenik meg, mint a 12 órás — 6 meg nem fizetett órát tartalmazó — teljes munkanap értéke vagy ára. A munkabér formája tehát eltünteti minden nyomát annak, hogy a munkanap megoszlik szükséges munkára és többletmunkára, megfizetett és meg nem fizetett munkára. Az egész munka mint megfizetett munka jelenik meg. A robotmunkánál térben és időben, kézzelfoghatóan érzékileg megkülönböztethető a robotos önmaga számára végzett munkája és a földesúr számára végzett kényszermunkája. A rabszolgamunkánál a munkanapnak még az a része is, amelyben a rabszolga csak saját létfenntartási eszközeinek értékét pótolja, tehát amelyben valójában önmaga számára dolgozik, úgy jelenik meg, mint gazdája számára végzett munka. Egész munkája mint meg nem fizetett munka jelenik meg.[28*] A bérmunkánál, megfordítva, még a többletmunka, vagyis a meg nem fizetett munka is úgy jelenik meg, mint megfizetett. Ott a tulajdonviszony elrejti a rabszolga önmaga számára végzett munkáját, itt a pénzviszony a bérmunkás ingyenmunkáját.

Érthető ezért, milyen döntő fontosságú, hogy a munkaerő értéke és ára a munkabér formájává, vagyis magának a munkának értékévé és árává változik át. Ezen a megjelenési formán, amely a valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, összes szabadság-illúziói, a vulgáris gazdaságtan összes apologetikus lódításai.

Ha a világtörténelemnek sok időre volt is szüksége ahhoz, hogy a bérmunka titkának a végére járjon, ezzel szemben mi sem könnyebb, mint ennek a megjelenési formának a szükségszerűségét, a raison d'être-jeit [létokait] megérteni.

A tőke és a munka közötti csere az észlelés számára először ugyanolyan módon mutatkozik meg, mint minden más áru vétele és eladása. A vevő egy bizonyos pénzösszeget, az eladó egy a pénztől különböző cikket ad. A jogi tudat itt legfeljebb anyagi különbséget ismer fel, amely e jogilag egyenértékű formulákban fejeződik ki: Do ut des, do ut facias, facio ut des és facio ut facias.[123]

Továbbá: minthogy csereérték és használati érték önmagukban összemérhetetlen nagyságok, a „munka értéke", „munka ára" kifejezés nem tűnik irracionálisabbnak, mint a „pamut értéke", „pamut ára" kifejezés. Ehhez járul, hogy a munkást akkor fizetik, amikor munkáját már szolgáltatta. Fizetési eszköz-funkciójában pedig a pénz utólag realizálja a szolgáltatott cikk értékét

[28*] A „Morning Star" egy a bárgyúságig naiv londoni szabadkereskedő lap, az amerikai polgárháború alatt az emberileg lehetséges legnagyobb erkölcsi felháborodással újra meg újra azt bizonygatta, hogy a négerek a „Confederate States"-ben[122] teljesen ingyen dolgoznak. Szíveskedett volna összehasonlítani egy ilyen néger napi költségeit például a londoni East End szabad munkásának napi költségeivel.

vagy árát, tehát az adott esetben a szolgáltatott munka értékét vagy árát. Végül a „használati érték", amelyet a munkás a tőkésnek szolgáltat, valójában nem a munkaereje, hanem annak funkciója, meghatározott hasznos munka, szabómunka, cipészmunka, fonómunka stb. Hogy ugyanaz a munka más oldalról tekintve általános értékképző elem — olyan tulajdonság ez, amely minden más árutól megkülönbözteti —, ez kívül esik a közönséges tudat területén.

Ha a munkásnak az álláspontjára helyezkedünk, aki 12 órai munka fejében például 6 órai munka értéktermékét kapja meg, mondjuk 3 sh.-et, számára a valóságban az ő 12 órás munkája a 3 sh. vásárlási eszköze. Munkaerejének értéke szokásos létfenntartási eszközeinek értékével együtt 3 sh.-ről 4-re vagy 3-ról 2-re változhat, vagy munkaerejének változatlan értéke mellett annak ára a kereslet és kínálat változó viszonya következtében 4 sh.-re emelkedhet vagy 2 sh.-re eshet, ő mindig 12 munkaórát ad. A kapott egyenérték nagyságának minden változása ezért szükségképpen úgy jelenik meg neki, mint 12 munkaórája értékének vagy árának változása. Ez a körülmény Adam Smitht, aki a munkanapot állandó nagyságnak kezelte,[29*] éppen fordítva, arra az állításra csábította, hogy a munka értéke állandó, bár a létfenntartási eszközök értéke változik és ugyanaz a munkanap ezért több vagy kevesebb pénzben fejeződik ki a munkás számára.

Ha másrészt a tőkést vesszük szemügyre, ő persze a lehető legkevesebb pénzért a lehető legtöbb munkát szeretné kapni. Gyakorlatilag ezért csak a munkaerő árának és a funkciója teremtette értéknek a különbözete érdekli. De minden árut a lehető legolcsóbban igyekszik megvenni és profitját mindenütt az egyszerű becsapásból, az értéken aluli vételből és értéken felüli eladásból magyarázza. Ezért nem jut el ahhoz a felismeréshez, hogy ha olyan dolog, mint a munka értéke, valóban léteznék, és ő ezt az értéket valóban megfizetné, akkor nem léteznék tőke, pénze nem változna át tőkévé.

Ráadásul a munkabér valóságos mozgása mutat olyan jelenségeket, melyek bizonyítani látszanak, hogy nem a munkaerő értékét fizetik meg, hanem funkciójának, magának a munkának az értékét. Ezeket a jelenségeket két nagy osztályra vezethetjük vissza. Először: a munkabér változása a munkanap hosszának változásával. Ugyanígy lehetne azt következtetni, hogy nem a gép értékét, hanem művelete értékét fizetik meg, mert többe kerül a gépet egy hétre bérelni, mint egy napra. Másodszor: az egyéni különbség a különböző munkások munkabéreiben, akik ugyanazt a funkciót végzik. Ez az egyéni különbség — de anélkül, hogy illúziókra alkalmat adna — a rabszolgaság rendszerében is megtalálható, ahol nyíltan és szabadon, kertelés nélkül magát a munkaerőt adják el. Csakhogy az átlagon felüli munkaerő előnye vagy az átlagon aluli munkaerő hátránya a rabszolgarendszerben a rabszolgatulajdonosnak jut, a

[29*] A. Smith csak véletlenszerűen céloz a munkanap változására a darabbér alkalmából.

bérmunka rendszerében magának a munkásnak, mert munkaerejét az egyik esetben ő maga, a másikban egy harmadik személy adja el.

Egyébként a „munka értéke és ára" vagy a „munkabér" megjelenési formára — megkülönböztetve a lényegi viszonytól, amely megjelenik, a munkaerő értékétől és árától — ugyanaz érvényes, ami az összes megjelenési formákra és rejtett mögöttes alapjukra. Az előbbiek közvetlenül spontán újratermelődnek, mint közkeletű gondolkodási formák, az utóbbit a tudomány révén először fel kell fedezni. A klasszikus politikai gazdaságtan megközeliti az igazi tényállást, anélkül azonban, hogy tudatosan megformulázná. Nem képes erre, amíg polgári bőrében van.

Tizennyolcadik fejezet

AZ IDŐBÉR

Maga a munkabér megint igen sokféle formát ölt; olyan körülmény ez, amely a közgazdasági kézikönyvekből nem ismerhető fel, mert ezek, az anyag iránti durva érdekeltségükben, minden formakülönbséget elhanyagolnak. Mindezeknek a formáknak az ábrázolása azonban a bérmunkáról szóló speciális tanba tartozik, tehát nem ebbe a műbe. A két uralkodó alapformát ellenben röviden ki kell fejteni.

A munkaerő eladása, mint emlékszünk, mindig meghatározott időszakaszokra történik. Ezért az átváltozott forma, amelyben a munkaerő napi értéke, heti értéke stb. közvetlenül jelentkezik, az „időbér" formája, tehát napibér stb.

Meg kell mármost először is jegyeznünk, hogy a munkaerő árának és az értéktöbbletnek a nagyságváltozásairól a tizenötödik fejezetben kimutatott törvények egyszerű formaváltozással a munkabér törvényeivé változnak át. Ugyanígy a munkaerő csereértéke és a létfenntartási eszközök azon tömege közötti különbség, amellyé ez az érték átalakul, most mint névleges és reális munkabér különbsége jelenik meg. Haszontalan volna a megjelenési formánál megismételni azt, amit a lényegi formánál már kifejtettünk. Ezért néhány, az időbért jellemző pontra szorítkozunk.

A pénzösszeg[30*], amelyet a munkás napi munkájáért, heti munkájáért stb. kap, névleges, vagyis érték szerint becsült munkabérének összege. Világos azonban, hogy a munkanap hossza szerint, tehát a munkás által naponta szolgáltatott munkamennyiség szerint ugyanaz a napibér, hetibér stb. a munkának igen különböző árát fejezheti ki, azaz igen különböző pénzösszegeket ugyanazért a munkamennyiségért.[31*] Az időbérnél tehát megint különbséget kell tennünk a munkabér, napibér, hetibér stb. teljes összege és a munka ára

[30*] Magát a pénzértéket itt mindig állandónak feltételezzük.

[31*] „A munka ára az az összeg, amelyet egy adott munkamennyiségért fizetnek." (*Sir Edward West*: „Price of Corn and Wages of Labour" [Gabonaár és munkabér], London 1826, 67. old.) West a szerzője a politikai gazdaságtan történetében korszakot alkotó névtelen írás-

között. Hogyan találjuk meg mármost ezt az árat, azaz egy adott munkamennyiség pénzértékét? A munka átlagos árát úgy kapjuk meg, hogy a munkaerő átlagos napi értékét elosztjuk az átlagos munkanap óraszámával. Ha például a munkaerő napi értéke 3 sh., 6 munkaóra értéktermékc, és a munkanap 12 órás, akkor egy munkaóra ára $\frac{3\text{sh.}}{12} = 3$ d. A munkaóra így megtalált ára szolgál mértékegységül a munka ára számára.

Ebből az következik, hogy a napibér, hetibér stb. ugyanaz maradhat, noha a munka ára folyton süllyed. Ha például a szokásos munkanap 10 óra és a munkaerő napi értéke 3 sh. volt, akkor a munkaóra ára $3\,^3/_5$ d.; ez az ár 3 d.-re süllyed, mihelyt a munkanap 12 órára, és $2\,^2/_5$ d.-re, mihelyt a munkanap 15 órára nő. A napi- vagy hetibér ennek ellenére változatlan marad. Megfordítva, a napi- vagy hetibér emelkedhet, noha a munka ára állandó marad, sőt süllyed. Ha például a munkanap 10 órás volt és a munkaerő napi értéke 3 sh., akkor egy munkaóra ára $3\,^3/_5$ d. Ha a munkás növekvő foglalkoztatottság következtében és a munka változatlan ára mellett 12 órát dolgozik, akkor napibére most 3 sh. $7\,^1/_5$ d.-re emelkedik, anélkül hogy a munka ára változnék. Ugyanez lehetne az eredmény, ha a munka extenzív nagysága helyett intenzív nagysága növekednék.[32*] A névleges napi- vagy hetibér emelkedését czért a munka változatlan vagy csökkenő ára kísérheti. Ugyanez érvényes a munkáscsalád bevételére, mihelyt a családfő által szolgáltatott munkamennyiséget a családtagok munkája szaporítja. Vannak tehát a névleges napi- vagy hetibér megkurtításától független módszerek a munka árának leszállítására.[33*]

nak: „Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College of Oxford" [Tanulmány a tőkének a földre való alkalmazásáról. Írta az Oxfordi Egyetemi Kollégium egy tagja]. London 1815.

[32*] „A munkabér a munka árától és a teljesített munka mennyiségétől függ.... A munkabér növekedése nem zárja szükségképpen magába a munka árának nagyobbodását. Teljesebb foglalkoztatottság és nagyobb megerőltetés következtében a munkabér jelentékenyen növekedhet, míg a munka ára ugyanaz maradhat." (*West*, i. m. 67—68., 112. old.) A fő kérdést — mi határozza meg a „price of labour" [munka árát]? — West egyébként banális szólamokkal intézi el.

[33*] Helyesen megérzi ezt a XVIII. század ipari burzsoáziájának legfanatikusabb képviselője, az „Essay on Trade and Commerce" általunk gyakran idézett szerzője, ámbár zavarosan ábrázolja a dolgot. „A munka mennyisége és nem az ára" (ezen a névleges napi- vagy hetibért érti), „az, amit az élelmiszerek és más szükségleti javak ára meghatároz: csökkentsétek a szükségleti javak árát nagyon alacsonyra, és természetesen arányosan csökkentitek a munka mennyiségét... Az ipari vállalkozók tudják, hogy különböző módok vannak a munka árának növelésére és csökkentésére azon kívül, hogy névleges összegét megváltoztatják." (I. m. 48., 61. old.) N. W. Senior „Three Lectures on the Rate of Wages"-ében [Három előadás a bérrátáról], London 1830, amelyben felhasználja West írását anélkül, hogy hivatkozna rá, többek között ezt mondja: „A munkás főleg a munkabér összegében érdekelt." (15. old.) Tehát a munkás főleg abban érdekelt, amit kap, a bér névleges összegében, nem abban, amit ad, a munka mennyiségében!

Mint általános torvény kovetkezik azonban ha a napi, heti stb munka mennyisége adott, akkor a napi- vagy hetibér a munka árától fugg, amely maga is változik, vagy a munkaeró értékével, vagy árának értékétól valo eltéreseivel. Ha ellenben a munka ára adott, akkor a napi- vagy hetibér a napi vagy heti munka mennyiségétól fugg

Az idobér mértékegysége, a munkaóra ára, úgy adódik, hogy a munkaero napi értékét elosztjak a szokásos munkanap óraszámával Tegyuk fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, a munkaeró napi értéke pedig 3 sh , 6 munkaóra értékterméke A munkaora ára e korulmények kozott 3 d , értékterméke 6 d Ha a munkást mármost naponta 12 óránál kevesebbet (vagy hetenként 6 napnál kevesebbet) foglalkoztatják, például csak 6 vagy 8 órát, akkor, a munka ezen ára mellett, csak 2 vagy $1^1/_2$ sh napibért kap [34*] Minthogy feltevésunk szerint átlagban naponta 6 órát kell dolgoznia csak azért, hogy a munkaereje értékének megfelelo napibért megtermelje, minthogy ugyanezen feltevés szerint minden órának csak a felét dolgozza a maga számára, felét pedig a tókés számára, világos, hogy a 6 óra értekteimékét nem tudja kicsiholni, ha 12 oranal kevesebbet foglalkoztatjak Korábban a tulmunka pusztító kovetkezményeit láttuk, itt viszont azoknak a szenvedéseknek a forrásai tárulnak fel elottunk, amelyek nem-teljes foglalkoztatottságából fakadnak a munkás szamara

Ha az órabert olvan módon rogzitik, hogy a tókés nem napi- vagy hetibérnek, hanem csak azoknak a munkaoráknak a fizetésére kotelezi magát, amelyek alatt a munkast foglalkoztatni szíveskedik, akkor rovidebb ideig foglalkoztathatja, mint amennyi az órabér vagyis a munka-ái mértekegysége — becslésének eredetileg alapjául szolgál Minthogy ezt a mértekegységet a $\frac{\text{munkaero napi erteke}}{\text{adott oraszamu munkanap}}$ arány hatarozza meg, természetesen elveszti minden értelmet, mihelyt a munkanap már nem foglal magaban meghatarozott ora számot Megszunik az osszefuggés a megfizetett és a meg nem fizetett munka kozott A tokés most bizonyos mennyiségű tobbletmunkát csiholhat ki a munkásból anélkul, hogy az onfenntartásához szukséges munkaidot biztositana neki. Megsemmisítheti a foglalkoztatás minden szabályosságát és teljesen kényelme, onkénye és pillanatnyi érdeke szerint váltogathatja a legszornyűbb túlmunkát relatív vagy teljes munkanélkuliséggel Annak orvén, hogy „a munka normális árát" megfizeti, abnormálisan meghosszabbíthatja a munkanapot anélkul, hogy bármilyen megfeleló kárpótlást adna a munkásnak Innen

[34*] Az ilyen abnormalis nem teljes foglalkoztatottsag hatasa teljesseggel kulonbozik a munkanap altalanos kenyszertorvenyes csokkentesetől Az előbbinek a munkanap abszolut hosszahoz semmi koze, es eppugy bekovetkezhet 15 oras, mint 6 oras munkanapnal A munka normalis arat az első esetben aszerint kalkulaljak, hogy a munkas 15 orat, a masodikban aszerint, hogy 6 orat dolgozik naponta atlagosan A hatas ezert ugyanaz, ha az egyik esetben csak 7 $^1/_2$ a masikban csak 3 orat foglalkoztatnak

eredt az epitoszakmában foglalkoztatott londoni munkások nagyon is ésszerű felkelése (1860) a tokések azon kísérlete ellen, hogy ilyen órabért kényszerítsenek rajuk A munkanap torvényes korlátozása véget vet az ilyen garázdalkodasnak, bar természetesen nem vet véget a gépi berendezés konkurrenciájaból, az alkalmazott munkasok minoségében való változásbol, a részleges és általános valsagokbol eredó nem-teljes foglalkoztatottsagnak

Novekvo napi- vagy hetibér mellett a munka ara névleg állandó maradhat es mégis normalis szinvonala alá sullyedhet Ez mindannyiszor bekovetkezik, mikor a munka, illetóleg a munkaóra állandó ára mellett a munkanapot szokásos tartamán tul meghosszabbítják Ha a $\frac{\text{munkaero napi erteke}}{\text{munkanap}}$ tortben a nevezo no, a szamlalo még gyorsabban no A munkaeró értéke — mert kopasa is — funkcioja tartamával egyutt no, mégpedig gyorsabb arányban, mint funkciotartamanak novekménye Ezért sok iparagban, ahol idóbér uralkodik, a munkaido torvényes korlátozása nélkul, természetadta módon kialakult az a szokas, hogy a munkanap csak egy bizonyos pontig, például a tizedik óra eltelteig, számit normalisnak („normal working day", „the day's work", „the regular hours of work" [normális munkanap, napi munka, szabalyos munkaorak]) Ezen a határon tul a munkaido tulora (overtime), és, az órat mértekegységul veve jobban fizetik (extra pay), ambár gyakorta nevetségesen kicsiny arányban [36*] A normális munkanap itt a valóságos munkanap tortrészekent létezik, es az utobbi gyakran az egész év folyamán hosszabb, mint az elóbbi [36*] A munka aranak novekedése a munkanapnak egy bizonyos normális határon tul való meghosszabbításával kulonboző brit iparágakban úgy alakul, hogy az ugynevezett normalido alatti munka alacsony ára rákényszeríti a munkást a jobban fizetett túlórázásra, ha egyáltalában elegendó munkabért akar osszehozni [37*]

[36*] „A tuloraert valo fizetseg rataja" (a csipkegyartasban) „olyan kicsiny, $^1/_2$ d stb orankent, hogy kinos ellentetben all azzal a tomeges artalommal, amelyet a tulorazas a munkasok egeszsegenek es eleterejenek okoz Az igy nyert kis tobbletet ezenkivul gyakran ujra el kell kolteni kulon táplaloszerekre" („Children's Employment Commission, II Report", XVI old, 117 sz)

[36*] Igy peldaul a karpitnyomasban a gyari torveny nemregiben tortent bevezetese elott „Mi etkezesi szunetek nelkul dolgozunk, ugyhogy a 10 $^1/_2$ ora napi munka delutan $^1/_2$ 5 kor bevegzodik, es minden ami azutan van, tulora, amely ritkan marad abba este 6 ora elott, ugyhogy mi valojaban egesz even at tulorazunk" (Smith ur vallomasa, „Ch Empl Comm, I Rep", 125 old)

[36*] Peldaul a skot felleritokben „Skocia egyes reszein ezt az ipart" (az 1862-es gyari torveny bevezetese elott) „a tulora rendszere alapjan uztek azaz 10 ora szamitott normalis munkanapnak Ezert a ferfimunkas 1 sh 2 d-t kapott Ehhez azonban napi 3 vagy 4 tulora jarult, amelyert orankent 3 d-t fizettek Ennek a rendszernek a kovetkezmenye az volt, hogy az a ferfimunkas aki csak a normalis idot dolgozta le, csak 8 sh hetibert kereshetett Tulora nelkul a ber nem volt elegendo" („Reports of Insp of Fact 30th April 1863", 10 old) A tuloraert valo extra fizetes olyan kisertes amelynek a munkasok nem tudnak ellenallni"

A munkanap törvényes korlátozása véget vet ennek a mulatságnak.[38*]

Általánosan ismert tény, hogy minél hosszabb a munkanap egy iparágban, annál alacsonyabb a munkabér.[39*] A. Redgrave gyárfelügyelő ezt az 1839 és 1859 közötti húszéves időszak összehasonlító áttekintésével világítja meg, amely szerint a munkabér a tízórás törvénynek alávetett gyárakban emelkedett, ezzel szemben azokban a gyárakban, ahol napi 14—15 órát dolgoznak, esett.[40*]

Abból a törvényből, hogy „ha a munka ára adott, a napi- vagy hetibér a szolgáltatott munka mennyiségétől függ", mindenekelőtt az következik, hogy minél alacsonyabb a munka ára, annál nagyobbnak kell lennie a munkamennyiségnek, illetve annál hosszabbnak kell lennie a munkanapnak, hogy a munkásnak akár csak nyomorúságos átlagbért is biztosítson. A munka árának alacsonysága itt a munkaidő meghosszabbítására sarkall.[41*]

Megfordítva azonban a munkaidő meghosszabbítása a maga részéről a munka árának és ezzel a napi- vagy hetibérnek esését idézi elő.

A munka árának a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ által való meghatározásából az adódik, hogy a munkanap puszta meghosszabbítása csökkenti a munka

(„Reports of Insp. of Fact. 30th April 1848", 5. old.) A londoni Cityben a könyvkötészet igen sok fiatal, 14—15 éves leányt alkalmaz, mégpedig tanoncszerződéssel, amely meghatározott munkaórákat ír elő. Mindazonáltal minden hónap utolsó hetében éjjel 10, 11, 12 és 1 óráig dolgoznak, az idősebb munkásokkal együtt, igen vegyes társaságban. „A mesterek extra-bérrel és kiadós vacsora fizetésével csábítják el (tempt) őket", amelyet a szomszédos kocsmákban fogyasztanak el. Az a nagyfokú ledérség, amelyet e „young immortals" [fiatal halhatatlanok] között ily módon kitermelnek („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 44. old., 191. sz.), kiegyenlítődik abban, hogy a lányok többek között sok bibliát és kegyes könyvet kötnek be.

[38*] Lásd „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", 10. old. Az építőszakmában foglalkoztatott londoni munkások az 1860-as nagy sztrájk és lock out [kizárás] idején egészen helyesen ítélték meg a tényállást, kijelentvén, hogy az órabért csak két feltétellel fogadják el: 1. hogy a munkaóra árával együtt állapítsanak meg 9, illetőleg 10 órás normálmunkanapot, és hogy a 10 órás munkanap órájának ára nagyobb legyen, mint a 9 órás órájáé; 2. hogy a normálmunkanapon felüli minden órát mint túlórát viszonylag magasabban fizessenek.

[39*] „Nagyon figyelemreméltó dolog ezenkívül, hogy ott, ahol hosszú munkaidő a szabály, ott szabály a kis bér is." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", 9. old.) „Az a munka, amely a szűkös éhségporciót kapja, többnyire szertelenül meg van hosszabbítva." („Public Health. Sixth Rep. 1863", 15. old.)

[40*] „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1860", 31—32. old.

[41*] Az angliai kézi szögkészítőknek például a munka alacsony ára miatt napi 15 órát kell dolgozniok, hogy nyomorúságos hetibérüket összehozzák. „Sok-sok órája van a napnak, és az egész idő alatt keményen kell robotolnia, hogy 11 d.-t vagy 1 sh.-et megkeressen, és ebből 2 $^1/_2$—3 d.-t le kell vonni a szerszámok kopásáért, a tüzelésért, a vashulladékért." („Ch. Empl. Comm., III. Rep.", 136. old., 671. sz.) A nők ugyanezen munkaidő mellett csak 5 sh. hetibért keresnek meg. (I. m. 137. old., 674. sz.)

árát, ha nem következik be kiegyenlítés. De ugyanazok a körülmények, amelyek képessé teszik a tőkést arra, hogy a munkanapot tartósan meghosszabbítsa, először képessé teszik és végül kényszerítik arra, hogy a munka árát névlegesen is csökkentse, míg csak nem csökken a megszaporított óraszám összára, tehát a napi- vagy hetibér. Itt elegendő, ha két körülményre utalunk. Ha egy férfi elvégzi $1^1/_2$ vagy 2 férfi munkáját, akkor nő a munka kínálata, még ha a piacon található munkaerő kínálata állandó marad is. A munkások között ilymódon létrehozott konkurrencia képessé teszi a tőkést arra, hogy a munka árát lenyomja, míg a munka árának esése, megfordítva, képessé teszi, hogy a munkaidőt még tovább srófolja.[42*] A meg nem fizetett munka abnormális, azaz a társadalmi átlagszínvonalat meghaladó mennyiségeivel való eme rendelkezés azonban csakhamar a konkurrencia eszközévé válik a tőkések között is. Az áruár egy része a munka árából áll. A munka árának meg nem fizetett részét nem kell az áru árába beszámítani. Oda lehet ajándékozni az áru vevőjének. Ez az első lépés, amelyre a konkurrencia ösztönöz. A második lépés, amelyre kényszerít, az, hogy a munkanap meghosszabbítása révén létrehozott abnormális értéktöbbletnek legalább egy részét ugyancsak kizárják az áru eladási árából. Ezen a módon előbb szórványosan kialakul, majd lassanként megrögződik az árunak egy abnormálisan alacsony eladási ára, amely ettől kezdve a mérték feletti munkaidővel párosuló nyomorúságos munkabér állandó alapzatává lesz, mint ahogy eredetileg terméke volt ezeknek a körülményeknek. Erre a mozgásra csupán utalunk, mivel a konkurrencia elemzése nem ide tartozik. Beszéljen azonban egy pillanatig maga a tőkés. „Birminghamben a vállalkozók között olyan nagy a konkurrencia, hogy nem egy közülünk mint munkáltató olyat kényszerül tenni, amit különben szégyenlene; és mégsem csinálunk több pénzt (and yet no more money is made), hanem csak a közönségnek van előnye belőle."[43*] Emlékszünk a londoni pékek két fajtájára, akik közül az egyik teljes áron (the „fullpriced" bakers), a másik a normális árán alul ad el („the underpriced", „the undersellers") kenyeret. A „fullpricedek" így bélyegzik meg konkurrenseiket a parlamenti vizsgáló bizottság előtt: „Csak azáltal léteznek, hogy először is becsapják a közönséget" (az áru hamisítása révén), „és másodszor 18 órai munkát préselnek ki embereikből 12 órai munka béréért... A munkások meg nem fizetett munkája (the unpaid labour) az az eszköz, amellyel a konkurrencia-harcot vívják... A pékmesterek közti konkurren-

[42*] Ha egy gyári munkás például megtagadná, hogy a hagyományos hosszú munkaidőn át dolgozzék, „helyét igen hamar betöltenék valakivel, aki hajlandó akármilyen hosszú időn át dolgozni, és ily módon ő az utcára kerülne". („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", Evidence, 39. old., 58. sz.) „Ha egy férfi elvégzi kettőnek a munkáját ... a profitráta általánosan emelkedni fog ... mivel a munka pótlólagos kínálata csökkentette az árát." (*Senior*: „Three Lectures on the Rate of Wages", 15. old.)

[43*] „Ch. Empl. Comm., III. Rep.", Evidence, 66. old., 22. sz.

cia miatt ütközik nehézségbe az éjjeli munka kiküszöbölése. Az áron alul árusító, aki kenyerét a lisztárral együtt változó önköltségi áron alul adja el, azáltal kártalanítja magát, hogy több munkát sajtol ki embereiből. Ha csak 12 óra munkát hozok ki embereimből, szomszédom ellenben 18-at vagy 20-at, akkor az eladási árban le kell győznie engem. Ha a munkások ragaszkodhatnának a túlóra megfizetéséhez, akkor ennek a mesterkedésnek hamar vége szakadna... Az áron alul árusítók által foglalkoztatottak között sok a külföldi, a fiatal és más olyan, aki kénytelen beérni szinte minden munkabérrel, amelyet kaphat."[41*]

Ez a jeremiáda azért is érdekes, mert megmutatja, hogy a tőkés agyában mennyire csak a látszata tükröződik vissza a termelési viszonyoknak. A tőkés nem tudja, hogy a munka normális ára is bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát foglal magában és hogy nyereségének normális forrása éppen ez a meg nem fizetett munka. A többletmunkaidő kategóriája egyáltalában nem létezik számára, mert bele van foglalva a normális munkanapba, amelyről azt hiszi, hogy a napibérben megfizeti. Igenis létezik azonban számára a túlóra, a munkanap meghosszabbítása a munka megszokott árának megfelelő korláton túl. Sőt áron alul árusító konkurrensével szemben ragaszkodik e túlóra extra-fizetéséhez (extra pay). Megint nem tudja, hogy ez az extra-fizetés éppúgy foglal magában meg nem fizetett munkát, mint a szokásos munkaóra ára. Például a tizenkétórás munkanap egy órájának ára 3 penny, $^1/_2$ munkaóra értéktermék, míg a túlórás munkaóra ára 4 penny, $^2/_3$ munkaóra értéktermék. Az első esetben a tőkés a munkaóra $^1/_2$-ét, a másodikban $^1/_3$-át sajátítja el fizetés nélkül.

[41*] „Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers" London 1862, LII. old. és uo. Evidence, 479., 359., 27. sz. Mindazonáltal a fullpricedek is — mint korábban említettük és mint szóvivőjük, Bennett maga elismeri — embereikkel „este 11 órakor vagy korábban kezdetik a munkát, és gyakran másnap este 7 óráig hosszabbítják meg". (I. m. 22. old.)

Tizenkilencedik fejezet

A DARABBÉR

A darabbér nem más, mint az időbér átváltozott formája, mint ahogy az időbér a munkaerő értékének, illetve árának átváltozott formája.

A darabbérnél az első pillantásra az a látszat, hogy a munkás által eladott használati érték nem munkaerejének a funkciója, eleven munka, hanem már termékben tárgyiasult munka, és hogy ennek a munkának az árát nem a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ tört határozza meg, mint az időbérnél, hanem a termelő teljesítőképessége.[45*]

Azt a bizalmat, amely hisz ennek a látszatnak, először is már annak a ténynek erősen meg kell ingatnia, hogy a munkabér mindkét formája ugyanabban az időben ugyanabban az iparágban egymás mellett áll fenn. Például: „A londoni szedők rendszerint darabbérben dolgoznak, az időbér náluk kivétel. Fordított a helyzet a vidéki szedőknél, náluk az időbér a szabály és a darabbér a kivétel. A hajóácsokat a londoni kikötőben darabbérben fizetik, valamennyi többi angol kikötőben időbérben."[46*] Ugyanazokban a londoni nyergesműhelyekben gyakran ugyanazért a munkáért a franciáknak darabbért, az angoloknak időbért fizetnek. A tulajdonképpeni gyárakban, ahol a darabbér általánosan uralkodó, egyes munkafunkciókat technikai okokból nem lehet

[45*] „A darabmunka rendszere korszakot jelöl a munkás történetében; félúton van a puszta napszámos helyzete között, aki a tőkés akaratától függ, és a szövetkezeti kézműves helyzete között, aki azzal kecsegtet, hogy a nem távoli jövőben saját személyében egyesíti a kézművest és a tőkést. A darabmunkások ténylegesen a maguk gazdái, még ha a vállalkozó tőkéjével dolgoznak is." (*John Watts*: „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies" [Szakszervezetek és sztrájkok; Gépi berendezés valamint Szövetkezetek], Manchester 1865, 52—53. old.) Ezt az írásocskát azért idézem, mert igazi szennycsatornája valamennyi régóta elrothadt, apologetikus közhelynek. Ugyanez a Watts úr azelőtt owenizmussal házalt és 1842-ben közzétett egy másik írásocskát: „Facts and Fictions of Political Economy" [A közgazdászok tényei és fikciói], amelyben többek között a propertyt [tulajdont] robberynek [rablásnak] nyilvánítja. Ez már régen volt.

[46*] *T. J. Dunning*: „Trades' Unions and Strikes" [Szakszervezetek és sztrájkok], London 1860, 22. old.

így mérni, és ezért ezeket időbérben fizetik.[47*] Önmagában véve mindazonáltal világos, hogy a munkabér kifizetésének formakülönbsége a munkabér lényegén mit sem változtat, ámbár a tőkés termelés fejlődése szempontjából az egyik forma kedvezőbb lehet, mint a másik.

Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, amelyből 6-ot megfizetnek, 6-ot nem. A munkanap értékterméke 6 sh., egy munkaóráé ezért 6 d. Tegyük fel, hogy tapasztalatilag kiderül, hogy az a munkás, aki az intenzitás és ügyesség átlagos fokával dolgozik, tehát a cikk előállítására valóban csak a társadalmilag szükséges munkaidőt fordítja, 12 óra alatt 24 darabot szolgáltat, akár különálló termékekről, akár egy folyamatos készítmény mérhető részeiről van szó. Akkor ennek a 24 darabnak az értéke, a bennük foglalt állandó tőkerész levonása után, 6 sh., az egyes darab értéke pedig 3 d. A munkás darabonként $1^1/_2$ d.-t kap és ennélfogva 12 óra alatt 3 sh.-et keres. Ahogyan az időbérnél egyremegy, úgy vesszük-e, hogy a munkás 6 órát a maga számára és 6 órát a tőkés számára dolgozik, vagy úgy, hogy minden órának egyik felét a maga számára és a másikat a tőkés számára, ugyanúgy itt is egyremegy, azt mondjuk-e, hogy minden egyes darab félig meg van fizetve és félig nem, vagy azt, hogy 12 darab ára csak a munkaerő értékét pótolja, míg a másik 12-ben az értéktöbblet testesül meg.

A darabbér-forma ugyanolyan ésszerűtlen, mint az időbér-forma. Például 2 darab áru, a bennük elfogyasztott termelési eszközök értékének levonása után, mint egy munkaóra terméke 6 d.-t ér, a munkás viszont 3 d. árat kap érte. A valóságban a darabbér közvetlenül nem fejez ki semmiféle értékviszonyt. Nem arról van szó, hogy a darab értékét mérik a benne megtestesült munkaidővel, hanem megfordítva, arról, hogy a munkás által kifejtett munkát mérik az általa megtermelt darabok számával. Az időbér esetében a munka a közvetlen időtartamán méri magát, a darabbér esetében azon a termékmennyiségen, amelyben a munka egy meghatározott időtartam alatt összesűrűsödik.[48*] Magának

[47*] Hogyan kedvez a munkabér e két formájának egyidejű, egymás melletti fennállása a gyárosok csalásainak: „Egy gyár 400 embert foglalkoztat, akiknek a fele darabbérben dolgozik és közvetlen érdeke, hogy hosszabb időt dolgozzék. A másik 200-at napibérben fizetik, ezek egyenlő hosszú ideig dolgoznak a többiekkel és túlórájukért nem kapnak pénzt... E 200 ember napi félórás munkája egyenlő egy személy 50 órás munkájával, vagyis egy személy heti munkájának $^5/_6$-ával, és pozitív nyereség az alkalmazó számára." („Reports of Insp. of Fact. 31st October 1860", 9. old.) „A túldolgozás még mindig nagymértékben uralkodik; és a legtöbb esetben maga a törvény nyújt biztonságot a felfedezés és büntetés ellen. Sok korábbi jelentésben rámutattam arra ... milyen hátrányt szenvednek mindazok a munkások, akiket nem darabbérben foglalkoztatnak, hanem hetibért kapnak." (*Leonard Horner*: „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1859", 9—8. old.)

[48*] „A bér két módon mérhető: vagy a munka tartamán, vagy a munka termékén." („Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique" [A politikai gazdaságtan alapelveinek elemi vázlata], Párizs 1796, 32. old.) E névtelen írás szerzője: G. Garnier.

a munkaidőnek az árát végül a következő egyenlet határozza meg: a napi munka értéke = a munkaerő napi értékével. A darabbér tehát csak módosított formája az időbérnek.

Vegyük szemügyre mármost kissé közelebbről a darabbér jellegzetes sajátosságait.

A munka minőségét itt maga a mű ellenőrzi, amelynek el kell érnie az átlagos jóságot ahhoz, hogy a teljes darabárat kifizessék. A darabbér e tekintetben a bérlevonások és a tőkés csalás legtermékenyebb forrásává válik.

A darabbér a tőkésnek egészen biztos mértéket ad a munka intenzitására vonatkozóan. Csak aza munkaidő, amely előzetesen meghatározott és tapasztalatilag megállapított árumennyiségben testesül meg, számít társadalmilag szükséges munkaidőnek, és csak azt fizetik mint ilyet. London nagyobb szabóműhelyeiben ezért egy bizonyos darab munkát, például egy mellényt stb., órának, félórának stb. hívnak, óráját 6 d.-vel számítva. A gyakorlatból ismeretes, mennyi egy óra átlagterméke. Új divatoknál, javításoknál stb. munkáltató és munkás közt vita támad azon, hogy egy meghatározott munkadarab egy órával stb. egyenlő-e, amíg itt is nem dönt a tapasztalat. Hasonló a helyzet a londoni bútorasztalos-műhelyekben stb. Ha a munkásnak nincs meg az átlagos teljesítőképessége, tehát nem tud meghatározott napi munkaminimumot szolgáltatni, elbocsátják.[49*]

Minthogy a munka minőségét és intenzitását itt maga a munkabér formája ellenőrzi, a munkafelügyelet nagy része feleslegessé válik. A darabbér ezért alapzata mind a korábban leírt modern otthonmunkának, mind a kizsákmányolás és elnyomás egy hierarchikusan tagozott rendszerének. Az utóbbinak két alapformája van. A darabbér egyrészt megkönnyíti élősdiek közbeékelődését a tőkés és a bérmunkás közé, a munka albérletbe adását (subletting of labour). A közbenső személyek nyeresége kizárólag a tőkés által fizetett munka-ár és ennek az árnak ama része közötti különbözetből folyik, amelyet e közbenső személyek a munkásnak valóban juttatnak.[50*] Ezt a rendszert Angliában jellemzően „sweating system-nek" (izzasztó rendszernek) hívják. Másrészt a darabbér megengedi a tőkésnek, hogy a főmunkással — a manufaktúrában egy csoport vezetőjével, a bányákban a szenelővájárral stb., a gyárban a tulaj-

[49*] „Ennyi meg ennyi súlyú gyapotot átadnak neki" (a fonónak), „és meghatározott idő múlva adott súlyú, meghatározott finomsági fokú cérnát vagy fonalat kell helyébe visszaadnia, s ennyit meg ennyit fizetnek neki fontonként mindazért, amit így visszaad. Ha munkája minőségileg hibás, bírsággal sújtják: ha mennyiségileg kevesebb, mint az adott időre megállapított minimum, elbocsátják és alkalmasabb munkást állítanak a helyére." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures". 316—317. old.)

[50*] „Ha a munka több kézen megy át és mindegyikük részesedik a profitból, míg a munkát csak az utolsó végzi, akkor a fizetség, amely a munkásnőhöz elérkezik, nyomorúságosan aránytalan." („Ch. Empl. Comm., II. Rep.", LXX. old., 424. sz.)

donképpeni gépmunkással — darabonként ennyire és ennyire szerződést kossón, olyan áron, amelyért a főmunkás maga veszi át segédmunkásainak toborzását és fizetését. A munkásoknak a tőke által való kizsákmányolása itt a munkásnak a munkás által való kizsákmányolása közvetítésével valósul meg.[51]

Ha a darabbér már adva van, akkor természetesen a munkás személyes érdeke, hogy munkaerejét a lehető legintenzívebben megfeszítse, ami megkönnyíti a tőkésnek az intenzitás normálfokának emelését.[51a]* Ugyanígy személyes érdeke a munkásnak, hogy a munkanapot meghosszabbítsa, mert ezzel napi- vagy hetibére emelkedik.[52]* Ezzel bekövetkezik az időbérnél már leírt visszahatás, nem beszélve arról, hogy a munkanap meghosszabbítása, még akkor is, ha a darabbér állandó marad, önmagában véve a munka árának esését foglalja magában.

Az időbérnél, kevés kivétellel, ugyanazokért a funkciókért egyenlő munkabér uralkodik, míg a darabbérnél, bár a munkaidő árát egy meghatározott termékmennyiség méri, a napi- vagy hetibér mégis változik a munkások egyéni különbözőségével, akik közül az egyik csak minimális terméket szolgáltat adott idő alatt, a másik az átlagot, a harmadik az átlagnál többet. A valóságos kereset tekintetében itt tehát nagy különbségek keletkeznek az egyéni munkások különböző ügyessége, ereje, energiája, kitartása stb. szerint.[53]* Ez természetesen

[51]* Még az apologéta Watts is megjegyzi: „Nagy tökéletesítése lenne a darabbér-rendszernek, ha az egy munkán foglalkoztatott összes emberek részesek lennének a szerződésben, ki-ki képességeinek megfelelően, ahelyett hogy egy ember érdekelve van abban, hogy társait saját előnyére túldolgoztassa." (I. m. 53. old.) E rendszer ajánlásáról vo. „Ch. Empl Comm., III. Rep.", 66. old., 22. sz.; 11. old., 124. sz.; XI. old. 13., 53., 59. sz. stb.

[51a]* Ezt a természetadta eredményt gyakran mesterségesen elősegítik. Például a londoni engineering trade-ben [gépgyártó iparban] hagyományos fogás, hogy a tőkés „egy fölényes fizikai erejű és készségű férfit választ ki több munkás főnökéül. Negyedévenként vagy más időközökben pótlólagos bért fizet neki, azzal a feltétellel, hogy minden lehetőt elkövet, hogy munkatársait, akik csak a szokásos bért kapják, a vele való leghevesebb versengésre ösztökélje ... Ez további kommentár nélkül megmagyarázza a tőkések panaszát arról, hogy a trade unionok »megbénítják a tevékenységet, illetve a nagyobb ügyességet és munkaerőt (stinting the action, superior skill and working power)«." (*Dunning*: „Trades' Unions and Strikes", 22—23. old.) Minthogy a szerző maga is munkás és egy trade union titkára, ezt túlzásnak vehetnők. De nézzük meg például J. Ch. Morton „highly respectable" [nagyon tiszteletreméltó] mezőgazdasági enciklopédiáját, a „Labourer" [Munkás] című cikket, ahol ezt bevált módszerként ajánlják a bérlőknek.

[52]* „Mindazoknak, akiket darabbérben fizetnek ... előnyük van a munka törvényes határainak áthágásából. A túlórázásra való hajlandóságot kulonosen a szövőkként és motollálókként foglalkoztatott nőknél lehet megfigyelni." („Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1858", 9. old.) „Ez a darabbér-rendszer, amely oly előnyös a tőkés számára .. egyenesen arra irányul, hogy a fiatal fazekast nagy túlmunkára serkentse az alatt a 4 vagy 5 év alatt, amikor darabra, de alacsony árban fizetik. Ez egyike a fő okoknak, amelyeknek a fazekasok fizikai elkorcsosulása tulajdonítható." („Ch. Empl. Comm., I. Rep.", XIII. old.)

[53]* „Ahol a munkát valamely szakmában darabszám, munkadarabonként ennyiért és ennyiért fizetik ... a bérek összege igen lényegesen különbözhet egymástól . . A nap szerint

mit sem változtat a tőke és a bérmunka közti általános viszonyon. Először is az egyéni különbségek az összműhely szempontjából kiegyenlítődnek, úgyhogy ez meghatározott munkaidő alatt az átlagterméket szolgáltatja és a fizetett összbér az iparág átlagbére lesz. Másodszor a munkabér és az értéktöbblet közti arány változatlan marad, mert az egyes munkás egyéni bérének megfelel az általa egyénileg szolgáltatott értéktöbblettömeg. De a nagyobb játéktér, amelyet a darabbér az egyéniségnek biztosít, elősegíti, hogy kifejlődjék egyrészt a munkások egyénisége és ezzel szabadságérzete, önállósága és önfegyelme, másrészt egymás közötti és egymással szembeni konkurrenciája. A darabbérnek ezért van olyan tendenciája, hogy egyéni munkabéreknek az átlagszínvonal fölé emelésével magát ezt a színvonalat sullyessze. Ahol azonban bizonyos darabbér régóta hagyományosan megrögződött s leszállítása ezért különös nehézségekbe ütközött, a mesterek kivételesen időbérré való erőszakos átváltoztatásához menekültek. Ez ellen pl. 1860-ban nagy sztrájk tört ki a coventryi szalagszövők között.[54*] A darabbér végül egyik fő támasza a már korábban ábrázolt órarendszernek.[55*]

fizetett munkaban viszont általaban egyforma ráta van amelyet alkalmazo és alkalmazott egyaránt a bérek mércejének ismer el a szakma átlagos munkásai számára" (*Dunning*: „Trades' Unions and Strikes", 17. old.)

[54*] „A kézműveslegények munkája nap vagy darab szerint (a la journée ou à la pièce) szabályozódik . A mesterek korulbelul tudjak, hogy a munkások mindegyik métier-ben [mesterségben] mennyi munkát végezhetnek el naponta, és azért gyakran a végzett munka arányában fizetik őket; igy ezek a legények annyit dolgoznak, amennyit csak birnak, a saját erdekukben, további felugyelet nélkül" (*Cantillon*: „Essai sur la nature du commerce en général" [Tanulmany a kereskedelem természetéről általában], Amszterdam 1756-os kiadas, 185., 202. old. Az első kiadás 1755-ben jelent meg.) Cantillon tehat, akiból Quesnay, Sir James Steuart és A Smith bőségesen merítettek, a darabbért már itt mint az időbér pusztán módosított formáját ábrázolja. Cantillon francia kiadása a címlapon angolból valo forditásnak jelenti be magát, de az angol kiadás: „The Analysis of Trade, Commerce etc , by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant", nemcsak későbbi keletu (1769-es), hanem tartalma révén is későbbi átdolgozasnak bizonyul. Így például a francia kiadasban Hume még nincs említve, míg megforditva, az angolban Petty már alig szerepel. Az angol kiadás elméletileg kevésbé jelentős, ezzel szemben tartalmaz mindenféle sajátosan az angol kereskedelemre, nemesfémrúd-kereskedelemre stb vonatkozó dolgot, ami a francia szovegből hiányzik. Ezért az angol kiadás címében foglalt szavak, melyek szerint a munka „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc." [főként egy néhai, igen szellemes urlember kéziratából van véve és átdolgozva stb.], tobbnek látszanak puszta — akkoriban igen szokásos — fikcionál.[124]

[55*] „Hányszor lattuk, hogy bizonyos muhelyekbe jóval tobb munkást fogadtak fel, mint amennyit a munka elvégzése megkivánt. Gyakran előfordul, hogy bizonytalan, sőt neha képzelt munkára számítva felvesznek munkásokat, minthogy darabberben fizetik oket, azt tartják, semmit sem kockáztatnak, mert minden időveszteség a nem-foglalkoztatottakat terheli." (*H. Grégoir*: „Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles" [A nyomdászok a brusszeli buntetőtorvenyszék előtt], Brusszel 1865, 9 old)

Az eddigi fejtegetésből következik, hogy a darabbér a tőkés termelési módnak legjobban megfelelő munkabérforma. Bár semmiképpen nem új — az időbér mellett hivatalosan szerepel többek között a XIV. század francia és angol munkás-statútumaiban —, nagyobb játékteret mégis először a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt nyer. A nagyipari Sturm und Drang-időszakában, nevezetesen 1797 és 1815 között, emeltyűként szolgál a munkaidő meghosszabbítására és a munkabér leszállítására. A munkabér ez időszak alatti mozgására vonatkozólag igen fontos anyag található a „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws" (1813—14-es parlamenti ülésszak) és „Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto" (1814—15-ös ülésszak) című Kékkönyvekben. Itt okmányszerű bizonyítását találjuk annak, hogy a munka ára az antijakobinus háború kezdete óta folytonosan süllyedt. A szövőiparban például a darabbér annyira esett, hogy a nagyon meghosszabbított munkanap ellenére a napibér most alacsonyabb volt, mint azelőtt. „A szövőmunkás valóságos keresete sokkal kevesebb, mint korábban: fölénye a közönséges munkással szemben, amely eleinte igen nagy volt, csaknem teljesen eltűnt. Valójában a tanult és a közönséges munka bére közti különbség most sokkal jelentéktelenebb, mint bármelyik korábbi időszakban."[56*] Hogy a munkának a darabbér révén fokozódott intenzitása és terjedelme milyen keveset gyümölcsözött a falusi proletariátusnak, mutassa a következő idézet, amelyet egy a földtulajdonosok és bérlők pártján álló írásból vettünk: „A mezőgazdasági műveletek túlnyomó részét olyan emberek végzik, akiket napszámra vagy darabszámra szegődtetnek. Heti bérük körülbelül 12 sh.; és ámbár fel lehet tételezni, hogy egy ember darabbér esetén, jobban ösztökélve a munkára, 1 sh.-gel vagy talán 2 sh.-gel többet keres, mint hetibér esetén, mégis összkeresetének becslésekor azt látjuk, hogy amit az év folyamán foglalkoztatásban veszít, az kiegyenlíti ezt a többletet... Továbbá, általában azt látjuk majd, hogy ezeknek az embereknek a bére bizonyos arányban van a szükséges létfenntartási eszközök árával, úgyhogy egy kétgyermekes férfi el tudja tartani családját anélkül, hogy egyházközségi támogatáshoz folyamodnék."[57*] Malthus annak idején megjegyezte a parlament által közzétett tényekre vonatkozóan: „Bevallom, hogy a darabbér gyakorlatának nagy elterjedését nem nézem örömmel. Napi 12 vagy 14 órai kemény munka, valamilyen hosszabb időszakra, túl sok egy emberi lénynek."[58*]

[56*] „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain" [Megjegyzések Nagy-Britannia kereskedelmi politikájáról]. London 1815, 48. old.

[57*] „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain" [Nagy-Britannia földtulajdonosainak és bérlőinek védelme], London 1814, 4—5. old.

[58*] *Malthus*: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent", London 1815.

A gyári törvénynek alávetett műhelyekben a darabbér általános szabállyá válik, mert a tőke ott már csak intenzíve tudja megnyújtani a munkanapot.[59*]

A munka termelékenységének változásával ugyanaz a termékmennyiség változó munkaidőt testesít meg. Tehát változik a darabbér is, mivel egy meghatározott munkaidő árkifejezése. Fenti példánkban 12 óra alatt 24 darabot termeltek, míg a 12 óra értékterméke 6 sh., a munkaerő napi értéke 3 sh., a munkaóra ára 3 d. és a bér egy darabra $1^1/_2$ d. volt. Egy darab $^1/_2$ munkaórát szívott fel. Ha mármost ugyanez a munkanap mondjuk a munka termelékenységének megkétszereződése következtében nem 24, hanem 48 darabot szolgáltat és minden más körülmény változatlan marad, akkor a darabbér $1^1/_2$ d.-ről $^3/_4$ d.-re süllyed, mert minden egyes darab most már nem $^1/_2$, hanem csak $^1/_4$ munkaórát testesít meg. $24 \times 1^1/_2$ d. = 3 sh., és éppígy $48 \times {}^3/_4$ d. = 3 sh. Más szavakkal: a darabbért ugyanabban az arányban szállítják le, amelyben az ugyanazon idő alatt termelt darabok száma nő,[60*] tehát amelyben az ugyanazon darabra fordított munkaidő csökken. A darabbérnek ez a változása, amennyiben pusztán névleges, állandó harcokat idéz elő tőkés és munkás között. Vagy azért, mert a tőkés ezt az ürügyet felhasználja arra, hogy a munka árát valóban leszállítsa, vagy mert a munka fokozott termelőerejét fokozott intenzitása kíséri. Vagy pedig azért, mert a munkás a darabbér látszatát — mintha termékét fizetnék meg neki és nem munkaerejét — komolyan veszi és ezért ellene szegül az olyan bérleszállításnak, amelynek nem felel meg az áru eladási árának leszállítása. „A munkások gondosan szemmel tartják a nyersanyag árát és a gyártott javak árát, és ezáltal pontosan ki tudják számítani gazdáik profitját."[61*] Az ilyen igényt a tőke joggal mint a bérmunka természetét illető durva tévedést intézi el.[62*] Kígyót-békát kiált erre az arcátlan követelésre, hogy

[59*] „A darabbérben fizetett munkások valószínűleg az összes gyári munkások $^4/_5$-ét alkotják." („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858", 9. old.)

[60*] „Fonógépének termelőerejét pontosan mérik, és a vele végzett munkáért való fizetés rátája a gép termelőerejének növekedésével *együtt* csökken, ha nem is *arányosan*." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", 317. old.) Az utóbbi apologetikus fordulatot később maga Ure semmisíti meg. Elismeri, hogy például a mule meghosszabbítása esetén a meghosszabbításból pótlólagos munka fakad. A munka tehát nem csökken abban a mértékben, amelyben a termelékenysége nő. Továbbá: „Ez a növekedés a gép termelőerejét $^1/_5$-ével növeli. Ha ez bekövetkezik, a fonómunkást nem ugyanazzal a rátával fizetik végzett munkájáért, mint azelőtt, de minthogy a rátát nem csökkentik $^1/_5$ arányban, a tökéletesítés megnöveli valamely adott számú munkaórára jutó pénzkeresetét" — de, de — „az előző megállapítás bizonyos módosítást követel ... A fonónak pótlólagos $^1/_2$ sh.-jéből valami pótlólagosat kell fizetnie fiatal segítőjének", és ezzel együtt jár, hogy „a felnőttek egy része kiszorul a munkából" (i. m. 320—321. old.), aminek semmiképpen sincs a munkabér emelkedésére vezető tendenciája.

[61*] *H. Fawcett*: „The Economic Position of the British Labourer" [A brit munkás gazdasági helyzete], Cambridge—London 1865, 178. old.

[62*] A londoni „Standard" 1861. október 26-i számában beszámol a John Bright & Co. cégnek a rochdale-i magistrate-ek [békebírák] előtt folyó peréről „a szőnyegszövők trade

az ipar haladását megadóztassák, és kereken kijelenti, hogy a munka termelekenységéhez a munkásnak egyáltalán semmi köze.[63*]

unionjának képviselői ellen, akiket megfélemlítéssel vádolnak. Bright társai új gépi berendezést vezettek be, amely 240 yard szőnyeget állít elő annyi idő alatt és annyi munkával (!), amely azelőtt 160 yard termeléséhez volt szükséges. A munkásoknak semmiféle joguk nem volt, hogy részesedjenek abban a profitban, amely alkamazóik tőkéjének mechanikai tökéletesítésekbe való befektetése révén jött létre. Ennek megfelelően Bright úrék javasolták, hogy a bérrátát yardonként 1 $^1/_2$ d.-ről csökkentsék 1 d.-re, ami által az emberek keresete, ugyanazért a munkáért pontosan ugyanakkora marad, mint azelőtt. Ez azonban névleges csökkentés volt, amelyről a munkásokat, azt állítják, nem értesítették becsületesen előre."

[63*] „A trade unionok, abbeli vágyukban, hogy a munkabért fenntartsák, arra törekszenek, hogy a tökéletesített gépi berendezés profitjában részesedjenek!" (Quelle horreur!)" ... magasabb bért kívánnak, mert a munka megrövidült ... más szavakkal, arra törekszenek hogy az ipari tökéletesítéseket megadóztassák." („On Combination of Trades", új kiadás. London 1834, 42. old.)

Hetedik szakasz

A TŐKE FELHALMOZÁSI FOLYAMATA

Egy pénzösszeg átváltozása termelési eszközökké és munkaerővé az első mozgás, amelyet az az értékmennyiség végez, melynek tőkeként kell funkcionálnia. Ez az átváltozás a piacon, a forgalom területén megy végbe. A mozgás második szakasza, a termelési folyamat, lezárult, mihelyt a termelési eszközök átváltoztak árukká, amelyeknek értéke meghaladja alkotórészeik értékét, tehát tartalmazza az eredetileg előlegezett tőkét plusz értéktöbbletet. Ezeket az árukat aztán megint a forgalom területére kell dobni. El kell őket adni, értéküket pénzben kell realizálni, ezt a pénzt újból tőkévé átváltoztatni, és ez így ismétlődik újra meg újra. Ez a mindig ugyanazokon az egymást követő szakaszokon áthaladó körforgás a tőke forgalma.

A felhalmozásnak első feltétele az, hogy a tőkésnek sikerült áruit eladni és az így kapott pénz legnagyobb részét tőkévé visszaváltoztatni. A következőkben feltételezzük, hogy a tőke normális módon futja be forgalmi folyamatát. E folyamat közelebbi elemzése a második könyvbe tartozik.

A tőkés, aki az értéktöbbletet termeli, azaz meg nem fizetett munkát közvetlenül a munkásokból kiprésel és árukban rögzít, ennek az értéktöbbletnek első elsajátítója ugyan, de semmiképpen nem utolsó tulajdonosa. Utólag meg kell osztania ezt olyan tőkésekkel, akik a társadalmi termelés egészében más funkciókat végeznek, a földtulajdonossal stb. Az értéktöbbiet ezért széthasad különböző részekre. Töredékei személyek különböző kategóriáinak jutnak és különböző, egymással szemben álló formákat öltenek, amilyenek a profit, a kamat, a kereskedelmi nyereség, a földjáradék stb. Az értéktöbbletnek ezeket az átváltozott formáit csak a harmadik könyvben tárgyalhatjuk.

Itt tehát egyrészt feltesszük, hogy a tőkés, aki az árut termeli, azt értékén adja el, és nem időzünk tovább a tőkésnek az árupiacra való visszatérésénél, sem azoknál az új formáknál, amelyek a forgalom területén a tőkére rárakódnak, sem az újratermelésnek e formákba burkolt konkrét feltételeinél. Másrészt számunkra a tőkés termelő az egész értéktöbblet tulajdonosa, vagy ha úgy tetszik a zsákmányban részesedő valamennyi társának képviselője. A felhalmo-

zást tehát először elvontan vizsgáljuk, azaz pusztán a közvetlen termelési folyamat mozzanataként.

Egyébként, amennyiben felhalmozás történik, annyiban a tőkésnek sikerült a termelt árut eladnia és az érte kapott pénzt visszaváltoztatnia tőkévé. Továbbá: az, hogy az értéktöbblet különböző darabokra törik, mit sem változtat természetén, sem azokon a szükségszerű feltételeken, amelyekkel a felhalmozás elemévé lesz. Az értéktöbbletet, bármekkora részét tartja is meg a tőkés termelő önmagának vagy engedi át másoknak, első kézből mindig ő sajátítja el. Amit tehát a felhalmozás ábrázolásánál feltételezünk, az a felhalmozás valóságos lefolyásánál is feltételezett. Másrészt az értéktöbblet széthasadása és a forgalom közvetítő mozgása elhomályosítja a felhalmozási folyamat egyszerű alapformáját. A felhalmozási folyamat tiszta elemzése ezért megkívánja, hogy egyelőre figyelmen kívül hagyjuk mindazokat a jelenségeket, amelyek mechanizmusának belső játékát elrejtik.

Huszonegyedik fejezet

EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS

Bármilyen is a termelési folyamat társadalmi formája, a folyamatnak folytonosnak kell lennie, vagyis periodikusan újra meg újra ugyanazokon a stádiumokon kell áthaladnia. Ahogyan egy társadalom nem hagyhatja abba a fogyasztást, ugyanúgy nem hagyhatja abba a termelést sem. Ezért minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának szüntelen folyamában vizsgálva, egyúttal újratermelési folyamat is.

A termelés feltételei egyúttal az újratermelés feltételei. Egyetlen társadalom sem tud folytonosan termelni, azaz újratermelni anélkül, hogy termékeinek egy részét folytonosan vissza ne változtassa termelési eszközökké, vagyis az új termelés elemeivé. Egyébként változatlan körülmények között egy társadalom csak úgy termelheti újra ugyanazon a szinten, illetve tarthatja fenn gazdagságát, ha például az év folyamán elhasznált termelési eszközöket, azaz munkaeszközöket, nyersanyagokat és segédanyagokat in natura [természetben] új példányok egyenlő mennyiségével pótolja, amelyet az évi terméktömegről leválasztanak és újból bekebeleznek a termelési folyamatba. Az évi termék egy meghatározott mennyisége tehát a termelést illeti. Minthogy ez a mennyiség eleve a termelő fogyasztásra van szánva, többnyire olyan természeti formákban létezik, amelyek az egyéni fogyasztást önmaguktól kizárják.

Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor ugyanilyen formája van az újratermelésnek is. Ahogyan a tőkés termelési módban a munkafolyamat csak az értékesítési folyamat eszközeként jelenik meg, ugyanúgy az újratermelés is csak mint eszköz az előlegezett érték tőkeként, azaz magát értékesítő értékként való újratermeléséhez. A tőkés gazdasági jellemálarca csak azért tapad egy emberhez, mert pénze folytonosan mint tőke funkcionál. Ha például a 100 font sterling előlegezett pénzösszeg ebben az évben tőkévé változott át és 20 font sterling értéktöbbletet termelt, akkor a következő évben és így tovább meg kell ismételnie ugyanezt a műveletet. Mint a tőkeérték periodikus növekménye, vagyis a folyamatot végző tőke periodikus gyümölcse, az értéktöbblet a tőkéből eredő jövedelem formáját ölti.[1*]

[1*] „A gazdagok, akik mások munkájának termékeit fogyasztják el, ezekre csak cseremű-veletek" (áruvásárlások) „révén tesznek szert... Ezért úgy látszik, hogy tartalékalapjuk

Ha ez a jövedelem a tőkésnek csak fogyasztási alapul szolgál, vagyis ha ugyanolyan periodikusan elfogyasztják, mint ahogyan nyerik, akkor, egyébként változatlan körülmények között, egyszerű újratermelés megy végbe. Ámbár az utóbbi a termelési folyamatnak ugyanazon a szinten való puszta megismétlődése, ez a puszta megismétlődés illetve folytonosság a folyamatnak bizonyos új jellegzetességeket kölcsönöz, illetve helyesebben feloldja csak elszigetelt lefolyásának látszatjellegzetességeit.

A termelési folyamatot a munkaerőnek meghatározott időre való megvásárlása vezeti be, és ez a bevezetés állandóan megújul, mihelyt a munka eladási határideje lejárt és ezzel egy meghatározott termelési periódus, egy hét, egy hónap stb. letelt. Fizetést a munkás azonban csak azután kap, miután munkaereje már működött és mind annak saját értékét, mind az értéktöbbletet árukban realizálta. A munkás tehát nemcsak az értéktöbbletet, amelyet egyelőre csak a tőkés fogyasztási alapjának tekintünk, hanem saját fizetésének alapját, a változó tőkét is megtermelte, mielőtt ez a munkabér formájában visszaáramlik hozzá, és csak addig foglalkoztatják, amíg ezt állandóan újratermeli. Innen ered a közgazdászoknak a tizenhatodik fejezetben II. alatt említett formulája, amely a munkabért magában a termékben való részesedésként ábrázolja.[2*] A munkás által állandóan újratermelt termék egy része az, ami hozzá a munkabér formájában állandóan visszaáramlik. A tőkés az áruértéket persze pénzben fizeti ki neki. Ez a pénz azonban csak átváltozott formája a munkaterméknek, illetve helyesebben a munkatermék egy részének. Miközben a munkás a termelési eszközök egy részét termékké változtatja át, korábbi termékének egy része pénzzé változik vissza. Előző heti vagy elmúlt félévi munkája az, amivel mai vagy a következő félévi munkáját fizetik. Az az illúzió, amelyet a pénzforma kelt, nyomban szétfoszlik, mihelyt az egyes tőkés és az egyes munkás helyett a tőkésosztályt és a munkásosztályt vesszük szemügyre. A tőkésosztály pénzformában állandóan utalványokat ad a munkásosztálynak az utóbbi által termelt és az előbbi által elsajátított termék egy részére. A munkás ezeket az utalványokat ugyanilyen állandóan visszaadja a tőkésosztálynak és ezen az úton vonja el tőle saját terméke neki magának jutó részét. A termék áruformája és az áru pénzformája elkendőzi ezt az ügyletet.

hamarosan kimerülésének vannak kitéve... De a társadalmi rendben a gazdagság szert tett arra az erőre, hogy idegen munka révén újratermelje magát... A gazdagság, a munkához hasonlóan és a munka révén, évente gyümölcsöt hoz, amelyet minden évben el lehet pusztítani anélkül, hogy a gazdag szegényebb lenne. Ez a gyümölcs a jövedelem, amely a tőkéből ered." (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", I. köt. 81—82. old.)

[2*] „A bért éppúgy, mint a profitot, mindegyiket úgy kell tekinteni, mint valóban a befejezett termék egy adagját." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 142. old.) „A terméknek az a része, amely a munkásnak jár ... a bér formájában." (*J. Mill*: „Elémens etc.", Parisot fordítása. Párizs 1823, 34. old.)

A változó tőke tehát csak kulonos történelmi megjelenési formája a létfenntartásieszkoz-alapnak vagy a munkaalapnak, amelyre a munkásnak onmaga fenntartásához és újratermeléséhez szuksége van, és amelyet a társadalmi termelés valamennyi rendszerében mindig onmagának kell termelnie és ujratermelnie A munkaalap csak azért áramlik állandóan a munkáshoz munkája fizetési eszközeinek formájában, mert saját terméke állandóan eltávolodik tőle a tőke formájában. De a munkaalapnak ez a megjelenési formája mit sem változtat azon, hogy a munkás saját tárgyiasult munkája az, amit a tőkés előlegez neki [3*] Nézzunk egy robotos parasztot Saját termelési eszkozeivel saját szántóföldjén dolgozik például 3 napot hetenként A hét másik 3 napján robotmunkát végez az uraság birtokán Állandóan ujratermeli saját munkaalapját és ez sohasem olti vele szemben olyan fizetési eszkoz formáját, amelyet egy másik személy előlegez neki munkájáért Ezzel szemben meg nem fizetett kényszermunkája sem olti soha onkéntes és megfizetett munka formáját. Ha az uraság holnap elsajátítja a robotos paraszt földjét, igásállatát, vetómagját, egyszóval a termelési eszkozeit, akkor az ettól kezdve kénytelen lesz eladni munkaerejét a földesúrnak. Egyébként változatlan korulmények kozott továbbra is heti 6 napot fog dolgozni, 3 napot onmaga számára, 3 napot a volt hűbérúr számára, aki most bérúrrá változott A termelési eszközoket továbbra is mint termelési eszkozoket használja majd el, és értékuket átviszi a termékre. A termék egy meghatározott része továbbra is belekerul majd az újratermelésbe De mint ahogyan a robotmunka a bérmunka formáját, ugyanúgy a munkaalap, amelyet a robotos paraszt továbbra is termel és újratermel, a volt hűbérúr által neki előlegezett tőke formáját ölti A polgári kozgazdász, akinek korlátolt agya nem képes a megjelenési formát elválasztani attól, ami benne megjelenik, behunyja a szemét az előtt a tény előtt, hogy a munkaalap a földkerekségen még manapság is csak kivételképpen lép fel tőke formájában [4*]

Igaz, hogy a változó tőke csak akkor veszíti el a tőkés saját alapjából előlegezett értéknek a jellegét[4a*], ha a tőkés termelési folyamatot megújulásának szuntelen folyamában vizsgáljuk De valahol és valamikor csak el kellett kezdődnie ennek a folyamatnak Eddigi álláspontunkról szemlélve ezért valószínű, hogy a tőkés valamikor valamilyen, a meg nem fizetett idegen munkától

[3*] „Amikor a tőket a munkás berenek előlegezésére alkalmazzák, ez semmit nem tesz hozza a munka fenntartasara szolgalo alapokhoz " (Cazenove jegyzete Malthus „Definitions in Political Economy"-janak altala sajto alá rendezett kiadásaban, London 1853, 22 old)

[4*] „A munkabert a foldgolyo munkasainak kevesebb mint egynegyede esetében előlegezik tőkesek " (*Richard Jones* „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, 36 old)

[4a*], A manufakturas" (azaz a manufaktúramunkás) „bar béret gazdájától előlegezve kapja, valojaban nem kerul annak semmi kiadasba, mivel e ber erteke általában visszaterül profittal egyutt azon dolog megnovekedett értékeben, amelyhez munkáját felhasználták " (*A Smith*: „Wealth of Nations", II konyv , III fej , 355 old)

független, eredeti felhalmozás révén lett pénzbirtokossá, és ezért léphetett fel a piacon mint munkaerő vásárlója. De a tőkés termelési folyamat puszta folytonossága, vagyis az egyszerű újratermelés még más különös változásokat is előidéz, amelyek nemcsak a változó tőkerészt, hanem az össztőkét is érintik.

Ha az 1000 font sterling tőkével periodikusan, például évenként előállított értéktöbblet 200 font sterling, és ezt az értéktöbbletet minden évben elfogyasztják, akkor világos, hogy ugyanennek a folyamatnak 5 évi megismétlődése után az elfogyasztott értéktöbbblet összege = 5×200, vagyis egyenlő az eredetileg előlegezett 1000 font sterling tőkeértékkel. Ha az évi értéktöbbletnek csak egy részét, például csak a felét fogyasztanák el, akkor ugyanez az eredmény a termelési folyamat 10 évi megismétlődése után következnék be, mert $10 \times 100 = 1000$. Általánosságban: Ha az előlegezett tőkeértéket elosztjuk az évenként elfogyasztott értéktöbblettel, akkor megkapjuk azoknak az éveknek a számát, illetve azoknak az újratermelési periódusoknak a számát, amelyeknek elteltével a tőkés az eredetileg előlegezett tőkét felélte, úgyhogy az eltűnt. A tőkésnek az az elképzelése, hogy az idegen meg nem fizetett munka termékét, az értéktöbbletet fogyasztja el és az eredeti tőkeértéket fenntartja, mit sem változtathat a tényen. Bizonyos számú év elteltével a tulajdonában levő tőkeérték egyenlő az ugyanezen számú év alatt ellenérték nélkül elsajátított értéktöbblet összegével, és az általa elfogyasztott értékösszeg egyenlő az eredeti tőkeértékkel. Igaz, hogy kezében tart egy tőkét, amelynek nagysága nem változott, amelynek egy része, épületek, gépek stb., már megvolt, amikor üzletét megindította. De itt a tőke értékéről, nem pedig anyagi alkotórészeiről van szó. Ha valaki egész vagyonát feléli úgy, hogy olyan adósságokat csinál, amelyek egyenlőek e vagyon értékével, akkor egész vagyona nem képvisel egyebet, mint adósságainak teljes összegét. És ugyanúgy, ha a tőkés felélte előlegezett tőkéjének egyenértékét, akkor e tőke értéke már nem képvisel egyebet, mint az általa ellenszolgáltatás nélkül elsajátított értéktöbbblet teljes összegét. Régi tőkéje értékének egyetlen atomja sem létezik többé.

Tehát, teljesen eltekintve minden felhalmozástól, a termelési folyamat puszta folytonossága, vagyis az egyszerű újratermelés, rövidebb vagy hosszabb időszak alatt minden tőkét szükségképpen felhalmozott tőkévé vagyis tőkésített értéktöbbletté változtat át. Még akkor is, ha a tőke a termelési folyamatba való belépésekor felhasználójának személyes munkával szerzett tulajdona volt, előbb-utóbb ellenérték nélkül elsajátított értékké, vagyis meg nem fizetett idegen munkának anyagiasulásává válik — akár pénzformában, akár másképp.

Láttuk a negyedik fejezetben: ahhoz, hogy pénzt tőkévé változtassanak, nem volt elegendő az, hogy volt árutermelés[125] és volt áruforgalom. Az kellett ehhez előbb, hogy az egyik oldalon az érték vagy pénz birtokosa, a másikon az értékalkotó szubsztancia birtokosa; az egyik oldalon a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa, a másikon semminek, csak a munkaerőnek a

birtokosa egymással mint vevő és eladó lépjenek szembe. A munkaterméknek és magának a munkának, az objektív munkafeltételeknek és a szubjektív munkaerőnek szétválása volt tehát a tőkés termelési folyamat ténylegesen adott alapzata, kiindulópontja.

Ami azonban kezdetben csak kiindulópont volt, az a folyamat puszta folytonossága, az egyszerű újratermelés révén állandóan újra termelődik és örökössé válik mint a tőkés termelés saját eredménye. Egyrészt a termelési folyamat az anyagi gazdagságot folytonosan átváltoztatja tőkévé, értékesítés és élvezeti eszközökké a tőkés számára. Másrészt a munkás állandóan úgy kerül ki a folyamatból, mint ahogy belépett — mint a gazdagság személyi forrása, de megfosztva minden eszköztől, amellyel ezt a gazdagságot a maga számára megvalósíthatná. Minthogy saját munkája tőle magától a folyamatba való belépése előtt elidegenült, minthogy a tőkés azt elsajátította és a tőkébe bekebelezte, ez a munka a folyamat alatt állandóan idegen termékben tárgyiasul. Minthogy a termelési folyamat egyszersmind a munkaerő elfogyasztásának folyamata a tőkés által, a munkás terméke nemcsak áruvá változik át folytonosan, hanem tőkévé is, olyan értékké, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza, olyan létfenntartási eszközökké, amelyek személyeket vásárolnak, olyan termelési eszközökké, amelyek a termelőt alkalmazzák.[5*] Ezért maga a munkás az objektív gazdagságot állandóan mint tőkét, mint tőle idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat termeli, és a tőkés éppoly állandóan termeli a munkaerőt mint szubjektív, a saját tárgyiasulási és megvalósulási eszközeitől elválasztott, elvont, pusztán a munkás testében létező gazdagságforrást, egyszóval a munkást mint bérmunkást.[6*] A munkásnak ez az állandó újratermelése, vagyis megörökítése a tőkés termelés sine qua non-ja [elengedhetetlen feltétele].

A munkás fogyasztása kétfajta. Magában a termelésben munkája révén termelési eszközöket fogyaszt el és az előlegezett tőke értékénél magasabb értékű termékekké változtatja őket. Ez a munkás termelő fogyasztása. Ez egyidejűleg munkaerejének elfogyasztása a tőkés által, aki azt megvásárolta. Másrészt a munkás a munkaerő megvásárlására kifizetett pénzt létfenntartási eszkö-

[5*] „Ez különösen figyelemreméltó tulajdonsága a termelő fogyasztásnak. Amit termelő módon fogyasztanak el, az tőke, és a fogyasztás által lesz tőkévé." (*James Mill*, i. m. 242. old.) J. Mill mindazonaltal nem akadt e „különösen figyelemreméltó tulajdonság" nyitjára.

[6*] „Valóban igaz, hogy egy manufaktúra újonnan való bevezetése sok szegényt foglalkoztat, de ezek szegények maradnak, és a manufaktúra további fennállása még sok szegényt szül." („Reasons for a limited Exportation of Wool" [Érvek a korlátozott gyapjúkivitel mellett], London 1677, 19. old.) „A bérlő most azt a képtelenséget állítja, hogy ő tartja el a szegényeket. A valóságban nyomorban tartja őket." („Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions" [A szegényadók újabb növekedésének okai, vagy összehasonlító áttekintés a munka és az élelmiszerek árairól]. London 1777, 31. old.)

zökre fordítja: ez az ő egyéni fogyasztása. A munkás termelő fogyasztása és egyéni fogyasztása tehát teljesen különböző. Az elsőben a munkás a tőke mozgatóerejeként cselekszik és a tőkésé; a másodikban önmagáé, és a termelési folyamaton kívül életfunkciókat végez. Az egyiknek az eredménye a tőkés élete, a másiké magának a munkásnak az élete.

A „munkanap" stb. vizsgálatánál alkalmilag megmutatkozott, hogy a munkás gyakran arra kényszerül, hogy egyéni fogyasztását a termelési folyamat puszta mellékjelenségévé tegye. Ebben az esetben azért vesz magához létfenntartási eszközöket, hogy munkaerejét működésben tartsa, mint ahogy a gőzgépnek szenet és vizet, a keréknek olajat adnak. A munkás fogyasztási eszközei ekkor csak egy termelési eszköz fogyasztási eszközei, egyéni fogyasztása közvetlenül termelő fogyasztás. Ez azonban mint visszaélés jelenik meg, amely nem tartozik a tőkés termelési folyamat lényegéhez.[7]*

Másképp fest a dolog, mihelyt nem az egyes tőkést és az egyes munkást vesszük szemügyre, hanem a tőkésosztályt és a munkásosztályt, nem az áru elszigetelt termelési folyamatát vizsgáljuk, hanem a tőkés termelési folyamatot a maga folyamában és társadalmi terjedelmében. — Amikor a tőkés tőkéjének egy részét munkaerőre váltja át, ezzel értékesíti össztőkéjét. Két legyet üt egy csapásra. Nemcsak abból húz hasznot, amit a munkástól kap, hanem abból is, amit ad neki. A munkaerőért cserében elidegenített tőkét létfenntartási eszközökké változtatják át, amelyeknek elfogyasztása a meglevő munkások izmainak, idegeinek, csontjainak, agyának újratermelésére és új munkások nemzésére szolgál. Ezért a feltétlenül szükségesnek a határain belül a munkásosztály egyéni fogyasztása nem egyéb, mint a tőke által munkaerő ellenében elidegenített létfenntartási eszközök visszaváltoztatása a tőke által újra kizsákmányolható munkaerővé. Nem egyéb, mint a tőkés számára legnélkülözhetetlenebb termelési eszköznek, magának a munkásnak termelése és újratermelése. A munkás egyéni fogyasztása tehát, akár a műhelyben, gyárban stb., akár azon kívül, akár a munkafolyamat alatt, akár azon kívül megy végbe, a tőke termelésének és újratermelésének egyik mozzanata, éppúgy mint a gép tisztítása, akár a munkafolyamat alatt történik ez, akár annak meghatározott szüneteiben. Mit sem változtat a dolgon az, hogy a munkás az egyéni fogyasztását a maga és nem a tőkés kedvéért végzi. Az igavonó állat fogyasztása sem kevésbé szükséges mozzanata a termelési folyamatnak azért, mert maga az állat élvezi, amit felfal. A munkásosztály állandó fenntartása és újratermelése a tőke újratermelésének állandó feltétele marad. A tőkés e feltétel teljesítését nyugodtan rábízhatja a munkások önfenntartási és fajfenntartási ösztönére. Csak arra van gondja, hogy egyéni fogyasztásukat lehetőleg

[7]* Rossi nem tagadná oly fellengős szavalással e pontot, ha valóban behatolt volna a „productive consumption" [termelő fogyasztás] titkába

a szükségesre korlátozza, és mérhetetlenül távol áll tőle az a dél-amerikai durvaság, amely a munkást kényszeríti, hogy kevésbé tartalmas táplálék helyett tartalmasabbat vegyen magához[8*].

Ezért tekinti is a tőkés és ideológusa, a közgazdász, termelő fogyasztásnak a munkás egyéni fogyasztásának csak azt a részét, amely a munkásosztály megörökítéséhez szükséges, amelyet tehát valóban el kell fogyasztania, hogy a tőke a munkaerőt elfogyaszthassa; amit a munkás ezenfelül a maga élvezetére esetleg elfogyaszt, az nem-termelő fogyasztás.[9*] Ha a tőke felhalmozása a munkabér emelkedését és ezért a munkás fogyasztási eszközeinek szaporítását okozná, anélkül hogy a tőke több munkaerőt fogyasztana, akkor a pótlólagos tőkét nem-termelő módon fogyasztanák el.[10] Valóban: a munkás egyéni fogyasztása önmaga számára nem-termelő, mert csakis a szűkölködő egyént termeli újra; termelő a tőkés és az állam számára, mert idegen gazdagságot termelő erő termelése.[11*]

Társadalmi álláspontról nézve tehát a munkásosztály, a közvetlen munkafolyamaton kívül is, éppúgy tartozéka a tőkének, mint a holt munkaszerszám. Még egyéni fogyasztása is bizonyos határokon belül csak egyik mozzanata a tőke újratermelési folyamatának. A folyamat azonban gondoskodik arról, hogy ezek a tudattal bíró termelési szerszámok el ne szaladjanak, mert termékük állandóan eltávolítja az ő pólusukról az ellenpólusra, a tőke pólusára. Az egyéni fogyasztás gondoskodik egyrészt a munkások saját fenntartásáról és újratermeléséről, másrészt, a létfenntartási eszközök megsemmisítése révén, arról, hogy állandóan újra megjelenjenek a munkapiacon. A római rabszolgát láncok, a bérmunkást láthatatlan szálak kötik tulajdonosához. Függetlenségének látszatát az egyéni bérurak állandó változása és a szerződés fictio jurisa [jogi fikciója] tartja fenn.

[8*] „A dél-amerikai bányák munkásai, akiknek napi munkája (talán a legnehezebb a világon) abban áll, hogy 180—200 font súlyú ércet 450 láb mélységből vállukon hoznak fel, csak kenyéren és babon élnek; szívesebben táplálkoznának csak kenyérrel, de uraik, akik úgy találták, hogy kenyérrel nem tudnak oly keményen dolgozni, lovakként kezelik őket és kényszerítik arra, hogy babot egyenek; a bab ugyanis aránylag sokkal gazdagabb csontképző anyagban, mint a kenyér." (*Liebig*: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie" [A kémia a mezőgazdaságra és a fiziológiára való alkalmazásában], I. rész, 194. old., jegyzet.)

[9*] *James Mill*, i. m. 238. skk. old.

[10*] „Ha a munka ára oly magasra emelkednék, hogy a tőke szaporulata ellenére nem lehetne több munkát foglalkoztatni, azt mondanám, hogy az ilyen tőkeszaporulatot nem-termelő módon fogyasztják el." (*Ricardo*: „Principles etc.", 163. old.)

[11*] „Az egyetlen termelő fogyasztás, a szó tulajdonképpeni értelmében, a gazdagság elfogyasztása, vagyis elpusztítása" (a termelési eszközök elhasználására gondol) „tőkések által újratermelés céljából. ... A munkás... termelő fogyasztó annak a személynek a számára, aki alkalmazza, és az állam számára, de, szigorúan véve, nem az önmaga számára." (*Malthus*: „Definitions etc.", 30. old.)

Azelőtt a tőke, ahol szükségesnek látta, kényszertörvénnyel érvényesítette tulajdonjogát a szabad munkásra. Így például Angliában 1815-ig súlyos büntetés terhe alatt tiltották a gépmunkások kivándorlását.

A munkásosztály újratermelése egyúttal magában foglalja a tanultság nemzedékről nemzedékre való átadását és felgyülemlését.[12*] Hogy a tőkés mennyire az őt megillető termelési feltételek közé számítja egy ilyen tanult munkásosztály létezését, hogy ezt valójában változó tőkéje reális létezésének tekinti, megmutatkozik, mihelyt egy válság ennek elvesztésével fenyegeti. Az amerikai polgárháború és a vele járó pamutínség következtében, mint ismeretes, a lancashire-i stb. pamutipari munkások többségét az utcára dobták. Magának a munkásosztálynak a köréből és más társadalmi rétegekből is felhangzott a követelés: adjanak állami támogatást vagy rendezzenek önkéntes nemzeti gyűjtést, hogy lehetővé tegyék a „feleslegesek" kivándorlását az angol gyarmatokra vagy az Egyesült Államokba. Akkor a „Times" (1863. március 24.) közzétette Edmund Potternak, a manchesteri kereskedelmi kamara volt elnökének levelét. Ezt a levelet joggal nevezték az alsóházban „a gyárosok kiáltványának".[13*] Közöljük itt néhány jellegzetes részét, amelyekben kertelés nélkül kimondják a tőke tulajdonjogát a munkaerőre.

„A pamutmunkásoknak, meglehet, azt mondják, hogy kínálatuk túlságosan nagy ... hogy azt talán egyharmaddal redukálni kell, és akkor a fennmaradó kétharmad rész iránt egészséges kereslet mutatkoznék ... A közvélemény kivándorlást követel ... A mester" (azaz a pamutgyáros) „nem nézheti szívesen munkakínálatának eltávolítását; azt gondolhatja, hogy ez éppoly igazságtalan, mint amennyire helytelen ... Ha a kivándorlást közalapokból támogatják, akkor joga van arra, hogy meghallgatását követelje és talán tiltakozzék." Ugyanez a Potter a továbbiakban kifejti, hogy milyen hasznos a pamutipar, hogy „kétségtelenül lecsapolta Írország és az angol mezőgazdasági kerületek túlnépességét", hogy milyen óriási a terjedelme, hogy 1860-ban az az egész angol kivitelnek $^5/_{13}$-át szolgáltatta, hogy pár év múlva a piac, különösen az indiai piac kibővülésével és megfelelő, „fontonként 6 pennys gyapotkínálat" kikényszerítésével ismét kiterjed majd. Aztán így folytatja: „Az idő — 1, 2, talán 3 év — meg fogja hozni a szükséges mennyiséget ... Ezután szeretném felvetni a kérdést, megéri-e ez az ipar, hogy fenntartsák, megéri-e a fáradságot, hogy a gépi berendezést" (tudniillik az eleven munkagépeket) „rendben tartsák, és nem a legnagyobb bolondság-e arra gondolni, hogy

[12*] „Az egyetlen dolog, amelyről azt lehet mondani, hogy felraktározzák vagy előzetesen előkészítik, az a munkás tanultsága ... A tanult munka felhalmozását és felraktározását [...] ezt a legfontosabb műveletet véghezviszik, ami a munkások nagy tömegét illeti, minden féle forgótőke nélkül." (*Hodgskin*: „Labour Defended etc.", 12—13. old.)

[13*] „Ezt a levelet a gyárosok kiáltványának lehet tekinteni." (Ferrand, indítvány a gyapotínség ügyében, az alsóház 1863. április 27-i ülése.)

lemondjanak róla! Azt hiszem, hogy igen. Megengedem, hogy a munkás nem tulajdon (I allow that the workers are not a property), nem tulajdona Lancashire-nek és a mestereknek; de ő az erőssége mindkettőnek, ő az a szellemi és iskolázott erő, amelyet egy nemzedék alatt nem lehet pótolni; a többi gépi berendezés viszont, amelyen dolgoznak (the mere machinery which they work), nagyrészt előnyösen pótolható, sőt tökéletesíthető 12 hónap alatt.[14*] Bátorítsátok vagy engedélyezzétek" (!) „a munkaerő kivándorlását és mi lesz a tőkésből? (Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?)" Ez a szívből jövő kiáltás Kalb főudvarmesterre emlékeztet.[126] „.... Vegyétek el a munkások színe-javát, s az állótőke nagymértékben elértéktelenedik és a forgótőke nem vállalkozik harcra az alacsonyabb fajtájú munka gyér kínálatával ... Azt mondják nekünk, hogy maguk a munkások kívánják a kivándorlást. Nagyon természetes, hogy ezt teszik ... Redukáljátok, szorítsátok össze a pamutüzletet azáltal, hogy elveszitek munkaerőit (by taking away its working power), hogy csökkentitek bérkiadásait, mondjuk $^1/_3$-dal, vagyis 5 millióval, és mi lesz akkor a közvetlenül felettük álló osztállyal, a kis boltosokkal? Mi lesz a földjáradékokkal, mi lesz a cottage-ok bérével? ... mi lesz a kis bérlővel, a jobbfajta háztulajdonossal és a földtulajdonossal? És most mondjátok meg, lehet-e valamely terv öngyilkosabb az ország valamennyi osztálya szempontjából, mint ez, hogy a nemzetet legjobb gyári munkásainak kivitelével meggyengítsék, és hogy legtermelékenyebb tőkéjének és gazdagságának egy részét elértéktelenítsék?" „5—6 milliós kölcsönt javasolok, 2 vagy 3 évre elosztva, amelyet a pamutipari kerületek szegénygondozó hivatalai mellé rendelt külön biztosok kezeljenek, külön törvényes előírások szerint, bizonyos kényszermunkával, hogy az alamizsnában részesülők erkölcsi értéke fenntartassék ... Lehetséges-e rosszabb valami a földtulajdonosok vagy a mesterek számára (can anything be worse for landowners or masters), mint hogy legjobb munkásaikról lemondjanak és a megmaradókat kiterjedt, űrt teremtő kivándorlással és egy egész tartománynak minden értéktől és tőkétől való kiürítésével demoralizálják és elkedvetlenítsék?"

Potter, a pamutgyárosok kiválasztott szócsöve, kétféle „gépi berendezést" különböztet meg, amelyek mindegyike a tőkésé: az egyik a tőkés gyárában áll,

[14*] Emlékszünk, hogy ugyanaz a tőke rendes körülmények között, amikor arról van szó, hogy a munkabért csökkentsék, más húrokat penget. Akkor a „mesterek" egyhangúlag kijelentik (lásd negyedik szakasz, 188. jegyzet, 389. [nálunk 246.] old.): „A gyári munkások tartsák üdvös emlékezetükben, hogy munkájuk valójában a tanult munkának igen alacsony fajtája; hogy nincs munka, amely könnyebben elsajátítható és minőségét tekintve jobban díjazott, vagy amelyet a legjáratlanabbak rövid betanítása révén ily gyorsan és ilyen bőségben lehet megszerezni. A mester gépi berendezése" (amely, mint most halljuk, 12 hónap alatt előnyösen és tökéletesítve pótolható) „valójában sokkal fontosabb szerepet játszik, a termelés ügyletében, mint a munka meg a munkás ügyessége" (amelyek most 30 év alatt sem pótolhatók), „amelyre hat hónapos nevelés megtaníthat és amelyet minden béres megtanulhat."

a másik éjjel és vasárnap kint, cottage-okban tartózkodik. Az egyik holt, a másik eleven. A holt gépi berendezés nemcsak hogy napról napra romlik és értéktelenedik, hanem meglevő tömegének nagy része a folytonos technikai haladás következtében állandóan annyira elavul, hogy előnyösen és néhány hónap alatt újabb gépi berendezéssel pótolható. Az eleven gépi berendezés megfordítva, annál inkább javul, minél hosszabb ideig tart, minél inkább felgyülemlik benne nemzedékek tanultsága. A „Times" többek között ezt felelte az iparmágnásnak:

„E. Potter urat annyira áthatja a pamutmesterek rendkívüli és abszolút fontosságának az érzete, hogy ennek az osztálynak fenntartása és szakmájának megörökítése érdekében félmillió munkást akaratuk ellenére egy nagy erkölcsi dologházba akar bezárni. Megéri-e ez az ipar, hogy fenntartsák? — kérdi Potter úr. Mi azt feleljük: Kétségkívül, minden tisztességes eszközzel. Megéri-e a fáradságot, hogy a gépi berendezést rendben tartsák? — kérdi ismét Potter úr. Itt meghökkenünk. Gépi berendezésen Potter úr az emberi gépezetet érti, mert hiszen azt bizonygatja, hogy nincs szándékában azt abszolút tulajdonként kezelni. Be kell vallanunk, hogy mi nem tartjuk »a fáradságra érdemesnek«, sőt lehetségesnek sem tartjuk, hogy az emberi gépezetet rendben tartsák, azaz bezárják és beolajozzák, amíg szükség nem lesz rá. Az emberi gépezetnek az a tulajdonsága, hogy tétlenség közben megrozsdásodik, akármennyit olajozzák vagy tisztogatják. Az emberi gépezet ezenkívül, mint éppen most láttuk, képes arra, hogy önszántából gőzt eresszen és robbanjon, vagy hogy vitustáncot járjon nagy városainkban. Lehetséges, hogy, mint Potter úr mondja, a munkások újratermeléséhez hosszabb időre van szükség, de ha vannak gépkezelőink és pénzünk, mindig találunk majd serény, kemény, iparkodó férfiakat, akikből több gyári mestert faraghatunk, mint amennyit valaha használni tudunk... Potter úr arról cseveg, hogy az ipar 1, 2, 3 éven belül újjáéled, és azt követeli tőlünk, hogy ne bátorítsuk vagy engedélyezzük a munkaerő kivándorlását! Azt mondja, természetes, hogy a munkások ki akarnak vándorolni, de úgy véli, hogy a nemzet köteles ezt a félmillió munkást 700 ezer főnyi hozzátartozójukkal együtt kívánságuk ellenére bezárni a pamutipari kerületekbe és — ez szükségszerű következmény — elégedetlenségüket erőszakkal letörni, őket magukat pedig alamizsnával táplálni, s mindezt azért az eshetőségért, mert a pamutmestereknek egy tetszőleges napon megint szükségük lehet rájuk... Eljött az az idő, amikor e szigetek nagy közvéleményének tennie kell valamit, hogy »ezt a munkaerőt« megmentse azoktól, akik úgy akarják kezelni, mint ahogy a szenet, a vasat és a gyapotot kezelik (to save this »working power« from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton)."[15*]

[15*] „Times", 1863. március 24.

A „Times" cikke csak jeu d'esprit [szellemeskedés] volt. A „nagy közvélemény" a valóságban Potter úr véleményén volt, hogy a gyári munkások a gyárak ingó tartozékai. Kivándorlásukat megakadályozták.[16*] Bezárták őket a pamutipari kerületek „erkölcsi dologházába", és a munkások most is, mint annak előtte, „a lancashire-i pamutmesterek erőssége (the strength)."

A tőkés termelési folyamat tehát saját menete révén újratermeli a munkaerő és a munkafeltételek szétválását. Ezzel újratermeli és megörökíti a munkás kizsákmányolásának feltételeit. Állandóan arra kényszeríti a munkást, hogy munkaerejét eladja azért, hogy élhessen, és a tőkésnek állandóan lehetővé teszi a munkaerő megvásárlását azért, hogy meggazdagodjék.[17*] Most már nem a véletlen állítja szembe a tőkést és a munkást az árupiacon mint vevőt és eladót. Magának a folyamatnak a kettős malma [Zwickmühle] az, ami az egyiket állandóan mint munkaerejének eladóját visszadobja az árupiacra és saját termékét állandóan a másik vásárlási eszközévé változtatja. A valóságban a munkás a tőkéé, még mielőtt magát a tőkésnek eladta volna. Gazdasági jobbágyságát[18*] közvetíti és egyszersmind eltakarja önmaga eladásának periodikus megújulása, egyéni bérurainak változása és a munka piaci árának ingadozása.[19*]

[16*] A parlament egyetlen fillért sem szavazott meg kivándorlásra, hanem csak törvényeket, amelyek a helyi hatóságokat felhatalmazták, hogy a munkásokat élet és halál között tartsák, vagyis kizsákmányolják anélkül, hogy normálbéreket fizetnének. Ezzel szemben amikor 3 évvel később kitört a marhavész, a parlament még a képviselőházi illemszabályokat is vadul áttörte és egy szempillantás alatt milliókat szavazott meg a milliomos földtulajdonosok kártalanítására, akiknek bérlői a húsárak emelése következtében amúgy sem károsodtak. A földtulajdonosok baromi ordítozása az 1866-os parlament megnyitásakor bebizonyította, hogy nem kell hindunak lenni ahhoz, hogy valaki a Sabala tehenet imádja, sem pedig Jupiternek, hogy ökörré változzék.

[17*] „A munkás létfenntartási cikkeket kívánt, hogy éljen, a főnök munkát kívánt, hogy nyerészkedjék." (*Sismondi*: „Nouveaux principes de l'économie politique", I. köt. 91. old.)

[18*] Ennek a jobbágyságnak parasztian otromba formája létezik Durham grófságban. Ez egyike annak a kevésszámú grófságnak, ahol a viszonyok nem biztosítanak a bérlőnek vitathatatlan tulajdonjogot a mezőgazdasági napszámosokra. A bányaipar lehetővé teszi az utóbbiaknak, hogy válasszanak. A bérlő ezért, az általános szabállyal ellentétben, itt csak olyan birtokok bérletét veszi át, amelyeken munkás-cottage-ok vannak. A cottage bére része a munkabérnek. E cottage-okat „hind's house-oknak" [cselédházaknak] hívják. Bizonyos hűbéri kötelezettségek mellett adják bérbe őket a munkásoknak, egy szerződéssel, amelyet „bondagenak" [jobbágyságnak] neveznek, és amely a munkást például arra kötelezi, hogy ameddig máshol van elfoglalva, leányát stb. állítsa munkába. Magát a munkást bondsmannek, jobbágynak hívják. Ez a viszony egészen új oldalról mutatja meg azt is, hogy a munkás egyéni fogyasztása a tőke számára való fogyasztás, vagyis termelő fogyasztás: „Érdekes megfigyelni, hogy ennek a bondsmannek még az ürüléke is számító urának járandóságaihoz tartozik ... A bérlő az egész szomszédságban nem engedélyez más árnyékszéket, csak a sajátját, és nem tűri e tekintetben hűbérúri jogainak legkisebb csorbítását sem." („Public Health, VII. Rep 1864", 188. old.)

[19*] Emlékezzünk arra, hogy a gyermekek stb. munkájának még az öneladás formasága is eltűnik.

A tőkés termelési folyamat, összefüggésében, vagyis újratermelési folyamatként tekintve, tehát nemcsak árut, nemcsak értéktöbbletet termel, hanem termeli és újratermeli magát a tőkeviszonyt, az egyik oldalon a tőkést, a másikon a bérmunkást.[20*]

[20*] „A tőke ... előfeltételezi a bérmunkát, a bérmunka előfeltételezi a tőkét. Kölcsönösen feltételezik egymást; kölcsönösen létrehozzák egymást. Vajon a munkás a pamutgyárban csak pamutszöveteket termel? Nem, tőkét termel. Értékeket termel, melyek újból arra szolgálnak, hogy munkája felett parancsnokoljanak, azért, hogy segítségével új értékeket teremtsenek." (*Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital" [Bérmunka és tőke]; „Neue Rheinische Zeitung" 266. sz., 1849. április 7. [Marx—Engels Válogatott Művei. I. köt. 239. old.]) Az e címmel a „Neue Rheinische Zeitung"-ban közzétett cikkek azoknak az előadásoknak a töredékei, amelyeket erről a témáról 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegyletben[127] tartottam, és amelyeknek kinyomtatását a februári forradalom megszakította.

Huszonkettedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZTATÁSA TŐKÉVÉ

1. Tőkés termelési folyamat bővített szinten. Az árutermelés tulajdontörvényeinek átcsapása a tőkés elsajátítás törvényeibe

Korábban azt kellett megvizsgálnunk, hogyan ered az értéktöbblet a tőkéből, most azt, hogyan ered a tőke az értéktöbbletből. Az értéktöbbletnek tőkeként való alkalmazását, vagyis az értéktöbbletnek tőkévé való visszaváltoztatását a tőke felhalmozásának nevezik.[21*]

Vizsgáljuk meg ezt a folyamatot először az egyes tőkés álláspontjáról. Tegyük fel, hogy egy fonógyáros 10 000 £ tőkét előlegezett, ennek négyötödét gyapotra, gépekre stb., az utolsó ötödöt munkabérre. Tegyük fel, hogy évente 240 000 font fonalat termel 12 000 £ értékben. Ha az értéktöbblet rátája 100%, akkor az értéktöbblet 40 000 font fonal többlettermékben vagy nettótermékben van benne, amely e bruttótermék egyhatoda, 2000 £-et ér, és amelyet az eladás realizál majd. 2000 £ értékösszeg az 2000 £ értékösszeg. Ennek a pénznek sem a szaga, sem a színe nem árulja el, hogy értéktöbblet. Egy érték értéktöbblet-jellege megmutatja, hogyan került ez az érték a tulajdonosához, de mit sem változtat az érték vagy a pénz természetén.

A fonógyáros tehát, hogy a 2000 £ újonnan hozzájárult összeget tőkévé változtassa, minden egyéb körülményt változatlannak véve, ennek az összegnek négyötödét gyapot stb. megvásárlására fogja előlegezni, egyötödét pedig új fonómunkások megvásárlására, akik a piacon meg fogják találni azokat a létfenntartási eszközöket, amelyeknek értékét a tőkés nekik előlegezte. Ezután a 2000 £-nyi új tőke funkcionál a fonodában és a maga részéről 400 font értéktöbbletet jövedelmez.

A tőkeértéket eredetileg pénzformában előlegezték; az értéktöbblet viszont már eleve mint a bruttótermék egy meghatározott részének az értéke létezik.

[21*] „A tőke felhalmozása: a jövedelem egy részének tőkeként való alkalmazása." (*Malthus*: „Definitions etc.", Cazenove kiad., 11. old.) „Jövedelemnek tőkévé való átváltoztatása." (*Malthus*: „Principles of Political Economy". II. kiad., London 1836. 320. old.)

Ha ezt a terméket eladják, pénzzé változtatják, akkor a tőkeérték visszanyeri eredeti formáját, de az értéktöbblet megváltoztatja eredeti létezési módját. Ettől a pillanattól kezdve azonban a tőkeérték is, az értéktöbblet is pénzösszeg, és tőkévé való visszaváltoztatásuk teljesen ugyanolyan módon megy végbe. A tőkés mind az egyiket, mind a másikat azoknak az áruknak a megvásárlásába fekteti, amelyek lehetővé teszik számára, hogy cikkének gyártását újból megkezdje, mégpedig ezúttal bővített szinten. Ahhoz azonban, hogy ezeket az árukat megvehesse, ott kell találnia őket a piacon.

A tőkés saját fonala csak azért van forgalomban, mert évi termékét a piacra viszi, mint ahogy valamennyi többi tőkés is ezt teszi áruival. De mielőtt ezek az áruk piacra kerültek, már benne voltak az évi termelési alapban, azaz a mindenfajta tárgyaknak abban az össztömegében, amellyé az egyéni tőkék teljes összege, vagyis a társadalmi össztőke az év folyamán átváltozik, és amelyből minden egyéni tőkés csak egy bizonyos hányadot tart a kezében. A piacon végbemenő folyamatok az évi termelés egyes alkotórészeinek forgalmát bonyolítják le csupán, egyik kézből a másikba juttatják ezeket, de sem az évi össztermelést nem növelhetik, sem a termelt tárgyak természetét nem változtathatják meg. Az tehát, hogy mire lehet használni az évi össztermeket, saját összetételétől függ, semmiképpen nem a forgalomtól.

Az évi termelésnek mindenekelőtt szolgáltatnia kell mindazokat a tárgyakat (használati értékeket), amelyekből a tőkének az év folyamán elhasznált dologi alkotórészeit pótolni kell. Ezeknek levonása után marad a nettó- vagy többlettermék, amelyben az értéktöbblet rejlik. És miből áll ez a többlettermék? Talán olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy a tőkésosztály szükségleteit és vágyait kielégítsék, amelyek tehát belekerülnek az ő fogyasztási alapjába? Ha ez volna minden, akkor az értéktöbbletet az utolsó garasig elvernék és pusztán egyszerű újratermelés menne végbe.

Ahhoz, hogy felhalmozni lehessen, a többlettermék egy részét tőkévé kell változtatni. De anélkül, hogy csodát tennének, csak olyan dolgokat lehet tőkévé változtatni, amelyek a munkafolyamatban felhasználhatók, azaz termelési eszközöket, továbbá olyan dolgokat, amelyekből a munkás fenntarthatja magát, azaz létfenntartási eszközöket. Következésképpen az évi többletmunka egy részét pótlólagos termelési és létfenntartási eszközök előállítására kellett fordítani, azon a mennyiségen felül, amely az előlegezett tőke pótlására szükséges volt. Egyszóval: az értéktöbblet csak azért változtatható tőkévé, mert a többlettermék, amelynek értékét alkotja, már tartalmazza egy új tőke dologi alkotórészeit.[21a*]

[21a*] Itt elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől, amelynek segítségével egy nemzet luxuscikkeket termelési vagy létfenntartási eszközökre tud átváltani és megfordítva. Hogy a vizsgálat tárgyát a maga tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen foghassuk fel.

Ahhoz mármost, hogy ezeket az alkotórészeket ténylegesen tőkeként funkcionáltassa, a tőkésosztálynak pótlólagos munkára van szüksége. Ha a már foglalkoztatott munkások kizsákmányolását extenzív vagy intenzív módon nem növelik, akkor pótlólagos munkaerőket kell beállítani. Erről a tőkés termelés mechanizmusa már szintén gondoskodott azáltal, hogy a munkásosztályt mint a munkabértől függő osztályt termeli újra, amelynek szokásos bére nemcsak fenntartásának, hanem szaporodásának biztosítására is elegendő. Most már csak az kell, hogy ezeket a munkásosztály által évente szállított különböző korosztálybeli pótlólagos munkaerőket a tőke az évi termelésben már benne foglalt pótlólagos termelési eszközökbe bekebelezze, és az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása megtörtént. Konkrétan vizsgálva a felhalmozás a tőke mind magasabb szinten való újratermelésében oldódik fel. Az egyszerű újratermelés körforgása módosul, és, Sismondi kifejezésével élve, spirálissá változik.[21b*]

Térjünk mármost vissza példánkhoz. A régi történet ez: Ábrahám nemzette Izsákot, Izsák nemzette Jákobot stb.[129] A 10 000 £ eredeti tőke 2000 £ értéktöbbletet hoz, amelyet tőkésítenek. A 2000 £ új tőke 400 £ értéktöbbletet hoz; ez, megint tőkésítve, tehát második pótlólagos tőkévé változtatva, 80 £ új értéktöbbletet hoz és így tovább.

Az értéktöbbletnek a tőkés által elfogyasztott részét itt nem vesszük figyelembe. Az sem érdekel bennünket ebben a pillanatban, hogy a pótlólagos tőkéket hozzácsapják-e az eredeti tőkéhez, vagy pedig önálló értékesítés céljából elválasztják tőle; hogy ugyanaz a tőkés használja-e fel őket, aki felhalmozta, vagy másnak adja-e át. Csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy az újonnan képződött tőkék mellett az eredeti tőke továbbra is újratermelődik és értéktöbbletet termel, és hogy ugyanez érvényes minden felhalmozott tőkére az általa létrehozott pótlólagos tőkével kapcsolatban.

Az eredeti tőke a 10 000 £ előlegezése által képződött. Honnan vette ezt a pénzt birtokosa? A saját munkájából és elődei munkájából! — felelik egyhangúlag a politikai gazdaságtan hangadói[21c*], és valóban az ő feltevésük látszik az egyetlennek, amely összhangban van az árutermelés törvényeivel.

Egészen másképp áll a dolog a 2000 £ pótlólagos tőkével. Keletkezésének folyamatát pontosan ismerjük. Ez a tőke tőkésített értéktöbblet. Kezdettől

itt az egész kereskedelmi világot egyetlen nemzetnek kell tekintenünk, és fel kell tételeznünk, hogy a tőkés termelés mindenütt meghonosodott és az összes iparágakat hatalmába kerítette.

[21b*] Sismondi a felhalmozás elemzésénél azt a nagy hibát követi el, hogy túlságosan megelégszik a „jövedelem átváltoztatása tőkévé" frázissal, anélkül hogy e művelet anyagi feltételeinek mélyére hatolna.[128]

[21c*] „Az eredeti munka, amelynek tőkéje a létrejöttét köszönheti." (*Sismondi*: „Nouveaux principes de l'économie politique", párizsi kiadás, I. köt. 109. old.)

fogva egyetlen olyan értékatomot sem tartalmaz, amely ne meg nem fizetett idegen munkából származna. A termelési eszközök, amelyekbe a pótlólagos munkaerőt bekebelezik, és ugyanúgy a létfenntartási eszközök, melyekből ez a munkaerő fenntartja magát, nem egyebek, mint integráns alkotórészei a többlettermléknek, a sarcnak, amelyet a tőkésosztály a munkásosztálytól évente elragad. Amikor a tőkésosztály a sarc egy részén ebből a pótlólagos munkaerőből vásárol, ha mindjárt teljes áron is, úgyhogy egyenérték cserélődik egyenértékre — ez csak a hódítónak az ősrégi eljárása, aki a legyőzöttől annak saját, tőle elrabolt pénzén vesz árukat.

Ha a pótlólagos tőke a saját termelőjét foglalkoztatja, akkor ennek először is tovább kell folytatnia az eredeti tőke értékesítését, és ezenkívül vissza kell vásárolnia korábbi munkájának hozadékát több munkával, mint amennyibe került. A tőkésosztály és a munkásosztály közti ügyletnek tekintve, mit sem változtat a dolgon az, hogy az eddig foglalkoztatott munkások meg nem fizetett munkája révén pótlólagos munkásokat foglalkoztatnak. A tőkés esetleg a pótlólagos tőkét is géppé változtatja, amely a pótlólagos tőke termelőjét az utcára dobja és néhány gyerekkel helyettesíti. Minden esetben a munkásosztály teremtette meg ez évi többletmunkájával azt a tőkét, amely a következő évben pótlólagos munkát foglalkoztat majd.[22*] Ez az, amire azt mondják: tőkével tőkét teremteni.

A 2000 £ első pótlólagos tőke felhalmozásának előfeltétele a tőkés által előlegezett, őt „eredeti munkája" folytán megillető 10 000 £-nyi értékösszeg volt. A 400 £ második pótlólagos tőke előfeltétele ellenben semmi egyéb, mint a megelőző felhalmozása az elsőnek, a 2000 £-nek, amelynek tőkésített értéktöbblete. A múltbeli meg nem fizetett munka tulajdona most úgy jelenik meg, mint egyetlen feltétele eleven meg nem fizetett munka egyre növekvő terjedelemben való jelenbeli elsajátításának. Minél többet halmozott fel a tőkés, annál többet tud felhalmozni.

Amennyiben az az értéktöbblet, amelyből az I. sz. pótlólagos tőke áll, annak eredménye volt, hogy a munkaerőt az eredeti tőke egy részével megvásárolták, olyan vétellel, amely megfelelt az árucsere törvényeinek és jogilag tekintve semmi mást nem tételez fel, mint azt, hogy a munkás szabadon rendelkezik saját képességeivel, a pénz- vagy árubirtokos pedig a birtokában levő értékekkel; amennyiben a II. stb. sz. pótlólagos tőke csak az I. sz. pótlólagos tőkének az eredménye, tehát ennek az első viszonynak a következménye: amennyiben minden egyes ügylet állandóan megfelel az árucsere törvényének, a tőkés a munkaerőt mindig megveszi, a munkás mindig eladja, és még azt is

[22*] „A munka megteremti a tőkét, mielőtt a tőke a munkát alkalmazza" (labour creates capital, before capital employs labour). (*E. G. Wakefield*: „England and America" [Anglia és Amerika]. London 1833, II. köt., 110. old.)

feltesszük, hogy valóságos értékén — annyiban nyilvánvaló, hogy az elsajátításnak az árutermelésen és áruforgalmon nyugvó törvénye, vagyis a magántulajdon törvénye, saját, benső, elkerülhetetlen dialektikája révén a maga egyenes ellentétébe csap át. Az egyenértékek kicserélése, amely az eredeti műveletként megjelent, úgy fordult, hogy csak látszólag cserélnek, mert, először, a munkaerő ellenében kicserélt tőkerész maga is csak az egyenérték nélkül elsajátított idegen munkatermék része, és, másodszor, ezt a tőkerészt termelőjének, a munkásnak nemcsak pótolnia kell, hanem új többlettel együtt kell pótolnia. A tőkés és a munkás közötti csereviszony tehát a forgalmi folyamathoz tartozó látszattá lesz csupán, puszta formává, amely magától a tartalomtól idegen és csak misztifikálja azt. A munkaerő folytonos vétele és eladása a forma. A tartalom az, hogy a tőkés egy részét a már tárgyiasult idegen munkának, amelyet szakadatlanul egyenérték nélkül elsajátít, újra meg újra nagyobb mennyiségű eleven idegen munkára váltja át. Eredetileg a tulajdonjog úgy jelent meg előttünk, mint ami saját munkán alapul. Legalábbis ennek a feltevésnek kellett érvényben lennie, mivel csak egyenjogú árubirtokosok állnak egymással szemben, az idegen áru elsajátításának az eszköze pedig csak a saját áru elidegenítése, s ez utóbbit csak munkával lehet előállítani. Most viszont a tulajdon a tőkés oldalán úgy jelenik meg, mint jog arra, hogy idegen meg nem fizetett munkát vagy annak termékét elsajátítsa, a munkás oldalán pedig mint lehetetlensége annak, hogy saját termékét elsajátítsa. A tulajdon és a munka szétválása szükségszerű következményévé lesz egy törvénynek, amely látszólag azonosságukból indult ki.[23*]

Bármennyire úgy tűnik tehát, hogy a tőkés elsajátítási mód arculcsapása az árutermelés eredeti törvényeinek, mégis, semmiképpen nem e törvények megsértéséből, hanem ellenkezőleg, alkalmazásukból fakad. Hogy ezt még egyszer megvilágítsuk, pillantsunk vissza röviden azoknak a mozgási szakaszoknak a sorrendjére, amelyeknek végpontja a tőkés felhalmozás.

Először azt láttuk, hogy egy értékösszeg eredeti átváltozása tőkévé teljesen a csere törvényeinek megfelelően ment végbe. Az egyik szerződő fél eladja munkaerejét, a másik megveszi. Az első megkapja áruja értékét, és ezzel áruja használati értékét — a munkát — elidegenítette a másodiknak. Ez utóbbi most a már tulajdonában levő termelési eszközöket a szintén tulajdonában levő munka segítségével új termékké változtatja át, amely jog szerint ugyancsak az övé.

Ennek a terméknek az értéke magában foglalja: először az elhasznált termelési eszközök értékét. A hasznos munka nem használhatja el ezeket a termelési eszközöket anélkül, hogy értéküket át ne vigye az új termékre; ahhoz azonban,

[23*] A tőkés tulajdona az idegen munkatermék felett „az elsajátítás törvényének szigorú következménye, amely törvény alapelve, megfordítva, az volt, hogy mindegyik munkást kizárólagosan megilletik munkájának termékei". (*Cherbuliez*: „Richesse ou pauvreté", Párizs 1841, 58. old., ahol azonban ez a dialektikus átcsapás nincsen helyesen kifejtve.)

hogy a munkaerő eladható legyen, képesnek kell lennie arra, hogy hasznos munkát szolgáltasson abban az iparágban, ahol alkalmazni akarják.

Az új termék értéke magában foglalja továbbá: a munkaerő értékének egyenértékét és az értéktöbbletet. Mégpedig azért, mert a meghatározott időtartamra, napra, hétre stb. eladott munkaerőnek kisebb az értéke, mint amekkorát használata ez idő alatt teremt. A munkás azonban megkapta munkaereje csereértékét, és ezzel elidegenítette annak használati értékét — ahogyan ez minden vételnél és eladásnál történik.

Hogy ennek a különös árunak, a munkaerőnek, az a sajátságos használati értéke van, hogy munkát szolgáltat, tehát értéket teremt, ez nem érintheti az árutermelés általános törvényét. Ha tehát a munkabérben előlegezett értékösszeg a termékben nemcsak egyszerűen újra megvan, hanem értéktöbblettel gyarapodva van meg, ez nem onnan ered, hogy az eladót becsapták, hiszen árujának értékét megkapta, hanem csak ennek az árunak a vevő által való elhasználásából.

A csere törvénye csak az egymásért cserébe adott áruk csereértékének egyenlőségét tételezi fel. Sőt már eleve feltételezi használati értékük különbözőségét, és egyáltalában semmi köze nincs elhasználásukhoz, amely csak az üzlet megkötése és lebonyolítása után kezdődik meg.

A pénz eredeti átváltozása tőkévé tehát a legteljesebb összhangban megy végbe az árutermelés gazdasági törvényeivel és a belőlük eredő tulajdonjoggal. Ennek ellenére eredménye a következő:

1. a termék a tőkésé és nem a munkásé;

2. ennek a terméknek az értéke az előlegezett tőke értékén kívül értéktöbbletet is tartalmaz, amely a munkásnak munkába, a tőkésnek azonban semmibe sem került és amely mégis a tőkés jog szerinti tulajdonává lesz;

3. a munkás fenntartotta munkaerejét és újból eladhatja, ha vevőre talál.

Az egyszerű újratermelés csak periodikus megismétlése ennek az első műveletnek; mindig újból pénzt változtatnak át tőkévé. A törvényt tehát nem szegik meg, ellenkezőleg, csak alkalma nyílik arra, hogy állandóan érvényesüljön „Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier" [több egymást követő csere a legutolsót csak az első képviselőjévé teszi] (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", 70. old.)

És mégis azt láttuk, hogy az egyszerű újratermelés elegendő arra, hogy ennek az első műveletnek — amennyiben ezt elszigetelt folyamatnak fogtuk fel — teljesen megváltozott jelleget kölcsönözzön. „Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (a munkások) „y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (a tőkések) „y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif" [azok közül, akik a nemzeti jövedelmen osztoznak, az egyik fél (a munkások) minden évben új munkával új jogot szerez rá, a másik (a tőkések) eredeti munkával már előzőleg állandó

jogot szerzett rá]. (*Sismondi*, i. m. 110—111. old.) Mint ismeretes, nem a munka területe az egyetlen, ahol az elsőszülöttség csodát művel.

Az sem változtat a dolgon, ha az egyszerű újratermelést a bővített újratermeléssel, a felhalmozással helyettesítik. Amannál a tőkés az egész értéktöbbletet elveri, ennél bizonyságot tesz polgári erényéről azzal, hogy csak egyik részét fogyasztja el, a többit pedig pénzzé változtatja.

Az értéktöbblet a tőkés tulajdona, sohasem volt másé. Ha előlegezi a termeléshez, akkor — éppúgy mint azon a napon, amikor először lépett a piacra — a saját alapjából előlegez. Hogy ez az alap ezúttal munkásainak meg nem fizetett munkájából származik, mit sem változtat a dolgon. Ha *B* munkást azzal az értéktöbblettel foglalkoztatják, amelyet *A* munkás termelt, akkor először is *A* ezt az értéktöbbletet úgy szolgáltatta, hogy árujának jogos árából egyetlen fillérrel sem rövidítették meg, és másodszor ez az üzlet egyáltalán nem tartozik *B*-re. Amit *B* kíván és amit joga van kívánni, az az, hogy a tőkés megfizesse neki munkaerejének értékét. „Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (helyesen: du travail gratuit d'autres ouvriers) „avant qu'il fût fait" (helyesen: avant que le sien ait porté de fruit); „le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire" (helyesen: produisait plus de valeur que celle de son salaire). [Azonkívül mind a kettő nyert; a munkás, mert előlegezték neki munkájának (helyesen: más munkások meg nem fizetett munkájának) gyümölcseit, mielőtt azt elvégezte volna (helyesen: mielőtt az övé meghozta volna gyümölcsét); a vállalkozó, mert e munkás munkája többet ért, mint a bére (helyesen: több értéket termelt, mint amennyi bérének értéke).] (*Sismondi*, i. m. 135. old.)

Persze a dolog egészen másképp fest, ha a tőkés termelést megújulásának szakadatlan folyamában vizsgáljuk és az egyes tőkés és az egyes munkás helyett az összességet, a tőkésosztályt és vele szemben a munkásosztályt vesszük szemügyre. Ezzel azonban olyan mércét alkalmaznánk, amely az árutermeléstől teljesen idegen.

Az árutermelésben csak egymástól független eladó és vevő áll szemben egymással. Kölcsönös vonatkozásaik a köztük létrejött szerződés lejárati napjával véget érnek. Ha az üzlet megismétlődik, akkor új szerződés következtében ismétlődik meg, amelynek az előzőhöz semmi köze, és amelynél csak a véletlen hozza újra össze ugyanazt a vevőt ugyanazzal az eladóval.

Ha tehát az árutermelést vagy egy hozzá tartozó folyamatot saját gazdasági törvényei szerint akarunk megítélni, akkor mindegyik cseremüveletet önmagában kell szemügyre vennünk, kiragadva az őt megelőző valamint az őt követő cseremüvelettel való minden összefüggéséből. S minthogy vételeket és eladásokat csak egyes egyének között kötnek, megengedhetetlen, hogy bennük egész társadalmi osztályok közötti vonatkozásokat keressünk.

Bármilyen hosszú is azoknak a periodikus újratermeléseknek és előzetes

felhalmozásoknak a sora, amelyeken a ma funkcionáló tőke átment, ez a tőke mindig megőrzi eredeti szűzességét. Ameddig a csere törvényeit minden csereműveletnél — egyenként véve — megtartják, az elsajátítási mód teljesen forradalmasodhat anélkül, hogy ez az árutermelésnek megfelelő tulajdonjogot bármiképpen is érintené. Ugyanaz a jog van érvényben mind kezdetben, amikor a termék a termelőé és amikor ez, egyenértéket egyenérték ellenében cserélve, csak saját munkája által gazdagodhat meg, mind pedig a tőkés időszakban, amikor a társadalmi gazdagság egyre fokozódó mértékben azoknak a tulajdonává lesz, akik abban a helyzetben vannak, hogy újra meg újra elsajátítsák mások meg nem fizetett munkáját.

Ez az eredmény elkerülhetetlenné válik, mihelyt a munkaerőt maga a munkás mint árut szabadon eladja. De az árutermelés is csak ettől kezdve lesz általánossá és tipikus termelési formává; csak ettől kezdve termelnek minden terméket eleve eladás céljából és csak ettől kezdve megy át minden termelt gazdagság a forgalmon. Csak ott, ahol a bérmunka a bázisa, erőszakolja rá magát az árutermelés az egész társadalomra; de csak ott bontakoztatja is ki összes rejtett potenciáit. Azt mondani, hogy a bérmunka közbejötte meghamisítja az árutermelést, annyi, mint azt mondani, hogy az árutermelésnek, ha nem akarja, hogy meghamisítsák, nem szabad fejlődnie. Amilyen mértékben az árutermelés saját benső törvényei szerint tőkés termeléssé fejlődik, ugyanolyan mértékben csapnak át az árutermelés tulajdontörvényei a tőkés elsajátítás törvényeibe.[24*]

Láttuk, hogy még egyszerű újratermelés esetén is minden előlegezett tőke, akárhogyan szerezték eredetileg, felhalmozott tőkévé, vagyis tőkésített értéktöbbletté változik át. De a termelés áramlatában egyáltalán minden eredetileg előlegezett tőke elenyésző nagysággá (magnitudo evanescens matematikai értelemben) lesz a közvetlenül felhalmozott tőkével, azaz a tőkévé visszaváltoztatott értéktöbblettel vagy többlettermékkel összehasonlítva, akár annak a kezében funkcionál ez, aki felhalmozta, akár idegen kézben. Ezért a politikai gazdaságtan a tőkét egyáltalában mint „felhalmozott gazdagságot" (átváltozott értéktöbbletet vagy jövedelmet) ábrázolja, „amelyet újból értéktöbblet termelésére alkalmaznak"[25*], a tőkést pedig mint „a többlettermék birtokosát"[26*] Ugyanennek a szemléleti módnak csak másik formája az a kifejezés, hogy

[24*] Csak ámulhatunk hát Proudhon agyafúrtságán, aki úgy akarja megszüntetni a tőkés tulajdont, hogy vele szemben — az árutermelés örök tulajdontörvényeit érvényesíti!

[25*] „Tőke, azaz felhalmozott gazdagság, amelyet profit céljából alkalmaznak." (*Malthus*: „Principles etc.", [262. old.]) „A tőke ... olyan gazdagságból áll, amelyet jövedelemből megtakarítanak és profit céljából használnak." (*R. Jones*: „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, 16. old.)

[26*] „A többlettermék, vagyis tőke birtokosai." („The Source and Remedy of the National Diffculties. A Letter to Lord John Russell" [A nemzeti nehézségek forrása és orvossága. Levél Lord John Russellhoz], London 1821 [4. old.])

minden meglevő tőke felhalmozott vagy tőkésített kamat, mert a kamat nem egyéb, mint az értéktöbblet töredéke.[27*]

2. A politikai gazdaságtan téves felfogása a bővített újratermelésről

Mielőtt a felhalmozásnak, vagyis az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatásának néhány közelebbi meghatározásába bocsátkoznánk, ki kell küszöbölnünk egy kétértelműséget, amelyet a klasszikus gazdaságtan szült.

Ahogyan azok az áruk, amelyeket a tőkés az értéktöbblet egy részén a saját fogyasztására vásárol, nem szolgálnak neki termelési és értékesítési eszközül, éppúgy az a munka, amelyet saját természeti és társadalmi szükségleteinek kielégítésére vásárol, nem termelő munka. Ezeknek az áruknak és ennek a munkának a megvásárlásával a tőkés az értéktöbbletet nem változtatja tőkévé, hanem fordítva, elfogyasztja vagyis elkölti mint jövedelmet. A régi nemesi érzülettel szemben, amely, mint Hegel helyesen mondja, „a meglevőnek az elfogyasztásában áll" és főleg a személyes szolgálatok fényűzésében terpeszkedik el, a polgári gazdaságtan számára döntően fontos volt, hogy a tőke felhalmozását a polgár első kötelességévé nyilvánítsa és fáradhatatlanul prédikálja: nem tud felhalmozni az, aki egész jövedelmét megeszi, ahelyett hogy annak jó részét pótlólagos termelő munkások felfogadására fordítaná, akik többet hoznak a konyhára, mint amennyibe kerülnek. Másrészt a polgári gazdaságtannak küzdenie kellett azzal a népi előítélettel, amely a tőkés termelést összecseréli a kincsképzéssel[28*], és ezért azt hiszi, hogy a felhalmozott gazdagság olyan gazdagság, amelyet meglevő természeti formájában megóvnak a pusztulástól, tehát elvonnak az elhasználástól, vagy a forgalomtól is megmentenek. A pénznek a forgalom elől való elzárása homlokegyenest az ellenkezője lenne tőkeként való értékesítésének, áruknak kincsképző értelemben való felhalmozása pedig merő bolondság.[28a*] Áruknak nagy tömegben való felhalmozása a forgalom fennakadásának vagy a túltermelésnek az eredménye.[29*] Igaz.

[27*] „A tőke, a megtakarított tőke minden részének kamatos kamatával, annyira mindent magához ragad, hogy a világ egész gazdagsága, amely jövedelmet hoz, már régen tőkekamattá lett." (Londoni „Economist", 1851. július 19.)

[28*] „Egyetlen mai politikai gazdász sem érthet takarékoskodáson puszta kincsképzést: és túl ezen a korlátozott és nem-hatékony eljáráson, a nemzeti gazdagságra vonatkozóan nem képzelhető el ennek a terminusnak más használata, mint az, amely a megtakarítottnak különböző felhasználásából kell hogy eredjen, az általa fenntartott munka különböző fajtái közti valóságos megkülönböztetésre alapozva." (*Malthus*: „Principles etc.", 38—39. old.)

[28a*] Így Balzacnál, aki a fösvénység minden árnyalatát oly mélyrehatóan tanulmányozta, Gobseck, az öreg uzsorás már gyerekessé vált, amikor felhalmozott árukból kezd kincset gyűjteni magának.

[29*] „Tőkék felhalmozása ... a csere megszűnése ... túltermelés." (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", 104. old.)

hogy a népi elképzelésben egyrészt a gazdagok fogyasztási alapjában felhalmozott, lassan elfogyasztásra kerülő javaknak a képe húzódik meg, másrészt a készletképzés, egy olyan jelenség, amely valamennyi termelési módban megtalálható és amelynél a forgalmi folyamat elemzésekor egy pillanatig időzni fogunk.

Ennyiben tehát a klasszikus gazdaságtannak igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy a felhalmozás folyamatának jellegzetes mozzanata az, hogy a többlettermeket termelő munkások fogyasztják el nem-termelők helyett. De tévedése is itt kezdődik. A. Smith divatba hozta, hogy a felhalmozást pusztán a többlettermék termelő munkások által való elfogyasztásaként, illetve az értéktöbblet tőkésítését pusztán annak munkaerőre való átváltásaként ábrázolják. Hallgassuk meg például Ricardót: „Meg kell értenünk, hogy egy ország összes termékeit elfogyasztják; de az elképzelhető legnagyobb különbség, hogy olyanok fogyasztják-e el, akik újratermelnek, vagy olyanok, akik nem termelnek újra egy másik értéket. Amikor azt mondjuk, hogy jövedelmet megtakarítanak és hozzácsapnak a tőkéhez, ezen azt értjük, hogy a jövedelemnek azt a részét, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, termelő munkások fogyasztják el nem-termelők helyett. Nem lehet nagyobb tévedés, mint azt feltenni, hogy a tőke nem-fogyasztás révén gyarapszik."[30*] Nem lehet nagyobb tévedés, mint A. Smith állítása, amelyet Ricardo és az összes későbbiek utána szajkóznak, hogy „a jövedelemnek azt a részét, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, termelő munkások fogyasztják el". E szerint az elképzelés szerint minden értéktöbblet, amelyet tőkévé változtatnak, változó tőkévé lenne. Ezzel szemben, miként az eredetileg előlegezett érték, ez is megoszlik állandó tőkére és változó tőkére, termelési eszközökre és munkaerőre. A munkaerő az a forma, amelyben a változó tőke a termelési folyamaton belül létezik. Ebben a folyamatban magát a munkaerőt a tőkés elfogyasztja. Funkciója — a munka — révén a munkaerő termelési eszközöket fogyaszt el. Egyúttal a munkaerő megvásárlására fizetett pénz átváltozik létfenntartási eszközökké, amelyeket nem a „termelő munka", hanem a „termelő munkás" fogyaszt el. A. Smith alapjában helytelen elemzéssel arra az ízetlen eredményre jut, hogy bár minden egyéni tőke állandó és változó alkotórészre oszlik, a társadalmi tőke csak változó tőkévé oldódik fel, vagyis csak munkabér fizetésére fordítják. Tegyük fel például, hogy egy posztógyáros 2000 font sterlinget változtat tőkévé. Pénzének egy részét szövőmunkások vásárlásába, a másik részét gyapjúfonalba, gépi berendezésbe stb. fekteti. De azok az emberek, akiktől a fonalat és a gépi berendezést vásárolja, a kapott pénz egy részével megint munkát fizetnek meg és így tovább, amíg az egész 2000 font sterlinget munkabér fizetésére nem fordították, vagyis amíg a 2000 font sterling által képviselt egész terméket termelő munkások nem fogyasztották el. Mint látjuk: ennek az érvnek egész ereje az „és így tovább"

[30*] *Ricardo*: „Principles etc.", 163. old., jegyzet.

szóban rejlik, amely Ponciustól Pilátushoz küld bennünket. Valóban, A. Smith éppen ott szakítja félbe vizsgálódását, ahol a nehézségek megkezdődnek.[31*]

Amíg csak az évi teljes termelési alapot vesszük szemügyre, az évenkénti újratermelési folyamat könnyen érthető. De az évi termelésnek valamennyi alkotórészét az árupiacra kell vinni, és itt kezdődik a nehézség. Az egyes tőkék és személyes jövedelmek mozgásai kereszteződnek, összekeverednek, eltűnnek egy általános helyváltoztatásban — a társadalmi gazdagság forgalmában —, amely megzavarja a látást, és a vizsgálatot igen bonyolult feladatok elé állítja. A második könyv harmadik szakaszában meg fogom adni a valóságos összefüggés elemzését. — A fiziokraták nagy érdeme, hogy „Tableau économique"-jukban[130] először kísérelték meg, hogy az évi termelésről abban az alakban adjanak képet, amelyben az a forgalomból kikerül.[32*]

Egyébként magától értetődik, hogy a politikai gazdaságtan nem volt rest a tőkésosztály érdekében kiaknázni A. Smith tételét: hogy a nettótermék tőkévé változtatott részét teljes egészében a munkásosztály fogyasztja el.

[31*] J. St. Mill úr Logikája ellenére sehol sem ismeri fel elődeinek még olyan téves elemzését sem, amely a polgári látóhatáron belül, merő szakszempontból is helyesbítésért kiált. Mindenütt regisztrálja iskolás dogmatizmussal mestereinek gondolati zűrzavarát. Itt is: „Maga a tőke végül is teljesen bérré válik, és amikor a termék eladása révén pótolják, megint bérré válik."

[32*] A. Smith az újratermelési folyamat és ezért a felhalmozás ábrázolásakor is némely irányban nemcsak nem haladt előre, hanem határozottan visszaesést jelentett elődeihez, főleg a fiziokratákhoz képest. A szövegben említett illúziójával függ össze az a valóban csodálatos dogma, amelyet szintén tőle örökölt a politikai gazdaságtan, hogy az áruk ára munkabérből, profitból (kamatból) és földjáradékból, tehát pusztán munkabérből és értéktöbbletből tevődik össze. Erről a bázisról kiindulva Storch legalább naivul bevallja: „Lehetetlen a szükséges árat feloldani legegyszerűbb elemeire." (*Storch*: „Cours d'économie politique", pétervári kiadás 1815, II. köt., 141. old., jegyzet.) Szép gazdaságtudomány, amely lehetetlennek jelenti ki az áruk árának legegyszerűbb elemeire való feloldását! Erre vonatkozólag közelebbit a második könyv harmadik szakaszában és a harmadik könyv hetedik szakaszában adunk.

Huszonharmadik fejezet

A TŐKÉS FELHALMOZÁS ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYE

1. A munkaerő iránti kereslet növekedése a felhalmozással, a tőke változatlan összetétele esetén

Ebben a fejezetben azzal a befolyással foglalkozunk, amelyet a tőke növekedése a munkásosztály sorsára gyakorol. A legfontosabb tényező ennél a vizsgálatnál a tőke összetétele és azok a változások, amelyeken a felhalmozási folyamat során átmegy.

A tőke összetételét kettős értelemben kell venni. Az érték szempontjából az az arány határozza meg, amelyben a tőke állandó tőkére vagyis a termelési eszközök értékére, és változó tőkére vagyis a munkaerő értékére, a munkabérek összegére oszlik. Az anyag szempontjából, aszerint ahogyan az a termelési folyamatban funkcionál, minden tőke termelési eszközökre és élőerő munkaerőre oszlik; ezt az összetételt az az arány határozza meg, amely egyrészt az alkalmazott termelési eszközök tömege, másrészt az alkalmazásukhoz szükséges munkamennyiség között van. Az elsőt a tőke értékösszetételének, a másodikat a tőke technikai összetételének nevezem. Kettőjük között szoros kölcsönös vonatkozás áll fenn. Hogy ezt kifejezzem, a tőke értékösszetételét, amennyiben azt technikai összetétele határozza meg és annak változásait tükrözi, a tőke szerves összetételének nevezem. Ahol röviden a tőke összetételéről van szó, ott mindig szerves összetétele értendő.

Az egy bizonyos termelési ágban befektetett számos egyéni tőke összetétele többé-kevésbé eltér egymástól. Egyéni összetételeik átlaga adja meg e termelési ág össztőkéjének összetételét. Végül az összes termelési ágak átlagos összetételeinek összátlaga adja meg egy ország társadalmi tőkéjének összetételét, és a következőkben végső soron csakis erről van szó.

A tőke növekedése magában foglalja változó, vagyis munkaerőre átváltott alkotórészének növekedését. A pótlólagos tőkévé átváltoztatott értéktöbblet egy részét állandóan vissza kell változtatni változó tőkévé vagyis pótlólagos munkaalappá. Tételezzük fel, hogy egyébként változatlan körülmények között a tőke összetétele változatlan marad, azaz egy meghatározott tömegű termelési

eszköznek vagyis állandó tőkének mindig ugyanakkora tömegű munkaerőre van szüksége, hogy mozgásba hozzák; ez esetben a munka iránti kereslet és a munkások létfenntartási alapja nyilvánvalóan a tőkével arányosan nő, mégpedig annál gyorsabban, minél gyorsabban nő a tőke. Minthogy a tőke évente értéktöbbletet termel, amelynek egy részét évente az eredeti tőkéhez csapják, minthogy maga ez a szaporulat a már funkcionáló tőke terjedelmének növekedésével évente növekszik, és minthogy végül a meggazdagodási törekvéstől különösen sarkallva — mint például amikor új piacok, új tőkebefektetési területek nyílnak meg újonnan kifejlődött társadalmi szükségletek következtében stb. — a felhalmozás szintjét hirtelen ki lehet terjeszteni pusztán azáltal, hogy az értéktöbbletnek illetve a többlettermléknek tőkére és jövedelemre való megoszlását megváltoztatják, ezért a tőke felhalmozási szükségletei túlszárnyalhatják a munkaerő vagyis a munkáslétszám növekedését, a munkások iránti kereslet túlszárnyalhatja a kínálatot és ennélfogva a munkabérek emelkedhetnek. Sőt, ha a fent feltételezett körülmények változatlanul fennmaradnak, akkor ennek végül be is kell következnie. Minthogy minden évben több munkást foglalkoztatnak, mint az előzőben, ezért előbb vagy utóbb el kell jutni egy olyan ponthoz, amikor a felhalmozás szükségletei kezdenek túlnőni a munka szokásos kínálatán, amikor tehát béremelkedés következik be. Erről panaszkodnak Angliában az egész XV. század folyamán és a XVIII. század első felében. A többé vagy kevésbé kedvező körülmények azonban, amelyek között a bérmunkások fenntartják magukat és szaporodnak, mit sem változtatnak a tőkés termelés alapvető jellegén. Ahogyan az egyszerű újratermelés folyton újratermeli magát a tőkeviszonyt, tőkéseket az egyik oldalon, bérmunkásokat a másikon, úgy a bővített újratermelés vagyis a felhalmozás a bővített tőkeviszonyt termeli újra, több tőkést vagy nagyobbakat ezen a póluson, több bérmunkást amazon. A munkaerőnek — amelynek a tőkébe értékesítési eszközként szakadatlanul be kell kebeleződnie, amely tőle szabadulni nem tud és amelynek jobbágyi függőségét a tőkétől csak az takarja el, hogy változnak az egyéni tőkések, akiknek eladja magát — az újratermelése valójában a tőke újratermelésének egyik mozzanatát alkotja. A tőke felhalmozása tehát a proletariátus gyarapítása.[70*]

[70*] *Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital" [Marx—Engels Művei. 6. köt. 399. old.] — „A tömegek egyenlő elnyomása esetén egy ország annál gazdagabb, minél több a proletárja." (*Colins*: „L'économie politique, source des révolutions et des utopies prétendues socialistes" [A politikai gazdaságtan, A forradalmak és az állítólag szocialista utópiák forrása], Párizs 1857, III. köt. 331. old.) „Proletáron" gazdaságtanilag nem egyéb értendő, mint a bérmunkás, aki „tőkét" termel és értékesít és akit az utcára dobnak, mihelyt „Monsieur Kapital" — ahogy Pecqueur ezt a személyt nevezi — értékesítési szükségletei szempontjából fölösleges. „Az őserdő beteges proletárja" — ez Roscher csinos agyréme. Az őserdő lakója tulajdonosa az őserdőnek és az őserdőt tulajdonaként kezeli, ugyanolyan fesztelenül, mint az orangután. Ez az ember tehát nem proletár. Csak abban az esetben lenne az, ha nem ő aknázná ki az őserdőt, hanem az őserdő őt. Ami egészségi állapotát illeti, az bizonyára kiállja az összehason-

A klasszikus gazdaságtan ezt a tételt oly jól megértette, hogy A. Smith, Ricardo stb., mint korábban említettük, a felhalmozást helytelenül még azonosították is a többlettermék egész tőkésített részének termelő munkások által való elfogyasztásával, vagyis pótlólagos bérmunkásokká való átváltoztatásával. Már 1696-ban John Bellers ezt mondja: „Ha valakinek százezer acre földje volna és ugyanannyi font pénze és ugyanannyi barma, vajon mi más volna ez a gazdag ember munkás nélkül, mint maga is munkás? És mivel a munkások embereket gazdaggá tesznek, minél több a munkás, annál több a gazdag ... a szegény munkája a gazdag kincsesbányája."[71*] Hasonlóképpen Bernard de Mandeville a XVIII. század elején: „Ahol a tulajdont kielégítően megvédik, könnyebb lenne pénz nélkül élni, mint szegények nélkül, mert ki végezné el a munkát? ... Ahogyan meg kell óvni a munkásokat az éhenhalástól, úgy nem kellene kapniok semmit, ami megtakarításra érdemes. Ha itt-ott egy a legalsó osztályból való egyén rendkívüli szorgalommal és koplalással kiemelkedik abból a helyzetből, amelyben felnövekedett, ne akadályozza őt ebben senki; sőt tagadhatatlan, hogy minden magánszemély, minden egyes család számára a társadalomban a legbölcsebb terv mértékletesnek lenni; de valamennyi gazdag nemzetnek az az érdeke, hogy a szegények legnagyobb része sohase legyen tétlen és mégis mindig elköltsék, amit keresnek ... Azoknak, akik életüket napi munkájukkal tartják fenn, semmijük sincs, ami őket szolgálattételre ösztökélné, kivéve szükségleteiket, amelyeket okos dolog enyhíteni, de bolondság lenne kikúrálni. Az egyetlen dolog, ami a dolgozó embert szorgalmassá teheti, a mérsékelt munkabér. A túl csekély bér a dolgozót, aszerint hogy milyen a temperamentuma, csüggedtté vagy elszántá teszi, a túl magas bér szerénytelenné és lustává ... Az eddig kifejtettekből következik, hogy egy szabad nemzetnél, ahol a rabszolgaságot tiltják, a legbiztosabb gazdagság a dolgos szegények sokaságából áll. Azonkívül, hogy ők a flotta és a hadsereg soha ki nem apadó utánpótlási forrásai, nélkülük nem lenne semmiféle élvezet és egyetlen ország termékét sem lehetne értékesíteni. Ahhoz, hogy a társadalmat" (amely természetesen a nem-dolgozókból áll) „boldoggá és a népet nyomorúságos állapotában is megelégedetté tegyék, szükséges, hogy a nagy többség tudatlan és szegény maradjon. A tudás bővíti és megsokszorozza kívánságainkat, és minél kevesebbet kíván egy ember, annál könnyebben lehet szükségleteit kielégíteni."[72*] Amit Mandeville, ez a becsületes ember és világos

látást nemcsak a modern proletáréval, hanem a vérbajos és görvélyes „köztiszteletben állókéval" is. Wilhelm Roscher úr azonban őserdőn valószínűleg a tősgyökeres lüneburgi pusztát érti.

[71*] „As the labourers make men rich, so the more labourers, there will be the more rich men ... the labour of the poor being the mines of the rich." (*John Bellers*: „Proposals for raising etc.", 2. old.)

[72*] *B. de Mandeville*: „The Fable of the Bees", V. kiad. London 1728, Remarks, 212., 213.,

fő még nem ért meg, az az, hogy magának a felhalmozási folyamatnak a mechanizmusa a tőkével együtt szaporítja a „dolgos szegények" tömegét, azaz a bérmunkások tömegét, akik kénytelenek munkaerejüket a növekvő tőke növekvő értékesítési erejévé változtatni és éppen ezáltal megörökíteni függőségi viszonyukat saját, a tőkésben megszemélyesített termékeiktől. Erre a függőségi viszonyra vonatkozólag Sir F. M. Eden „A szegények helyzete, avagy Anglia dolgozó osztályainak története" című munkájában megjegyzi: „A mi égövünk a szükségletek kielégítésére munkát követel, és ezért legalább a társadalom egy részének fáradhatatlanul dolgoznia kell ... Egyesek, akik nem dolgoznak, mégis rendelkeznek a szorgalom termékeivel. Ezt azonban e tulajdonosok csak a civilizációnak és a rendnek köszönhetik; merőben a polgári intézmények teremtményei ők.[73*] Hiszen ezek az intézmények elismerték, hogy a munka gyümölcseit másképp is el lehet sajátítani, mint munkával. A független vagyonnal rendelkező emberek vagyonukat szinte kizárólag mások munkájának köszönhetik, nem pedig saját képességüknek, amely semmivel sem jobb, mint a többieké; nem a föld és a pénz birtoklása, hanem a munka feletti parancsnoklás (the command of labour) az, ami a gazdagokat a szegényektől megkülönbözteti ... Ami a szegényhez illik, az nem megvetett vagy szolgai helyzet, hanem kényelmes és liberális függőségi viszony (a state of easy and liberal dependence), a tulajdonnal rendelkező emberekhez pedig az illik, hogy elegendő befolyásuk és tekintélyük legyen azok felett, akik értük dolgoznak ... Az ilyen függőségi viszony, mint azt mindenki tudja, aki az emberi természetet ismeri, maguknak a munkásoknak a kényelmére szükséges."[74*] Sir F. M. Eden, mellékesen megjegyezve, Adam Smith egyetlen olyan tanítványa, aki a XVIII. század folyamán valami jelentékenyet alkotott.[75*]

328. old. — „Mértékletes élet és állandó munka — ez az út a szegények számára az anyagi boldogsághoz" (amin a lehető leghosszabb munkanapot és a lehető legkevesebb létfenntartási eszközt érti), „és az állam számára" (ti. a földtulajdonosok, tőkések és ezek politikai méltóságai és ügynökei számára) „a gazdagsághoz." („An Essay on Trade and Commerce", London 1770, 54. old.)

[73*] Edennek meg kellett volna kérdeznie, hogy vajon kinek a teremtményei hát „a polgári intézmények"? A jogi illúzió álláspontjáról nem a törvényt tekinti az anyagi termelési viszonyok termékének, hanem fordítva, a termelési viszonyokat a törvény termékének. Linguet a Montesquieu illuzórikus „Esprit des lois"-ját [A törvények szelleme] megdöntötte ezzel az egy szóval: „L'esprit des lois, c'est la propriété."[131]

[74*] *Eden*: The State of the Poor [A szegények helyzete], I. köt., 1. könyv, I. fej. 1—2. old. és Előszó XX. old.

[75*] Ha az olvasó Malthusra emlékeztetne, akinek „Essay on Population"-ja 1798-ban jelent meg, akkor én arra emlékeztetem, hogy ez az írás első formájában nem más, mint iskolásan felületes és paposan fellengős plágium Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace stb. műveiből, és egyetlenegy önálló tételt sem tartalmaz. Az a nagy feltűnés, amelyet e röpirat keltett, csupán pártérdekekből fakadt. A francia forradalom a brit királyságban szenvedélyes védelmezőkre talált; a „népesedési elvet", amelyet a XVIII. században

Az eddig feltételezett, a munkások számára legkedvezőbb felhalmozási feltételek között a tőkétől való függőségi viszonyuk elviselhető, vagy Eden szavaival élve „kényelmes és liberális" formákat ölt. A tőke növekedésével ez a viszony nem intenzívebbé, hanem csak extenzívebbé lesz, azaz a tőke kizsákmányolási és uralmi területe csak saját méreteivel és alattvalóinak számával együtt nő. Saját növekvő — és növekvő mértékben pótlólagos tőkévé változtatott — többlettermékükből nagyobb rész áramlik vissza a munkásokhoz fizetési eszközök formájában, úgyhogy élvezeteik körét kibővíthetik, jobban elláthatják ruházati, bútor stb fogyasztási alapjukat és kisebb pénz-

tokról tokra dolgoztak ki, majd egy nagy társadalmi válság közepette sippal dobbal Condorcet és mások tanainak biztos ellenmérgévé nyilvánították, az angol oligarchia ujjongva köszöntötte, mint az emberi továbbfejlődésre irányuló vágyak nagy kioltóját Malthus, aki nagyon csodálkozott sikerén, ezután hozzálátott, hogy a régi sémát megtömje feluletesen összeszedett anyaggal és új, de nem Malthus által felfedezett, hanem általa csak birtokba vett dolgokat tegyen hozzá — Mellékesen megjegyezve. Bár Malthus az angol Magas Egyház papja, mégis letette a nőtlenség szerzetesi fogadalmát Ez ugyanis egyik feltétele a cambridge-i protestáns egyetem fellowshipjának [tagságának] „Nem engedjük meg, hogy a kollégiumok tagjai nősek legyenek, hanem mihelyt valaki megnősül, megszűnik a kollégium tagja lenni" („Reports of Cambridge University Commission", 172 old.) Ez a körülmény előnyösen megkülönbözteti Malthust a többi protestáns paptól, akik a papi nőtlenség katolikus parancsát önmagukról lerázták és a „szaporodjatok és sokasodjatok"[132] parancsot olymértékben vindikáltak sajátos bibliai küldetésuknek, hogy mindenütt valósággal illetlen fokban járulnak hozzá a népesség szaporításához, miközben ugyanakkor a munkásoknak a „népesedési elvet" prédikáljak. Jellemző, hogy a közgazdaságtanba átültetett bunbecsést, Ádám almáját, az „égető vágyat", „az akadályokat, amelyek Cupido nyilait igyekeznek tompítani", ahogy Townsend tiszteletes vidáman mondja — ezt a kényes pontot a protestáns teológia vagy méginkább a protestáns egyház urai monopolizálták és monopolizálják most is Ortes velencei szerzetest, egy eredeti és szellemes írót kiveve, a népesedéstanítók legtöbbje protestáns pap Így Bruckner: „Théorie du système animal" [Az állatok rendszerének elmélete], Leyden 1767, amely az egész modern népesedési elméletet kimerítően tartalmazza és amelyhez Quesnaynek és tanítványának, az idősebb Mirabeaunak ugyanerről a témáról folytatott múló veszekedése adta az eszmét, aztán Wallace tiszteletes, Townsend tiszteletes, Malthus tiszteletes és tanítványa, az izig-vérig pap Th. Chalmers, hogy kisebb papi firkászokról in this line [ezen a téren] ne is beszéljunk Eredetileg a politikai gazdaságtant filozófusok művelték, mint Hobbes, Locke, Hume, üzletemberek és államférfiak, mint Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, és — főleg elméletileg és a legnagyobb sikerrel — orvosok, mint Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Még a XVIII század közepén Tucker tiszteletes úr, korának jelentős közgazdasza, mentegetődzik amiatt, hogy a mammonnal foglalkozik. Később, mégpedig a „népesedési elvvel", utott a protestáns papok órája Mintha csak megsejtette volna ezt a kontárkodast, Petty, aki a népesedést a gazdagság bázisaként kezeli és Adam Smithhez hasonlóan a papok eskudt ellensége, ezt mondja: „A vallás akkor virágzik a legjobban, amikor a papokat a leginkább sanyargatják, mint ahogy a jog ott virágzik a legjobban, ahol az ügyvédek éhen halnak" Ezért azt tanácsolja a protestáns papoknak, hogy ha már nem akarják követni Pál apostolt és testuket a nőtlenség által „elölni", akkor „legalább ne nemzzenek több papot (not to breed more Churchmen), mint amennyit a meglevő egyházi javadalmak (benefices) fel tudnak szívni, azaz, ha Angliában és Walesben csak 12 000

tartalékalapot képezhetnek. De ahogyan jobb ruházat, élelem, bánásmód és nagyobb peculium[113] nem szünteti meg a rabszolga függőségi viszonyát és kizsákmányolását, ugyanúgy a bérmunkásét sem. Ha a munka ára a tőke felhalmozása következtében emelkedik, ez valójában csak annyit jelent, hogy az aranyláncnak, amelyet a bérmunkás önmagának már megkovácsolt, olyan a hossza és a súlya, hogy lazábbra lehet engedni. Az e tárgyról folytatott viták-ban többnyire a legfontosabbat nem vették észre, ti. a tőkés termelés differentia specificáját [sajátos különbségét]. Itt a munkaerőt nem azért vásárolják, hogy szolgálatával vagy termékével a vevő személyes szükségleteit elégítse ki. A vevő célja tőkéjének értékesítése, olyan áruk termelése, amelyek több munkát tartalmaznak, mint amennyiért ő fizet, tehát olyan értékrészt tartalmaznak,

javadalom van, akkor nem bölcs dolog 24 000 papot nemzeni (it will not be safe to breed 24 000 ministers), mert a 12 000 ellátatlan mindig arra fog törekedni, hogy megélhetéshez jusson, és hogyan tehetnék ezt könnyebben, mint hogyha a nép közé mennek és elhitetik vele, hogy a 12 000 javadalmas pap megmérgezi a lelkeket, kiéhezteti e lelkeket és rossz utat mutat nekik az ég felé". (*Petty*: „A Treatise of Taxes and Contributions" [Értekezés az adókról és illetékekről], London 1667, 57. old.) Adam Smith állásfoglalását a korabeli protestáns papsághoz a következő jellemzi. „A letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians" [Levél Adam Smith jogi doktornak, barátja, David Hume életéről, haláláról és filozófiájáról. Írta valaki azok közül, akiket kereszténynek neveznek], IV. kiad., Oxford 1784, című írásában dr. Horne, a Magas Egyház norwichi püspöke megleckézteti Adam Smitht azért, mert Strahan úrhoz intézett nyílt levelében „bebalzsamozza az ő David barátját" (ti. Hume-ot), mert elbeszéli a közönségnek, hogy „Hume a halálos ágyán Lukianosszal és whisttel szórakozott", sőt elég szemtelen volt, hogy azt írja: „Hume-ról mindig, mind életében, mind halála után azt tartottam, hogy olyan közel áll a tökéletesen bölcs és erényes férfi ideáljához, amennyire azt az emberi természet gyengesége csak megengedi." A püspök megbotránkozva így kiált fel: „Helyes-e Öntől, Uram, hogy tökéletesen bölcsnek és erényesnek tünteti fel egy olyan ember jellemét és életvitelét, aki gyógyíthatatlan ellenszenvvel viseltetett minden iránt, amit vallásnak hívnak, és aki minden idegszálát megfeszítette, hogy amennyire tőle függ, a vallásnak még a nevét is kitörölje az emberek emlékezetéből?" (I. m. 8. old.) „De ne hagyjátok magatokat elbátortalanítani, igazság kedvelői, az ateizmus rövid életű." (17. old.) Adam Smith „olyan förtelmesen elvetemült (the atrocious wickedness), hogy az ateizmust országszerte terjeszti" (ti. „Theory of Moral Sentiments" [Az erkölcsi érzések elmélete] című munkájával). „... Ismerjük a fortélyait, Doktor Úr! Jól kigondolta, de ezúttal gazda nélkül csinálja a számadást. David Hume úr példáján azt akarja elhitetni, hogy az ateizmus az egyetlen szíverősítő (cordial) a levert kedélynek és a halálfélelem egyetlen ellenmérge... Nevessen csak Babilon romjain és kívánjon csak szerencsét a megátalkodott gonosz fáraónak!" (I. m. 21—22. old.) A. Smith halála után egy ortodox gondolkodású kollégiumi hallgatója ezeket írja: „Hume iránti barátsága ... megakadályozta Smitht abban, hogy keresztény legyen ... Hume-nak puszta szavára elhitt mindent. Ha Hume azt mondta volna neki, hogy a hold egy zöld sajt, elhitte volna. Ezért azt is elhitte neki, hogy nincs Isten és nincsenek csodák ... Politikai elveiben a republikanizmust sürolta." („The Bee" [A méh], írta James Anderson, 18. köt., Edinburgh 1791—93, III. köt. 166., 165. old.) Th. Chalmers tiszteletes azzal gyanúsítja Adam Smitht, hogy merő rosszindulatból a „nem-termelő munkás" kategóriáját külön a protestáns papok számára találta ki, holott áldásos munkát végeznek az Úr szőlejében.

amely neki semmibe sem kerül és az áruk eladása révén mégis realizálódik. Értéktöbblet termelése vagyis többletcsinálás — ez ennek a termelési módnak abszolút törvénye. A munkaerőt csak annyiban lehet eladni, amennyiben a termelési eszközöket mint tőkét fenntartja, saját értékét mint tőkét újratermeli és meg nem fizetett munkában pótlólagos tőke forrását szolgáltatja.[76*] A munkaerő eladásának feltételei tehát, akár kedvezőbbek, akár kedvezőtlenebbek a munkás számára, magukban foglalják állandó újraeladásának szükségességét és a gazdagságnak tőkeként történő állandó bővülő újratermelését. A munkabér, mint láttuk, természeténél fogva feltételezi, hogy a munkás mindig szolgáltat bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát. Teljesen eltekintve attól, hogy a munkabér emelkedése együtt járhat a munka árának süllyedésével stb., növekedése a legjobb esetben is csak azt jelentheti, hogy mennyiségileg csökken az a meg nem fizetett munka, amelyet a munkásnak végeznie kell. Ez a csökkenés sohasem érheti el azt a pontot, amelyen magát a rendszert veszélyeztetné. Eltekintve a munkabér rátája körüli erőszakos összecsapásoktól — és már Adam Smith megmutatta, hogy nagyjában és egészében az ilyen összecsapásban a mester mindig mester marad —, a munka árának a tőke felhalmozásából eredő emelkedése a következő alternatívát feltételezi.

Vagy tovább emelkedik a munka ára, mert növekedése a felhalmozás előrehaladását nem zavarja; ebben nincsen semmi csodálatos, mert, mondja A. Smith, „még a profit süllyedése esetén is a tőkék gyarapodnak; sőt gyorsabban nőnek, mint azelőtt ... A nagy tőke még kisebb profit mellett is általában gyorsabban nő, mint a kis tőke nagy profit mellett. (I. m. [francia ford.] I. 189. old.) Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a meg nem fizetett munka csökkenése a tőke uralmának kiterjedését semmiképpen sem akadályozza. — Vagy pedig, és ez az alternatíva másik oldala, a felhalmozás a munka emelkedő ára következtében elernyed, mert a nyereség ösztökéje eltompul. A felhalmozás csökken. De csökkenésével eltűnik csökkenésének oka, ti. a tőke és a kizsákmányolható munkaerő közti aránytalanság. A tőkés termelési folyamat mechanizmusa tehát önmaga küszöböli ki az akadályokat, amelyeket átmenetileg teremt. A munka ára ismét a tőke értékesítési szükségleteinek megfelelő színvonalra esik, akár alacsonyabb, akár magasabb ez most annál a színvonalnál, amely a bérnövekedés beállta előtt normálisnak számított, akár egyenlő vele. Látjuk: az első esetben nem a munkaerő vagyis a munkásnépesség abszolút

[76*] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Az ipari és a mezőgazdasági munkások foglalkoztatásának a határa azonban ugyanaz: ti. az a lehetőség a vállalkozó számára, hogy munkájuk termékéből profitra tegyen szert. Ha a munkabér rátája olyan magasra emelkedik, hogy a mester nyeresége az átlagprofit alá süllyed, akkor nem foglalkoztatja tovább a munkásokat, vagy csak azzal a feltétellel foglalkoztatja őket, hogy beleegyeznek a munkabér csökkentésébe." (*John Wade*: „History of the Middle and Working Classes", 240. old.)

vagy aránylagos gyarapodásának csökkenése teszi a tőkét fölös mennyiségűvé, hanem fordítva, a tőke növekedése teszi a kizsákmányolható munkaerőt elégtelenné. A második esetben nem a munkaerő vagyis a munkásnépesség abszolút vagy aránylagos gyarapodásának növekedése teszi a tőkét elégtelenné, hanem fordítva, a tőke csökkenése teszi a kizsákmányolható munkaerőt, vagyis helyesebben annak árát fölös mennyiségűvé. A tőke felhalmozásának ezek az abszolút mozgásai tükröződnek vissza a kizsákmányolható munkaerő tömegének relatív mozgásaiként, és ezért az a látszat, mintha az utóbbinak saját mozgása okozná őket. Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva. Így fejeződik ki az ipari ciklus válság-szakaszában az áruárak általános esése a pénz viszonylagos értékének emelkedéseként, és a virágzás szakaszában az áruárak általános emelkedése a pénz viszonylagos értékének eséseként. Az úgynevezett currency-iskola[131] ebből arra következtet, hogy magas árak esetén túlságosan sok, alacsony árak esetén pedig túlságosan kevés pénz van forgalomban. Tudatlanságában és a tények teljes félreismerésében[77*] méltó társakra talál azokban a közgazdászokban, akik a felhalmozásnak ezeket a jelenségeit arra magyarázzák, hogy az egyik esetben túlságosan kevés, a másik esetben túlságosan sok bérmunkás létezik.

A tőkés termelés törvénye, amelyen az állítólagos „természetes népesedési törvény" alapul, egyszerűen erre lyukad ki: a tőke, a felhalmozás és a bérráta közti viszony nem egyéb, mint a meg nem fizetett, tőkévé átváltoztatott munka és a pótlólagos tőke mozgásához szükséges pótlólagos munka közti viszony. Ez tehát semmiképpen sem két egymástól független nagyságnak — egyrészt a tőke nagyságának, másrészt a munkásnépesség számának — a viszonya, hanem végső soron csak egy és ugyanazon munkásnépesség meg nem fizetett és megfizetett munkája közti viszony. Ha a munkásosztály által szolgáltatott és a tőkésosztály által felhalmozott meg nem fizetett munka mennyisége elég gyorsan nő ahhoz, hogy csak a megfizetett munka rendkívüli szaporulata révén változhasson tőkévé, akkor a bér emelkedik és, minden egyebet azonosnak véve, a meg nem fizetett munka aránylag csökken. Mihelyt azonban ez a csökkenés eléri azt a pontot, amelyen a tőkét tápláló többletmunkát nem kínálják többé normális mennyiségben, ellenhatás következik be: a jövedelemnek kisebb részét tőkésítik, a felhalmozás megbénul és a bérek felfelé irányuló mozgása ellenlökést kap. A munka árának emelkedése tehát továbbra is olyan határok közé van szorítva, amelyek nemcsak hogy érintetlenül hagyják a tőkés rendszer alapzatát, hanem növekvő szinten való újratermelését is biztosítják. A tőkés felhalmozás természeti törvénnyé misztifikált törvénye tehát valójában

[77*] Vö. *Karl Marx*: „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 165. skk. old. [Marx és Engels Művei. 13. köt. 143—145. old.]

csak azt fejezi ki, hogy a tőkés felhalmozás természete kizárja a munka kizsákmányolási fokának minden olyan csökkenését vagy a munka árának minden olyan emelkedését, amely a tőkeviszony állandó újratermelését, mégpedig állandóan bővülő szinten való újratermelését komolyan veszélyeztethetné. Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek értékesítési szükségleteiért, nem pedig fordítva, a tárgyi gazdagság a munkás fejlődési szükségleteiért. Ahogy a vallásban saját fejének szüleménye uralkodik az ember felett, úgy a tőkés termelésben saját kezének készítménye uralkodik rajta.[77a*]

2. A változó tőkerész viszonylagos csökkenése a felhalmozás és az azt kísérő koncentráció folyamán

Maguk a közgazdászok szerint a bérek emelkedését nem a társadalmi gazdagság meglevő terjedelme és nem is a már megszerzett tőke nagysága idézi elő, hanem csakis a felhalmozás folytonos növekedése és e növekedés sebességének foka. (*A. Smith*, I. könyv VIII. fej.) Eddig ennek a folyamatnak csak egy különös szakaszát vettük szemügyre, azt, amelyben a tőke növekedése a tőke változatlan technikai összetétele mellett megy végbe. De a folyamat túlhalad ezen a szakaszon.

Ha a tőkés rendszer általános alapzata már adva van, a felhalmozás folyamán mindig bekövetkezik egy olyan pont, amelyen a társadalmi munka termelékenységének fejlődése a felhalmozás leghatalmasabb emeltyűjévé válik. „Ugyannak az oknak", mondja A. Smith, „amely emeli a munkabért, a tőke növekedésének, az a tendenciája, hogy növelje a munka termelőerőit és kisebb mennyiségű munkával nagyobb mennyiségű művet termeltessen."[135]

Eltekintve a természeti feltételektől, mint a talaj termékenysége stb., és a független és egymástól elszigetelten dolgozó termelők ügyességétől, amely azonban inkább minőségileg, a készítmény jóságában, semmint mennyiségileg, annak tömegében nyilvánul meg, a munka társadalmi termelékenységének foka azoknak a termelési eszközöknek viszonylagos nagyságában fejeződik ki, amelyeket egy munkás adott idő alatt, munkaerejének ugyanakkora megfeszítésével termékké változtat. A termelési eszközök tömege, amelyekkel

[77a*] „Ha azonban visszatérünk első vizsgálatunkra, ahol bebizonyítottuk ... hogy maga a tőke csupán emberi munka eredménye ... akkor teljesen érthetetlennek tűnik, hogy az ember saját termékének — a tőkének — uralma alá kerülhessen és hogy ennek alá legyen rendelve; s minthogy a valóságban mégis tagadhatatlanul így áll a dolog, akaratlanul is felmerül a kérdés: hogyan válhatott a munkás a tőke urából — mint annak alkotója — a tőke rabszolgájává?" (*Von Thünen*: „Der isolierte Staat" [Az elszigetelt állam], 2. rész, 2. szakasz, Rostock 1863, 5—6. old.) Thünen érdeme, hogy a kérdést feltette. Válasza egyszerűen gyerekes.

funkcióját végzi, munkája termelékenységével együtt nő. Ezek a termelési eszközök itt kettős szerepet játszanak. Egy részüknek növekedése következménye a munka növekvő termelékenységének, más részüké feltétele annak. Például a munka manufaktúraszerű megosztásával és a gépi berendezés alkalmazásával ugyanazon idő alatt több nyersanyagot dolgoznak fel, tehát a nyers- és segédanyagoknak nagyobb tömege kerül bele a munkafolyamatba. Ez következménye a munka növekvő termelékenységének. Másrészt az alkalmazott gépi berendezés, igavonó állatok, ásványi trágya, alagcsövek stb. tömege feltétele a munka növekvő termelékenységének. Ugyanez a helyzet az építményekben, óriáskohókban, szállítóeszközökben stb. koncentrált termelési eszközök tömegével is. De akár feltétel, akár következmény, a termelési eszközöknek a beléjük kebelezett munkaerőhöz képest növekvő nagysága a munka növekvő termelékenységét fejezi ki.[136] Az utóbbinak a növekedése tehát abban jelenik meg, hogy a munka tömege a termelési eszközök általa mozgásba hozott tömegéhez képest csökken, vagyis hogy a munkafolyamat szubjektív tényezője objektív tényezőihez képest kisebbedik.

A tőke technikai összetételének ez a megváltozása, a termelési eszközök tömegének növekedése a beléjük életet lehelő munkaerő tömegéhez képest, visszatükröződik a tőke értékösszetételében, abban, hogy a tőkeérték állandó alkotórésze a változó alkotórész rovására megnövekszik. Ha például egy tőkéből, százalékosan számítva, eredetileg 50%-ot költenek termelési eszközökre és 50%-ot munkaerőre, később, a munka termelékenységi fokának fejlődésével, 80%-ot költenek termelési eszközökre és 20%-ot munkaerőre stb. Ezt a törvényt, hogy az állandó tőkerész a változóhoz képest fokozatosan növekszik, lépten-nyomon igazolja (ahogy már fentebb kifejtettük) az áruárak összehasonlító elemzése, akár egyetlen nemzet különböző gazdasági korszakait hasonlítjuk össze, akár különböző nemzeteket ugyanabban a korszakban. Annak az árelemnek a viszonylagos nagysága, amely csak az elfogyasztott termelési eszközök értékét vagyis az állandó tőkerészt képviseli, egyenes arányban lesz a felhalmozás előrehaladásával, a másik, a munkát megfizető vagyis a változó tőkerészt képviselő árelem viszonylagos nagysága pedig általában fordított arányban áll majd vele.

A változó tőkerész csökkenése az állandóhoz képest, vagyis a tőkeérték megváltozott összetétele azonban csak megközelítően mutatja meg a tőke anyagi alkotórészeinek összetételében végbement változást. Ha például manapság a fonodába fektetett tőkeérték $^7/_8$-a állandó és $^1/_8$-a változó, míg a XVIII. század elején $^1/_2$-e volt állandó és $^1/_2$-e változó, akkor ezzel szemben meghatározott mennyiségű fonómunka manapság sok százszor akkora tömegű nyersanyagot, munkaeszközt stb. fogyaszt el termelő módon, mint a XVIII. század elején. Az ok egyszerűen az, hogy a munka növekvő termelékenységével az általa elhasznált termelési eszközöknek nemcsak hogy a terjedelme növek-

szik, hanem értékük terjedelmükhöz képest süllyed. Értékük tehát abszolúte emelkedik, de nem arányosan terjedelmükkel. Az állandó és a változó tőke közti különbség növekedése ezért sokkal kisebb, mint a termelési eszközök tömege és a munkaerők tömege közti különbségé, amelyekre az állandó, illetve a változó tőkét átváltják. Az előbbi különbség az utóbbival együtt nő, de csekélyebb mértékben.

Egyébként, ha a felhalmozás előrehaladása csökkenti is a változó tőkerész relatív nagyságát, ezzel semmiképpen sem zárja ki abszolút nagyságának növekedését. Tegyük fel, hogy egy tőkeérték kezdetben 50% állandó és 50% változó tőkére, később 80% állandó és 20% változó tőkére hasad. Ha közben az eredeti tőke, mondjuk 6000 font sterling, 18 000 font sterlingre nőtt, akkor változó alkotórésze is $^1/_5$-del növekedett. 3000 font sterling volt, most pedig 3600 font sterling. Ahol azonban korábban 20%-os tőkeszaporulat elegendő lett volna ahhoz, hogy a munka iránti keresletet 20%-kal növelje, ott ehhez most az eredeti tőke megháromszorozására van szükség.

A negyedik szakaszban megmutattuk, hogy a munka társadalmi termelőerejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, hogy csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni, a termelési eszközöket tömeges koncentrációjuk révén gazdaságosabbá tenni, már anyagilag is csak közösen alkalmazható munkaeszközöket, például a gépi berendezés rendszerét stb. életre hívni, hatalmas természeti erőket a termelés szolgálatába kényszeríteni és a termelési folyamatot a tudomány technológiai alkalmazásává változtatni. Az árutermelés alapzatán, amelyben a termelési eszköz magánszemélyek tulajdona, amelyben ezért a kétkezi munkás vagy elszigetelten és önállóan árukat termel, vagy munkaerejét adja el mint árut, mert nem rendelkezik az önálló üzemhez szükséges eszközökkel, ez a feltétel csak az egyéni tőkék növekedése révén válik valósággá, vagyis abban a mértékben, amelyben a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkések magántulajdonává változtatják. Az árutermelés talaja a nagybani termelést csak tőkés formában hordozhatja. Ennélfogva a tőkének egyéni árutermelők kezében való bizonyos felhalmozása előfeltétele a sajátosan tőkés termelési módnak. A kézművességből a tőkés üzemre való átmenetnél ezért ezt fel kellett tételeznünk. Nevezhetjük ezt az eredeti felhalmozásnak, mert nem történelmi eredménye, hanem történelmi alapzata a sajátosan tőkés termelésnek. Hogy maga ez az eredeti felhalmozás hogyan keletkezik, azt itt még nem kell megvizsgálnunk. Elég annyi, hogy ez a kiindulópont. De a munka társadalmi termelőerejének emelésére irányuló valamennyi módszer, amely ezen az alapzaton fejlődik ki, egyúttal módszer arra, hogy fokozottabb mértékben termeljenek értéktöbbletet illetve többletterméket, amely viszont a felhalmozás alkotóeleme. Ezek tehát egyúttal módszerek tőkének tőkével való termelésére, vagyis a tőke gyorsított felhalmozásának módszerei. Az értéktöbblet tőkévé való folyamatos vissza-

változtatása mint a termelési folyamatba bekerülő tőke nagyságának növekedése jelenik meg. Ez a maga részéről alapzata lesz a termelés bővített szintjének, az ezt kísérő, a munka termelőerejének növelésére irányuló módszereknek, valamint az értéktöbblet gyorsított termelésének. Ha tehát a tőkefelhalmozás bizonyos foka a sajátosan tőkés termelési mód feltételeként jelenik meg, e termelési mód visszahat és a tőke felhalmozásának gyorsulását idézi elő. A tőke felhalmozásával kifejlődik ezért a sajátosan tőkés termelési mód, és a sajátosan tőkés termelési móddal a tőke felhalmozása. Ez a két gazdasági tényező idézi elő — az egymásnak kölcsönösen adott lökés összetett arányában — a tőke technikai összetételének azt a megváltozását, amely által a változó alkotórész az állandóhoz képest mind kisebb és kisebb lesz.

Minden egyéni tőke termelési eszközök nagyobb vagy kisebb koncentrációja és ennek megfelelő parancsnoklás nagyobb vagy kisebb munkássereg fölött. Minden felhalmozás újabb felhalmozás eszköze lesz. A felhalmozás a tőkeként funkcionáló gazdagság tömegének gyarapításával kiszélesíti a tőke egyéni tőkések kezében való koncentrációját, és ilymódon a nagybani termelés és a sajátosan tőkés termelési módszerek alapzatát. A társadalmi tőke növekedése sok egyéni tőke növekedése formájában megy végbe. Ha minden egyéb körülményt változatlannak tételezünk fel, akkor az egyéni tőkék — és velük a termelési eszközök koncentrációja — abban az arányban nőnek, amelyben a társadalmi össztőke hányadait alkotják. Egyidejűleg oldalhajtások válnak le az eredeti tőkékről és mint új önálló tőkék funkcionálnak. Nagy szerepet játszik ebben többek között a vagyon megosztása a tőkés családokban. Ezért a tőke felhalmozásával többé vagy kevésbé nő a tőkések száma is. A koncentrációnak ezt a fajtáját, amely közvetlenül a felhalmozáson nyugszik, illetve helyesebben vele azonos, két körülmény jellemzi. Először: a társadalmi termelési eszközöknek egyéni tőkések kezében való növekvő koncentrációját — egyébként változatlan körülmények között — korlátozza a társadalmi gazdagság növekedésének foka. Másodszor: a társadalmi tőkének egy-egy különös termelési területen lakozó része sok tőkés között oszlik el, akik mint független és konkurráló árutermelők állnak szemben egymással. A felhalmozás és az azt kísérő koncentráció tehát nemcsak hogy sok pontra forgácsolódik szét, hanem a funkcionáló tőkék növekedését új tőkék képződése és régiek széthasadása keresztezi. Ha tehát a felhalmozás egyrészt úgy jelentkezik, mint a termelési eszközöknek és a munka feletti parancsnoklásnak a növekvő koncentrációja, másrészt mint sok egyéni tőkének egymástól való taszítása.

A társadalmi össztőkének ezzel a sok egyéni tőkére való szétforgácsolódásával illetve töredékeinek kölcsönös taszításával szemben ellenhatást fejt ki vonzásuk. Ez már nem a termelési eszközöknek és a munka feletti parancsnoklásnak egyszerű, a felhalmozással azonos koncentrációja többé. Ez már kialakult tőkék koncentrációja, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés

által való kisajátítása, sok kisebb tőkének kevésszámú nagyobb tőkévé való átváltoztatása. Ez a folyamat az elsőtől abban különbözik, hogy a már meglevő és funkcionáló tőkék megváltozott elosztását tételezi csak fel, tehát játékterét a társadalmi gazdagság abszolút növekedése vagyis a felhalmozás abszolút határai nem korlátozzák. A tőke itt egy kézben nagy tömeggé dagad, mert amott sok kézben elvész. Ez a tulajdonképpeni centralizáció, eltérően a felhalmozástól és a koncentrációtól.

A tőkék e centralizációjának vagyis a tőke tőke által való vonzásának törvényeit itt nem fejthetjük ki. Elegendő lesz a tények rövid jelzése. A konkurrencia-harcot az áruk olcsóbbításával vívják. Az áruk olcsósága caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] a munka termelékenységétől függ, ez viszont a termelés méreteitől. Ezért a nagyobb tőkék legyőzik a kisebbeket. Emlékszünk továbbá, hogy a tőkés termelési mód fejlődésével növekszik a minimális terjedelme annak az egyéni tőkének, amely szükséges ahhoz, hogy egy ipart annak normális feltételei között lehessen űzni. A kisebb tőkék ezért a termelés olyan területeire tódulnak, amelyeket a nagyipar még csak szórványosan vagy tökéletlenül kerített hatalmába. Itt a konkurrencia a versengő tőkék számával egyenes és nagyságukkal fordított arányban tombol. Mindig sok kisebb tőkés pusztulásával végződik, akiknek tőkéje részint a győző kezére kerül, részint elpusztul. Ettől eltekintve a tőkés termeléssel együtt létrejön egy egészen új hatalom, a hitelügy, amely kezdetben lopva, mint a felhalmozás szerény segítője oson be, láthatatlan szálakkal egyéni vagy társult tőkések kezébe vonja a társadalom felületén nagyobb vagy kisebb tömegekben szétforgácsolt pénzeszközöket, de csakhamar a konkurrencia-harc új és félelmetes fegyverévé lesz és végül a tőkék centralizálására szolgáló óriási társadalmi mechanizmussá változik át.

Ugyanabban a mértékben, mint a tőkés termelés és felhalmozás, fejlődik a konkurrencia és a hitel, a centralizáció két leghatalmasabb emeltyűje. Emellett a felhalmozás előrehaladása gyarapítja a centralizálható anyagot, azaz az egyes tőkéket, miközben a tőkés termelés terjeszkedése megteremti az egyik oldalon a társadalmi szükségletét, a másik oldalon a technikai eszközeit azoknak a hatalmas ipari vállalkozásoknak, amelyeknek keresztülvitele a tőke előzetes centralizációját követeli meg. Manapság tehát az egyes tőkék kölcsönös vonzóereje és a centralizációra irányuló tendencia erősebb, mint valaha. De ha a centralizáló mozgás viszonylagos kiterjedését és energiáját bizonyos fokig meghatározza is a tőkés gazdagság már elért nagysága és a gazdasági mechanizmus fölénye, mégis a centralizáció előrehaladása semmiképpen sem függ a társadalmi tőke nagyságának pozitív növekedésétől. És sajátosan ez különbözteti meg a centralizációt a koncentrációtól, amely csak más kifejezés a bővített újratermelésre. A centralizáció bekövetkezhet már meglevő tőkéknek pusztán megváltozott elosztása révén, a társadalmi tőke alkotórészei mennyiségi cso-

portosulásának egyszerű megváltozása révén. A tőke itt egy kézben hatalmas tömeggé nőhet, mert amott sok egyes kézből kivették. Egy adott termelési ágban a centralizáció akkor érné el végső határát, ha az összes ott befektetett tőkék egyetlen tőkévé olvadnának össze.[77b*] Egy adott társadalomban ezt a határt csak abban a pillanatban érnék el, amikor az egész társadalmi tőke egyetlen tőkés vagy egyetlen tőkés társaság kezében egyesülne.

A centralizáció kiegészíti a felhalmozás művét, azáltal hogy lehetővé teszi az ipari tőkéseknek, hogy műveleteik méreteit kibővítsék. Mármost akár a felhalmozásnak, akár a centralizációnak a következménye ez az utóbbi eredmény; akár a bekebelezés erőszakos útján megy végbe a centralizáció — amikor bizonyos tőkék oly erős gravitációs centrumokká válnak mások számára, hogy ezek egyéni kohézióját megtörik és azután a szétvált töredékeket magukhoz vonzzák —, akár részvénytársaságok alakításának simább eljárása útján történik egy sereg már kialakult illetve alakulóban levő tőke összeolvasztása — a gazdasági hatás ugyanaz. Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejlesztésének, azaz annak, hogy elszigetelt és szokásszerűen űzött termelési folyamatokat mindinkább társadalmilag kombinált és tudományosan elrendezett termelési folyamatokká változtassanak át.

Világos azonban, hogy a felhalmozás — a tőke fokozatos szaporítása a kör formájából spirális mozgásba átmenő újratermelés útján — igen lassú eljárás a centralizációhoz képest, amelynek a társadalmi tőke alkotórészeinek mennyiségi csoportosulását kell csupán megváltoztatnia. A világ még ma is vasutak nélkül volna, ha addig kellett volna várnia, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkéket akkorára növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével. A centralizáció viszont, a részvénytársaságok révén, máról holnapra végbevitte ezt. S miközben a centralizáció ilymódon fokozza és meggyorsítja a felhalmozás hatását, egyúttal bővíti és meggyorsítja a tőke technikai összetételének forradalmi átalakulásait is, amelyek a változó tőkerész rovására az állandót gyarapítják és ezzel a munka iránti keresletet relatíve csökkentik.

A centralizáció révén máról holnapra összeolvasztott tőketömegek éppúgy újratermelődnek és gyarapodnak, mint a többiek, csak gyorsabban, és ezzel a társadalmi felhalmozás új hatalmas emeltyűivé válnak. Ha tehát a társadalmi felhalmozás előrehaladásáról beszélnek, akkor ebbe — manapság — hallgatólagosan a centralizáció hatásait is beleértik.

A normális felhalmozás során képződött pótlólagos tőkék (lásd XXII. fej. 1.) kiváltképpen új találmányok és felfedezések, egyáltalában ipari tökéletesítések

[77b*] (A 4. kiadáshoz. A legújabb angol és amerikai „trösztök" már erre a célra törekszenek, azáltal hogy megkísérlik egy iparágnak legalábbis az összes nagyüzemeit egyetlen nagy részvénytársasággá egyesíteni, amely gyakorlatilag monopóliummal rendelkezik. — *F. E.*)

kiaknázásának eszközéül szolgálnak. De idővel a régi tőke is elérkezik ahhoz a pillanathoz, amikor tetőtől talpig megújhodik, régi bőrét leveti és ugyancsak tökéletesedett technikai alakban születik újjá, amelyben kisebb tömegű munka elegendő ahhoz, hogy nagyobb tömegű gépi berendezést és nyersanyagot hozzon mozgásba. A munka iránti keresletnek ebből szükségszerűen következő abszolút csökkenése természetesen annál nagyobb lesz, minél inkább halmozódtak már fel tömegekké a centralizáló mozgás következtében azok a tőkék, amelyek ezen a megújulási folyamaton átmennek.

Egyrészt tehát a felhalmozás előrehaladásával képződött pótlólagos tőke, nagyságához viszonyítva, egyre kevesebb munkást vonz magához. Másrészt a periodikusan új összetételben újratermelt régi tőke egyre több olyan munkást taszít el, akiket korábban foglalkoztatott.

3. Viszonylagos túlnépesség illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése

A tőke felhalmozása, amely eredetileg csak mint a tőke mennyiségi bővülése jelent meg, mint láttuk, összetételének folytonos minőségi változásában, állandó alkotórészének a változó rovására történő folytonos növekedésében megy végbe.[77c*]

A sajátosan tőkés termelési mód, a munka termelőerejének ennek megfelelő fejlődése, a tőke szerves összetételében ezáltal előidézett változás nemcsak lépést tart a felhalmozás előrehaladásával vagyis a társadalmi gazdagság növekedésével. Hasonlíthatatlanul gyorsabban halad előre, mert az egyszerű felhalmozást, vagyis az össztőke abszolút kitágulását egyéni elemeinek centralizációja, a pótlólagos tőke technikai forradalmasodását pedig az eredeti tőke technikai forradalmasodása kíséri. A felhalmozás előrehaladásával tehát az állandó és a változó tőkerész aránya, ha eredetileg 1 : 1 volt, most 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 stb. arányra változik, úgyhogy a tőke növekedésével összértékének $^1/_2$-e helyett progresszíve csak $^1/_3$-át, $^1/_4$-ét, $^1/_5$-ét, $^1/_6$-át, $^1/_8$-át stb. váltják át munkaerőre, ezzel szemben $^2/_3$-át, $^3/_4$-ét, $^4/_5$-ét, $^5/_6$-át, $^7/_8$-át stb. termelési eszközökre. Minthogy a munka iránti keresletet nem az össztőkének, hanem változó alkotórészének a terjedelme határozza meg, ez a kereslet az össztőke növekedésével progresszíve csökken, ahelyett, hogy mint előbb feltételeztük, vele arányosan növekednék. Az össztőke nagyságához viszonyítva csökken, mégpedig e nagyság növekedésével gyorsuló haladványban. Az össztőke növekedésével együtt

[77c*] (Jegyzet a 3. kiadáshoz. Marx kézipéldányában itt a következő széljegyzet olvasható: „Itt a későbbiek miatt megemlítendő: ha a bővülés csak mennyiségi, akkor ugyanabban az iparágban a nagyobb és a kisebb tőke profitja úgy aránylik egymáshoz, mint az előlegezett tőkék nagysága. Ha a mennyiségi bővülés minőségileg hat, akkor egyúttal emelkedik a nagyobb tőke profitrátája." — *F. E.*)

növekszik ugyan változó alkotórésze vagyis az általa bekebelezett munkaerő is, de állandóan csökkenő arányban. A közbeeső szünetek, amelyek alatt a felhalmozás mint a termelésnek adott technikai alapzaton történő puszta kibővítése hat, megrövidülnek. Nemcsak hogy az össztőke növekvő haladványban gyorsuló felhalmozására van szükség ahhoz, hogy adott nagyságú pótlólagos munkáslétszámot szívhasson fel, sőt — a régi tőke állandó átalakulása folytán — hogy a már funkcionáló létszámot foglalkoztathassa. Ez a növekvő felhalmozás és centralizáció a maga részéről a tőke összetétele új változásainak forrásába csap át, vagyis újból meggyorsítja a változó alkotórész csökkenését az állandóhoz képest. A változó alkotórésznek ez az össztőke növekedésével együtt gyorsuló, mégpedig az össztőke saját növekedésénél sebesebben gyorsuló viszonylagos csökkenése a másik oldalon, fordítva, úgy tűnik fel, mintha a munkásnépesség abszolút száma állandóan gyorsabban nőne, mint a változó tőke, vagyis a munkásnépesség foglalkoztatásának eszközei. Ellenkezőleg, a tőkés felhalmozás termel állandóan — mégpedig energiájával és terjedelmével arányosan — egy viszonylag, azaz a tőke közepes értékesítési szükségleteihez viszonyítva fölös, és ezért fölösleges vagy pótlólagos munkásnépességet.

A társadalmi össztőkét tekintve, felhalmozásának mozgása hol periodikus változásokat idéz elő, hol pedig a felhalmozás mozzanatai egyidejűleg eloszlanak a termelés különböző területein. Egyes területeken a tőke összetétele megváltozik anélkül, hogy abszolút nagysága növekednék, puszta centralizáció következtében; másutt a tőke abszolút növekedése változó alkotórészének illetve az általa felszívott munkaerőnek abszolút csökkenésével jár együtt; ismét más területeken a tőke hol adott technikai alapzatán növekszik tovább és növekedésének arányában pótlólagos munkaerőt vonz magához, hol pedig szerves változás következik be és változó alkotórésze összezsugorodik; az összes területeken a változó tőkerésznek és ezért a foglalkoztatott munkások számának növekedése mindenkor heves fluktuálásokkal és átmeneti túlnépesség termelésével jár együtt, akár azt a feltűnőbb formát ölti ez, hogy már foglalkoztatott munkásokat taszítanak el, akár azt a kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé hatékony formát, hogy a pótlólagos munkásnépesség nehezebben szívódik fel szokásos levezető csatornáiba.[78*] A már funkcionáló társadalmi tőke

[78*] Az angliai és walesi cenzus többek közt a következőket mutatja:
A mezőgazdaságban foglalkoztatott összes személyek száma (beleértve tulajdonosokat, bérlőket, kertészeket, pásztorokat stb.) — 1851: 2 011 447, 1861: 1 924 110, csökkenés 87 337. Fésűsgyapjú-ipar — 1851: 102 714 személy, 1861: 79 242; selyemgyárak — 1851: 111 940, 1861: 101 678; kartonnyomók — 1851: 12 098, 1861: 12 556, amely csekély növekedés akkor, amikor ez az ipar hallatlanul megnőtt, a foglalkoztatott munkások számának erős viszonylagos csökkenését feltételezi. Kalapkészítők — 1851: 15 957, 1861: 13 814; szalmakalap- és sapkakészítők — 1851: 20 393, 1861: 18 176; malátakészítők — 1851: 10 566, 1861: 10 677; gyertyaöntők — 1851: 4949, 1861: 4686. Ez a csökkenés többek között a gázvilágítás terje-

nagyságával és növekedésének fokával, a termelés méretének és a megmozgatott munkások tömegének kitágulásával, munkájuk termelőerejének fejlődésével, a gazdagság összes kútforrásainak szélesebb és teljesebb áradásával együtt kitágul az a szint is, amelyen a munkásoknak a tőke által való nagyobb vonzása nagyobb eltaszításukkal jár együtt, gyorsabban folynak le a tőke szerves összetételében és technikai formájában végbemenő változások és kibővül azoknak a termelési területeknek a köre, amelyeket ezek a változások hol egyidejűleg, hol pedig felváltva megragadnak. Tehát a munkásnépesség az önmaga által termelt tőkefelhalmozással együtt növekvő terjedelemben termeli azokat az eszközöket, amelyek őt magát viszonylag létszámfelettivé teszik.[79*] A tőkés termelési mód sajátságos népesedési törvénye ez, mint ahogy valójában min-

désének tulajdonítható. Fésűkészítők — 1851: 2038, 1861: 1478; fafűrészelők — 1851: 30 552, 1861: 31 647, csekély növekedés a fűrészgépek fellendülése következtében; szögkészítők — 1851: 26 940, 1861: 26 130, csökkenés a gépek konkurrenciája következtében; ón- és rézbányák munkásai — 1851: 31 360, 1861: 32 041. Ezzel szemben: pamutfonodák és szövödék — 1851: 371 777, 1861: 456 646; szénbányák — 1851: 183 389, 1861: 246 613. „A munkások számának növekedése 1851 óta általában olyan ágakban a legnagyobb, amelyekben eddig még nem alkalmaztak sikerrel gépeket." („Census of England and Wales – for 1861", III. köt., London 1863, 35—39. old.)

[79*] A változó tőke viszonylagos nagysága progresszív csökkenésének törvényét, a bérmunkásosztály helyzetére gyakorolt hatásaival együtt, inkább megsejtette, mintsem megértette a klasszikus iskolának néhány kiváló közgazdásza. A legnagyobb érdem e tekintetben John Bartoné, ámbár ő is, mint az összes többiek, összecseréli az állandó tőkét az álló-, a változót a forgótőkével. Ezt mondja: „A munka iránti kereslet a forgó- és nem az állótőke növekedésétől függ. Ha igaz volna, hogy e kétfajta tőke között az arány minden időben és minden országban ugyanaz, akkor ebből valóban az következnék, hogy az alkalmazott munkások száma arányban áll az állam gazdagságával. De ilyen állítás még valószínűnek sem látszik. Ahogy a mesterségeket kiművelik és a civilizáció terjed, az állótőke aránya egyre nagyobb lesz a forgótőkéhez képest. Az egy vég brit muszlin termelésében alkalmazott állótőke-tömeg legalább százszor, valószínűleg ezerszer nagyobb a hasonló vég indiai muszlin termelésében alkalmazottnál. És a ... forgótőke aránya százszor vagy ezerszer kisebb ... Az évi megtakarítások egészét az állótőkéhez tehetik hozzá (amely esetben) nem volna a munka iránti keresletet növelő hatásuk." (*John Barton*: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society" [Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják], London 1817, 16—17. old.) „Ugyanaz az ok, amely az ország nettójövedelmét növelheti, ugyanakkor fölössé teheti a népességet és ronthatja a munkás helyzetét." (*Ricardo*: „Principles etc.", 469. old.) A tőke növekedésével „a kereslet" (munka iránt) „csökkenő arányú lesz". (I. m. 480. old., jegyzet.) „A munka fenntartására szánt tőke tömege változhat a tőke egész tömegének bármely változásaitól függetlenül ... az alkalmaztatás tömegének nagy ingadozásai és nagy szenvedések gyakoribbakká lesznek, ahogy maga a tőke bőségesebbé válik." (*Richard Jones*: „An Introductory Lecture on Political Economy", London 1833, 52. old.) „A kereslet" (munka iránt) „növekedni fog, de nem arányban az általános tőke felhalmozásával ... Ezért az újratermelésre rendeltetett nemzeti készlet minden gyarapodása a társadalom előrehaladásával mind kevesebb és kevesebb befolyással lesz a munkás helyzetére." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 90—91. old.)

den külön történelmi termelési módnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye. Elvont népesedési törvény csak növényekre és állatokra vonatkozóan létezik, ha az ember történelmileg be nem avatkozik.

Ha azonban fölös munkásnépesség a felhalmozásnak, vagyis a gazdagság tőkés alapzaton végbemenő fejlődésének szükségszerű terméke, ez a túlnépesség viszont a tőkés felhalmozás emeltyűjévé, sőt a tőkés termelési mód létfeltételévé válik. Rendelkezésre álló ipari tartalékshereget képez, amely ugyanolyan abszolúte a tőkéé, mintha az saját költségén nevelte volna fel. Megteremti a tőke váltakozó értékesítési szükségletei számára a mindig készen álló kizsákmányolható emberanyagot, függetlenül a népesség valóságos növekedésének korlátaitól. A felhalmozással és a munka termelőerejének ezt kísérő fejlődésével nő a tőke hirtelen terjeszkedőereje, nemcsak azért, mert nő a funkcionáló tőke rugalmassága és az abszolút gazdagság, amelynek a tőke csak egyik rugalmas része, nemcsak azért, mert a hitel minden különös ingerre egy szempillantás alatt a termelés rendelkezésére bocsátja e gazdagság rendkívül nagy részét mint pótlólagos tőkét. Magának a termelési folyamatnak a technikai feltételei, a gépi berendezés, a szállítóeszközök stb. lehetővé teszik, a legnagyobb méretekben, hogy a többletterméket a leggyorsabban változtassák át pótlólagos termelési eszközökké. A társadalmi gazdagságnak a felhalmozás előrehaladásával túláradó és pótlólagos tőkévé átváltoztatható tömege tombolva tódul régi termelési ágakba, melyeknek piaca hirtelen kitágul, vagy újonnan megnyitottakba, mint a vasutak stb., amelyeknek szükséglete a régi termelési ágak fejlődéséből fakad. Minden ilyen esetben az szükséges, hogy hirtelen és anélkül, hogy a más területeken folyó termelés méretei kárt szenvednének, nagy embertömegeket lehessen a döntő pontokra vetni. A túlnépesség lehetővé teszi ezt. A modern ipar jellegzetes életútja, amely a közepes élénkség, lázas termelés, válság és pangás periódusaiból álló, kisebb ingadozásoktól megszakított tízéves ciklus formáját ölti, az ipari tartalékshereg vagyis a túlnépesség állandó képződésén, nagyobb vagy kisebb felszívódásán és újraképződésén nyugszik. Az ipari ciklus változásai viszont toborozzák a túlnépességet és újratermelésének egyik legenergikusabb hatótényezőjévé lesznek.

A modern iparnak ez a sajátságos életútja, amellyel az emberiség egyetlen korábbi korszakában sem találkozunk, a tőkés termelés gyermekkorában is lehetetlen volt. A tőke összetétele csak igen lassan változott. Felhalmozásának tehát nagyjából a munka iránti kereslet arányos növekedése felelt meg. Bármennyire lassú volt felhalmozásának előrehaladása a modern korszakhoz hasonlítva, beleütközött a kizsákmányolható munkásnépesség természeti korlátaiba, amelyeket később említendő erőszakos eszközökkel lehetett csak elhárítani az útból. A termelés méreteinek hirtelen és lökésszerű kitágulása előfeltétele hirtelen összehúzódásuknak; az utóbbi megint előidézi az előbbit, de az előbbi lehetetlen rendelkezésre álló emberanyag nélkül, a munkások számának a népesség

abszolút növekedésétől független gyarapodása nélkül. Ezt az az egyszerű folyamat teremti meg, amely a munkások egyik részét állandóan „szabaddá teszi", olyan módszerekkel, amelyek a foglalkoztatott munkások számát a megnövelt termeléshez képest csökkentik. A modern ipar egész mozgásformája tehát abból ered, hogy a munkásnépesség egy részét nem-foglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott kezekké változtatják állandóan. A politikai gazdaságtan felületessége többek között abban is megmutatkozik, hogy a hitel kitágulását és összehúzódását, amely puszta tünete az ipari ciklus váltakozó periódusainak, azok okává teszi. Miként az égitestek, ha egyszer meghatározott mozgásba kerültek, állandóan ismétlik azt, ugyanúgy a társadalmi termelés is, mihelyt egyszer a váltakozó kitágulás és összehúzódás e mozgásába belevetették. Az okozatok a maguk részéről okokká lesznek, és a saját feltételeit állandóan újratermelő egész folyamat változásai a periodicitás formáját öltik.[137] Ha ez a periodicitás egyszer állandósult, akkor még a politikai gazdaságtan is felfogja, hogy egy viszonylagos, azaz a tőke közepes értékesítési szükséglete szempontjából fölös népesség termelése életfeltétele a modern iparnak.

„Tegyük fel", mondja H. Merivale, régebben a politikai gazdaságtan tanára Oxfordban, később az angol gyarmatügyi minisztérium tisztviselője, „hogy egy válság alkalmával a nemzet összeszedi magát arra az erőfeszítésre, hogy kivándorlás által megszabaduljon néhány százezer felesleges szegénytől, mi lenne ennek a következménye? Az, hogy amint a munka iránti kereslet visszatér, hiány mutatkoznék. Bármilyen gyors is az emberek újratermelése, a felnőtt munkások pótlásához mindenesetre egy emberöltőre van szükség. Márpedig gyárosaink profitja főként attól a képességtől függ, hogy az élénk kereslet kedvező pillanatát kiaknázzák és így kárpótolják magukat a bénultság időszakáért. Ezt a képességet csak a gépi berendezés és kétkezi munka feletti parancsnoklás biztosítja nekik. Szükséges, hogy rendelkezésre álló kezeket találjanak, szükséges, hogy képesek legyenek üzleti tevékenységüket a piac mindenkori állása szerint fokozni vagy csökkenteni, máskülönben semmiképpen sem őrizhetik meg a konkurrencia öldöklő iramában azt a fölényt, amelyen ennek az országnak a gazdagsága alapul.[80*] Maga Malthus is felismeri, hogy a túlnépesség — amelyet a maga korlátolt módján a munkásnépesség abszolút túlnövekedésével, nem pedig viszonylagos létszámfelettivé tételével magyaráz — a modern ipar egyik szükségszerűsége. Azt mondja: „A házasságra vonatkozó bölcs szokások, ha bizonyos méretekig hajtják őket egy olyan ország munkásosztályában, amely főleg az ipartól és a kereskedelemtől függ, károsak lehetnének erre az országra... A népesség természeténél fogva a munkások szaporulata nem vihető a piacra egy különös kereslet következtében, csak 16 vagy 18 év

[80*] *H. Merivale*: „Lectures on Colonization and Colonies" [Előadások a gyarmatosításról és a gyarmatokról], London 1841—42, I. köt. 146. old.

eltelte után, a jövedelemnek megtakarítás révén tőkévé való átváltoztatása pedig sokkal gyorsabban mehet végbe; egy ország mindig ki van téve annak, hogy a munka fenntartására szolgáló alapok mennyiségében gyorsabb a növekedés, mint a népesség növekedése."[81*] A politikai gazdaságtan — miután ilymódon a munkások viszonylagos túlnépességének állandó termelését a tőkés felhalmozás szükségszerűségének nyilvánította — aggszűz alakjában, ami kitűnően illik hozzá, a következőképp beszélteti tőkés „beau idéal-ját" [férfi-eszményképét] a „létszámfelettiekhez", akiket saját teremtményük, a pótlólagos tőke dobott az utcára: „Mi gyárosok megtesszük értetek, ami tőlünk telik, azáltal hogy gyarapítjuk a tőkét, amiből élnetek kell; nektek pedig meg kell tennetek a többit, azáltal hogy számotokat a létfenntartási eszközökhöz szabjátok."[82*]

A tőkés termelés számára semmiképpen sem elegendő a rendelkezésre álló munkaerőnek az a mennyisége, amelyet a népesség természetes szaporodása szolgáltat. Szabad játékához ettől a természeti korláttól független ipari tartalékseregre van szüksége.

Eddig azt feltételeztük, hogy a változó tőke növekedésének vagy csökkenésének pontosan megfelel a foglalkoztatott munkáslétszám növekedése vagy csökkenése.

A parancsnoklása alatt álló munkások változatlan, sőt csökkenő száma mellett is nő azonban a változó tőke, ha az egyes munkás több munkát teljesít és ezért munkabére nő — ámbár a munka ára ugyanaz marad, sőt süllyed, csak lassabban, mint ahogy a munka tömege növekszik. A változó tőke szaporulata ekkor több munkának, de nem több munkás foglalkoztatásának a mutatója lesz. Minden tőkésnek feltétlen érdeke, hogy meghatározott munkamennyiséget inkább kisebb számú munkásból préseljen ki, mintsem ugyanolyan olcsón, sőt olcsóbban több munkásból. Az utóbbi esetben az állandó tőkére fordított kiadás a folyósított munka tömegével arányosan nő, az előbbi esetben jóval lassabban. Minél nagyobbak a termelés méretei, annál döntőbb ez a mozzanat. Súlya együtt nő a tőke felhalmozásával.

[81*] „Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it ... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population." (*Malthus*: „Principles of Political Economy", 215., 319., 320. old.) Ebben a műben Malthus végre, Sismondi segítségével, felfedezi a tőkés termelés gyönyörű szentháromságát: túltermelés — túlnépesedés — túlfogyasztás, three very delicate monsters, indeed [három igen finom szörnyeteg, valóban]! Vö. *F. Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", i. h. 107. skk. old. [Marx és Engels Művei, 1. köt. 515—519. old.]

[82*] *Harriet Martineau*: „The Manchester Strike" [A manchesteri sztrájk], 1832, 101. old.

Láttuk, hogy a tőkés termelési módnak és a munka termelőerejének fejlődése — a felhalmozásnak oka és egyszersmind okozata — képessé teszi a tőkést arra, hogy a változó tőkére fordított ugyanakkora kiadással az egyes munkaerők nagyobb extenzív vagy intenzív kizsákmányolása révén több munkát folyósítson. Láttuk továbbá, hogy ugyanakkora tőkeértékkel több munkaerőt vásárol, azáltal hogy mindinkább felváltja a tanultabb munkásokat kevésbé tanultakkal, az éretteket éretlenekkel, a férfiakat nőkkel, a felnőtt munkaerőt fiatalokkal vagy gyerekekkel.

Egyrészt tehát, a felhalmozás előrehaladásával, nagyobb változó tőke több munkát folyósít, anélkül hogy több munkást toborozna, másrészt ugyanolyan nagyságú változó tőke ugyanakkora tömegű munkaerővel több munkát és végül magasabbrendű munkaerő kiszorításával több alacsonyabbrendűt folyósít.

A viszonylagos túlnépesség termelése vagyis munkások szabaddá tétele ezért még gyorsabban halad előre, mint a termelési folyamatnak a felhalmozás előrehaladásával amúgy is meggyorsított technikai forradalmasítása és a változó tőkerész ennek megfelelő arányalagos csökkenése az állandóval szemben. Míg a termelési eszközök, ahogy terjedelmük és hatóerejük növekszik, kisebb mértékben lesznek foglalkoztatási eszközei a munkásoknak, addig magát ezt az arányt ismét módosítja az, hogy abban a mértékben, ahogyan a munka termelőereje nő, a tőke gyorsabban növeli a munka kínálatát, mint a munkások iránti keresletét. A munkásosztály foglalkoztatott részének túlmunkája megduzzasztja a tartalékok sorait, miközben az a megnövekedett nyomás viszont, amelyet az utóbbiak konkurrenciájukkal a foglalkoztatottakra gyakorolnak, ezeket túlmunkára és a tőke parancsai előtti behódolásra kényszeríti. Az, hogy a munkásosztály egy részét a másik rész túlmunkája kényszerű tétlenségre kárhoztatja és fordítva, az egyes tőkés meggazdagodásának eszköze lesz[83*] és egyúttal meg-

[83*] Még az 1863-as pamutínség alatt is találkozunk, a blackburni pamutfonók egyik röpiratában, heves kirohanással a túlmunka ellen, amely a gyári törvény miatt természetesen csak felnőtt férfimunkásokat érintett. „Ebben a gyárban a felnőtt munkásoktól napi 12—13 órai munkát követeltek, holott százával vannak olyanok, akik tétlenségre kényszerültek és akik szívesen dolgoznának nem-teljes időt, hogy családjukat fenntarthassák és munkástestvéreiket a túldolgoztatás következtében beálló idő előtti haláltól megóvják." „Meg szeretnénk kérdezni", folytatja a röpirat, „hogy a túlórázásnak ez a gyakorlata vajon lehetővé teszi-e valamelyest elviselhető viszony kialakulását mesterek és »szolgák« között? A túlmunka áldozatai éppúgy érzik a méltánytalanságot, mint azok, akik ezáltal kényszerű tétlenségre vannak kárhoztatva (condemned to forced idleness). Az elvégzendő munka ebben a körületben elegendő ahhoz, hogy részlegesen mindenkit foglalkoztatni lehessen, ha a munkát méltányosan osztják el. Csak jogos dolgot követelünk, amikor felszólítjuk a mestereket, hogy, legalábbis addig, amíg a dolgok mai állása tart, általánosan csak nem-teljes időt dolgoztassanak, ahelyett hogy a munkások egy részét túldolgoztatják, miközben a másik részt a munkahiány arra kényszeríti, hogy jótékonyságból tengesse életét." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", 8. old.) — A viszonylagos túlnépességnek a foglalkoztatott munkásokra

gyorsítja az ipari tartaléksereg olyan méretű termelését, amely megfelel a társadalmi felhalmozás előrehaladásának. Hogy ez a mozzanat milyen fontos a viszonylagos túlnépesség képződésében, azt bizonyítja például Anglia. Itt a munka „megtakarítására" szolgáló technikai eszközök óriásiak. Mégis, ha holnap a munkát általánosan ésszerű mértékre korlátoznák, továbbá a munkásosztály különböző rétegei számára kor és nem szerint megfelelően fokozatosan osztanák el, akkor a meglevő munkásnépesség teljesen elégtelen volna ahhoz, hogy a nemzeti termelést a mostani méretekben tovább folytassa. A most „nem-termelő" munkások nagy többségét „termelőkké" kellene változtatni.

Nagyjában és egészében a munkabér általános mozgásait kizárólag az ipari tartaléksereg kitágulása és összehúzódása szabályozza, amely az ipari ciklus periódusai váltakozásának felel meg. A munkabér mozgásait tehát nem a munkásnépesség abszolút számának mozgása határozza meg, hanem az a változó arány, amelyben a munkásosztály aktív seregre és tartalékseregre oszlik, a túlnépesség viszonylagos terjedelmének növekedése és csökkenése, az a fok, amelyben a túlnépességet hol felszívják, hol ismét szabaddá teszik. A modern ipar számára, tízéves ciklusával és ennek periodikus szakaszaival, amelyeket ezenfelül a felhalmozás előrehaladása során egymást mind gyorsabban követő szabálytalan ingadozások kereszteznek, valóban szép kis törvény lenne az olyan, amely a munka keresletét és kínálatát nem a tőke kitágulása és összehúzódása révén, tehát a tőke mindenkori értékesítési szükségletei szerint szabályozná — úgy, hogy a munkapiac hol viszonylag üresnek látszik, mert a tőke kitágul, hol ismét telítettnek, mert összehúzódik —, hanem fordítva, a tőke mozgását tenné függővé a népesség számának abszolút mozgásától. Pedig ez a közgazdasági dogma. Szerinte e tőkefelhalmozás következtében emelkedik a munkabér. A magasabb munkabér a munkásnépességet gyorsabb szaporodásra ösztökéli, és ez mindaddig tart, amíg a munkapiac túltelítetté, tehát a tőke a munkáskínálathoz viszonyítva elégtelenné nem válik. A munkabér süllyed, és most jön az érem másik oldala. Az eső munkabér mindjobban megtizedeli a munkásnépességet, úgyhogy hozzá képest a tőke újra fölössé lesz, vagy, mások magyarázata szerint, az eső munkabér és a munkás ennek megfelelő nagyobb kizsákmányolása újra meggyorsítja a felhalmozást, ugyanakkor pedig az alacsony bér feltartóztatja a munkásosztály növekedését. Így ismét bekövetkezik

gyakorolt hatását az „Essay on Trade and Commerce" szerzője megszokott csalhatatlan burzsoá ösztönével azonnal megérti. „A lustálkodás (idleness) másik oka ebben a királyságban az, hogy nincs elegendő számú dolgozó kéz. Valahányszor a gyártmányokra irányuló valamilyen szokatlan kereslet folytán a munka tömege elégtelenné válik, a munkások megérzik saját fontosságukat és ezt mestereikkel is éreztetni akarják; ez bámulatos; de annyira romlott ezeknek a fickóknak az érzülete, hogy ilyen esetekben munkások csoportjai szövetkeztek, hogy mestereiket zavarba hozzák azáltal, hogy egy egész napon át lustálkodnak." („Essay etc.", 27—28. old.) A fickók ugyanis béremelést kívántak.

az a viszony, amelyben a munkakereslet felülmúlja a munkakínálatot, a bér emelkedik stb. Szép kis mozgási módszer ez a fejlett tőkés termelés számára! Mielőtt a béremelkedés következtében a valóban munkaképes népességnek bárminő pozitív növekedése bekövetkezhetnék, már számtalanszor lejárt volna az a határidő, amelyen belül az ipari hadjáratot véghez kell vinni, az ütközetet meg kell vívni és el kell dönteni.

1849 és 1859 között, a gabonaárak esésével egyidejűleg, az angol mezőgazdasági kerületekben bizonyos — gyakorlatilag tekintve csak névleges — béremelés következett be, például Wiltshire-ben a hetibér 7 sh.-ről 8-ra, Dorsetshire-ban 7 vagy 8 sh.-ről 9 sh.-re emelkedett stb. Ez a mezőgazdasági túlnépesség szokásosnál jóval nagyobb lecsapolásának volt a következménye, amelyet a háborús kereslet[138], a vasútépítkezéseknek, gyáraknak, bányáknak stb. tömeges kibővítése idézett elő. Minél alacsonyabb a munkabér, annál magasabb, százalékban kifejezve, még a legjelentéktelenebb emelkedése is. Ha például a hetibér 20 sh. és 22-re emelkedik, akkor az emelkedés 10%-os; ha viszont csak 7 sh. és 9-re emelkedik, akkor $28^4/_7\%$-os, ami igen tetemesnek hangzik. Mindenesetre a bérlők üvöltöztek és még a londoni „Economist" is teljes komolysággal „általános és lényeges emelkedésről" (a general and substantial advance)[84*] fecsegett ezekkel az éhbérekkel kapcsolatban. Mármost mit tettek a bérlők? Talán vártak addig, amíg a mezőgazdasági munkások e remek fizetés következtében úgy elszaporodnak, hogy bérüknek ismét esnie kell, ahogyan a dolog a dogmatikus közgazdász agyában lejátszódik? Több gépi berendezést vezettek be, és a munkások máról holnapra megint „létszámfelettivé" váltak olyan arányban, amely még a bérlőket is kielégítette. A mezőgazdaságban most „több tőke" volt befektetve, mint azelőtt, mégpedig termelékenyebb formában. Ezzel a munka iránti kereslet nemcsak relatíve, hanem abszolúte is csökkent.

Ez a közgazdasági fikció összecseréli azokat a törvényeket, amelyek a munkabér általános mozgását vagyis a munkásosztály — azaz az összmunkaerő — és a társadalmi össztőke közti viszonyt szabályozzák, azokkal a törvényekkel, amelyek a munkásnépességet a termelés különös területei között osztják el. Ha például kedvező konjunktúra következtében bizonyos termelési területen a felhalmozás különösen élénk, ha a profitok itt nagyobbak az átlagprofitnál és pótlólagos tőke özönlik ide, akkor természetesen nő a munka iránti kereslet és a munkabér. A magasabb munkabér a munkásnépességnek nagyobb részét vonzza a kedvezőbb területre mindaddig, amíg az nem telítődik munkaerővel, és a bér, hosszabb időt tekintve, ismét korábbi átlagszínvonalára, vagy, ha az odaözönlés túlságosan nagy volt, az alá esik. Ekkor nemcsak hogy megszűnik

[84*] „Economist", 1860. január 21.

a munkások bevándorlása a szóban forgó iparágba, hanem éppenséggel kivándorlásnak adja át a helyét. A politikai gazdász itt látni véli, „hol és hogyan" megy végbe a bér növekedésével a munkások számának abszolút növekedése és a munkások számának abszolút növekedésével a bér csökkenése, de valójában csak egy különös termelési terület munkapiacának helyi ingadozását látja, csak azokat a jelenségeket látja, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy a munkásnépességet, a tőke változó szükségleteinek megfelelően, a tőke különböző befektetési területeire osztják el.

Az ipari tartaléksereg a pangás és közepes fellendülés periódusában nyomást gyakorol az aktív munkásseregre, a túltermelés és a lázas tevékenység periódusában pedig féken tartja igényeit. A viszonylagos túlnépesség tehát az a mögöttes alap, amelyen a munka keresletének és kínálatának törvénye mozog. A viszonylagos túlnépesség ennek a törvénynek a játékterét a tőke kizsákmányolásszomjának és uralomvágyának feltétlenül megfelelő korlátok közé szorítja. Itt kell visszatérnünk a gazdaságtani apologetika egyik hőstettére. Emlékszünk arra, hogy ha új gépi berendezés bevezetése vagy réginek a kibővítése révén egy darab változó tőkét állandóvá változtatnak, akkor az apologéta közgazdász ezt a műveletet, amely tőkét „köt le" és éppen ezáltal munkásokat „tesz szabaddá", fordítva úgy magyarázza, hogy ez tőkét tesz szabaddá a munkás számára. Csak most méltányolhatjuk teljes mértékben az apologéta arcátlanságát. Nemcsak a gép által közvetlenül kiszorított munkások válnak szabaddá, hanem ezeknek a munkásoknak az újoncállománya és az a pótlólagos kontingens is, amelyet az iparág a régi bázisán történő szokásos terjeszkedésekor rendszerint felszívott. Mindezeket most „szabaddá tették", és minden funkcionálásra vágyó új tőke rendelkezhet velük. Akár ezeket vonzza magához, akár másokat, a munka iránti általános keresletre tett hatása a nullával lesz egyenlő, amíg ez a tőke éppen arra elegendő, hogy a piacot ugyanannyi munkástól szabadítsa meg, mint amennyit a gépek odadobtak. Ha kisebb létszámot foglalkoztat, akkor a létszámfelettiek tömege növekszik; ha nagyobbat, akkor a munka iránti általános kereslet csak annyival nő, amennyivel a foglalkoztatottak száma a „szabaddá tettek" számát meghaladja. Az a fellendülés tehát, amelyet a befektetést kereső pótlólagos tőkék a munka iránti általános kereslet terén különben kiváltottak volna, minden esetben semlegesítve van annyira, amennyire a gép által az utcára dobott munkásokból futja. Ezek szerint tehát a tőkés termelés mechanizmusa gondoskodik arról, hogy a tőke abszolút növekedését ne kísérje a munka iránti általános kereslet megfelelő fokozódása. És ezt nevezi az apologéta kiegyenlítésnek a kiszorított munkások nyomoráért, szenvedéseiért és esetleges pusztulásáért az átmeneti időszak alatt, amely az ipari tartalékseregbe száműzi őket! A munka iránti kereslet nem azonos a tőke növekedésével, a munka kínálata nem azonos a munkásosztály növekedésével, tehát nem két egymástól független potencia hat egymásra. Les dés sont pipés [a kockák hami-

sak]. A tőke működik mindkét oldalon egyidejűleg. Ha felhalmozása egyrészt szaporítja a munka iránti keresletet, másrészt viszont munkások „szabaddá tétele" révén növeli a munkáskínálatot, ugyanakkor pedig a nem-foglalkoztatottak nyomása a foglalkoztatottakat több munka folyósítására kényszeríti, tehát a munkakínálatot bizonyos mértékig függetleníti a munkáskínálattól. A munkakereslet és -kínálat törvényének ezen a bázison végbemenő mozgása betetőzi a tőke zsarnokságát. Ezért mihelyt a munkások rájönnek a titokra, hogyan van az, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben többet dolgoznak, több idegen gazdagságot termelnek és nő munkájuk termelőereje, abban a mértékben még a tőke értékesítési eszközeként betöltött funkciójuk is mind bizonytalanabbá válik számukra; mihelyt felfedezik, hogy egymás közti konkurrenciájuk intenzitásának foka teljesen a viszonylagos túlnépesség nyomásától függ; mihelyt ezért szakszervezetek stb. révén a foglalkoztatottak és a nem-foglalkoztatottak között tervszerű együttműködést igyekeznek szervezni, hogy megtörjék vagy gyengítsék a tőkés termelés e természeti törvényének osztályukra nézve pusztító következményeit — a tőke és tányérnyalója, a politikai gazdász, a kereslet és kínálat „örök" és úgyszólván „szent" törvényének megsértéséről kiabál. A foglalkoztatottak és a nem-foglalkoztatottak közötti minden összetartás ugyanis megzavarja e törvény „tiszta" játékát. Mihelyt viszont, például a gyarmatokon, kedvezőtlen körülmények megakadályozzák az ipari tartaléksereg létrehozását és ezzel együtt a munkásosztály feltétlen függőségét a tőkésosztálytól, a tőke, közhelycsépelő Sancho Panzájával együtt, fellázad a kereslet és kínálat „szent" törvénye ellen és kényszereszközökkel igyekszik megtámogatni.

4. A viszonylagos túlnépesség különböző létezési formái. A tőkés felhalmozás általános törvénye

A viszonylagos túlnépesség minden lehető árnyalatban létezik. Minden munkás hozzátartozik az alatt az idő alatt, amikor felerészt van — vagy egyáltalában nincs — foglalkoztatva. Eltekintve azoktól a nagy, periodikusan visszatérő formáktól, amelyeket az ipari ciklus szakaszainak váltakozása nyom reá — úgyhogy hol akutan jelenik meg a válságokban, hol krónikusan, a lanyha üzletmenet idején —, a viszonylagos túlnépességnek állandóan három formája van: hullámzó, rejtett és pangó.

A modern ipar központjaiban — a gyárakban, manufaktúrákban, kohókban és bányákban stb. — munkásokat hol eltaszítanak, hol nagyobb mértékben újra odavonzanak, úgyhogy a foglalkoztatottak száma nagyjában és egészében nő, habár a termelés méreteihez képest mindinkább csökkenő arányban. A túlnépesség itt hullámzó formában létezik.

Mind a tulajdonképpeni gyárakban, mind az összes nagy műhelyekben, ahol a gépi berendezés szerepet játszik vagy legalábbis a modern munkamegosztást bevezették, tömegesen alkalmaznak olyan férfimunkásokat, akik még nem jutottak túl az ifjúkoron. Ha egyszer ezt a korhatárt elérték, csak igen kis számuk marad ugyanabban az iparágban alkalmazható, a többséget rendszerint elbocsátják. Ezek alkotják a hullámzó túlnépesség egyik elemét, amely az ipar terjedelmével együtt nő. Egy részük kivándorol, valójában csak a kivándorló tőke után utazik. Egyik következménye ennek az, hogy a női népesség gyorsabban nő, mint a férfi, bizonyság reá Anglia. Hogy a munkások tömegének természetes szaporulata a tőke felhalmozási szükségleteit nem elégíti ki és egyszersmind mégis meghaladja, ez magának a tőke mozgásának ellentmondása. A tőkének nagyobb tömegű fiatalkorú és kevesebb férfikorban levő munkásra van szüksége. Ez az ellentmondás nem kiáltóbb, mint a másik, hogy ti. kezek hiányáról panaszkodnak ugyanakkor, amikor sok ezren az utcán kóborolnak, mert a munka megosztása egy meghatározott iparághoz láncolja őket.[85*] Ezenfelül a tőke a munkaerőt oly gyorsan fogyasztja el, hogy a középkorú munkás többnyire már többé-kevésbé kiöregedett. A létszámfelettiek sorába hullik, vagy pedig magasabb fokról alacsonyabbra szorítják. Éppen a nagyipar munkásainál találkozunk a legrövidebb élettartammal. „Dr. Lee, Manchester tisztiorvosa megállapította, hogy ebben a városban az átlagos élettartam a jómódú osztálynál 38 év, a munkásosztálynál csak 17 év. Liverpoolban az elsőnél 35 év, a másodiknál 15 év. Ebből következik tehát, hogy a kiváltságos osztálynak több mint kétszer olyan hosszú életre van utalványa (have a lease of life), mint kevésbé szerencsés polgártársainak.[85a*] Ilyen körülmények között a proletariátus e csoportjának abszolút növekedése olyan formát kíván meg, amely számát megduzzasztja, noha elemei gyorsan elhasználódnak. Tehát a munkásnemzedékek gyors váltakozását kívánja meg. (A népesség többi osztályára ez a törvény nem érvényes.) Ezt a társadalmi szükségletet korai házasságok útján elégítik ki — ezek szükségszerű következményei azoknak a viszonyoknak, amelyek között a nagyipar munkásai élnek — és annak a prémiumnak az útján, amelyet a munkásgyermek-termelésre kizsákmányolásuk kitűz.

Mihelyt a tőkés termelés hatalmába keríti a mezőgazdaságot, illetve abban

[85*] Miközben 1866 második félévében Londonban 80 000—90 000 munkás volt munka nélkül, az ugyanerről a félévről szóló gyári jelentésben ez olvasható: „Úgy látszik nem feltétlenül helyes, ha azt mondják, hogy a kereslet mindig létrehozza a kínálatot abban a pillanatban, amikor szükség van rá. A munkára vonatkozólag nem így volt, mert az elmúlt évben sok gépi berendezés állt kezek hiánya következtében." („Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", 81. old.)

[85a*] Megnyitó beszéd az egészségügyi konferencián, Birmingham 1875. január 14., elmondta J. Chamberlain, akkor a város polgármestere, most (1883) kereskedelmi miniszter.

a mértékben, amelyben ezt megteszi, az itt funkcionáló tőke felhalmozásával abszolúte csökken a mezőgazdasági munkásnépesség iránti kereslet, anélkül hogy e munkások eltaszítását, mint a nem-mezőgazdasági iparban, nagyobb vonzás egészítené ki. A falusi népesség egy része ezért állandóan ugrásra készen áll, hogy városi vagyis manufaktúra-proletariátussá alakuljon át, és lesi az erre az átváltozásra kedvező körülményeket. (Manufaktúrán itt minden nem-mezőgazdasági ipar értendő.)[86*] A viszonylagos túlnépességnek ez a forrása tehát állandóan folyik. De a városok felé való állandó áramlása magán a vidéken állandó rejtett túlnépességet tételez fel, amelynek terjedelme csak akkor válik láthatóvá, ha a levezető csatornák kivételesen szélesre tárulnak. A mezőgazdasági munkást ezért a bér minimumára szorítják, és féllábbal mindig a pauperizmus mocsarában áll.

A viszonylagos túlnépesség harmadik kategóriája, a pangó túlnépesség, az aktív munkássereg egy részét alkotja, de foglalkoztatása teljesen rendszertelen. Így a tőke számára a rendelkezésre álló munkaerő kimeríthetetlen tartályát jelenti. Életkörülményei a dolgozó osztály átlagos normálszínvonala alá süllyedtek, és éppen ez teszi a tőke sajátos kizsákmányolási ágainak széles alapzatává. Maximális munkaidő és minimális bér jellemzi e kategóriát. Fő alakjával az otthonmunka rovatában már megismerkedtünk. Folyton toborzódik a nagyipar és a mezőgazdaság létszámfelettijeiből, főleg pedig pusztuló iparágakból, ahol a kézműves üzemet legyőzi a manufaktúra üzem, az utóbbit a gépi üzem. Terjedelme nő, ahogyan a felhalmozás terjedelmével és energiájával egyre többeket tesznek „létszámfelettivé". De egyszersmind a munkásosztálynak ön magát újratermelő és megörökítő elemét is alkotja, amelynek részesedése az egész osztály növekedésében aránylag nagyobb, mint a többi elemé. Valójában nemcsak a születések és halálozások száma, hanem a családok abszolút nagysága is fordított arányban van a munkabér magasságával, tehát a létfenntartási eszközöknek azzal a tömegével, amellyel a különböző munkáskategóriák rendelkeznek. A tőkés társadalomnak ez a törvénye vademberek, sőt civilizált gyarmatosok között is értelmetlennek hangzanék. Az egyénileg gyenge és sokat üldözött állatfajok tömeges újratermelésére emlékeztet.[87*]

[86*] Az 1861. évi angliai és walesi cenzus „781 várost" sorol fel „10 960 998 lakossal, míg a falvak és vidéki egyházközségek lakossága csak 9 105 226 ... 1851-ben a cenzusban 580 város szerepelt, és ezeknek lakossága körülbelül egyenlő volt az őket körülvevő falusi kerületek lakosságával. De míg az utóbbiakban a következő 10 év alatt a népesség csak $^1/_2$ millióval nőtt, az 580 városban 1 554 057-tel növekedett. A népességszaporulat a vidéki egyházközségekben 6,5%, a városokban 17,3%. A növekedés rátájában mutatkozó különbség a faluról a városba való vándorlásnak tulajdonítható. A népesség össz-szaporulatának háromnegyede a városokra jut." („Census etc.", III. köt. 11—12. old.)

[87*] „A szegénység, úgy látszik, kedvező a nemzésre." (A. Smith) Sőt a gáláns és szellemes Galiani abbé szerint ez isten különösen bölcs berendezése: „Isten úgy rendezte, hogy azok az emberek, akik a leghasznosabb foglalkozásokat űzik, bőségesen szülessenek." (*Galiani*:

Végül a viszonylagos túlnépesség legalsó üledéke a pauperizmus területén lakozik. A csavargóktól, bűnözőktől, prostituáltaktól, egyszóval a tulajdonképpeni lumpenproletariátustól eltekintve ez a társadalmi réteg három kategóriából áll. Először munkaképesekből. Csak felületesen rá kell nézni az angol pauperizmus statisztikájára, és azt látjuk, hogy e kategória tömege minden válságban megduzzad és az üzlet minden megélénkülésekor megfogyatkozik. Másodszor: árvákból és pauperok gyermekeiből. Ezek az ipari tartaléksereg jelöltjei és nagy fellendülések idején, mint például 1860-ban, gyorsan és tömegesen besorozzák őket az aktív munkásseregbe. Harmadszor: elzülöttekből, lerongyolódottakból, munkaképtelenekből. Főleg olyan egyének ezek, akik azért pusztulnak el, mert a munka megosztása megfosztotta őket mozgékonyságuktól, olyanok, akik a normális munkáséletkornál tovább élnek, végül az ipar áldozatai, akiknek száma a veszélyes gépi berendezéssel, bányászattal, vegyészeti gyárakkal stb. nő, rokkantak, betegek, özvegyek stb. A pauperizmus az aktív munkássereg rokkantháza és az ipari tartaléksereg holtsúlya. Termelése benne foglaltatik a viszonylagos túlnépesség termelésében, szükségszerűsége annak szükségszerűségében, azzal együtt egyik létezési feltétele a tőkés termelésnek és a gazdagság fejlődésének. A tőkés termelés faux frais-ihez [improduktív, de szükséges költségeihez] tartozik, amelyeket azonban a tőke nagyobbrészt a maga válláról a munkásosztály és a kis középosztály vállára tud hárítani.

Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a funkcionáló tőke, minél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája, tehát úgyszintén a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. A rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazok az okok fejlesztik ki, mint a tőke terjeszkedési erejét. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát a gazdagság potenciáival együtt nő. Minél nagyobb azonban ez a tartaléksereg az aktív munkássereghez képest, annál tömegesebb a konszolidált túlnépesség, melynek nyomora egyenes arányban áll munkagyötrelmével. Végül minél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. *Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.* Megvalósulásában, mint minden más törvényt, sokféle körülmény módosítja, amelyeknek elemzése nem ide tartozik.

Megértjük hát annak a gazdaságtani bölcsességnek a bolondságát, amely azt prédikálja a munkásoknak, hogy számukkal a tőke értékesítési szükségleteihez

„Della moneta", 78. old.) „A nyomorúság, egészen az éhség és a dögvész végső pontjáig, ahelyett hogy gátolná a népesedést, növelése irányában hat." (*S. Laing*: „National Distress", 1844. 69. old.) Miután Laing ezt statisztikailag szemlélteti, így folytatja: „Ha mindenki kényelmes körülmények között élne, akkor a világ hamarosan elnéptelenednék." (If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.)

alkalmazkodjanak. A tőkés termelés és felhalmozás mechanizmusa ezt a számot állandóan ezekhez az értékesítési szükségletekhez alkalmazza. Az első szava ennek az alkalmazásnak viszonylagos túlnépesség vagyis ipari tartaléksereg megteremtése, utolsó szava pedig az aktív munkássereg mind nagyobb rétegeinek nyomora és a pauperizmus holtsúlya.

A törvény, amely szerint, hála a társadalmi munka termelékenysége haladásának, a termelési eszközök egyre növekvő tömegét progresszíve csökkenő emberi erőkifejtéssel lehet mozgásba hozni, ez a törvény tőkés alapzaton, ahol nem a munkás alkalmazza a munkaeszközöket, hanem a munkaeszközök alkalmazzák a munkást, abban fejeződik ki, hogy minél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb a munkások nyomása foglalkoztatási eszközeikre, tehát annál bizonytalanabb létezésük feltétele: saját erejük eladása az idegen gazdagság szaporítására vagyis a tőke önértékesítésére. Az, hogy a termelési eszközök és a munka termelékenysége gyorsabban nőnek, mint a termelő népesség, tőkés módon tehát fordítva abban fejeződik ki, hogy a munkásnépesség mindig gyorsabban nő, mint a tőke értékesítési szükséglete.

A negyedik szakaszban a relatív értéktöbblet termelésének elemzésénél láttuk: a tőkés rendszerben a munka társadalmi termelőerejének fokozására irányuló összes módszerek az egyéni munkás rovására érvényesülnek; a termelés fejlesztésére szolgáló összes eszközök a termelő elnyomásának és kizsákmányolásának eszközeibe csapnak át, a munkást részemberré csonkítják, a gép függelékévé alacsonyítják, munkájának gyötrelmével megsemmisítik annak tartalmát, elidegenítik tőle a munkafolyamat szellemi potenciáit, ugyanabban a mértékben, amelyben a tudományt önálló potenciaként bekebelezik a munkafolyamatba; eltorzítják a feltételeket, amelyek között dolgozik, a munkafolyamat közben a legkicsinyesebben gyűlölködő zsarnokságnak vetik alá, életidejét munkaidővé változtatják, feleségét és gyermekét a tőke Dzsagannáth-kerekei[139] alá dobják. De az értéktöbblet termelésére szolgáló összes módszerek egyúttal a felhalmozás módszerei is, és fordítva a felhalmozás minden terjeszkedése az értéktöbblet-termelés módszerei fejlesztésének eszközévé válik. Ebből következik tehát, hogy abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkás helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony. Végül az a törvény, amely a viszonylagos túlnépességet, vagyis az ipari tartaléksereget állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozás terjedelmével és energiájával, a munkást szilárdabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény a tőkefelhalmozásnak megfelelő nyomorfelhalmozást szab meg. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyötrelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely saját termékét mint tőkét termeli.

A tőkés felhalmozásnak ezt az antagonisztikus jellegét[88*] politikai gazdászok különböző formákban kimondják, bár összecserélik kapitalizmus előtti termelési módok részben ugyan analóg, lényegileg azonban mégis különböző jelenségeivel.

Ortes velencei szerzetes, a XVIII. század nagy közgazdasági íróinak egyike, a tőkés termelés antagonizmusát mint a társadalmi gazdagság általános természeti törvényét fogja fel. „A gazdaságilag jó és a gazdaságilag rossz egy nemzeten belül mindig egyensúlyban van (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), a javak bősége egyesek számára mindig egyenlő hiányukkal mások számára (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Egyesek nagy gazdagsága mindig együtt jár azzal, hogy sokkal több más embert teljesen megfosztanak a szükségestől. Egy nemzet gazdagsága megfelel népességének, és nyomora megfelel gazdagságának. Egyesek dolgossága mások tétlenségét kényszeríti ki. A szegények és a dologtalanok szükségszerű gyümölcsei a gazdagoknak és a dolgosoknak" stb.[89*] Egészen durva módon magasztalta körülbelül tíz évvel Ortes után a Magas Egyház protestáns papja, Townsend, a szegénységet a gazdagság szükségszerű feltételeként. „A törvényes munkakényszer túl sok fáradsággal, erőszakossággal és lármával jár, míg az éhség nemcsak békés, csöndes, szüntelen nyomás, hanem mint az iparkodás és a munka legtermészetesebb mozgatója a leghatalmasabb erőfeszítésre sarkall." Minden azon fordul meg tehát, hogy az éhséget a munkásosztály körében állandóvá tegyék, és erről — Townsend szerint — a népesedési elv gondoskodik, amely különösen a szegények között működik. „Úgy látszik természeti törvény az, hogy a szegények bizonyos fokig könnyelműek (improvident) legyenek" (ti. annyira könnyelműek, hogy a világra jöjjenek anélkül, hogy aranykanál lenne a szájukban), „úgyhogy mindig akadnak egyesek (that there always may be some) a közösség legszolgaibb, legpiszkosabb és legalantasabb funkcióinak elvégzésére. Ez nagyon megnöveli az emberi boldogság alapját (the fund of human happiness), a finomabbak (the more delicate) megszabadulnak a robotolástól és zavartalanul folytathat-

[88*] „Napról napra nyilvánvalóbbá válik tehát, hogy azoknak a termelési viszonyoknak, amelyekben a burzsoázia mozog, nem egységes, egyszerű, hanem kettős jellege van; hogy ugyanazon viszonyok között, amelyek között a gazdagságot termelik, termelik a nyomorúságot is; hogy ugyanazon viszonyok között, amelyek között a termelőerők fejlődnek, van egy olyan erő is, amely az elnyomást termeli; hogy ezek a viszonyok a polgári gazdagságot, azaz a burzsoá osztály gazdagságát csak úgy termelik, hogy közben állandóan megsemmisítik ezen osztály egyes tagjainak gazdagságát és kitermelnek egy folytonosan növekvő proletariátust." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie", 116. old. [Marx—Engels Művei. 4. köt., 135. old.])

[89*] *G. Ortes*: „Della economia nazionale libri sei" [A nemzetgazdaságról, hat könyvben] 1774; Custodi gyűjteményében, „Parte moderna", XXI. köt. 6., 9., 22., 25. stb. old. Ortes, i. m. 32. old., ezt mondja: „Ahelyett, hogy haszontalan rendszereket agyalnék ki a népek boldogítására, arra szorítkozom, hogy megvizsgáljam boldogtalanságuk okát."

ják magasabb hivatásukat stb. ... A szegénytörvénynek az a tendenciája, hogy szétrombolja ennek az Isten és a természet által a világban felállított rendszernek a harmóniáját és szépségét, szimmetriáját és rendjét."[90*] Ha a velencei szerzetes a sors rendelésében, amely a nyomort örökössé teszi, a kereszténvi jótékonyság, a papi nőtlenség, a kolostorok és kegyes alapítványok létjogosultságát találta meg, a protestáns javadalmas, ellenkezőleg, arra talál benne ürügyet, hogy elítélje azokat a törvényeket, amelyek értelmében a szegénynek joga volt nyomorúságos köztámogatásra. — „A társadalmi gazdagság haladása", mondja Storch, „szüli a társadalomnak azt a hasznos osztályát ... amely a legunalmasabb, legalantasabb és legutálatosabb foglalkozásokat űzi, egyszóval mindent, ami az életben kellemetlen és megalázó, a vállára vesz, és éppen ezáltal a többi osztály számára biztosítja az időt, a szellem derűjét és a jellem konvencionális" (c'est bon [ez jó]!) „méltóságát stb. "[91*] Storch felteszi magának a kérdést, mi tulajdonképpen az előnye ennek a tőkés civilizációnak, amely a tömegeket nyomorban tartja és lealacsonyítja, a barbársággal szemben? Feleletet csak egyet talál: a biztonság! — „Az ipar és a tudomány haladása révén", mondja Sismondi, „minden munkás naponta sokkal többet termelhet, mint amennyit szükséges fogyasztása megkövetel. De ugyanakkor, amikor munkája a gazdagságot termeli, a gazdagság, ha a munkás volna hivatott élvezni azt, kevéssé alkalmassá tenné őt a munkára." Szerinte „az emberek" (azaz a nem-dolgozók) „valószínűleg lemondanának a művészetek minden tökéletesedéséről és mindazokról az élvezetekről, amelyeket az ipar nyújt nekünk, ha ezeket tartós munkával, mint amilyen a munkás munkája, kellene megszerezniök ... Az erőfeszítések manapság el vannak választva jutalmazásuktól; nem egy és ugyanaz az ember az, aki előbb dolgozik és azután pihen; ellenkezőleg, éppen azért, mert az egyik dolgozik, kell a másiknak pihennie ... A munka termelőerői végtelen megsokszorozódásának tehát nem lehet más eredménye, mint a dologtalan gazdagok fényűzésének és élvezeteinek

[90*] „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind [Értekezés a szegénytörvényekről. Írta az emberiség egy jóakarója], (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786", új kiadás, London 1817, 15., 39., 41. old. Ez a „finom" pap, akinek fentebb idézett írását és „Spanyolországi utazás"-át Malthus gyakran oldalszámra másolja, tanának legnagyobb részét Sir J. Steuarttól vette kölcsön, de elferdíti. Így például, amikor Steuart ezt mondja: „Itt, a rabszolgaságban, erőszakos módszer volt érvényben arra, hogy az emberiséget dolgossá tegyék" (a nem-dolgozók számára) „... Az embereket akkoriban azért kényszerítették munkára" (azaz másoknak végzendő ingyenmunkára), „mert mások rabszolgái voltak; az emberek most azért kényszerülnek munkára" (azaz nem-dolgozóknak végzendő ingyenmunkára), „mert saját szükségleteik rabszolgái" — ebből ő nem vonja le azt a következtetést, mint a hájas egyházjavadalmas, hogy ti. a bérmunkások állandóan rágják csak az éhkoppot. Steuart, fordítva, szükségleteiket akarja szaporítani és szükségleteik növekvő számát egyúttal „a finomabbak" számára végzendő munkájuk ösztökéjévé tenni.

[91*] *Storch*: „Cours d'économie politique", pétervári kiadás, III. köt. 223. old.

növekedése."[92*] Végül Destutt de Tracy, a halvérű burzsoá doktrinér, brutálisan kimondja: „A szegény nemzetek azok, ahol a népnek jó sora van, és a gazdag nemzetek azok, ahol a nép rendszerint szegény."[93*]

5. A tőkés felhalmozás általános törvényének szemléltetése

a) Anglia 1846—1866

A modern társadalom egyetlen időszaka sem olyan alkalmas a tőkés felhalmozás tanulmányozására, mint az utóbbi húsz év időszaka. Mintha csak megtalálták volna Fortunatus erszényét[140]. Valamennyi ország közül azonban megint Anglia a klasszikus példa, mert az első helyen áll a világpiacon, mert a tőkés termelési mód csak itt van teljesen kifejlődve, és végül mert a szabadkereskedelem ezeréves birodalmának 1846-tal kezdődött bevezetése a vulgáris gazdaságtant utolsó kibúvójától is megfosztotta. A termelés titáni haladását, amelynek következtében a húszéves időszak második fele az elsőt megint messze túlszárnyalta, a negyedik szakaszban már kielégítően vázoltuk.

Ámbár Anglia népességének abszolút növekedése az utóbbi fél évszázadban igen nagy volt, a viszonylagos növekedés, vagyis a szaporulat rátája folytonosan csökkent, ahogy ezt a hivatalos cenzusból vett következő táblázat mutatja:

Anglia és Wales népességének évi százalékos szaporulata tízévi átlagokban

1811—21	1,533%
1821—31	1,446%
1831—41	1,326%
1841—51	1,216%
1851—61	1,141%

[92*] *Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", I. köt. 79., 80., 85. old.

[93*] *Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.", 231. old. „Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

Huszonnegyedik fejezet

AZ ÚGYNEVEZETT EREDETI FELHALMOZÁS

1. Az eredeti felhalmozás titka

Láttuk, hogyan változtatják át a pénzt tőkévé, hogyan csinálnak tőkéből értéktöbbletet és értéktöbbletből több tőkét. A tőke felhalmozása azonban feltételezi az értéktöbbletet, az értéktöbblet a tőkés termelést, ez utóbbi pedig azt, hogy nagyobb tőke- és munkaerő-tömegek legyenek az árutermelők kezében. Úgy látszik tehát, mintha ez az egész mozgás hibás körben forogna, amelyből csak úgy tudunk kikerülni, ha feltesszük, hogy a tőkés felhalmozást megelőzte egy „eredeti" felhalmozás („previous accumulation", mondja Adam Smith), olyan felhalmozás, amely a tőkés termelési módnak nem eredménye, hanem kiindulópontja.

Ez az eredeti felhalmozás körülbelül ugyanazt a szerepet játssza a politikai gazdaságtanban, mint a bűnbeesés a teológiában. Ádám beleharapott az almába, és ezzel rászakadt az emberi nemre a bűn. Eredetét úgy magyarázzák, hogy az elmúlt idők anekdotájaként mesélik el. Egyszer, réges-régen élt az egyik oldalon egy szorgalmas, értelmes és mindenekelőtt takarékos elit, a másik oldalon meg lusta, mindenüket, sőt annál is többet elherdáló korhelyek. Igaz, hogy a teológiai bűnbeesés legendája azt meséli el nekünk, hogyan ítéltetett az ember arra, hogy orcája verítékével egye kenyerét; a közgazdasági bűnbeesés históriája viszont azt leplezi le, hogyan lehetnek olyan emberek, akiknek erre semmi szükségük nincs. De egyre megy. Így történt, hogy az előbbiek gazdagságot halmoztak fel, az utóbbiaknak pedig végül nem maradt más eladnivalójuk, mint a saját bőrük. És ettől a bűnbeeséstől kelteződik a nagy tömeg szegénysége, amelynek még mindig, minden munkája ellenére, nincs más eladnivalója, mint saját maga, és a kevesek gazdagsága, amely folyton növekszik, holott már régen nem dolgoznak. Ilyen unalmas gyerekséget rág a szájába például Thiers úr, méghozzá államférfiúi komolysággal, az egykor oly szellemes franciáknak, hogy a propriétét [tulajdont] megvédelmezze. De mihelyt a tulajdon kérdése felmerül, szent kötelesség lesz a gyermekmese áliáspontjához mint

valamennyi korosztályra és fejlettségi fokra nézve egyedül helyes állásponthoz ragaszkodni. A valóságos történelemben, mint ismeretes, a hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak játssza a fő szerepet. A szelíd politikai gazdaságtanban kezdettől az idill uralkodott. Jog és „munka" volt kezdettől a meggazdagodás egyetlen eszköze, természetesen mindig „ez év" kivételével. Ám az eredeti felhalmozás módszerei mindennek nevezhetők, csak nem idillieknek.

A pénz és az áru nem eleve tőke, éppoly kevéssé, mint a termelési és létfenntartási eszközök. Át kell őket változtatni tőkévé. Maga ez az átváltoztatás azonban csak meghatározott körülmények között mehet végbe, amelyek a következőkben csúcsosodnak ki: két igen különböző fajtájú árubirtokosnak kell egymással szembe- és érintkezésbe lépnie, egyrészt a pénz, a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosainak, akiknél arról van szó, hogy a tulajdonukban levő értékösszeget idegen munkaerő megvásárlása révén értékesítsék, másrészt szabad munkásoknak, saját munkaerejük eladóinak és ezért munka eladóinak. Szabad munkások abban a kettős értelemben, hogy sem ők maguk nem tartoznak közvetlenül a termelési eszközökhöz, mint a rabszolgák, jobbágyok stb., sem a termelési eszközök nem tartoznak őhozzájuk, mint a maga gazdálkodó paraszt stb. esetében, ellenkezőleg, ezektől szabadok és mentesek. Az árupiacnak ezzel a polarizálódásával adva vannak a tőkés termelés alapfeltételei. A tőkeviszony feltételezi a munkások elválasztását a munka megvalósítási feltételeinek tulajdonától. Mihelyt a tőkés termelés már a maga lábán áll, ezt az elválasztást nemcsak fenntartja, hanem állandóan növekvő méretekben újratermeli. Az a folyamat tehát, amely a tőkeviszonyt létrehozza, nem lehet más, mint a munkás elválasztási folyamata munkafeltételeinek tulajdonától, olyan folyamat, amely egyrészt a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket tőkévé, másrészt a közvetlen termelőket bérmunkásokká változtatja. Az ún. eredeti felhalmozás tehát nem más, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata. „Eredetinek" azért jelenik meg, mert a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja.

A tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak a felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.

A közvetlen termelő, a munkás, csak akkor rendelkezhetett saját személyével, ha már nem volt röghöz kötött és nem függött személyileg vagy föld révén egy másik személytől. Ahhoz, hogy munkaerejének szabad eladójává legyen, aki áruját mindenhova elviszi, ahol az piacra talál, meg kellett szabadulnia továbbá a céhek uralmától, tanonc- és segédszabályzataitól, valamint gátló munkaelőírásaitól. Következésképp a történelmi mozgás, amely a termelőket bérmunkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és a céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg; és a mi polgári történetíróink számára csak ez az oldal létezik. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak

azután válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszközüktől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak. S e kisajátításuk története tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe.

Az ipari tőkéseknek, ezeknek az új hatalmasságoknak viszont nemcsak a céhes kézművesmestereket kellett kiszorítaniok, hanem a gazdagság forrásait birtokló hűbérurakat is. Erről az oldalról felemelkedésük úgy mutatkozik meg, mint egy győzelmes harcnak a gyümölcse, harcnak a hűbéri hatalom és felháborító előjogai, valamint a céhek és azok ellen a béklyók ellen, amelyeket ezek a termelés szabad fejlődésére és az embernek ember által való szabad kizsákmányolására raktak. De az ipar lovagjai csak azáltal tudták kiszorítani a kard lovagjait, hogy kiaknáztak olyan eseményeket, amelyekben egészen ártatlanok voltak. Éppolyan aljas eszközök segítségével emelkedtek a magasba, mint amelyekkel a szabadon bocsátott római rabszolga egykor urává lett patronusának.

A mind a bérmunkást, mind a tőkést létrehozó fejlődés kiindulópontja a munkás szolgasága volt. A haladás e szolgaságban tartás formájának megváltozásában állott, abban, hogy a hűbéri kizsákmányolás tőkés kizsákmányolássá változott át. Ahhoz, hogy e fejlődés menetét megérthessük, nem is kell ilyen messzire visszanyúlnunk. Ámbár a tőkés termelés legkorábbi kezdeteivel szórványosan már a XIV. és XV. században találkozunk néhány földközitengeri városban, a tőkés korszak csak a XVI. századtól kelteződik. Ahol fellép, ott a jobbágyság megszüntetése már régen megtörtént, és a középkor fénypontja, a szuverén városok fennállása, már hosszú idő óta elhalványulóban van.

Történelmileg korszakalkotók az eredeti felhalmozás történetében mindazok a forradalmi változások, amelyek a kialakuló tőkésosztály számára emeltyűkül szolgálnak; de mindenekelőtt azok a mozzanatok, amelyek során nagy embertömegeket hirtelen és erőszakosan elszakítanak létfenntartási eszközeiktől és mint szabad prédául szolgáló proletárokat a munkapiacra dobják őket. Az egész folyamat alapzata a mezőgazdasági termelőnek, a parasztnak a kisajátítása, a földtől való megfosztása. Ennek története különböző országokban különböző színeket ölt és a különböző szakaszokat különböző sorrendben és különböző történelmi korszakokban futja be. Klasszikus formája csak Angliában található, ezért ezt vesszük példának.[189*]

[189*] Itáliában, ahol a tőkés termelés a legkorábban fejlődik ki, a jobbágyviszonyok felbomlása is a legkorábban megy végbe. A jobbágyot itt felszabadítják, mielőtt bármiféle szokásjogot biztosíthatott volna magának a földhöz. Felszabadulása tehát rögtön szabad prédául szolgáló proletárrá változtatja, aki ezenkívül a többnyire még a római időkből fennmaradt városokban az új urakat is készentalálja. Amikor a világpiacnak a XV. század végén bekövetkezett forradalma megsemmisítette Észak-Itália kereskedelmi uralkodó helyzetét, fordított irányú mozgás jött létre. A városok munkásait tömegesen vidékre kergették, és ezek soha nem látott fellendülést idéztek ott elő a kertészet módjára üzött kis földművelésben.

2. *A falusi népesség megfosztása a földtől*

Angliában a jobbágyság a XIV. század végén ténylegesen eltűnt. A népesség túlnyomó többsége[190*] akkoriban, és még inkább a XV. században, szabad parasztokból állott, akik a maguk földjén maguk gazdálkodtak, akármilyen hűbéri cégér mögé volt is rejtve tulajdonuk. A nagyobb urasági birtokokon a bailiffet (tiszttartót), aki korábban maga is jobbágy volt, kiszorította a szabad bérlő. A mezőgazdaság bérmunkásai részint parasztokból állottak, akik szabad idejüket úgy értékesítették, hogy nagy földtulajdonosoknál dolgoztak, részint a tulajdonképpeni bérmunkásoknak önálló, relatíve és abszolúte kis létszámú osztályából. Még az utóbbiak is ténylegesen egyszersmind önállóan gazdálkodó parasztok voltak, mert bérükön kívül a cottage-dzsal együtt 4, sőt több acrenyi szántóteruletet kaptak. Ezenkívül a tulajdonképpeni parasztokkal együtt részesultek a községi föld haszonélvezetében is, ezen legelt jószáguk, és ez egyúttal tuzelővel, fával, tőzeggel stb. is ellátta őket.[191*] Európa valamennyi országában a hűbéri termelést a földnek lehetőleg sok alhűbéres közötti megosztása jellemzi. A hűbérúr hatalma, mint minden uralkodóé, nem járadékjegyzékének terjedelmén, hanem alattvalóinak számán nyugodott, az utóbbi pedig az önállóan gazdálkodó parasztok számától függött.[192*] Ezért Anglia földje, ámbár a normann hódítás után óriási báróságokra osztották, amelyek közül egy-egy gyakran 900 régi angolszász lordságot zárt magába, mégis kis paraszti gazdaságokkal volt teleszórva, amelyeket csak itt-ott szakított meg egy-egy

[190*] „A kis földtulajdonosok, akik saját földjüket saját kezuk munkájával müvelték es szerény jolétnek orvendtek ... akkoriban a nemzetnek sokkal fontosabb részét alkották, mint manapság ... Nem kevesebb mint 160 000 földtulajdonos, akik családjukkal együtt az össznépességnek minden bizonnyal tobb mint $^1/_7$-ét alkották, élt abbol, hogy kicsiny freehold telkén" (freehold teljesen szabad tulajdont jelent) „gazdálkodott. E kis földbirtokosok átlagos jovedelmét ... 60—70 font sterlingre becsulik. Kiszámították, hogy a saját földjuket megmuvelők szama nagyobb volt, mint az idegen földon gazdálkodo bérlőké" (*Macaulay*: „History of England" [Anglia története], X. kiad., London 1854, I. kot. 333—334. old.) — Meg a XVII. század utolso harmadában az angol nép $^4/_5$-e földmúvelo volt (I. m. 413. old.) — Azert Macaulayt idézem, mert o, mint rendszeres tortenelemhamisito, az ilyen tényeket lehetoleg „megnyirbálja".

[191*] Sohasem szabad megfeledkeznunk arrol, hogy maga a jobbágy nemcsak a házához tartozó földparcella tulajdonosa, habár szolgaltatásra kotelezett tulajdonosa, hanem a kozségi föld társtulajdonosa is volt. „A paraszt ott" (Szileziaban) „serf [jobbágy]." Mindamellett ezek a serfek birtokolnak községi földeket. „Eddig a szileziaiakat meg nem lehetett rábirni a községi földek felosztasara, mig Neumarkban alig van olyan falu, ahol ezt a felosztást igen nagy sikerrel keresztul ne vittek volna." (*Mirabeau*: „De la monarchie prussienne" [A porosz királyság], London 1788, II. kot. 125—126. old.)

[192*] Japán, tisztán huberi földtulajdonszervezetével es fejlett kisparaszti gazdaságával, sokkal hívebb képét nyujtja az europai kozepkornak, mint valamennyi, tobbnyire polgári eloitéletek sugallta történelemkonyvunk. Túlsagosan kenyelmes dolog a középkor rovására „liberálisnak" lenni.

nagyobb urasági birtok. Ilyen viszonyok — a városok egyidejű virágzása mellett, ami jellemző a XV. századra — lehetővé tették a népnek azt a gazdagságát, amelyet Fortescue kancellár oly ékesszólóan írt le „De laudibus legum Angliae" [Anglia törvényeinek dicsérete] című munkájában, de kizárták a tőkegazdagságot.

A tőkés termelési mód alapzatát megteremtő forradalmi átalakulás előjátéka a XV. század utolsó harmadában és a XVI. század első évtizedeiben játszódik le. Egy tömeg szabad prédává lett proletárt dobtak a munkapiacra a hűbéri kíséretek feloszlatása által, amelyek, mint azt Sir James Steuart helyesen jegyzi meg, „mindenütt haszontalanul töltötték meg a házat és az udvart".[141] Ámbár a királyi hatalom, maga is a polgári fejlődés terméke, abszolút uralomra való törekvésében erőszakkal meggyorsította e kíséretek feloszlatását, semmiképpen sem volt egyetlen oka annak. Sőt a királysággal és a parlamenttel éles ellentétben levő nagy hűbérúr hasonlíthatatlanul nagyobb proletariátust teremtett azzal, hogy erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt, mint neki magának, és hogy elbitorolta a parasztok községi földjét. A közvetlen lökést ehhez Angliában főként a flandriai gyapjú-manufaktúra felvirágzása és a gyapjúárak ennek megfelelő emelkedése adta meg. A régi hűbéri nemességet elnyelték a nagy hűbéri háborúk, az új nemesség korának gyermeke volt, amely kor a pénzt tekintette a hatalmak hatalmának. A szántóföldet juhlegelővé változtatni — ez lett tehát a jelszava. Harrison „Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles" [Anglia leírása. Holinshed krónikája elé illesztve] című munkájában leírja, hogyan teszi tönkre a kisparasztok kisajátítása az országot. „What care our great incroachers!" (Mit törődnek ezzel a mi nagy bitorlóink?) A parasztok lakásait és a munkások cottage-ait erőszakkal lerombolták vagy az enyészetnek adták át. „Ha", mondja Harrison, „elővesszük a lovagi birtokok régebbi leltárait, azt látjuk, hogy számtalan ház és kis parasztgazdaság eltűnt, hogy az ország sokkal kevesebb embert táplál, hogy sok város hanyatlóban van, ámbár néhány új felvirágzik... Sokat tudnék mesélni olyan városokról és falvakról, amelyeket juhlegelők kedvéért leromboltak, és ahol már csak az urasági házak állnak." E régi krónikák panaszai mindig túlzottak, de pontosan megmutatják, hogy milyen benyomást tett a termelési viszonyokban végbemenő forradalom magukra a kortársakra. Fortescue kancellár és Thomas Morus írásainak összehasonlítása rávilágít a XV. és a XVI. század közötti szakadékra. Az angol munkásosztály, mint Thornton helyesen mondja, aranykorából minden átmenet nélkül a vaskorba zuhant.

A törvényhozás megrémült ettől a forradalmi átalakulástól. Még nem állott a civilizációnak azon a fokán, amelyen a „wealth of the nation" [nemzet gazdagsága], azaz a tőkeképzés és a nép tömegének kíméletlen kizsákmányolása és elszegényítése minden állami bölcsesség ultima Thuléja. VII. Henrikről szóló

történelmi munkájában Bacon ezt mondja: „Ebben az időben" (1489) „megsokasodtak a panaszok arról, hogy szántóföldeket legelőkké" (juhlegelőkké stb.) „változtatnak, amelyeket néhány pásztor könnyen ellát; s az időre, élethossziglanra és évi felmondásra kiadott bérleteket" (a yeomanek nagy része ebből élt) „urasági földekké változtatták. Ez a nép pusztulását és ennek következtében városok, templomok pusztulását, a tizedek megcsappanását idézte elő... A király és az akkori parlament bölcsessége csodálatos volt e visszásság gyógyításában... Intézkedéseket hoztak a községi földek ezen elnéptelenítő elbitorlása (depopulating inclosures) és a nyomában járó elnéptelenítő legelőgazdálkodás (depopulating pasture) ellen." VII. Henrik egyik törvénye (1489. 19. c.) megtiltotta mindazoknak a paraszthá zaknak a lerombolását, amelyekhez legalább 20 acre föld tartozott. VIII. Henriknek uralkodása 25. évében hozott egyik törvénye megújítja ugyanezt a törvényt. Többek közt azt mondja, hogy „sok bérlet és nagy állatcsorda, különösen juhnyáj összpontosul kevesek kezében, ami által a földjáradékok igen megnövekedtek és a földművelés (tillage) nagyon lehanyatlott, templomokat és házakat leromboltak, és a nép megdöbbentően nagy tömegei képtelenné váltak arra, hogy magukat és családjukat eltartsák". A törvény ezért elrendeli az elpusztult tanyaházak újraépítését, megszabja a szántóföld és a legelő közti arányt stb. Egy 1533-ból származó törvény arról panaszkodik, hogy némelyik tulajdonosnak 24 000 juha van, és az egy személy által birtokolható juhok számát 2000-re korlátozza.[193*] A nép panaszai, valamint a kisbérlők és parasztok kisajátítása ellen VII. Henrik óta vagy 150 éven át folyamatosan kiadott törvények egyaránt hasztalanok voltak. Bacon elárulja eredménytelenségük titkát, anélkül hogy tudna róla. „VII. Henrik törvénye", mondja „Essays, civil and moral" [Tanulmányok avagy tanácsok polgári és erkölcsi kérdésekről] című munkája 29. szakaszában, „mély és csodálatraméltó volt, mert meghatározott normálméretű gazdaságokat és parasztházakat teremtett, azaz olyan terjedelmű földet tartott fenn számukra, hogy eléggé gazdag és nem szolgai helyzetű alattvalókat hozhassanak a világra és hogy az eke szarvát tulajdonosok és ne béresek tartsák kezükben (to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings)."[193a*] A tőkés rendszer-

[193*] „Utopiá"-jában Thomas Morus beszél arról a furcsa országról, ahol a „juhok felfalják az embereket". („Utopia", Robinson fordítása, Arber kiadása, London 1869, 41. old.)

[193a*] Bacon kifejti a szabad jómódú parasztság és a jó gyalogság közti összefüggést. „A királyság hatalma és erkölcsei szempontjából csodálatosan fontos volt olyan bérletekkel rendelkezni, amelyek elegendő méretűek ahhoz, hogy derék férfiak ne szenvedjenek szükséget, és a királyság földjének egy nagy részét a yeomanry birtokában, vagyis olyan emberek birtokában rögzíteni, akik középütt állnak a nemesemberek és a zsellérek (cottagers), valamint a béresek között ... Mert a legilletékesebb hadiszakértőknek az az általános véleménye ... hogy egy hadsereg fő erőssége a gyalogság, vagyis a talpashad. De jó gyalogság alakításához olyan emberekre van szükség, akik nem szolgaságban vagy ínségben, hanem szabadon és

nek viszont, fordítva, a néptömegek szolgai helyzetére volt szüksége, arra, hogy ők maguk bérelhetőkké, munkaeszközeik pedig tőkévé változzanak. Ebben az átmeneti időszakban a törvényhozás arra is törekedett, hogy fenntartsa a mezőgazdasági bérmunkás cottage-a melletti 4 acre földet, és megtiltotta neki, hogy házába albérlőket vegyen. 1627-ben, I. Károly alatt, a fontmilli Roger Crockert még elítélték, mert a fontmilli manorban [urasági birtokon] cottage-ot épített anélkül, hogy 4 acre földet csatolt volna hozzá állandó tartozékul; 1638-ban, I. Károly alatt, még királyi bizottságot neveztek ki, hogy kikényszerítse a régi törvények végrehajtását, nevezetesen azokét is, amelyek a 4 acre földre vonatkoztak; Cromwell még megtiltotta, hogy London körül 4 mérföldes körzetben házat építsenek anélkül, hogy azt 4 acre földdel látnák el. A XVIII. század első felében még panaszt emelnek, ha a mezőgazdasági munkás cottageához nem tartozik 1—2 acre föld. Manapság a mezőgazdasági munkás boldog, ha háza kis kertecskével van ellátva, vagy ha messze tőle pár rood földet bérelhet. „Földesurak és bérlők", mondja dr. Hunter, „itt karöltve járnak el. A cottage-hoz tartozó néhány acre túlságosan függetlenné tenné a munkást."[194*]

Új, szörnyű lökést kapott a néptömegek erőszakos kisajátításának folyamata a XVI. században a reformációval és ennek nyomán az egyházi birtokok óriási méretű elrablásával. A reformáció idején a katolikus egyház az angol föld nagy részének hűbéri tulajdonosa volt. A kolostorok stb. megszüntetése ezeknek lakóit a proletariátusba taszította. Magukat az egyházi birtokokat többnyire elajándékozták harácsoló királyi kegyenceknek, vagy potom áron eladták spekuláló bérlőknek és városi polgároknak, akik a régi örökbérlőket tömegesen elűzték és gazdaságaikat egybeolvasztották. Az elszegényedett földműveseknek a papi tized egy részére törvényileg biztosított tulajdonát hallgatólagosan elko-

bizonyos jómódban nőttek fel. Ezért ha valamely állam túlságosan a nemesemberekre és finom urakra helyezi a fő súlyt, míg a parasztok és a szántóvetők ezeknek pusztán munkásai vagy béresei, vagy akár zsellérek, azaz kunyhóval rendelkező koldusok, lehet, hogy jó lovasságotok lesz, de sohasem lesz jó, kitartó gyalogságotok ... Ezt látjuk Franciaországban és Itáliában és néhány más külső országban, ahol valóban mindenki nemes vagy nyomorult pór ... annyira, hogy kénytelenek svájci és hasonló zsoldoscsapatokat alkalmazni gyalogszázlóaljaik számára: amiből is az következik, hogy ezeknek a nemzeteknek sok a népük és kevés a katonájuk." („The Reign of Henry VII. etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719" [VII. Henrik uralkodása. Szó szerinti különlenyomat Kennet „England"-jének 1719-es kiadásából], London 1870, 308. old.)

[194*] Dr. Hunter, „Public Health, Seventh Report 1864", 134. old. — „Azt a földmennyiséget, amelyet" (a régi törvények) „kiutaltak, manapság túlságosan nagynak ítélnék munkások számára, és inkább arra válnék alkalmasnak, hogy ezeket kis bérlőkké változtassa." (*George Roberts*: „The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries" [Anglia déli grófságai népének szociális története az elmúlt évszázadokban], London 1856, 184. old.)

bozták.[195*] „Pauper ubique jacet"[142], kiáltott fel Erzsébet királynő egy angliai körutazása után. Uralkodásának 43. esztendejében végre rákényszerültek arra, hogy a pauperizmust hivatalosan elismerjék a szegényadó bevezetésével. „E törvény megalkotói szégyellték kimondani annak okait, és ezért, teljesen a szokás ellenére, minden preamble (bevezető indoklás) nélkül bocsátották útjára."[196*] A 16 Car. I. 4 [I. Károly uralkodásának 16. esztendejéből való 4. törvény] e törvényt örök érvényűnek nyilvánította, és valóban csak 1834-ben kapott új, szigorúbb formát.[197*] A reformációnak nem ezek a közvetlen hatásai

[195*] „A szegénynek azt a jogát, hogy a tizedben részesüljön, a régi statútumok szövege leszögezi." (*Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population", II. köt. 804—805. old.)

[196*] *William Cobbett*: „A History of the Protestant Reformation", 471. §.

[197*] A protestáns „szellem" többek között a következőkből látható. Dél-Angliában különböző földtulajdonosok és jómódú bérlők összedugták a fejüket és Erzsébet szegénytörvényének helyes értelmezésére vonatkozóan 10 kérdést vetettek fel, amelyeket véleményezés végett ama kor egyik híres jogásza, Snigge sergeant (később, I. Jakab alatt, bíró) elé terjesztettek. „Kilencedik kérdés: Néhányan az egyházközség gazdag bérlői közül okos tervet agyaltak ki, amelynek révén minden zavart ki lehet küszöbölni a törvény végrehajtásában. Azt javasolják, hogy építsenek egy börtönt az egyházközségben. Minden szegénytől aki nem hajlandó magát a fent nevezett börtönbe bezáratni, vonják meg a támogatást. Ezután tegyék közhírré a környéken, hogy ha valakinek kedve van ez egyházközség szegényeit bérbe venni, meghatározott napon adjon be lepecsételt ajánlatot, hogy milyen legalacsonyabb áron akarja őket tőlünk átvenni. E terv szerzői felteszik, hogy a szomszédos grófságokban vannak olyan személyek, akik nem akarnak dolgozni és sem vagyonuk, sem hitelük nincs, hogy bérletre vagy hajóra tegyenek szert és így munka nélkül megélhessenek (so as to live without labour). Az ilyenek valószínűleg készek lesznek arra, hogy igen előnyös ajánlatokat tegyenek az egyházközségnek. Ha itt ott egyes szegények a szerződtető oltalma alatt elpusztulnak, a bűn reá száll, mert az egyházközség megtette kötelességét e szegények iránt. Félünk azonban, hogy a mostani törvény nem engedélyez ilyenfajta ésszerű rendszabályt (prudential measure); Önnek azonban tudnia kell, hogy e grófság és a szomszédos grófság többi freeholderja csatlakozni fog hozzánk, hogy alsóházi tagjait egy olyan törvény beterjesztésére ösztönözze, amely megengedi a szegények bebörtönzését és kényszermunkáját, úgyhogy senki, aki a bebörtönzésnek ellene szegül, semmiféle támogatásra ne legyen jogosult. Ez, reméljük, vissza fog tartani nyomorban élő személyeket attól, hogy támogatást igényeljenek (will prevent persons in distress from wanting relief)." (*R. Blakey*: „The History of Political Literature from the earliest times" [A politikai irodalom története a legrégibb időktől], London 1855, II. köt. 84—85. old.) — Skóciában a jobbágyságot évszázadokkal később törölték el, mint Angliában. 1698-ban a saltouni Fletcher még ezt jelentette ki a skót parlamentben: „A koldusok számát Skóciában nem kevesebb, mint 200 000 főre becsülik. Az egyetlen orvosszer, amelyet én, aki elvben republikánus vagyok, javasolhatok, az, hogy állítsák helyre a jobbágyság régi állapotát, és hogy tegyék rabszolgává mindazokat, akik képtelenek arra, hogy saját megélhetésükről gondoskodjanak." Ugyanúgy beszél Eden, „The State of the Poor", I. könyv I. fej., 60—61. old.: „A földművesek szabadságától kelteződik a pauperizmus ... Nemzeti szegényeink igazi szülői a manufaktúrák és a kereskedelem." Eden, akárcsak amaz elvben republikánus skót, csupán abban téved, hogy nem a jobbágyság megszüntetése, hanem földtulajdonának megszüntetése tette a földművest proletárrá, illetve pauperrá. — Franciaországban, ahol a kisajátítás más módon ment végbe, az angol szegénytörvényeknek az 1566-os moulins-i rendelet és az 1656-os ediktum felel meg.

voltak a legtartósabbak. Az egyházi tulajdon a hagyományos földtulajdonviszonyok vallási védőbástyája volt. Ledőltével ezek a földtulajdonviszonyok nem voltak tovább tarthatók.[198*]

A XVII. század utolsó évtizedeiben a yeomanry, a független parasztság, számosabb volt még, mint a bérlők osztálya. A yeomanry alkotta Cromwell fő erősségét, és még Macaulay bevallása szerint is előnyös ellentétben állott a részeges kurtanemesekkel és lakájaikkal, a falusi papokkal, akiknek feladatához tartozott, hogy az uraság „kedvenc cselédjének" bekössék a fejét. Maguk a falusi bérmunkások is részesültek még a községi tulajdonban. 1750 körül a yeomanry eltűnt,[199*] és a XVIII. század utolsó évtizedeiben a földművesek községi tulajdonának utolsó nyoma is elenyészett. A mezőgazdasági forradalom merőben gazdasági hajtórugóitól itt eltekintünk. Erőszakos emeltyűit kutatjuk.

A Stuartok restaurációja alatt a földtulajdonosok törvény útján vittek véghez egy olyan elbitorlást, amely mindenütt a kontinensen törvényes körülményesség nélkül is végbement. Megszüntették a föld hűbéri alkotmányát, azaz lerázták magukról az államnak teljesítendő szolgáltatásokat, az államot a parasztságra és a nép egyéb tömegeire kivetett adókkal „kártalanították", azokra a birtokokra, amelyekre csak hűbéri jogcímük volt, mint modern magántulajdonra formáltak jogot, és végül kierőszakolták azokat az illetőségi törvényeket (laws of settlement), amelyek mutatis mutandis [a megváltoztatandók megváltoztatásával] olyan hatással voltak az angol földművesekre, mint a tatár Borisz Godunov rendelete az orosz parasztságra.[143]

A „glorious revolution" (dicsőséges forradalom)[144] az orániai III. Vilmossal[200*] együtt a földesúri és tőkés többletcsinálókat juttatta uralomra. Ezek azzal

[198*] Rogers úr, ámbár akkoriban az oxfordi egyetemen, a protestáns ortodoxia fő fészkében a politikai gazdaságtan professzora volt, „History of Agriculture"-ja [A mezőgazdaság története] előszavában hangsúlyozza, hogy a reformáció pauperizálta a néptömegeket.

[198*] „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman" [Levél Sir T. C. Bunbury bárónak: A szegényadókról és az élelmiszerek magas áráról. Írta Egy suffolki gentleman], Ipswich 1795, 4. old. Még a nagybérlet fanatikus védelmezője, az „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.", London 1773, 139. old., szerzője is ezt mondja: „Mélységesen sajnálom yeomanrynk elvesztését, azoknak a férfiaknak seregét, akik a valóságban fenntartották e nemzet függetlenségét; és fáj látnom, hogy földjeik most monopolizáló lordok kezében vannak, kis bérlőknek kiadva, akiknek bérleti feltételei olyanok, hogy alig jobb a soruk vazallusokénál, akiknek minden bajos alkalommal eleget kell tenniök a felhívásnak."

[200*] E polgári hős magánerkölcsére vonatkozólag lásd többek között: „Az 1695-ben Lady Orkneynak adományozott hatalmas írországi birtokok nyilvános bizonyítékai a király vonzalmának és a lady befolyásának ... Lady Orkney értékes szolgálatai állítólag — foeda labiorum ministeria [mocskos ajakszolgálatok] voltak." (A British Museum Sloane Manuscript Collection-jában, 4224. sz. A kézirat címe: „The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc." A kézirat tele van kuriózumokkal.)

szentelték fel az új korszakot, hogy az állami uradalmaknak addig csak szerényen űzött ellopását óriási méretekben gyakorolták. Ezeket a birtokokat elajándékozták, potom áron eladták, vagy egyenes bitorlás útján magánbirtokokhoz csatolták.[201*] Mindez a törvényes illemszabályok legcsekélyebb figyelembevétele nélkül történt. Az így csalárd módon elsajátított állami birtok, az egyháztól rabolttal együtt — amennyiben az utóbbi a köztársasági forradalom alatt nem veszett el — az alapzata az angol oligarchia mai fejedelmi uradalmainak.[202*] A polgári tőkések elősegítették ezt a műveletet, többek között azért, hogy a földet merő kereskedelmi cikké változtassák, a mezőgazdasági nagyüzem területét kiterjesszék, a vidékről származó szabad prédát jelentő proletárok kínálatát szaporítsák stb. Ezenkívül az új földbirtokos arisztokrácia természetes szövetségese volt az új bankokráciának, a tojásból éppen hogy kibújt pénzmágnásoknak és az akkoriban védővámokra támaszkodó nagy manufaktúratulajdonosoknak. Az angol burzsoázia a maga érdeke szempontjából ugyanolyan helyesen cselekedett, mint a svéd városi polgárok, akik fordítva, gazdasági védőbástyájukkal, a parasztsággal együtt, támogatták a királyokat abban, hogy erőszakkal visszaszerezzék a koronauradalmakat az oligarchiától (1604-től, majd később X. és XI. Károly alatt).

A községi tulajdon — amely teljesen különbözik az imént vizsgált állami tulajdontól — ősi germán intézmény volt, amely a hűbériség takarója alatt tovább élt. Láttuk, hogy ennek erőszakos elbitorlása, amelyet többnyire a szántóföldeknek legelőkké változtatása kísért, a XV. század végén kezdődik és a XVI. században tovább folytatódik. De akkoriban ez a folyamat mint egyéni erőszakosság ment végbe, amely ellen a törvényhozás 150 éven át hiába küzdött. A haladás a XVIII. században abban nyilvánul meg, hogy most maga a törvény lesz a nép földje elrablásának előmozdítója, ámbár emellett a nagybérlők a maguk kis független magánmódszereit is alkalmazzák.[203*] A rablás parlamen-

[201*] „A koronabirtokok törvénytelen elidegenítése, részint eladás, részint ajándékozás révén, az angol történelem botrányos fejezete ... a nemzet óriási becsapása (gigantic fraud on the nation)." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 129—130. old.) (Hogy a mai angol nagybirtokosok hogyan jutottak birtokaikhoz, arról részletes adatokat lásd „Our old Nobility. By Noblesse Oblige" [Régi nemességünk. Írta A nemesség kötelez], London 1879. — *F. E.*)

[202*] El kell olvasni például E. Burke röpiratát a Bedford hercegi házról, amelynek sarja Lord John Russell, „the tomtit of liberalism" [a liberalizmus ökörszeme].

[203*] „A bérlők megtiltják a cottagereknek [zselléreknek], hogy önmagukon kívül bármilyen élőlényt tartsanak, azzal az ürüggyel, hogy ha háziállatot vagy baromfit tartanának, takarmányt lopnának a csűrökből. Azt is mondják, tartsátok szegénységben a cottagereket és akkor szorgalmasak maradnak. A való tény azonban az, hogy a bérlők ily módon a községi földekre való minden jogot maguknak bitorolnak." („A Political Inquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands" [Politikai vizsgálódás a megműveletlen földek bekerítésének következményeiről], London 1785, 75. old.)

táris formája a „Bills for Inclosures of Commons" (törvények a községi föld bekerítésére), másszóval olyan rendeletek, amelyek révén a földesurak a nép földjét önmaguknak ajándékozzák magántulajdonul, vagyis a népet kisajátító rendeletek. Sir F..M. Eden ravasz ügyvédi beszédét, amelyben a községi tulajdont a hűbérurak helyére lépett nagy földtulajdonosok magántulajdonának igyekszik feltüntetni, önmaga cáfolja meg azzal, hogy „általános parlamenti törvényt" követel „a községi földek bekerítésére", tehát elismeri, hogy parlamenti államcsínyre van szükség ahhoz, hogy e földeket magántulajdonná változtassák, másrészt pedig a törvényhozástól „kártalanítást" követel a kisajátított szegények számára.[204*]

Miközben a független yeomanek helyére tenant-at-willek, egy évre felmondható kisebb bérlők léptek, egy szolgai és landlordok önkényétől függő csapat, a községi tulajdonnak rendszeresen űzött ellopása, az állami uradalmak elrablása mellett, kiváltképpen elősegítette azoknak a nagy bérleteknek a megduzzadását, amelyeket a XVIII. században kapitális bérleteknek[205*] vagy kereskedőbérleteknek[206*] neveztek, valamint a falusi népességnek proletariátusként való „szabaddá tételét" az ipar számára.

Mindazonáltal a XVIII. század még nem értette meg annyira a nemzet gazdagságának és a nép szegénységének azonosságát, mint a XIX. század. Ezért az akkori közgazdasági irodalomban igen heves vita folyik az „inclosure of commons-ról". Néhány részt közlök az előttem levő bőséges anyagból, mert ezek élénken szemléltetik az akkori helyzetet.

„Hertfordshire sok egyházközségében", veti papírra egy felháborodott toll, „24 bérlet, amelyek átlagosan 50 és 150 acre közöttiek voltak, 3 bérletté olvadt össze."[207*] „Northamptonshire-ban és Lincolnshire-ban a községi földek bekerítése nagyon elharapódzott és a bekerítések révén keletkezett új lordságok legtöbbjét legelővé változtatták; ennek következtében sok lordságban, ahol korábban 1500 acre-t szántottak fel, most 50 acre-t sem művelnek meg... Egykori lakóházak, csűrök, istállók stb. romjai" — csak ezek a nyomai a korábbi lakóknak. „Némely helyen 100 házból és családból... 8 vagy 10 maradt...A legtöbb olyan egyházközségben, ahol a bekerítés csak 15 vagy 20 évvel ezelőtt történt, igen kevés a földtulajdonos azoknak a számához képest, akik a földet bekerítetlen állapotában művelték. Nem ritka jelenség, hogy 4

[204*] *Eden*: „The State of the Poor", Preface [XVII., XIX. old.].

[205*] „Capital farms." (Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business" [Két levél a lisztkereskedelemről és a gabona drágaságáról. Írta Egy üzletember], London 1767. 19—20. old.)

[206*] „Merchant-farms." („An Inquiry into the Present High Price of Provisions" [Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi magas árának okairól], London 1767. 111. old., jegyzet. Ennek a névtelenül megjelent kitűnő írásműnek a szerzője Nathaniel Forster tiszteletes.)

[207*] *Thomas Wright*: „A short address to the Public on the Monopoly of large farms" [Rövid üzenet a nyilvánossághoz a nagy földbérletek monopóliumáról]. 1779. 2—3 old

vagy 5 gazdag állattenyésztő bitorol nagy, nemrégiben bekerített lordságokat, amelyek azelőtt 20—30 bérlő és ugyanannyi kisebb tulajdonos és lakos kezén voltak. Mindezeket családostul kidobták birtokukról, sok más családdal együtt, amelyeket ők foglalkoztattak és tartottak el."[208*] A bekerítés ürügyén nemcsak parlagon heverő földet csatolt a magáéhoz a szomszédos landlord, hanem gyakran olyat is, amelyet a községnek fizetett bizonyos díj ellenében vagy közösen műveltek. „Itt olyan nyílt mezők és földek bekerítéséről beszélek, amelyeket már megműveltek. Még azok az írók is, akik a bekerítést védelmezik, elismerik, hogy az utóbbi nagy bérletek monopóliumát növeli, a létfenntartási eszközök árát emeli és elnéptelenedést idéz elő . . .és még a parlagföldek bekerítése is, ahogyan most űzik, elrabolja a szegénytől létfenntartási eszközeinek egy részét, és megduzzasztja azokat a bérleteket, amelyek már amúgyis túlságosan nagyok."[209*] „Ha", mondja dr. Price, „a föld néhány nagy bérlő kezére jut, a kis bérlők" (ezeket korábban így jellemezte: „egy sereg kis tulajdonos és bérlő, akik magukat és családjukat az általuk megművelt föld termékéből, a községi földekre hajtott juhokból, szárnyasokból, disznókból stb. tartják el, úgyhogy nincs sok okuk vásárolni létfenntartási eszközöket") „olyan emberekké változnak, akiknek mások számára végzett munkával kell létfenntartásukat megszerezniök, és akik arra kényszerülnek, hogy mindenért, amire szükségük van, a piacra menjenek. . . Talán több munkát végeznek, mert nagyobb a kényszer. . . A városok és a manufaktúrák nőnek, mert több embert kergetnek oda, akik munkát keresnek. Ez az a mód, ahogyan a bérletek koncentrációja természetszerűen hat és ahogyan ebben a királyságban már sok év óta valóban hatott."[210*] A bekerítések összhatását így foglalja össze: „Egészében véve az alsóbb néposztályok helyzete szinte minden tekintetben rosszabbodott, a kisebb földbirtokosokat és bérlőket a napszámosok és béresek helyzetébe nyomták le; és ugyanakkor a létfenntartás ebben a helyzetben nehezebb lett."[211*] Valóban, a községi föld elbitorlása és az ezt kísérő mezőgazdasági forradalom olyan heves hatással volt a mezőgazdasági munkásokra, hogy bérük — maga Eden szerint —

[208*] *Addington* tiszteletes: „Inquiry into the Reasons for and against enclosing open fields" [A nyílt földterületek bekerítése mellett és ellen szóló érvek vizsgálata]. London 1772. 37—43. old. elszórtan.

[209*] *Dr. R. Price*: „Observations on Reversionary Payments" [Észrevételek visszaháramló fizetésekről], II. köt. 155—156. old. El kell olvasni Forster, Addington, Kent, Price és James Anderson írásait és össze kell hasonlítani MacCulloch nyomorúságos tényérnyaló fecsegésével „The Literature of Political Economy" [A politikai gazdaságtan irodalma]. London 1845, című katalógusában.

[210*] *Dr. R. Price*, i. m., II. köt. 147—148. old.

[211*] I. m. 159—160. old. A régi Róma jut eszünkbe. „A gazdagok hatalmukba kerítették a fel nem osztott földek legnagyobb részét. Bíztak a korviszonyokban, hogy többé már nem fogják tőlük elvenni, és ezért a szegényeknek a közelben levő földdarabjait részint azok beleegyezésével megvásárolták, részint erőszakkal elvették, úgyhogy most már nem egyes földeket, hanem nagy kiterjedésű uradalmakat műveltek meg. Eközben a földműveléshez és az

1765 és 1780 között kezdett a minimum alá süllyedni és hivatalos szegénysegélyezéssel kellett kiegészíteni. Munkabérük — mondja — „már csak éppen a feltétlen életszükségletekre volt elegendő".

Hallgassuk még meg egy pillanatra a bekerítések egyik védelmezőjét és dr. Price ellenfelét. „Nem helyes elnéptelenedésre következtetni abból, hogy ma már nem látni munkájukat a nyílt mezőn eltékozló embereket... Ha azután, hogy a kisparasztokat olyan emberekké változtatták át, akiknek mások számára kell dolgozniok, ezek több munkát folyósítanak, ez előny, amelyet a nemzetnek" (amelyhez az átváltoztatottak természetesen nem tartoznak hozzá) „kívánnia kell... A termék nagyobb lesz, ha kombinált munkájukat egyetlen bérleten alkalmazzák: így többlettermék jön létre a manufaktúrák számára, és ezáltal a termelt gabonamennyiséghez viszonyítva szaporodnak a manufaktúrák, amelyek e nemzet aranybányái közé tartoznak."[212*]

Az a sztoikus lelki nyugalom, amellyel a politikai gazdász a „tulajdon szent jogának" pimasz meggyalázását és a személyek elleni durva erőszakot szemléli, mihelyt ez a tőkés termelési mód alapzatának lerakásához szükséges, megmutatkozik többek közt a méghozzá tory színezetű és „emberbarát" Sir F. M. Edennél. A rablások, rémtettek és sanyargatások egész sora, amely a XV. század utolsó harmadától a XVIII. század végéig a nép erőszakos kisajátítását végigkíséri, csak a következő „vigasztaló" befejező elmélkedésre készteti: „Ki kellett alakítani a szántóterület és a legelő közti helyes (due) arányt. Az egész XIV. században és a XV. század legnagyobb részében 1 acre legelőre még 2, 3, sőt 4 acre szántó jutott. A XVI. század közepén ez az arány megváltozott, úgyhogy 2 acre legelő jutott 2, később 1 acre szántóra, míg végül is elérték a helyes arányt: 3 acre legelő 1 acre szántóra."

állattenyésztéshez rabszolgákat használtak, mert a szabad embereket elvették volna tőlük a munkából katonai szolgálatra. A rabszolgák birtoklása azért is nagy hasznot hajtott nekik, mert ezek, minthogy a katonai szolgálat alól mentesek voltak, zavartalanul szaporodhattak, és egy csomó gyerekük lett. Így a hatalmasok minden gazdagságot magukhoz kaparintottak, és az egész vidék nyüzsgött a rabszolgáktól. Az itáliaiak viszont mind kevesebben maradtak, felőrölte őket a szegénység, az adók és a katonai szolgálat. De még ha békeidők jártak is, teljes tétlenségre voltak kárhoztatva, mert a föld a gazdagok birtokában volt, és megművelésére nem szabad embereket, hanem rabszolgákat alkalmaztak." (*Appianus*: „Römische Bürgerkriege" [Római polgárháborúk], I. 7.) Ez a passzus a liciniusi törvényt[145] megelőző időkre vonatkozik. A katonai szolgálat, amely a római plebejusok romlását annyira meggyorsította. Nagy Károlynak is egyik fő eszköze volt, amellyel a szabad német parasztoknak földjük révén függő és személyileg függő jobbágyokká való átváltozását melegágyszerűen elősegítette.

[212*] „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.", 124., 129. old. Hasonló ehhez, de ellenkező tendenciával: „A munkásokat elűzik cottage-aikból és arra kényszerítik, hogy a városokban keressenek alkalmaztatást; — ekkor azonban nagyobb többlet adódik és ily módon a tőke gyarapszik." („The Perils of the Nation" [A nemzet veszedelmei], II. kiad., London 1843, XIV. old.)

A XIX. században természetesen még az emléke is eltűnt a földművesek és a községi tulajdon közötti összefüggésnek. Hogy későbbi időkről ne is beszéljünk, vajon kapott-e valaha egy fillér kárpótlást is a földművesnép azért a 3 511 770 acre községi földért, amelyet 1801 és 1831 között elraboltak tőle és amelyet a landlordok parlamentáris úton a landlordoknak ajándékoztak?

A földművesek földtől való megfosztásának utolsó nagy folyamata végül az úgynevezett clearing of estates (a birtokok megtisztítása, a valóságban az emberek kiseprése ezekről). Az összes eddig szemügyre vett angol módszerek csúcspontjukat a „megtisztításban" érték el. Ahogyan az előző szakaszban a modern állapot leírásánál láttuk, most, amikor már nincsenek többé független parasztok, akiket ki lehetne seperni, a dolog a cottage-októl való „megtisztítással" folytatódik, úgyhogy a mezőgazdasági munkások az általuk megművelt földön már arra sem találnak helyet, hogy ott lakjanak. A „clearing of estates" tulajdonképpeni értelmét azonban csak a modern regényirodalom ígéretföldjén, a Skót Felföldön ismerjük meg. Itt a folyamat kitűnik rendszeres jellegével, a nagy méretekkel, amelyekben egy csapásra keresztül viszik (Írországban a földesurak annyira vitték, hogy egyszerre több falut sepertek el; a Skót Felföldön olyan földterületekről van szó, amelyeknek nagysága német hercegségekével vetekszik) — végül pedig az elsikkasztott földtulajdon különös formájával.

A Skót Felföld kelta lakossága clanokra [nemzetségekre] oszlott, amelyek közül mindegyik tulajdonosa volt az általa benépesített földnek. A clan képviselője, a főnök, illetve a „nagy férfiú", e földnek csak címzetes tulajdonosa volt, éppen úgy, mint ahogy az angol királynő a nemzet egész földjének címzetes tulajdonosa. Amikor az angol kormánynak sikerült e „nagy férfiak" belső háborúit és a Skót Alföld síkságaira való folytonos betöréseiket elfojtani, a clan-főnökök korántsem mondtak le régi rablómesterségükről; csak a formáját változtatták meg. Címzetes tulajdonjogukat önhatalmúlag magántulajdonjoggá változtatták, és minthogy a clan tagjainál ellenállásba ütköztek, elhatározták, hogy ezeket nyílt erőszakkal elűzik. „Egy angol király ugyanilyen jogon arra tarthatna igényt, hogy alattvalóit a tengerbe kergesse" — mondja Newman professzor[213]* Ezt a forradalmat, amely Skóciában a trónkövetelő melletti utolsó felkelés[146] után kezdődött, Sir James Steuartnál[214]* és James

[213]* „A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", 132. old.)

[214]* Steuart ezt mondja: „Ezeknek a földeknek a járadéka" (ezt a közgazdasági kategóriát tévesen átviszi arra az adóra, amelyet a taksmanek[147] fizettek a clan-főnöknek) „kiterjedésükhöz viszonyítva teljesen jelentéktelen, de ami azoknak a személyeknek a számát illeti, akiket egy bérlet eltart, meglehet, azt fogjuk találni, hogy egy darab föld a Skót Felföldön tízszer annyi embert táplál, mint az ugyanilyen értékű föld a leggazdagabb tartományokban" („Works", I. köt., XVI. fej., 104. old.)

Andersonnál[215]* követhetjük nyomon első szakaszaiban. A XVIII. században a földjükről elűzött gaeleknek ugyanakkor megtiltották a kivándorlást, hogy erőszakkal Glasgow-ba és más gyárvárosokba hajtsák őket.[216]* A XIX. században uralkodó módszerek[217]* példájaképpen elég, ha itt Sutherland hercegnő „tisztításait" említjük. Ez a gazdaságilag képzett személy rögtön uralomra lépésekor elhatározta, hogy gyökeres gazdasági gyógymódot alkalmaz, és az egész grófságot, amelynek lakossága korábbi hasonló műveletek következtében már 15 000-re olvadt le, juhlegelővé változtatja. 1814-től 1820-ig ezt a 15 000 lakost, körülbelül 3000 családot, rendszeresen elűzték és kiirtották. Összes falvaikat lerombolták és felégették, valamennyi szántóföldjüket legelővé változtatták. Brit katonákat vezényeltek ki a végrehajtáshoz, és harcokra került sor a bennszülöttekkel. Egy öregasszony elégett kunyhója lángjaiban, amelyet vonakodott elhagyni. Ilymódon ez a hölgy 794 000 acre földet sajátított el, amely ősidők óta a clané volt. Az elűzött bennszülötteknek kiutalt a tengerparton körülbelül 6000 acre-t, családonként 2 acre-t. Ez a 6000 acre addig megműveletlen volt és tulajdonosainak semmit sem jövedelmezett. A hercegnő nemes érzületében odáig ment, hogy acre-jét átlagosan 2 shilling 6 penny járadékért adta bérbe a clan-tagoknak, akik évszázadok óta ontották vérüket a hercegi családért. Az egész rablott clan-földet 29 nagy juh-bérletre osztotta, amelyek mindegyikén egyetlen család lakik, többnyire angol béresek. 1825-ben a 15 000 gael helyét már 131 000 juh foglalta el. A bennszülötteknek a tengerpartra dobott része

[215]* *James Anderson*: „Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry etc." [Észrevételek a módszerekről, melyek a nemzeti iparkodás szellemének buzdítását célozzák], Edinburgh 1777.

[216]* 1860-ban erőszakkal kisajátított embereket hamis ígéretekkel Kanadába exportáltak. Némelyek a hegyekbe és a szomszédos szigetekre menekültek. Rendőrök üldözték őket, ezekkel kézitusára keltek és sikerült elmenekülniök.

[217]* „A Felföldön", mondja Buchanan, A. Smith kommentátora, 1814-ben, „a régi tulajdonviszonyokat napról napra erőszakkal felforgatják... A landlord, tekintet nélkül az örökbérlőkre" (ez szintén helytelenül alkalmazott kategória itt), „felkínálja a földet a legtöbbet ígérőnek, és ha ez újító (improver), rögtön új művelési rendszert vezet be. A korábban kis parasztokkal teleszórt föld a hozamával arányosan volt benépesedve; a tökéletesített művelés és megnövelt járadék új rendszere mellett a lehető legnagyobb hozamot igyekeznek elérni a lehető legkisebb költségekkel, és e célból a most haszontalanná vált kezeket eltávolítják... A szülőföldjükről kitaszítottak a gyárvárosokban keresnek megélhetést stb." (*David Buchanan*: „Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations", Edinburgh 1814, IV. köt. 144. old.) „A skót nagyurak úgy sajátítottak ki családokat, mintha csak gazt irtottak volna, úgy bántak falvakkal és azok lakosságával, mint a bosszúálló indusok a vadállatok barlangjaival... Az embert egy birkabőrért vagy ürücombért, sőt kevesebbért vesztegetik... A mongolok, amikor betörtek Kína északi tartományaiba, a tanácsban azt javasolták, hogy a lakosságot irtsák ki és földjüket változtassák legelővé. Ezt a javaslatot sok felföldi skót landlord megvalósította saját hazájában saját honfitársaival szemben." (*George Ensor*: „An Inquiry concerning the Population of Nations" [Vizsgálódás a nemzetek népesedéséről]. London 1818, 215—216. old.)

megpróbált halászatból megélni. Kétéltűekké lettek és — mint egy angol író mondja — félig a szárazföldön, félig a vízen éltek, és a kettőből is csak félig éltek meg.[218*]

De a derék gaeleknek még keményebben meg kellett bűnhődniök azért, hogy romantikus hegylakói módon bálványozták a clan „nagy férfiait". A nagy férfiak megérezték a halszagot. Valami hasznot hajtó dolgot szimatoltak mögötte, és a tengerpartot bérbe adták a nagy londoni halkereskedőknek. A gaeleket másodszor is elűzték.[219*]

Végül pedig a juhlegelők egy részét visszaváltoztatják vadászterületté. Tudjuk, hogy igazi erdők Angliában nincsenek. Az a vad, amely a nagyurak parkjaiban él, alkotmányos háziállat, hájas, mint a londoni tanácsnokok. Ezért Skócia a „nemes szenvedély" utolsó menedékhelye. „A Felföldön", mondja Somers 1848-ban, „az erdőségeket nagyon megnövelték. Itt van Gaick egyik oldalán Glenfeshie új erdeje és amott a másik oldalon Ardverikie új erdeje. Ugyanerre található a Black Mount, egy hatalmas pusztaság, amelyet nemrégiben hoztak létre. Keletről nyugatra, Aberdeen környékétől az obani szirtekig most erdők egybefüggő vonala terül el, míg a Felföld más részein Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston stb. új erdei láthatók... Földjük juhlegelővé változtatása...a gaeleket terméketlenebb talajra kergette. Most a rőtvad kezd a juhok helyére lépni, és amazokat még őrlőbb nyomorba kergeti... A vadaskertek[219a*] és a nép nem lehetnek meg egymás mellett. Az egyiknek vagy a másiknak biztosan át kell adnia a helyét. Ha megengeditek, hogy a vadászatok száma és nagysága az elkövetkező negyed évszázadban úgy növekedjék, mint az előzőben, akkor rövidesen egyetlen gaelt sem fogtok találni szülőföldjén. Ez a mozgalom a felföldi földtulajdonosok között részint a divatnak tulajdonítható, arisztokratikus viszketegségnek, vadászszenvedélynek stb., részint azonban kizárólag a profitra sandítva űzik a vaddal való kereskedést. Mert tény,

[218*] Amikor a mostani Sutherland hercegnő Londonban nagy pompával fogadta Mrs. Beecher-Stowe-ot, az „Uncle Tom's Cabin" [Tamás bátya kunyhója] szerzőjét, hogy kimutassa az amerikai köztársaság néger rabszolgái iránti rokonszenvét — amelyet azután a polgárháború alatt, amikor minden „nemes" angol szív a rabszolgatartókért dobogott, arisztokrata társnőivel együtt nagy bölcsen szegre akasztott —, a „New York Tribune"-ban bemutattam a sutherland-rabszolgák viszonyait.[148] (Cikkem néhány helyét idézi Carey „The Slave Trade"-jében [A rabszolgakereskedelem], Philadelphia 1853, 202—203. old.) Cikkemet egy skót újság átvette, és csinos vita kerekedett az utóbbi és a Sutherlandok tányérnyalói között.

[219*] Erről a halüzletről érdekes dolgok találhatók David Urquhart úr „Portfolio, New Series"-ében.—Nassau W. Senior a fentebb idézett hátrahagyott írásában „a sutherlandshire-i eljárást az emberemlékezet óta végrehajtott tisztítások (clearings) egyik legjótékonyabbjának" jellemzi. („Journals, Conversations and Essays relating to Ireland" [Naplók, beszélgetések és tanulmányok Írországról], II. köt. 282. old.)

[219a*] Skócia „deer forestjaiban" (vadaskertjeiben) egyetlen fa sincsen. A juhokat elhajtják, a szarvasokat felkergetik a kopár hegyekbe és ezt nevezik „deer forestnak". Tehát még csak erdőművelésről sincs szó!

hogy egy darab helyi föld, vadászterületté alakítva, sok esetben jóval hasznot hajtóbb, mint ha juhlegelőnek használnák... A szenvedélyes vadászt, aki vadászterületet keres, csak erszényének nagysága korlátozza ajánlatában... A Felföldet olyan szenvedések sújtották, amelyek nem kevésbé kegyetlenek azoknál, amelyeket a normann királyok politikája zúdított Angliára. A rőtvad szabadabb mozgási térhez jutott, miközben az embereket mind szűkebb és szűkebb körbe hajtották... A nép egyik szabadságát a másik után rabolták el... És az elnyomás még napról napra fokozódik. A tisztítást és a nép előzését a tulajdonosok mint szilárd elvet követik, mint valami mezőgazdasági szükségszerűséget, éppúgy, ahogy Amerika és Ausztrália vadonjaiban kiirtják a fákat és a bozótot, és ez a művelet a maga nyugodt, üzletszerű útján halad előre."[220*]

[220*] *Robert Somers*: „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847" [Levelek a Skót Felföldről; vagy az 1847-es éhínség], London 1848, 12—28. old., elszórtan. Ezek a levelek eredetileg a „Times"-ban jelentek meg. Az angol közgazdászok a gaelek 1847. évi éhínségét természetesen túlnépesedésükkel magyarázták. Mindenesetre a gaelek „nyomást gyakoroltak" élelmiszereikre. — Németországban a „clearing of estates", vagy ahogy itt nevezték, a „Bauernlegen" különösen a harmincéves háború után jött szokásba, és a szász választófejedelemségben 1790-ben még parasztfelkeléseket idézett elő. Főleg Kelet-Németországban uralkodott. Poroszország legtöbb tartományában csak II. Frigyes biztosított tulajdonjogot a parasztoknak. Szilézia meghódítása után rákényszerítette a földesurakat arra, hogy állítsák helyre a kunyhókat, csüröket stb., hogy lássák el a parasztbirtokokat jószággal és felszereléssel. Katonákra volt szüksége hadserege számára és adókötelesekre államkincstára számára. Hogy egyébként milyen kellemes élete volt a parasztnak Frigyes pénzügyi garázdálkodása és despotizmusból, bürokráciából és hűbériségből összekotyvasztott kormányzása alatt, az megítélhető csodálójának, Mirabeaunak következő mondataiból: „A len tehát az észak-németországi paraszt egyik fő gazdagsága. Az emberi nem szerencsétlenségére ez csak a nyomor elleni segédeszköz, nem pedig a jólét forrása. Az egyenes adók, a robotmunka és a legkülönbözőbb egyéb szolgáltatások tönkreteszik a német parasztot, aki azonkívül közvetett adót is fizet mindenre, amit vásárol ... s hogy romlása teljes legyen, termékeit nem adhatja el ott és úgy, ahogy akarja; amire szüksége van, azt sem meri olyan kereskedőknél beszerezni, akik ezt olcsóbb áron adhatnák. Mindezek az okok észrevétlenül tönkreteszik, és a fonómunka nélkül nem volna képes az egyenes adókat esedékességük napján megfizetni; ez az ő segélyforrása, mert hasznosan foglalkoztatja asszonyát, gyermekeit, cselédlányait, béreseit és őt magát is. De e segítség ellenére is, milyen keserves az élete! Nyáron mint a gályarab dolgozik a szántásnál és az aratásnál; 9 órakor fekszik le és 2 órakor kel fel, hogy elkészülhessen munkájával; télen hosszabb pihenéssel kellene pótolnia erejét; de nem marad kenyere és vetőmagja, ha megválik termékeinek attól a részétől, amelyet el kellene adnia hogy adóját megfizesse. Ezért, hogy ezt a lyukat betömje, fonnia kell ... mégpedig igen kitartóan. A paraszt tehát télen éjfélkor vagy 1 órakor fekszik le és 5 vagy 6 órakor kel fel; vagy pedig 9-kor fekszik le és 2 órakor kel, s ezt teszi élete minden napján, kivéve a vasárnapot. Ez a tulságosan hosszú ébrenlét és munka felőrli az emberi szervezetet, és innen van, hogy falun a férfiak és az asszonyok sokkal hamarabb öregszenek, mint a városban." (*Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", III. köt. 212. skk. old.)

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1866 márciusában, 18 évvel Robert Somers fentebb idézett írásának közzététele után, Leone Levi professzor a Society of Artsban előadást tartott a juhlegelők vadaskertekké változtatásáról, amelyben vázolta a Skót Felföld elpusztításának előrehaladá-

Az egyházi birtokok elrablása, az állami uradalmak csalárd elidegenítése, a községi tulajdon ellopása, a hűbéri és clan-tulajdon bitorló módon és kíméletlen terrorizmussal véghezvitt átváltoztatása modern magántulajdonná — ezek voltak az eredeti felhalmozás idilli módszerei. Ezek hódították meg a teret a tőkés mezőgazdaságnak, kebelezték be a földet a tőkébe és teremtették meg a városi ipar számára a szükséges kínálatot szabad prédául szolgáló proletárokból.

3. Véres törvényhozás a kisajátítottak ellen a XV. század végétől. Törvények a munkabér leszorítására

A hűbéri kíséretek feloszlatása folytán és a lökésszerűen végrehajtott erőszakos földkisajátítás következtében elkergetetteket, ezt a szabad prédául szolgáló proletariátust a keletkező manufaktúra képtelen volt ugyanolyan gyorsan felszívni, mint ahogyan az létrejött. Másrészt azok, akiket életük megszokott

sát. Többek között ezeket mondotta: „Az elnéptelenítés és puszta juhlegelővé való változtatás a legkényelmesebb eszköz volt arra, hogy valaki kiadás nélkül jövedelemhez jusson ... Deer forest a juhlegelő helyén, ez megszokott változás lett a Felföldön. A juhokat előzik a vadállatok, mint ahogy azelőtt az embereket űzték el, hogy a juhoknak csináljanak helyet ... Dalhousie gróf forfarshire-i birtokaitól John o'Groatsig lehet gyalogolni anélkül, hogy az erdőt elhagynánk. — Sokban" (ezen erdők közül) „meghonosodott a róka, a vadmacska, a nyest, a görény, a menyét és az alpesi nyúl, míg az üregi nyúl, a mókus és a patkány csak nemrég talált oda utat. Hatalmas földterületeket, amelyek Skócia statisztikájában mint kivételesen termékeny és nagy kiterjedésű legelők szerepeltek, most elzártak minden műveléstől és talajjavítástól, és kizárólag néhány személy vadászkedvtelésének — ez pedig az évnek csak egy rövid időszakán át tart — szentelték őket."

A londoni „Economist" 1866. június 2-i száma írja: „Egy skóciai lap a múlt héten egyéb újságokon kívül a következőkről számolt be: »Sutherlandshire egyik legjobb juhtenyésztőbérletét, amelyért nemrégiben, a bérleti szerződés lejártakor, évi 1200 font sterling bérleti díjat ajánlottak fel, deer forestté változtatják!« Működnek a hűbéri ösztönök ... mint akkoriban, amikor a normann hódító ... 36 falut lerombolt, hogy megteremtse a New Forestot ... 2 millió acre-t, amely terület Skócia néhány legtermékenyebb földjét foglalja magában, teljességgel pusztasággá tettek. Glen Tilt vadon növő füve Perth grófság legtáplálóbb füvei közé számított; Ben Aulder deer forestja a legjobb füves rét volt messzi vidéken Badenoch körül; a Black Mount forest egy része Skócia legkiválóbb legelőjét adta feketefejű juhok számára. A vadászkedvtelésért parlagon hagyott föld kiterjedéséről fogalmat alkothatunk abból a tényből, hogy jóval nagyobb területet ölel fel, mint az egész Perth grófság. Hogy ezen erőszakos elpusztítás következtében milyen veszteség érte az országot termelési forrásokban, azt felbecsülhetjük abból, hogy a Ben Aulder forest földje 15 000 juhot tudott táplálni, és hogy ez Skócia egész vadászterületének csak $^1/_{30}$-a ... Mindez a vadászterület teljesen improduktív .. mintha csak az Északi-tenger hullámaiba süllyesztették volna. Az ilyen rögtönzött pusztaságokat vagy sivatagokat a törvényhozásnak erős kézzel meg kellene szüntetnie."

pályájáról hirtelenül letaszítottak, nem szokhattak bele ugyanilyen hirtelenül az új állapot követelte fegyelembe. Tömegesen lettek koldusokká, rablókká, csavargókká, részben hajlamból, a legtöbb esetben a körülmények kényszerítő ereje folytán. Ezért a XV. század végén és az egész XVI. század folyamán egész Nyugat-Európában véres törvényeket hoznak a csavargás ellen. A mai munkásosztály apáit mindenekelőtt megfenyítették azért, amit reájuk kényszerítettek, azért, mert csavargókká és pauperokká váltak. A törvényhozás „önkéntes" bűnözőkként kezelte őket és feltételezte, hogy jó szándékuktól függ, hogy tovább dolgozzanak a már nem létező régi viszonyok között.

Angliában ez a törvényhozás VII. Henrik alatt kezdődött.

VIII. Henrik, 1530: Az öreg és munkaképtelen koldusok koldulási engedélyt kapnak. Ezzel szemben az erőteljes csavargóknak korbács és börtön jár. Szekér végéhez kell őket kötni és addig korbácsolni, amíg vér nem ömlik testükről, majd meg kell őket esketni arra, hogy visszatérnek szülőhelyükre vagy oda, ahol a legutóbbi három évben laktak, és „munkához látnak" (to put himself to labour). Milyen kegyetlen gúny! A VIII. Henrik uralkodásának 27. évéből való törvény megismétli az előbbi statútumot, de új pótlásokkal szigorítja. Csavargáson való másodszori tettenérés esetén a korbácsolást meg kell ismételni és a bűnös fél fülét le kell vágni, harmadszori visszaesésnél pedig mint megátalkodott bűnözőt és a köz ellenségét ki kell végezni.

VI. Edward: Az uralkodásának 1. évéből, 1547-ből származó egyik statútum elrendeli, hogy ha valaki vonakodik dolgozni, mint rabszolgát ítéljék oda annak a személynek, aki naplopásért feljelentette. A gazda kenyérrel és vízzel, híg levessel és olyan húshulladékkal táplálja rabszolgáját, amilyet megfelelőnek tart. Joga van ahhoz, hogy korbácsolással és megláncolással bármilyen undorító munkára kényszerítse őt. Ha a rabszolga 14 napra eltávozik, akkor életfogytiglani rabszolgaságra ítélik és homlokán vagy arcán S betűvel[149] megbélyegzik; ha harmadszor is megszökik, mint hazaárulót kivégzik. Gazdája eladhatja, örökségül hagyhatja, mint rabszolgát bérbe adhatja, éppúgy, mint más ingó jószágot és állatot. Ha a rabszolgák valamit elkövetnek uruk ellen, akkor ugyancsak ki kell őket végezni. A békebíráknak feljelentésre nyomozniok kell utánuk. Ha kiderül, hogy egy csavargó 3 napon át lődörgött, akkor születési helyére kell vinni, mellére izzó vassal V jelet[150] sütni, és megláncolva utcai vagy más szolgálatokra alkalmazni. Ha a csavargó hamis születési helyet ad meg, büntetésül életfogytiglani rabszolgája legyen ennek a helységnek, lakóinak vagy testületének, és S betűvel bélyegeztessék meg. Minden személynek jogában áll, hogy a csavargó gyermekeit elvegye tőle, és a fiúkat 24 éves korig, a leányokat 20 éves korig mint tanoncokat magánál tartsa. Ha elszöknek, akkor eddig az életkorukig a mester rabszolgái legyenek, aki őket megláncolhatja, korbácsolhatja stb., tetszése szerint. Minden mester vasgyűrűt tehet rabszolgájának nyakára, karjára vagy lábára, hogy jobban felismerje és

biztosabb legyen felőle.[221*] E statútum utolsó része arról gondoskodik, hogy bizonyos szegényeket azok a helységek vagy egyének foglalkoztassanak, akik hajlandók nekik enni és inni adni és munkát találni. Effajta egyházközségi rabszolgák roundsman (körbejáró) néven Angliában még a XIX. században is sokáig előfordultak.

Erzsébet, 1572: Engedély nélküli és 14 éven felüli koldusokat keményen meg kell korbácsolni és a bal fülcimpájukon meg kell bélyegezni, feltéve, hogy senki nem akarja őket 2 évre szolgálatába fogadni; a visszaesőket, ha 18 éven felüliek, ki kell végezni, feltéve, hogy senki nem akarja őket 2 évre szolgálatába fogadni; a harmadszor visszaesőket azonban könyörület nélkül ki kell végezni mint hazaárulókat. Hasonló statútum az Erzsébet uralkodásának 18. évében hozott 13. törvény és az 1597-es.[221a*]

I. Jakab: Aki ide-oda vándorol és koldul, azt csavargónak nyilvánítják.

[221*] Az „Essay on Trade etc." szerzője, 1770-ben megjegyzi: „VI. Edward uralkodása alatt az angolok úgy látszik valóban teljes komolysággal a manufaktúrák bátorítására és a szegények foglalkoztatására adták a fejüket. Ezt látjuk egy figyelemreméltó statútumból, amelyben az olvasható, hogy minden csavargót meg kell bélyegezni" stb. (I. m. 5. old.)

[221a*] Thomas Morus mondja „Utopiá"-jában [41—42. old.]: „Így történik, hogy egy mohó és telhetetlen habzsoló, szülőföldjének igazi csapása, több ezer acre földet szedhet össze, azt körülcövekelheti vagy sövénnyel bekerítheti, vagy tulajdonosait erőszakkal és méltánytalansággal annyira gyötörheti, hogy ezek kénytelenek mindent eladni. Akár az egyik, akár a másik eszköz folytán, akarva, nem akarva, kénytelenek odébbállni a szegény, együgyű, nyomorult lelkek! Férfiak, nők, férjek, feleségek, apátlan árvák, özvegyek, jajgató anyák csecsemőjükkel és az egész háztartás, mely szegényes, de nagy létszámú, mivel a földműveléshez sok kézre volt szükség. Elvonszolják magukat, mondom, az ismert és megszokott otthonból, anélkül hogy helyet találnának, ahol fejüket lehajthatják; háztartási eszközeiknek eladása, habár nem nagy értékűek, más körülmények között bizonyos bevételt jelentene; de mivel hirtelen dobták ki őket, potom áron kell eladniok. S ha már ide-oda kóboroltak, amíg csak az utolsó fillérük is el nem fogyott, mi mást tehetnének, mint hogy lopnak, és aztán, istenemre, jog szerint fölakasztják őket vagy pedig koldulni mennek. És akkor is börtönbe vetik őket mint csavargókat, mert kóborolnak és nem dolgoznak; őket, akiket senki sem akar munkába állítani, ha mégoly buzgón ajánlkoznak is." E szegény földönfutók közül, akikről Thomas Morus azt mondja, hogy rákényszerítették őket a lopásra, „72 000 nagy és kis tolvajt végeztek ki VIII. Henrik uralkodása alatt". (*Holinshed*: „Description of England", I. köt. 186. old.) Erzsébet idejében „a csavargókat sorozatosan akasztották fel; általában nem múlt el év, hogy az egyik vagy másik helyen 300 vagy 400 a bitóra ne került volna". (*Strype*: „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign" [Évkönyvek a reformációról és a vallás megalapításáról és az Anglia egyházában Erzsébet királynő boldog uralkodása idején történt más különféle eseményekről], II. kiad., 1725, II. köt.) Ugyanezen Strype szerint Somersetshire-ban egyetlen év alatt 40 személyt kivégeztek, 35-öt megbélyegeztek, 37-et megkorbácsoltak és 183 „megátlakodott gazfickót" szabadon bocsátottak. Mindazonáltal, mondja Strype, „a vádlottaknak ez a nagy száma a békebírák hanyagsága és a nép ostoba részvéte miatt a főbenjáró bűnöknek még $^1/_5$-ét sem öleli fel". Ehhez még hozzáfűzi: „Anglia többi grófságában sem volt jobb a helyzet, mint Somersetshire-ban, sőt sok helyen még roszszabb volt."

A petty session-ek[151] békebíráit felhatalmazzák arra, hogy az ilyeneket nyilvánosan korbácsoltassák meg és első tettenérés esetén 6 hónapra, a másodiknál 2 évre börtönözzék be. A börtönben annyiszor és annyira kell megkorbácsolni őket, ahogyan azt a békebírák helyesnek találják ... A javíthatatlan és veszedelmes csavargókat meg kell bélyegezni bal vállukon R betűvel[152], és kényszermunkára kell fogni; ha pedig újból kolduláson érik, könyörtelenül ki kell végezni őket. Ezeket a rendelkezéseket, amelyek a XVIII. század elejéig érvényben voltak, csak az Anna királynő uralkodásának 12. évéből való 23. törvény törölte el.

Hasonló törvények voltak Franciaországban, ahol a XVII. század közepén Párizsban egy csavargókirályság (royaume des truands) létesült. XVI. Lajos uralkodásának kezdetén (1777. július 13-i rendelet) még minden 16 és 60 év közötti épkézláb embert, akinek nem voltak létfenntartási eszközei és nem volt foglalkozása, a gályákra küldtek. Hasonlóképpen intézkedik Németalföldre vonatkozóan V. Károly 1537 októberében kiadott statútuma, Hollandia államainak és városainak 1614. március 19-i első ediktuma, az Egyesült Tartományok 1649. június 25-i rendelete stb.

Így a földjétől erőszakkal megfosztott, elűzött és csavargóvá tett falusi népességet groteszkül terrorista törvényekkel belekorbácsolták, -bélyegezték és -kínozták abba a fegyelembe, amelyet a bérmunka rendszere megkövetel.

Nem elég, hogy az egyik pólusra kerülnek a munka feltételei mint tőke és a másikra az emberek, akiknek nincs egyéb eladnivalójuk, csak a munkaerejük. Az sem elég, ha arra kényszerítik őket, hogy önként eladják magukat. A tőkés termelés előrehaladásával kifejlődik egy olyan munkásosztály, amely nevelés, hagyomány, szokás alapján ennek a termelési módnak a követelményeit magától értetődő természeti törvényeknek ismeri el. A kifejlődött tőkés termelési folyamat szervezete minden ellenállást megtör, a viszonylagos túlnépesség állandó termelése a munka kínálatának és keresletének törvényét és ezért a munkabért olyan határok közt tartja, amelyek a tőke értékesítési szükségleteinek megfelelnek, és a gazdasági viszonyok néma kényszere megpecsételi a tőkés uralmát a munkás felett. Gazdaságon kívüli, közvetlen erőszakot még mindig alkalmaznak ugyan, de csak kivételképpen. Amikor a dolgok a szokásos mederben folynak, a munkást rá lehet bízni „a termelés természeti törvényeire", azaz a tőkétől való függőségére, amely magukból a termelés feltételeiből ered, és amelyet e feltételek biztosítanak és tesznek örökössé. Másképp van ez a tőkés termelés történelmi keletkezésénél. A feltörekvő burzsoáziának szüksége van az államhatalomra, és felhasználja arra, hogy a munkabért „szabályozza", azaz a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé szorítsa, hogy a munkanapot meghosszabbítsa, magát a munkást pedig normális fokú függőségben tartsa. Ez egyik lényeges mozzanata az úgynevezett eredeti felhalmozásnak.

A bérmunkások osztálya, amely a XIV. század második felében jött létre, akkoriban és a következő évszázadban a népességnek csupán nagyon csekély részét alkotta, és a falun az önálló parasztgazdaság, a városban a céhszervezet révén igen védett helyzetben volt. Falun és városban a munkáltató és a munkás társadalmilag közel állottak egymáshoz. A munka a tőkének csak formailag volt alárendelve, azaz maga a termelési mód még nem volt sajátosan tőkés jellegű. A tőke változó eleme nagy túlsúlyban volt az állandó felett. Ezért a bérmunka iránti kereslet a tőke felhalmozásával gyorsan nőtt, míg a bérmunka kínálata csak lassan követte ezt. A nemzeti terméknek egy nagy része, amelyet később a tőke felhalmozási alapjává változtattak át, akkoriban még a munkás fogyasztási alapjába került.

A bérmunkára vonatkozó törvényhozást, amely már eleve a munkás kizsákmányolására irányult és vele szemben később is mindig ellenséges[222]*, Angliában III. Edward 1349. évi Statute of Labourers-je nyitja meg. Ennek megfelel Franciaországban a János király nevében kibocsátott 1350. évi rendelet. Az angol és a francia törvényhozás párhuzamosan halad és tartalmilag azonos. Amennyiben a munkásstatútumok a munkanap meghosszabbításának kierőszakolására törekszenek, nem térek rájuk vissza, minthogy ezt a kérdést korábban (8. fejezet, 5.) már tárgyaltuk.

A Statute of Labourers-t az alsóház sürgető panaszára bocsátották ki. „Régebben", mondja naivul egy tory, „a szegények olyan magas munkabért követeltek, hogy ezzel fenyegették az ipart és a gazdagságot. Most olyan alacsony a bérük, hogy ez ugyancsak fenyegeti az ipart és a gazdagságot, de másképp, és talán veszélyesebben, mint akkoriban."[223]* Törvényesen megszabták a béreket város és falu számára, mind a darabbéreket, mind a napszámot. A falusi munkások egy évre, a városiak „nyílt piacon" szerződjenek el. Börtönbüntetés terhe alatt tilos a statútumban megszabottnál magasabb bért fizetni, de a magasabb bér elfogadását szigorúbban bünteti, mint kifizetését. Így Erzsébet tanoncstatútumának 18. és 19. szakasza is tíznapi börtönnel bünteti még azt, aki magasabb bért fizet, ezzel szemben huszonegy napi börtönnel azt, aki elfogadja. Egy 1360. évi statútum megszigorította a büntetéseket, sőt felhatalmazta a mestert, testi kényszerrel szorítsa rá a munkásokat arra, hogy a törvényes bérért dolgozzanak. Mindazokat a szövetkezéseket, szerződéseket, esküket stb., amelyekkel a kőművesek és ácsok kölcsönösen megkötötték egymást, semmisnek nyilvánítják. A munkások egyesülését a XIV. századtól

[222]* „Valahányszor a törvényhozás megkísérli, hogy a munkáltatók és munkásaik közti nézeteltéréseket szabályozza, tanácsadói mindig a munkáltatók" — mondja A. Smith. „A törvények szelleme a tulajdon" — mondja Linguet.

[223]* „Sophisms of Free Trade. By a Barrister" [A szabadkereskedelem szofizmái. Megvizsgálta Egy jogász], London 1850, 206. old. Kajánul hozzáteszi: „Mindig készek voltunk, hogy a munkáltató javára közbelépjünk. A munkavállaló javára nem történhet semmi?"

egészen 1825-ig, az egyesülések elleni törvények eltörléséig, súlyos büntettnek minősítik. Az 1349. évi munkásstatútumnak és utódainak szelleme fényesen kiviláglik abból, hogy a munkabér maximumát államilag megszabják, minimumát azonban a világért sem.

A XVI. században, mint ismeretes, a munkások helyzete erősen rosszabbodott. A pénzbér emelkedett, de nem arányosan a pénz elértéktelenedésével és az áruárak ennek megfelelő emelkedésével. A bér tehát valójában csökkent. Mindazonáltal a bérek leszorítását célzó törvények továbbra is érvényben maradtak, és továbbra is folyt a fülcsonkítása és megbélyegzése azoknak, „akiket senki nem akart szolgálatába fogadni". Az Erzsébet uralkodásának 5. esztendejéből való 3. törvény, a tanoncstatútum, felhatalmazta a békebírákat arra, hogy bizonyos béreket megszabjanak és ezeket az évszakoknak és az áruáraknak megfelelően módosítsák. I. Jakab ezt a munkaszabályzatot kiterjesztette a szövőkre, fonókra és minden lehetséges egyéb munkáskategóriára is[224*], II. György pedig a munkások egyesülése elleni törvényeket terjesztette ki valamennyi manufaktúrára.

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban a tőkés termelési mód eléggé megerősödött ahhoz, hogy a munkabér törvényes szabályozását megvalósíthatatlanná és egyúttal feleslegessé tegye, de szükség esetére nem akarták nélkülözni a régi fegyvertár fegyvereit. A II. György uralkodásának 8. évéből való törvény még megtiltotta, hogy London és környéke szabólegényei 2 shilling 7 $^1/_2$ penny napibérnél többet kapjanak, kivéve az általános gyász eseteit; a III. György uralkodásának 13. esztendejéből való 68. törvény a selyemszövők munkabérének szabályozását még a békebírák hatáskörébe utalta; 1796-ban még a felsőbb bíróságok két ítélete kellett annak eldöntéséhez, vajon a munka-

[224*] Az I. Jakab uralkodásának 2. esztendejéből való 6. statútum egyik záradékából kitűnik, hogy bizonyos posztókészítők jogot formáltak arra, hogy hivatalosan megszabják, mint békebírák, saját műhelyükben a béreket. — Németországban, nevezetesen a harmincéves háború után, gyakoriak voltak a munkabér leszorítását célzó statútumok. „A földesurak számára igen kellemetlen volt a cselédek és munkások hiánya az elnéptelenedett földön. Minden falusinak megtiltották, hogy legényembereknek vagy hajadonoknak kamrát adjanak bérbe; minden ilyen lakót fel kellett jelenteni a hatóságnak és börtönbe kellett dugni, ha nem akart cseléd lenni, még akkor is, ha egyéb tevékenységből tartotta el magát, a parasztoknak napszámért vetett vagy éppen pénzzel és gabonával kereskedett. (»Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien«, I. 125.) Egy egész évszázadon át a fejedelmi rendeletek újra meg újra keserűen panaszkodnak a gonosz és arcátlan csőcselékről, amely nem akar beletörődni a kemény feltételekbe, nem elégszik meg a törvényes bérrel; az egyes földesúrnak megtiltják, hogy többet adjon, mint amennyit a tartomány díjszabásban megállapított. És mégis a szolgálati feltételek a háború után egy ideig még jobbak, mint 100 évvel később; 1652-ben Sziléziában a cselédség még hetenként kétszer kapott húst, s a mi évszázadunkban ugyanott voltak olyan körzetek, ahol már csak évente háromszor kapott. A napszámbér is magasabb volt a háború után, mint a következő évszázadban." (*G. Freytag*: „Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes" [Új képek a német nép életéből], Lipcse 1862, 35—36. old.)

bérre vonatkozó békebírói határozatok a nem-mezőgazdasági munkásokra is érvényesek-e; 1799-ben egy parlamenti törvény még megerősítette, hogy a skóciai bányamunkások bérét Erzsébetnek egy statútuma és két, 1661-ből és 1671-ből származó skót törvény szabályozza. Hogy a viszonyok mennyire megváltoztak közben, azt bizonyította egy az angol alsóházban hallatlan eset. Itt, ahol már több mint 400 év óta arról a maximumról gyártottak törvényeket, amelyet a munkabérnek semmiképpen nem szabad túllépnie, 1796-ban Whitbread törvényes bérminimumot javasolt a földműves napszámosok számára. Pitt szembeszállt vele, de elismerte, hogy a „szegények helyzete kegyetlen (cruel)". Végül, 1813-ban, a bérszabályozó törvényeket eltörölték. Nevetséges rendellenességgé váltak, amióta a tőkés a gyárat magán-törvényhozása útján szabályozta, és a szegényadó révén a mezőgazdasági munkás bérét a nélkülözhetetlen minimumra kiegészítette. A munkásstatútumoknak a munkáltatók és a bérmunkások közti szerződésekre, a felmondási időkre stb. vonatkozó rendelkezései, amelyek a szerződésszegő munkáltató ellen csak magánjogi, de a szerződésszegő munkás ellen büntetőjogi eljárás megindítását teszik lehetővé, mind a mai napig virulnak.

Az egyesülések elleni kegyetlen törvényeket 1825-ben a proletariátus fenyegető magatartása miatt hatálytalanították. Mindazonáltal csak részben. A régi statútumok néhány szép maradványa csak 1859-ben tűnt el. Végül az 1871. június 29-i parlamenti törvény azzal az igénnyel lépett fel, hogy a szakszervezetek törvényes elismerésével ennek az osztály-törvényhozásnak utolsó nyomait is eltávolítja. De egy ugyanaznapi keletű parlamenti törvény (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation [törvény az erőszakra, fenyegetésre és zaklatásra vonatkozó büntetőtörvények kiegészítéséről]) valójában új formában visszaállította a korábbi állapotot. E parlamenti szemfényvesztéssel azokat az eszközöket, amelyekkel a munkások sztrájk vagy lock out (a szövetségre lépett gyárosok sztrájkja gyáraik egyidejű bezárása útján) esetén élhetnek, kivonták a közönséges jog köréből és egy kivételes büntetőtörvényhozás körébe utalták, amelyet — békebírói minőségükben — maguk a gyárosok értelmezhettek. Két évvel ez előtt ugyanaz az alsóház és ugyanaz a Gladstone úr ismert becsületes módjukon törvényjavaslatot terjesztettek be a munkásosztály ellen irányuló összes kivételes büntetőtörvények eltörlésére. De sose engedték, hogy a második olvasásnál tovább jusson, és így húzták-halasztották a dolgot, míg végül a „nagy liberális párt" a torykkal kötött szövetség révén elég bátorságot gyűjtött ahhoz, hogy határozottan szembeforduljon azzal a proletariátussal, amely őt uralomra juttatta. A „nagy liberális párt" azonban nem érte be ezzel az árulással, hanem megengedte az uralkodó osztályokat mindig kutyahűséggel szolgáló angol bíráknak, hogy újra kiássák az „összeesküvésekre" vonatkozó elavult törvényeket és azokat munkásegyesülésekre alkalmazzák. Látjuk, hogy az angol parla-

ment csak akarata ellenére és a tömegek nyomására mondott le a sztrájkok és a szakszervezetek elleni törvényekről, miután ő maga öt évszázadon át szemérmetlen önzéssel töltötte be a tőkések állandó szakszervezetének szerepét a munkásokkal szemben.

A francia burzsoázia rögtön a forradalmi vihar kezdetén elég merész volt ahhoz, hogy a munkásokat frissen kivívott egyesülési joguktól ismét megfossza. Az 1791. június 14-i rendelet a munkások minden egyesülését „a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek" nyilvánította, amely 500 livre pénzbüntetéssel és az aktív polgári jogok egyéves megvonásával büntethető[225]*. Ez a törvény, amely a tőke és a munka konkurrencia harcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok közé szorítja, túlélt forradalmakat és dinasztiaváltozásokat. Még a rémuralom[153] is érintetlenül hagyta. Csak nemrégiben törölték a Code pénalból [büntetőtörvénykönyvből]. Mi sem jellemzőbb, mint ennek a polgári államcsínynek az ürügye. „Ámbár" mondja Le Chapelier, a törvény előadója, „kívánatos, hogy a munkabér magasabb legyen, mint most, hogy az, aki kapja, mentes legyen attól az abszolút függőségtől, amelyet a szükséges létfenntartási eszközök nélkülözése idéz elő, és amely szinte a rabszolgaság függősége", a munkásoknak mégsem szabad érdekeikre vonatkozóan megegyezniök, közösen cselekedniök és ezáltal „abszolút függőségüket, amely szinte rabszolgaság", enyhíteniök, mert éppen ezáltal megsértik „ci-devant maître-jeik [egykori mestereik], a mostani vállalkozók szabadságát" (azt a szabadságot, hogy a munkásokat rabszolgaságban lehessen tartani!), és mert a céhek [Korporationen] egykori mestereinek zsarnoksága elleni egyesülés az — találják ki! — a francia alkotmány által eltörölt céhek visszaállítása![226]*

4. A tőkés bérlők keletkezése

Miután megvizsgáltuk a szabad prédául szolgáló proletárok erőszakos megteremtését, a véres fegyelmet, amely őket bérmunkásokká változtatja, a piszkos

[225]* E törvény I. cikkelye így hangzik: „Minthogy az azonos rendű és foglalkozású polgárok mindenfajta testületének [corporation] megszüntetése egyike a francia alkotmány alapjainak, ezért tilos e testületeket bármilyen ürüggyel és bármilyen formában visszaállítani." A IV. cikkely kijelenti, hogy ha „azonos foglalkozáshoz, mesterséghez, kézművességhez tartozó polgárok együtt tanácskoznak és megállapodnak, hogy közösen megtagadják iparuk vagy munkájuk szolgáltatását vagy hogy azt csak egy bizonyos áron teljesítik, a szóban forgó tanácskozások és megállapodások ... alkotmányellenesek és a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek nyilvánítassanak stb.", tehát államellenes bűnnek, éppúgy, mint a régi munkásstatútumokban. („Révolutions de Paris", Párizs 1791, III. köt., 523. old.)

[226]* *Buchez et Roux*: „Histoire parlamentaire de la Révolution française etc." [A Francia Forradalom parlamenti története stb.], X. köt., 193—195. old., elszórtan.

politikai tragikomédiát[154], amely rendőri úton növeli a munka kizsákmányolási fokával együtt a tőke felhalmozását, felmerül az a kérdés, honnan jönnek eredetileg a tőkések? Hiszen a falusi népesség kisajátítása közvetlenül csak nagy földtulajdonosokat teremt. Ami a bérlő keletkezését illeti, ezt úgyszólván ujjunkkal tapinthatjuk, mert lassú, sok évszázadon át kibontakozó folyamat. Maguk a jobbágyok, akárcsak a szabad kis földtulajdonosok, igen különböző birtoklási viszonyok között éltek, és ezért igen különböző gazdasági feltételek között szabadultak fel.

Angliában a bérlő első formája a bailiff, aki maga is jobbágy. Helyzete hasonlít a régi római villicuséhoz, csak tevékenységi köre szűkebb. A XIV. század második felében olyan bérlő lép a helyére, akit a landlord lát el vetőmaggal, jószággal és mezőgazdasági szerszámokkal. Helyzete nem nagyon különbözik a parasztétól, csak több bérmunkát zsákmányol ki. Csakhamar metayer, felesbérlő lesz belőle. Ő adja a földműveléshez szükséges tőke egyik részét, a landlord a másikat. Az összterméken szerződésben meghatározott arányban osztoznak. Ez a forma Angliában gyorsan eltűnik, hogy átadja helyét a tulajdonképpeni bérlőnek, aki saját tőkéjét értékesíti bérmunkások alkalmazása révén, és a többlettermék egy részét fizeti, pénzben vagy természetben, a landlordnak mint földjáradékot.

Ameddig — a XV. század folyamán — a független paraszt és a bérmunka mellett önállóan is gazdálkodó béres maga gazdagszik munkája révén, a bérlő körülményei és termelésének mezeje egyaránt közepesek maradnak. A XV. század utolsó harmadában meginduló mezőgazdasági forradalom, amely csaknem az egész XVI. században (de utolsó évtizedeit kivéve) tovább tart, éppoly gyorsan meggazdagítja a bérlőt, mint ahogyan a földművesnépet elszegényíti.[227*] A községi legelők stb. elbitorlása lehetővé teszi számára, hogy állatállományát szinte minden költség nélkül nagymértékben szaporítsa, a jószág viszont bőségesebb trágyát ad a föld megművelésére.

A XVI. században ehhez egy döntően fontos mozzanat járul még. Akkoriban a bérleti szerződések hosszúak voltak, gyakran 99 évre szóltak. A nemesfémek és ezért a pénz értékének folytonos esése arany gyümölcsöt termett a bérlőknek. Minden egyéb, korábban megtárgyalt körülménytől eltekintve, csökkentette a munkabért. A munkabér egy részét hozzácsapták a bérlő profitjához. A gabona, a gyapjú, a hús, egyszóval valamennyi mezőgazdasági termék árának folytonos emelkedése a bérlő pénztőkéjét, ennek bárminő közreműködése nélkül, megduzzasztotta, míg a fizetendő földjáradékot a szerződés a régi

[227*] „Bérlők", mondja Harrison „Description of England"-jében, „akiknek korábban nehezükre esett 4 £ járadékot fizetni, most 40, 50, 100 £-et fizetnek, és mégis azt hiszik, hogy rossz üzletet kötöttek, ha bérleti szerződésük leteltével 6—7 évi járadékot nem tesznek félre."

pénzértékben rögzítette[228*] Ily módon egyidejűleg gazdagodott bérmunkásai és landlordja rovására. Nem csoda tehát, ha Angliának a XVI. század végén az akkori viszonyokhoz képest gazdag „kapitális bérlő" osztálya volt.[229*]

[228*] A pénz XVI. századbeli elértéktelenedésének a társadalom különböző osztályaira való hatásáról lásd: „A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days By W. S., Gentleman" [Velős illetve rövid vizsgálata néhány honfitársunk bizonyos kozonséges panaszainak ezekben a mi napjainkban Írta W. S. Gentleman] (London 1581). Ennek az írásnak párbeszédes formája hozzájárult ahhoz, hogy sokáig Shakespeare-nek tulajdonították és még 1751-ben is az ő nevével adták ki. Szerzője William Stafford Az egyik helyen a lovag (knight) a kovetkezőképpen elmélkedik:

Lovag: „Te, földműves szomszédom, te, szatócs úr és te, rézműves koma, valamint a tobbi kézművesek, ti aránylag konnyen segíthettek magatokon. Mert amennyivel az összes dolgok drágábbak, mint voltak, annyival emelitek áruitok és foglalatosságaitok árát, amelyeket ismét eladtok. De nekunk nincsen semmi eladnivalónk, aminek árát emelhetnénk, hogy kiegyenlíthessük azokat a dolgokat, amelyeket ismét vennünk kell " Egy másik helyen a lovag megkérdi a doktortól: „Kérlek, mondd meg, milyen embercsoportok azok, amelyekre gondolsz. És először is, véleményed szerint, kik nem fognak ezen veszíteni?" — Doktor: „Úgy gondolom, mindazok, akik vásárlásból es eladásból élnek, mert ha drágán vásárolnak, aszerint adnak is el." — Lovag: „Melyik a kovetkezo csoport, amely, mint ahogy mondod, nyerni fog ezen?" — Doktor: „Nos, mindazok, akiknek saját kezelésukben" (azaz megművelésukben) „levő vállalkozásuk vagy bérletuk van és régi bért fizetnek, mert ott, ahol a régi áron fizetnek, az új áron adnak el — azaz igen keveset fizetnek foldjukért és mindazt, ami rajta terem, drágán adják el ..." — Lovag: „Melyik csoport az, amely szerinted ekozben tobbet veszít, mint amennyit amazok nyernek?" — Doktor: „Az osszes nemesek, urak és mindazok, akik valamilyen megszabott járadékból vagy illetményből élnek, vagyis akik nem maguk kezelik" (muvelik) „foldjüket, vagy nem adásvétellel foglalkoznak"

[229*] Franciaországban a régisseur, aki a korai középkorban tiszttartó és a hűbérúrnak teljesítendő szolgáltatások behajtója volt, csakhamar homme d'affaires-ré (uzletemberré) lesz, aki zsarolással, csalással stb. tőkéssé kuzdi fel magát. Ezek a régisseurok néha maguk is előkelő urak voltak. Például: „Ezt a számadást nyújtja át Jacques de Thoraisse úr, Besançon lovagi várnagya urának, aki Dijonban a burgundi herceg és gróf nagyuram számára számadást vezet azokról a járadékokról, amelyek a nevezett vároraságot 1359. december 25. napjától 1360 december 28. napjáig illetik." (*Alexis Monteil*: „Traité de matériaux manuscrits etc." [Értekezés a történelem kulonbozó ágainak kézírásos anyagairól], I. kot. 234—235. old.) Már itt megmutatkozik, hogy a társadalmi élet minden teruletén az oroszlánresz a kozvetitonek jut. A gazdasági teruleten például pénzemberek, tőzsdések, kereskedők, szatócsok folozik le az üzleteket; a polgári jogban az ugyvéd kopasztja meg a feleket, a politikában a képviselő tobbet jelent, mint a választók, a miniszter tobbet, mint az uralkodó; a vallásban istent háttérbe szoritja a „közbenjáró", és ezt viszont a papok, akik ismét elkerulhetetlen közvetítők a jó pásztor és nyája kozott. Angliához hasonlóan Franciaországban is a nagy hubéri birtokok végtelenül sok kis gazdaságra oszlottak, de olyan feltételekkel, amelyek a falusi néprc hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbek voltak. A XIV. század folyamán elterjedtek a bérletek, ferme-ek vagy terrier-k. Számuk állandóan novekedett, jóval 100 000 fölé. A termék $^1/_{12}$ részétől $^1/_5$ részéig váltakozo foldjáradékot fizettek pénzben vagy természetben. A terrier-k hubérbe, alhűbérbe stb. adott birtokok (fiefs, arrière-fiefs) voltak, az uradalmak értéke és terjedelme szerint, amelyek közül némelyik csak néhány arpent nagyságú volt, Mindezeknek a terrier-knek az ott lakók felett valamilyen fokú bíráskodási joguk volt; négy ilyen fok volt. Elképzelhető, hogy a falusi nép mindezen kis zsarnokok alatt milyen nyomásnak volt

5. A mezőgazdasági forradalom visszahatása az iparra. A belső piac kialakítása az ipari tőke számára

A földművesnép lökésszerűen végbemenő és folyton megújuló kisajátítása és elűzése, mint láttuk, a céhviszonyokon teljesen kívül álló proletároknak mind újabb és újabb tömegét bocsátotta a városi ipar rendelkezésére; olyan szerencsés körülmény volt ez, amely az öreg A. Andersont (nem cserélendő össze James Andersonnal) kereskedelemtörténetében arra késztette, hogy a gondviselés közvetlen beavatkozását lássa benne. Az eredeti felhalmozásnak ennél az eleménél még időznünk kell egy pillanatig. A független, önállóan gazdálkodó földművesnép megritkulásának nemcsak az ipari proletariátus összesűrűsödése felelt meg, mint ahogy Geoffroy Saint-Hilaire a világanyag egyik helyen való összesűrűsödését azzal magyarázza, hogy másutt megritkult.[230*] Annak ellenére, hogy művelőinek száma csökkent, a föld továbbra is ugyanannyi vagy több terméket hozott, mert a földtulajdonviszonyokban végbemenő forradalom a művelés tökéletesített módszereivel, nagyobb kooperációval, a termelési eszközök koncentrációjával stb. járt együtt, és mert a mezőgazdasági bérmunkásokat nemcsak intenzívebben dolgoztatták[231*], hanem a termelésnek az a mezeje is, amelyen önmaguk számára dolgoztak, mindinkább összezsugorodott. A földművesnép szabaddá tett részével együtt tehát korábbi tápláléka is szabaddá lesz. Ez most a változó tőke anyagi elemévé változik át. A földjétől megfosztott paraszt arra kényszerül, hogy ezeknek az élelmiszereknek az értékét új urától, az ipari tőkéstől a munkabér formájában megvásárolja. S ami a létfenntartási eszközökre, az érvényes az ipar hazai mezőgazdasági nyersanyagára. Az állandó tőke elemévé változott.

Tegyük fel például, hogy a vesztfáliai parasztok egy részét, akik II. Frigyes idejében mindnyájan, ha selymet nem is[155], de lent fontak, erőszakkal kisajátítják és elkergetik földjéről, másik, hátramaradó részüket pedig nagybérlők napszámosává változtatják. Ezzel egyidejűleg nagy lenfonodák és szövödék jönnek létre, ahol a „szabaddá tettek" most bérért dolgoznak. A len ugyanolyannak látszik, mint azelőtt. Egyetlen rostja sem változott, de új társadalmi lélek költözött testébe. Most a manufaktúra-tulajdonos állandó tőkéjének része. Azelőtt eloszlott számtalan kis termelő között, akik maguk termesztették és kis adagokban családjukkal együtt fonták, most viszont egyetlen tőkés kezében koncentrálódik, aki másokkal fonat és szövet a maga számára. A lenfonásra fordított külön munka azelőtt számtalan parasztcsalád külön jövedelmében

kitéve. Monteil azt mondja, hogy akkoriban 160 000 bíróság volt Franciaországban, holott ma 4000 törvényszék (beleértve a békebíróságokat is) elegendő.

[230*] „Notions de philosophie naturelle" [A természetfilozófia alapelemei] című munkájában, Párizs 1838.

[231*] Ezt a pontot Sir James Steuart kiemeli.

vagy akár, II. Frigyes idején, a pour le roi de Prusse [szószerint: a porosz királynak; átvitt értelemben: semmiért] fizetett adókban realizálódott. Most kisszámú tőkés profitjában realizálódik. Az orsók és szövőszékek, amelyek azelőtt szét voltak szórva a vidéken, most kisszámú nagy munka-kaszárnyába tömörültek, akárcsak a munkások, akárcsak a nyersanyag. S az orsók, a szövőszékek és a nyersanyag, amelyek a fonók és a szövők független megélhetésének eszközei voltak, mostantól kezdve olyan eszközökké változtak át, amelyeknek segítségével nekik parancsolnak[232]* és meg nem fizetett munkát szívnak ki belőlük. A nagy manufaktúrákon, akárcsak a nagy bérleteken, nem látszik meg, hogy sok kis termelőhelyből vonták egybe őket, és hogy sok kis független termelő kisajátítása révén jöttek létre. Az elfogulatlan szemlélőt azonban nem lehet megtéveszteni. Mirabeau, a forradalom oroszlánja idejében a nagy manufaktúrákat még manufactures réunies-nek, egybevont műhelyeknek nevezték, mint ahogy mi egybevont földekről beszélünk. „Csak azokat a nagy manufaktúrákat veszik észre", mondja Mirabeau, „amelyekben százával dolgoznak az emberek egyetlen igazgató alatt, és amelyeket általában egyesített manufaktúráknak (manufactures réunies) neveznek. Ezzel szemben azokat, amelyekben igen nagy számú munkás szétforgácsolva és mindegyik a saját számlájára dolgozik, alig méltatják figyelemre. Egészen a háttérbe állítják őket. Ez igen nagy tévedés, mert csak ezek valóban fontos alkotórészei a nép gazdagságának... Az egyesített gyár (fabrique réunie) csodálatosan meggazdagít egy vagy két vállalkozót, a munkások azonban csak jobban vagy rosszabbul fizetett napszámosok, és semmilyen tekintetben nem részesednek a vállalkozó jó sorában. Az elkülönült gyárban (fabrique séparée) viszont senki sem gazdagszik meg, de egy csomó munkás jólétben él... A szorgalmas és takarékos munkások száma növekedni fog, mert a bölcs viselkedésben, a tevékenységben olyan eszközt találnak, amellyel helyzetüket lényegesen megjavíthatják, ahelyett hogy kis béremelést érnének el, amely sohasem lehet fontos a jövőre nézve, hanem legfeljebb arra ad módot az embereknek, hogy valamivel jobban éljenek máról holnapra. Az elkülönült, individuális manufaktúrák, többnyire kis mezőgazdasággal egybekötve, csak azok szabadok."[233]* A földművesnép egy részének kisajátítása és elűzése a munkásokkal együtt nemcsak létfenntartási eszközei-

[232]* „Megengedem nektek", mondja a tőkés, „hogy abban a megtiszteltetésben részesüljetek, hogy nekem szolgáltok, azzal a feltétellel, hogy azért a fáradságért, amellyel parancsnoklok felettetek, nekem adjátok azt a csekélységet, ami marad nektek." (*J. J. Rousseau*: „Discours sur l'économie politique" [Értekezés a politikai gazdaságtanról][156])

[233]* *Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", III. köt. 20—109. old., elszórtan. Hogy Mirabeau a szétforgácsolt műhelyeket gazdaságosabbaknak és termelékenyebbeknek is tartja, mint az „egyesítetteket", és az utóbbiakban csak mesterséges melegházi növényeket lát, amelyeket az államkormányok gondoskodása tart életben, ez a kontinentális manufaktúrák nagy részének akkori állapotával magyarázható.

ket és munkájuk anyagát teszi szabaddá az ipari tőke számára, hanem megteremti a belső piacot is.

Valóban, azok az események, amelyek a kisparasztokat bérmunkásokká, létfenntartási és munkaeszközeiket pedig a tőke dologi elemeivé változtatták, egyidejűleg megteremtették az utóbbi számára a belső piacot. Azelőtt a parasztcsalád maga termelte és dolgozta fel azokat a létfenntartási eszközöket és nyersanyagokat, amelyeket azután legnagyobbrészt maga fogyasztott el. Ezek a nyersanyagok és létfenntartási eszközök most árukká lettek; a nagybérlő eladja őket, a manufaktúrákban megtalálja a maga piacát. A fonal, a vászon, a durva gyapjúszövet, azok a dolgok, amelyeknek nyersanyagai minden parasztcsaládnál megtalálhatók voltak, és amelyeket a család a maga használatára font és szőtt — most manufaktúra-cikkekké változnak, amelyeknek felvevőpiacát éppen a mezőgazdasági kerületek alkotják. A számtalan szétszórt vevő, aki eddig egy sereg kis, saját számlára dolgozó termelő feltétele volt, most egy nagy piaccá koncentrálódik, amelyet az ipari tőke lát el.[234*] Ily módon a korábban önállóan gazdálkodó parasztok kisajátításával és termelési eszközeiktől való elválasztásukkal karöltve halad a falusi mellékipar elpusztítása, a manufaktúra és a mezőgazdaság szétválasztásának folyamata. És csak a falusi háziipar elpusztítása adhatja meg egy ország belső piacának azt a kiterjedést és szilárdságot, amelyre a tőkés termelési módnak szüksége van.

Mindazonáltal a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak nem ér el gyökeres átalakulást. Emlékszünk rá, hogy a nemzeti termelést csak nagyon apránként keríti hatalmába, és mindig a városi kézművességen és a falusi házi mellékiparon nyugszik mint széles mögöttes alapon. Ha az utóbbiakat egyik formában, külön iparágakban, bizonyos pontokon el is pusztítja, másutt ismét életre kelti, mert a nyersanyag feldolgozása szempontjából ezekre bizonyos fokig rá van szorulva. Ezért a falusi kisemberek új osztályát hozza létre, akik a földművelést mint mellékágat, az ipari munkát pedig, amelynek termékét — közvetlenül vagy a kereskedő közvetítésével — a manufaktúrának adják el, mint főfoglalkozást űzik. Ez az egyik oka, ha nem is fő oka annak a jelenségnek, amely az angol történelem kutatóját eleinte megzavarja. A XV. század utolsó harmadától kezdve folytonos — csak bizonyos időközökre halkul el — az a panasz, hogy a vidéken tért hódít a tőkés gazdálkodás és a parasztság mind gyorsabban pusztul. Másrészt ezt a parasztságot mindig újra megtalálja, habár kisebb szám-

[234*] „Húsz font gyapjú, amelyet egy munkáscsalád saját iparkodásával, egyéb munkája szüneteiben, észrevétlenül a család évi ruházatává változtatott — ez nem kelt feltűnést; de vigyétek a gyapjút a piacra, küldjétek a gyárba, aztán az ügynökhöz, majd a kereskedőhöz, és akkor nagy kereskedelmi műveleteket bonyolítotok le és hússzor annyi névleges tőkét használtok fel, mint amennyi a gyapjú értéke ... A dolgozó osztályt így azért zsákmányolják ki, hogy fenntartsanak egy elnyomorodott gyári népességet, egy élősdi boltos osztályt és egy fiktív kereskedelmi, pénz- és bankrendszert." (*David Urquhart*: „Familiar Words", 120. old.)

ban és mind rosszabb formában.[235*] A fő ok a következő: Anglia változó időszakokban hol elsősorban gabonatermesztő, hol állattenyésztő, és a paraszti üzem kiterjedése ezzel együtt ingadozik. Csak a nagyipar teremti meg a gépekkel a tőkés mezőgazdaság állandó alapzatát, sajátítja ki gyökeresen a földművesnép óriási többségét és teszi teljessé a mezőgazdaság és a falusi háziipar szétválasztását, mely utóbbinak a gyökereit — a fonást és a szövést — kitépi.[236*] Ezért csak a nagyipar hódítja meg az ipari tőke számára az egész belső piacot.[237*]

6. Az ipari tőkés keletkezése

Az ipari[238*] tőkés keletkezése nem olyan lassú módon ment végbe, mint a bérlőé. Kétségtelen, hogy nem egy kis céhmester és még több önálló kis kézműves, sőt bérmunkás is változott át kis tőkéssé, s bérmunka fokról fokra nagyobb kizsákmányolása és ennek megfelelő felhalmozás révén sans phrase [egyszerűen] tőkéssé. A tőkés termelés gyermekkorában sokszor úgy történt, mint a középkori városok gyermekkorában, amikor azt a kérdést, hogy a szökött jobbágyok közül ki legyen mester és ki szolga, többnyire a szökés korábbi vagy későbbi időpontja döntötte el. Ennek a módszernek a csigalassú-

[235*] Kivétel e tekintetben Cromwell ideje. Amíg a köztársaság tartott, az angol néptömegek minden rétege kiemelkedett abból a lealacsonyodásból, amelybe a Tudorok alatt süllyedt.

[236*] Tuckett tudja, hogy a tulajdonképpeni manufaktúrákból és a falusi vagy házi manufaktúra szétrombolásából keletkezik, a gépi berendezés bevezetésével, a nagy gyapjúipar. (*Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population", I. köt. 139—144. old.) „Az eke, az iga istenek találmánya és hősök foglalatossága volt: vajon a szövőszék, az orsó és a rokka származása kevésbé nemes-e? Elválasztjátok a rokkát az ekétől, az orsót az igától, s gyárakat és szegényházakat, hitelt és pánikot, két ellenséges nemzetet, földművelőt és kereskedőt kaptok eredményül." (*David Urquhart*, i. m. 122. old.) Most azonban megjelenik Carey és, kétségkívül nem igaztalanul, azzal vádolja Angliát, hogy minden más országot pusztán földművelő néppé akar változtatni, amelynek Anglia a gyárosa. Azt állítja, hogy így tették tönkre Törökországot, mert „a föld tulajdonosainak és megművelőinek sohasem engedték meg" (ti. Anglia), „hogy az eke és a szövőszék, a kalapács és a borona közti természetes szövetség útján megerősödjenek". („The Slave Trade", 125. old.) Szerinte maga Urquhart is egyik fő előidézője Törökország romlásának, ahol az angolok érdekében szabadkereskedelmi propagandát űzött. A legjobb a dologban az, hogy Carey, aki mellékesen az oroszok lakája, a protekcionizmus rendszerével akarja megakadályozni azt a szétválasztási folyamatot, amelyet ez a rendszer meggyorsít.

[237*] A filantróp angol közgazdászok, mint Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett stb., és liberális gyárosok, mint John Bright és társai, megkérdezik az angol földbirtokos arisztokratákat — mint ahogy Isten kérdezte Káint testvére, Ábel felől —, hová lett a mi sok ezer freeholderunk [szabad birtokosunk]? De ti vajon honnan lettetek? E freeholderok elpusztításából. Miért nem kérdezitek tovább, hová lettek a független szövők, fonók, kézművesek?

[238*] Az ipari itt a mezőgazdasági ellentéte. „Kategorikus" értelemben a bérlő éppúgy ipari tőkés, mint a gyáros.

sága azonban semmiképpen sem felelt meg az új világpiac kereskedelmi szükségleteinek, amelyet a XV. század végének nagy felfedezései teremtettek meg. De a középkor örökül hagyta a tőke két különböző formáját, amelyek a legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban megérlelődnek és a tőkés termelési mód korszaka előtt „a" tőkének [Kapital quand même] számítanak — az uzsoratőkét és a kereskedőtőkét. „Jelenleg a társadalom minden gazdagsága elsőbb a tőkés birtokába kerül... ő fizeti a földtulajdonosnak a járadékát, a munkásnak a bérét, az adó- és a tizedszedőnek a követeléseiket, és magának megtartja a munka évi termékének nagy, valójában a legnagyobb és folytonosan növekvő részét. A tőkés most, azt lehet mondani, az első tulajdonosa a közösség minden gazdagságának, habár semmiféle törvény nem ruházta rá a jogot ehhez a tulajdonhoz... Ezt a tulajdonban beállt változást a tőke után való kamatszedés... idézte elő; és nem kevéssé furcsa, hogy Európa összes törvényhozói törekedtek megakadályozni ezt uzsora elleni statútumokkal... A tőkés hatalma az ország minden gazdagsága felett teljes forradalom a tulajdonjogban, és mely törvény vagy sorozata törvényeknek idézte ezt elő?"[239*] A szerzőnek azt kellett volna önmagának mondania, hogy forradalmakat nem törvényekkel csinálnak.

Az uzsora és kereskedelem révén képződött pénztőkét a vidéken a hűbéri berendezkedés, a városokban a céhberendezkedés megakadályozta abban, hogy átváltozzék ipari tőkévé.[240*] Ezek a korlátok a hűbéri kíséretek feloszlatásával, a földművesnép kisajátításával és részleges elűzésével leomlottak. Az új manufaktúrákat tengeri kiviteli kikötőkben vagy a vidék olyan pontjain létesítették, amelyek kívül estek a régi városok és céhberendezkedésük ellenőrzési körén. Ezért Angliában a corporate townok [céhes városok] elkeseredett küzdelmet folytattak az iparnak ez új melegágyai ellen.

Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, ez jelzi a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai. Nyomukban jár az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség. Kezdődik Németalföldnek Spanyolországtól való elszakadásával, óriási méreteket ölt Anglia antijakobinus háborújában, még tovább folyik a Kína elleni ópiumháborúkban stb.

[239*] „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted" [A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása], London 1832, 98—99. old. A névtelen írás szerzője Th. Hodgskin.

[240*] Még 1794-ben is a leedsi kis posztókészítők küldöttséget menesztettek a parlamenthez, hogy petíciót nyújtsanak be egy olyan törvény érdekében, amely minden kereskedőnek megtiltja, hogy gyárossá legyen. (*Dr. Aikin*: „Description etc.")

Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai, többé-kevésbé időbeli sorrendben, főleg Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egyesítik e mozzanatokat a gyarmati rendszerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben és a protekcionizmus rendszerében. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes. Maga is gazdasági potencia.

A keresztény gyarmati rendszerről egy ember, akinek a kereszténység a specialitása. W. Howitt, a következőket mondja: „Azoknak a barbárságoknak és elvetemült rémtetteknek, amelyeket az úgynevezett keresztény fajok elkövettek a világ minden táján és minden nép ellen, amelyet le tudtak igázni, nincs párja a világtörténelem semmilyen korszakában, semmilyen fajnál, bármilyen vad és műveletlen, könyörtelen és szemérmetlen volt is az."[241*] A holland gyarmati gazdálkodás története — és Hollandia a XVII. század tőkés mintanemzete volt — „az árulás, megvesztegetés, orgyilkosság és aljasság felülmúlhatatlan képét tárja elénk".[242*] Mi sem jellemzőbb, mint celebeszi emberrabló rendszerük, amellyel Jáva számára rabszolgákat szereztek. Az emberrablókat e célra külön kiképezték. A rabló, a tolmács és az eladó voltak a főszereplők ebben az üzletben, és bennszülött hercegek a főeladók. Az elrabolt ifjakat a celebeszi titkos börtönökbe rejtették, míg megértek arra, hogy a rabszolgahajókra küldjék őket. Egy hivatalos jelentés a következőket mondja: „Ez az egy város, Makasszar, például tele van titkos börtönökkel, egyik szörnyűbb, mint a másik, zsúfolva nyomorultakkal, a kapzsiság és zsarnokság áldozataival, akiket erőszakkal elszakítottak családjuktól és láncra vertek." Hogy Malakkát hatalmukba kerítsék, a hollandok megvesztegették a portugál kormányzót. Ez 1641-ben beeresztette őket a városba. Rögtön házához siettek és meggyilkolták, hogy „lemondhassanak" a 21 875 font sterling megvesztegetési díj megfizetéséről. Ahová a lábukat betették, pusztulás és elnéptelenedés járt a nyomukban. Banjuwanginak, egy jávai tartománynak 1750-ben több mint 80 000

[241*] *William Howitt*: „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies" [Gyarmatosítás és kereszténység; népszerű története annak, hogyan bánnak az európaiak a bennszülöttekkel valamennyi gyarmatukon], London 1838, 9. old. A rabszolgákkal való bánásmódról jó összeállítás található Charles Comte „Traité de la législation"-jában [Értekezés a törvényhozásról], III. kiad., Brüsszel 1837. Ezt az anyagot részleteiben kell tanulmányozni, hogy meglássuk, mivé teszi a burzsoá önmagát és a munkást ott, ahol a világot zavartalanul a saját képére formálhatja.

[242*] *Thomas Stamford Raffles*, late Lieutenant Governor of that island: „The History of Java", London 1817. [II. köt. CXC—CXCI. old.]

lakosa volt, 1811-ben már csak 8000. Ez a doux commerce [szelíd kereskedelem]!

Az Angol Kelet-Indiai Társaság[157], mint ismeretes, a kelet-indiai politikai uralmon kívül megkapta a teakereskedelemnek és az egész kínai kereskedelemnek, valamint az Európából jövő és Európába menő áruk szállításának a kizárólagos monopóliumát is. Az indiai partok mentén és a szigetek közt való hajózás, valamint az India belsejében űzött kereskedelem azonban a Társaság főbb tisztviselőinek monopóliumává lett. A só, az ópium, a betel és más áruk monopóliuma a gazdagság kimeríthetetlen kincsesbányája volt. Maguk a tisztviselők szabták meg az árakat, és kedvük szerint nyúzták a szerencsétlen hindut. A főkormányzó részt vett ebben a magánkereskedelemben. Kegyencei olyan feltételekkel kaptak szerződéseket, amelyek segítségével, okosabban, mint az alkimisták, semmiből aranyat csináltak. Nagy vagyonok nőttek ki a földből gomba módra egy nap alatt, az eredeti felhalmozás végbement egyetlen shilling előlegezése nélkül. A Warren Hastings ellen indított bírói eljárás tele van ilyen példákkal. Nézzünk egy esetet. Egy ópiumszerződést egy bizonyos Sullivannak juttatnak, abban a pillanatban, amikor — hivatalos megbízásból — Indiának az ópium-kerületektől egészen távol levő részébe utazik. Sullivan eladja a szerződést 40 000 £-ért egy bizonyos Binn-nek, Binn még aznap továbbadja 60 000 £-ért, és a szerződés végső megvásárlója és kivitelezője kijelenti, hogy még ezután is óriási nyereséget zsebelt be. A parlament elé terjesztett jegyzék szerint a Társaság és tisztviselői 1757 és 1766 között 6 millió £-et ajándékoztattak maguknak az indiaiakkal! 1769—70-ben az angolok mesterségesen éhínséget idéztek elő azzal, hogy minden rizst összevásároltak és csak szédületes árakon voltak hajlandók újra eladni.[243*]

A bennszülöttekkel a legveszettebben természetesen a kizárólag kiviteli kereskedelemre szánt ültetvényeken bántak, mint Nyugat-Indiában, továbbá a szabad rablás és gyilkolás prédájára engedett gazdag és sűrűn lakott országokban, mint Mexikóban és Kelet-Indiában. Mindazonáltal a tulajdonképpeni gyarmatokon sem tagadta meg önmagát az eredeti felhalmozás keresztény jellege. A protestantizmus józan virtuózai, Új-Anglia puritánjai 1703-ban assembly-uk [törvényhozó gyűlésük] határozatai alapján 40 £ jutalmat tűztek ki minden indián skalpra és minden foglyul ejtett rézbőrűre; 1720-ban 100 £ jutalmat minden skalpra; 1744-ben, miután Massachusetts-Bay egy bizonyos törzset lázadónak nyilvánított, a következő árak voltak érvényben: férfi — 12 éves vagy idősebb — skalpjáért 100 £ új pénzben, férfi fogolyért 105 £, elfogott nőkért és gyermekekért 55 £, nők és gyermekek skalpjáért 50 £! Néhány évtizeddel később a gyarmati rendszer megbosszulta magát a kegyes pilgrim fathers[158] idő

[243*] 1866-ban egyetlen tartományban, Orissában, több mint egymillió hindu halt éhen. Mindazonáltal az angolok arra törekedtek, hogy meggazdagítsák az indiai állampénztárakat, azokkal az árakkal, amelyeken az éhezőknek élelmet adtak.

közben lázadóvá vált utódain. Angol ösztönzésre és angol zsoldban indián csatabárddal [tomahawk] öldösték őket. A brit parlament kijelentette, hogy a vérebek és a skalpolás olyan „eszközök, amelyeket Isten és a természet adott a kezébe".

A gyarmati rendszer melegházszerűen érlelte a kereskedelmet és a hajózást. A „Gesellschaften Monopolia" (Luther) a tőkekoncentráció hatalmas emeltyűi voltak. A gyorsan sarjadó manufaktúrák számára a gyarmat felvevőpiacot és a piaci monopólium által hatványozott felhalmozást biztosított. Az Európán kívül közvetlenül fosztogatással, rabszolgaságba döntéssel és rablógyilkossággal zsákmányolt kincs visszaáramlott az anyaországba és itt átváltozott tőkévé. Hollandia, amely a gyarmati rendszert elsőnek fejlesztette ki teljesen, már 1648-ban kereskedelmi nagyságának tetőpontján állott. „A kelet-indiai kereskedelem, valamint az Európa délnyugati és északkeleti része közötti forgalom szinte kizárólag az ő birtokában volt. Halászatának, tengerhajózásának, manufaktúráinak nem volt párja egyetlen országban sem. A köztársaság tőkéje talán jelentékenyebb volt, mint Európa többi országáé együttvéve."[159] Gülich elfelejti hozzátenni: Hollandia néptömegeit már 1648-ban jobban túldolgoztatták, elszegényítették és brutálisabban elnyomták, mint Európa többi országának néptömegeit együttvéve.

Manapság az ipari hegemóniával együtt jár a kereskedelmi hegemónia. A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban ellenben a kereskedelmi hegemónia biztosítja az ipari uralmat. Innen adódik az a döntő szerep, amelyet a gyarmati rendszer akkoriban játszott. Ő volt „az idegen isten", aki odaállt az oltárra Európa régi bálványai mellé, és egy szép napon egy csapással ledöntötte valamennyit. A gyarmati rendszer nyilvánította a többletcsinálást az emberiség végső és egyetlen céljának.

A közhitelnek, azaz az államadósságoknak a rendszere, amelynek kezdeteit Genovában és Velencében már a középkorban felfedezzük, a manufaktúra-időszakban egész Európát birtokába kerítette. A gyarmati rendszer a maga tengeri kereskedelmével és kereskedelmi háborúival melegház volt számára. Így először Hollandiában vetette meg a lábát. Az államadósság, azaz az állam — akár önkényuralmi, akár alkotmányos vagy köztársasági ez — elidegenítése rányomja bélyegét a tőkés korszakra. Az úgynevezett nemzeti gazdagság egyetlen része, amely a modern népeknek valóban közös birtokába kerül — államadósságuk.[243a]* Ezért egészen következetes az a modern tanítás, mely szerint egy nép annál gazdagabb, minél mélyebbre merül az adósságban. A közhitel a tőke hitvallásává lesz. És az állam eladósodásának megkezdődésével már nem a szentlélek ellen való bűn az, amire nincs bocsánat, hanem az államadósággal szemben való hitszegés.

[243a]* William Cobbet megjegyzi, hogy Angliában minden közintézményt „királyinak" neveznek, kárpótlásul viszont ott van a „nemzeti" adósság (national debt).

Az államadósság az eredeti felhalmozás egyik legerőteljesebb emeltyűjévé válik. Mintha csak varázsvesszővel érintené, a nem-termelő pénzt nemzőerővel ruházza fel és így tőkévé változtatja anélkül, hogy ezért az ipari, sőt még az uzsorabefektetéstől is elválaszthatatlan fáradságnak és veszélynek kellene kitennie magát. Az állam hitelezői a valóságban semmit sem adnak, mert a kölcsönadott összeget könnyen átruházható állami adósságkötvényekké változtatják, melyek kezükben továbbra is éppen úgy működnek, mintha ugyanannyi készpénz volnának. De ha eltekintünk is a semmittevő járadékosok így teremtett osztályától és a kormányzat és a nemzet között közvetítőt játszó pénzemberek rögtönzött gazdagságától — valamint az adóbérlők, kereskedők, magángyárosok rögtönzött gazdagságától is, akiknek minden államkölcsön egy-egy jókora darabja égből hullott tőkét jelent —, az államadósság lendítette fel a részvénytársaságokat, a legkülönbözőbb fajtájú átruházható értékpapírokkal való kereskedést, az ázsióüzletet, egyszóval: a tőzsdejátékot és a modern bankokráciát.

A nemzeti címmel felcicomázott nagybankok születésüktől kezdve csak magánspekulánsok társaságai voltak, amelyek a kormány mellé álltak és — hála kapott kiváltságaiknak — tudtak neki pénzt kölcsönözni. Ezért az államadósság felhalmozódásának nincs csalhatatlanabb fokmérője, mint e bankok részvényeinek fokozatos emelkedése, amely bankok teljes kibontakozása az Angol Bank alapításától kelteződik (1694). Az Angol Bank azzal kezdte, hogy pénzét 8%-ért odakölcsönözte a kormánynak; ezzel egyidejűleg a parlamenttől felhatalmazást kapott arra, hogy ugyanabból a tőkéből pénzt kovácsoljon azáltal, hogy azt a közönségnek még egyszer kölcsönadta bankjegyek formájában. Jogában állott ezekkel a bankjegyekkel váltót leszámítolni, árura kölcsönt adni és nemesfémet vásárolni. Nem sok időbe telt és ez a magagyártotta hitelpénz lett az az érme, amellyel az Angol Bank az államnak kölcsönöket nyújtott és amellyel az állam számlájára az államadósság kamatait kifizette. Nem elég, hogy az egyik kezével adott, hogy a másikkal többet kapjon vissza; miközben ezt visszakapta, örökös hitelezője maradt a nemzetnek az utolsó kölcsönzött fillérig. Lassanként az ország fémkincsének nélkülözhetetlen őrzőjévé és az egész kereskedelmi hitel gravitációs középpontjává vált. Ugyan abban az időben, amikor megszűnt Angliában a boszorkányégetés, megkezdték a bankjegyhamisítók felakasztását. Hogy a bankokraták, pénzemberek, járadékosok, ügynökök, tőzsdei alkuszok és tőzsdei hiénák e fajzatának hirtelen felbukkanása a kortársakra milyen hatást tett, ezt a korszak írásai, például Bolingbroke munkái bizonyítják.[243b*]

[243b*] „Ha a tatárok ma elárasztanák Európát, igen nehéz volna velük megértetni, mit jelent nálunk egy pénzember." (*Montesquieu*: „Esprit des lois", londoni kiadás, 1769, IV. köt. 33. old.)

Az államadósságokkal együtt létrejött egy nemzetközi hitelrendszer, amely gyakran elrejti az eredeti felhalmozás egyik forrását ennél vagy annál a népnél. Így a velencei rablórendszer aljasságai alkotják Hollandia tőkegazdagságának egy ilyen rejtett alapzatát, a hanyatló Velence ugyanis nagy pénzösszegeket adott kölcsön Hollandiának. Ugyanígy áll a dolog Hollandia és Anglia között. Hollandia manufaktúráit már a XVIII. század elején messze túlszárnyalták, és Hollandia megszűnt vezető kereskedő- és ipari nemzet lenni. Ezért 1701 és 1776 között az lesz egyik fő üzletévé, hogy óriási tőkéket kölcsönöz ki, kiváltképpen hatalmas versenytársának, Angliának. Hasonló az eset ma Anglia és az Egyesült Államok között. Sok tőke, amely az Egyesült Államokban ma születési bizonyítvány nélkül fellép, nem egyéb Angliában csak tegnap tőkésített gyermekvérnél.

Minthogy az államadósság az állami bevételekre támaszkodik, amelyeknek fedezniök kell az évi kamat- stb. fizetéseket, a modern adórendszer a nemzeti kölcsönök rendszerének szükségszerű kiegészítője lett. A kölcsönök lehetővé teszik a kormány számára, hogy rendkívüli kiadásokat fedezzen anélkül, hogy az adófizető ezt azonnal megérezné, de később mégis adóemelést tesznek szükségessé. Másrészt az egymást követő adósságok felhalmozódása által előidézett adóemelés arra kényszeríti a kormányt, hogy új rendkívüli kiadásoknál mindig újabb kölcsönöket vegyen fel. A modern adóügy, amelynek tengelyét azok az adók alkotják, amelyeket a legszükségesebb létfenntartási eszközökre kivetnek (tehát azokat megdrágítják), ezért magában hordja az automatikus fokozódás csíráját. A túladóztatás nem esetleges, hanem ellenkezőleg, alapelv. Ezért Hollandiában, ahol ez a rendszer először honosodott meg, de Witt, a nagy hazafi, Maximáiban úgy ünnepelte, mint a legjobb rendszert arra, hogy a bérmunkást alázatossá, mértékletessé, szorgalmassá és — munkával túlterheltté tegyék. Az a romboló hatás, amelyet ez a rendszer a bérmunkások helyzetére gyakorol, itt mégis kevésbé érdekel bennünket, mint a parasztoknak, a kézműveseknek, egyszóval a kis középosztály valamennyi alkotórészének általa előidézett erőszakos kisajátítása. Erről a vélemények még a polgári közgazdászok körében sem térnek el. Kisajátító hatékonyságát még erősíti a protekcionizmus rendszere, amely a modern adórendszernek lényeges alkotórésze.

A gazdagság tőkésítésében és a tömegek kisajátításában az államadósságnak és a neki megfelelő adórendszernek oly nagy része van, hogy ez sok írót, mint például Cobbettet, Doubledayt és másokat arra a gondolatra vezetett, hogy helytelenül itt keressék a modern népek nyomorának alapvető okát.

A protekcionizmus rendszere mesterséges eszköz volt arra, hogy gyárosokat gyártsanak, független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tőkésítsék, a hagyományos termelési módból a modern termelési módba való átmenetet erőszakosan lerövidítsék. Az európai államok tülekedtek e találmány szabadalmáért, és ha már egyszer a többletcsinálók szolgáia-

tába állottak, e célból nemcsak saját népüket sarcolták meg közvetett módon védővámokkal, közvetlenül kiviteli prémiumokkal stb. A függő helyzetben levő szomszéd országokban minden ipart erőszakkal kiirtottak, mint például Anglia az írországi gyapjú-manufaktúrát. Az európai szárazföldön Colbert eljárása alapján a folyamatot még jobban leegyszerűsítették. A gyáros eredeti tőkéje itt részben közvetlenül az államkincstárból folyik. „Miért keressük", kiált fel Mirabeau, „oly messze az okot, hogy miért virágzott Szászországban a manufaktúra a hétéves háború előtt? 180 millió államadósság!"[244*]

A gyarmati rendszer, az államadósságok, az adóteher, a protekcionizmus, a kereskedelmi háborúk stb., a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak e szülöttei, óriásira nőnek a nagyipar gyermekkorában. A nagyipar megszületését a nagy heródesi gyermekrablással ünneplik meg. Mint a királyi tengerészet, a gyárak is erőszakkal toborozzák újoncaikat. Bármennyire egykedvűen szemléli is Sir F. M. Eden a földművesnép földtől való megfosztásának a XV. század utolsó harmadától az ő koráig, a XVIII. század végéig folytatódó borzalmait, bármennyire önelégülten kíván is szerencsét ehhez a folyamathoz, amely „szükséges" ahhoz, hogy a tőkés mezőgazdaságot és a „szántóterület és a legelő közti igazi arányt kialakítsák"; mégsem tanúsít ugyanilyen gazdasági megértést az iránt, hogy a gyermekrablás és a gyermekrabszolgaság szükséges ahhoz, hogy a manufaktúra-üzem gyári üzemmé változzék át és a tőke és a munkaerő közti igazi arány helyreálljon. A következőket mondja: „Talán érdemes a közönségnek mérlegelnie, vajon bármilyen manufaktúra, amelynek az eredményes üzletvitelhez cottage-okból és dologházakból szegény gyermekeket kell elrabolnia, hogy ezeket csoportonként felváltva az éjszaka nagy részén át robotoltassa és a pihenéstől megfossza; egy manufaktúra, amely ezenkívül különböző korosztályú, hajlamú és mindkét nembeli csoportokat úgy összekever, hogy a ragadós példa feltétlenül romlottsághoz és feslettséghez vezet — vajon egy ilyen manufaktúra gyarapíthatja-e a nemzeti és az egyéni boldogság összességét?"[245*] „Derbyshire-ben, Nottinghamshire-ban és különösen Lancashire-ben", mondja Fielden, „a nemrégiben feltalált gépi berendezést nagy gyárakban alkalmazták, olyan folyóvíz közvetlen közelében, amellyel vízikereket lehet hajtani. Ezeken a helyeken, távol a városoktól, hirtelen sok ezer kéz vált szükségessé; és főleg az eddig viszonylag gyéren lakott és terméketlen Lancashire-nek most mindenekelőtt népességre volt szüksége. A kicsi és fürge ujjakat keresték elsősorban. Rögtön az a szokás támadt, hogy különböző londoni, birminghami és más egyházközségek dologházaiból tanoncokat (!) hozattak. Sok-sok ezer ilyen kicsi, gyámoltalan teremtést, 7-től 13 vagy 14 éves korig, szállítottak így északra.

[244*] „Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!" (*Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", VI. köt. 101. old.)

[245*] *Eden*: „The State of the Poor", II. könyv, I. fej., 421. old.

Az volt a szokás, hogy a tanoncokat a mester" (azaz a gyermekrabló) „ruházta, élelmezte és szállásolta el a gyár közelében levő »tanoncházban«. Felügyelőket szerződtettek, hogy munkájukat ellenőrizzék. Ezeknek a rabszolgahajcsároknak érdekükben állott a gyermekeket a végsőkig megdolgoztatni, mert fizetésük attól a termékmennyiségtől függött, amelyet a gyermekből ki tudtak préselni. Ennek természetes következménye a kegyetlenség volt... Sok gyári kerületben, különösen Lancashire-ben, a legszívfájdítóbb módon kínozták ezeket az ártatlan és védtelen teremtéseket, akiket a gyáros uraknak bizományba adtak. Agyonhajszolták őket túlzott munkával...korbácsolták, megláncolták és legválogatottabb, körmönfont kegyetlenséggel kínozták őket; sok esetben csonttá soványodtak, miközben a korbács munkára kényszerítette őket... Sőt néhány esetben a gyermekeket öngyilkosságba kergették!... Derbyshire, Nottinghamshire és Lancashire szép és romantikus völgyei, a nyilvánosság szeme elől elzárva, a kínzás és gyakran a gyilkolás szörnyű pusztaságaivá váltak!... A gyárosok profitja óriási volt. Ez csak növelte farkasétvágyukat. Megkezdték az éjjeli munka gyakorlatát, azaz miután a kezek egyik csoportja kimerült a nappali munkától, egy másik csoportot tartottak készenlétben az éjjeli munkára; a nappali csoport azokba az ágyakba vándorolt, amelyeket az éjszakai csoport éppen elhagyott és fordítva. Néphagyomány Lancashire-ben, hogy az ágyak sohasem hűltek ki."[246*]

A tőkés termelésnek a manufaktúra-időszak alatti fejlődésével Európa közvéleménye elvesztette szégyenérzetének és lelkiismeretének utolsó maradványait is. A nemzetek cinikusan kérkedtek minden gyalázatossággal, amely eszközül szolgált a tőkefelhalmozáshoz. Olvassuk el például a jámbor A. Anderson naiv kereskedelmi krónikáját. Ebben az angol állambölcsesség diadalának kürtölik

[246*] *John Fielden*: „The Curse of the Factory System", 5—6. old. A gyárrendszer kezdet gyalázatosságairól v. ö. *dr. Aikin*: (1795) „Description etc.", 219. old., és *Gisborne*: „Inquiry into the Duties of Men" [Vizsgálódás az emberek kötelességeiről], 1795, II. köt. — Minthogy a gőzgép a gyárakat a vidéki vízesések mellől a városok közepébe telepítette, a „lemondókedvű" többletcsináló most kéznél találta a gyermekanyagot, anélkül hogy erőszakkal kellett volna rabszolgákat hozatnia a dologházakból. — Amikor Sir R. Peel („a plauzibilitás miniszterének" atyja) 1815-ben a gyermekek védelmére irányuló törvényjavaslatát beterjesztette, F. Horner (a bullion-bizottság[160] lumene [esze] és Ricardo meghitt barátja) kijelentette az alsóházban: „Köztudomású, hogy egy csődbement gyáros értékeivel együtt gyári gyermekek egy bandáját — ha szabad ezt a kifejezést használnia — kínálták eladásra és árverezték el nyilvánosan, mint az illető tulajdonának részét. Két évvel ezelőtt" (1813) „undorító eset került a King's Bench[161] elé. Egy csomó fiúról volt szó. Egy londoni egyházközség átadta őket egy gyárosnak, aki a gyermekeket továbbadta egy másiknak. Végül is néhány emberbarát a teljes kiéhezettség (absolute famine) állapotában talált rájuk. Egy másik, még undorítóbb esetet mint a parlamenti vizsgáló bizottság tagja tudott meg. Néhány évvel ezelőtt egy londoni egyházközség és egy lancashire-i gyáros szerződésre léptek, amelyben megállapodtak, hogy a gyáros köteles minden 20 egészséges gyermek után egy gyengeelméjűt átvenni."

ki, hogy Anglia az utrechti békében az asiento-szerződéssel[162] kikényszerítette a spanyoloktól azt a kiváltságot, hogy a rabszolgakereskedelmet, amelyet addig csak Afrika és az angol Nyugat-India között űzött, most Afrika és a spanyol Amerika között is űzhesse. Anglia jogot kapott arra, hogy 1743-ig évente 4800 négerrel lássa el a spanyol Amerikát. Ez egyúttal hivatalos takaróul szolgált a brit csempészet számára. Liverpool a rabszolgakereskedelem bázisán nőtt naggyá. Ez volt az ő módszere az eredeti felhalmozásra. És a liverpooli „tiszteletreméltó polgárság" mind a mai napig Pindarosza a rabszolgakereskedelemnek, amely — vö. dr. Aikin idézett 1795-ös írásával — „a kereskedelmi vállalkozó szellemet a szenvedélyig fokozza, remek tengerészeket nevel és óriási pénzeket jövedelmez". Liverpool 1730-ban 15 hajót foglalkoztatott rabszolgakereskedelemmel, 1751-ben 53-at, 1760-ban 74-et, 1770-ben 96-ot és 1792-ben 132-t.

A pamutipar, miközben Angliában bevezette a gyermekrabszolgaságot, egyúttal megadta a lökést ahhoz, hogy az Egyesült Államok korábban többékevésbé partiarchális rabszolgagazdálkodása kereskedelmi kizsákmányoló rendszerré változzék át. Egyáltalában az európai bérmunkások burkolt rabszolgaságához szükség volt arra az alapzatra, amelyet az Újvilág sans phrase [kertelés nélküli] rabszolgasága nyújtott.[247*]

Tantae molis erat[163] a tőkés termelési mód „örök természeti törvényeinek" szabad utat teremteni, a munkások és a munkafeltételek szétválasztási folyamatát véghezvinni, az egyik póluson a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkévé, a másik póluson a nép nagy tömegét bérmunkássá, szabad „dolgozó szegénnyé", a modern történelem e mesterséges termékévé változtatni.[248*]

[247*] 1790-ben az angol Nyugat-Indiában 10 rabszolga, a franciában 14, a hollandban 23 jutott 1 szabad emberre. (*Henry Brougham*: „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers" [Vizsgálódás az európai hatalmak gyarmati politikájáról], Edinburgh 1803, II. köt. 74. old.)

[248*] A „labouring poor" [dolgozó szegény] kifejezés az angol törvényekben attól a pillanattól kezdve fordul elő, amikor a bérmunkások osztálya figyelemreméltóvá válik. A „labouring poor" ellentéte egyrészt az „idle poornak" [dologtalan szegénynek], koldusoknak stb., másrészt azoknak a munkásoknak, akik még nem megkopasztott csirkék, hanem tulajdonosai munkaeszközeiknek. A „labouring poor" kifejezés a törvényből átment a politikai gazdaságtanba, Culpepertől, J. Childtól stb. kezdve A. Smithig és Edenig. Ezen az alapon ítéljük meg az „execrable political cantmonger" [utálatos politikai képmutató] Edmund Burke bonne foiját [jóhiszeműségét], amikor a „labouring poor" kifejezést „execrable political cantnak" [utálatos politikai képmutatásnak] nyilvánítja. Ez a tányérnyaló, aki az angol oligarchia zsoldjában a francia forradalommal szemben a romantikust játszotta, éppen úgy, ahogyan az észak-amerikai gyarmatok zsoldjában az amerikai bonyodalmak kezdetén az angol oligarchiával szemben a liberálist, keresztül-kasul közönséges burzsoá volt: „A kereskedelem törvényei a természet törvényei és következésképpen Isten törvényei." (*E. Burke*: „Thoughts and Details on Scarcity", 31—32. old.) Nem csoda, ha isten és a természet

Ha a pénz, Augier szerint, „félorcáján természetes vérfoltokkal jön a világra"[249*], akkor a tőke tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzadva.[250*]

7. A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája

Mire lyukad ki a tőke eredeti felhalmozása, azaz a tőke történelmi keletkezése? Amennyiben nem rabszolgáknak és jobbágyoknak közvetlen átváltoztatása bérmunkásokká, tehát puszta formaváltoztatás, annyiban a közvetlen termelők kisajátítását, azaz a saját munkán nyugvó magántulajdon megszüntetését jelenti csupán.

Magántulajdon, mint a társadalmi, kollektív tulajdon ellentéte, csak ott létezik, ahol a munkaeszközök és a munka külső feltételei magánszemélyek tulajdonában vannak. Aszerint azonban, hogy ezek a magánszemélyek a munkások-e vagy a nem-dolgozók, a magántulajdonnak is más-más a jellege. Az a végtelen sok árnyalat, amit az első pillantásra mutat, csak az e két véglet között levő közbenső állapotokat tükrözi vissza.

A munkás magántulajdona termelési eszközei felett az alapzata a kisüzemnek, a kisüzem pedig egyik szükséges feltétele annak, hogy a társadalmi termelés és magának a munkásnak a szabad egyénisége kifejlődjék. Igaz, hogy ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon, a jobbágyságon és más függőségi viszonyokon belül is. De csak ott virágzik, ott fejti ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek, a paraszt a földnek, amelyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyen virtuóz módon játszik.

Ez a termelési mód a föld és a többi termelési eszköz szétforgácsolását tételezi fel. Kizárja nemcsak az utóbbiak koncentrációját, hanem a kooperációt,

törvényeihez híven önmagát mindig a legjobb piacon adta el! Tucker tiszteletes írásaiban — Tucker pap volt és tory, egyébként azonban tisztességes ember és derék politikai gazdász — igen jó jellemzést találunk erről az Edmund Burke-ről abból az időből, amikor liberális volt. A gyalázatos jellemtelenség közepette, amely manapság uralkodik és hódolatteljesen hisz a „kereskedelem törvényeiben", kötelességünk újra és újra megbélyegezni a Burke-öket, akik utódaiktól csak egyben különböznek — tehetségben!

[249*] *Marie Augier*: „Du crédit public" [Az állami hitelről], (Párizs 1842, 265. old.)

[250*] „A tőke, mondja a Quarterly Reviewer, menekül a tumultustól és a viszálytól, és félénk természetű. Ez nagyon igaz, de mégsem a teljes igazság. A tőke irtózik a profit hiányától vagy a nagyon kicsi profittól, mint a természet az ürességtől. Megfelelő profit esetén a tőke bátor lesz. 10 százalékos biztos profit, és mindenütt alkalmazható; 20 százaléknál élénkké válik; 50 százaléknál határozottan vakmerő; 100 százalékért minden emberi törvényt lábbal tipor; 300 százalék — és nincs olyan bűntett, amelyet meg ne kockáztatna, még ha akasztófa fenyegeti is. Ha a tumultus és a viszály profitot hoz, mindkettőt szítani fogja. Bizonyíték: a csempészet és a rabszolgakereskedelem." (*T. J. Dunning*: „Trades' Unions and Strikes" 35—36. old.)

a munkának ugyanazon a termelési folyamaton belüli megosztását, a társadalom úrrálevését a természeten és a természet társadalmi szabályozását, a társadalmi termelőerők szabad fejlődését is. A termelés és a társadalom szűk természetadta korlátaival fér csak össze. Ennek megörökítését akarni annyit jelentene, mint — ahogyan Pecqueur joggal mondja — „az általános középszerűséget elrendelni".[164] Egy bizonyos fokon ez a termelési mód megszüli saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. Ettől a pillanattól kezdve olyan erők és szenvedélyek mozdulnak meg a társadalom ölében, amelyek úgy érzik, hogy e termelési mód bilincsbe veri őket. Meg kell semmisíteni, meg is semmisítik. Megsemmisítése, az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag koncentrált termelési eszközökké, tehát sokak törpe tulajdonának kevesek tömegméretű tulajdonává való átváltoztatása, tehát a nép nagy tömegének megfosztása a földtől, a létfenntartási eszközöktől és a munkaszerszámoktól, a nép tömegének ez a szörnyű és kínos kisajátítása — ez a tőke előtörténete. Egy sor erőszakos módszert ölel fel, amelyek közül csak a korszakalkotókat vettük szemügyre mint a tőke eredeti felhalmozásának módszereit. A közvetlen termelők kisajátítását a legkíméletlenebb vandalizmussal és a leggyalázatosabb, legpiszkosabb, legkicsinyesebben gyűlölködő szenvedélyek ösztönzésére hajtják végre. A saját munkával létrehozott, úgyszólván az egyes, független dolgozó egyénnek és munkafeltételeinek összenövésén nyugvó magántulajdont kiszorítja a tőkés magántulajdon, amely idegen, de formailag szabad munka kizsákmányolásán nyugszik.[251*]

Mihelyt ez az átalakulási folyamat a régi társadalmat elég mélyen és elég nagy területen szétbomlasztotta, mihelyt a munkások proletárokká, munkafeltételeik tőkévé változtak, mihelyt a tőkés termelési mód a saját lábán áll, a munka további társadalmasítása és a földnek és más termelési eszközöknek további átváltoztatása társadalmilag kiaknázott, tehát közös termelési eszközökké, ennélfogva a magántulajdonosok további kisajátítása, új formát ölt. Amit most ki kell sajátítani, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés.

Ez a kisajátítás maguknak a tőkés termelés benső törvényeinek játéka útján, a tőkék centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal,

[251*] „A társadalomnak egy egészen új állapotában vagyunk ... afelé haladunk, hogy a tulajdon minden fajtáját elválasszuk a munka minden fajtájától." (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", II. köt. 434. old.)

hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.

A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, ennélfogva a tőkés magántulajdon, az első tagadása az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdonnak. De a tőkés termelés egy természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását. Ez a tagadás tagadása. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmánya: a kooperáció és a földnek valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapzatán.

Az egyének saját munkáján nyugvó, szétforgácsolt magántulajdonnak tőkétulajdonná való átváltoztatása természetesen hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a ténylegesen már társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés tulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonnás Ott arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt arról, hogy néhány bitorlót kisajátít a nép tömege.[252*]

[252*] „Az ipar haladása, amelynek az akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója a burzsoázia, a munkásoknak a konkurrencia okozta elszigetelődése helyébe a munkásoknak a társulás révén létrejövő forradalmi egyesülését állítja. A nagyipar fejlődésével tehát kicsúszik a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóját termeli. Pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt elkerülhetetlen ... Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke. A középrendek, a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt, mind azért harcolnak a burzsoázia ellen, hogy középrendként való létezésüket a pusztulástól megóvják ... reakciósak, mert megpróbálják a történelem kerekét visszafelé fordítani." (*Karl Marx* und *F. Engels*: „Manifest der Kommunistischen Partei", London 1848, 11., 9. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 452., 450—451. old.])

Huszonötödik fejezet

A MODERN GYARMATOSÍTÁSI ELMÉLET[253*]

A politikai gazdaságtan elvből összecseréli a magántulajdon két igen különböző fajtáját, amelyek közül az egyik a termelő saját munkáján alapul, a másik idegen munka kizsákmányolásán. Elfelejti, hogy az utóbbi nemcsak szöges ellentéte az előbbinek, hanem csupán annak sírján virágzik.

Nyugat-Európában, a politikai gazdaságtan szülőföldjén, az eredeti felhalmozás folyamata többé-kevésbé befejeződött. A tőkés rendszer itt vagy közvetlenül uralma alá hajtotta az egész nemzeti termelést, vagy, ahol a viszonyok még fejletlenebbek, legalább közvetetten ellenőrzi a mellette tovább létező, lesüllyedő, az elavult termelési módhoz tartozó társadalmi rétegeket. A tőke e kész világára a politikai gazdász annál aggódóbb buzgalommal és annál kenetteljesebben alkalmazza a kapitalizmus előtti világ jogi és tulajdonképzeteit, minél hangosabban rácáfolnak ideológiájára a tények.

Más a helyzet a gyarmatokon. A tőkés rendszer ott mindenütt beleütközik a termelőbe, aki mint saját munkafeltételeinek birtokosa, önmagát gazdagítja munkája révén, nem pedig a tőkést. E két homlokegyenest ellenkező gazdasági rendszer ellentmondása itt gyakorlatilag harcukban nyilvánul meg. Ahol a tőkés mögött ott áll az anyaország hatalma, ott igyekszik a saját munkán nyugvó termelési és elsajátítási módot erőszakkal félretolni az útból. Ugyanaz az érdek, amely a tőke tányérnyalóját, a politikai gazdászt, az anyaországban arra készteti, hogy a tőkés termelési módot elméletileg saját ellentétének nyilvánítsa, ugyanaz az érdek itt arra ösztönzi, „to make a clean breast of it" [hogy könnyítsen a lelkén] és fennhangon hirdesse a két termelési mód ellentétét. E célból bebizonyítja, hogy a munka társadalmi termelőerejének kifejlesztése, a kooperáció, a munkamegosztás, a gépi berendezés nagybani alkalmazása stb. lehetetlen a munkások kisajátítása és ennek megfelelően termelési eszkö-

[253*] Itt valóságos gyarmatokról van szó, szűz földről, amelyet szabad bevándorlók gyarmatosítanak. Az Egyesült Államok, gazdasági szempontból, még mindig Európa gyarmata. Egyebként ide tartoznak azok a régi ültetvények is, ahol a rabszolgaság megszüntetése a viszonyokat teljesen feiforgatta.

zeik tőkévé változtatása nélkül. Az úgynevezett nemzeti gazdagság érdekében mesterséges eszközöket keres a nép szegénységének kialakítására. Apologetikus páncélja itt darabokra mállik, mint a foszladozó tapló.

E. G. Wakefield nagy érdeme nem az, hogy a gyarmatokról valami újat mondott[254*], hanem hogy a gyarmatokon felfedezte az igazságot az anyaország tőkés viszonyaira vonatkozóan. Mint ahogy a protekcionizmus rendszere kezdetben[255*] arra törekedett, hogy tőkéseket gyártson az anyaországban, Wakefield gyarmatosítási elmélete, amelyet Anglia egy időn át törvények segítségével próbált megvalósítani, bérmunkásokat törekedik gyártani a gyarmatokon. Ezt ő „systematic colonizationnak" (rendszeres gyarmatosításnak) nevezi.

A gyarmatokon Wakefield először is felfedezte, hogy a pénz, a létfenntartási eszközök, a gépek és más termelési eszközök tulajdona még nem tesz egy embert tőkéssé, ha hiányzik a kiegészítő rész, a bérmunkás, az a másik ember, aki rákényszerült arra, hogy magát önként eladja. Felfedezte, hogy a tőke nem dolog, hanem dolgok által közvetített társadalmi viszony személyek között.[256*] Peel úr, panaszolja el nekünk, 50 000 font sterling értékű létfenntartási eszközt és termelési eszközt vitt magával Angliából Új-Hollandiába [Nyugat-Ausztrália], a Swan folyóhoz. Peel úr annyira óvatos volt, hogy ezenkívül magával vitt még 3000 személyt a dolgozó osztályból, férfiakat, nőket és gyermekeket. Amikor a rendeltetési helyre érkeztek, „Peel úr ottmaradt egyetlen szolga nélkül, aki ágyát megvetette volna vagy vizet mert volna neki a folyóból"[257*]. Szerencsétlen Peel úr, mindenre gondolt, csak arra nem, hogy az angol termelési viszonyokat exportálja a Swan folyóhoz!

Wakefield következő felfedezéseinek megértéséhez két előzetes megjegyzés. Tudjuk: a termelési és létfenntartási eszközök, ha a közvetlen termelő tulajdonában vannak, nem tőkék. Tőkévé csak olyan feltételek között válnak, amelyek között egyszersmind eszközül szolgálnak a munkás kizsákmányolására és a rajta való uralkodásra. E tőkés lelkük azonban a politikai gazdász fejében oly bensőséges házasságra lép anyagi szubsztanciájukkal, hogy minden

[254*] Wakefieldnek magára a gyarmatok lényegére vonatkozó néhány világos meglátását az idősebb Mirabeau, a fiziokrata, és még sokkal korábban angol közgazdászok mindenben megelőzték.

[255*] Később a protekcionizmus időleges szükségességgé lesz a nemzetközi konkurenciaharcban. De bármi is az indítóoka, a következmények ugyanazok maradnak.

[256*] „A néger — néger. Csak meghatározott viszonyok között lesz rabszolgává. Egy gyapotfonó gép — gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak meghatározott viszonyok között lesz tőkévé. Ha ezekből a viszonyokból kiszakítjuk, éppoly kevéssé tőke, ahogy az arany önmagában véve nem pénz, vagy a cukor nem a cukor ára ... A tőke társadalmi termelési viszony. A tőke történelmi termelési viszony." (*Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital", „Neue Rheinische Zeitung", 266. sz., 1849. ápr. 7. [Marx és Engels Művei. 6. köt. 396—397. old.])

[257*] *E. G. Wakefield*: „England and America", II. köt. 33. old.

körülmények között tőkének kereszteli őket, még ott is, ahol éppen az ellenkezői ennek. Így tesz Wakefield is. Továbbá: a termelési eszközöknek sok egymástól független, önállóan gazdálkodó munkás egyéni tulajdonaként való szétforgácsolódását a tőke egyenlő megoszlásának nevezi. A politikai gazdász úgy jár, mint a hűbéri jogász. Az utóbbi tiszta pénzviszonyokra is a maga hűbéri jogi címkéit ragasztotta.

„Ha", mondja Wakefield, „a tőke a társadalom valamennyi tagja között egyenlő arányban oszlanék meg, senkinek sem állna érdekében több tőkét felhalmozni, mint amennyit saját kezével felhasználhat. Bizonyos mértékig így van ez az új amerikai gyarmatokon, ahol a földtulajdon iránti szenvedély megakadályozza a bérmunkások osztályának létezését."[258*] Ameddig tehát a munkás önmagának halmozhat fel — és ezt megteheti, ameddig termelési eszközeinek tulajdonosa marad —, a tőkés felhalmozás és a tőkés termelési mód lehetetlen. Hiányzik az ehhez nélkülözhetetlen bérmunkásosztály. Hogyan hozták létre mármost a vén Európában a munkás megfosztását munkája feltételeitől, tehát a tőkét és a bérmunkát? Egy egészen eredeti contrat sociallal [társadalmi szerződéssel]. „Az emberiség ... egyszerű módszert alkalmazott a tőke felhalmozásának előmozdítására", amely természetesen Ádám ideje óta létezése végső és egyetlen céljaként lebegett szeme előtt; „felosztotta önmagát tőketulajdonosokra és munkatulajdonosokra ... ez a felosztás önkéntes megállapodás és kombináció eredménye volt."[259*] Egyszóval: az emberiség tömege önmagát sajátította ki „a tőke felhalmozásának" tiszteletére. Mármost azt kellene hinnünk, hogy e fanatikus önmegtagadás ösztönének főként a gyarmatokon kell szabadon érvényesülnie, hiszen ott vannak csak olyan emberek és olyan körülmények, amelyek egy contrat socialt az álmok birodalmából a valóságba ültethetnek át. De akkor mire való egyáltalában a „rendszeres gyarmatosítás", ellentétben a természetadta gyarmatosítással? De, de: „az amerikai Unió északi államaiban kétséges, vajon a népesség egytizede is a bérmunkások kategóriájába tartozik-e ... Angliában ... a nép nagy tömege bérmunkásokból áll."[260*] Sőt a dolgozó emberiség ösztöne, hogy önmagát a tőke tiszteletére kisajátítsa, oly kevéssé van meg, hogy a rabszolgaság, még Wakefield szerint is, az egyetlen természetadta alapzata a gyarmati gazdagságnak. Wakefield rendszeres gyarmatosítása puszta pis aller [kényszermegoldás], mivel már szabadokkal, nem pedig rabszolgákkal van dolga. „Santo Domingo első spanyol telepesei nem kaptak munkásokat Spanyolországból. De munkások nélkül" (azaz rabszolgaság nélkül) „a tőke tönkrement vagy legalábbis olyan kis mennyiségekre zsugorodott volna, amekkorát minden egyén saját

[258*] I. m. I. köt. 17. old.
[259*] I. m. 18. old.
[260*] I. m. 42., 44. old.

kezével felhasználhat. Ez valóban meg is történt az angolok alapította legutóbbi gyarmaton, ahol nagy tőke — vetőmag, jószág és szerszámok — ment tönkre bérmunkások hiánya miatt, és ahol egyetlen telepesnek sincs sokkal több tőkéje, mint amennyit saját kezével felhasználhat."[261*]

Láttuk: a nép tömegének földtől való megfosztása a tőkés termelési mód alapzata. A szabad gyarmatnak, ellenkezőleg, az a lényege, hogy a föld zöme még népi tulajdon és ezért egy-egy részét mindegyik telepes magántulajdonává és egyéni termelési eszközévé változtathatja, anélkül hogy a későbbi telepest ugyanebben a műveletben megakadályozná.[262*] Ez a titka nemcsak a gyarmatok virágzásának, hanem rákfenéjének is — annak, hogy szembeszállnak a tőke megtelepedésével. „Ahol a föld igen olcsó és minden ember szabad, ahol kívánsága szerint mindenki kaphat egy darab földet a maga számára, ott nemcsak hogy nagyon drága a munka, ami a munkásnak termékéből való részesedését illeti, hanem nehéz bármilyen áron kombinált munkát kapni."[263*]

Minthogy a gyarmatokon a munkás még nincs, vagy csak szórványosan vagy korlátolt mértékben van elválasztva a munkafeltételektől és azok gyökerétől, a földtől, ezért a mezőgazdaság sem vált még el az ipartól, a falusi háziipar sem pusztult még el, és akkor honnan legyen belső piac a tőke számára? „Amerika népességének egyetlen része sem kizárólag földművelő, kivéve a rabszolgákat és munkáltatóikat, akik nagy vállalkozásokra egyesítenek tőkét és munkát. A szabad amerikaiak, akik a földet maguk művelik meg, egyszersmind sok más foglalkozást is űznek. Az általuk használt bútorok és szerszámok egy részét rendszerint maguk készítik. Gyakran maguk építik házukat, és elviszik saját iparuk termékét a legtávolabbi piacokra is. Fonnak és szőnek, saját használatukra szappant és gyertyát, cipőt és ruhát készítenek. Amerikában a földművelés gyakran a kovács, a molnár vagy a szatócs mellékfoglalkozása."[264*] Ilyen fickók között hol marad tere a tőkés „lemondásának"?

A tőkés termelés szépsége éppen abban áll, hogy nemcsak hogy a bérmunkást folyton újratermeli mint bérmunkást, hanem a tőke felhalmozása arányában mindig termel egy viszonylagos túlnépességet bérmunkásokból. Így a munka keresletének és kínálatának törvényét a helyes vágányon tartják, a bérek ingadozását a tőkés kizsákmányolásnak megfelelő korlátok közé szorítják, és végül biztosítják a munkás oly nélkülözhetetlen szociális függőségét a tőkéstől, azt a feltétlen függőségi viszonyt, amelyről a politikai gazdász otthon, az anyaországban, locsogva azt hazudhatja, hogy szabad szerződéses viszony vevő és

261* I. m. II. köt. 5. old.

262* „A földnek ahhoz, hogy a gyarmatosítás eleme legyen, nemcsak megműveletlennek kell lennie, hanem köztulajdonnak is, amelyet magántulajdonná lehet változtatni." (I. m. II. kot. 125. old.)

263* I. m. I. köt. 247. old.

264* I. m. 21—22. old.

eladó, egyenlően független árubirtokosok, a tőke-áru és a munka-áru birtokosa között. De a gyarmatokon ez a szép tévezme szétfoszlik. A népesség abszolút száma itt sokkal gyorsabban nő, mint az anyaországban, mert sok munkás mint felnőtt jön a világra, és ennek ellenére a munkapiacon mindig hiány mutatkozik. A munka keresletének és kínálatának törvénye csődöt mond. Egyrészt az Óvilág állandóan dob be kizsákmányolásra éhes, lemondásra vágyó tőkét; másrészt a bérmunkásoknak bérmunkásokként való rendszeres újratermelése a legilletlenebb és részben leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Hát még a létszámfeletti bérmunkások termelése a tőke felhalmozásának arányában! Aki ma bérmunkás, holnap független, önállóan gazdálkodó paraszt vagy kézműves lesz. Eltűnik a munkapiacról, de — nem a dologházba. A bérmunkásoknak ez az állandó átváltozása független termelőkké, akik nem a tőkének, hanem önmaguknak dolgoznak, és nem a tőkés urat, hanem önmagukat gazdagítják, igen károsan hat vissza a munkapiac állapotaira. Nem elég, hogy a bérmunkás kizsákmányolási foka tisztességtelenül alacsony marad. Az utóbbi ezenfelül a függőségi viszonnyal együtt a lemondó tőkéstől való függőség érzését is elveszíti. Innen erednek mindazok a visszásságok, melyeket a mi E. G. Wakefieldünk oly bátran, oly ékesszólóan és oly megindítóan ír le.

A bérmunka kínálata, panaszolja, nem állandó, nem rendszeres és nem kielégítő. „Nemcsak túl kicsiny mindig, hanem bizonytalan is."[265*] „Ámbár a munkás és tőkés között felosztásra kerülő termék nagy, a munkás oly nagy részt vesz el, hogy gyorsan tőkéssé válik ... Ezzel szemben csak kevesen tudnak nagy gazdagságot felhalmozni, még ha szokatlanul hosszú ideig élnek is."[266*] A munkások éppenséggel nem engedik meg a tőkésnek, hogy lemondjon munkájuk legnagyobb részének megfizetéséről. Az sem segít rajta, ha olyan ravasz, hogy saját tőkéjével együtt saját bérmunkásait is Európából importálja. „Ezek hamarosan megszűnnek bérmunkások lenni, hamarosan független parasztokká változnak, sőt régi gazdáik konkurrenseiként lépnek fel magán a bérmunkapiacon."[267*] Micsoda szörnyűség! A derék tőkés maga hozta be Európából a saját drága pénzén saját tulajdon konkurrenseit! Itt aztán igazán mindennek vége! Nem csoda, ha Wakefield arról panaszkodik, hogy a gyarmatokon hiányzik a bérmunkások függőségi viszonya és függőségi érzése. A magas bérek miatt, mondja tanítványa, Merivale, a gyarmatokon szenvedélyesen vágyódnak olcsóbb és alázatosabb munkára, egy olyan osztályra, amelynek a tőkés diktálhatja a feltételeket, ahelyett hogy az diktálná neki ... A régi civilizált országokban a munkás, ámbár szabad, természeti törvénynél fogva

[265*] I. m. II. köt. 116. old.
[266*] I. m. I. köt. 131. old.
[267*] I. m. II. köt. 5. old.

függ a tőkéstől, a gyarmatokon ezt a függőséget mesterséges eszközökkel kell megteremteni.[268*]

Mi mármost, Wakefield szerint, a következménye ennek a visszás állapotnak a gyarmatokon? A termelők és a nemzeti vagyon „szétszórásának barbár rendszere".[269*] A termelési eszközöknek számtalan önállóan gazdálkodó tulajdonos között való szétforgácsolása megsemmisíti, a tőke centralizációjával együtt, a kombinált munka minden alapzatát. Minden hosszúlélegzetű vállalkozás, amely évekre terjed és állótőke kiadását kívánja, megvalósításában akadályokba ütközik. Európában a tőke egy pillanatig sem habozik, mert a munkásosztály ott a tőke eleven tartozéka, mindig fölös bőségben van meg, mindig rendelkezésére áll. De a gyarmati országokban! Wakefield elmesél egy igen fájdalmas kis történetet. Beszélgetett néhány kanadai és New York állambeli tőkéssel, ahol ezenfelül a bevándorlás hullámai gyakran megakadnak és „létszámfeletti" munkások bizonyos üledéke csapódik le. „Tőkénk", sóhajtja a melodráma egyik szereplője, „készen állott sok olyan műveletre, amelynek elvégzéséhez tekintélyes időre van szükség; de belekezdhetünk-e ilyen műveletekbe olyan munkásokkal, akik — tudtuk — nemsokára hátat fordítanak majd nekünk? Ha biztosak lettünk volna abban, hogy az ilyen bevándorlók munkáját meg tudjuk tartani, szíves örömest rögtön szerződtettük volna őket, mégpedig magas áron. Sőt, bár biztos volt, hogy elveszítjük őket, mégis szerződtettük volna ezeket az embereket, ha biztosak lettünk volna egy szükségletünknek megfelelő újabb kínálatban."[270*]

[268*] *Merivale*: „Lectures on Colonization etc.", II. köt. 235—314. old., elszórtan. Még Molinari, a szelíd, szabadkereskedő vulgáris közgazdász is a következőket mondja: „Azokon a gyarmatokon, amelyeken a rabszolgaságot eltörölték, anélkül hogy a kényszermunkát pótolták volna megfelelő mennyiségű szabad munkával, az ellenkezőjét láttuk lejátszódni annak, ami a szemünk előtt naponta végbemegy. Láttuk, hogy a közönséges munkások kizsákmányolják az ipari vállalkozókat azáltal, hogy olyan béreket követelnek, amelyek semmilyen arányban sincsenek azzal a jogos részesedéssel [part légitime], amely őket a termékből megilletné. Az ültetvényesek, minthogy nem tudtak cukrukért olyan árat elérni, amely a bér emelkedését fedezné, arra kényszerültek, hogy a többletet először profitjukból, majd magából a tőkéjükből fedezzék. Egy sereg ültetvényes tönkrement ilyen módon, mások bezárták üzemüket, hogy a fenyegető romlást elkerüljék ... Kétségtelen, hogy inkább felhalmozott tőke pusztuljon, mint emberek nemzedékei" (milyen nagylelkű Molinari úr!); „de nem volna jobb, ha sem az egyik, sem a másik nem pusztulna el?" (*Molinari*: „Etudes économiques", 51—52. old.) Ugyan, ugyan Molinari úr! Mi lesz a tízparancsolatból, a Szentírásból, a kereslet és kínálat törvényéből, ha Európában az „entrepreneur" [vállalkozó] megrövidítheti a munkás part légitime-jét, Nyugat-Indiában pedig a munkás az entrepreneurét! És mondja kérem, mi ez a „part légitime", amelyet az ön bevallása szerint a tőkés Európában naponta nem fizet meg? Molinari úrnak rettenetesen viszket a tenyere, hogy odaát, a gyarmatokon, ahol a munkások olyan „közönségesek", hogy „kizsákmányolják" a tőkést, a kereslet és kínálat egyébként önműködően ható törvényét rendőri úton terelje a helyes mederbe.

[269*] *Wakefield*, i. m. II. köt. 52. old.

[270*] I. m. 191—192. old.

Miután Wakefield az angol tőkés mezőgazdálkodást és annak „kombinált" munkáját pompázatosan szembeállította a szétszórt amerikai parasztgazdasággal, akaratlanul felfedi az érem másik oldalát is. Az amerikai nép tömegét jómódúnak, függetlennek, vállalkozó kedvűnek és viszonylag műveltnek ábrázolja, míg „az angol mezőgazdasági munkás nyomorult éhenkórász (a miserable wretch), pauper ... Észak-Amerika és néhány új gyarmat kivételével vajon melyik országban haladja meg a mezőgazdaságban alkalmazott szabad munka bére említésreméltóan a munkás legnélkülözhetetlenebb létfenntartási eszközeit? ... Kétségtelen, hogy Angliában az igáslovakat, minthogy ezek értékes tulajdont jelentenek, sokkal jobban táplálják, mint az angol földművest."[271]* De never mind [nem tesz semmit], hiszen a nemzet gazdagsága természettől fogva azonos a nép nyomorával.

Hogyan lehet mármost a gyarmatok antikapitalista rákfenéjét gyógyítani? Ha az egész földet népi tulajdonból egy csapásra magántulajdonná változtatnák, akkor elpusztítanák ugyan a baj gyökerét, de vele együtt — a gyarmatot is. A művészet: két legyet ütni egy csapásra. Kormányintézkedéssel a szűz földre a kereslet és kínálat törvényétől független, mesterséges árat kell megszabni, amely a bevándorlót arra kényszeríti, hogy hosszabb ideig bérmunkát végezzen, míg elég pénzt kereshet ahhoz, hogy földet vásároljon[272]* és független paraszttá változzék. Azt az alapot viszont, amely abból adódik, hogy a földeket a bérmunkásra nézve viszonylag tiltó áron adják el, tehát ezt a munkabérből a kereslet és kínálat szent törvényének megsértése útján kipréselt pénzalapot, abban a mértékben, ahogyan növekszik, használja a kormány arra, hogy éhenkórászokat hozzon be Európából a gyarmatokra és így telített állapotban tartsa a tőkés úr bérmunkapiacát. Ilyen körülmények között tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles. Ez a „rendszeres gyarmatosítás" nagy titka. „E terv alapján", kiált fel diadalittasan Wakefield, „a munka kínálata szükségképpen állandó és rendszeres lesz; mert először is, minthogy egyetlen munkás sem tud földet szerezni, amíg pénzért nem dolgozott, az összes bevándorló munkások, azáltal hogy bérért kombináltan dolgoznak, alkalmazójuknak tőkét termelnének arra, hogy több munkát alkalmazzon; másodszor mindenki, aki a bérmunkát szögre akasztaná és földtulajdonossá válnék, éppen a föld megvásárlása által alapot biztosítana arra, hogy

[271]* I. m. I. köt., 47., 246. old.

[272]* „A föld és a tőkék elsajátításának tulajdonítható — teszitek hozzá —, hogy az az ember, akinek nincs egyebe, csak a karja, foglalkoztatást talál és jövedelemre tesz szert... éppen ellenkezőleg, a föld egyéni elsajátításának tulajdonítható az, hogy vannak olyan emberek, akiknek nincs egyebük, csak a karjuk ... Ha egy embert légüres térbe tesztek, megfosztjátok a levegőtől. Így cselekedtek akkor is, ha hatalmatokba kerítitek a földet ... Ez azt jelenti, hogy az embert a gazdagságtól üres térbe helyezitek, hogy ne élhessen másképp, csak a ti akaratotok szerint." (*Colins*: „L'économie politique etc.", III. köt. 267—271. old., elszórtan.)

friss munkát lehessen áthozni a gyarmatokra."[272]* Az állami úton oktrojált földárnak természetesen „elegendőnek" (sufficient price), azaz oly magasnak kell lennie, „hogy megakadályozza a munkásokat abban, hogy független parasztokká váljanak, amíg mások nem jönnek, hogy helyüket a bérmunkapiacon elfoglalják."[274]* Ez az „elegendő földár" nem más, mint szépítő körülírása a váltságdíjnak, amelyet a munkás fizet a tőkésnek azért az engedélyért, hogy a bérmunkapiacról visszavonulhasson a vidékre. Először „tőkét" kell teremtenie a tőkés úr számára, hogy az több munkást zsákmányolhasson ki, és aztán a munkapiacon „helyettest" kell állítania, akit a kormány a munkás költségére szállít át a tengeren egykori tőkés ura részére.

Igen jellemző, hogy az angol kormány az „eredeti felhalmozásnak" ezt a Wakefield úr által külön a gyarmati országokban való használatra előírt módszerét éveken át gyakorolta. A kudarc természetesen éppoly csúfos volt, mint a Peel-féle banktörvényé[165]. Csupán az történt, hogy a kivándorlók áradatát eltérítették az angol gyarmatoktól az Egyesült Államok felé. Közben a tőkés termelés előrehaladása Európában, amelyet a kormányok növekvő nyomása kísért, feleslegessé tette Wakefield receptjét. Egyrészt az óriási és folytonos emberáradat, amely évről évre Amerika felé tódul, az Egyesült Államok keleti részén meg-megakadó lecsapódásokat hagy hátra, mert az Európából való kivándorlás hulláma az embereket gyorsabban dobja az ottani munkapiacra, mint ahogyan a Nyugat felé irányuló kivándorlás hulláma tovább tudja őket sodorni. Másrészt az amerikai polgárháború egyik következménye óriási nemzeti adósság volt, és ezzel az adóterhek növekedése, a legaljasabb finánc-arisztokrácia kialakulása, a közföldek egy hatalmas részének elajándékozása vasutak, bányák stb. kiaknázására alakult spekuláns társaságoknak — egyszóval a tőke leggyorsabb centralizációja. A nagy köztársaság tehát megszűnt a kivándorló munkások ígéretföldje lenni. A tőkés termelés ott óriás léptekkel halad előre, habár a bércsökkentés és a bérmunkás függősége még korántsem érte el az európai normálszínvonalat. Az a körülmény, hogy a meg nem művelt gyarmati földet az angol kormány szemérmetlenül elkótyavetyéli arisztokratáknak és tőkéseknek — amit maga Wakefield is keményen megbélyegzett —, továbbá az az emberáradat, amelyet az aranymezők vonzanak oda, és az a konkurrencia, amelyet az angol áruk behozatala még a legkisebb kézművesnek is támaszt, főleg Ausztráliában[275]* elegendő „viszonylagos munkás-túl-

[273]* *Wakefield*, i. m. II. köt. 192. old.

[274]* I. m. II. köt. 45. old.

[275]* Mihelyt Ausztrália önmaga törvényhozójává lett, természetesen a telepeseknek kedvező törvényeket hozott, de az egyszer már véghezvitt angol földelkótyavetyélés ennek útjában áll. „Az első és legfontosabb cél, amelynek elérésére az 1862. évi új földtörvény törekszik, az hogy jobban megkönnyítse a nép letelepedését." („The Land Law of Victoria [Victoria földtörvényéhez], by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands", London 1862 [3. old.])

népességet" hozott létre, úgyhogy szinte minden postagőzös az ausztráliai munkapiac túltelítettségének — „glut of the Australian labour-market" — hiób-hírét [rossz hírét] hozza, és a prostitúció ott helyenként oly buján tenyészik, mint a londoni Haymarketen.

De bennünket itt nem a gyarmatok állapota foglakoztat. Bennünket kizárólag az a titok érdekel, amelyet az Óvilág politikai gazdaságtana az Újvilágban felfedezett és fennhangon hirdetett: a tőkés termelési és felhalmozási módnak, tehát a tőkés magántulajdonnak is, feltétele a saját munkán nyugvó magántulajdon megsemmisítése, azaz a munkás kisajátítása.

1867.

Marx és Engels Művei. 23. köt. 1967. 141—220., 279—283., 293—399., 449—469., 498—520., 526—549., 573—606., 668—722. old.

ELŐSZÓ „A TŐKE" MÁSODIK KÖTETÉHEZ

A „Tőke" második könyvét sajtó alá rendezni, mégpedig úgy, hogy az egyrészt mint összefüggő és lehetőleg befejezett mű álljon az olvasó előtt, másrészt azonban mint kizárólag a szerző műve, nem pedig a kiadóé, nem volt könnyű munka. Megnehezítette a feladatot a meglevő, többségükben töredékes kidolgozások nagy száma. Mindössze egyetlen kidolgozás (a IV. kézirat) volt — már ameddig ez terjedt — teljesen nyomdakész; de ennek a kéziratnak legnagyobb részét is elavulttá tették későbbi szövegváltozatok. Az anyag zöme tartalmilag nagyobbára ki volt ugyan dolgozva, stilárisan azonban nem; azon a nyelven íródott, amelyen Marx a kivonatait szokta készíteni; laza stílusban, közvetlen, gyakran vaskos humorú kifejezésekkel és fordulatokkal, angol és francia szakkifejezésekkel, gyakran egész mondatok, sőt oldalak angolul; a szerző abban a formában vetette papírra gondolatait, amelyben azok agyában éppen kialakultak. Egyes részeket tüzetesen kifejtett, más ugyanolyan fontosakra csak utalt; a szemléltető tényanyagot összegyűjtötte, de alig csoportosította és még kevésbé dolgozta fel; a fejezetek végén, ahol már hajtotta a vágy, hogy rátérjen a következőre, gyakran csak néhány összefüggéstelen mondat jelzi az itt félbehagyott kifejtést; végül az ismert kézírás, amelyet néha szerzője maga sem tudott elolvasni.

Beértem azzal, hogy a kéziratokat lehetőleg szószerint adjam közre, hogy a stíluson csak annyit változtassak, amennyit Marx maga is változtatott volna, és csak ott iktassak be magyarázó mondatokat és áthidalásokat, ahol ez feltétlenül szükségesnek bizonyult és ahol ezenfelül a gondolatok értelme minden kétséget kizárt. Olyan mondatokat, amelyeknek értelmezését illetően a legcsekélyebb kétség is felmerülhetett, inkább teljesen szószerint nyomattam ki. A tőlem származó átdolgozások és betoldások együttvéve nem foglalnak el tíz nyomtatott oldalt sem és csak formai természetűek.

A II. könyv hátrahagyott kézirati anyagának puszta felsorolása is megmutatja, milyen példátlan lelkiismeretességgel, milyen szigorú önkritikával törekedett Marx arra, hogy nagy közgazdasági felfedezéseit tökéletesen kidolgozza, mielőtt nyilvánosságra hozná őket; éppen önkritikája miatt csak

ritkán juthatott el odáig, hogy a kifejtést tartalom és forma szempontjából hozzáidomítsa új tanulmányok révén folyton bővülő látóköréhez. Az anyag tehát a következőkből áll.

Először „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kézirat — 1472 quartoldal 23 füzetben —, amely 1861 augusztusától 1863 júniusáig készült. Ez folytatása az 1859-ben Berlinben ugyanezen címmel megjelent első füzetnek.[166] Az 1—220. (I—V. füzet), majd ismét az 1159—1472. (XIX—XXIII. füzet) oldalakon a „Tőke" I. könyvében vizsgált témákról van szó, a pénz tőkévé való átváltozásától kezdve végig, s ez e könyv első meglevő szövegváltozata. A 973—1158. (XVI—XVIII. füzet) oldalak a tőkével és a profittal, a profitrátával, a kereskedőtőkével és a pénztőkével foglalkoznak, tehát olyan témákkal, amelyeket Marx később a III. könyv kéziratában fejtett ki. Ezzel szemben a II. könyv témái — valamint igen sok, később a III. könyvben tárgyalt téma — itt még nincsenek külön kidolgozva. Marx mellékesen foglalkozik velük, főleg a kézirat zömét kitevő *Értéktöbblet-elméletek* című szakaszban, a 220—972. oldalakon (VI—XV. füzet). Ez a szakasz a politikai gazdaságtan sarkpontjának, az értéktöbblet-elméletnek részletes kritikai történetét tartalmazza, és emellett, az elődökkel polemizálva, kifejti a legtöbb olyan kérdést, amelyet később a II. és a III. könyv kéziratában külön és logikai összefüggésében vizsgál meg. Fenntartom magamnak azt, hogy e kézirat kritikai részét — a II. és a III. könyvvel már elintézett számos hely elhagyásával — mint a „Tőke" IV. könyvét közreadjam.[167] Bármily értékes is ez a kézirat, a II. könyv jelen kiadásához csak igen kevéssé volt felhasználható.

Időrendben ezután a III. könyv kézirata következik. Legalábbis nagyrésze 1864-ben és 1865-ben íródott. Csak miután ez lényegében elkészült, látott Marx hozzá az I. könyv, az 1867-ben kinyomtatott első kötet kidolgozásához. A III. könyvnek ezt a kéziratát most rendezem sajtó alá.

A következő időszakból — az I. könyv megjelenése utáni időből — a II. könyvhöz négy folió-kézirat áll rendelkezésre, amelyeket maga Marx I—IV. számmal látott el. Ezek közül az I. kézirat (150 oldal), amely feltehetően 1865-ben vagy 1867-ben íródott, a II. könyvnek — ahogy az jelenleg fel van építve — első önálló, de többé-kevésbé töredékes kidolgozása. Ebből sem lehetett semmit felhasználni. A III. kézirat részint idézeteket és Marx jegyzetfüzeteire való utalásokat tartalmaz — többnyire a II. könyv első szakaszára vonatkozóan —, részint egyes kérdések kidolgozását, nevezetesen az álló- és forgótőkéről, valamint a profit forrásáról szóló A. Smith-féle tételek bírálatát foglalja magában; továbbá az értéktöbbletráta és a profitráta viszonyának kifejtését, ami a III. könyvbe tartozik. Az utalások kevés felhasználhatót adtak, a kidolgozott részeket pedig mind a II., mind a III. könyv szempontjából elavulttá tették későbbi átszerkesztések, tehát többnyire ezeket is mellőzni kellett. — A IV. kézirat a II. könyv első szakaszának és a második szakasz első fejezeteinek nyomdakész

kidolgozása, s ezt ott, ahol soron következik, fel is használtam. Bár kiderült, hogy korábban íródott, mint a II. kézirat, mégis — minthogy formájában tökéletesebb — a könyv megfelelő részéhez jól fel lehetett használni; elegendő volt néhány pótlást beiktatni a II. kéziratból. — Ez az utóbbi kézirat az egyetlen némileg kész kidolgozása a II. könyvnek és 1870-ből származik. A végső szerkesztésre vonatkozó megjegyzések, amelyekről mindjárt beszélek majd, határozottan kimondják: „A második kidolgozást kell alapul venni."

1870 után ismét szünet következett, főleg betegségek miatt. Marx ezt az időt szokása szerint tanulmányokra fordította; agronómia, amerikai és kivált orosz mezőgazdasági viszonyok, pénzpiac és bankügy, végül természettudományok: geológia és fiziológia, és kivált önálló matematikai munkák töltik meg az ebből az időből származó számos jegyzetfüzetet. 1877 elején Marx úgy érezte, helyrejött annyira, hogy ismét hozzáláthasson tulajdonképpeni munkájához. 1877. március végén utalásokat és jegyzeteket készített a fent említett négy kéziratból, alapul a II. könyvnek ahhoz az újrafeldolgozásához, amelyet azután az V. kéziratban (56 folió-oldal) megkezdett. Ez a kézirat az első négy fejezetet foglalja magában és még csak kevéssé van kidolgozva; lényeges pontokat lapalji jegyzetekben tárgyal; az anyag inkább csak össze van gyűjtve, mint megszűrve, de az első szakasz e legfontosabb részének ez az utolsó teljes tárgyalása. — Az első kísérlet arra, hogy ebből nyomdakész szöveget csináljon, a VI. kézirat (1877. október *után* és 1878. július előtt); ez csak 17 quart-oldal és az első fejezet nagyobb részét öleli fel; a második — és utolsó — kísérlet a VII. kézirat, „1878. július 2.", csak 7 folió-oldal.

Ez idő tájt Marx, úgy látszik, felismerte, hogy egészségi állapotának gyökeres megjavulása nélkül sohasem sikerül a második és harmadik könyv kidolgozását úgy befejeznie, hogy az őt magát kielégítse. Valóban az V—VIII. kéziratok nagyon is sok helyütt magukon viselik a ránehezedő betegségek ellen vívott megfeszített harc nyomait. Az első szakasz legnehezebb részét Marx az V. kéziratban újra feldolgozta; az első szakasz többi része és az egész második szakasz (a tizenhetedik fejezet kivételével) nem okozott jelentős elméleti nehézségeket; a harmadik szakaszt viszont, a társadalmi tőke újratermelését és forgalmát feltétlenül átdolgozandónak látta. A II. kéziratban ugyanis az újratermelést először az azt közvetítő pénzforgalom figyelembevétele nélkül, majd még egyszer, ennek figyelembevételével tárgyalta. Ezt ki kellett küszöbölni, és az egész szakaszt egyáltalán úgy átdolgozni, hogy az megfeleljen a szerző tágabbá vált látókörének. Így jött létre a VIII. kézirat, egy mindössze 70 quart-oldalnyi füzet; de hogy Marx ennyi helyre mit tudott összeszorítani, azt meglátjuk, ha összehasonlítjuk a nyomtatott III. szakasszal, levonva ebből a II. kéziratból betoldott részeket.

Ez a VIII. kézirat sem végleges tárgyalása a témának, Marx itt mindenekelőtt arra törekedett, hogy a II. kézirattal szemben nyert új nézőpontokat leszögezze

és kifejtse, mellőzve azokat a kérdéseket, amelyekről nem volt új mondanivalója. Megint elővette és kibővítette a második szakasz 17. fejezetének egy lényeges részét is, amely egyébként is némileg átnyúlik a harmadik szakaszba. A logikai sorrend gyakran megszakad, a tárgyalás néhol hézagos, kivált a végén egészen töredékes. De amit Marx mondani akart, azt így vagy amúgy elmondotta itt.

Ez a II. könyv anyaga, amiből — mint azt Marx kevéssel halála előtt Eleanor lányának kijelentette — nekem kellett „valamit csinálni". Ezt a megbízatást a legszűkebben fogtam fel; ahol csak lehetett, tevékenységemet pusztán a különböző szövegváltozatok közti választásra korlátoztam. Mégpedig úgy, hogy mindig az utoljára készült szövegváltozatot vettem alapul, összehasonlítva a korábbiakkal. Valódi, azaz több mint pusztán technikai nehézséget csak az első és a harmadik szakasz okozott, de ez a kettő éppen eleget. Arra törekedtem, hogy kizárólag a szerző szellemében oldjam meg őket.

A szövegben szereplő idézeteket, ahol azok tényeket bizonyítanak, vagy ahol — mint A. Smith esetében — az eredeti mindenkinek rendelkezésére áll, aki a dologgal mélyebben akar foglalkozni, többnyire lefordítottam. Ez csak a 10. fejezetben nem volt lehetséges, mert itt Marx közvetlenül az angol szöveget bírálja. — Az I. könyvből vett idézeteket a második kiadás oldalszámozásával jelöltem meg: ez volt az utolsó kiadás, amelyet Marx még megért.

A III. könyv számára „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban foglalt első feldolgozáson, a III. kéziratban szereplő már említett részeken és néhány, a jegyzetfüzetekben alkalmilag elszórt rövid megjegyzésen kívül csak a már említett 1864—65. évi folió-kézirat áll rendelkezésre, amely körülbelül olyan teljességgel van kidolgozva, mint a II. könyv II. kézirata, és végül egy füzet 1875-ből: az értéktöbbletráta viszonya a profitrátához, matematikailag (egyenletekben) kifejtve. Ennek a könyvnek sajtó alá rendezése gyorsan halad előre. Ahogyan eddig meg tudom ítélni, ez főleg csak technikai nehézségeket fog okozni, persze néhány igen fontos szakasz kivételével.

Ezen a helyen kell visszautasítanom egy Marx elleni vádat, amelyet eleinte csak halkan és szórványosan vetettek fel, most, halála után azonban német katedra- és államszocialisták,[168] valamint követőik bebizonyított tényként hangoztatnak — azt a vádat, hogy Marx Rodbertustól plagizált. A legfontosabbat erről más helyen már elmondottam,[1*] de csak itt mutathatom be a döntő bizonyítékokat.

Ez a vád tudomásom szerint először R. Meyer „Emanzipationskampf des

[1*] *Karl Marx*: „Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons »Philosophie des Elends«" [A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhonnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra], németre fordította E. Bernstein és K. Kautsky, Stuttgart 1885, előszavában. [Lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 551—561. old.]

vierten Standes"-jának [A negyedik rend felszabadulási küzdelme] 43. oldalán található meg: „Bírálatának legnagyobb részét Marx *bizonyíthatóan* ezekből a közleményekből" (Rodbertusnak a harmincas évek második felétől megjelent írásaiból) „merítette". Addig, amíg további bizonyítékokat nem kapok, joggal feltételezhetem, hogy ennek az állításnak egész „bizonyíthatósága" abban áll, hogy Rodbertus biztosította erről Meyer urat. — 1879-ben maga Rodbertus lép a színre és „Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände" [Államgazdasági állapotaink megismeréséhez] (1842) című munkájával kapcsolatban a következőket írja J. Zellernek („Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", Tübingen 1879, 219. old.)[169]: „Látni fogja, hogy ezt" [a könyvben kifejtett gondolatmenetet] „Marx már jócskán... felhasználta, persze anélkül, hogy engem idézett volna." Ezt azután Rodbertus posthumus kiadója, Th. Kozak egyszerűen utána szajkózza (*Rodbertus*: „Das Kapital", Berlin 1884, Bevezetés, XV. old.). — Végül az R. Meyer kiadásában 1881-ben megjelent „Briefe und sozialpolitische Aufsätze [Levelek és szociálpolitikai értekezések] von Dr. Rodbertus-Jagetzow"-ban Rodbertus egyenesen ezt mondja: „Ma azt látom, hogy Schäffle és Marx *megraboltak*, anélkül hogy a nevemet megemlítették volna" (60. sz. levél, 134. old.). Egy másik helyen pedig Rodbertus igénye határozottabb alakot ölt: „Azt, hogy miből *keletkezik* a tőkés *értéktöbblete*, harmadik szociális levelemben *lényegében éppen úgy* mutattam ki, mint Marx, csak rövidebben és világosabban" (48. sz. levél, 111. old.).

Mindezekről a plágiumvádakról Marx sohasem értesült. Az „Emanzipationskampf" nála levő példányában csak az Internacionáléra vonatkozó rész volt felvágva, a többi ívet csak én vágtam fel Marx halála után. A tübingai „Zeitschrift"-et soha nem látta. Az R. Meyerhez intézett „Briefe stb." ugyancsak ismeretlen maradt előtte, s arra a helyre, ahol a „megrablás" szerepel, csak 1884-ben volt oly jó felhívni a figyelmemet maga Meyer doktor úr. A 48. számú levelet viszont ismerte Marx; Meyer úr szíveskedett az eredetit odaajándékozni Marx legfiatalabb lányának. Marx, akinek persze fülébe jutott egy és más abból a titokzatos suttogásból, hogy bírálatának titkos forrását Rodbertusnál kell keresni, azzal a megjegyzéssel mutatta meg nekem a levelet: itt végre hiteles felvilágosítást kapott arról, hogy magának Rodbertusnak az igénye mire terjed ki; ha semmi mást nem mond, ez az állítása neki, Marxnak, közömbös; s ha Rodbertus a saját tárgyalását rövidebbnek és világosabbnak tartja, ezt az örömöt is meghagyhatja neki. Valóban Rodbertus e levelével az egész ügyet elintézettnek tekintette.

Annál is inkább megtehette ezt, mert mintegy 1859-ig, amikor a politikai gazdaságtanról alkotott saját bírálata nemcsak alapvonásaiban, hanem legfontosabb részleteiben is készen állott már, Rodbertus egész irodalmi tevékenysége, mint határozottan tudom, ismeretlen volt előtte. Közgazdasági tanulmányait Marx 1843-ban Párizsban a nagy angolokkal és franciákkal kezdte, a

németek közül csak Raut és Listet ismerte, s elege volt belőlük. Sem Marx, sem én nem tudtunk semmit arról, hogy Rodbertus létezik, mindaddig, amíg 1848-ban a „Neue Rheinische Zeitung"-ban nem kellett bírálnunk berlini képviselői beszédeit és miniszteri cselekedeteit. Annyira tájékozatlanok voltunk, hogy megkérdeztük a rajnai képviselőket, ki hát ez a Rodbertus, aki ilyen hirtelen miniszter lett. De ezek sem tudtak semmit elárulni Rodbertus közgazdasági írásairól. Azt viszont, hogy Marx — Rodbertus segítsége nélkül is — már akkor nagyon jól tudta nemcsak azt, hogy miből, hanem azt is, *hogyan* „keletkezik a tőkés értéktöbblete", bizonyítják a „Misère de la philosophie" (1847), s a bérmunkáról és tőkéről 1847-ben Brüsszelben tartott és 1849-ben a „Neue Rheinische Zeitung"-ban (264—269. sz.) közzétett előadások. Csak Lassalletól, 1859 körül értesült Marx arról, hogy egy közgazdász Rodbertus is létezik, s ekkor találta meg ennek „harmadik szociális levelét" a British Museumban.

Ez a ténybeli összefüggés. Mi a helyzet mármost a tartalommal, amellyel Marx állítólag „megrabolta" Rodbertust? „Azt, hogy miből keletkezik a tőkés értéktöbblete", mondja Rodbertus, „harmadik szociális levelemben éppen úgy mutattam ki, mint Marx, csak rövidebben és világosabban." Ez tehát a dolog magva: az értéktöbblet-elmélet; és valóban nem képzelhető el, hogy Rodbertus mi mást tudott volna számon kérni Marxtól mint saját tulajdonát. Rodbertus itt tehát kijelenti, hogy ő az értéktöbblet-elmélet igazi megalkotója s Marx ezt elrabolta tőle.

S mit mond nekünk a harmadik szociális levél[170] az értéktöbblet eredetéről? Egyszerűen azt, hogy a „járadék" — ezzel a szóval foglalja egybe a földjáradékot és a profitot — nem az áru értékéhez való „értékhozzácsapásból" jön létre, hanem a „munkabér rovására történt értéklevonás következtében, másszóval: mert a munkabér csak egy része a munkatermék értékének", és a munka kielégítő termelékenysége esetén „nem szükségképpen egyenlő termékének természetes csereértékével, hogy így ez utóbbiból még maradjon tőkepótlásra"(!) „és járadékra". Közben nem mondja meg, hogy a terméknek miféle „természetes csereértéke" az, amelynél semmi sem marad „tőkepótlásra", tehát nyilván a nyersanyag pótlására és a szerszámok kopására.

Szerencsére módunk van megállapítani, milyen benyomást tett Marxra Rodbertusnak ez a korszakalkotó felfedezése. „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban, a X. füzetben a 445. és köv. oldalakon egy „Kitérő"-t találunk: „Rodbertus úr. A földjáradék új elmélete." Csak ebből a szempontból vizsgálja itt Marx a harmadik szociális levelet. A Rodbertus-féle értéktöbblet-elméletet általánosságban a következő gúnyos megjegyzéssel intézi el: „Rodbertus úr először azt vizsgálja, mi a helyzet egy olyan országban, ahol a föld- és a tőkebirtok nem vált szét, és ekkor arra a *fontos* eredményre jut, hogy a járadék (amin ő az egész értéktöbbletet érti) pusztán egyenlő a meg nem fizetett munkával, vagy azzal a termékmennyiséggel, amelyben ez jelentkezik."[171]

A tőkés emberiség már több évszázadon át termelt értéktöbbletet és fokozatosan eljutott odáig is, hogy elgondolkodjék az értéktöbblet keletkezéséről. Az első nézet erről a közvetlen kereskedői gyakorlatból fakadt: az értéktöbblet a termék értékéhez csapott felárból keletkezik. Ez a nézet uralkodott a merkantilistáknál, de már James Steuart belátta, hogy ez esetben amit az egyik ember nyer, azt a másiknak szükségképpen el kell veszítenie. Mindazonáltal ez a nézet még sokáig tovább kísért, kivált szocialistáknál; a klasszikus tudományból azonban A. Smith kiszorítja.

A „Wealth of Nations" I. könyv VI. fejezetében A. Smith így ír: „Mihelyt tőke (stock) halmozódott fel egyesek kezében, néhányan közülük azt természetszerűen arra használják fel, hogy iparkodó embereket munkába állítsanak, s ezeket anyagokkal és létfenntartási eszközökkel lássák el avégett, hogy ezek munkatermékének eladása révén, vagyis annak révén, *amit munkájuk az anyagok értékéhez hozzátesz*, *profitra* tegyenek szert... Az az *érték*, amelyet a munkások *az anyagokhoz hozzátesznek*, ebben az esetben *két részre* oldódik fel, az egyik *bérüket* fizeti meg, a másik *munkáltatójuk profitját* az anyagok és bérek általa előlegezett teljes összegére." S valamivel tovább: „Mihelyt egy ország egész földje magántulajdonná vált, a földbirtokosok — akárcsak minden más ember — szeretnek aratni ott, ahol nem vetettek, s még a föld természetes termékeiért is járadékot követelnek... A munkás... kénytelen *átengedni* a földbirtokosnak *egy részt* abból, amit *munkája* gyűjt vagy termel. Ez a rész, vagy ami ugyanaz, e rész ára a *földjáradék*."

Ehhez a helyhez Marx az említett „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban a 253. oldalon a következő megjegyzést fűzi: „A. Smith tehát az értéktöbbletet — tudniillik a többletmunkát, az elvégzett és az áruban tárgyiasult munka többletét a megfizetett munka *felett*, tehát a felett a munka felett, amely megkapta egyenértékét a bérben — mint az *általános kategóriát* fogja fel, amelynek a tulajdonképpeni profit és földjáradék csak elágazásai."[172]

A. Smith továbbá az I. könyv VIII. fejezetében ezt mondja: „Mihelyt a föld magántulajdonná vált, a földbirtokos részesedést követel szinte minden termékből, amelyet a munkás azon a földön termelhet vagy begyűjthet. Az ő járadéka az *első levonás a földre fordított munka termékéből*. De a föld megművelőjének ritkán vannak meg az eszközei ahhoz, hogy a termés betakarításáig fenntartsa magát. Létfenntartását általában egy munkáltató, a bérlő előlegezi tőkéjéből (stock), ennek pedig nem volna érdeke, hogy alkalmazza, ha *nem osztoznék a megművelő munkájának termékében*, vagyis ez nem pótolná profittal együtt az ő tőkéjét. Ez a profit a *második levonás* a földre fordított munka termékéből. Csaknem minden más munka terméke is alá van vetve annak, hogy ugyanúgy profitot vonjanak le belőle. Valamennyi művességben és iparban a legtöbb munkás munkáltatóra szorul, hogy a munka befejezéséig előlegezze nekik munkájuk anyagait, munkabérüket és létfenntartásukat. Ez a munkál-

tató *osztozik* velük *munkájuk termékében*, illetve abban az értékben, amelyet munkájuk a feldolgozott anyagokhoz hozzátesz, s ez a részesedés az ő profitja."

Marx megjegyzi ehhez (kézirat 256. old.):[173] „A. Smith tehát itt a földjáradékot és a tőke profitját kereken úgy jellemzi, mint puszta *levonásokat* a munkás termékéből vagy termékének értékéből, amely egyenlő a munkás által az anyaghoz hozzátett munkamennyiséggel. Ez a levonás azonban, mint ahogy korábban A. Smith maga kifejtette, a munkának csak abból a részéből állhat, amelyet a munkás az anyagokhoz hozzátesz ama munkamennyiségen felül, amely csak munkabérét fizeti meg, vagyis csak munkabére egyenértékét szolgáltatja — tehát a többletmunkából, munkája meg nem fizetett részéből."

Tehát már A. Smith tudta, „miből keletkezik a tőkés értéktöbblete" és ráadásul a földtulajdonosé is; Marx ezt már 1861-ben nyíltan elismeri, ezzel szemben Rodbertus és tisztelőinek az államszocializmus meleg nyári esőjétől fejét gombamódra felütő raja úgy látszik tökéletesen megfeledkezett erről.

Smith, folytatja Marx, „mégsem választotta el az értéktöbbletet mint olyant külön kategóriaként azoktól a különös formáktól, amelyeket a profitban és a földjáradékban ölt. Innen ered vizsgálódásában, és még inkább Ricardóéban, sok tévedés és fogyatékosság."[174] — Ez a mondat szóról szóra illik Rodbertusra. Az ő „járadéka" egyszerűen a földjáradék meg a profit összege; a földjáradékról teljesen téves elméletet állít fel, a profitot szemügyrevétel nélkül átveszi úgy, ahogyan elődeinél találja. — Marx értéktöbblete viszont az *általános formája* a termelési eszközök tulajdonosai által egyenérték nélkül elsajátított értékösszegnek, amely egészen sajátságos, csak Marx által felfedezett törvények szerint a profit és földjáradék különös, *átváltozott* formáira hasad. Ezeknek a törvényeknek a kifejtésére a III. könyvben kerül sor, s csak ott fog megmutatkozni, mennyi közbenső láncszemre van szükség ahhoz, hogy az általában-való értéktöbblet megértésétől eljussunk profittá és földjáradékká való átváltozásának megértéséhez, tehát azoknak a törvényeknek a megértéséhez, amelyek szerint az értéktöbbletet a tőkésosztályon belül elosztják.

Ricardo már jelentékenyen tovább megy, mint A. Smith. Az értéktöbbletről alkotott felfogását egy új, A. Smithnél csírájában ugyan már meglevő, de a kifejtés során szinte mindig újra elfelejtett értékelméletre alapozza, amely kiindulópontjává vált az egész utána következő közgazdaságtudománynak. Ricardo abból, hogy az áruk értékét a bennük realizált munkamennyiség határozza meg, levezeti a munka által a nyersanyagokhoz hozzátett értékmennyiségnek a munkások és tőkések közötti elosztását, munkabérre és profitra (azaz itt értéktöbbletre) való széthasadását. Kimutatja, hogy az áruk értéke ugyanaz marad, bárhogyan változik is e két rész aránya, s e törvény alól csak egyes esetekben ismer el kivételt. Sőt néhány fő törvényt is megállapít a munkabér és (a profit formájában felfogott) értéktöbblet kölcsönös viszonyáról, habár túlsá-

gosan általános megfogalmazásban (*Marx:* „A tőke", I. könyv, 15. fej. I.), és kimutatja, hogy a földjáradék a profit feletti többlet, amely bizonyos körülmények között elesik. — Rodbertus e pontok közül egyetlenegyben sem haladta túl Ricardót. Ricardo elméletének belső ellentmondásai, amelyeken iskolája hajótörést szenvedett, Rodbertus előtt vagy teljesen ismeretlenek maradtak, vagy közgazdasági megoldások helyett csak utopikus követelésekre („Zur Erkenntnis etc.", 130. old.) csábítottak.

Ricardo érték- és értéktöbblet-tanának azonban nem kellett Rodbertus „Zur Erkenntnis etc."-jára várnia, hogy szocialista szempontból aknázzák ki. A „Tőke" első kötetének 609. oldalán (2. kiadás) a következő idézet található: „The possessors of surplus produce or capital" A [többlettermék, vagyis tőke birtokosai], egy „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell", London 1821, című írásból. Ebben a 40 oldalas röpiratban, amelynek jelentőségére már a „surplus produce or capital" kifejezés is fel kellett volna hogy hívja a figyelmet, s amelyet Marx ragadott ki a feledésből, ez olvasható:

„Bármi járjon is a tőkésnek" (a tőkés álláspontjáról), „csak a munkás többletmunkáját (surplus labour) kaphatja meg, minthogy a munkásnak élnie kell." (23. old.) De hogy a munkás *hogyan* él és ezért mekkora lehet a tőkés által elsajátított többletmunka, az igen relatív. „Ha a tőke értéke nem csökken, ahogy tömege növekszik, akkor a tőkések ki fogják csikarni a munkásokból minden óra munkájának termékét azon felül, amiből a munkásnak lehetséges megélnie ... a tőkés végül azt mondhatja a munkásnak: »Ne egyél kenyeret, mert [...] lehetséges megélni vörösrépán és krumplin.« És elérkeztünk erre a pontra." (23—24. old.) „Ha a munkást oda lehet juttatni, hogy kenyér helyett krumplival táplálkozzék, akkor elvitathatatlanul igaz, hogy többet lehet munkájából kicsikarni; azaz ha, amikor kenyérrel táplálkozott, kénytelen volt önmaga és családja fenntartására *megtartani a hétfő és a kedd munkáját*, akkor krumplival csak a *hétfő felére* lesz szüksége; és a hétfő megmaradó fele és az egész kedd *felhasználható* az állam vagy a *tőkés szolgálatára.*" (26. old.) „Elismert dolog (it is admitted), hogy a tőkéseknek fizetett kamatot, akár járadék, pénzkamat vagy ipari profit természetében, mások munkájából fizetik." (23. old.) Ez tehát egészen a Rodbertus-féle „járadék", csakhogy „járadék" helyett kamatot mond.

Marx („A politikai gazdaságtan bírálatához" című kézirat, 852. old.[175]) ehhez megjegyzi: „Ez az alig ismert röpirat — oly időben, amikor »ez a hihetetlen foldozóvarga«[176] MacCulloch elkezdett magáról beszéltetni — lényeges előrehaladást tartalmaz Ricardón túl. A többletértéket vagy »profitot«, ahogy Ricardo nevezi (sokszor többlettermék is, surplus produce), vagy »kamatot«, ahogy a röpirat szerzője hívja, közvetlenül surplus labournek, többletmunkának jellemzi, annak a munkának, amelyet a munkás ingyen végez el, amelyet azon

munkamennyiségen túl végez el, mellyel munkaereje értékét pótolja, vagyis bére egyenértékét megtermeli. Amilyen fontos volt az *értéket* feloldani *munkára*, éppolyan fontos a többletértéket (surplus value), amely *többlettermékben* (surplus produce) jelentkezik, *többletmunkára* (surplus labour) feloldani. Ezt valójában *A. Smith már megmondta, és Ricardo kifejtésének egyik fő mozzanatát alkotja.* De náluk ez sehol sincs abszolút formában kimondva és rögzítve." Azután tovább, a kézirat 859. oldalán[177] ez olvasható: „Egyebekben a szerző foglya a készentalált gazdaságtani kategóriáknak. Ahogy Ricardónál az értéktöbblet és a profit összecserélése kellemetlen ellentmondásokhoz vezet, ugyanúgy nála is az, hogy az értéktöbbletet tőkekamatnak kereszteli. Bár Ricardo felett áll abban, hogy először minden többletértéket többletmunkára vezet vissza, és amikor az értéktöbbletet tőkekamatnak nevezi, ugyanakkor kiemeli, hogy „interest of capital"-en [tőkekamaton] a többletmunka általános formáját érti, megkülönböztetve különös formáitól, a járadéktól, a pénzkamattól és az ipari profittól. De e különös formák egyikének nevét, a kamatot veszi megint az általános formának. És ez elegendő, hogy a gazdaságtani tolvajnyelvbe" (a kéziratban slang áll) „visszaessék."

Ez az utóbbi passzus úgy illik a mi Rodbertusunkra, mintha rászabták volna. Ő is foglya a készentalált gazdaságtani kategóriáknak. Az értéktöbbletet ő is átváltozott alformái egyikének nevére kereszteli, amelyet méghozzá egészen határozatlanná tesz: járadéknak. E két baklövés eredménye az, hogy visszaesik a gazdaságtani tolvajnyelvbe, nem folytatja tovább kritikai módon azt, amivel túlhaladta Ricardót, s ehelyett enged a csábításnak, hogy nem-kész elméletét, amelyen még rajta van a tojáshéj, egy utópia alapzatává tegye, amellyel, mint minden egyébbel, elkésik. Az említett röpirat 1821-ben jelent meg és már minden tekintetben megelőzte Rodbertus 1842. évi „járadékát".

Ez a röpirat csak legelőretoltabb előőrse egy egész irodalomnak, amely a húszas években a ricardoi érték- és értéktöbblet-elméletet a proletariátus érdekében a tőkés termelés ellen fordítja és a burzsoáziát saját fegyvereivel támadja. Az egész oweni kommunizmus, amennyiben a gazdaságtani viták terére lép, Ricardóra támaszkodik. De mellette még írók egész sora áll, akik közül Marx már 1847-ben csupán néhányat említ Proudhonnal szemben („Misère de la philosophie", 49. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 94. old.]): Edmondst, Thompsont, Hodgskint stb. stb. „és még négy oldalra való stb.-t". Ebből a számtalan írásból csak találomra ragadok ki egyet: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness" [Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot], írta William Thompson; új kiadás, London 1850. Ez az 1822-ben készült írás 1824-ben jelent meg először. A nem-termelő osztályok által elsajátított gazdagságot ez is mindenütt a munkás termékéből eszközölt levonásnak jellemzi, mégpedig meglehetősen erős kifejezésekkel.

„Az, amit társadalomnak neveztek, állandóan arra törekedett, hogy csalással és rábeszéléssel, megfélemlítéssel és kényszerrel a termelő munkást arra bírja, hogy a munkát saját munkája termékének lehető legkisebb részéért végezze el." (28. old.) „Miért ne kapja meg a munkás munkájának teljes abszolút termékét?" (32. old.) „Arra a térítésre, amelyet a tőkések a termelő munkástól földjáradék vagy profit néven kicsikarnak, a föld vagy más tárgyak használatáért támasztanak igényt... Minthogy mindazok a fizikai anyagok, amelyeken vagy amelyek révén a vagyontalan és termelőképességén kívül semmivel sem rendelkező termelő munkás ezt a termelőképességét érvényesítheti, mások tulajdonában vannak, akiknek érdekei az övével ellentétesek és akiknek beleegyezése az ő tevékenységének előfeltétele — vajon nem ezeknek a tőkéseknek a kegyétől függ-e és kell mindig függnie annak, hogy *saját munkája gyümölcsének mekkora részét* hajlandók juttatni neki kárpótlásul ezért a munkáért?" (125. old.) „...*a visszatartott termék* nagyságához viszonyítva, akár adóknak, profitnak, vagy lopásnak nevezik... ezeket a levonásokat" (126. old.) és így tovább.

Bevallom, hogy bizonyos szégyenkezéssel írom ezeket a sorokat. Az, hogy a húszas és harmincas évek angol antikapitalista irodalma Németországban ennyire teljesen ismeretlen, noha Marx már a „Misère de la philosophie"-ban határozottan utalt rá és egyetmást belőle — az 1821. évi röpiratot, Ravenstone-t, Hodgskint stb. — a „Tőke" I. kötetében többször idézett, mégcsak hagyján. De hogy nemcsak a Rodbertus kabátszárnyába kétségbeesetten kapaszkodó literatus vulgaris [vulgáris író], „aki valóban nem is tanult semmit", hanem a „tudományosságával büszkélkedő" magas méltóságú professzor[178] is annyira elfelejtette klasszikus gazdaságtanát, hogy olyan dolgoknak Rodbertustól való eltulajdonítását veti komolyan szemére Marxnak, amelyek már A. Smith és Ricardo műveiben olvashatók — ez mutatja, milyen mélyre süllyedt manapság a hivatalos gazdaságtan.

De akkor mi újat mondott Marx az értéktöbbletről? Hogy van az, hogy Marx értéktöbblet-elmélete úgy csapott le, mint derült égből a villám, mégpedig valamennyi civilizált országban, valamennyi szocialista elődjének — Rodbertust is beleértve — elméletei viszont hatástalanul puffantak el?

Ezt a kémia története világíthatja meg egy példával.

Mint ismeretes, a múlt század végén még a flogiszton-elmélet uralkodott, amely szerint minden égés lényege abban áll, hogy az égő testről leválik egy másik, hipotetikus test, egy abszolút égési anyag, melynek a flogiszton nevet adták. Ez az elmélet kielégítő volt a legtöbb akkor ismert vegyi jelenség megmagyarázására, habár némely esetben nem minden erőszakoltság nélkül. Mármost 1774-ben Priestley előállított egy olyan levegőfajtát, „amelyet annyira tisztának, azaz annyira flogisztontól mentesnek talált, hogy hozzáképest a közönséges levegő már romlottnak tűnt fel". Priestley ezt deflogisztizált levegőnek nevezte. Nem sokkal ezután Scheele Svédországban előállította ugyanezt a

levegőfajtát és kimutatta, hogy ez a légkörben jelen van. Azt is megállapította, hogy ez a levegőfajta eltűnik, ha benne vagy közönséges levegőben elégetnek valamilyen testet, s ezért tűzlégnek nevezte. „Ezekből az eredményekből mármost azt a következtetést vonta le, hogy az a vegyület, amely a flogisztonnak a levegő egyik alkotórészével való egyesülésekor" (tehát az égésnél) „keletkezik, nem egyéb, mint tűz vagy hő, amely az üvegen át elillan."[2*]

Mind Priestley, mind Scheele az oxigént állították elő, de nem tudták, mi az, amivel dolguk van. „Foglyai maradtak a készentalált" flogisztikus „kategóriáknak". Az az elem, amely hivatva volt arra, hogy az egész flogisztikus szemléletet megdöntse és a kémiát forradalmasítsa, az ő kezükben terméketlenséggel volt sújtva. Priestley azonban felfedezését rögtön közölte a Párizsban élő Lavoisierval, és Lavoisier ebből az új tényből kiindulva most már az egész flogisztikus kémiát megvizsgálta, s csak ő fedezte fel, hogy az új levegőfajta egy új vegyi elem, hogy az égésnél nem a titokzatos flogiszton *távozik* az égő testből, hanem ez az új elem *egyesül* a testtel, és ezzel az egész kémiát, amely flogisztikus formájában a feje tetején állott, a talpára fordította. És ha nem is a másik kettővel egyidejűleg és tőlük függetlenül állította elő az oxigént — mint ahogy később mondotta —, mégis ő az oxigén tulajdonképpeni *felfedezője* azzal a kettővel szemben, akik csupán *előállították*, de nem is sejtették, hogy *mit* állítottak elő.

Ahogy Lavoisier viszonylik Priestleyhez és Scheeléhez, úgy viszonylik Marx az elődeihez az értéktöbblet-elmélet tekintetében. Azt, hogy a termék értékének az a része, amelyet most értéktöbbletnek nevezünk, *létezik*, már régen Marx előtt megállapították; ugyancsak többé-kevésbé világosan kimondották, hogy miből áll, tudniillik annak a munkának a termékéből, amelyért elsajátítója nem fizetett egyenértéket. Tovább azonban nem jutottak. Az egyik oldalon — a klasszikus polgári közgazdászok — legfeljebb azt vizsgálták, hogy a munkatermék milyen mennyiségi arányban oszlik meg a munkás és a termelési eszközök birtokosa között. A másik oldalon — a szocialisták — ezt az elosztást igazságtalannak találták és utopikus eszközöket kerestek az igazságtalanság megszüntetésére. Mindkét fél foglya maradt a készentalált gazdasági kategóriáknak.

Ekkor lépett fel Marx. Mégpedig egyenes ellentétben valamennyi elődjével. Ahol azok *megoldást* láttak, ő csak *problémát* látott. Meglátta, hogy itt nem deflogisztizált levegővel és nem tűzléggel van dolgunk, hanem oxigénnel — hogy itt nem egy gazdaságtani tény puszta megállapításáról, vagy akár e ténynek az örök igazságossággal és az igaz erkölccsel való összeütközéséről van szó, hanem olyan tényről, amely hivatott arra, hogy forradalmasítsa az egész közgazdaságtant, és amely kulcsa az egész tőkés termelés megértésének — annak

[2*] *Roscoe—Schorlemmer*: „Ausführliches Lehrbuch der Chemie" [A kémia részletes tankönyve], Braunschweig 1877, I. köt. 13., 18. old.

kezében, aki bánni tud vele. Ebből a tényből kiindulva megvizsgálta az összes készentalált kategóriákat, mint ahogy Lavoisier az oxigénből kiindulva megvizsgálta a flogisztikus kémia készentalált kategóriáit. Hogy megtudja, mi az értéktöbblet, tudnia kellett, mi az érték. Magát a ricardoi értékelméletet kellett mindenekelőtt bírálat alá vetni. Marx tehát megvizsgálta a munkát értékképző minőségében és elsőnek állapította meg, *milyen* munka, miért és hogyan képez értéket, s hogy egyáltalában az érték nem más, mint *ilyenfajta* megalvadt munka — amit Rodbertus mindvégig nem fogott fel. Marx ezután megvizsgálta az áru és a pénz viszonyát, s kimutatta, hogyan és miért szüli az áru és az árucsere a bennerejlő értéktulajdonság folytán szükségképpen az áru és a pénz ellentétét; erre alapozott pénzelmélete az első kimerítő és most hallgatólag általánosan elfogadott pénzelmélet. Megvizsgálta a pénznek tőkévé való átváltozását és bebizonyította, hogy ez a munkaerő vételén és eladásán nyugszik. Azáltal, hogy itt a munkaerőt, az értékalkotó tulajdonságot tette a munka helyébe, egycsapással megoldotta egyikét azoknak a nehézségeknek, amelyeken a ricardoi iskola tönkrement: hogy lehetetlenség a tőke és a munka kölcsönös cseréjét összhangba hozni a Ricardo-féle törvénnyel, amely szerint az értéket a munka határozza meg. Azáltal hogy megállapította a tőke állandó és változó részre különülését, elsőnek jutott el oda, hogy az értéktöbblet-képződés folyamatát valóságos menetében, minden részletében ábrázolja és ezzel megmagyarázza — ami egyetlen elődjének sem sikerült; Marx tehát olyan különbséget állapított meg magán a tőkén belül, amellyel sem Rodbertus, sem a polgári közgazdászok nem tudtak mit kezdeni, amely azonban kulcsa a legbonyolultabb gazdaságtani problémák megoldásának, amire itt megint igen csattanó bizonyíték a II. könyv —, és még inkább, mint látni fogjuk, a III. könyv. Magát az értéktöbbletet tovább vizsgálta, felfedte annak két formáját: az abszolút és a relatív értéktöbbletet, és kimutatta azt a különböző, de mindkét esetben döntő szerepet, amelyet ezek a tőkés termelés történelmi fejlődésében játszottak. Az értéktöbblet alapján kifejtette az első ésszerű munkabér-elméletet, elsőnek vázolta fel a tőkés felhalmozás történetének alapvonásait és írta le e felhalmozás történelmi tendenciáját.

Rodbertus pedig? Miután mindezt elolvasta, úgy találja — irányzatos közgazdászhoz illően —, hogy ez „rátörés a társadalomra", hogy ő maga már sokkal rövidebben és világosabban megmondotta, miből keletkezik az értéktöbblet, s végül, hogy mindez érvényes ugyan „a mai tőkeformára", azaz a történelmileg létező tőkére, de nem érvényes „a tőkefogalomra", azaz Rodbertus úrnak a tőkéről alkotott utopikus elképzelésére. Teljesen úgy viselkedik, mint az öreg Priestley, aki haláláig esküdött a flogisztonra és hallani sem akart az oxigénről. Csakhogy Priestley valóban elsőnek állította elő az oxigént, ezzel szemben Rodbertus a maga értéktöbbletében, helyesebben „járadékában" csupán egy közhelyet fedezett fel újra, Marx pedig, Lavoisier

eljárásával ellentétben, sokkal becsületesebb volt, semhogy azt állította volna, hogy ő az első, aki az értéktöbblet létezésének *tényét* felfedezte.

Rodbertus egyéb gazdaságtani teljesítményei hasonló színvonalúak. Az értéktöbblet rodbertusi átalakítását utópiává Marx a „Misère de la philosophie"-ban, anélkül, hogy ez szándékában lett volna, már megbírálta; ami egyebet erről még szükséges volt elmondani, azt az említett mű német fordításához írott előszóban elmondottam. A kereskedelmi válságoknak a munkásosztály elégtelen fogyasztásával való rodbertusi magyarázata már Sismondi „Nouveaux principes de l'économie politique"-jában, IV. könyv, IV. fej., megtalálható.[3*] Csakhogy Sismondi közben mindig a világpiacot tartotta szem előtt, Rodbertus látóköre viszont nem terjed túl a porosz határon. Akörül forgó spekulációi, hogy a munkabér a tőkéből vagy a jövedelemből származik-e, a skolasztika területére tartoznak és a „Tőke" e második könyvének harmadik szakasza véglegesen elintézi őket. Járadékelmélete az ő kizárólagos tulajdona maradt, s tovább szunnyadhat, amíg meg nem jelenik Marx ezt bíráló kézirata. Végül az óporosz földbirtoknak a tőke nyomása alól történő felszabadítására irányuló javaslatai megint teljesen utopikusak; kitérnek ugyanis az egyetlen gyakorlati kérdés elől, amelyről itt szó van, az elől a kérdés elől, hogyan költhet az óporosz vidéki junker mondjuk 20 000 márka évi jövedelemből mondjuk 30 000 márkát úgy, hogy mégse bonyolódjék adósságba.

A ricardói iskola 1830 táján az értéktöbbleten futott zátonyra. Az, amit ez az iskola nem tudott megoldani, még inkább megoldhatatlan maradt utóda, a vulgáris gazdaságtan számára. Az a két kérdés, amelyen hajótörést szenvedett, a következő:

Először. A munka az érték mérője. De az eleven munkának a tőkével való cserében kisebb értéke van, mint a tárgyiasult munkának, amelyre kicserélik. A munkabér, vagyis meghatározott mennyiségű eleven munka értéke, mindig kisebb, mint annak a terméknek az értéke, amelyet ugyanez a mennyiségű eleven munka előállít, vagyis amelyben megtestesül. A kérdés ebben a megfogalmazásban valóban megoldhatatlan. Marx a kérdést helyesen tette fel és ezzel megválaszolta. Nem a munkának van értéke. Mint értékalkotó tevékenységnek éppúgy nem lehet külön értéke, amiként a nehézkedésnek nem lehet külön súlya, a hőnek külön hőmérséklete, az elektromosságnak külön áramerőssége. Nem a munkát veszik és adják el áruként, hanem a munka*erőt*. Mihelyt ez áruvá válik, értéke a benne mint társadalmi termékben megtestesült munka szerint igazodik, vagyis egyenlő a termeléséhez és újratermeléséhez társadalmi-

[3*] „Így tehát annak következtében, hogy a vagyonok csekély számú tulajdonos kezében koncentrálódnak, a belső piac mindinkább szűkül s az ipar mindinkább arra kényszerül, hogy fogyasztóterületeit az idegen piacokon keresse, ahol nagyobb forradalmi megrázkódtatások fenyegetik" (az 1817. évi válságról van szó, amelyet közvetlenül ezután ír le). „Nouveaux principes", 1819-es kiadás, I. rész, 336. old.

lag szükséges munkával. A munkaerőnek ezen értéke alapján történő vétele és eladása tehát semmiképpen nem mond ellent a közgazdaságtan értéktörvényének.

Másodszor. A Ricardo-féle értéktörvény szerint két tőke, amely egyenlő mennyiségű és egyenlően fizetett eleven munkát használ fel, minden egyéb körülményt egyenlőnek véve, egyenlő idő alatt egyenlő értékű terméket és ugyancsak egyenlő nagyságú értéktöbbletet vagy profitot termel. Ha pedig nem-egyenlő mennyiségű eleven munkát használnak fel, akkor nem termelhetnek egyenlő nagyságú értéktöbbletet vagy, ahogy a ricardiánusok mondják, profitot. Mármost az ellenkezője a helyzet. Valójában egyenlő tőkék egyenlő idő alatt átlagosan egyenlő profitokat termelnek, akár sok eleven munkát használnak fel, akár keveset. Ez tehát ellentmond az értéktörvénynek, amit már Ricardo észrevett, és iskolája szintén nem tudott megoldani. Rodbertus is kénytelen volt ezt az ellentmondást meglátni; ahelyett, hogy megoldotta volna, utópiája egyik kiindulópontjává tette („Zur Erkenntnis etc.", 131. old.). Ezt az ellentmondást Marx már „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban megoldotta; a megoldás a „Tőke" tervezete szerint a III. könyvben kerül sorra. Közzétételéig még hónapok fognak eltelni. Azoknak a közgazdászoknak tehát, akik Rodbertusban Marx titkos forrását és felette álló előd jét óhajtják felfedezni, itt alkalmuk van arra, hogy megmutassák, mit tud a Rodbertus-féle közgazdaságtan. Ha kimutatják, hogyan képződhet és kell hogy képződjék egyenlő átlagprofitráta nemcsak az értéktörvény megsértése nélkül, hanem éppen annak alapzatán, akkor tovább tárgyalhatunk egymással. De szíveskedjenek közben kissé sietni. E II. könyv ragyogó vizsgálódásai s ezeknek eddig szinte szűz területen elért teljesen új eredményei csak bevezető tételek a III. könyv tartalmához, amely a tőkés alapzaton végbemenő társadalmi újratermelési folyamat marxi ábrázolásának végső eredményeit fejti ki. Ha ez a III. könyv megjelenik, kevés szó fog már esni arról, hogy volt egy Rodbertus nevű közgazdász.

A „Tőke" második és harmadik könyvét Marx — mint ezt nekem többször említette — feleségének kívánta ajánlani.

London, Marx születése napján, 1885. május 5.

Friedrich Engels

Marx és Engels Művei, 24. köt.
1968. 3—21. old.

MARX

A TŐKE
II. KÖTET

(Részlet)

HARMADIK SZAKASZ

A TÁRSADALMI ÖSSZTŐKE ÚJRATERMELÉSE ÉS FORGALMA

Huszadik fejezet

EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS

I. A kérdés feltevése

Ha a társadalmi tőke évi funkcióját[42*] — tehát az össztőke funkcióját, amelynek az egyéni tőkék csak töredékei, s e töredékek mozgása egyrészt az ő egyéni mozgásuk, másrészt egyúttal szerves tagja az össztőke mozgásának — eredményében vizsgáljuk, vagyis a társadalom által az év folyamán előállított áruterméket vesszük szemügyre, akkor ki kell tűnnie, hogyan megy végbe a társadalmi tőke újratermelési folyamata, milyen vonások különböztetik meg ezt az újratermelési folyamatot az egyéni tőke újratermelési folyamatától, és mely vonásai közösek a kettőnek. Az évi termék magában foglalja a társadalmi terméknek mind a tőkét pótló részeit — a társadalmi újratermelést —, mind a fogyasztási alapba kerülő részeket, amelyeket a munkások és a tőkések elfogyasztanak, tehát magában foglalja mind a termelő, mind az egyéni fogyasztást. Az újratermelés szintúgy magában foglalja a tőkésosztály és a munkásosztály újratermelését (azaz fenntartását), ezért az egész termelési folyamat tőkés jellegének újratermelését is.

Nyilvánvalóan az $\acute{A}'—\begin{cases} P-\acute{A}\ldots T\ldots\acute{A}' \\ p-\acute{a} \end{cases}$ forgalmi figurát kell elemeznünk, márpedig ebben a fogyasztás szükségképpen szerepet játszik; mert az $\acute{A}' = \acute{A}+\acute{a}$ kiindulópont, az árutőke, tartalmazza mind az állandó és a változó tőkeértéket, mind az értéktöbbletet. Mozgása ezért felöleli mind az egyéni fogyasztást, mind a termelő fogyasztást. A $P—\acute{A}\ldots T\ldots\acute{A}—P'$ és $T\ldots\acute{A}'—$

[42*] A II. kéziratból.

—*P'*—*Á*...*T* körforgásokban a kiinduló- és végpont a *tőke* mozgása: amely magában foglalja ugyan a fogyasztást is, mert az árut, a terméket el kell adni. Ha azonban ezt megtörténtnek előfeltételezzük, akkor az egyes tőke mozgása szempontjából közömbös, hogy ezzel az áruval a továbbiakban mi lesz. Az *Á'*...*Á'* mozgásnál viszont a társadalmi újratermelés feltételei éppen onnan ismerhetők fel, hogy ki kell mutatni, mi lesz ezen *Á'* össztermék mindegyik értékrészével. Az újratermelési összfolyamat itt éppúgy magában foglalja a forgalom által közvetített fogyasztási folyamatot, mint magát a tőke újratermelési folyamatát.

Az előttünk álló cél megkívánja, hogy az újratermelési folyamatot *Á'* egyes alkotórészeinek mind értékbeni, mind természetbeni pótlása szempontjából vizsgáljuk. Most már nem elégedhetünk meg, mint az egyes tőke termékértékének elemzésénél, azzal az *előfeltételezéssel*, hogy az egyes tőkés a tőkéje alkotórészeit áruterméke eladása útján először átválthatja pénzre, s azután a termelési elemeknek az árupiacon való újramegvásárlása útján visszaváltoztathatja termelőtőkévé. Ezek a termelési elemek, amennyiben tárgyi természetűek, éppúgy alkotórészei a társadalmi tőkének, mint az egyéni késztermék, amely velük kicserélődik és általuk pótlódik. Másrészt a társadalmi árutermék ama részének mozgása, amelyet a munkás a munkabérének, a tőkés pedig az értéktöbbletnek az elköltésével elfogyaszt, nemcsak szerves tagja az össztermék mozgásának, hanem összefonódik az egyéni tőkék mozgásával és ezért lefolyását nem lehet úgy megmagyarázni, hogy egyszerűen előfeltételezzük.

A közvetlenül előttünk álló kérdés a következő: Hogyan pótolják a termelésben elfogyasztott *tőkét* értéke szerint az évi termékből, és e pótlás mozgása hogyan fonódik össze az értéktöbbletnek a tőkések és a munkabérnek a munkások által történő elfogyasztásával? Egyelőre tehát az egyszerű újratermelésről van szó. Feltételezzük továbbá nemcsak azt, hogy a termékek értékükön cserélődnek, hanem azt is, hogy a termelőtőke alkotórészeiben nem megy végbe értékforradalom. Egyébként amennyiben az árak eltérnek az értékektől, ez a körülmény nem lehet befolyással a társadalmi tőke mozgására. Egészében véve továbbra is ugyanazok a terméktömegek cserélődnek ki, noha az egyes tőkések ebben olyan értékarányokban vennének részt, amelyek már nem lennének arányosak előlegeikkel és a mindegyikük által külön-külön termelt értéktöbblettömegekkel. Ami pedig az értékforradalmakat illeti, ezek semmit nem változtatnak az évi össztermék értékalkotórészei közötti arányokon, ha általánosak és egyenletesen oszlanak el. Ha viszont részlegesek és nem egyenletesen oszlanak el, zavarokat okoznak, amelyek, *először*, mint ilyenek csak akkor érthetők meg, ha változatlan értékviszonyoktól való *eltérésnek* tekintjük őket; *másodszor* azonban, ha be van bizonyítva az a törvény, hogy az évi termék egy értékrésze állandó, egy másik pedig változó tőkét pótol, akkor akár az állandó, akár a változó tőke értékében bekövetkező forradalom ezen a törvényen mit

sem változtatna. Ez a forradalom csak az egyik vagy másik minőségben funkcionáló értékrészek viszonylagos nagyságát változtatná meg, mert az eredeti értékek helyébe más értékek lépnének.

Amíg a tőke értéktermelését és termékértékét úgy vizsgáltuk, hogy egyéni tőkéről van szó, addig az árutermék természetbeni formája, például hogy gépekből, gabonából vagy tükrökből áll-e, az elemzés szempontjából teljesen közömbös volt. Ezt mindig csak példának vettük, és bármely tetszőleges termelési ág egyaránt szolgálhatott például. Magával a közvetlen termelési folyamattal volt dolgunk, amely minden ponton valamely egyéni tőke folyamataként jelentkezik. Amennyiben a tőke újratermelésével foglalkoztunk, elegendő volt feltételezni azt, hogy az árutermék tőkeértéket megtestesítő része a forgalom területén megtalálja az alkalmat, hogy visszaváltozzék termelési elemeivé és ennélfogva a maga termelőtőke-alakjává; mint ahogy elegendő volt feltételezni, hogy a munkás és a tőkés készentalálják a piacon azokat az árukat, amelyekre a munkabért és az értéktöbbletet kiadják. Az ábrázolásnak ez a csak formális módja a társadalmi össztőkének és termékértékének vizsgálatánál már nem elegendő. A termékérték egy részének visszaváltoztatása tőkévé, másik részének bekerülése a tőkés- és a munkásosztály egyéni fogyasztásába olyan mozgás, amely magában az össztőke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is s ezért feltétele nemcsak a társadalmi termék érték-alkotórészeinek kölcsönös aránya, hanem e részek használati értéke, anyagi alakja is.

A változatlan méretekben való egyszerű újratermelés[43*] absztrakcióként jelenik meg annyiban, hogy egyrészt tőkés bázison furcsa feltevés, hogy semmiféle felhalmozás, illetve bővített újratermelés nem történik, másrészt a viszonyok, amelyek között termelnek, különböző években nem maradnak abszolúte ugyanazok (márpedig ezt előfeltételezzük). Az előfeltételezés az, hogy egy adott értékű társadalmi tőke mint az előző évben, úgy a mostaniban is megint ugyanolyan tömegű áruértéket szolgáltat és ugyanolyan mennyiségű szükségletet elégít ki, habár az áruk formái az újratermelési folyamatban változhatnak. Mégis, ha felhalmozás megy végbe, akkor az egyszerű újratermelés ennek mindig része, tehát önmagában is vizsgálható, és reális tényezője a felhalmozásnak. Az évi termék értéke csökkenhet, noha a használati értékek tömege változatlan; az érték ugyanaz maradhat, noha a használati értékek tömege csökken; az újratermelt használati értékek értéktömege és tömege egyidejűleg csökkenhet. Mindez oda vezet, hogy az újratermelés vagy kedvezőbb, vagy rosszabb körülmények között megy végbe, mint azelőtt, s az utóbbi eset következménye nem teljes — hiányos — újratermelés lehet. De mindez az újratermelés különböző

[43*] A VIII. kéziratból.

elemeinek csak a mennyiségi oldalát érintheti, nem pedig azt a szerepet, amelyet ezek az elemek mint újratermelő tőke vagy mint újratermelt jövedelem az összfolyamatban játszanak.

II. A társadalmi termelés két osztálya[44]*

A társadalom összterméke, tehát össztermelése is két nagy osztályra oszlik:

I. *Termelési eszközökre*, olyan árukra, amelyek formájuk révén bele kell hogy kerüljenek, vagy legalábbis belekerülhetnek a termelő fogyasztásba.

II. *Fogyasztási eszközökre*, olyan árukra, amelyek formájuk révén a tőkésosztály és a munkásosztály egyéni fogyasztásába kerülnek bele.

Ezen osztályok mindegyikében az odatartozó valamennyi különböző termelési ág egyetlen nagy termelési ágat alkot, az egyik csoport a termelési eszközök, a másik a fogyasztási eszközök ágát. A két termelési ág mindegyikében alkalmazott össztőke a társadalmi tőke egy-egy különös nagy osztályát alkotja.

Mindkét osztályban a tőke két alkotórészre oszlik:

1. *Változó tőkére*. Ez, *értékét* tekintve, az ebben a termelési ágban alkalmazott társadalmi munkaerő értékével, tehát az érte kifizetett munkabérek összegével egyenlő. Anyagát tekintve magából a ténykedő munkaerőből, azaz az ezen tőkeérték által mozgásba hozott eleven munkából áll.

2. *Állandó tőkére*, vagyis az ebben az ágban termelésre felhasznált összes termelési eszközök értékére. Ezek viszont ismét feloszlanak *állótőkére*: gépek, munkaszerszámok, épületek, igásállatok stb.; és *forgó* állandó tőkére; termelési anyagok, például nyers- és segédanyagok, félgyártmányok stb.

A két osztály mindegyikében e tőke segítségével előállított évi össztermék értéke feloszlik egy olyan értékrészre, amely a termelésben elfogyasztott és értékét tekintve a termékre csak átvitt c állandó tőkét képviseli, és az évi összmunka által hozzátett értékrészre. Ez az utóbbi ismét feloszlik az előlegezett v változó tőke pótlására és az ezen felüli többletre, amely az m értéktöbbletet alkotja. Akárcsak minden egyes áru értéke, mindegyik osztály évi össztermékének értéke is $c+v+m$-re oszlik.

A c értékrész, amely a termelésben *elfogyasztott* állandó tőkét képviseli, nem vág egybe a termelésben *alkalmazott* állandó tőke értékével. A termelési anyagokat teljesen elfogyasztották ugyan, s értéküket ezért teljesen átvitték a termékre. Az alkalmazott *állótőkének* azonban csak egy részét fogyasztották el teljesen, ezért csak ennek a résznek az értékét vitték át a termékre. Az álló-

[44]* Lényegében a II. kéziratból. A séma a VIII. kéziratból.

tőke másik része, gépek, épületek stb. továbbra is létezik és funkcionál, habár az évi kopás következtében csökkent értékben. Az állótőkének ez a továbbfunkcionáló része nem létezik számunkra, amikor a termékértéket vizsgáljuk. A tőkeértéknek olyan része ez, amely ettől az újonnan termelt áruértéktől függetlenül, mellette van meg. Ez már az egyes tőke termékértékének vizsgálatánál megmutatkozott (I. könyv, 6. fej. 192. old.). Itt azonban egyelőre el kell vonatkoztatnunk az ott alkalmazott ábrázolási módtól. Az egyes tőke termékértékének vizsgálatánál láttuk, hogy az állótőkétől a kopás révén elvont érték átvivődik a kopási idő alatt előállított árutermékre, függetlenül attól, hogy ez idő alatt ennek az állótőkének egy részét in natura [természetben] pótolják-e ebből az átvitt értékből, avagy sem. Itt viszont, a társadalmi összterméknek és értékének vizsgálatánál, legalábbis egyelőre kénytelenek vagyunk elvonatkoztatni az állótőke kopása révén az év folyamán az évi termékre átvitt értékrésztől, amennyiben ezt az állótőkét az év folyamán in natura nem pótolták. E fejezet egy későbbi szakaszában külön tárgyaljuk majd ezt a kérdést.

Az egyszerű újratermelést a következő séma alapján vizsgáljuk, amelyben c = állandó tőke, v = változó tőke, m = értéktöbblet, és az értékesítési arány, $\frac{m}{v}$, feltételezésünk szerint 100%. A számok jelenthetnek millió márkát, frankot vagy font sterlinget.

I. Termelési eszközök termelése:
Tőke ..... $4000_c + 1000_v = 5000.$
Árutermék ..... $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000,$

ami termelési eszközökben létezik.

II. Fogyasztási eszközök termelése:

Tőke ..... $2000_c + 500_v = 2500.$
Árutermék ..... $2000_c + 500_v + 500_m = 3000,$

ami fogyasztási eszközökben létezik.

Összesítve, az évi összárutermék:
I. $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000$ termelési eszköz,
II. $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$ fogyasztási eszköz.

Összérték = 9000, s ebből az előfeltételezés szerint a természetbeni formájában továbbfunkcionáló állótőke ki van rekesztve.

Ha mármost megvizsgáljuk azokat a csereműveleteket, amelyek az egyszerű újratermelés alapzatán — ahol tehát az egész értéktöbbletet nem-termelő módon fogyasztják el — szükségesek, s közben az ezeket közvetítő pénzfor-

galmat egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, akkor eleve három nagy támpontot kapunk.

1. Az 500_v-t, a II. osztály munkásainak munkabérét, és az 500_m-et, ezen osztály tőkéseinek értéktöbbletét fogyasztási eszközökre kell kiadni. De értékük létezik abban az 1000 értékű fogyasztási eszközben, amely a II. osztály tőkéseinek kezében az általuk előlegezett 500_v-t pótolja és az 500_m-et képviseli. A II. osztály munkabérét és értéktöbbletét tehát a II. osztályon belül ezen osztály termékeire váltják át. Ezzel az össztermékből eltűnik $(500_v + 500_m)$II = 1000 fogyasztási eszköz.

2. Az I. osztály $1000_v + 1000_m$-jét ugyancsak fogyasztási eszközökre, tehát a II. osztály termékére kell kiadni. Ki kell tehát cserélni az e termékből még fennmaradó, vele egyenlő összegű 2000_c állandó tőkerészre. Ennek ellenében a II. osztály egyenlő összeget kap termelési eszközökben, az I. osztály termékét, amelyben az I. osztály $(1000_v + 1000_m)$-jének értéke megtestesül. Ezzel a számításból eltűnik 2000 II_c és $(1000_v + 1000_m)$ I.

3. Marad még 4000 I_c. Ez olyan termelési eszközökből áll, amelyek csak az I. osztályban használhatók el, ezen osztály elfogyasztott állandó tőkéjének pótlására szolgálnak, s ezért éppúgy elintéződnek az I. osztály egyes tőkései közötti kölcsönös csere révén, mint az $(500_v + 500_m)$ II a II. osztály munkásai és tőkései közötti, illetve egyes tőkései közötti csere révén.

Egyelőre ennyit a következők jobb megértéséhez.

III. A két osztály közötti csere: $I_{(v+m)}$ átváltása II_c-re[45*]

Kezdjük a két osztály közötti nagy cserével. $(1000_v + 1000_m)$I — mely értékek termelőik kezén termelési eszközök természetbeni formájában vannak meg, kicserélődnek 2000 II_c-re, olyan értékekre, amelyeknek természetbeni formája fogyasztási eszköz. A II. tőkésosztály ezáltal állandó tőkéjét, = 2000, fogyasztási eszközök formájából ismét átváltotta fogyasztási eszközök termelési eszközeinek formájára, olyan formára, amelyben ez a tőke újra a munkafolyamat tényezőjeként és az értékesítés szempontjából állandó tőkeértékként funkcionálhat. Másrészt ezáltal az I. osztály munkaerejének egyenértéke (1000 I_v) és az I. osztály tőkéseinek értéktöbblete (1000 I_m) fogyasztási eszközökben realizálódott; mind a kettő abból a természetbeni formájából, hogy termelési eszköz, átváltódott olyan természetbeni formára, amelyben mint jövedelem elfogyasztható.

Ez a kölcsönös átváltás azonban pénzforgalom révén valósul meg, amely egy-

[45*] Innen ismét a VIII. kézirat.

felől közvetíti, másfelől megértését megnehezíti, de döntő fontosságú, mert a változó tőkerésznek mindig újra pénzformában kell fellépnie, pénztőkeként, amely pénzformából munkaerőre váltódik át. A változó tőkét valamennyi, a társadalom egész felületén egyidejűleg egymás mellett űzött termelési ágban, akár az I., akár a II. kategóriába tartoznak ezek, pénzformában kell előlegezni. A tőkés megveszi a munkaerőt, mielőtt az a termelési folyamatba belépne, de csak a megállapodott időpontokban fizeti, miután kifejtése használati érték termelésében már megtörtént. Akárcsak a termék többi értékrésze, az a rész is a tőkésé, amely csak a munkaerő fizetésére kiadott pénz egyenértéke, a terméknek a változó tőkeértéket képviselő értékrésze. Magában ebben az értékrészben a munkás már megadta a tőkésnek munkabére egyenértékét. A tőkés számára azonban árujának pénzzé való visszaváltoztatása, eladása állítja helyre változó tőkéjét mint pénztőkét, amelyet újra munkaerő vásárlására előlegezhet.

Az I. osztályban tehát az össztőkés 1000 £-et (a £-gel csak azt kívánom jelezni, hogy ez *pénzformában* levő érték) = 1000_v-t fizetett a munkásoknak az I. termék, vagyis az általuk termelt termelési eszközök *v* részként már létező értékrésze fejében. A munkások ezért az 1000 £-ért ugyanilyen értékben fogyasztási eszközöket vásárolnak a II. osztály tőkéseitől, s ilymódon a II. osztály állandó tőkéjének felét pénzzé változtatják; a II. osztály tőkései viszont ezért az 1000 £-ért 1000 értékű termelési eszközt vásárolnak az I. osztály tőkéseitől; ezáltal az utóbbiak számára a változó tőkeérték, = 1000_v, amely termékük részeként termelési eszközök természetbeni formájában volt meg, ismét pénzzé változott át és most az I. osztály tőkéseinek kezében újra pénztőkeként funkcionálhat, amelyet munkaerőre, tehát a termelőtőke leglényegesebb elemére váltanak át. Ily módon e tőkések változó tőkéje pénzformában visszaáramlik hozzájuk, annak következtében, hogy árutőkéjük egy részét realizálták.

Ami pedig azt a pénzt illeti, amely az I. árutőke *m* részének a II. állandó tőkerész másik fele ellenében történő cseréjéhez szükséges, ezt különböző módon előlegezhetik. A valóságban ez a forgalom mindkét kategória egyéni tőkéseinek számtalan egyes vételét és eladását foglalja magában, de a pénznek minden körülmények között ezektől a tőkésektől kell származnia, mert a munkások által forgalomba dobott pénztömeggel már elszámoltunk. Hol a II. kategória egyik tőkése vásárol termelési eszközöket a termelőtőkéje mellett meglevő pénztőkéjéből az I. kategória tőkéseitől, hol fordítva, az I. kategória tőkése vesz fogyasztási eszközöket a személyes kiadásra, nem pedig tőkekiadásra szánt pénzalapjából a II. kategória tőkéseitől. Mint már fentebb az I. és II. szakaszban kimutattuk, előfeltételeznünk kell, hogy a tőkés kezében a termelőtőke mellett minden körülmények között vannak bizonyos pénzkészletek, akár tőkeelőlegezésre, akár jövedelem elköltésére. Tegyük fel — az arány itt célunk szempontjából teljesen közömbös —, hogy a pénz felét a II. osztály tőkései előlegezik állandó tőkéjüket pótló termelési eszközök vásárlására, a másik

felét az I. osztály tőkései adják ki fogyasztásra. Akkor a II. osztály 500 £-et előlegez, ezen az I. osztálytól termelési eszközöket vásárol, és ezáltal (az I. osztály munkásaitól származó előbbi 1000 £-gel együtt) állandó tőkéje $^3/_4$-ét in natura pótolta; az I. osztály az így kapott 500 £-en fogyasztási eszközöket vesz a II. osztálytól és ezáltal árutőkéje *m*-ből álló részének felét illetően elvégezte az *á—p—á* forgalmat, ezt a termékét fogyasztási alapban realizálta. E második folyamat révén az 500 £ visszatér a II. osztály kezébe, mint olyan pénztőke, amellyel termelőtőkéje mellett rendelkezik. Másrészt az I. osztály, árutőkéjének még termékként nála tároló *m* része felére alapozva — mielőtt ezt eladta volna —, előre 500 £ pénzt ad ki arra, hogy fogyasztási eszközöket vásároljon a II. osztálytól. Ugyanezzel az 500 £-gel a II. osztály termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól, s ezáltal egész állandó tőkéjét (1000+500+500 = 2000) in natura pótolta, az I. osztály pedig egész értéktöbbletét fogyasztási eszközökben realizálta. Egészben véve 4000 £ összegű áru cseréje bonyolódott volna le 2000 £ pénzforgalommal, mely utóbbi csak azért ilyen nagy, mert úgy ábrázoltuk a folyamatot, mintha az évi össztermék néhány nagy tételben egyszerre került volna cserére. Itt csak az a fontos, hogy a II. osztály nem csupán a fogyasztási eszközök formájában újratermelt állandó tőkéjét váltotta át ismét termelési eszközökre, hanem ezenkívül visszatért hozzá az az 500 £ is, amelyet termelési eszközök vásárlására a forgalomnak előlegezett; s hogy ugyanígy az I. osztálynak nemcsak az általa termelési eszközök formájában újratermelt változó tőkéje van meg ismét pénzformában, mint pénztőke, amely újra közvetlenül munkaerőre váltható át, hanem ezenkívül visszaáramlik hozzá az az 500 £ is, amelyet — mielőtt tőkéje értéktöbblet-részét eladta volna — előre fogyasztási eszközök vásárlására költött. Ez az 500 £ azonban nem a megtörtént elköltés folytán áramlik vissza hozzá, hanem annak folytán, hogy utána eladja árutermékének azt a részét, amely a fele értéktöbbletének hordozója.

Mindkét esetben nemcsak a II. osztály állandó tőkéjét váltják át megint termékformából termelési eszközök természetbeni formájába, s csakis ebben funkcionálhat tőkeként; s ugyanígy nemcsak az I. osztály változó tőkerészét váltják át pénzformára, az I. osztály termelési eszközeinek értéktöbblet-részét pedig fogyasztásra alkalmas, jövedelemként elfogyasztható formára. Hanem ezenkívül a II. osztályhoz visszaáramlik az az 500 £ pénztőke, amelyet termelési eszközök vásárlására előlegezett, mielőtt az állandó tőke megfelelő, ezt kompenzáló értékrészét — amely fogyasztási eszközök formájában van meg — eladta volna; továbbá az I. osztályhoz visszaáramlik a fogyasztási eszközök vásárlására anticipando [előre] kiadott 500 £. Ha a II. osztályhoz visszaáramlik az áruterméke állandó részének számlájára előlegezett pénz, az I. osztályhoz pedig az áruterméke egyik értéktöbblet-részének számlájára előlegezett pénz, akkor ez csak azért következik be, mert a tőkések egyik osztálya a II. áruformában létező állandó tőkén kívül, a másik osztálya pedig az I. áruformában

létező értéktöbbleten kívül még 500—500 £ pénzt dobott forgalomba. Végső soron hiánytalanul kifizették egymást megfelelő áruegyenértékeik kicserélése révén. Az a pénz, amelyet áruik értékösszegén felül ennek az árucserének az eszközeként forgalomba dobtak, visszatért mindegyikükhöz a forgalomból, annak a hányadnak az arányában, amelyet mindegyikük a forgalomba dobott. Egyik fél sem lett ezáltal egy fillérrel sem gazdagabb. A II. osztálynak volt 2000-nyi állandó tőkéje fogyasztási eszközök formájában +500-a pénzben; most van 2000-e termelési eszközökben és 500-a pénzben, mint azelőtt; ugyanígy az I. osztálynak van 1000-nyi értéktöbblete (amely árukból, termelési eszközökből most fogyasztási alappá változott át) +500-a pénzben, mint azelőtt. — Általános következtetés: Abból a pénzből, amelyet az ipari tőkések saját áruforgalmuk közvetítésére forgalomba dobnak, akár az áru állandó értékrészének, akár az árukban létező értéktöbbletnek — amennyiben ezt jövedelemként adják ki — a számlájára, az illető tőkésekhez annyi tér vissza, amennyit a pénzforgalomra előlegeztek.

Ami az I. osztály változó tőkéjének pénzformába való visszaváltoztatását illeti, e változó tőke — miután munkabérre fordították — először abban az áruformában létezik az I. tőkések számára, amelyben a munkások szolgáltatták nekik. Ezek a tőkések a változó tőkét pénzformában kifizették a munkásoknak mint munkaerejük árát. Ennyiben megfizették árutermékeiknek azt az érték-alkotórészét, amely ezzel a pénzben kiadott változó tőkével egyenlő. Ennek fejében tulajdonosai az árutermék e részének is. A munkásosztály általuk alkalmazott része azonban nem vevője a saját maga termelte termelési eszközöknek; ő a II. osztály által termelt fogyasztási eszközök vevője. A munkaerő fizetésekor pénzben előlegezett változó tőke tehát nem közvetlenül tér vissza az I. osztály tőkéseihez. A munkások vásárlásai révén átmegy azoknak a tőkéseknek a kezébe, akik a munkások körének szükséges és egyáltalán hozzáférhető árukat termelik, tehát a II. tőkések kezébe, s csak azon a kerülő úton tér vissza az I. tőkésekhez, hogy a II. tőkések ezt a pénzt termelési eszközök vásárlására fordítják.

Ebből következik, hogy egyszerű újratermelés esetén az I. árutőke $v+m$ értékösszegének (tehát az I. egész áruterméke megfelelő arányos részének is) egyenlőnek kell lennie a II. osztály egész árutermékének ugyancsak arányos részeként elkülönített II_c állandó tőkével; vagyis $I_{(v+m)}=II_c$.

IV. A II. osztályon belüli csere. Szükséges létfenntartási eszközök és luxuscikkek

A II. osztály árutermékének értékéből meg kell még vizsgálnunk a $v+m$ alkotórészeket. Szemügyre vételüknek semmi köze sincs ahhoz a legfontosabb kérdéshez, amely bennünket itt foglalkoztat, ahhoz ugyanis, hogy minden egyéni tőkés árutermék értékének $c+v+m$-re hasadása érvényes-e — jóllehet különböző megjelenési formák által közvetítve — az évi össztermék értékére is. Ez a kérdés egyrészt azzal oldódik meg, hogy $I_{(v+m)}$ kicserélődik II_c-re, másrészt annak későbbre fenntartott vizsgálatával, hogyan termelődik újra I_c az I. osztály évi árutermékében. Minthogy $II_{(v+m)}$ fogyasztási cikkek természetbeni formájában létezik, minthogy a munkások a munkaerejük megfizetésére előlegezett változó tőkét nagyjában és egészében fogyasztási eszközökre kénytelenek költeni, és minthogy az áruk m értékrészét, egyszerű újratermelést előfeltételezve, mint jövedelmet ténylegesen fogyasztási eszközökre adják ki, ezért prima facie [első látásra] világos, hogy a II. osztály munkásai a II. osztály tőkéseitől kapott munkabérükkel saját termékük egy részét — amely megfelel a munkabérként kapott pénzérték terjedelmének — vásárolják vissza. Ezáltal a II. tőkésosztály a munkaerő fizetésére előlegezett pénztőkéjét visszaváltoztatja pénzformába; ez ugyanaz, mintha a munkásokat puszta értékjegyekkel fizették volna ki. Mihelyt a munkások ezeket az értékjegyeket az általuk termelt és a tőkések tulajdonában levő árutermék egy részének megvásárlása útján realizálnák, az értékjegyek visszatérnének a tőkések kezébe; pusztán az a különbség, hogy a jegy itt nemcsak képviselt értéket, hanem aranyos vagy ezüstös testiségében van is értéke. A pénzformában előlegezett változó tőkének ezt a fajta visszaáramlását ama folyamat révén, amelyben a munkásosztály mint vevő és a tőkésosztály mint eladó jelenik meg, később közelebbről megvizsgáljuk. Itt azonban a változó tőkének ezzel a kiindulópontjára való visszaáramlásával kapcsolatban egy másik kérdést kell megtárgyalnunk.

Az évi árutermelés II. kategóriája a legkülönfélébb iparágakból áll, amelyek azonban — termékeik szempontjából — két nagy alosztályra oszthatók:

a) Fogyasztási eszközökre, amelyek a munkásosztály fogyasztásába kerülnek bele és — mivelhogy szükséges létfenntartási eszközök — a tőkésosztály fogyasztásának is részét alkotják, bár ebben az esetben minőségükben és értékükben gyakran különböznek a munkások létfenntartási eszközeitől. Vizsgálatunk céljára ezt az egész alosztályt a *szükséges* fogyasztási eszközök címszó alatt foglalhatjuk össze, amikor is teljesen közömbös, hogy egy olyan termék, mint például a dohány, fiziológiai szempontból szükséges fogyasztási eszköz-e vagy sem; elegendő, hogy a szokás alapján az.

b) *Luxus* fogyasztási eszközökre, amelyek csak a tőkésosztály fogyasztásába kerülnek bele, tehát csak elköltésre kerülő értéktöbbletre cserélhetők, amely

sohasem válik a munkás osztályrészévé. Az első címszónál világos, hogy az oda tartozó árufajták termelésére előlegezett változó tőkének pénzformában közvetlenül vissza kell áramlania a II. tőkésosztálynak ahhoz a részéhez (tehát a II*a* tőkésekhez), amely ezeket a szükséges létfenntartási eszközöket termeli. E cikkeket ezek saját munkásaiknak adják el a nekik a munkabérben kifizetett változó tőke erejéig. Ez a visszaáramlás a II. tőkésosztály ezen egész *a* alosztályát illetően *közvetlen*, bármily számosak a résztvevő különböző iparágak tőkései közötti ügyletek, amelyek révén ez a visszaáramló változó tőke pro rata [arányosan] eloszlik. Olyan forgalmi folyamatok ezek, amelyeknek forgalmi eszközét közvetlenül a munkások által kiadott pénz szolgáltatja. Más azonban a helyzet a II*b* alosztállyal. Az értéktermeknek az a része, amellyel itt dolgunk van, $IIb_{(v+m)}$ teljes egészében luxuscikkek, azaz olyan cikkek természetbeni formájában van meg, amelyeket a munkásosztály éppoly kevéssé vásárolhat meg, mint a termelési eszközök formájában levő I_v áruértéket; noha ezeket a luxuscikkeket, akárcsak azokat a termelési eszközöket, ezek a munkások termelték. Az a visszaáramlás tehát, amelynek folytán az ebben az alosztályban előlegezett változó tőke a tőkés termelőkhöz pénzformájában visszatér, nem lehet közvetlen, hanem közvetítettnek kell lennie, hasonlóan, mint I_v esetében.

Tegyük fel például, mint az előbbiekben, hogy az egész II. osztályban $v=500$, $m=500$, a változó tőke és a neki megfelelő értéktöbblet azonban a következőképpen oszlik meg:

a alosztály, szükséges létfenntartási eszközök: $v=400$; $m=400$; tehát szükséges fogyasztási eszközökből álló árutömeg $400_v+400_m=800$ értékben, vagyis
II*a* (400_v+400_m)

b alosztály: luxuscikkek $100_v+100_m=200$ értékben, vagyis
II*b* (100_v+100_m)

A II*b* munkásai munkaerejük fizetsége fejében 100-at kaptak pénzben, mondjuk 100 £-et; ezen a II*a* tőkésektől 100 összegben fogyasztási eszközöket vásárolnak. Ez a tőkésosztály ezen 100 értékű II*b* árut vásárol, s ezáltal a II*b* tőkésekhez pénzformában visszaáramlik változó tőkéjük.

A II*a*-ban már ismét 400_v létezik pénzformában a tőkések kezében, a saját munkásaikkal folytatott csere következtében; ezenkívül termékük értéktöbbletet képviselő részének egynegyedét átengedték a II*b* munkásainak és ennek fejében II*b* (100_v) luxusárura tettek szert.

Ha mármost előfeltételezzük, hogy az elköltött jövedelem a II*a* és II*b* tőkéseknél egyforma arányban oszlik meg szükséges létfenntartási eszközökre és luxuscikkekre — például feltesszük, hogy mindkét csoport $^3/_5$-öt költ szükséges létfenntartási eszközökre és $^2/_5$-öt luxuscikkekre, akkor a II*a* alosztály tőkései 400_m értéktöbbletjövedelmük $^3/_5$-ét, tehát 240-et saját termékeikre,

szükséges létfenntartási eszközökre fordítják; $^2/_5$-ét = 160-at pedig luxuscikkekre. A II*b* alosztály tőkései 100_m értéktöbbletüket ugyanígy osztják el: $^3/_5$ = 60 szükséges létfenntartási eszközökre és $^2/_5$ = 40 luxuscikkekre: ez utóbbiakat saját alosztályukon belül termelik és cseréiik.

Az a 160 luxuscikk, amelyet $(IIa)_m$ kap, a következőképpen áramlik a II*a* tőkésekhez: a (II*a*) 400_m-ből, mint láttuk, 100-at szükséges létfenntartási eszközök formájában kicseréltek ugyanilyen összegű $(IIb)_v$re, amely luxuscikkekben létezik, további 60-at szükséges létfenntartási eszközökben pedig (II*b*) 60_m-re luxuscikkekben. A teljes számítás ekkor így alakul:

$$IIa: 400_v + 400_m;\ IIb: 100_v + 100_m.$$

1. A 400_v (*a*)-t elfogyasztják a II*a* munkásai, akik termékének (szükséges létfenntartási eszközöknek) részét alkotják; a munkások ezt a 400_v (*a*)-t saját osztályuk tőkés termelőitől veszik meg. Az utóbbiakhoz ezzel visszakerül 400 £ pénz, az ugyanezeknek a munkásoknak munkabérben kifizetett 400-nyi változó tőkeértékük; ezen újra munkaerőt vásárolhatnak.

2. A 400_m(*a*) egy része, amely a 100_v(*b*)-vel egyenlő, tehát az (*a*) értéktöbblet $^1/_4$-e, a következőképpen realizálódik luxuscikkekben: a (*b*) munkások saját (*b*) osztályuk tőkéseitől munkabérben 100 £-et kaptak; ezen megvásárolják *m* (*a*) $^1/_4$-ét, azaz olyan árukat, amelyek szükséges létfenntartási eszközökből állnak; az *a* alosztály tőkései ezen a pénzen ugyanilyen értékösszegű luxuscikkeket = 100_v(*b*) vásárolnak, azaz megveszik az egész luxustermelés felét. A *b* tőkésekhez így pénzformában visszatér változó tőkéjük és a munkaerő vásárlásának megújítása útján újra megkezdhetik újratermelésüket, mert az egész II. osztály teljes állandó tőkéjének pótlása $I_{(v+m)}$-nek II_c-re való cseréje révén már megtörtént. A luxuscikkeket előállító munkások tehát csak azért adhatják el újra munkaerejüket, mert saját termékük azt a részét, amelyet munkabérük egyenértékeként hoztak létre, a II*a* tőkések bevonják fogyasztási alapjukba, elverik. (Ugyanez áll a munkaerő eladására az I. osztályban; mert a II_c, amelyre $I_{(v+m)}$ kicserélődik, luxuscikkekből is, szükséges létfenntartási eszközökből is áll, és $I_{(v+m)}$ révén mind a luxuscikkek, mind a szükséges létfenntartási eszközök termelési eszközeit megújítják.)

3. Most rátérünk az *a* és *b* közötti cserére, amennyiben ez csak a két alosztály tőkései között megy végbe. Az eddigiek során elintéződött *a*-ban a változó tőke (400_v) és az értéktöbbletnek egy része (100_m), továbbá *b*-ben a változó tőke (100_v). Feltettük továbbá, hogy mindkét alosztályban a tőkések átlagosan jövedelmük $^2/_5$-ét költik luxusra és $^3/_5$-ét szükséges létfenntartásra. A luxusra már kiadott 100-on felül ennélfogva az egész *a* alosztálynak még 60, a *b*-nek pedig ugyanolyan arányban, azaz 40 jut luxusra.

$(IIa)_m$ megoszlása tehát 240 létfenntartási eszközökre és 160 luxuscikkekre = $240 + 160 = 400_m$(IIa).

$(IIb)_m$ megoszlása: 60 létfenntartási eszközökre és 40 luxusra; $60+40 = 100_m$ (IIb). Ez utóbbi 40-et ez az alosztály a saját termékéből fogyasztja el (értéktöbbletének $^2/_5$-e); a 60-at létfenntartási eszközökre úgy kapja meg, hogy többlettermékéből 60-at kicserél $60_m(a)$-ra.

Az egész II. tőkésosztály számára tehát ezt kapjuk (ahol $v+m$ az a alosztályban szükséges létfenntartási eszközökben, a b alosztályban luxuscikkekben létezik):

$IIa(400_v+400_m)+IIb(100_v+100_m) = 1000$; ez a mozgás révén így realizálódik: $500_v(a+b)$ {realizálva 400_v (a)-ban és 100_m (a)-ban}$+500_m$ $(a+b)$ {realizálva 300_m (a)-ban$+100_v(b)$-ben$+100_m$ (b)-ben}$=1000$.

a és b számára, mindegyiket magában tekintve, ezt a realizálást kapjuk:

$$a)\ \frac{v}{400_v(a)} + \frac{m}{240_m(a)+100_v(b)+60_m(b)} = 800$$

$$b)\ \frac{v}{100_m(a)} + \frac{m}{60_m(a)+40_m(b)} \cdots\cdots = \frac{200}{1000}$$

Ha az egyszerűség kedvéért a változó és az állandó tőke között ugyanolyan arányt tartunk meg (ami mellesleg egyáltalán nem szükséges), akkor $400_v(a)$-ra 1600 állandó tőke, 100_v (b)-re pedig 400 állandó tőke jut, s a II. osztály számára a következő két, a és b alosztályunk van:

$$\begin{aligned} IIa)\ & 1600_c+400_v+400_m = 2400 \\ IIb)\ & 400_c+100_v+100_m = 600 \end{aligned}$$

és összesen:

$$2000_c+500_v+500_m = 3000.$$

Ennek megfelelően a fogyasztási eszközökben levő 2000 II_c-ből, amelyet 2000 $I_{(v+m)}$-re cserélnek, 1600-at szükséges létfenntartási eszközök termelési eszközeire és 400-at luxuscikkek termelési eszközeire váltanak át.

A 2000 $I_{(v+m)}$ tehát maga is széthasad (800_v+800_m) I-re a számára $= 1600$ termelési eszköz szükséges létfenntartási eszközökhöz, és (200_v+200_m) I-re b számára $= 400$ termelési eszköz luxuscikkek előállítására.

Nemcsak a tulajdonképpeni munkaeszközöknek, hanem a nyers- és segédanyagoknak stb. jelentékeny része is mindkét alosztály számára egynemű. Ami azonban az egész $I_{(v+m)}$ termék különböző értékrészeinek átváltását illeti, ez a megoszlás teljesen közömbös volna. Mind a fenti 800 I_v, mind a 200 I_v azáltal realizálódik, hogy a munkabért 1000 II_c fogyasztási eszközre adják ki, tehát a munkabérre előlegezett pénztőke a visszaáramláskor egyenletesen oszlik el az I. osztály tőkés termelői között, s pro rata ismét pénzben pótolja előlegezett változó tőkéjüket; másrészt, ami az 1000 I_m realizálását illeti, a tőkések itt is egyenletesen (m-jük nagyságának arányában) kapnak majd a

II_c egész második feléből (= 1000)600 II*a* és 400 II*b* fogyasztási eszközt; tehát azok, akik a II*a* állandó tőkéjét pótolják, kapnak:

480-at ($^3/_5$) a 600_c (II*a*)-ból és 320-at ($^2/_5$) a 400_c (II*b*)-ből = 800;

akik viszont a II*b* állandó tőkéjét pótolják, kapnak:

120-at ($^3/_5$) a 600_c (II*a*)-ból és 80-at ($^2/_5$) a 400_c (II*b*)-ből = 200.

Összesen = 1000.

Ami itt önkényes mind az I., mind a II. osztálynál, az a változó tőke aránya az állandóhoz, valamint ennek az aránynak az azonossága I-ben és II-ben és ezek alosztályaiban. Ezt az azonosságot itt csak az egyszerűség kedvéért tételeztük fel, s különböző arányok feltevése semmit sem változtatna a probléma feltételein és megoldásán. A szükségszerű eredmény azonban, egyszerű újratermelés előfeltételezése esetén, a következő:

1. Az évi munkának termelési eszközök természetbeni formájában létrehozott új értékterméke (mely $v+m$-re hasadhat szét) egyenlő az évi munka másik részével előállított termékérték állandó tőkeértékével, c-vel, amelyet fogyasztási eszközök formájában termeltek újra. Ha az előbbi kisebb volna, mint II_c, akkor a II. osztály nem tudná állandó tőkéjét teljesen pótolni; ha nagyobb volna, akkor egy többlet felhasználatlanul maradna. Mindkét esetben megsértenék az előfeltevést: az egyszerű újratermelést.

2. A fogyasztási eszközök formájában újratermelt évi terméknél a pénzformában előlegezett v változó tőkét azok, akik kapják, amennyiben luxuscikkeket előállító munkások, a szükséges létfenntartási eszközöknek csak abban a részében realizálhatják, amely ez utóbbiak tőkés termelői számára prima facie [első látásra] értéktöbbletüket testesíti meg: tehát a luxustermelésre fordított v egyenlő egy az értékterjedelmének megfelelő, a szükséges létfenntartási eszközök formájában megtermelt részével m-nek, tehát kisebbnek kell lennie, mint ez az egész m — tudniillik $(IIa)_m$ —, és a luxuscikkek tőkés termelőihez csak azáltal tér vissza előlegezett változó tőkéjük pénzformában, hogy ez a v az m-nek ebben a részében realizálódik. Ez teljesen hasonló jelenség, mint $I_{(v+m)}$-nek II_c-ben való realizálása; a különbség csak annyi, hogy a második esetben a $(IIb)_v$ a $(IIa)_m$ értékterjedelmét tekintve vele egyenlő *részében* realizálódik. Ezek az arányok minőségileg az évi össztermék bármilyen elosztásánál mértékadók maradnak, amennyiben az össztermék valóban belekerül a forgalom által közvetített évi újratermelés folyamatába. $I_{(v+m)}$ csak II_c-ben realizálódhat, mint ahogy II_c-t abban a funkciójában, hogy a termelőtőke alkotórésze, csak e realizálás révén lehet megújítani; ugyanígy $(IIb)_a$ csak $(IIa)_m$ egy részében realizálható, és $(IIb)_v$ csak így változtatható ismét vissza pénztőkeformájába. Ez természetesen csak akkor érvényes, ha mindez valóban magának az újratermelési folyamatnak az eredménye, ha tehát például a II*b* tőkései nem vesznek fel hitel révén máshonnan pénztőkét v céljára. Mennyiségileg viszont az évi termék különböző részeinek átváltása csak a fentebb

ábrázolt arányokban történhet, ha a termelés méretei és értékviszonyai változatlanok maradnak, s ha ezeket a szigorú arányokat a külkereskedelem nem módosítja.

Ha mármost valaki A. Smith módjára azt mondaná, hogy $I_{(v+m)}$ feloldódik II_c-re, és II_c feloldódik $I_{(v+m)}$-re, vagy, ahogy Smith gyakrabban és még ízetlenebbül mondani szokta, $I_{(v+m)}$ a II_c árának (illetve értékének — ő úgy mondja, value in exchange) alkotórészei, II_c pedig $I_{(v+m)}$ értékének egész alkotórésze, akkor szintúgy azt is lehetne és kellene mondani, hogy $(IIb)_v$ feloldódik $(IIa)_m$-re, vagy $(IIa)_m$ feloldódik $(IIb)_v$-re, vagy $(IIb)_v$ alkotórésze a *IIa* értéktöbbletének, és vice versa [megfordítva]: az értéktöbblet így feloldódna munkabérre, illetve változó tőkére, a változó tőke pedig egyik „alkotórésze" lenne az értéktöbbletnek. Ez az ízetlenség A. Smithnél annyiban valóban megtalálható, hogy nála a munkabért a szükséges létfenntartási eszközök értéke határozza meg, ez utóbbi áruértékek meghatározója viszont ismét a bennük foglalt munkabér (változó tőke) értéke és az értéktöbblet. Smith figyelmét annyira lekötötték azok a töredékek, amelyekre a munkanap értékterméke tőkés bázison feloszthető — tudniillik $v+m$-re —, hogy egészen megfeledkezik arról, hogy az egyszerű árucserénél teljesen közömbös, vajon a különböző természetbeni formában létező egyenértékek megfizetett vagy meg nem fizetett munkából állnak-e, mert termelésük mindkét esetben ugyanannyi munkába kerül; s hogy ugyancsak közömbös, vajon *A* áruja termelési eszköz és *B* áruja fogyasztási eszköz-e, vajon az eladás után az egyik árunak tőke-alkotórészként kell-e funkcionálnia, a másik viszont a fogyasztási alapba kerül bele és secundum Adam [Adam szerint] mint jövedelmet fogyasztják el. Az áru hogy s mint való felhasználása az egyéni vevő által nem tartozik az árucserébe, a forgalom területére, és nem érinti az áru értékét. Ezen semmiképpen sem változtat az, hogy az évi társadalmi össztermék forgalmának elemzésénél figyelembe kell venni e termék különböző alkotórészeinek meghatározott használati rendeltetését, elfogyasztásuk mozzanatát.

$(IIb)_v$ fentebb megállapított átváltásánál $(IIa)_m$ egyenértékű részére, valamint a $(IIa)_m$ és $(IIb)_m$ között végbemenő további átváltásoknál semmiképpen sem előfeltételeztük azt, hogy akár a *IIa* és *IIb* egyes tőkései, akár e tőkések megfelelő összességei értéktöbbletüket ugyanolyan arányban osztják meg szükséges fogyasztási tárgyak és luxuscikkek között. Lehet, hogy az egyik többet ad ki erre a fogyasztásra, a másik pedig arra. Az egyszerű újratermelés talaján csak azt előfeltételeztük, hogy egy akkora értékösszeg, amely az egész értéktöbblettel egyenlő, fogyasztási alapban realizálódik. A határok tehát adottak. Mindegyik alosztályon belül az egyik tőkés többet fogyaszthat *a*-ból, a másik *b*-ből; de ez kölcsönösen kiegyenlítődhet, úgyhogy a tőkések *a* és *b* osztálya mint egész ugyanabban az arányban részesedik a kettőből. Az értékviszonyok azonban — a termelők két fajtája, *a* és *b* aránylagos részesedése a II. termék össz-

értékében, tehát az ezeket a termékeket előállító termelési ágak közötti meghatározott mennyiségi arány is — minden konkrét esetben szükségképpen adottak; csak a példaképpen szereplő arány hipotetikus; ha más arányt teszünk fel, ez mit sem változtat a minőségi mozzanatokon; csak a mennyiségi meghatározások változnának. Ha azonban bármiféle körülmények miatt az *a* és *b* aránylagos nagyságában valódi változás következik be, akkor az egyszerű újratermelés feltételei is ennek megfelelően változnak.

Abból a körülményből, hogy $(IIb)_v$ a $(IIa)_m$ egyenértékű részében realizálódik, következik, hogy amilyen arányban az évi termék luxusrésze nő, ahogyan tehát a luxustermelés a munkaerő mind nagyobb hányadát szívja fel, úgy feltételezi a $(IIb)_v$-ben előlegezett változó tőke visszaváltoztatása pénztőkévé, amely újra a változó tőke pénzformájaként funkcionál, és ezzel együtt a munkásosztály *IIb*-ben foglalkoztatott részének létezése és újratermelése — szükséges fogyasztási eszközökkel való ellátása — a tőkésosztály pazarlását, a tőkésosztály értéktöbblete jelentékeny részének luxuscikkekre való átváltását.

Minden válság időlegesen csökkenti a luxuscikkek fogyasztását; lassítja, késlelteti, csak részben engedi meg $(IIb)_v$ visszaváltoztatását pénztőkévé, s ezzel a luxuscikkeket előállító munkások egy részét az utcára dobja, miközben másfelől éppen ezáltal a szükséges fogyasztási eszközök eladását is megakasztja és csökkenti. Nem is beszélünk az ugyanakkor elbocsátott nem-termelő munkásokról, akik szolgálataikért a tőkések luxuskiadásának egy részét kapják meg (ezek a munkások pro tanto [ennek arányában] maguk is luxuscikkek) és akik igen jelentős mértékben részt vesznek a szükséges létfenntartási eszközök stb. fogyasztásában is. Megfordított a helyzet a virágzás periódusában és főleg szédelgésbe szökkenése idején — amikor a pénz viszonylagos, árukban kifejezett értéke már más okokból is esik (valóságos értékforradalom nélkül), tehát az áruk ára, saját értéküktől függetlenül, emelkedik. Nemcsak a szükséges létfenntartási eszközök fogyasztása nő; a munkásosztály (amelybe most egész tartalékserege aktívan belépett) időlegesen részt vesz a számára különben hozzáférhetetlen luxuscikkek, ezenkívül az olyanfajta szükséges fogyasztási cikkek fogyasztásában is, amelyek különben legnagyobb részt csak a tőkésosztály számára voltak „szükséges" fogyasztási eszközök, ami viszont az árak emelkedését idézi elő.

Tiszta tautológia azt mondani, hogy a válságok fizetőképes fogyasztás, illetve fizetőképes fogyasztók hiányából erednek. A tőkés rendszer nem ismer másfajta fogyasztást, mint fizetőt, kivéve sub forma pauperis [a pauper formájában] vagy a „csirkefogóét". Az áruk eladhatatlan volta annyit jelent, hogy nem találtak fizetőképes vevőkre, tehát fogyasztókra (hiszen az árukat végső soron termelő vagy egyéni fogyasztásra vásárolják). Ha pedig ennek a tautológiának azzal akarják a mélyebb megalapozottság látszatát adni, hogy

kijelentik, a munkásosztály túlságosan kicsiny részét kapja meg saját termékének, tehát a bajt orvosolni lehetne, ha nagyobb rész jutna neki, következésképpen munkabére növekednék, erre csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a válságokat mindig éppen olyan periódus készíti elő, amelyben a munkabér általánosan emelkedik és a munkásosztály realiter [valóságosan] nagyobb mértékben részesedik az évi termék fogyasztásra rendelt részéből. Ennek a periódusnak tehát — a józan és „egyszerű"(!) emberi értelem e lovagjainak nézőpontjából — a válságot, ellenkezőleg, el kellene hárítania. Úgy látszik tehát, hogy a tőkés termelés a jó vagy rossz akarattól független feltételeket foglal magában, amelyek a munkásosztálynak ezt a viszonylagos prosperitását csak időlegesen teszik lehetővé, és akkor is mindig csak mint válság előhírnökét.[46*]

Az előzőkben láttuk, hogy a szükséges fogyasztási eszközök termelése és a luxuscikkek termelése közötti arányos viszony feltételezte $II_{(v+m)}$ megoszlását *IIa* és *IIb* között — tehát II_c megoszlását is $(IIa)_c$ és $(IIb)_c$ között. Ez a megoszlás tehát a termelés jellegét és mennyiségi arányait gyökerükben érinti és lényeges meghatározó mozzanata a termelés egész alakulásának.

Az egyszerű újratermelés a dolog természeténél fogva a fogyasztásra irányul mint célra, noha az értéktöbbletszerzés jelenik meg mint az egyéni tőkések indítéka; de az értéktöbblet — bármekkora is aránylagos nagysága — itt végeredményben csak arra hivatott, hogy a tőkés egyéni fogyasztását szolgálja.

Minthogy az egyszerű újratermelés része, mégpedig legjelentékenyebb része minden bővített évi újratermelésnek, ez az indíték a meggazdagodás indítéka mint olyan kíséretében és vele ellentétben továbbra is megmarad. A valóságban a dolog bonyolultabban jelenik meg, mert a zsákmányban — a tőkés értéktöbbletében — részesedők (partners) úgy lépnek fel, mint a tőkéstől független fogyasztók.

V. A cseremüveletek közvetítése a pénzforgalom által

Az eddig kifejtettek alapján a termelők különböző osztályai között a forgalom a következő séma szerint bonyolódott le.

1. Az I. és a II. osztály között:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$

II. $\ldots\ldots\ldots 2000_c \ldots\ldots + 500_v + 500_m$.

El van tehát intézve $II_c = 2000$ forgalma, ezt átváltották I $(1000_v + 1000_m)$-re. Marad még — minthogy 4000 I_c-t egyelőre figyelmen kívül hagyjuk —

[46*] A Rodbertus-féle válságelmélet esetleges híveinek figyelmébe. — *F. E.*

$v+m$ forgalma a II. osztályon belül. Mármost $II_{(v+m)}$ a II*a* és II*b* alosztályok között a következőképpen oszlik meg:

2. II. $500_v + 500_m = a(400_v + 400_m) + b(100_v + 100_m)$.

A 400_v (*a*) forgalma saját alosztályán belül megy végbe; az ezzel kifizetett munkások maguk termelte szükséges létfenntartási eszközöket vásárolnak érte munkáltatóiktól, a II*a* tőkésektől.

Mivel mindkét alosztály tőkései értéktöbbletük $^3/_5$-ét II*a* termékeire (szükséges létfenntartási eszközökre) és $^2/_5$-ét II*b* termékeire (luxuscikkekre) adják ki, ezért *a* értéktöbblet $^3/_5$-ét, tehát 240-et magán a II*a* alosztályon belül. ugyanúgy *b* értéktöbblet (amelyet luxuscikkekben termeltek s így van meg) $^2/_5$-ét pedig a II*b* alosztályon belül fogyasztják el.

II*a* is II*b* között tehát még kicserélendő:

II*a* részéről: 160_m

II*b* részéről: $100_v + 60_m$. Ezek egymással egyenlők. A II*b* munkásai 100 pénzbérükért 100 összegű szükséges létfenntartási eszközt vásárolnak II*a*-tól. A II*b* tőkései értéktöbbletük $^3/_5$-éért = 60, ugyancsak megveszik szükséges létfenntartási eszközeiket II*a*-tól. Ezáltal II*a* tőkései megkapják azt a pénzt. amely szükséges ahhoz, hogy — fenti feltevésünk szerint — értéktöbbletük $^2/_5$-ét = = 160_m, a II*b* által termelt luxusárukba fektessék (100_v-be, amely mint a kifizetett munkabért pótló termék tárol a II*b* tőkések kezében, és 60_m-be). Ennek sémája tehát a következő:

3. II*a*. $(400_v) + (240_m) + 160_m$

II*b*. ..... $100_v + 60_m + (40_m)$

ahol a zárójelbe tett tételek csak a saját alosztályukon belül forognak és kerülnek elfogyasztásra.

A változó tőkében előlegezett pénztőke közvetlen visszaáramlása, amely csupán a szükséges létfenntartási eszközöket termelő II*a* alosztály tőkéseinél történik meg, csak sajátos feltételek által módosított megjelenése annak a már korábban említett általános törvénynek, hogy az áruforgalom normális lefolyása esetén az árutermelőkhöz visszatér az a pénz, amelyet a forgalomra előlegeznek. Ebből mellesleg az következik, hogy ha egyáltalában az árutermelő mögött egy pénztőkés áll, aki viszont az ipari tőkésnek pénztőkét (a szó legszorosabb értelmében, tehát pénzformában levő tőkeértéket) előlegez, akkor ez a pénz tulajdonképpen e pénztőkés zsebébe folyik vissza. Ilyen módon. bár a pénz többé-kevésbé minden kézen megfordul, a forgalomban levő pénz tömege mégis a pénztőke — bankok stb. formájában megszervezett és koncentrált — osztályáé; az a mód, ahogyan ez az osztály előlegezi tőkéjét, megszabja, hogy e tőke végül is folyton visszaáramlik hozzá pénzformában, noha ezt a folyamatot megintcsak közvetíti az ipari tőkének pénztőkévé való visszaváltozása.

Az áruforgalomhoz mindig két dolog szükséges: forgalomba dobott áruk és forgalomba dobott pénz. „A forgalmi folyamat ... a közvetlen termékcserétől eltérően, nem is hunyt ki a használati értékek hely-, illetve gazdacseréjével. A pénz nem tűnik el azért, mert egy áru átalakulásainak sorából végül kiesik. Mindig újra lecsapódik a forgalomnak egy-egy olyan helyén, amelyet az áruk kiürítettek" stb. (I. könyv, 3. fej. 92. [110—111.] old.)

Például a II_c és $I_{(v+m)}$ közötti forgalomnál feltételeztük, hogy erre a forgalomra a II. osztály 500 £-et előlegez pénzben. Abban a végtelen számú forgalmi folyamatban, amelyre a termelők nagy társadalmi csoportjai közötti forgalom feloldódik, hol az egyik, hol a másik csoportból lép fel valaki először vevőként — tehát dob pénzt a forgalomba. Egyéni körülményektől teljesen eltekintve ezt már az is megszabja, hogy a különböző árutőkék termelési periódusa és ennélfogva megtérülése különböző. A II. osztály tehát 500 £-en ugyanilyen értékösszegben termelési eszközt vásárol az I. osztálytól, ez pedig a II. osztálytól fogyasztási eszközt vásárol 500 £-ért; a pénz tehát visszaáramlik a II. osztályhoz; az utóbbit ez a visszaáramlás semmiképpen sem teszi gazdagabbá. Először 500 £ pénzt dobott forgalomba és ugyanilyen értékösszegben árut húzott ki a forgalomból, azután 500 £-ért árut ad el és ugyanilyen értékösszegben pénzt húz ki a forgalomból; ily módon az 500 £ visszaáramlik. Valójában a II. osztály így 500 £ pénzt és 500 £ árut = 1000 £-et dobott forgalomba; a forgalomból 500 £ árut és 500 £ pénzt húz ki. A forgalomnak az 500 £ áru (I.) és az 500 £ áru (II.) átváltásához csak 500 £ pénzre van szüksége; aki tehát a pénzt idegen áru vásárlására előlegezte, saját áruja eladásánál visszakapja. Ezért ha először az I. osztály vásárolt volna a II. osztálytól 500 £-ért árut és később 500 £-ért árut adott volna el neki, akkor az 500 £ nem a II., hanem az I. osztályhoz tért volna vissza.

Az I. osztályban a munkabérbe fektetett pénz, azaz a pénzformában előlegezett változó tőke ebben a formában nem közvetlenül, hanem közvetve, kerülő úton tér vissza. A II. osztályban viszont az 500 £ munkabér közvetlenül tér vissza a munkásoktól a tőkésekhez, mint ahogy ez a visszatérés mindig közvetlen, ha a vétel és az eladás ugyanazon személyek között úgy ismétlődik, hogy ezek váltakozva mindig mint áruk vevői és eladói kerülnek szembe egymással. A II. osztály tőkése a munkaerőt pénzben kifizeti; ezáltal a munkaerőt bekebelezi tőkéjébe, és csak e forgalmi művelet révén, amely számára csupán pénztőke átváltoztatása termelőtőkévé, lép szembe mint ipari tőkés a munkással mint bérmunkásával. Akkor azonban a munkás, aki először eladó, saját munkaerejével kereskedő volt, másodszor mint vevő, mint pénzbirtokos lép szembe a tőkéssel mint árueladóval; ezáltal a munkabérre fordított pénz visszaáramlik a tőkéshez. Amennyiben ezeknek az áruknak az eladása nem foglal magában becsapást stb., hanem egyenértékeket cserélnek ki áru és pénz alakjában, annyiban ez nem olyan folyamat, amelyen a tőkés gazdagodik. A

munkásnak nem fizet kétszer, egyszer pénzben, aztán pedig áruban; pénze visszatér hozzá, mihelyt a munkás nála árura beváltja.

A változó tőkévé átváltoztatott pénztőke — tehát a munkabérre előlegezett pénz azonban nagy szerepet játszik magában a pénzforgalomban, mert — minthogy a munkásosztálynak máról holnapra kell élnie, tehát nem adhat az ipari tőkéseknek hosszabb hitelt, ezért bármilyen különböző is a különböző iparágakban a tőkék megtérülési periódusa, egyidejűleg a társadalom számtalan helyileg különböző pontján kell változó tőkét előlegezni pénzben bizonyos rövid határidőkre, például hetenként stb., viszonylag gyorsan ismétlődő időszakokra (minél rövidebbek ezek a szakaszok, viszonylag annál kisebb lehet az e csatornán át egyszerre forgalomba dobott teljes pénzösszeg). Minden tőkés termelést folytató országban az így előlegezett pénztőke az összforgalomnak aránylagosan döntő része, annál is inkább, mert ugyanaz a pénz — mielőtt kiindulópontjához visszaáramlik — a legkülönbözőbb csatornákban kering és számtalan egyéb ügylet forgalmi eszközeként funkcionál.

Vizsgáljuk meg most az $I_{(v+m)}$ és II_c közötti forgalmat egy másik szemszögből.

Az I. osztály tőkései 1000 £-et előlegeznek munkabér fizetésére, ezzel a munkások 1000 £-nyi létfenntartási eszközt vásárolnak a II. osztály tőkéseitől, akik viszont ugyanezzel a pénzzel termelési eszközöket vesznek az I. osztály tőkéseitől. Az utóbbiak változó tőkéje most pénzformában visszatért hozzájuk, miközben a II. osztály tőkései állandó tőkéjük felét árutőke formájából termelőtőkévé változtatták vissza. A II. osztály tőkései további 500 £ pénzt előlegeznek, hogy termelési eszközöket szerezzenek be az I. osztálytól; az I. osztály tőkései a pénzt a II. osztály fogyasztási eszközeire adják ki; ez az 500 £ így visszaáramlik a II. osztály tőkéseihez; ezek újra előlegezik, hogy árukká változtatott állandó tőkéjük utolsó negyedét visszaváltoztassák termelő természetbeni formájába. Ez a pénz ismét visszaáramlik az I. osztályhoz és ez utóbbi a II. osztálynál újra ugyanilyen összegű fogyasztási eszközt szerez be; ezzel az 500 £ visszaáramlik a II. osztályhoz; ennek a tőkései most megint 500 £ pénz és 2000 £ állandó tőke birtokában vannak, amely utóbbi azonban árutőke formájából újra átváltódott termelőtőkére. Az 1500 £ pénzzel 5000 £ árutömeg forgalmát bonyolították le; tudniillik 1. az I. osztály tőkései 1000 £-et fizetnek munkásaiknak ugyanilyen értékösszegű munkaerőért; 2. a munkások ugyanezzel az 1000 £-gel létfenntartási eszközöket vásárolnak a II. osztálytól; 3. a II. osztály ugyanezzel a pénzzel termelési eszközöket vásárol az I. osztály tőkéseitől, akiknek ezáltal 1000 £ változó tőkéjük megint helyre van állítva pénzformában; 4. a II. osztály 500 £-gel termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; 5. az I. osztály ugyanezzel az 500 £-gel fogyasztási eszközöket vesz

a II. osztálytól; 6. a II. osztály ugyanezzel az 500 £-gel termelési eszközöket vásárol I-től; 7. az I. osztály ugyanezzel az 500 £-gel létfenntartási eszközöket vásárol a II. osztálytól. A II. osztály tőkéseihez visszaáramlott az az 500 £, amelyet 2000 £ árujukon kívül forgalomba dobtak, s amelynek fejében a forgalomból nem vontak el egyenértéket áruban[47*]

Az átváltás tehát a következőképpen megy végbe:

1. az I. osztály 1000 £-et fizet munkaerőért, tehát áruért, amely = 1000 £.

2. A munkások munkabérükön 1000 £ pénzösszegben fogyasztási eszközöket vásárolnak a II. osztálytól; tehát árut, amely = 1000 £.

3. A II. osztály a munkásoktól kapott 1000 £-ért ugyanilyen értékű termelési eszközt vásárol az I. osztálytól; tehát árut, amely = 1000 £.

Ezzel 1000 £ pénz mint a változó tőke pénzformája visszaáramlott az I. osztályhoz.

4. A II. osztály 500 £-ért termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

5. Az I. osztály ugyanezért az 500 £-ért fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

6. A II. osztály ugyanezért az 500 £-ért termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

7. Az I. osztály ugyanezért az 500 £-ért fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

Az átváltott áruérték összege = 5000 £.

Az az 500 £, amelyet a II. osztály vásárlásra előlegezett, visszatért hozzá.

Az eredmény:

1. Az I. osztálynak birtokában van pénzformában 1000 £ összegű változó tőkéje, amelyet a forgalomra eredetileg előlegezett; ezenkívül saját egyéni fogyasztására kiadott 1000 £-et — a saját árutermékében; vagyis azt a pénzt adta ki, amelyet 1000 £ értékösszegű termelési eszközök eladása fejében bevételezett.

Másrészt az a természetbeni forma, amelyre a pénzformában meglevő változó tőkének át kell váltódnia — azaz a munkaerő —, a fogyasztás révén fennmaradt, újratermelődött és ismét megvan mint birtokosainak azon egyetlen kereskedelmi cikke, amelyet el kell adniok, ha élni akarnak. Tehát a bérmunkások és tőkések viszonya is újratermelődött.

2. A II. osztály állandó tőkéje in natura pótolva van, s a II. osztály által a forgalomra előlegezett 500 £ visszatért hozzá.

Az I. osztály munkásai számára a forgalom egyszerű *Á—P—Á* forgalom.

[47*] A kifejtés itt némileg eltér az előbbitől. (374. [364.] old.) Ott az I. osztály is forgalomba dobott egy független 500-as összeget. Itt a II. osztály egymagában szolgáltatja a pótlólagos pénzanyagot a forgalom számára. Ez azonban a végeredményen mit sem változtat. — *F. E.*

1 2 3
$\check{A}$ (munkaerő)—$\breve{P}$ (1000 £, az I. osztály változó tőkéjének pénzformája)—$\check{A}$ (1000 £ összegű szükséges létfenntartási eszköz); ez az 1000 £ ugyanekkora értékösszeg erejéig ezüstté változtatja a II. osztálynak áru — létfenntartási eszközök — formájában létező állandó tőkéjét.

A II. osztály tőkései számára ez a folyamat $\acute{A}$—P, árutermékük egy részének átváltoztatása pénzformává, amiből visszaváltoztatják a termelőtőke alkotórészeivé — tudniillik a nekik szükséges termelési eszközök egy részévé.

Amikor a II. osztály tőkései P-t (500 £-et) a termelési eszközök másik részének megvásárlására előlegezik, anticipálják II_c még áruformában (fogyasztási eszközökben) létező részének pénzformáját; a P—$\acute{A}$ műveletben, amelyben a II. osztály P-vel vásárol, $\acute{A}$-t pedig az I. osztály eladja, a pénz (II) átváltozik a termelőtőke egy részévé, miközben $\acute{A}$(I) elvégzi az $\acute{A}$—P műveletet, pénzzé változik, de ez a pénz az I. osztály számára nem a tőkeérték alkotórészét képviseli, hanem ezüstté változtatott értéktöbbletet, amelyet csak fogyasztási eszközökre adnak ki.

A P—$\acute{A}$...T...$\acute{A}'$—P' forgalomban az egyik tőkés első művelete, P—$\acute{A}$, egy másik tőkés utolsó művelete, $\acute{A}'$—P' (vagy annak része); magának az áruforgalomnak a szempontjából teljesen közömbös, hogy ez az $\acute{A}$, amelynek révén P-t termelőtőkére váltják át, az $\acute{A}$ eladója számára (aki tehát ezt az $\acute{A}$-t pénzre váltja át) állandó tőke-alkotórészt, változó tőke-alkotórészt, vagy értéktöbbletet képvisel-e.

Ami az I. osztály árutermékének $v+m$ alkotórészét illeti, ezzel ez az osztály több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledobott. Először is visszatér hozzá az 1000 £ változó tőke; másodszor (lásd fentebb, 4. sz. átváltás) elad 500 £-ért termelési eszközöket; ezzel ezüstté változtatta értéktöbblete felét; ezután (6. sz. átváltás) megint elad 500 £-ért termelési eszközöket, eladja értéktöbblete második felét, és ezzel egész értéktöbbletét pénzformában kihúzta a forgalomból; tehát sorjában 1. változó tőkéjét visszaváltoztatta pénzzé = 1000 £; 2. ezüstté változtatta értéktöbblete felét = 500 £; 3. az értéktöbblet másik felét = 500 £; tehát összesen ezüstté változtatott $1000_v + 1000_m = 2000$ £-et. Jóllehet az I. osztály (ha az I_c újratermelését közvetítő és később megvizsgálandó átváltásokat figyelmen kívül hagyjuk) csak 1000 £-et dobott forgalomba, mégis kétszerannyit húzott ki belőle. Az ezüstté változtatott (P-vé változtatott) m természetesen azonnal ismét eltűnik mások (II) kezébe azáltal, hogy ezt a pénzt elverik fogyasztási eszközökre. Az I. osztály tőkései csak annyi értéket húztak ki *pénzben* a forgalomból, amennyit *áruban* beledobtak; az a tény, hogy ez az érték értéktöbblet, azaz a tőkéseknek nem kerül semmibe, mit sem változtat magán ezeknek az áruknak az értékén; tehát teljesen közömbös, amennyiben az áruforgalomban végbemenő értékátváltásról van szó. Az értéktöbblet ezüstté változtatása természetesen tovatűnő dolog, akárcsak a többi forma, amelyen az előlegezett tőke az átváltásai során keresztülhalad. Éppen csak addig tart,

amennyi idő eltelik az I. osztály árujának pénzzé való átváltoztatása, majd az I. osztály pénzének a II. osztály árujává való átváltoztatása között.

Ha a megtérüléseket rövidebbnek — vagy, az egyszerű áruforgalom álláspontjáról tekintve, a forgalomban levő pénz forgását gyorsabbnak — tételeznénk fel, akkor még kevesebb pénz is elegendő lenne ahhoz, hogy az átváltásra kerülő áruértékek forgalmát lebonyolítsa; a pénz összegét — ha az egymást követő átváltások száma adott — mindig a forgalomban levő áruk árösszege, illetve értékösszege határozza meg. Itt teljesen közömbös, hogy ez az értékösszeg milyen arányban áll egyfelől értéktöbbletből, másfelől tőkeértékből.

Ha példánkban a munkabért az I. osztályban évente négyszer fizetnék ki, akkor $4 \times 250 = 1000$. Elegendő lenne tehát 250 £ pénz az I_v—$^1/_2$ II_c forgalomhoz, valamint az I_v változó tőke és az I. munkaerő közötti forgalomhoz. Ugyanígy, ha az I_m és II_c közötti forgalom négy megtérüléssel bonyolódna le, akkor csak 250 £ lenne szükséges hozzá, tehát egészében véve egy 500 £-nyi pénzösszeg, illetve pénztőke kellene 5000 £ összegű áruk forgalmához. Ekkor az értéktöbbletnek nem kétszer egymásután a felét, hanem négyszer egymásután a negyedét változtatnák ezüstté.

Ha a 4. sz. átváltásban a II. osztály helyett az I. osztály lép fel vevőként, tehát 500 £ pénzt ad ki ugyanilyen értékterjedelmű fogyasztási eszközökre, akkor ezt követően az 5. sz. átváltásban a II. osztály ugyanezzel az 500 £-gel termelési eszközöket vásárol; 6. az I. osztály ugyanezzel az 500 £-gel fogyasztási eszközöket vesz; 7. a II. osztály ugyanezzel az 500 £-gel termelési eszközöket vásárol; az 500 £ tehát végül is visszatér az I. osztályhoz, mint ahogy az előbb a II. osztályhoz tért vissza. Az értéktöbbletet itt azzal a pénzzel változtatják ezüstté, amelyet az értéktöbblet tőkés termelői maguk adnak ki magánfogyasztásukra és amely anticipált jövedelmet képvisel, anticipált bevételt a még eladandó áruban rejlő értéktöbbletből. Az értéktöbblet ezüstté változtatása nem az 500 £ visszaáramlása révén történik; mert az I_v áruban levő 1000 £ mellett az I. osztály tőkései a 4. sz. átváltás végén 500 £ pénzt is forgalomba dobtak, s ez — tudomásunk szerint — pótlólagos pénz volt, nem pedig eladott áruból eredő bevétel. Ha ez a pénz visszaáramlik az I. osztályhoz, ezzel az csak pótlólagos pénzét kapta vissza, de nem változtatta ezüstté értéktöbbletét. Az I. osztály értéktöbbletének ezüstté változtatása csak az értéktöbbletet magukban rejtő I_m áruk eladása révén történik meg, s az értéktöbblet mindenkor csak addig van meg pénzben, ameddig az áru eladásával szerzett pénzt nem költik el újra fogyasztási eszközökre.

Az I. osztály a pótlólagos pénzen (500 £-en) fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztálytól; az I. osztály ezt a pénzt kiadta, s most vele egyenértékű II. áruja van; a pénz az első alkalommal azáltal áramlik vissza, hogy a II. osztály 500 £-ért árut vásárol az I-től; úgy áramlik tehát vissza, mint az I. osztály által eladott áru egyenértéke, de ez az áru az I. osztálynak nem kerül semmibe, tehát

értéktöbbletet alkot számára, s ilymódon a *saját maga által forgalomba dobott pénz változtatja ezüstté a saját értéktöbbletét;* ugyanígy a második vásárlásakor (6. sz.) az I. osztály megkapta egyenértékét II. áruban. Ha feltételezzük, hogy a II. osztály most nem vásárol termelési eszközöket az I-től (7. sz.), akkor az I. osztály valójában 1000 £-nyi fogyasztási eszközt fizetett volna ki — egész értéktöbbletét jövedelemként elfogyasztotta volna —, tudniillik 500-at a saját I. áruiban (termelési eszközökben), és 500-at pénzben; ezzel szemben még 500 £-je lenne saját I. áruiban (termelési eszközökben) raktáron és 500 £ pénztől viszont megszabadult volna.

Ezzel szemben a II. osztály a maga állandó tőkéjének háromnegyedét árutőke formájából visszaváltoztatta volna termelőtőkévé; egynegyede viszont pénztőke (500 £) formájában lenne, valójában mint olyan pénz, amely parlagon hever, vagyis funkcióját megszakította és most várakozik. Ha ez a helyzet hosszabb ideig tartana, a II. osztály kénytelen lenne az újratermelés méreteit egynegyedével csökkenteni. — Az az 500-nyi termelési eszköz azonban, amely az I. osztály nyakán maradt, nem áruformában létező értéktöbblet, hanem ahelyett az előlegezett 500 £ pénz helyett van meg, amellyel az I. osztály az áruformában levő 1000 £ értéktöbbletén kívül rendelkezett. Ez az 500 mint pénz bármikor realizálható formában van; mint áru pillanatnyilag eladhatatlan. Világos, hogy az egyszerű újratermelés — amelyben a termelőtőke mindegyik elemét mind a II., mind az I. osztályban pótolni kell — itt csak akkor marad lehetséges, ha az 500 aranymadár visszatér az I. osztályhoz, amely először eresztette szárnyra őket.

Ha egy tőkés (itt még csak ipari tőkésekre gondolunk, akik egyúttal az összes többinek képviselői) fogyasztási eszközökre pénzt ad ki, ez a pénz számára elveszett, meghalt. Ha újra visszaáramlik hozzá, az csak úgy történhet, hogy áruk fejében — tehát árutőkéje révén — a forgalomból kihalássza. Ahogy a tőkés évi egész árutermékének (amely számára = árutőke) értéke, úgy e termék mindegyik elemének, azaz minden egyes árunak az értéke felosztható a tőkés számára állandó tőkeértékre, változó tőkeértékre és értéktöbbletre. Az áruk mindegyikének (amelyek mint elemek az áruterméket alkotják) ezüstté változtatása tehát egyúttal az egész árutermékben rejlő értéktöbblet bizonyos hányadának ezüstté változtatása. Az adott esetben tehát a szó szoros értelmében igaz, hogy maga a tőkés dobta forgalomba azt a pénzt — (mégpedig amikor fogyasztási eszközökre kiadta) —, amellyel értéktöbbletét ezüstté változtatják, alias [más szóval] realizálják. Itt természetesen nem ugyanazokról a pénzdarabokról van szó, hanem akkora összegről csengő pénzben, amely egyenlő azzal a pénzösszeggel (vagy annak egyenlő részével), amelyet személyes szükségleteinek fedezésére forgalomba dobott.

A gyakorlatban ez kétféle módon történik. Ha a vállalkozás csak a folyó évben indult meg, akkor jó ideig, legjobb esetben néhány hónapig tart, amíg

a tőkés magából az üzleti bevételből személyes fogyasztására pénzt adhat ki. Mégsem függeszti fel fogyasztását egy pillanatra sem. Pénzt előlegez önmagának (hogy a saját zsebéből-e, vagy hitel révén a másokéból, ez itt teljesen közömbös körülmény) a még csak megszerzendő értéktöbbletre; ezzel azonban egyúttal forgó eszközt is előlegez a később realizálandó értéktöbblet realizálására. Ha viszont a vállalkozás már hosszabb ideje szabályosan működik, akkor a kifizetések és bevételek az év különböző időpontjaira oszlanak el. Egyvalami azonban szakadatlanul folyik, a tőkés fogyasztása, amelyet anticipálnak és amelynek terjedelmét a szokásos vagy a várt bevételhez bizonyos arányban számítják ki. Az eladott áru mindegyik adagjával az évente megszerzendő értéktöbblet egy része is realizálódik. Ha azonban az egész év folyamán a termelt árukból csak annyi kelne el, amennyi a bennük foglalt állandó és változó tőkeérték pótlásához szükséges, vagy ha az árak annyira esnének, hogy az évi egész árutermék eladásakor csak a benne foglalt előlegezett tőkeérték realizálódna, akkor az eljövendő értéktöbblet számlájára kiadott pénz anticipáló jellege világosan kidomborodna. Ha tőkésünk csődbe kerül, hitelezői és a bíróság megvizsgálják, vajon anticipált magánkiadásai helyes arányban vannak-e vállalkozásának terjedelmével és az ilyen vállalkozásnak szokásosan vagy normálisan megfelelő értéktöbbletbevétellel.

Az egész tőkésosztályra vonatkozóan azonban az a tétel, hogy neki magának kell forgalomba dobnia az értéktöbbletének realizálásához (illetve a tőkéjének, állandónak és változónak forgalmához) szükséges pénzt, nemcsak nem tűnik paradoxnak, hanem az egész mechanizmus szükséges feltételeként jelenik meg; itt ugyanis csak két osztály van: a munkásosztály, amely csak a munkaerejével rendelkezik, s a tőkésosztály, amelynek monopolista birtokában vannak mind a társadalmi termelési eszközök, mind a pénz. Az volna paradox, ha a munkásosztály az árukban rejlő értéktöbblet realizálásához szükséges pénzt az első lépésnél saját eszközeiből előlegezné. Az egyes tőkés azonban ezt az előlegezést mindig csak olyan formában végzi, hogy mint vevő cselekszik, pénzt *ad ki* fogyasztási eszközök megvásárlására, vagy pénzt *előlegez* termelőtőkéje elemeinek, akár munkaerőnek, akár termelési eszközöknek a megvásárlására. A pénzt mindig csak valamilyen egyenértékért adja oda. A forgalomra pénzt csak ugyanolyan módon előlegez, mint ahogy árut előlegez rá. Mindkét esetben mint forgalmuk kiindulópontja cselekszik.

A valóságos folyamatot két körülmény homályosítja el.

1. Az ipari tőke forgalmi folyamatában megjelenik a *kereskedelmi tőke* (amelynek első formája mindig pénz, mert a kereskedő mint olyan nem állít elő semmiféle „terméket", illetve „árut") és a *pénztőke*, mint a tőkések egy külön fajtája manipulációjának a tárgya.

2. Az értéktöbblet — amelynek először mindig az ipari tőkés kezében kell lennie — különböző kategóriákra lasad szét, amelyeknek hordozóiként az

ipari tőkés mellett megjelenik a földbirtokos (földjáradék), az uzsorás (kamat) stb., ditto [úgyszintén] a kormány és annak hivatalnokai, járadékosok stb. Ezek a fickók az ipari tőkéssel szemben mint vevők jelennek meg és ennyiben mint áruinak ezüstté változtatói; pro parte [a maguk részéről] ők is „pénzt" dobnak forgalomba és az ipari tőkés ezt tőlük kapja. Eközben mindig elfeledtik, hogy milyen forrásból kapták eredetileg és kapják mindig újra a pénzt.

VI. Az I. osztály állandó tőkéje[45]*

Hátra van még az I. osztály állandó tőkéjének, = 4000 I_c, a megvizsgálása. Ez az érték egyenlő az I. osztály árutömegének termelésében elfogyasztott termelési eszközök értékével, amely ebben az árutermékben újra megjelenik. Ez az újra megjelenő érték, amely nem az I. osztály termelési folyamatában termelődött, hanem az előző évben lépett e folyamatba, mint állandó érték, mint e folyamat termelési eszközeinek adott értéke, most az I. osztály árutömegének abban a teljes részében létezik, amelyet nem nyel el a II. kategória; ennek az I. osztály tőkéseinek kezén maradó árutömegnek az értéke = évi egész áruterméküknek $^2/_3$-ával. Az egyes tőkésről, aki egy különös termelési eszközt termel, mondhattuk, hogy áruterméket eladja, pénzzé változtatja. Azáltal, hogy ezt pénzzé változtatta, termékének állandó értékrészét is visszaváltoztatta pénzzé. Ezzel a pénzzé változtatott értékrésszel aztán más árueladóktól ismét megvásárolja termelési eszközeit, vagyis termékének állandó értékrészét olyan természetbeni formába változtatja át, amelyben újra mint termelő állandó tőke funkcionálhat. Most ellenben ez az előfeltételezés lehetetlenné válik. Az I. tőkésosztály magában foglalja a termelési eszközöket termelő tőkések összességét. Azonkívül a kezükön maradt 4000-nyi árutermék olyan része a társadalmi terméknek, amelyet semmi másra nem lehet kicserélni, mert az évi terméknek ilyen más része már nem létezik. E 4000 kivételével minden egyéb felett már megtörtént a rendelkezés; egy részt elnyelt a társadalmi fogyasztási alap, egy másik résznek pedig pótolnia kell a II. osztály állandó tőkéjét, ez az osztály pedig már mindent elcserélt, ami az I. osztállyal való csere céljára rendelkezésére állott.

A nehézség igen egyszerűen megoldódik, ha meggondoljuk, hogy az I. osztály egész áruterméke természetbeni formája szerint termelési eszközökből, vagyis magának az állandó tőkének anyagi elemeiből áll. Ugyanaz a jelenség mutatkozik itt meg, mint az előbb a II. osztályban, csak más szempontból. A II. osztályban az egész árutermék fogyasztási eszközökből állott; ezért egy

[45]* Innen a II. kéziratból.

részét, amely az ebben az árutermékben foglalt munkabérrel plusz értéktöbblettel mérhető, saját termelői fogyaszthatták el. Itt az I. osztályban az egész árutermék termelési eszközökből, épületekből, gépi berendezésből, tartályokból, nyers- és segédanyagokból stb. áll. Ezért ezek egy része, az a rész, amely az ezen a területen alkalmazott állandó tőkét pótolja, természetbeni formájában azonnal újra a termelőtőke alkotórészeként funkcionálhat. Amennyiben forgalomba kerül, az I. osztályon belül forog. A II. osztályban az árutermék egy részét in natura [természetben] saját termelői fogyasztják el egyénileg, az I. osztályban viszont a termék egy részét tőkés termelői fogyasztják el in natura termelő módon.

Az I. osztály árutermékének 4000_c részében az ebben a kategóriában elfogyasztott állandó tőkeérték jelenik meg újra, mégpedig olyan természetbeni formában, amelyben azonnal ismét mint termelő állandó tőke funkcionálhat. A II. osztályban a 3000 áruterméknek az a része, amelynek értéke egyenlő a munkabérrel plusz értéktöbblettel (= 1000), közvetlenül belekerül a II. osztály tőkéseinek és munkásainak egyéni fogyasztásába, ezzel szemben ennek az áruterméknek állandó tőkeértéke (= 2000) nem kerülhet újra bele a II. osztály tőkéseinek termelő fogyasztásába, hanem az I. osztállyal való csere útján kell pótolni.

Az I. osztályban viszont a 6000 áruterméknek az a része, amelynek értéke egyenlő a munkabérrel plusz értéktöbblettel (= 2000), nem kerül és természetbeni formájánál fogva nem is kerülhet bele termelőinek egyéni fogyasztásába. Először ki kell cserélni a II. osztállyal. E termék állandó értékrésze, = 4000, éppen fordítva, olyan természetbeni formában van, amelyben — az egész I. tőkésosztályt tekintve — közvetlenül ismét e tőkések állandó tőkéjeként funkcionálhat. Más szóval: Az I. osztály egész terméke olyan használati értékekből áll, amelyek természetbeni formájuknál fogva — tőkés termelési mód esetén — csak az állandó tőke elemeiként szolgálhatnak. Ennek a 6000 értékű terméknek egyharmada (2000) tehát a II. osztály állandó tőkéjét, másik kétharmada pedig az I. osztály állandó tőkéjét pótolja.

Az I. osztály állandó tőkéje különböző tőkecsoportok tömegéből áll, amelyek termelési eszközöket gyártó különböző termelési ágakba vannak befektetve, ennyi a vaskohászatba, ennyi a szénbányászatba stb. Minden ilyen tőkecsoport, vagyis e társadalmi csoporttőkék mindegyike viszont önállóan funkcionáló egyes tőkék nagyobb vagy kisebb tömegéből tevődik össze. A társadalom tőkéje, pl.: 7500 (ami milliókat stb. jelenthet) először is különböző tőkecsoportokra oszlik; a 7500 társadalmi tőke különös részekre hasad, amelyek mindegyike valamely különös termelési ágba van befektetve; a társadalmi tőkeértéknek mindegyik különös termelési ágba befektetett része természetbeni formáját tekintve részint mindegyik különös termelési terület termelési eszközeiből, részint a működtetésükhöz szükséges és megfelelő szakképzettségű munkaerőből áll,

amely a munka megosztása révén különbözőképpen módosult, aszerint a sajátos munkafajta szerint, amelyet a termelés minden egyes területén végeznie kell. A társadalmi tőkének a mindegyik különös termelési ágba befektetett része viszont a belé fektetett, önállóan funkcionáló egyes tőkékből áll. Ez természetesen mindkét osztályra érvényes, I-re éppúgy, mint II-re.

Ami mármost az I. osztály árutermékének formájában újramegjelenő állandó tőkeértéket illeti, ez részben ismét a termelésnek arra a különös területére (vagy éppenséggel abba az egyéni vállalkozásba) kerül be mint termelési eszköz, ahonnan mint termék származik; például a gabona a gabonatermelésbe, a szén a széntermelésbe, a vas gépek formájában a vastermelésbe stb.

Amennyiben viszont a résztermékek, amelyekből az I. osztály állandó tőkeértéke áll, nem kerülnek be megint közvetlenül saját különös vagy egyéni termelési területükre, annyiban csak helyüket változtatják. Természetbeni formájukban kerülnek be az I. osztály egy másik termelési területére, miközben az I. osztály más termelési területeinek terméke pótolja őket in natura. Ez e termékek puszta helyváltoztatása. Valamennyien újra bekerülnek mint olyan tényezők, amelyek állandó tőkét pótolnak az I. osztályban, csak nem az I. osztály egyik csoportjában, hanem egy másikban. Amennyiben itt az I. osztály egyes tőkései között csere megy végbe, ez csak állandó tőke egyik természetbeni formájának cseréje állandó tőke másik természetbeni formájára, egyik fajta termelési eszköz cseréje másik fajta termelési eszközre. Az I. osztály különböző egyéni állandó tőkerészeinek egymás közötti cseréje ez. A termékek, amennyiben nem szolgálnak közvetlenül termelési eszközül a saját termelési águkban, termelési helyükről átkerülnek egy másikra és ezáltal kölcsönösen pótolják egymást. Más szóval (hasonlóan ahhoz, ami a II. osztályban az értéktöbblettel történt) az I. osztály mindegyik tőkése abban az arányban, amelyben társtulajdonosa ennek a 4000 állandó tőkének, kihúzza ebből az árutömegből a számára szükséges megfelelő termelési eszközöket. Ha a termelés társadalmi lenne, nem pedig tőkés, akkor az I. osztály e termékeit nyilván nem kevésbé állandóan újra elosztanák ennek az osztálynak a termelési ágai között az újratermelés céljára mint termelési eszközöket, egyik részük közvetlenül a termelésnek azon a területén maradna, ahonnan mint termék származott, másik részük viszont más termelési helyekre kerülne át, úgyhogy ez osztály különböző termelési helyei között állandó ide-oda vándorlás lenne.

VII. Változó tőke és értéktöbblet a két osztályban

Az évente termelt fogyasztási eszközök összértéke tehát egyenlő az év folyamán újratermelt II. változó tőkeértékkel, plusz az újonnan termelt II. értéktöbblettel (azaz a II. osztályban az év folyamán termelt értékkel), plusz az év

folyamán újratermelt I. változó tőkeértékkel és az újonnan termelt I. értéktöbblettel (tehát plusz az I. osztályban az év folyamán termelt értékkel).

Egyszerű újratermelést előfeltételezve tehát az évente termelt fogyasztási eszközök összértéke egyenlő az évi értéktermékkel, azaz egyenlő a társadalmi munka által az év folyamán termelt egész értékkel, s annak is kell lennie, mert egyszerű újratermelés esetén ezt az egész értéket elfogyasztják.

A teljes társadalmi munkanap két részre oszlik: 1. szükséges munkára; ez az év folyamán 1500_v értéket hoz létre; 2. többletmunkára; ez 1500_m pótlólagos értéket, vagyis értéktöbbletet hoz létre. Ezeknek az értékeknek az összege, $=3000_c$ egyenlő az évente termelt fogyasztási eszközök 3000 értékével. Az év folyamán termelt fogyasztási eszközök teljes értéke tehát egyenlő azzal a teljes értékkel, amelyet a teljes társadalmi munkanap az év folyamán termel, egyenlő a társadalmi változó tőke értékével plusz a társadalmi értéktöbblettel, tehát egyenlő az évi teljes új-termékkel.

De tudjuk, hogy jóllehet e két értéknagyság fedi egymást, azért a II. áruknak, a fogyasztási eszközöknek semmiképpen nem a teljes értékét termelték a társadalmi termelésnek ebben az osztályában. A két érték azért fedi egymást, mert a II. osztályban újramegjelenő állandó tőkeérték egyenlő az I. osztályban újonnan termelt értékkel (változó tőkeértékkel plusz értéktöbblettel); ezért $I_{(v+m)}$ megveheti a II. osztály termékének azt a részét, amely termelői számára (a II. osztályban) állandó tőkeértéket képvisel. Kitűnik tehát, hogy bár a II. osztály tőkései számára termékük értéke $c+v+m$-re hasad, társadalmilag tekintve miért osztható e termék értéke $v+m$-re. Ez ugyanis csak azért van így, mert II_c itt $=I_{(v+m)}$ és a társadalmi terméknek ez a két alkotórésze kicserélődésük folytán kölcsönösen elcseréli természetbeni formáját, ennélfogva ez után az átváltás után II_c ismét termelési eszközökben, $I_{(v+m)}$ viszont fogyasztási eszközökben van meg.

S éppen ez a körülmény késztette A. Smitht arra az állításra, hogy az évi termék értéke $v+m$-re oldódik fel. Ez 1. csak az évi termék fogyasztási eszközökből álló részére érvényes, és 2. nem abban az értelemben érvényes, hogy ezt a teljes értéket a II. osztályban termelik és ennek az osztálynak a termékértéke ezért egyenlő a II. osztályban előlegezett változó tőkeértékkel plusz a II. osztályban termelt értéktöbblettel. Hanem csak abban az értelemben, hogy $II_{(c+v+m)} = II_{(v+m)}+I_{(v+m)}$, vagyis mert $II_c = I_{(v+m)}$.

Ebből továbbá következik:

Jóllehet a társadalmi munkanap (vagyis az egész év folyamán az egész munkásosztály által kifejtett munka), akárcsak minden egyéni munkanap, csak két részre oszlik, tudniillik szükséges munkára plusz többletmunkára, jóllehet ezért az e munkanap által termelt érték szintén csak két részre oszlik, tudniillik a változó tőkeértékre, vagyis arra az értékrészre, amellyel a munkás saját újratermelésének eszközeit megveszi, és az értéktöbbletre, amelyet a tőkés saját

egyéni fogyasztására költhet — mégis, társadalmilag tekintve, a társadalmi munkanap egy részét kizárólag *friss állandó tőke termelésére* fordítják, tudniillik olyan termékek termelésére, amelyeknek kizárólag az a rendeltetésük, hogy a munkafolyamatban mint termelési eszközök és ezért az azt kísérő értékesítési folyamatban mint állandó tőke funkcionáljanak. Előfeltételezésünk szerint az egész társadalmi munkanap 3000 pénzértékben jelentkezik, s ennek csak $^1/_3$-át, = 1000, termelik a II. osztályban, amely fogyasztási eszközöket termel, vagyis azokat az árukat, amelyekben a társadalom teljes változó tőkeértéke és teljes értéktöbblete végül is realizálódik. Eszerint az előfeltételezés szerint tehát a társadalmi munkanap $^2/_3$-át új állandó tőke termelésére használják fel. Bár az I. osztály egyéni tőkései és munkásai szempontjából a társadalmi munkanapnak ez a $^2/_3$-a csupán változó tőkeérték plusz értéktöbblet termelésére szolgál, akárcsak a társadalmi munkanap utolsó harmada a II. osztályban, mégis a társadalmi munkanapnak ez a kétharmada társadalmilag tekintve — és ugyanígy a termék használati értékét tekintve — csak a termelő fogyasztás folyamatában levő vagy elfogyasztott állandó tőke pótlását termeli. Egyénileg tekintve is a munkanapnak ez a $^2/_3$-a olyan teljes értéket termel ugyan, amely csupán egyenlő a változó tőkeértékkel plusz az értéktöbblettel termelői számára, de nem termel olyanfajta használati értéket, amelyre munkabért, illetve értéktöbbletet el lehetne költeni; terméke termelési eszköz.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a társadalmi munkanap egyetlen része sem arra szolgál, sem az I. osztályban, sem a II. osztályban, hogy a termelés e két nagy területén alkalmazott, ott funkcionáló állandó tőke értékét termelje. Csak 2000 $I_{(v+m)}$ + 1000 $II_{(v+m)}$ pótlólagos értéket termelnek, pótlólagosan a 4000 I_c + 2000 II_c állandó tőkeértékhez. A termelési eszközök formájában termelt új érték még nem állandó tőke. Csak az a rendeltetése, hogy majd mint ilyen funkcionáljon.

A II. osztály teljes terméke — a fogyasztási eszközök — használati értéke szerint, konkrétan, természetbeni formáját tekintve, terméke a társadalmi munkanap II. osztály által végzett harmadának, terméke az ebben az osztályban felhasznált munkáknak konkrét formájukban mint szövőmunkának, sütőmunkának stb., ennek a munkának, amennyiben mint a munkafolyamat szubjektív eleme funkcionál. Ami viszont a II. osztály e termékének állandó értékrészét illeti, ez csak újra megjelenik új használati értékben, egy új természetbeni formában, fogyasztási eszközök formájában, míg azelőtt termelési eszközök formájában volt meg. Értékét a munkafolyamat átvitte régi természetbeni formájáról az újra. De a termékérték e $^2/_3$-ának, = 2000, *értékét* nem a II. osztály ez évi értékesítési folyamatában termelték.

Mint ahogy a munkafolyamat álláspontjáról tekintve a II. osztály terméke újonnan funkcionáló eleven munkának és adott, általa előfeltételezett termelési eszközöknek a terméke, amely termelési eszközökben ez a munka mint tárgyi

feltételeiben megvalósul, úgy az értékesítési folyamat álláspontjáról a II. termékérték, = 3000, a társadalmi munkanap újonnan hozzátett $^1/_3$-a által termelt új értékből ($500_v + 500_m = 1000$) és egy állandó értékből tevődik össze, amelyben egy múltbeli, az itt vizsgált II. termelési folyamat előtt lefolyt társadalmi munkanap $^2/_3$-a tárgyiasul. A II. terméknek ez az értékrésze magának a terméknek egy részében testesül meg. Bizonyos mennyiségű fogyasztási eszközben létezik, amelyeknek értéke = 2000 = egy társadalmi munkanap $^2/_3$-a. Ez az új használati forma, amelyben az állandó értékrész újra megjelenik. A fogyasztási eszközök egy részének, = 2000 II_c, a kicserélése az I. osztály termelési eszközeire, = I ($1000_v + 1000_m$), tehát valójában azt jelenti, hogy olyan összmunkanap $^2/_3$-át, amely nem alkotja részét az évi munkának, hanem ez előtt az év előtt lefolyt, elcserélik az idei, ebben az évben újonnan hozzátett munkanap $^2/_3$-ával. Ez év társadalmi munkanapjának $^2/_3$-át nem lehetne állandó tőke termelésére felhasználni úgy, hogy ugyanakkor saját termelői számára változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet alkosson, ha nem kerülne kicserélésre az évente elfogyasztott fogyasztási eszközök egy olyan értékrészével, amelyben egy ez év előtt, nem pedig ebben az évben kifejtett és realizált munkanap $^2/_3$-a rejlik. Ez év munkanapjának $^2/_3$-a cserélődik ki olyan munkanap $^2/_3$-ára, amelyet ez előtt az év előtt fejtettek ki, ez évi munkaidő cserélődik ki előző évi munkaidőre. Ez tehát megmagyarázza azt a rejtélyt, hogyan oldódhat fel az egész társadalmi munkanap értéktermék változó tőkeértékre plusz értéktöbbletre, noha e munkanap $^2/_3$-át nem olyan tárgyak termelésére fordították, amelyekben változó tőke vagy értéktöbblet realizálódhat, hanem ellenkezőleg, az év folyamán elhasznált tőke pótlására hivatott termelési eszközök termelésére. A magyarázat egyszerűen az, hogy a II. termékérték $^2/_3$-a, amelyben az I. osztály tőkései és munkásai az általuk termelt változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet realizálják (és amely az évi teljes termékérték $^2/_3$-e), értékét tekintve egy ez év előtt letelt társadalmi munkanap $^2/_3$-ának a terméke.

Az I. és II. osztály társadalmi termékének összege, termelési eszközök és fogyasztási eszközök, használati értéküket tekintve, konkrétan, természetbeni formájuk szerint az ez évi munka termékei ugyan, de csak annyiban, amennyiben magát ezt a munkát hasznos, konkrét munkának, nem pedig amennyiben munkaerő kifejtésének, értékképző munkának tekintjük. S az előbbi megállapítás is csak abban az értelemben igaz, hogy a termelési eszközök csak a hozzájuk tett, velük operáló eleven munka révén változtak át új termékké, az ez évi termékké. Megfordítva pedig, az ez évi munka sem változhatott volna át termékké tőle független termelési eszközök nélkül, munkaeszközök és termelési anyagok nélkül.

VIII. Az állandó tőke a két osztályban

Ami a 9000 össztermékértéket illeti és a kategóriákat, amelyekre oszlik, ennek elemzése nem okoz nagyobb nehézséget, mint az egyes tőke termékértékéé, ellenkezőleg azonos azzal.

A társadalom teljes évi terméke itt három egyéves társadalmi munkanapot tartalmaz. E munkanapok mindegyikének értékkifejezése = 3000; ennélfogva az össztermék értékkifejezése=3×3000 = 9000.

Továbbá ebből a munkaidőből *előbb* telt el mint az az egyéves termelési folyamat, amelynek termékét elemezzük: az I. osztályban $^4/_3$ munkanap (4000 értéktermék), a II. osztályban pedig $^2/_3$ munkanap (2000 értéktermék). Ez együtt 2 társadalmi munkanap, melynek értékterméke = 6000. Ezért 4000 I_c+2000 II_c = 6000$_c$ úgy szerepel, mint a termelési eszközöknek a társadalom egész termékértékében újramegjelenő értéke, vagyis állandó tőkeérték.

Továbbá az I. osztályban az újonnan hozzátett társadalmi évi munkanap $^1/_3$-a szükséges munka, vagyis olyan munka, amely az 1000 I_v változó tőke értékét pótolja és megfizeti az I. osztályban alkalmazott munka árát. Ugyanígy a II. osztályban a társadalmi munkanap $^1/_6$-a szükséges munka, melynek értékösszege 500. Tehát 1000 I_v+500 II_v = 1500$_v$, a társadalmi munkanap felének értékkifejezése: ez az ebben az évben hozzátett összmunkanap szükséges munkából álló első felének értékkifejezése.

Végül az I. osztályban az összmunkanap $^1/_3$-a, melynek értékterméke=1000, többletmunka; a II. osztályban a munkanap $^1/_6$-a, melynek értékterméke=500, többletmunka; ezek együtt a hozzátett összmunkanap másik felét alkotják. Ezért a termelt összértéktöbblet=1000 I_m+500 II_m=1500$_m$.

Tehát:

A társadalmi termékérték állandó tőkerésze (c):

A termelési folyamat előtt ráfordított 2 munkanap; értékkifejezése=6000.

Az év folyamán ráfordított szükséges munka (v):

Az évi termelésben ráfordított fél munkanap; értékkifejezése=1500.

Az év folyamán kifejtett többletmunka (m):

Az évi termelésben ráfordított fél munkanap; értékkifejezése=1500.

Az évi munka értékterméke ($v+m$) = 3000.

Össztermékérték ($c+v+m$) = 9000.

A nehézség tehát nem magának a társadalmi termékértéknek az elemzésében áll. Akkor keletkezik, amikor a társadalmi termék *érték*-alkotórészeit a *tárgyi* alkotórészeivel vetjük egybe.

Az állandó, csak újramegjelenő értékrész a társadalmi termék *termelési* eszközökből álló részének értékével egyenlő, és ebben a részben testesül meg.

Az év új értékterméke, $=v+m$, a társadalmi termék *fogyasztási* eszközökből álló részének értékével egyenlő, és ebben testesül meg.

A termelési eszközök és fogyasztási eszközök azonban — itt közömbös kivételekkel — teljesen különböző fajta áruk, egészen különböző természet beni, illetve használati formájú termékek, tehát egyszersmind teljesen különböző konkrét munkafajtáknak a termékei. Az a munka, amely gépeket lét fenntartási eszközök termelésére használ fel, egészen különböző a gépeket gyártó munkától. A látszat az, hogy a teljes évi összmunkanapot, amelynek értékkifejezése = 3000, 3000 értékű fogyasztási eszköz termelésére fordították. amelyben semmiféle állandó értékrész nem jelenik meg újra, mert ez a $3000 = 1500_v + 1500_m$ csak változó tőkeértékre + értéktöbbletre oldódik fel. Másrészt a 6000 állandó tőkeérték a fogyasztási eszközöktől egészen különböző termékfajtában, a termelési eszközökben jelenik meg újra, amellett mégis úgy látszik, mintha a társadalmi munkanap semmiféle részét nem fordították volna ezeknek az új termékeknek a termelésére; sőt látszólag ez az egész munkanap csak azokból a munkafajtákból áll, amelyek nem termelési eszközöket, hanem fogyasztási eszközöket eredményeznek. A rejtély már megoldódott. Az évi munka értéktermék egyenlő a II. osztály termékértékével, az újonnan termelt fogyasztási eszközök teljes értékével. Ez a termékérték azonban $^2/_3$-dal nagyobb, mint az évi munkának a fogyasztási eszközök termelésében (a II. osztályban) kifejtett része. Csak az évi munka $^1/_3$-át fejtették ki fogyasztási eszközök termelésében. Ennek az évi munkának $^2/_3$-át termelési eszközök termelésében, tehát az I. osztályban fejtették ki. Az ezen idő alatt az I. osztályban létrehozott értéktermék, azaz az I. osztályban termelt változó tőkeérték plusz értéktöbblet, egyenlő a II. osztályban fogyasztási eszközökben újramegjelenő II. állandó tőkeértékkel. Ezek ennélfogva kölcsönösen kicserélődhetnek és in natura pótolhatják egymást. A II. fogyasztási eszközök összértéke ezért egyenlő az I. és a II.osztály új értéktermékének összegével, vagyis $II_{(c+v+m)} = I_{(v+m)} + II_{(v+m)}$, tehát egyenlő az évi munka által $v+m$ formájában termelt új érték összegével.

Másrészt a termelési eszközök (I) összértéke egyenlő a termelési eszközök (I) formájában és a fogyasztási eszközök (II) formájában újramegjelenő állandó tőkeérték összegével, tehát egyenlő a társadalom össztermékében újramegjelenő állandó tőkeérték összegével. Ez az összérték egyenlő az I. osztály termelési folyamatát megelőző $^4/_3$ munkanap és a II. osztály termelési folyamatát megelőző $^2/_3$ munkanap, tehát összesen két összmunkanap értékkifejezésével.

A nehézség tehát a társadalmi évi terméknél onnan ered, hogy az állandó értékrész egészen másfajta termékekben — termelési eszközökben — jelentkezik, mint az állandó értékrészhez hozzátett $v+m$ új érték, amely fogyasztási eszközökben jelentkezik. Így az a látszat keletkezik, mintha az elfogyasztott terméktömegnek — értékét tekintve — $^2/_3$-a új formájában jelenne meg, mint új termék, anélkül hogy a társadalom bármiféle munkát fordított volna termelésére. Az egyes tőkénél nincsen ilyen látszat. Minden egyéni tőkés egy meghatározott konkrét munkafajtát használ fel, amely a neki megfelelő termelési

eszközöket termékké változtatja. Tegyük fel például, hogy a tőkés gépgyáros, az év folyamán kiadott állandó tőke = 6000_c, a változó tőke = 1500_v, az értéktöbblet = 1500_m, a termék = 9000; mondjuk, hogy ez a termék 18 gép, amelyek közül mindegyik = 500. Itt az egész termék ugyanabban a formában, gépek formájában van meg. (Ha a tőkés többfajta gépet termel, akkor mindegyiket külön-külön veszik számba.) Az egész árutermék az év folyamán a gépgyártásban kifejtett munka terméke, ugyanazon konkrét munkafajtának ugyanazokkal a termelési eszközökkel való kombinációja. A termékérték különböző részei ezért ugyanabban a természetbeni formában jelentkeznek: 12 gépben 6000_c rejlik, 3 gépben 1500_v, 3 gépben 1500_m. Itt világos, hogy a 12 gép értéke nem azért 6000_c, mert e 12 gépben pusztán a gépgyártást megelőző, nem pedig a gépgyártásban kifejtett munka testesül meg. A 18 gép elkészítéséhez szükséges termelési eszközök értéke nem önmagától változott át 12 géppé, de e 12 gép értéke (amely maga is $4000_c + 1000_v + 1000_m$-ből áll) egyenlő a 18 gépben foglalt állandó tőkerész összértékével. A gépgyárosnak ennélfogva a 18 gépből 12-t azért kell eladnia, hogy pótolja kiadott állandó tőkéjét, amelyre 18 új gép újratermeléséhez van szüksége. Ezzel szemben a dolgot nem lehetne megmagyarázni, ha, jóllehet a felhasznált munka csak gépgyártásból áll, eredményeként adódna egyrészt 6 gép = $1500_v + 1500_m$, másrészt vas, réz, csavarok, szíjak stb. 6000_c értékösszegben, azaz a gépek termelési eszközei természetbeni formájukban, amely termelési eszközöket az egyes gépgyártó tőkés tudvalevően nem önmaga termeli, hanem a forgalmi folyamat révén kell pótolnia. És mégis az első pillantásra úgy tűnik, mintha a társadalmi évi termék újratermelése ilyen értelmetlen módon menne végbe.

Az egyéni tőke termékének, vagyis a társadalmi tőke mindegyik önálloan funkcionáló, saját életű toredéke termékének természetbeni formája tetszőleges. Az egyetlen feltétel, hogy valóban legyen használati formája, olyan használati értéke, amely az áruvilág forgalomképes tagjának bélyegét nyomja rá. Egészen közömbös és véletlen, hogy termelési eszközként ismét belekerülhet-e ugyanabba a termelési folyamatba, amelyből mint termék kilép, tehát hogy termékértékének az állandó tőkerészt képviselő része olyan természetbeni formával bír-e, amelyben tényleg újra mint állandó tőke funkcionálhat. Ha nem, akkor a termékértéknek ezt a részét eladással és vásárlással ismét tárgyi termelési elemeinek formájává változtatják, s ezáltal az állandó tőke újratermelődik abban a természetbeni formájában, amelyben mint állandó tőke funkcionálhat.

Másképp áll a dolog a társadalmi össztőke termékével. Szükséges, hogy az újratermelés valamennyi tárgyi eleme természetbeni formájában része legyen magának ennek a terméknek. Az elfogyasztott állandó tőkerészt az összetermelés csak akkor tudja pótolni, ha a termékben újramegjelenő teljes állandó tőkerész új termelési eszközök természetbeni formájában jelenik meg újra,

amelyek valóban állandó tőkeként funkcionálhatnak. Egyszerű újratermelést előfeltételezve ezért a termék termelési eszközökből álló része értékének egyenlőnek kell lennie a társadalmi tőke állandó értékrészével.

Továbbá: Egyénileg tekintve, a tőkés az újonnan hozzátett munka révén termékértékében csak változó tőkéjét plusz értéktöbbletét termeli meg, az állandó értékrészt pedig átviszi a termékre az újonnan hozzátett munka konkrét jellege.

Társadalmilag tekintve, a társadalmi munkanapnak az a része, amely termelési eszközöket termel, ennélfogva ezekhez egyrészt új értéket tesz hozzá, másrészt átviszi rájuk a termelésükben elfogyasztott termelési eszközök értékét, nem termel mást, mint új *állandó tőkét*, melynek az a rendeltetése, hogy pótolja a régi termelési eszközök formájában elfogyasztott állandó tőkét mind az I., mind a II. osztályban. A társadalmi munkanapnak ez a része csak olyan terméket termel, amelynek az a rendeltetése, hogy termelő módon fogyasszák el. E termék egész értéke tehát olyan érték, amely csak mint állandó tőke funkcionálhat újra, csak természetbeni formájában levő állandó tőkét vásárolhat vissza, amely ennélfogva társadalmilag tekintve sem változó tőkére, sem értéktöbbletre nem oldódik fel. — Másrészt a társadalmi munkanapnak az a része, amely fogyasztási eszközöket termel, nem termeli semmiféle részét a társadalmi pótlási tőkének. Csak olyan termékeket termel, amelyeknek természetbeni formájukban az a rendeltetésük, hogy az I. és a II. osztályban realizálják a változó tőke értékét és az értéktöbbletet.

Ha társadalmi szemléletmódról beszélünk, tehát a társadalmi összterméket vesszük szemügyre, amely mind a társadalmi tőke újratermelését, mind az egyéni fogyasztást magában foglalja, azért még nem kell Proudhon modorába esnünk, aki a polgári gazdaságtant utánozva úgy szemlélte a dolgot, mintha a tőkés termelési mód társadalma en bloc, összességében tekintve, elveszítené sajátos, történelmi gazdasági jellegét. Ellenkezőleg. Ekkor az össztőkéssel van dolgunk. Az össztőke úgy jelenik meg, mint az egyes tőkések összességének részvénytőkéje. Ennek a részvénytársaságnak sok más részvénytársasággal közös vonása az, hogy mindenki tudja, mit tesz be, de *nem* tudja, mit kap vissza.

IX. Visszapillantás A. Smithre, Storchra és Ramsayre

A társadalmi termék összértéke $9000 = 6000_c + 1500_v + 1500_m$, más szóval: 6000 újratermeli a termelési eszközök értékét, 3000 pedig a fogyasztási eszközök értékét. A társadalmi jövedelem értéke $(v+m)$ tehát csak $^1/_3$-a az összterméknek, s a fogyasztók — munkások és tőkések — összessége csak e harmad értékösszegéig vonhat el árukat, termékeket a társadalmi összterméből és kebelezhet be fogyasztási alapjába. Ezzel szemben 6000, ami a termék-

érték $^2/_3$-ával egyenlő, az állandó tőke értéke, amelyet in natura pótolni kell. Ilyen összegű termelési eszközt tehát ismét be kell kebelezni a termelési alapba. Storch belátja ennek szükségességét, de bizonyítani nem tudja: „Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces parties de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour remplacer son fonds consommable ... les produits qui constituent le *capital* d'une nation, *ne sont point consommables.*" [Világos ..., hogy az évi termék értéke egyrészt tőkére, másrészt profitra oszlik, és hogy az évi termék mindegyik ilyen értékrésze rendszeresen megvásárolja azokat a termékeket, amelyekre a nemzetnek szüksége van, mind tőkéjének fenntartása, mind pedig fogyasztási alapjának megújítása végett ... azokat a termékeket, amelyek egy nemzet *tőkéjét* alkotják, *nem lehet elfogyasztani.*] (*Storch*: „Considérations sur la nature du revenu national", Párizs 1824, 134—135., 150. old.)

A. Smith azonban felállította mesébe illő dogmáját, amelynek mind a mai napig hitelt adnak, nemcsak a már említett formában, hogy a teljes társadalmi termékérték jövedelemre — munkabérre plusz értéktöbbletre, vagy az ő kifejezése szerint munkabérre plusz profitra (kamatra) plusz földjáradékra — oldódik fel, hanem abban a még népszerűbb formában is, hogy a *fogyasztók* végső soron (ultimately) az *egész termékértéket* meg kell hogy fizessék a termelőknek. Ez mind a mai napig egyik legnagyobb hitelnek örvendő közhelye, sőt örök igazsága a politikai gazdaságtan úgynevezett tudományának. Ezt a következő tetszetős módon szemléltetik. Vegyünk valamilyen cikket, például vászoninget. Először a lenfonalat előállító fonógyáros meg kell hogy fizesse a lentermesztőnek a len egész értékét, tehát a vetőmagot, a trágyát, az igásállat takarmányát stb., valamint a lentermesztő állótőkéje — épületei, mezőgazdasági felszerelése stb. — által e terméknek átadott értékrészt; a len termelésére kifizetett munkabért; a lenben rejlő értéktöbbletet (profitot, földjáradékot); végül a len szállításának költségeit a termelés helyéről a fonodába. Azután a szövőgyáros meg kell hogy térítse a lenfonógyárosnak nemcsak a lennek ezt az árát, hanem a gépi berendezésnek, épületeknek stb., egyszóval az állótőkének a lenre átvitt értékrészét, továbbá a fonás folyamata alatt elfogyasztott összes segédanyagokat, a fonómunkások munkabérét, az értéktöbbletet stb., s így van ez a továbbiakban a fehérítő-tulajdonossal, a kész vászon szállítási költségeivel, végül az inggyárossal, akinek meg kell fizetnie az összes megelőző termelők egész árát, akik csak nyersanyagát szállították. Az inggyáros kezében mármost további értékhozzátétel történik, részint a munkaeszközök, segédanyagok stb. formájában az inggyártásban elfogyasztott állandó tőke értéke révén, részint az inggyártásban kifejtett munka révén, amely az ingkészítők munkabérének értékét plusz az inggyáros értéktöbbletét teszi hozzá. Tegyük

fel, hogy ez az egész ingtermék végül is 100 £-be kerül, s ez a teljes évi termékértéknek az a része, amelyet a társadalom ingekre ad ki. Az ingek fogyasztói megfizetik a 100 £-et, tehát megfizetik az ingben foglalt valamennyi termelési eszköz értékét, valamint a lentermesztő, a fonógyáros, a szövőgyáros, a fehérítő-tulajdonos, az inggyáros és az összes szállítmányozók munkabérét plusz értéktöbbletét. Ez tökéletesen igaz. Ez valóban az, amit minden gyerek lát. De azután ezzel folytatják: Így van ez valamennyi többi áru értékével. Azt kellene mondani: Így van ez *valamennyi fogyasztási eszköz* értékével, a fogyasztási alapba kerülő társadalmi termékrész értékével, tehát a társadalmi termékértéknek azzal a részével, amely jövedelemként elkölthető. Mindezeknek az áruknak az értékösszege valóban egyenlő a bennük elfogyasztott összes termelési eszközök (állandó tőkerészek) értékével plusz az utoljára hozzátett munka által alkotott értékkel (munkabérrel plusz értéktöbblettel). A fogyasztók összessége tehát megfizetheti ezt az egész értékösszeget, mert minden egyes áru értéke $c+v+m$-ből áll ugyan, de a fogyasztási alapba kerülő valamennyi áru együttes értékösszege legfeljebb csak egyenlő lehet a társadalmi termékértéknek azzal a részével, amely $v+m$-re oldódik fel, vagyis azzal az értékkel, amelyet az év folyamán kifejtett munka a készen talált termelési eszközökhöz — az állandó tőkeértékhez — hozzátett. Ami azonban az állandó tőkeértéket illeti, láttuk, hogy ez a társadalmi terméktömegből kétféle módon pótlódik. Először úgy, hogy a II. osztály tőkései, akik fogyasztási eszközöket termelnek, cserélnek az I. osztály tőkéseivel, akik az ehhez szükséges termelési eszközöket termelik. Itt van a forrása annak a frázisnak, hogy ami az egyiknek tőke, a másiknak jövedelem. A dolog azonban nem így áll. Az a 2000 II_c, amely 2000 értékű fogyasztási eszközben létezik, a II. tőkésosztály számára állandó tőkeérték. Ezt tehát ők maguk nem fogyaszthatják el, noha a termék rendeltetése természetbeni formájánál fogva az, hogy elfogyasszák. Másrészt a 2000 $I_{(v+m)}$ az I. tőkésosztály és munkásosztály által termelt munkabér plusz értéktöbblet. Ez az érték termelési eszközök természetbeni formájában létezik, olyan dolgok formájában, amelyekben saját értékük nem fogyasztható el. Itt tehát olyan 4000-nyi értékösszeggel van dolgunk, amelynek mind a csere előtt, mind e csere után a fele csak állandó tőkét pótol, a fele pedig csak jövedelmet alkot. — Másodszor azonban az I. osztály állandó tőkéje in natura pótlódik, részint az I. osztály tőkései közötti csere, részint minden egyes vállalaton belüli in natura pótlás révén.

Az a frázis, hogy az évi egész termékértéket végül is a fogyasztóknak kell megfizetniök, csak akkor volna igaz, ha fogyasztókon két teljesen különböző fajtát értenénk, egyéni fogyasztókat és termelő fogyasztókat. De az, hogy a termék egy részét *termelő módon* kell elfogyasztani, csak azt jelenti, hogy *tőkeként* kell *funkcionálnia* és nem lehet *jövedelemként elfogyasztani.*

Ha az össztermék értékét, = 9000, felosztjuk $6000_c+1500_v+1500_m$-re és a

$3000_{(v+m)}$-et csak abban a tulajdonságában tekintjük, hogy jövedelem, úgy látszik, mintha megfordítva, a változó tőke tűnne el, s a tőke, társadalmilag tekintve, csak állandó tőkéből állna. Mert ami eredetileg mint 1500_v jelent meg, az a társadalmi jövedelem egy részére, munkabérre, a munkásosztály jövedelmére oldódott fel, s ezáltal tőkejellege eltűnt. Ramsay valóban levonja ezt a következtetést. Szerinte a tőke, társadalmilag tekintve, csak állótőkéből áll, de állótőkén az állandó tőkét, a termelési eszközökben létező értéktömeget érti, függetlenül attól, hogy ezek a termelési eszközök munkaeszközök-e vagy munkaanyagok, például nyersanyagok, félgyártmányok, segédanyagok stb. A változó tőkét forgótőkének nevezi: „Circulating capital consists only of subsistence and other necessaries advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour ... Fixed capital alone, not circulating, is properly speaking a source of national wealth ... Circulating capital is not an immediate agent in production, nor essential to it at all, but merely a convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the people ... Fixed capital alone constitutes an element of cost of production in a national point of view." [A forgótőke kizárólag létfenntartási és egyéb szükségleti cikkekből áll, amelyeket a munkásoknak munkájuk termékének befejezését megelőzően előlegeznek ... Tulajdonképpen csakis az állótőke, nem a forgó, forrása a nemzeti gazdagságnak ... A forgótőke nem közvetlen szereplő a termelésben, sőt egyáltalán nem is lényeges hozzá, hanem pusztán kényelmi eszköz, amelyet a nép tömegének siralmas szegénysége tesz szükségessé ... Csakis az állótőke [...] alkotja a termelési költség elemét nemzeti nézőpontból.] (*Ramsay*, i. m. 23—26. old. elszórtan.) Ramsay az állótőkét, amelyen állandó tőkét ért, közelebbről így magyarázza: „The length of time during which any portion of the product of that labour" (tudniillik labour bestowed on any commodity) „has existed as fixed capital, i. e. in a form in which, though assisting to raise the future commodity, *it does not maintain labourers*." [Az az időtartam, amely alatt e munka (tudniillik a valamilyen áru előállítására fordított munka) termékének valamely része mint állótőke létezett, azaz olyan formában, amelyben hozzájárul ugyan a jövendő áru előállításához, de *nem tart el munkásokat*.] (59. old.)

Itt megint láthatjuk, milyen bajt csinált A. Smith azzal, hogy az állandó és a változó tőke különbségét belefullasztotta az álló- és a forgótőke különbségébe. Ramsay állandó tőkéje munkaeszközökből, forgótőkéje létfenntartási eszközökből áll; mind a kettő adott értékű áru; az egyik éppoly kevéssé termelhet értéktöbbletet, mint a másik.

X. Tőke és jövedelem: Változó tőke és munkabér[49*]

Az évi egész újratermelés, az év egész terméke az ez évi hasznos munka terméke. De ennek az összterméknek az értéke nagyobb, mint az az értékrésze, amelyben az évi munka mint ebben az évben kifejtett munkaerő megtestesül. Ennek az évnek az *értékterméke*, az év folyamán áruformában újonnan alkotott érték kisebb, mint a *termékérték*, vagyis az egész év folyamán előállított árutömeg összértéke. A különbözet, amelyet kapunk, ha az évi termék összértékéből levonjuk a folyó évi munka által hozzátett értéket, nem igazán újratermelt érték, hanem csak új létezési formában újramegjelenő érték; olyan érték, melyet az évi termékre átvittek előtte létezett értékről, amely az ez évi társadalmi munkafolyamatban közreműködött állandó tőkealkotórészek élettartamától függően korábbi vagy későbbi keletű lehet, olyan termelési eszköz értékéből származhat, amely az előző évben vagy korábbi évek egész sora alatt jött a világra. Mindenesetre olyan érték, amelyet korábbi évi termelési eszközökről átvittek a folyó év termékére.

Ha elővesszük sémánkat, az eddig vizsgált elemeknek az I. és II. osztály között, valamint a II. osztályon belül lebonyolított cseréje után a helyzet a következő:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$ (mely utóbbi 2000 realizálva van II_c fogyasztási eszközökben) = 6000.

II. 2000_c (amely $I_{(v+m)}$-re történt csere révén újratermelődött) + $500_v + 500_m$ = = 3000.

Értékösszeg = 9000.

Az év folyamán újonnan termelt érték csak a *v*-kben és *m*-ekben rejlik. Ez év értéktermékének összege tehát egyenlő a *v*+*m*-ek összegével = 2000 $I_{(v+m)} + 1000\ II_{(v+m)} = 3000$. Ez év termékértékének valamennyi többi értékrésze csak átvitt érték, az évi termelésben elfogyasztott korábbi termelési eszközök értékéből. A folyó év munkája a 3000-nyi értéken kívül egyéb értéket nem termelt; ez az évi egész értékterméke.

Ám, mint láttuk, a 2000 $I_{(v+m)}$ pótolja termelési eszközök természetbeni formájában a II. osztály 2000 II_c-jét. Az évi munka kétharmada tehát, amelyet az 1. kategóriában fejtettek ki, újonnan termelte a II. osztály állandó tőkéjét egész értékében és természetbeni formájában. Társadalmilag tekintve az év folyamán kifejtett munka kétharmada tehát új állandó tőkeértéket alkotott, amely a II. osztálynak megfelelő természetbeni formában realizálódott. A társadalmi évi munka nagyobb részét tehát új állandó tőke (termelési eszközökben létező tőkeérték) termelésére fordították, hogy pótolják a fogyasztási eszközök

[49*] Innen VIII. kézirat.

termelésére fordított állandó tőkeértéket. A tőkés társadalmat e tekintetben nem az különbözteti meg a vadembertől, hogy — mint Senior[50*] gondolja — a vadember kiváltsága és sajátossága munkáját néha olymódon kifejteni, hogy ez nem hoz számára jövedelemre, azaz fogyasztási eszközökre feloldható (átváltható) gyümölcsöt, hanem a különbség az, hogy:

a) A tőkés társadalom a rendelkezésére álló évi munka nagyobb részét fordítja termelési eszközök (tehát állandó tőke) termelésére, amelyek sem munkabér, sem értéktöbblet formájában nem oldhatók fel jövedelemre, hanem csak tőkeként funkcionálhatnak.

b) Amikor a vadember íjat, nyilakat, kőkalapácsot, baltát, kosarat stb készít, akkor pontosan tudja, hogy az így felhasznált időt nem fordította fogyasztási eszközök előállítására, hogy tehát termelési eszköz-szükségletét fedezte és semmi egyebet. Azonkívül a vadember súlyos gazdaságtani bűnt követ el azáltal, hogy teljesen közömbös neki, mennyi időt használ fel valamire és például néha, mint Tylor elmondja, egy egész hónapot fordít egyetlen nyíl elkészítésére.[51*]

Az a közkeletű elképzelés — amellyel a közgazdászok egy része meg akarja kerülni az elméleti nehézséget, vagyis a valóságos összefüggés megértését, hogy ami az egyiknek tőke, az a másiknak jövedelem és viszont, részben helyes, de teljesen helytelenné válik (azaz magában foglalja az évi újratermeléssel végbemenő egész átváltási folyamat teljes félreértését, tehát a részben helyes elképzelés ténybeli alapzatának félreértését is), mihelyt általánosan állítják fel.

Most összegezzük azokat a tényleges viszonyokat, amelyeken ennek az elképzelésnek részleges helyessége alapul, s nyomban megmutatkozik majd, hol a hiba e viszonyok felfogásában.

1. A változó tőke a tőkés kezében tőkeként funkcionál, a bérmunkás kezében pedig jövedelemként.

A változó tőke először a tőkés kezében mint *pénztőke* létezik; mint *pénztőke* funkcionál, amikor munkaerőt vásárol érte. Amíg a tőkés kezében pénzformában időzik, nem egyéb, mint pénzformában létező adott érték, tehát állandó, nem pedig változó nagyság. Csak potenciálisan változó tőke — éppen azáltal, hogy munkaerőre váltható át. Valóságos változó tőkévé csak azután lesz, hogy pénzformáját levetette, miután munkaerőre váltották át és ez a tőkés folyamatban a termelőtőke alkotórészeként funkcionál.

[50*] „Amikor a vadember íjat készít, akkor ipart űz, de nem gyakorolja az önmegtartóztatást." (*Senior*: „Principes fondamentaux de l'économie politique" [A politikai gazdaságtan alapvető elvei], ford. Arrivabene, Párizs 1836, 342—343. old.) — „Minél jobban halad előre a társadalom, annál több önmegtartóztatást követel." (I. m. 342. old.) — Vö. „A tőke", 1. könyv, 22. fej. 3., 619. [Marx és Engels Művei. 23. kot. 558.] old.

[51*] *E. B. Tylor*: „Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit" [Kutatások az emberiség őstörténetéről], ford. H. Muller. Lipcse, évszám nélkül, 240. old.

A *pénz*, amely először a változó tőke pénzformájaként funkcionált a tőkés számára, most a munkás kezében munkabérének pénzformájaként funkcionál, amelyet létfenntartási eszközökre vált át; tehát pénzformájaként annak a *jövedelemnek*, amelyre munkaereje folytonosan ismételt eladásával tesz szert. Itt tehát csak azzal az egyszerű ténnyel van dolgunk, hogy a vevő, itt a tőkés, *pénze* az ő kezéből átkerül az eladó, itt a munkaerő eladója, a munkás kezébe. Nem a változó *tőke* funkcionál kétszeresen, mint tőke a tőkés számára és mint jövedelem a munkás számára, hanem ugyanaz a *pénz* létezik először a tőkés kezében mint változó tőkéjének pénzformája, ennélfogva mint potenciális változó tőke, és szolgál, mihelyt a tőkés munkaerőre átváltotta, a munkás kezében ez eladott munkaerő egyenértékeként. Az a jelenség azonban, hogy ugyanaz a pénz az eladó kezében más hasznosításra szolgál, mint a vevő kezében, minden áruvételhez és eladáshoz hozzátartozik.

Apologetikus közgazdászok helytelenül ábrázolják a dolgot, ami a legjobban akkor mutatkozik meg, ha csakis a $P—M(=P—A)$ forgalmi műveletet, pénz átváltását munkaerőre a tőkés vevő oldalán, és az $M—P(=A—P)$ műveletet, a munkaerő-áru átváltását pénzre, az eladó, a munkás oldalán tartjuk szem előtt, és egyelőre nem törődünk azzal, ami utána következik. Ezek a közgazdászok azt mondják, hogy ugyanaz a pénz itt két tőkét realizál; a vevő — a tőkés — átváltja pénztőkéjét eleven munkaerőre, amelyet bekebelez termelőtőkéjébe; másrészt az eladó — a munkás — átváltja áruját — a munkaerőt — pénzre, amelyet jövedelemként elkölt, s éppen ez teszi számára lehetővé, hogy munkaerejét állandóan újra eladja és ily módon fenntartsa; maga a munkaereje tehát az ő áruformában levő tőkéje, ebből fakad állandóan jövedelme. Valójában a munkaerő a munkás vagyona [Vermögen[179]] (állandóan megújuló, újratermelődő vagyona), nem pedig tőkéje. Ez az egyetlen áru, amelyet állandóan eladhat és kénytelen eladni, hogy élhessen, és amely csak a vevő, a tőkés kezében működik tőkeként (változó tőkeként). Hogy egy ember állandóan rákényszerül arra, hogy munkaerejét, azaz önmagát valaki másnak mindig újra meg újra eladja, e közgazdászok szerint azt bizonyítja, hogy ez az ember tőkés, mert mindig van eladó „áruja" (önmaga). Ebben az értelemben a rabszolga is tőkés lesz, noha őt valaki más egyszer és mindenkorra eladja áruként, mert ennek az árunak — a dolgozó rabszolgának — a természetével jár, hogy vevője nemcsak újra dolgoztatja mindennap, hanem meg is adja neki azokat a létfenntartási eszközöket, amelyek lehetővé teszik, hogy mindig újradolgozni tudjon. — (Vö. erről Sismondit és Say leveleit Malthushoz.)

2. Tehát az $1000\ I_v + 1000\ I_m$ átváltásában $2000\ II_c$-re az, ami az egyik számára állandó tőke ($2000\ II_c$), változó tőkévé és értéktöbbletté, tehát egyáltalában jövedelemmé lesz a másik számára; az pedig, ami változó tőke és értéktöbblet ($2000\ I_{(v+m)}$), tehát egyáltalán jövedelem az egyik számára, állandó tőkévé lesz a másik számára.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt I_v átváltását II_c-re, mégpedig először a munkás álláspontjáról.

Az I. osztály összmunkása eladta munkaerejét az I. osztály össztőkésének 1000-ért; ezt az értéket pénzben kifizetve megkapja a munkabér formájában. Ezen a pénzen II-től ugyanilyen értékösszegű fogyasztási eszközt vásárol. A II. osztály tőkése csak mint árueladó és semmi egyéb áll vele szemben, még akkor is, ha a munkás a saját tőkésétől vásárol, mint például fentebb (a 380. [425.] oldalon) az 500 II_v átváltásánál. A forgalomnak az a formája, amelyen a munkás áruja, a munkaerő átmegy, az egyszerű, pusztán szükségletek kielégítésére, fogyasztására irányuló áruforgalom formája: *Á* (munkaerő)—*P*—*Á* (fogyasztási eszköz, II. áru). E forgalmi műveletnek az az eredménye, hogy a munkás mint munkaerő fennmaradt az I. tőkés számára, s hogy mint ilyen továbbra is fennmaradjon, folytonosan meg kell ismételnie az *M* (*Á*)—*P*—*Á* folyamatot. Munkabérét fogyasztási eszközökben realizálja, jövedelemként költi el, és — a munkásosztályt egészében véve — állandóan újra jövedelemként költi el.

Vegyük mármost szemügyre I_v-nek ugyanezt az átváltását II_c-re a tőkés álláspontjáról. A II. osztály egész áruterméke fogyasztási eszközökből áll; tehát olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy belekerüljenek az évi fogyasztásba, tehát jövedelem realizálására szolgáljanak valaki számára, az itt vizsgált esetben az I. osztály összmunkása számára. A II. osztály össztőkése számára azonban a maga árutermékének egy része, =2000, most nem más, mint termelőtőkéje állandó tőkeértékének áruvá változtatott formája, amelyet ebből az áruformából ismét vissza kell változtatni abba a természetbeni formába, amelyben újra a termelőtőke állandó részeként működhet. A II. tőkés eddig annyit ért el, hogy áruformában (fogyasztási eszközökben) újratermelt állandó tőkeértéke felét (=1000) visszaváltoztatta pénzformába azzal, hogy eladta az I. munkásnak. Tehát nem az I_v változó tőke váltódott át a II_c állandó tőkeértéknek erre az első felére, hanem az a pénz, amely az I. tőkés számára pénztőkeként funkcionált a munkaerőre való átváltásban, ily módon a munkaerő eladójának birtokába került, aki számára nem tőkét, hanem pénzformában levő jövedelmet képvisel, azaz mint fogyasztási eszközök vásárlóeszközét adja ki. Másrészt az 1000 pénz, amely az I. munkásoktól a II. tőkésekhez áramlott, nem funkcionálhat a II. termelőtőke állandó elemeként. Ez még csak a II. osztály árutőkéjének pénzformája, még át kell váltani az állandó tőke álló vagy forgó alkotórészeire. Azon a pénzen tehát, amit az I. munkásoktól, áruja vevőitől szerzett, a II. tőkés 1000 értékű termelési eszközt vásárol az I. tőkéstől. Ezzel a II. állandó tőkeérték a teljes összeg feléig megújult abban a természetbeni formában, amelyben ismét mint a II. termelőtőke eleme funkcionálhat. A forgalmi forma itt *Á*—*P*—*Á* volt: 1000 értékű fogyasztási eszköz — 1000 pénz — 1000 értékű termelési eszköz.

De *Á*—*P*—*Á* itt tőkemozgás. A munkásoknak eladott *Á* átváltozik *P*-vé, és

ezt a *P*-t átváltják termelési eszközökre; ez visszaváltoztatás áruból ennek az árunak az anyagi alkotóelemeivé. Másrészt ahogy a II. tőkés az I. tőkéssel szemben itt csak mint áruvásárló, az I. tőkés a II. tőkéssel szemben csak mint árueladó funkcionál. Az I. tőkés eredetileg 1000 pénzzel, amelynek az a rendeltetése, hogy változó tőkeként funkcionáljon, 1000 értékű munkaerőt vásárolt; egyenértéket kapott tehát pénzformában odaadott 1000_v-jéért; a pénz most a munkásé, aki II-tól való vásárlásokban adja ki; ezt a pénzt, amely ilymódon a II. osztály pénztárába folyt, I. csak úgy kaphatja vissza, ha ugyanilyen értékösszegű áruk eladásával ismét kihalássza.

Először I-nek volt egy meghatározott pénzösszege, =1000, amely arra rendeltetett, hogy változó tőkerészként funkcionáljon; azáltal funkcionál mint ilyen, hogy átváltják ugyanilyen értékösszegű munkaerőre. A munkás pedig a termelési folyamat eredményeképpen az I. tőkésnek 6000 értékű árutömeget (termelési eszközöket) szolgáltatott, amelynek $^1/_6$-a, vagyis 1000, értékét tekintve a pénzben előlegezett változó tőkerész egyenértéke. A változó tőkeérték most áruformájában éppúgy nem funkcionál változó tőkeként, mint korábban pénzformájában; erre csak akkor képes, ha már átváltották eleven munkaerőre, és csak addig, amíg ez utóbbi a termelési folyamatban funkcionál. Mint pénz a változó tőkeérték csak potenciális változó tőke volt. De olyan formában volt meg, amelyben munkaerőre közvetlenül átváltható. Mint áru ugyanez a változó tőkeérték már csak potenciális pénzérték; eredeti pénzformájába csak azáltal helyezik vissza, hogy az árut eladják, itt tehát azáltal, hogy II. az 1000 pénzért árut vásárol I-től. A forgalom mozgása itt: 1000_v (pénz) — 1000 értékű munkaerő — 1000 áruban (a változó tőke egyenértéke) — 1000_v (pénz); tehát *P—Á...Á—P* (=*P—M...Á—P*). Az *Á...Á* közé eső termelési folyamat maga nem tartozik a forgalom területéhez; nem jelenik meg az évi újratermelés különböző elemeinek egymásra való átváltásában, noha ez az átváltás magában foglalja a termelőtőke valamennyi elemének — mind az állandó, mind a változó elemének, a munkaerőnek — az újratermelését. Ennek az átváltásnak valamennyi hordozója csak mint vevő vagy eladó jelenik meg, vagy mint mind a kettő; a munkások csak mint áruvásárlók jelennek meg; a tőkések felváltva mint vevők és eladók; s bizonyos határokon belül csak egyoldalúan mint áruvásárlók vagy egyoldalúan mint árueladók.

Az eredmény az, hogy I. a maga tőkéjének változó értékrészét ismét pénzformában birtokolja, amelyből közvetlenül átváltható munkaerőre, azaz ismét abban az egyetlen formában birtokolja, amelyben valóban mint termelőtőkéjének változó eleme előlegezhető. Másrészt ahhoz, hogy a munkás ismét mint áruvásárló léphessen fel, most előbb újra árueladóként, saját munkaereje eladójaként kell fellépnie.

A II. kategória változó tőkéje (500 II_v) tekintetében az egyazon termelési osztály tőkései és munkásai közötti forgalmi folyamat, amennyiben mint a II.

össztőkés és a II. összmunkás között végbemenő folyamatot vizsgáljuk, közvetítés nélküli formában lép fel.

A II. össztőkés 500_v-t előlegez ugyanilyen értékösszegű munkaerő megvásárlására; az össztőkés itt vevő, az összmunkás eladó. Ezután a munkás a munkaerejéért kapott pénzzel úgy lép fel, mint az önmaga termelte áruk egy részének vásárlója. Itt tehát a tőkés az eladó. A munkás a tőkésnek a munkaerő vásárlására kifizetett pénzét pótolta a termelt II. árutőke egy részével, tudniillik az áruban rejlő 500_v-vel; a tőkésnél most áruformában van meg ugyanaz a v, amely a munkaerőre való átváltás előtt pénzformában volt meg nála; másrészt a munkás pénzben realizálta munkaereje értékét, most viszont ezt a pénzt realizálja, azáltal hogy fogyasztásának fedezésére jövedelemként elkölti, úgy hogy megvásárolja az önmaga termelte fogyasztási eszközök egy részét. Ez a munkás pénzbeli jövedelmének cseréje az általa áruformában újratermelt 500_v áru-alkotórészre, amely a tőkésé. Ily módon ez a pénz visszatér a II. tőkéshez mint változó tőkéjének pénzformája. Pénzformában levő egyenértékű jövedelemérték pótol itt áruformában levő változó tőkeértéket.

A tőkés nem azáltal gazdagszik, hogy a munkaerő megvásárlásakor kifizetett pénzt ismét elvonja a munkástól, amikor ezzel egyenértékű árutömeget ad el neki. Valójában kétszer fizetne a munkásnak, ha először 500-at fizetne neki munkaereje megvásárlásakor, s ezenkívül még ingyen odaadná neki azt az 500 értékű árutömeget, amelyet vele termeltetett. Ha viszont a munkás a tőkésnek csak 500 áruegyenértéket termelne munkaereje 500 áráért és nem többet, akkor a tőkés e művelet után pontosan ugyanott tartana, mint előtte. De a munkás 3000 értékű terméket termelt újra; fenntartotta a termék állandó értékrészét, azaz a benne elhasznált termelési eszközök értékét, = 2000, azáltal hogy ezeket új termékké változtatta át; ezenkívül pedig ehhez az adott értékhez $1000_{(v+m)}$ értéket hozzátett. (Azt az elképzelést, amely szerint a tőkés abban az értelemben gazdagodik, hogy az 500-nak pénzben történő visszaáramlása révén tesz szert értéktöbbletre, Destutt de Tracy fejti ki. Erről többet e fejezet XIII. szakaszában).

Azáltal hogy a II. munkás 500 értékű fogyasztási eszközt vásárol, a II. tőkéshez ismét visszatér pénzben, abban a formában, amelyben eredetileg előlegezte, az az 500 II_v érték, amelyet az imént még áruban birtokolt. A művelet közvetlen eredménye, akárcsak minden más árueladásnál, adott érték átváltása áruformából pénzformába. Abban sincs semmi sajátos, hogy közvetítésével a pénz visszaáramlik kiindulópontjára. Ha a II. tőkés 500 pénzért árut vásárolt volna az I. tőkéstől és azután 500 összegű árut adott volna el neki, akkor ugyancsak 500 pénz áramlott volna vissza hozzá. Az 500 pénz csak arra szolgált volna, hogy lebonyolítsa az 1000 árutömeg átváltását, s az előbbi általános törvény szerint visszaáramlott volna ahhoz, aki a pénzt ennek az árutömegnek az átváltásához forgalomba dobta.

De az az 500 pénz, amely a II. tőkéshez visszaáramlott, egyszersmind megújult potenciális változó tőke pénzformában. Miért? A pénz, tehát a pénztőke is csak azért és annyiban potenciális változó tőke, mert és amennyiben munkaerőre váltható át. Az 500 £ pénznek a II. tőkéshez való visszatérése együttjár a II. munkaerő visszatérésével a piacra. A kettő visszatérését ellenkező pólusokra — tehát egyúttal az 500 pénznek nemcsak mint pénznek, hanem mint pénzformában levő változó tőkének az újramegjelenését is — egyazon eljárás szabja meg. A pénz, =500, azért áramlik vissza a II. tőkéshez, mert 500 összegű fogyasztási eszközt adott el a II. munkásnak, tehát mert a munkás elköltötte munkabérét, ezáltal fenntartotta önmagát és családját, és ezzel munkaerejét is. Ahhoz, hogy tovább élhessen és továbbra is mint áruvásárló léphessen fel, újra el kell adnia munkaerejét. Az 500 pénz visszatérése a II. tőkéshez tehát egyúttal azt jelenti, hogy visszatér, illetve fennmarad a munkaerő mint az 500 pénzért megvásárolható áru, s ezzel visszatér az 500 pénz mint potenciális változó tőke.

A luxuscikkeket termelő II*b* kategória v-jével — $(IIb)_v$-vel — ugyanúgy áll a dolog, mint I_v-vel. A pénz, amely a II*b* tőkések változó tőkéjét pénzformában megújítja, kerülő úton, a II*a* tőkések kezén keresztül áramlik hozzájuk. De mégis különbség, hogy a munkások létfenntartási eszközeit közvetlenül azoktól a tőkés termelőktől vásárolják-e, akiknek munkaerejüket eladják, avagy más kategóriába tartozó tőkésektől vásárolnak, akiknek révén az előbbiekhez csak kerülő úton áramlik vissza a pénz. Minthogy a munkásosztály máról holnapra él, ezért vásárol, amíg tud. Más a helyzet a tőkéssel, pl. 1000 II_c átváltásánál 1000 I_v-re. A tőkés nem máról holnapra él. Indítéka az, hogy tőkéjét a lehető legkedvezőbben értékesítse. Ezért ha bármiféle körülmények folytán a II. tőkés előnyösebbnek látja, hogy állandó tőkéje közvetlen megújítása helyett annak legalábbis egy részét hosszabb időn át pénzformában rögzítse, akkor az 1000 II_c visszaáramlása (pénzben) I-höz elhúzódik; tehát az 1000_v pénzformában való helyreállítása is késik és az I. tőkés csak akkor dolgozhat ugyanolyan méretekben tovább, ha tartalékpénz áll rendelkezésére, mint ahogy egyáltalán tartaléktőkére van pénzben szükség ahhoz, hogy a változó tőkeérték gyorsabb vagy lassúbb pénzbeli visszaáramlásától függetlenül megszakítás nélkül tovább lehessen dolgozni.

Ha a folyó évi újratermelés különböző elemeinek átváltását vizsgáljuk, akkor szemügyre kell vennünk a múlt évi munkának, a mai letelt év munkájának eredményét is. Az a termelési folyamat, amely ezt az évi terméket eredményezte, mögöttünk van, elmúlt, feloldódott termékében, még inkább így van tehát ez a termelési folyamatot megelőző vagy vele párhuzamosan futó forgalmi folyamattal, a potenciális változó tőke átváltásával valóságos változó tőkére, azaz a munkaerő vételével és eladásával. A munkapiac már nem része többé az árupiacnak, amellyel itt dolgunk van. A munkás itt már nemcsak eladta munka-

erejét, hanem áruban megtermelte az értéktöbbleten kívül munkaereje árának egyenértékét; másrészt munkabére ott van a zsebében, s ő maga az átváltáskor csak áruk (fogyasztási eszközök) vevőjeként szerepel. Másfelől viszont az évi terméknek tartalmaznia kell az újratermelés valamennyi elemét, helyre kell állítania a termelőtőke valamennyi elemét, tehát mindenekelőtt legfontosabb elemét, a változó tőkét. És valóban láttuk, hogy a változó tőke tekintetében az átváltásnak az az eredménye, hogy a munkás mint áruvásárló munkabére elköltésével és a megvásárolt áru elfogyasztásával fenntartja és újratermeli munkaerejét mint egyetlen eladó áruját; ahogy az ennek a munkaerőnek a megvásárlására előlegezett pénz visszatér a tőkéshez, úgy a munkaerő mint az erre a pénzre átváltható áru is visszatér a munkapiacra; mint eredményt, itt sajátosan 1000 I_v esetére, ezt kapjuk: 1000_v pénzben az I. tőkések oldalán — ezzel szemben 1000 értékű munkaerő az I. munkások oldalán, úgyhogy az egész I. újratermelési folyamat újra kezdődhet. Ez az átváltási folyamat egyik eredménye.

Másrészt az I. munkások munkabérének elköltése 1000_c összegű fogyasztási eszközt vont el a II. osztálytól, ezeket tehát áruformából pénzformába változtatta át; a II. tőkés viszont e fogyasztási eszközöket ebből a pénzformából visszaváltoztatta állandó tőkéje természetbeni formájába oly módon, hogy árut, $= 1000_v$, vásárolt I-től, akihez ezáltal változó tőkeértéke ismét pénzformában áramlik vissza.

Az I. változó tőke három átváltozáson megy át, amelyek az évi termék átváltásában egyáltalában nem vagy csak jelzésszerűen jelennek meg.

1. Az első forma, 1000 I_v pénzben, amelyet ugyanilyen értékösszegű munkaerőre váltanak át. Maga ez az átváltás az I. és a II. osztály közötti árucserében nem jelenik meg, de eredménye megjelenik abban, hogy az I. munkásosztály 1000 pénzzel lép fel a II. árueladóval szemben, mint ahogy a II. munkásosztály 500 pénzzel lép fel az áruformában levő 500 II_v árueladójával szemben.

2. A második forma — az egyetlen, amelyben a változó tőke valóban változik, változóként funkcionál, amelyben értékalkotó erő jelenik meg az adott érték helyett, amellyel elcserélték — kizárólag a termelési folyamathoz tartozik, amely már mögöttünk van.

3. A harmadik forma, amelyben a változó tőke ilyennek bizonyult a termelési folyamat eredményében, az évi értéktermék, tehát I-nél $= 1000_v + 1000_m =$ $= 2000\ I_{(v+m)}$. A változó tőke eredeti értéke, $= 1000$ pénzben, helyébe kétszerakkora érték, $= 2000$ áru lépett. A változó tőkeérték $= 1000$ áru, ezért csak fele a termelőtőke elemét alkotó változó tőke által létrehozott értéktermékneknek. Az áruban meglevő 1000 I_v pontos egyenértéke az össztőke rendeltetés szerint változó részének, amelyet az I. tőkés 1000_v pénzben eredetileg előlegezett; áruformában azonban ez az 1000 csak potenciálisan pénz (valóságos pénzzé csak eladása révén lesz), tehát még kevésbé jelent közvetlenül változó pénztőkét. Azáltal lesz végül azzá, hogy az 1000 I_v árut eladják II_c-nek, s hogy hamarosan

újra megjelenik a munkaerő mint vásárolható áru, mint olyan anyag, amelyre az 1000_v pénz átváltható.

Mindezen átváltozások alatt az I. tőkés állandóan kezében tartja a változó tőkét; 1. kezdetben mint pénztőkét; 2. aztán mint termelőtőkéje elemét; 3. míg később mint árutőkéje értékrészét, tehát áruértékben; 4. végül újra pénzben, amellyel megint szemben áll a munkaerő, amelyre átváltható. A munkafolyamat alatt a tőkésnek a változó tőke mint ténykedő, értéket alkotó munkaerő van a kezében, nem pedig mint adott nagyságú érték; minthogy azonban a munkást mindig csak akkor fizeti, amikor annak ereje már meghatározott rövidebb vagy hosszabb időn át működött, ezért a munkaerő által alkotott és saját értékét pótló érték, plusz az értéktöbblet már a tőkés kezében van, mielőtt fizet a munkaerőért.

Minthogy a változó tőke valamilyen formában mindig a tőkés kezében marad, semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy valaki számára is jövedelemre változik át. Az 1000 I_v áru ellenben pénzre változik át azzal, hogy eladják a II. osztálynak, amelynek in natura pótolja állandó tőkéje felét.

Jövedelemre nem az I. változó tőke, nem az 1000_v pénz oldódik fel; ez a pénz, mihelyt munkaerőre váltották át, már nem az I. változó tőke pénzformájaként funkcionál, mint ahogy bármely más árueladó pénze sem képvisel már semmi olyat, ami az övé, mihelyt átváltotta valamely eladó árujára. Ezek az átváltások, amelyeken a munkabérként kapott pénz a munkásosztály kezében keresztülmegy, nem a változó tőkének, hanem munkaereje pénzzé változtatott értékének átváltásai; éppúgy, mint ahogy a munkás által létrehozott értéktermék (2000 $I_{(v+m)}$) átváltása csak olyan áru átváltása, amely a tőkésé, s ehhez az átváltáshoz a munkásnak semmi köze. A tőkés azonban — és még inkább elméleti tolmácsolója, a közgazdász — csak nehezen tud megszabadulni attól az elképzeléstől, hogy a munkásnak kifizetett pénz még mindig az ő pénze, a tőkésé. Ha a tőkés aranytermelő, akkor a változó értékrész — vagyis az az áruegyenérték, amely a tőkés számára a munka vételárát pótolja — maga is közvetlenül pénzformában jelenik meg, tehát a visszaáramlás kerülő útja nélkül is újra változó pénztőkeként funkcionálhat. Ami azonban a II. osztály munkását illeti — amennyiben a luxus-cikkeket előállító munkást figyelmen kívül hagyjuk —, maga az 500_v olyan árukban létezik, amelyeket a munkások fogyasztására szántak, amelyeket ő, összmunkásnak tekintve, közvetlenül újra megvásárol ugyanattól az össztőkéstől, akinek munkaerejét eladta. A II. tőke változó értékrésze természetbeni formája szerint fogyasztási eszközökből áll, amelyeket túlnyomórészt a munkásosztály fogyasztására szántak. De nem a változó tőke az, amit a munkás ebben a formában elkölt; a munkabér, a munkás pénze az, amely éppen azáltal, hogy ezekben a fogyasztási eszközökben realizálódik, megint helyreállítja a tőkés számára az 500 II_v változó tőkét pénzformájában. A II_v változó tőkét éppúgy fogyasztási eszközökben termelték

újra, mint a 2000 II_c állandó tőkét; az egyik éppoly kevéssé oldódik fel jövedelemre, mint a másik. Ami jövedelemre oldódik fel, az mindkét esetben a munkabér.

De az a körülmény, hogy a munkabérnek jövedelemként való elköltése révén az egyik esetben 1000 II_c, éppúgy ezen a kerülő úton 1000 I_v és ditto [ugyancsak] 500 II_v, tehát állandó és változó tőke (az utóbbi részint közvetlen, részint közvetett visszaáramlás révén) megint helyreállítódik mint pénztőke, fontos tény az évi termék forgalmában.

XI. Az állótőke pótlása

Az évi újratermelés cseremüveleteinek ábrázolásánál nagy nehézség a következő. Ha a legegyszerűbb formát vesszük, amelyben a dolog jelentkezik, akkor ezt kapjuk:

(I.) $4000_c + 1000_v + 1000_m +$
(II). $2000_c + 500_v + 500_m = 9000,$

ami végül is erre oldódik fel:
$4000\ I_c + 2000\ II_c + 1000\ I_v + 500\ II_v + 1000\ I_m + 500\ II_m = 6000_c + 1500_v + 1500_m = 9000$. Egy értékrészét az állandó tőkének, amennyiben ugyanis ez tulajdonképpeni munkaeszközökből (mint a termelési eszközök külön osztálya) áll, átvitték a munkaeszközökről a munkatermékre (az árura); ezek a munkaeszközök tovább funkcionálnak a termelőtőke elemeiként, mégpedig régi természetbeni formájukban; kopásuk, a meghatározott időszakon át továbbtartó funkcionálásuk alatt fokozatosan elszenvedett értékveszteségük az, amely a közreműködésükkel termelt áruk értékelemeként újra megjelenik, amelyet a munkaeszközről átvisznek a munkatermékre. Az évi újratermelést illetően tehát itt már eleve csak az állótőke olyan alkotórészei jönnek tekintetbe, amelyeknek élettartama egy évnél hosszabb. Ha egy éven belül egészen elpusztulnak, akkor az évi újratermelés révén teljes egészükben pótolni kell és meg kell újítani őket, s ezért a szóbanforgó probléma velük kapcsolatban eleve nem merül fel. Gépeknél és az állótőke más tartósabb formáinál előfordulhat — és gyakran elő is fordul —, hogy bizonyos rész-szerveiket egy éven belül mindenestül pótolni kell, noha az egész épület- vagy géptest hosszú életű. Ezek a rész-szervek az állótőke egy éven belül pótlandó elemeinek már említett kategóriájába tartoznak.

Az áruknak ezt az értékelemét semmiképpen sem szabad összecserélni a javítási költségekkel. Ha az árut eladják, akkor ezt az értékelemet éppúgy ezüstté változtatják, pénzzé változtatják, mint a többit; de miután pénzzé változtatták, megjelenik a többi értékelemtől való különbsége. Az áruk termelésében elfo-

gyasztott nyersanyagokat és segédanyagokat in natura pótolni kell, hogy az áru újratermelése megkezdődjék (egyáltalában az áruk termelési folyamata folyamatos legyen); az árukra fordított munkaerőt éppenúgy pótolni kell friss munkaerővel. Az áruért kapott pénzt tehát állandóan újra át kell váltani a termelőtőkének ezekre az elemeire, pénzformából áruformára. Mit sem változtat a dolgon az, hogy például nyersanyagokat és segédanyagokat bizonyos időközökben nagyobb tömegben vásárolnak — úgyhogy termelési készleteket alkotnak —, hogy tehát bizonyos ideig ezeket a termelési eszközöket nem kell újra megvásárolni, tehát amíg e készlet tart, az árueladásból befolyó pénz — amennyiben erre a célra szolgál — összegyűlhet, s ennélfogva az állandó tőkének ez a része időlegesen úgy jelenik meg, mint aktív funkciójától felfüggesztett pénztőke. Ez nem jövedelemtőke, hanem pénzformában felfüggesztett termelőtőke. A termelési eszközöket állandóan meg kell újítani, noha e megújítás formája — a forgalmat illetően — különböző lehet. Előfordulhat, hogy az új vásárlás, az a forgalmi művelet, amellyel a termelési eszközöket megújítják, pótolják, hosszabb időközökben megy végbe: ebben az esetben nagy pénzbefektetés történik egyszerre, amit megfelelő termelési készlet kompenzál; vagy rövid, egymást követő időközökben vásárolnak: ebben az esetben a pénzkiadások gyorsan egymást követik kisebb adagokban, a termelési készletek kicsinyek. Ez mit sem változtat a dolog lényegén. Ugyanígy van a munkaerővel. Ahol a termelést az egész éven át folyamatosan ugyanezekben a méretekben végzik, ott az elfogyasztott munkaerőt állandóan pótolják újjal; ahol a munka idényszerű, vagyis különböző időszakokban különböző mennyiségű munkát alkalmaznak, mint a földművelésben, ott ennek megfelelően hol kisebb, hol nagyobb tömegű munkaerőt vásárolnak. Ezzel szemben azt az árueladásból szerzett pénzt, amely az áru értékének az állótőke kopásával egyenlő részét változtatja arannyá, nem változtatják ismét vissza annak a termelőtőkének alkotórészévé, amelynek értékveszteségét pótolja. Lecsapódik a termelőtőke mellett és pénzformájában marad meg. Ez a pénzlecsapódás mindaddig ismétlődik, amíg le nem jár az a több vagy kevesebb évből álló újratermelési időszak, amely alatt az állandó tőke álló eleme régi természetbeni formájában tovább funkcionál a termelési folyamatban. Mire az álló elem, épületek, gépi berendezés stb. élettartama lejárt, s nem funkcionálhat tovább a termelési folyamatban, értéke mellette létezik, teljesen pótlódott pénzben a pénzlecsapódások összegében, azoknak az értékeknek az összegében, amelyeket az állótőkéről fokozatosan átvittek a közreműködésével termelt árukra, és amelyek az áruk eladása révén pénzformába mentek át. Ez a pénz ekkor arra szolgál, hogy az állótőkét (illetve annak elemeit, mert különböző elemeinek különböző az élettartamuk) in natura pótolják, s ily módon a termelőtőkének ezt az alkotórészét valóban megújítsák. Ez a pénz tehát az állandó tőkeérték egy részének, álló részének a pénzformája. Ez a kincsképzés tehát maga is a tőkés újratermelési folyamat eleme, újratermé-

lése és pénzformában való fekraktározása az állótőke vagy egyes elemei értékének addig az ideig, amíg az állótőke élettartama lejárt, s következésképpen egész értékét átadta a termelt áruknak és most in natura pótolni kell. Ez a pénz azonban csak akkor veszíti el kincsformáját és ennélfogva csak akkor lép be ismét aktívan a tőkének a forgalom által közvetített újratermelési folyamatába, amikor visszaváltoztatják az állótőke új elemeivé, hogy pótolják az elhaltakat.

Amiként az egyszerű áruforgalom nem azonos a puszta termékcserével, úgy az évi árutermék forgalma sem oldódhat fel e termék különböző alkotórészeinek puszta, közvetítés nélküli, kölcsönös cseréjére. A pénz sajátos szerepet játszik benne, amely főleg az álló tőkeérték újratermelésének módjában jut kifejezésre. (Később kell megvizsgálni, mennyire másképpen jelentkezne ez előfeltételezve, hogy a termelés közös és nem ölti árutermelés formáját.)

Visszatérve most az alapsémához, a II. osztályra vonatkozóan ezt kaptuk: $2000_c + 500_v + 500_m$. Az év folyamán termelt fogyasztási eszközök összértéke itt 3000; s a különböző áruelemek mindegyike, amelyekből az áruösszeg áll, értékét tekintve $^2/_{3c} + {}^1/_{6v} + {}^1/_{6m}$-re vagy százalékosan $66^2/_{3c} + 16^2/_{3v} + 16^2/_{3m}$-re oszlik. Lehet, hogy a II. osztály különböző árufajtái különböző arányban tartalmaznak állandó tőkét; éppúgy lehet, hogy állandó tőkéjük álló része különböző; éppúgy különböző lehet az álló tőkerészek élettartama, tehát az évi kopás is, illetve az az értékrész, amelyet pro rata átvisznek a közreműködésükkel termelt árukra. Ez itt közömbös. A társadalmi újratermelési folyamatot illetően csak a II. és az I. osztály közti cseréről van szó. A II. és az I. osztály itt csak társadalmi tömegarányaiban lép szembe egymással; ezért a II. árutermék c értékrészének aránylagos nagysága (a most tárgyalt kérdésben csak ez a mértékadó) azt az átlagos arányt jelenti, amely a II. osztályba besorolt valamennyi termelési ág összegezéséből adódik.

Mindegyik árufajta (és ezek nagyrészt ugyanazok az árufajták), amelynek összértéke $2000_c + 500_v + 500_m$-re tagolható, ilymódon értékét tekintve egyaránt $= 66^2/_3\,{}^0/_{0c} + 16^2/_3\,{}^0/_{0v} + 16^2/_3\,{}^0/_{0m}$. Ez éppúgy érvényes a c, mint a v vagy m alatt szereplő áruk minden 100 egységére.

Az áruk, amelyekben a 2000_c megtestesül, értéküket tekintve ismét felosztathatók így:

1. $1333^1/_{3c} + 333^1/_{3v} + 333^1/_{3m} = 2000_c$,

ugyanúgy 500_v

2. $333^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_v$,

végül 500_m így:

3. $333^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_m$.

Ha most összeadjuk az 1., 2. és 3. pont c-jét, akkor $1333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} = 2000$. Ugyanígy $333^1/_{3v} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3v} = 500$, és hasonlóképpen van m-mel; a teljes összeadás eredménye a 3000 összérték, mint fent.

A II. osztály 3000 értékű árutömegében foglalt egész állandó tőkeértéket tehát a 2000_c tartalmazza és sem 400_v, sem 500_m nem tartalmaz belőle egyetlen atomot sem. Ugyanez áll *v*-re és *m*-re vonatkozóan is.

Más szóval: a II. osztály árutömegének az a hányada, amely állandó tőkeértéket képvisel, és ezért ismét átváltható annak akár természetbeni, akár pénzbeni formájára — teljes egészében a 2000_c-ben létezik. Mindaz tehát, ami a II. osztály áruiban rejlő állandó érték átváltására vonatkozik, a 2000 II_c mozgására korlátozódik; ez az átváltás pedig csak I $(1000_v + 1000_m)$-re történhetett.

Ugyanígy az I. osztálynál mindazt, ami ezen osztály állandó tőkeértékének átváltására vonatkozik, 4000 I_c vizsgálatára kell korlátozni.

1. A kopási értékrész pótlása pénzformában

Vegyük először a következőt:

I. $4000_c + \underbrace{1000_v + 1000_m}$

II. $\ldots\ldots\ldots 2000_c + 500_v + 500_m$

akkor a 2000 II_c áruk átváltása ugyanolyan értékű I $(1000_v + 1000_m)$ árukra előfeltételezné, hogy az egész 2000 II_c in natura újra átváltódott a II. osztály állandó tőkéjének az I. osztály által termelt természetbeni alkotórészeire; de a 2000 áruérték, amelyben a II. osztály állandó tőkéje létezik, az állótőke értékvesztesége fejében olyan elemet is tartalmaz, amelyet nem kell azonnal in natura pótolni, hanem pénzzé kell változtatni, s ez a pénzösszeg fokozatosan felgyülemlik, amíg az állótőkének természetbeni formájában való megújítása esedékessé nem válik. Minden év a halál éve valamely állótőkének, amelyet ebben vagy abban az egyes vállalatban, illetve ebben vagy abban az iparágban pótolni kell; ugyanabban az egyéni tőkében pedig az állótőkének ezt vagy azt a részét kell pótolni (mert részei különböző élettartamúak). Ha szemügyre vesszük az évi újratermelést — még ha egyszerű újratermelésként, azaz minden felhalmozástól elvonatkoztatva is —, nem ab ovo [a kezdet kezdetétől] kezdjük, egy év ez a sokak sorából, nem a tőkés termelés születésének éve. A különböző tőkék tehát, amelyek a II. osztály sokféle termelési ágában vannak befektetve, különböző életkorúak, s mint ahogy évente meghalnak a termelési ágakban funkcionáló személyek, úgy ebben az évben állótőkék tömegei érnek életük végére, és a felhalmozott pénzalapból in natura meg kell őket újítani. Ennyiben a 2000 II_c-nek 2000 $I_{(v+m)}$-re való átváltásában benne foglaltatik a 2000 II_c átváltása áruformájából (fogyasztási eszközökből) olyan természetbeni elemekre, amelyek nemcsak nyers- és segédanyagokból, hanem éppúgy az állótőke természetbeni elemeiből, gépekből, szerszámokból, épületekből stb. is állanak. Ezért

az a kopás, amely a 2000 II_c értékéből *pénzben* pótlandó, korántsem felel meg a funkcionáló állótőke terjedelmének, mert ennek egy részét évente *in natura* kell pótolni; ez azonban előfeltételezi azt, hogy az előző években az ehhez az átváltáshoz szükséges pénz felhalmozódott a II. osztály tőkései kezében. Éppen ez az előfeltételezés viszont a folyó évre ugyanúgy érvényes, mint ahogy az előző évekre feltételezzük.

Az I ($1000_v + 1000_m$) és 2000 II_c közötti áváltásnál először is meg kell jegyeznünk, hogy az $I_{(v+m)}$ értékösszeg nem tartalmaz állandó értékelemet, tehát olyan értékelemet sem, amely a pótlandó kopásnak, vagyis annak az értéknek felelne meg, amelyet az állandó tőke álló alkotórészéről átvittek azokra az árukra, amelyeknek természetbeni formájában $v+m$ létezik. Ez az elem viszont létezik II_c-ben, és éppen ennek az állótőkének tulajdonítható értékelemnek egy része az, amelynek nem kell közvetlenül átváltoznia pénzformából természetbeni formába, hanem egyelőre pénzformában kell maradnia. Ezért az I ($1000_v + 1000_m$)-nek 2000 II_c-re történő átváltásánál rögtön felmerül az a nehézség, hogy az I. termelési eszközöket, amelyeknek természetbeni formájában a $2000_{(v+m)}$ létezik, egész 2000-nyi értékösszegükben át kell váltani egyenértékű II. fogyasztási eszközökre, ezzel szemben a másik oldalon a 2000 II_c fogyasztási eszközöket nem lehet teljes értékösszegükben átváltani I ($1000_v + 1000_m$) termelési eszközökre, mert értékük bizonyos hányadának — amely az állótőke pótlandó kopásával, vagyis értékveszteségével egyenlő — egyelőre pénzben kell lecsapódnia, s ez a pénz a folyó évi újratermelési periódusban — itt pedig csakis ezt vizsgáljuk — nem funkcionál újra forgalmi eszközként. Az a pénz azonban, amellyel a 2000 II_c áruértékben rejlő kopási elemet ezüstté változtatják, csak I-től származhat, mert II. nem fizethet önmagának, hanem éppen azáltal kapja a pénzt, hogy áruját eladja, s mert előfeltételezésünk szerint $I_{(v+m)}$ az egész 2000 II_c árutömeget megveszi; az I. osztálynak kell tehát e vétel révén ezüstté változtatnia a II. osztály számára az említett kopást. A korábban kifejtett törvény szerint azonban a forgalomra előlegezett pénz visszatér ahhoz a tőkés termelőhöz, aki később ugyanolyan mennyiségű árut dob forgalomba. Az I. osztály a II_c megvásárlásakor nyilván nem adhat a II. osztálynak 2000 értékű árut és ezen felül még egyszer s mindenkorra egy pótlólagos pénzösszeget (anélkül hogy ez utóbbi az átváltás művelete révén hozzá visszatérne). Ebben az estben ugyanis a II_c árutömeget értéken felül venné meg. Ha a II. osztály az átváltásnál 2000_c-jét valóban I ($1000_v + 1000_m$)-re cseréli be, akkor más egyebet az I. osztálytól már nem követelhet, s a pénz, mely ennél az átváltásnál forog, visszatér az I. vagy a II. osztályhoz, attól függően, hogy kettőjük közül ki dobta forgalomba, azaz kettőjük közül ki lépett fel először vevőként. Ugyanakkor ebben az esetben a II. osztály az árutőkéjét egész értékterjedelmében visszaváltoztatta volna termelési eszközök természetbeni formájába, holott előfeltételezésünk szerint árutőkéje bizonyos hányadát az eladás után nem a

folyó évi újratermelési periódusban változtatja ismét vissza pénzből állandó tőkéje álló alkotórészeinek természetbeni formájába. Tehát a II. osztályhoz csak akkor folyhatna mérlegkülönbözet pénzben, ha 2000-ért adott volna ugyan el az I. osztálynak, de 2000-nél kevesebbért vásárolt volna tőle, pl. csak 1800-ért; ekkor az I. osztálynak az egyenleget 200 pénzzel kellene kiegyenlítenie, amely nem áramlana vissza hozzá, mert ezt a forgalomra előlegezett pénzt nem vonná el ismét 200 áru forgalomba dobásával. Ebben az esetben a II. osztály pénzalapra tenne szert állótőkéje kopásának számláján; a másik oldalon azonban, az I. osztály oldalán, 200 összegű túltermelés lenne termelési eszközökben s ezzel megrendülne a séma egész bázisa, tudniillik a változatlan méretű újratermelés, hisz ebben előfeltételezve van a teljes arányosság a különböző termelési rendszerek között. Az egyik nehézség csak egy sokkal kellemetlenebb nehézség árán küszöbölődne ki.

Minthogy ez a probléma sajátos nehézségeket támaszt és eddig a közgazdászok egyáltalán nem tárgyalták, ezért sorjában megvizsgáljuk az összes lehetséges (legalábbis látszólag lehetséges) megoldásokat, helyesebben kérdésfeltevéseket.

Mindenekelőtt éppen az imént feltételeztük, hogy a II. osztály elad 2000 árut az I. osztálynak, de csak 1800-ért vásárol tőle. A 2000 II_c áruértékben 200 a kopáspótlás, amit pénzben kincsként kell összegyűjteni; ilymódon a 2000 II_c érték feloszlik 1800-ra, amit I. termelési eszközökre kell elcserélni és 200 kopáspótlásra, amit pénzben (miután a 2000_c-t eladták az I. osztálynak) meg kell tartani. Vagyis értékét tekintve a $2000\ II_c = 1800_c + 200_c(k)$, ahol k = kopás.

I. Akkor meg kellene vizsgálnunk ezt az átváltást:

$$\underbrace{1000_v + 1000_m}$$

II. $1800_c + 2000_c(k)$.

Az I. osztály az 1000 £-en, mely a munkásokhoz áramlott munkaerejük fizetségéül munkabérben, 1000 II_c fogyasztási eszközt vásárol; az II. osztály ugyanezen az 1000 £-en 1000 I_v termelési eszközt vesz. Az I. osztály tőkéseihez ezzel visszaáramlik változó tőkéjük pénzformában, s a pénzen a következő évben ugyanilyen értékösszegű munkaerőt vásárolhatnak, azaz in natura pótolhatják termelőtőkéjük változó részét. — A II. osztály továbbá 400 £ előlegezett pénzen I_m termelési eszközöket vásárol, I_m pedig ugyanezen a 400 £-en II_c fogyasztási eszközöket vesz. A forgalomra előlegezett 400 £ ilymódon visszatért a II. osztály tőkéseihez, de csak mint eladott árujuk egyenértéke. Az I. osztály tőkései az általuk előlegezett 400 £-en fogyasztási eszközöket vásárolnak; a II. osztály az I. osztálytól 400 £-ért termelési eszközöket vásárol, s ezzel ez a 400 £ visszaáramlik az I. osztályhoz. A számadás eddig a következő:

Az I. osztály forgalomba dob $1000_v + 800_m$-et áruban; továbbá forgalom-

ba dob pénzben 1000 £-et munkabérben és 400 £-et a II. osztállyal való átváltás céljára. Az átváltás befejezése után az I. osztálynál van: 1000_v pénzben, 800_m átváltva 800 II_c-re (fogyasztási eszközökre) és 400 £ pénzben.

A II. osztály forgalomba dob 1800_c-t áruban (fogyasztási eszközökben) és 400 £-et pénzben; az átváltás befejezése után van nála: 1800 az I. áruban (termelési eszközökben) és 400 £ pénzben.

Az I. osztály oldalán még maradt 200_m (termelési eszközökben), a II. osztály oldalán pedig $200_c(k)$ (fogyasztási eszközökben).

Az előfeltételezés szerint az I. osztály 200 £-en megveszi a 200 értékösszegű c (k) fogyasztási eszközöket; ezt a 200 £-et azonban a II. osztály megtartja, mert 200_c (k) kopást képvisel, tehát nem kell közvetlenül újra átváltani termelési eszközökre. Tehát 200 I_m eladhatatlan; az I. osztály pótlandó értéktöbbletének $^1/_5$-ét nem lehet realizálni, nem lehet természetbeni formájából, termelési eszközök formájából fogyasztási eszközök formájába átváltani.

Ez nemcsak az előfeltételezett egyszerű újratermelésnek mond ellent; önmagában véve sem alkalmas hipotézis a 200_c (k) ezüstté változtatásának megmagyarázására; ellenkezőleg, inkább azt mutatja, hogy nem lehet megmagyarázni. Minthogy nem sikerül bebizonyítani, hogyan változtatható 200_c (k) ezüstté, ezért feltételezik, hogy az I. osztály ezt szívességből teszi, éppen mert nem képes arra, hogy saját maradék 200_m-jét ezüstté változtassa. Ezt az átváltási mechanizmus normális műveletének felfogni annyi, mint feltételezni, hogy évente 200 £ pottyan le az égből a 200_c (k) rendszeres ezüstté változtatása végett.

Az ilyen hipotézisek ízetlensége azonban nem annyira szembeötlő, ha I_m nem eredeti létezési formájában lép fel, mint itt — tudniillik nem termelési eszközök értékének alkotórészeként, tehát olyan áruk értékének alkotórészeként, amelyeket tőkés termelőiknek kell eladás révén pénzben realizálni —, hanem a tőkések részestársainak a kezében jelenik meg, például mint földjáradék a földtulajdonosok kezében, vagy mint kamat a pénzkölcsönzők kezében. Ha azonban az árukban foglalt értéktöbbletnek az a része, amelyet az ipari tőkésnek mint földjáradékot vagy kamatot át kell engednie az értéktöbblet többi társtulajdonosának, huzamosabb időn át nem realizálható maguknak az áruknak az eladása révén, akkor a járadék vagy a kamat fizetésének is vége, s ezért elköltésükkel a földtulajdonosok vagy a kamatélvezők nem szolgálhatnak deus ex machina-ként[180], hogy az évi újratermelés meghatározott részeit tetszés szerint ezüstté változtassák. Ugyanígy áll a dolog az összes úgynevezett nem-termelő munkások, állami tisztviselők, orvosok, ügyvédek stb. és mindazok kiadásaival, akik a „nagyközönség" formájában azt a „szolgálatot" teszik a közgazdászoknak, hogy az általuk meg nem magyarázottat megmagyarázzák.

Éppúgy az sem segít, ha az I. és a II. osztály — a tőkés termelők két nagy osztálya — közötti közvetlen csere helyett bevonják a kereskedőt mint köz-

vetítőt, aki „pénzével" minden nehézségen átsegít. Az adott esetben például 200 I_m-t végül és véglegesen el kell adni a II. osztály ipari tőkéseinek. Ha áthalad is egy sor kereskedő kezén, az utolsó kereskedő — a hipotézis szerint — ugyanabban a helyzetben van a II. osztállyal szemben, amilyenben az I. osztály tőkés termelői kezdetben voltak, azaz nem tudják eladni a 200 I_m-et a II. osztálynak, s a megakadt vételösszeg nem újíthatja meg ugyanazt a folyamatot az I. osztállyal.

Most már látjuk, hogy tulajdonképpeni célunktól eltekintve, az újratermelési folyamatnak alapvető formájában — minden elhomályosító közbevegyülő dolog kiküszöbölésével — való megvizsgálása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megszabaduljunk a csalóka kibúvóktól, amelyek a „tudományos" magyarázat látszatát keltik, ha a társadalmi újratermelési folyamatot rögtön bonyolult konkrét formájában vesszük elemzés alá.

Tehát az a törvény, hogy az újratermelés normális menete esetén (akár egyszerű, akár bővített újratermelésről van szó) a tőkés termelő által a forgalomra előlegezett pénznek vissza kell térnie kiindulópontjára (itt közömbös, hogy a pénz az övé-e, avagy kölcsönkapott-e), egyszer és mindenkorra kizárja azt a hipotézist, hogy a 200 II_c (*k*) ezüstté változtatása az I. osztály által előlegezett pénzzel történik.

2. Az állótőke in natura pótlása

Az imént vizsgált hipotézis félretolása után már csak olyan lehetőségek maradnak, amelyek a kopásrész pénzbeli pótlásán kívül a teljesen elpusztult állótőke in natura pótlását is magukban foglalják.

Az előbb előfeltételeztük:

a) hogy az 1000 £-et, amelyet az I. osztály tőkései munkabérben kifizettek, a munkások ugyanilyen értékösszegű II_c-re költik, azaz fogyasztási eszközöket vásárolnak érte.

Az, hogy itt az 1000 £-et az I. osztály tőkései előlegezték pénzben, csupán egy tény megállapítása. A munkabért az illető tőkés termelőknek pénzben kell kifizetniök; ezt a pénzt aztán a munkások létfenntartási eszközökre költik, a létfenntartási eszközök eladói számára viszont ismét forgalmi eszközül szolgál állandó tőkéjüknek árutőkéből termelőtőkére való átváltásánál. Igaz, hogy sok csatornán halad keresztül (szatócsok, háztulajdonosok, adószedők, olyan nem-termelő munkások, akikre magának a munkásnak van szüksége, pl. orvosok stb.) és ezért az I. osztály munkásainak a kezéből csak részben áramlik közvetlenül a II. tőkésosztály kezébe. Előfordulhat, hogy az áramlásban kisebb-nagyobb fennakadás következik be, ezért a tőkések oldalán új pénztartalékra van szükség. Mindez ennél az alapformánál figyelmen kívül hagyható

b) Előfeltételeztük, hogy egyszer az I. osztály további 400 £ pénzt előlegez arra, hogy a II.-tól vásároljon, s ez visszaáramlik hozzá, másszor pedig a II osztály előlegez 400 £-et I.-től való vásárlásra, és ez visszaáramlik hozzá. Erre az előfeltételezésre szükség van, mert az az ellenkező feltevés, hogy az árucseréhez szükséges pénzt egyoldalúan az I. tőkésosztály vagy a II. tőkésosztály előlegezi a forgalom számára, önkényes volna. Minthogy pedig, mint az előző 1. pontban kimutattuk, azt a hipotézist, hogy a 200 $II_c(k)$ ezüstté változtatásához az I. osztály dob pótlólagos pénzt forgalomba, mint ízetlent el kell vetni, ezért nyilvánvalóan csak az a látszólag még ízetlenebb feltevés marad hátra, hogy maga a II. osztály dobja forgalomba azt a pénzt, amellyel az árunak az állótőke kopását pótló érték-alkotórészét ezüstté változtatják. Pl. az az értékrész, amelyet *X* úr fonógépe a termelésben elveszít, újra megjelenik a varrófonál értékrészeként; amit fonógépe az egyik oldalon értékben, illetve kopás folytán veszít, annak a másik oldalon fel kell gyülemlenie nála pénzként. Előfordulhat, hogy *X* például 200 £-ért gyapotot vásárol *Y*-tól és ilymódon a forgalomra 200 £-et előlegez pénzben; *Y* ugyanezen a 200 £-en fonalat vásárol tőle, s ez a 200 £ most *X*-nél alap a fonógép kopásának pótlására. Ez csak azt jelentené, hogy *X* a maga termelésétől, annak termékétől és a termék eladásától függetlenül, 200 £-et tart in petto [tartalékban], hogy önmagának a fonógép értékveszteségéért fizessen, azaz, hogy fonógépének 200 £-nyi értékveszteségén kívül még másik 200 £-et kell évente a saját zsebéből pénzben hozzátenni, hogy végül is módjában legyen új fonógépet vásárolni.

Ez az ízetlenség azonban csak látszólagos. A II. osztály tőkésekből áll, akiknek állótőkéje az újratermelésnek egészen különböző stádiumaiban van Az egyiknél az állótőke már elérkezett abba a stádiumba, amikor teljes egészében in natura pótlandó. Másoknál többé vagy kevésbé távol van ettől a stádiumtól; ez utóbbi csoport valamennyi tagjánál közös az, hogy állótőkéjüket nem termelik valóban újra, azaz nem újítják meg in natura, vagyis nem pótolják ugyanolyan fajtájú új példánnyal, hanem értékét fokozatosan pénzben gyűjtik össze. Az első csoport teljesen (illetve részben, ami itt közömbös) ugyanolyan helyzetben van, mint vállalkozása megkezdésekor, amikor egy bizonyos pénztőkével lépett a piacra, hogy ezt egyrészt (álló és forgó) állandó tőkévé, másrészt pedig munkaerővé, változó tőkévé változtassa. Akárcsak akkor, most is újra előlegeznie kell a forgalom számára ezt a pénztőkét, tehát az állandó állótőke értékét épp úgy, mint a forgó- és a változó tőke értékét.

Ha tehát előfeltételezzük azt, hogy a II. tőkésosztály által az I. osztállyal lebonyolítandó csere céljára forgalomba dobott 400 £ fele a II. osztály olyan tőkéseitől származik, akiknek nemcsak azt kell megoldaniok, hogy áruik révén megújítsák a forgótőkéhez tartozó termelési eszközeiket, hanem azt is, hogy pénzük révén in natura megújítsák állótőkéjüket, mialatt a II. osztály tőkéseinek másik fele csak állandó tőkéje forgó részét pótolja pénzével in natura, de

nem újítja meg in natura állótőkéjét, akkor semmi ellentmondásos nincs abban, hogy a visszaáramló 400 £ (amely visszaáramlik, mihelyt az I. osztály fogyasztási eszközöket vásárol érte) most különbözőképpen oszlik meg a II. osztály e két csoportja között. Visszaáramlik a II. osztályhoz, de nem ugyanazokba a kezekbe áramlik vissza, hanem ezen az osztályon belül különbözőképpen oszlik meg, a tőkések egyik részétől átmegy a másikhoz.

A II. osztály tőkéseinek egy része a termelési eszközöknek saját áruival végül is fedezett részén kívül 200 £ pénzt váltott át új in natura állótőkeelemekre. Így kiadott pénze — akárcsak a vállalkozás kezdetén — csak az évek során át fokozatosan áramlik vissza hozzá a forgalomból, mint az ezzel az állótőkével termelendő áruknak kopást pótló érték-alkotórésze.

A II. osztály tőkéseinek másik része viszont 200 £-ért nem kapott árukat az I. osztálytól, hanem ez utóbbi azzal a pénzzel fizet neki, amelyen a II. osztály első része állótőkeelemeket vásárolt. A II. osztály tőkéseinek egyik részénél az állótőkeérték ismét megújult természetbeni formájában van meg, a másik rész még azzal van elfoglalva, hogy pénzformában összegyűjtse, s ebből később pótolja állótőkéjét in natura.

Abból az állapotból kell kiindulnunk, hogy a már korábban megtörtént átváltások után a két oldalon még a következő áruk váltandók át: az I. osztálynál 400_m, a II. osztálynál 400_c.[52*] Feltételezzük, hogy a II. osztály 400 pénzt előlegez e 800 összegű áruk átváltására. A 400 egyik felét (=200) minden körülmények között a II_c-nek az a része kell hogy kiadja, amely kopásértékként 200 pénzt halmozott fel és ezt most ismét vissza kell változtatnia állótőkéjének természetbeni formájává.

Mint ahogy az állandó tőkeérték, a változó tőkeérték és az értéktöbblet — amelyekre mind a II., mind az I. osztály árutőkéjének értéke felbontható — a II. áruk, illetve az I. áruk különös arányos hányadaiban is ábrázolható, úgy az állandó tőkeértéken belül is megtehetjük ezt azzal az értékrésszel, amelyet még nem kell az állótőke természetbeni formájára átváltani, hanem egyelőre csak pénzformában fokozatosan fel kell halmozni mint kincset. A II. áruk meghatározott mennyisége (példánkban tehát a maradék fele, = 200) itt már csak ennek a kopásértéknek a hordozója, amelynek az átváltás révén pénzben kell lecsapódnia. (Meglehet, hogy a II. osztály tőkéseinek első része, amely állótőkét in natura megújít, annak az árutömegnek a kopásrészével együtt, amelynek itt már csak a maradéka szerepel, már realizálta így kopásértékének egy részét; marad azonban 200 pénz, amelyet még realizálnia kell.)

Ami mármost a II. osztály tőkései által ennél a hátralevő műveletnél forgalomba dobott 400 £ második felét (=200) illeti, ez az állandó tőke forgó

[52*] A számok megint nem egyeznek a korábbi feltevéssel. Ez azonban közömbös, mert a dolog csak az arányokon fordul meg. — *F. E.*

alkotórészeit vásárolja az I. osztálytól. E 200 £-nek egy részét forgalomba dobhatja a II. osztály tőkéseinek mindkét csoportja, vagy pedig csak az a csoport, amely az álló érték-alkotórészt nem újítja meg in natura.

A 400 £-gel tehát az I. osztályból kiemelnek 1. 200 £ összegű olyan árut, amely csak az állótőke elemeiből áll, 2. 200 £ összegű olyan árut, amely csak a II. osztály állandó tőkéje forgó részének természetbeni elemeit pótolja. Az I. osztály most már mindazt eladta évi egész árutermékéből, amit a II. osztály számára el kell adnia; e termék egyötödének értéke azonban, 400 £, most pénzformában létezik nála. De ez a pénz ezüstté változtatott értéktöbblet, amelyet mint jövedelmet fogyasztási eszközökre kell költeni. Az I. osztály tehát a 400-on megveszi a II. osztály egész áruértékét = 400. A pénz tehát visszaáramlik a II. osztályhoz, azáltal hogy áruját megvásárolja.

Tegyünk fel most három esetet. A II. osztály tőkéseinek azt a részét, amely állótőkéjét in natura pótolja, itt „1. csoportnak", azt a részét pedig, amely az állótőke kopásértékét pénzformában felraktározza, „2. csoportnak" nevezzük. A három eset a következő: a) a II. osztályban áruban még megmaradt 400-ból valamely hányadnak pótolnia kell (mondjuk felesben) az 1. és a 2. csoport állandó tőkéje forgó részeinek bizonyos hányadát; b) az 1. csoport már egész áruját eladta, tehát a 2. csoportnak még 400 eladó áruja van; c) a 2. csoport mindent eladott azon a 200-on kívül, amely a kopásérték hordozója.

Ekkor a következő megoszlásokat kapjuk:

a) A még a II. osztály kezén levő 400_c áruértékből 100-a van az 1. csoportnak és 300-a a 2. csoportnak; ebből a 300-ból 200 a kopást képviseli. Ebben az esetben abból a 400 £ pénzből, amelyet az I. osztály most visszaküld, hogy megvásárolja a II. árukat, az 1. csoport eredetileg 300-at adott ki, tudniillik 200-at pénzben, amiért in natura állótőkeelemeket vont el az I. osztálytól, 100-at pénzben pedig arra, hogy árucseréjét az I. osztállyal közvetítse; a 2. csoport viszont a 400-ból csak $^1/_4$-et, tehát 100-at előlegezett, ugyancsak arra, hogy árucseréjét az I. osztállyal közvetítse.

A 400 pénzből tehát az 1. csoport 300-at előlegezett, a 2. csoport pedig 100-at.

Ebből a 400-ból azonban visszaáramlik:

Az 1. csoporthoz 100, tehát csak $^1/_3$-a az általa előlegezett pénznek. A másik $^2/_3$ fejében azonban 200 értékű megújított állótőkéje van. Ezért a 200 értékű állótőkeelemért pénzt adott az I. osztálynak, de nem adott utóbb árut. Ebben a tekintetben az I. osztállyal szemben csak mint vásárló lép fel, nem lép fel utóbb újra mint eladó. Ennélfogva ez a pénz nem áramolhat vissza az 1. csoporthoz; különben az állótőkeelemeket ajándékba kapta volna az I. osztálytól. — Az általa előlegezett pénz utolsó harmada tekintetében az 1. csoport először mint állandó tőkéje forgó alkotórészeinek vevője lépett fel. Ugyanezen a pénzen az I. osztály megveszi tőle árujának 100 értékű maradékát. A pénz tehát visszaáramlik hozzá (a II. osztály 1. csoportjához), mert árueladóként lép fel.

közvetlenül miután előzőleg vevőként lépett fel. Ha nem áramlana vissza, akkor a II. osztály (annak 1. csoportja) az I. osztálynak 100 összegű áruért először 100 pénzt, majd ezen felül még 100 árut adott volna, tehát árját ajándékba adta volna neki.

Ezzel szemben a 2. csoporthoz, amely 100 pénzt adott ki, 300 pénz tér vissza; 100 azért, mert először mint vevő 100 pénzt dobott forgalomba, s ezt mint eladó visszakapja; 200 azért, mert 200 értékösszegű árunak csak eladójaként funkcionál, nem pedig vevőjeként. A pénz tehát nem áramolhat vissza az I. osztályhoz. Az állótőkekopást tehát a II. osztály (1. csoportja) által állótőkeelemek vásárlására forgalomba dobott pénz egyenlíti ki; de ez a pénz nem úgy kerül a 2. csoport kezébe, mint az 1. csoport pénze, hanem mint olyan pénz, amely az I. osztályé.

b) Ezt előfeltételezve a II_c maradéka úgy oszlik meg, hogy az 1. csoportnak van 200-a pénzben, a 2.-nak pedig 400-a áruban.

Az 1. csoport minden áruját eladta, de a 200 pénz csak átváltozott formája állandó tőkéje álló alkotórészének, amelyet in natura meg kell újítania. Itt tehát csak vevőként lép fel és pénze helyett ugyanilyen értékösszegű I. árut kap az állótőke természetbeni elemeiben. A 2. csoportnak legfeljebb (ha az I. és a II. osztály közötti árucserére az I. osztály semmi pénzt nem előlegez) csak 200 £-et kell forgalomba dobnia, mert áruértéke felét illetően csak elad az I. osztálynak, de nem vásárol tőle.

A forgalomból 400 £ tér vissza hozzá; 200 azért, mert ezt mint 200 áru vevője előlegezte és mint 200 áru eladója visszakapja; 200 azért, mert 200 értékű árut ad el az I. osztálynak, anélkül hogy érte megint áruegyenértéket vonna el tőle. —

c) Az 1. csoportnak van 200-a pénzben és 200_c-je áruban; a 2. csoportnak 200_c (k)-ja áruban.

Ezt előfeltételezve a 2. csoportnak semmi pénzt nem kell előlegeznie, mert az I. osztállyal szemben már egyáltalán nem vevőként, hanem csak eladóként funkcionál, tehát meg kell várnia, amíg tőle vásárolnak.

Az 1. csoport 400 £ pénzt előlegez, 200-at az I. osztállyal való kölcsönös árucserére, 200-at pedig mint I. áruk puszta vevője. Ezzel az utóbbi 200 £-gel veszi meg az állótőke elemeit.

Az I. osztály 200 £ pénzen 200 árut vásárol az 1. csoporttól, melyhez ezzel visszaáramlik az erre az árucserére előlegezett 200 £ pénze; a másik 200 £-en pedig — amelyet szintén az 1. csoporttól kapott — az I. osztály 200 árut vásárol a 2. csoporttól, amelynek állótőkekopása ezáltal pénzben lecsapódik.

A dolog semmiképpen sem változna, ha azt előfeltételeznénk, hogy a c) esetben nem a II. osztály (annak 1. csoportja), hanem az I. osztály előlegezi a 200 pénzt a létező áruk cseréjéhez. Ha az I. osztály először 200-ért árut vásárol a II. osztály 2. csoportjától — az előfeltételezés szerint ennél már csak ez a

maradék áru eladó —, akkor a 200 £ nem tér vissza az I. osztályhoz, mert a II osztály 2. csoportja nem lép fel újra vevőként; de a II. osztály 1. csoportjának ekkor 200 £ pénzen kell vásárolnia és ditto [ugyancsak] még 200 árut kell átváltania, tehát összesen 400-at kell elcserélnie az I. osztállyal. Ekkor 200 £ pénz a II. osztály 1. csoportjától visszatér az I. osztályhoz. Ha az I. osztály ezt újra kiadja, hogy megvásárolja a 200 árut a II. osztály 1. csoportjától, akkor ez a pénz visszatér hozzá, mihelyt a II. osztály 1. csoportja megveszi a 400 áru második felét az I. osztálytól. A II. osztály 1. csoportja 200 £ pénzt pusztán mint az állótőke elemeinek vásárlója adott ki; ez a pénz ezért nem tér vissza hozzá, hanem arra szolgál, hogy ezüstté változtassa a II. osztály 2. csoportjának 200_c maradék áruját, miközben az I. osztályhoz az árucserére kiadott 200 £ pénz nem a II. osztály 2. csoportján, hanem a II. osztály 1. csoportján keresztül áramlik vissza. 400 árujáért 400 összegű áruegyenérték tért vissza az I. osztályhoz; ditto visszatért hozzá a 800 áru átváltására általa előlegezett 200 £ pénz — tehát minden rendben van.

Az I. $\underbrace{1000_v + 1000_m}_{\text{II. } 2000_c}$ átváltásnál mutatkozó nehézség a maradékok átváltásánál mutatkozó nehézségre redukálódott:

I. .....400_m

II. (1) 200 pénz + 200_c áru + (2) 200_c áru, vagy hogy a dolgot még világosabbá tegyük:

I. $200_m + 200_m$

II. (1) 200 pénz + 200_c áru + (2) 200_c áru.

Minthogy a II. osztály 1. csoportjában 200_c áru átváltódott 200 I_m-re (árura), s minthogy mindaz a pénz, amely e 400 áru átváltásánál az I. és a II. osztály között forog, visszaáramlik ahhoz, aki előlegezte, az I. vagy a II. osztályhoz, ez a pénz, mint az I. és II. osztály közötti átváltás eleme, valójában nem eleme annak a problémának, amely bennünket itt foglalkoztat. Vagy másképpen ábrázolva: Tegyük fel, hogy a 200 I_m (áru) és 200 II_c (a II. osztály 1. csoportjának áruja) közötti átváltásban a pénz mint fizetési eszköz funkcionál, nem pedig mint vásárlóeszköz és ezért nem is mint a szó szoros értelmében vett „forgalmi eszköz", akkor világos, hogy — mivel a 200 I_m és 200 II_c (1. csoport) áruk egyenlő értékösszegűek — 200 értékű termelési eszköz cserélődik ki 200 értékű fogyasztási eszközre, hogy a pénz itt csak eszmeileg funkcionál és semmi pénzt nem kell valóban forgalomba dobni erről vagy arról az oldalról mérlegkülönbözet megfizetésére. A probléma tehát csak akkor mutatkozik meg tisztán, ha a 200 I_m árut és egyenértékét, a 200 II_c árut (1. csoport) mindkét oldalon, az I. és a II. osztály oldalán töröljük.

Ennek a két egyenlő értékű áruösszegnek (I. és II.) a kiküszöbölése után, amelyek egymást kiegyenlítik, hátra van tehát az átváltás maradéka, amelynél a probléma tisztán mutatkozik meg, tudniill k:

I. 200_m áru.
II. (1) 200_c pénz + (2) 200_c áru.

Itt világos, hogy a II. osztály 1. csoportja 200 pénzen megvásárolja á llótőkéjének 200 I_m alkotórészeit; ezzel a II. osztály 1. csoportjának állótőkéje in natura megújult és az I. osztály 200 értékű értéktöbblete áruformából (termelési eszközökből, mégpedig az állótőke elemeiből) pénzformába változott át. Ezen a pénzen az I. osztály fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztály 2. csoportjától, és az eredmény a II. osztály számára az, hogy az 1. csoportnál állandó tőkéjének egyik álló alkotórésze in natura megújult; a 2. csoportnál pedig egy másik alkotórész (amely állótőke kopását pótolja) pénzben lecsapódott; s ez évenként folytatódik, amíg ezt az alkotórészt is in natura meg nem újítják.

Az előfeltétel itt nyilván az, hogy a II. osztály állandó tőkéjének ez az álló alkotórésze, amely egész értékét tekintve visszaváltozik pénzzé, s ezért minden évben in natura megújítandó (1. csoport), egyenlő legyen a II. osztály állandó tőkéje másik álló alkotórészének évi kopásával, mely alkotórész még tovább funkcionál régi természetbeni formájában és amelynek kopása, az értékveszteség, melyet átvisz a közreműködésével termelt árukra, egyelőre pénzben pótlandó. Az ilyen egyensúly eszerint úgy jelenik meg, mint törvénye az egyszerű újratermelésnek; ami más szóval annyit jelent, hogy a termelési eszközöket termelő I. osztályban a munkamegosztás arányának változatlannak kell maradnia, amennyiben ez az osztály állítja elő a II. osztály állandó tőkéjének egyrészt forgó és másrészt álló alkotórészeit.

Mielőtt ezt közelebbről megvizsgálnánk, nézzük meg, hogyan alakul a dolog, ha a II_c (1) maradékösszeg nem egyenlő a II_c (2) maradékkal; lehet nagyobb vagy kisebb annál. Vegyük szemügyre egymás után mind a két esetet.

Első eset:

I. 200_m.
II. (1) $220_c^?$ (pénzben) + (2) 200_c (áruban).

Itt II_c (1) 200 £ pénzen megveszi a 200 I_m árukat, és 1. ugyanezen a pénzen megveszi a 200 II_c (2) árukat, tehát az állótőkének azt az alkotórészét, amelynek pénzben kell lecsapódnia; ezt a részt ezzel ezüstté változtatták. De 20 II_c (1) pénz nem változtatható vissza in natura állótőkévé.

Ezen a bajon látszólag segíteni lehet, ha az I_m maradékot 200 helyett 220-nak

tételezzük, úgyhogy a 2000 I-ből nem 1800, hanem csak 1780 intéződött el korábbi átváltással. Ebben az esetben tehát:

I. 220_m.
II. (1) 220_c (pénzben) + (2) 200_c (áruban).

II_c, 1. csoport, a 220 £ pénzen megveszi a 220 I_m-et, majd I. megveszi 200 £-en a 200 II_c (2) árut. Ekkor azonban az I. osztálynál megmarad 20 £ pénz, egy darab értéktöbblet, amelyet csak pénzben tud megrögzíteni, nem adhat ki fogyasztási eszközökre. A nehézséget ezzel csak áthárítottuk II_c-ről (1. csoport) I_m-re.

Tegyük fel mármost, hogy II_c, 1. csoport, kisebb, mint II_c (2. csoport), tehát:

Második eset:

I. 200_m (áruban).
II. (1) 180_c (pénzben) + (2) 200_c (áruban).

A II. osztály (1. csoport) 180 £ pénzen 180 I_m árut vásárol; az I. osztály ezen a pénzen egyenlő értékű árukat vesz a II. osztálytól (2. csoport), tehát 180 II_c (2) árut; eladhatatlan marad az egyik oldalon 20 I_m és éppúgy a másikon 20 II_c (2); 40 értékű árut nem lehet átváltoztatni pénzzé.

Azzal sem mennénk semmire, ha az I. osztály maradékát 180-nak tételeznénk; ekkor ugyan nem maradna többlet az I. osztályban, de 20 többlet a II_c-ben (2. csoport) továbbra is eladhatatlan, pénzzé át nem változtatható maradna.

Az első esetben, amelyben II(1) nagyobb, mint II(2), a II_c(1) oldalán marad egy többlet pénzben, amely nem változtatható vissza állótőkévé, vagy ha az I_m maradékot II_c(1)-gyel egyenlőnek tételezzük, akkor ugyanaz a pénztöbblet I_m oldalán nem változtatható át fogyasztási eszközökké.

A második esetben, amelyben II_c(1) kisebb, mint II_c(2), hiány marad pénzben a 200 I_m és II_c(2) oldalán, és ugyanekkora árutöbblet marad mindkét oldalon, vagy ha az I_m maradékot II_c(1)-gyel egyenlőnek tételezzük, hiány marad pénzben és többlet áruban II_c(2) oldalán.

Ha az I_m maradékot mindig II_c(1)-gyel egyenlőnek tételezzük — minthogy a termelést a megrendelések határozzák meg és az újratermelésen mit sem változtat, ha ebben az évben a II. osztály állandó tőkéjének több álló alkotórészét, a következőben több forgó alkotórészét termeli az I. osztály —, az első esetben I_m-et csak akkor lehetne visszaváltoztatni fogyasztási eszközökké, ha az I. osztály megvásárolná vele a II. osztály értéktöbbletének egy részét, ezt tehát nem fogyasztanák el, hanem a II. osztály tőkései pénzként felhalmoznák; a második esetben csak az segítene, ha maga az I. osztály adná ki a pénzt, márpedig ezt a hipotézist elvetettük.

Ha II_c(1) nagyobb, mint II_c(2), akkor az I_m-ben mutatkozó pénztöbblet reali-

zálásához idegen áru behozatala szükséges. Ha $II_c(1)$ kisebb, mint $II_c(2)$, akkor megfordítva, II. áruk (fogyasztási eszközök) kivitele szükséges ahhoz, hogy termelési eszközökben realizálni lehessen a II_c elkopott részét. Mindkét esetben külkereskedelemre van tehát szükség.

Még ha az egyszerű újratermelés vizsgálatánál fel is kell tételeznünk, hogy az összes iparágak termelékenysége, tehát árutermékeik megfelelő értékaránya is állandó marad, mindazonáltal a két utóbbi említett eset, amelyben $II_c(1)$ nagyobb vagy kisebb, mint $II_c(2)$, mindig érdeklődésre tarthat számot a bővített szinten való termelésnél, ahol ez feltétlenül bekövetkezhet.

3. Eredmények

Az állótőke pótlására vonatkozóan általánosságban meg kell jegyeznünk: Ha — minden egyéb körülményt, tehát nemcsak a termelés méreteit, hanem főleg a munka termelékenységét is változatlannak előfeltételezve — II_c álló elemének nagyobb része hal el, mint az előző évben, tehát nagyobb rész újítandó is meg in natura, akkor az állótőke ama részének, amely csak most van elhalóban, s halálának időpontjáig egyelőre pénzben pótlandó, ugyanilyen arányban csökkennie kell, mert az előfeltételezés szerint a II. osztályban funkcionáló álló tőkerész összege (értékösszege is) ugyanakkora marad. Ez azonban a következő körülményekkel jár. *Először*: Ha az I. osztály árutőkéjének nagyobb része áll II_c állótőkéjének elemeiből, akkor ennyivel kisebb része áll II_c forgó alkotórészeiből, mert az I. osztály II_c számára történő össztermelése változatlan marad. Ha ennek egyik része nő, akkor a másik csökken, és viszont. Másrészt azonban a II. osztály össztermelése is ugyanakkora marad. De hogyan lehetséges ez, amikor nyersanyagai, félgyártmányai, segédanyagai (azaz a II. osztály állandó tőkéjének forgó elemei) csökkennek? *Másodszor*: A II_c pénzformában helyreállított állótőkéjének nagyobb része áramlik az I. osztályhoz, hogy pénzformából természetbeni formába változzon vissza. Több pénz áramlik tehát az I. osztályhoz, azon a pénzen kívül, amely pusztán az árucsere céljából forog az I. és a II. osztály között; több olyan pénz, amely nem kölcsönös árucserét közvetít, hanem egyoldalúan csak vásárlóeszköz funkciójában lép fel. Egyszersmind azonban II_c-nek az az árutömege, amely a kopás értékpótlásának hordozója, arányosan csökkent volna, tehát csökkent volna az a II. árutömeg, amelyet nem az I. osztály árujára, hanem csak az I. osztály pénzére kell átváltani. Több pénz áramlana a II. osztálytól az I. osztályhoz mint puszta vásárlóeszköz és kevesebb olyan II. áru volna, amellyel szemben az I. osztálynak puszta vásárlóként kellene funkcionálnia. Tehát I_m egy nagyobb részét nem lehetne II árura átváltani — mert I_v-t már átváltották II. árura —, hanem pénzformában rögződne.

A megforditott esetet, amikor valamely évben a II. osztály állótőkéje elhalálozásainak újratermelése kisebb, a kopási rész viszont nagyobb, ezek után nem kell tovább nyomon követni.

Így tehát válságra kerülne sor — termelési válságra —, noha az újratermelés méretei változatlanok.

Egyszóval: Ha egyszerű újratermelés és változatlan körülmények, tehát nevezetesen a munka változatlan termelőereje, összmennyisége és intenzitása mellett nem állandó arányt előfeltételezünk az elhaló (megújítandó) és a régi természetbeni formájában továbbműködő (csupán kopásának pótlására a termékekhez értéket hozzátevő) állótőke között — akkor az egyik esetben az újratermelendő forgó alkotórészek tömege ugyanaz maradna, de az újratermelendő álló alkotórészek tömege növekedne; tehát az I. osztály össztermelésének növekednie kellene, vagy — még akkor is, ha a pénzviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk — az újratermelésben hiány mutatkozna.

A másik esetben: Ha a II. osztály in natura újratermelendő állótőkéjének viszonylagos nagysága csökkenne, tehát a II. osztály állótőkéjének egyelőre csak pénzben pótlandó alkotórésze ugyanilyen arányban növekedne, akkor a II. osztály állandó tőkéje forgó alkotórészeinek tömege, amelyeket az I. osztály újratermelt, változatlan maradna, az újratermelendő álló alkotórészé viszont csökkenne. Tehát vagy az I. osztály össztermelése csökkenne, vagypedig többlet (ahogy az előbb hiány), mégpedig ezüstté át nem változtatható többlet állna elő.

Ugyanaz a munka az első esetben növekvő termelékenység, tartam vagy intenzitás révén több terméket adhat ugyan és ez lehetővé tenné a hiány fedezését; az ilyen változás azonban elkerülhetetlenül azzal járna, hogy munka és tőke tolódna el az I. osztály egyik termelési ágából a másikba, márpedig minden ilyen eltolódás időleges zavarokat idéz elő. Másodszor pedig (amennyiben a munka tartama és intenzitása növekszik) az I. osztálynak több értéket kellene cserébe adnia a II. osztály kevesebb értékéért, tehát az I. osztály termékének elértéktelenedése következne be.

A fordítottja a helyzet a második esetben, amikor az I. osztálynak vagy csökkentenie kell termelését, ami válságot jelent az ott foglalkoztatott munkások és tőkések számára, vagy többletet állít elő, ami megint csak válsághoz vezet. Önmagában véve az ilyen többlet nem baj, hanem előny, de baj a tőkés termelésben.

A külkereskedelem mindkét esetben segítséget nyújthatna, az első esetben ahhoz, hogy a pénzformában rögződött I. árut átváltsák fogyasztási eszközökre, a második esetben, hogy az árutöbbletet elhelyezzék. A külkereskedelem azonban, amennyiben nem pusztán elemeket (értékük szerint is) pótol, csupán áthelyezi kiterjedtebb területre az ellentmondásokat, nagyobb játékteret nyit nekik.

Ha az újratermelés tőkés formáját kiküszöbölték már, akkor a dolog arra redukálódik majd, hogy az állótőke (itt a fogyasztási eszközök előállításában funkcionáló állótőke) elhaló és ezért in natura pótlandó részének nagysága különböző egymást követő években változik. Ha az egyik évben igen nagy (meghaladja az átlaghalandóságot, ahogy az embereknél is előfordul), akkor a következő évben biztosan annál kisebb. A fogyasztási eszközök évi termeléséhez szükséges nyersanyagok, félgyártmányok és segédanyagok tömege — egyébként változatlan körülményeket előfeltételezve — ezért nem csökken; a termelési eszközök össztermelésének tehát az egyik esetben növekednie, a másikban csökkennie kellene. Ezen csak állandó viszonylagos túltermeléssel lehet segíteni; egyrészt bizonyos mennyiséggel több állótőkét kell termelni, mint amennyi közvetlenül szükséges, másrészt és főleg olyan készletet kell létesíteni nyersanyagból stb., amely meghaladja a közvetlen évi szükségletet (ez különösen a létfenntartási eszközökre érvényes). Az ilyen fajta túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom ellenőrzi saját újratermelésének tárgyi eszközeit. A tőkés társadalmon belül azonban a túltermelés anarchikus elem.

Ez az állótőkével kapcsolatos példa — változatlan méretű újratermelés alapján — csattanós. Az álló- és a forgótőke termelésének aránytalansága egyike azoknak a kedvenc okoknak, amelyekkel a közgazdászok a válságokat magyarázzák. Hogy ilyen aránytalanság az állótőke puszta *fenntartása* esetén is keletkezhet és kell hogy keletkezzék; hogy keletkezése holmi ideális normáltermelés előfeltételezése, a már funkcionáló társadalmi tőke egyszerű újratermelése esetén is lehetséges és szükségszerű — ez számukra új dolog.

XII. A pénzanyag újratermelése

Eddig teljesen figyelmen kívül hagytunk egy mozzanatot, tudniillik az arany és az ezüst évi újratermelését. Luxuscikkek, aranyozás stb. puszta anyagaként itt éppúgy nem kellene őket külön megemlíteni, mint bármilyen más terméket. Ezzel szemben fontos szerepet játszanak mint pénzanyag és ezért potenciális pénz. Pénzanyagnak itt az egyszerűség kedvéért csak az aranyat tekintjük.

Az évi teljes aranytermelés régebbi adatok szerint 800 000—900 000 fontra, vagyis kereken 1100 vagy 1250 millió márkára rúgott. Soetbeer[53]* szerint viszont az 1871—75-ös évek átlagában csak 170 675 kilogramm volt, kereken 476 millió márka értékben. Ebből termelt: Ausztrália kereken 167, az Egyesült Államok 166, Oroszország 93 millió márkát. A maradék különböző országok között

[53]* *Ad. Soetbeer*: „Edelmetall-Produktion" [Nemesfémtermelés], Gotha 1879, [112. old.]

oszlik meg 10 millió márkánál kisebb összegekben. Az évi ezüsttermelés ugyanezen időszak alatt valamivel kevesebb mint 2 millió kilogramm volt, 354 $^1/_2$ millió márka értékben; ebből Mexikó termelt kereken 108, az Egyesült Államok 102, Dél-Amerika 67, Németország 26 milliót stb.

Azok közül az országok közül, amelyekben a tőkés termelés az uralkodó, csak az Egyesült Államok arany- és ezüsttermelő; az európai tőkésországok csaknem egész aranyukat és ezüstjük túlnyomó részét Ausztráliából, az Egyesült Államokból, Mexikóból, Dél-Amerikából és Oroszországból kapják.

Mi azonban az aranybányákat áthelyezzük abba a tőkésen termelő országba, amelynek évi újratermelését itt elemezzük, mégpedig a következő okból:

Tőkés termelés egyáltalában nem létezik külkereskedelem nélkül. Ha azonban adott szinten folyó normális évi újratermelést tételezünk fel, akkor ezzel azt is feltételezzük, hogy a külkereskedelem csak más használati vagy természetbeni formájú cikkekkel helyettesít belföldi cikkeket, anélkül hogy az értékviszonyokat érintené, tehát nem érinti azokat az értékviszonyokat sem, amelyekben a két kategória, a termelési eszközök és a fogyasztási eszközök kölcsönösen átváltódnak, s éppúgy nem az állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet — amelyekre e két kategória termékének az értéke feloszthető — arányát sem. A külkereskedelem bevonása az évente újratermelt termékérték elemzésébe tehát csak zavart okozhat, anélkül, hogy akár a problémának, akár megoldásának bármiféle új mozzanatát szolgáltatná. Teljesen el kell tehát vonatkoztatni a külkereskedelemtől; tehát itt az aranyat is úgy kell kezelni, mint az évi újratermelés közvetlen elemét, nem pedig mint olyan áruelemet, amelyet csere révén kívülről hoztak be.

Az aranytermelés, mint egyáltalán a fémtermelés az I. osztályban, abba a kategóriába tartozik, amely a termelési eszközök termelését öleli fel. Tegyük fel, hogy az évi aranytermelés =30 (a kényelem kedvéért, mert valójában ez a szám túlságosan nagy sémánk számaihoz képest); ez az érték feloszthető $20_c+5_v+5_m$-re; a 20_c-t ki kell cserélni I_c más elemeire, s ezt később kell megvizsgálnunk, de az 5_v+5_m (I) átváltandó II_c elemeire, azaz fogyasztási eszközökre.

Ami az 5_v-t illeti, minden aranytermelő vállalkozás először is azzal kezdődik, hogy megvásárolják a munkaerőt; nem saját termelésű arannyal, hanem az országban készletként meglevő pénz bizonyos hányadával. A munkások ezen 5_v fejében fogyasztási eszközöket vonnak el a II. osztálytól, ez pedig ezen a pénzen termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól. Ha a II. osztály az I osztálytól mondjuk 2-ért vásárol aranyat mint anyagot áruk termeléséhez stb (mint állandó tőkéje alkotórészét), akkor 2_v visszaáramlik az I. aranytermelőhöz olyan pénzben, amely már korábban a forgalomhoz tartozott. Ha a II osztály nem vesz több anyagot az I. osztálytól, akkor az I. osztály úgy vásárol a II.-tól, hogy aranyát mint pénzt dobja forgalomba, mert az arany minden

árut megvásárolhat. A különbség csak annyi, hogy az I. osztály itt nem mint eladó, hanem csak mint vevő lép fel. Az I. osztály aranyásói árujukat mindig elhelyezhetik, ez mindig közvetlenül kicserélhető formában van.

Tegyük fel, hogy egy fonalgyáros 5_c-t fizetett munkásainak, s ezek ennek fejében — az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyva — 5 értékű fonalterméket szolgáltatnak neki; a munkások 5-ért vásárolnak II_c-től, ez utóbbi 5 pénzért fonalat vásárol az I. osztálytól, s ily módon az 5_v pénzben visszaáramlik a fonalgyároshoz. Az imént feltételezett esetben viszont *Ia* (így jelöljük az aranytermelőt) 5_v-t előlegez munkásainak olyan pénzben, amely már korábban a forgalomhoz tartozott; ezek a pénzt létfenntartási eszközökre költik; de az 5-ből csak 2 tér vissza a II. osztálytól *Ia*-hoz. *Ia* azonban éppúgy újra megkezdheti az újratermelési folyamatot, mint a fonalgyáros, mert munkásai 5 értéket szolgáltattak neki aranyban, ebből 2-t eladott, 3 aranyban van meg neki, tehát csak érmévé kell verni[54*] vagy bankjegyekké átváltoztatni, hogy közvetlenül, a II. osztály további közvetítése nélkül, egész változó tőkéje ismét pénzformában legyen a kezében.

De már az évi újratermelésnek ennél az első folyamatánál változás következett be a valóban vagy potenciálisan a forgalomhoz tartozó pénz tömegében. Feltételeztük, hogy II_c mint anyagot megvett 2_v (*Ia*)-t, 3-at pedig mint a változó tőke pénzformáját *Ia* ad ki a II. osztályon belül ismét. Az új aranytermelés által szolgáltatott pénztömegből tehát 3 a II. osztályban maradt és nem áramlott vissza az I. osztályhoz. Az előfeltételezés szerint a II. osztály kielégítette aranyanyag-szükségletét. A 3 nála marad mint aranykincs. Minthogy ez a 3 arany nem lehet eleme a II. osztály állandó tőkéjének, s minthogy a II. osztálynak már előzőleg elegendő pénztőkéje volt a munkaerő megvásárlására; minthogy továbbá ennek a pótlólagos *3a*-nak semmi funkciót nem kell elvégeznie a II_c-n belül, amelynek egy részére kicserélték — a kopási elem kivételével (csak akkor szolgálhatna arra, hogy a kopási elemet pro tanto fedezze, ha II_c (1) kisebb, mint II_c (2), ami véletlen); másrészt pedig, éppen a kopási elem kivételével, az egész II_c áruterméket $I_{(v+m)}$ termelési eszközökre kell átváltani — ezért ezt a pénzt II_c-ből teljesen át kell vinni II_m-be, akár létfenntartási eszközökben, akár luxuscikkekben létezik az utóbbi, s ezzel szemben megfelelő áruértéket kell átvinni II_m-ből II_c-be. Eredmény: az értéktöbblet egy részét pénzkincsként raktározzák fel.

A második újratermelési évben, ha továbbra is az évente termelt arany ugyanolyan hányadát használják el anyagként, ismét 2 áramlik majd vissza *Ia*-hoz és 3 in natura pótlódik, azaz ismét felszabadul a II. osztályban mint kincs stb.

[54*] „Tekintélyes mennyiségű rúdaranyat (gold bullion) ... az aranyásók közvetlenül a San Franciscó-i pénzverdébe visznek." — „Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation", 1879, III. rész, 337. old.

Egyáltalán a változó tőkét illetően: Az I*a* tőkésnek, mint minden más tőkésnek, ezt a tőkét állandóan pénzben kell előlegeznie a munka megvásárlására. E *v*-t illetően nem neki, hanem munkásainak kell a II. osztálytól vásárolni, sohasem következhet be tehát az az eset, hogy ő vevőként lép fel, tehát a II. osztály kezdeményezése nélkül aranyat dob ez utóbbi osztályba. Amennyiben azonban a II. osztály anyagot vásárol tőle, amennyiben állandó tőkéjét. II_c-t, aranyanyagra kell átváltani, annyiban $(Ia)_v$ egy része a II. osztálytól visszatér hozzá ugyanolyan módon, mint az I. osztály többi tőkéséhez; és amennyiben ez nem következik be, annyiban *v*-jét közvetlenül a saját termékéből pótolja aranyban. Amilyen arányban azonban a pénzként előlegezett *v* nem áramlik vissza hozzá a II. osztálytól, abban az arányban a II. osztályban a már meglevő forgalmi eszközök egy része (az I. osztálytól hozzá áramlott és oda vissza nem tért pénz) kinccsé változik, és ennek megfelelően a II. osztály értéktöbbletének egy részét nem költik el fogyasztási eszközökre. Minthogy állandóan új aranybányákat tárnak fel vagy régieket újra megnyitnak, az I*a* által *v*-re fordítandó pénz meghatározott hányada mindig része az új aranytermelés előtt meglevő pénztömegnek; ezt a pénzt I*a* a munkásai révén dobja át a II. osztályba, s amennyiben a II. osztálytól nem tér vissza I*a*-hoz, annyiban ott a kincsképzés elemét alkotja.

Ami azonban $(Ia)_m$-et illeti, itt I*a* mindig mint vevő léphet fel; *m*-jét mint aranyat dobja forgalomba, és ennek fejében II_c fogyasztási eszközöket húz ki belőle; ezt az aranyat a II. osztályban részben anyagként használják fel, ennélfogva a II. termelőtőke állandó alkotórészének, *c*-nek valóságos elemeként funkcionál; amennyiben pedig nem ez az eset, annyiban ismét a kincsképzés elemévé lesz II_m pénzformában időző részeként. A később megvizsgálandó I_c-t[55*] figyelmen kívül hagyva is kitűnik, hogy még az egyszerű újratermelés is, habár kizárja a szó tulajdonképpeni értelmében vett felhalmozást, azaz a bővített újratermelést, szükségképpen magában foglalja a pénzfelraktározást, vagyis a kincsképzést. S minthogy ez évente megismétlődik, indokolttá teszi azt az előfeltételezést, amelyből a tőkés termelés vizsgálatánál kiindulunk: hogy az újratermelés kezdetén az I. és II. tőkésosztályok kezében az áruforgalomnak megfelelő tömegű pénzeszköz van. Ez a felraktározás akkor is fennáll, ha levonjuk a forgalomban levő pénz kopása folytán veszendőbe menő aranyat.

Magától értetődik, hogy minél idősebb a tőkés termelés, annál nagyobb a minden oldalról felhalmozott pénztömeg, tehát annál kisebb az az arány, amelyben az évi új aranytermelés gyarapítja ezt a tömeget, noha abszolút mennyiségét tekintve ez a hozzátétel jelentős lehet. Általánosságban térjünk vissza még egyszer arra a Tooke-kal szemben tett ellenvetésre[181] hogyan le-

[55*] Az újonnan termelt aranynak az I. osztály állandó tőkéjén belüli cseréjére vonatkozó vizsgálódás a kéziratban nem található. — *F. E.*

hetséges az, hogy mindegyik tőkés értéktöbbletet húz ki az évi termékből pénzben, azaz több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledob, hiszen végső soron magát a tőkésosztályt kell annak a forrásnak tekinteni, amelyből egyáltalán a pénz forgalomba kerül?

A már korábban (17. fej.) kifejtetteket összefoglalva, erre a következőket jegyezzük meg:

1 Az itt megkövetelt egyetlen előfeltevést, hogy egyáltalán elegendő pénz legyen az évi újratermelt tömeg különböző elemeinek átváltására, semmiképpen sem érinti az, hogy az áruérték egy része értéktöbbletből áll. Ha feltesszük, hogy az egész termék maguké a munkásoké, tehát többletmunkájuk nem a tőkéseknek, hanem csak önmaguknak végzett többletmunka, akkor a forgalomban levő áruérték tömege ugyanakkora volna, és forgalmának lebonyolításához egyébként változatlan körülmények között ugyanakkora pénztömeget kívánna meg. Mindkét esetben tehát csak az a kérdés, honnan van a pénz az egész áruérték átváltására. — És semmiképpen sem az, honnan van a pénz az értéktöbblet ezüstté változtatására.

Minden egyes áru értéke persze, hogy erre még egyszer visszatérjünk, $c+v+m$-ből áll, tehát az egész árutömeg forgalmának a lebonyolítása egyrészt egy meghatározott pénzösszeget tesz szükségessé $c+v$ tőke forgalmához és másrészt egy másik pénzösszeget a tőkés jövedelmének, az m értéktöbbletnek a forgalmához. Mint ahogy az egyes tőkések szempontjából, úgy az egész osztály szempontjából is az a pénz, amelyben tőkét előlegez, különbözik attól a pénztől, amelyben jövedelmet költ el. Honnan van ez az utóbbi pénz? Egyszerűen onnan, hogy a tőkésosztály kezén levő pénztömegből, tehát nagyjában és egészében a társadalmon belül található egész pénztömegből egy rész a tőkések jövedelmének forgalmát bonyolítja le. Fentebb már láttuk, hogy minden tőkés, aki új vállalkozásba kezd, a saját fenntartása céljából fogyasztási eszközökre kiadott pénzt, mihelyt a vállalat már működik, megint visszahalássza mint olyan pénzt, amely értéktöbblete ezüstté változtatására szolgál. Általánosságban szólva azonban az egész nehézség két forrásból fakad.

Először: Ha csak a forgalmat és a tőke megtérülését vizsgáljuk, tehát a tőkést is csak a tőke megszemélyesítésének — nem pedig tőkés fogyasztónak és élvhajhásznak — tekintjük, akkor látjuk ugyan, hogy állandóan értéktöbbletet dob forgalomba mint árutőkéje alkotórészét, de sohasem látjuk kezében a pénzt mint a jövedelem formáját; sohasem látjuk, hogy az értéktöbbletet elfogyasztása céljából pénzt dob forgalomba.

Másodszor: Ha a tőkésosztály egy bizonyos pénzösszeget jövedelem alakjában dob forgalomba, akkor úgy tűnik, mintha egyenértéket fizetne az évi összterméknek ezért a részéért, tehát ez utóbbi már nem testesítene meg értéktöbbletet. De a többlettermék, amelyben az értéktöbblet megtestesül, a tőkésosztálynak nem kerül semmibe. Mint osztály ezt ingyen birtokolja és élvezi,

s ezen a pénzforgalom mit sem változtathat. A változás, amelyet a pénzforgalom közvetít, egyszerűen abban áll, hogy mindegyik tőkés nem in natura fogyasztja el többlettermékét, ami többnyire nem is lehetséges, hanem az általa elsajátított értéktöbblet erejéig mindenféle árukat húz ki és sajátít el az évi társadalmi többlettermék egész készletéből. A forgalom mechanizmusa azonban megmutatta, hogy ha a tőkésosztály jövedelme elköltésére pénzt dob forgalomba, ugyanazt a pénzt a forgalomból ismét el is vonja, tehát állandóan újrakezdheti ugyanazt a folyamatot; hogy tehát neki mint tőkésosztálynak továbbra is birtokában marad ez az értéktöbblet ezüstté változtatásához szükséges pénzösszeg. Ha tehát a tőkés nemcsak az értéktöbbletet vonja el fogyasztási alapja számára áruk formájában az árupiacról, hanem egyúttal az a pénz is visszaáramlik hozzá, amellyel ezeket az árukat megvásárolja, akkor az árukat nyilván egyenérték nélkül vonta el a forgalomból. Semmibe sem kerülnek neki, bár pénzzel fizet értük. Ha egy font sterlingen árut veszek, és az áru eladója ezt a pénzt visszaadja terméktöbblet fejében, amely nekem semmibe sem került, akkor az árut nyilván ingyen kaptam meg. Ennek a műveletnek az állandó megismétlése mit sem változtat azon, hogy állandóan árukat vonok el és az egy font sterling állandóan birtokomban marad, noha az áruk beszerzése céljából átmenetileg elidegenítem. A tőkés állandóan visszakapja ezt a pénzt mint ezüstté változtatását az értéktöbbletnek, amely neki nem került semmibe.

Láttuk, hogy A. Smith szerint a teljes társadalmi termékérték jövedelemre, $v+m$-re oldódik fel, hogy tehát az állandó tőkeértékét nullával egyenlőnek tételezi. Ebből szükségképpen következik, hogy az évi jövedelem forgalmához szükséges pénz elegendő az évi össztermék forgalmához is; hogy tehát a mi esetünkben a 3000 értékű fogyasztási eszköz forgalmához szükséges pénz elegendő a 9000 értékű évi össztermék forgalmához. A. Smithnek valóban ez a nézete és Th. Tooke ezt megismétli. Ez a téves elképzelés a jövedelem ezüstté változtatásához szükséges pénztömegnek és annak a pénztömegnek az arányáról, amely a társadalmi össztermék forgalmát bonyolítja le, szükségszerű következménye annak, hogy nem értették meg, át nem gondoltan képzelték el azt, hogy hogyan termelődnek újra és évenként hogyan pótlódnak az évi össztermék különböző anyagi és értékelemei. Ezért ezt már megcáfoltuk.

Halljuk, mit mond maga Smith és Tooke.

Smith, II. könyvének II. fejezetében, ezt mondja: „Minden ország forgalma úgy tekinthető, mint ami két különböző ágra oszlik el: az üzletemberek egymás közötti forgalmára és az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalomra. Bár ugyanazokat a pénzdarabokat, akár papírból, akár fémből vannak, hol az egyik, hol a másik forgalomban használhatják, mégis, minthogy mindkettő állandóan egyidejűleg folyik, mindegyiküknek bizonyos alapra van szüksége az egyik vagy a másik pénzfajtából, hogy végbemehessen. A különböző üzletemberek között forgó javak értéke sohasem haladhatja meg az üzletemberek

és fogyasztók között forgó javak értékét; mert mindannak, amit az üzletemberek vásárolnak, végül is az a rendeltetése, hogy a fogyasztóknak adják el. Minthogy az üzletemberek egymás közötti forgalma nagyban történik, általában meglehetősen nagy összeget kíván meg minden egyes ügylethez. Ezzel szemben az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalom általában kicsinyben történik és gyakran csak igen kis pénzösszegeket kíván meg; néha egy shilling, sőt egy fél penny is elegendő. Kis összegek azonban sokkal gyorsabban forognak, mint a nagyok ... Habár az összes fogyasztók évi vásárlásai értékben ezért legalábbis" (ez a „legalábbis" remek!) „egyenlők az összes üzletemberek vásárlásaival, mégis általában sokkal kisebb pénzmennyiséggel lehet őket lebonyolítani" stb.

Adamnak ehhez a helyéhez Th. Tooke a következő megjegyzést fűzi („An Inquiry into the Currency Principle" [Vizsgálódás a currency-elvről], London 1844, 34—36. old. elszórtan): „Nem lehet kétséges, hogy ez az itt tett megkülönböztetés lényegében helyes ... Az üzletemberek és fogyasztók közötti csere magában foglalja a munkabér fizetését is, amely fő bevétele (the principal means) a fogyasztóknak ... Az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek, amelyeken az összes eladások értendők, a termelőtől vagy importőrtől, a feldolgozó ipar közbenső folyamatainak valamennyi fokozatán stb. keresztül a kiskereskedőig vagy az exportőrig, mind tőkeátviteli mozgásokra oldhatók fel. A tőkeátvitelek azonban nem szükségképpen előfeltételezik és valóban az ügyletek nagy többségében nem is vonják ténylegesen maguk után pénz, azaz bankjegyek vagy érmék átadását — anyagi, nem pedig fiktív átadásra gondolok — az átvitel idején . Az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek teljes összegét végső soron szükségképpen meghatározza és korlátozza az üzletemberek és fogyasztók közötti ügyletek összege."

Ha ez az utolsó mondat egymagában állna, azt hihetnénk, Tooke csupán azt állapítja meg, hogy bizonyos arány áll fenn az üzletember és üzletember közötti ügyletek és az üzletember és fogyasztó közötti ügyletek között, más szóval az évi összjövedelem értéke és a tőke értéke között, amellyel azt termelik. A dolog azonban nem így áll. Tooke határozottan hitet tesz A. Smith felfogása mellett. Forgalmi elméletének külön bírálata ezért felesleges.

2. Minden ipari tőke az induláskor egyszerre dobja forgalomba az egész álló alkotórésze megvásárlásához szükséges pénzt, s csak fokozatosan, évek során át vonja ki ismét évi termékének eladása útján. Először tehát több pénzt dob forgalomba, mint amennyit onnan elvon. Ez mindannyiszor megismétlődik az össztőke in natura megújításánál; minden évben megismétlődik meghatározott számú vállalatnál, amelyeknek állótőkéjét in natura meg kell újítani; apránként megismétlődik minden javításnál, az állótőke minden csak részleges megújításánál. Ha tehát az egyik oldal több pénzt von el a forgalomból, mint amennyit beledobott, a másik oldal viszont fordítva jár el.

Mindazokban az iparágakban, amelyeknek termelési periódusa (mint a munkaperiódustól eltérő nagyság) hosszabb időt ölel fel, a tőkés termelők e periódus alatt állandóan pénzt dobnak forgalomba, részint az alkalmazott munkaerő fizetésére, részint az elhasználandó termelési eszközök megvásárlására; ilymódon az árupiacról termelési eszközöket vonnak el közvetlenül, fogyasztási eszközöket pedig részint közvetetten, a munkabérüket elköltő munkások révén, részint közvetlenül, a fogyasztásukat semmiképpen sem szüneteltető tőkések révén, anélkül hogy ezek a tőkések egyidejűleg áruegyenértéket dobnának piacra. Ebben a periódusban az általuk forgalomba dobott pénz arra szolgál, hogy áruértéket, beleértve a benne foglalt értéktöbbletet, ezüstté változtasson. Ez a mozzanat igen fontossá válik fejlett tőkés termelésben hosszabb lélegzetű vállalkozásoknál, amelyeket részvénytársaságok stb. valósítanak meg, mint vasutak, csatornák, dokkok létesítése, nagyszabású városi építkezések, vashajók építése, nagy kiterjedésű földek alagcsövezése stb.

3. Eltérően az egyéb tőkésektől, akik — ha az állótőkére fordított kiadást figyelmen kívül hagyjuk — több pénzt húznak ki a forgalomból, mint amennyit a munkaerő és a forgó elemek megvásárlásakor beledobtak, az arany- és ezüsttermelő tőkések — a nyersanyagul szolgáló nemesfémet nem tekintve — csak pénzt dobnak forgalomba, és csak árukat vonnak el belőle. Az állandó tőkét, a kopási rész kivételével, a változó tőke nagyobb részét és az egész értéktöbbletet — a saját kezükben esetleg felhalmozódó kincs kivételével — mint pénzt dobják forgalomba.

4. Egyrészt mindenféle dolog forog áruként, amelyet nem a folyó évben termeltek, földbirtokok, házak stb., továbbá olyan termékek, amelyeknek a termelési periódusa egy évnél hosszabb, állatok, fa, bor stb. Az ilyen és más jelenségeknél fontos leszögezni, hogy a közvetlen forgalomhoz megkívánt pénzösszegen kívül egy bizonyos mennyiség mindig latens, nem funkcionáló állapotban van, de adott lökésre funkcióba léphet. Gyakran előfordul az is, hogy az ilyen termékek értéke apránként és fokozatosan forog, mint például a házak értéke az évek során át fizetett lakbérekben.

Másrészt az újratermelési folyamatnak nem minden mozgását közvetíti pénzforgalom. Az egész termelési folyamat, mihelyt elemeit már beszerezték, ki van rekesztve a forgalomból. Ki van rekesztve továbbá mindaz a termék, amelyet maga a termelő fogyaszt el közvetlenül — akár egyéni, akár termelő módon; ide tartozik a mezőgazdasági munkások természetbeni ellátása is.

Az évi termék forgalmát lebonyolító pénztömeg tehát már megvan a társadalomban, fokozatosan felhalmozták. Nem tartozik ennek az évnek az értéktermékéhez, kivéve esetleg azt az aranyat, amellyel az elkopott érméket pótolják.

Az itt kifejtettekben kizárólagos nemesfémpénz-forgalmat előfeltételezünk, mégpedig ennek is a legegyszerűbb formáját: készpénzvételeket és eladásokat.

bár puszta fémforgalom bázisán a pénz fizetési eszközként is funkcionálhat és történelmileg valóban funkcionált is, és ezen a bázison kifejlődött egy hitelügy és kifejlődtek mechanizmusának bizonyos oldalai.

Ehhez az előfeltevéshez nem pusztán módszertani meggondolásokból folyamodunk, bár ezek fontossága már abban is megmutatkozik, hogy mind Tooke és iskolája, mind ellenfelei vitáikban a bankjegyforgalom vizsgálatánál folyton rákényszerültek arra, hogy visszanyúljanak a tiszta fémforgalom hipotéziséhez. Rákényszerültek, hogy ezt post festum [utólag] megtegyék, de igen felületesen tették meg, mégpedig szükségszerűen, mert ilyen körülmények között a kiindulópont csak közbenső pont szerepét játssza az elemzésben.

De a *természetadta* formájában ábrázolt pénzforgalom — s ez itt immanens mozzanata az évi újratermelési folyamatnak — legegyszerűbb vizsgálata megmutatja:

a) Fejlett tőkés termelést, tehát a bérmunkarendszer uralmát előfeltételezve a pénztőke nyilván főszerepet játszik, mert ez az a forma, amelyben a változó tőkét előlegezik. Abban a mértékben, ahogy a bérmunkarendszer fejlődik, minden termék áruvá változik, s ezért — néhány fontos kivétellel — mozgásának egyik fázisaként teljességgel át kell mennie a pénzzé változáson. A forgalomban levő pénz tömegének elegendőnek kell lennie az áruknak ehhez az ezüstté változtatásához, s e tömeg legnagyobb részét a munkabér formájában szolgáltatják, annak a pénznek a formájában, amelyet mint a változó tőke pénzformáját a munkaerő fizetésére az ipari tőkések előlegeznek, s amely a munkások kezében — nagy tömegében — csak mint forgalmi eszköz (vásárlóeszköz) funkcionál. Ez teljesen ellentétes a naturális gazdasággal, amely uralkodik minden függőségi rendszer (a jobbágyságot beleértve) és még inkább a többé-kevésbé kezdetleges közösségek bázisán, akár át vannak szőve ezek a közösségek függőségi vagy rabszolgasági viszonyokkal, akár nem.

A rabszolgarendszerben a munkaerő megvásárlására fordított pénztőke az állótőke pénzformájának szerepét játssza, s csak fokozatosan, a rabszolga aktív életperiódusának lejárta után pótolják. Ezért az athéniek azt a nyereséget, amelyre egy rabszolgatartó rabszolgája ipari felhasználásával közvetlenül, vagy más ipari felhasználóknak (pl. bányamunkára) való bérbeadásával közvetetten húzott, csak az előlegezett pénztőke kamatának (valamint amortizációjának) is tekintették, ugyanúgy, ahogy a tőkés termelésben az ipari tőkés az értéktöbblet egy darabját, plusz az állótőke kopását mint kamatot és állótőkéje pótlását veszi számításba; ahogy ez szabály is azoknál a tőkéseknél, akik állótőkét (házakat, gépeket stb.) bérbe adnak. A puszta házirabszolgák, akár szükséges szolgálatokat végeznek, akár csupán fényűzési igényeket elégítenek ki, itt nem jönnek tekintetbe, ezek megfelelnek a mi szolgáló osztályunknak. De a rabszolgarendszer is — amennyiben a mezőgazdaságban, a feldolgozó iparban, a hajózásban stb. a termelőmunka uralkodó formája, mint Görögország fejlett

államaiban és Rómában — megtartja a naturális gazdaság bizonyos elemét. Magának a rabszolgapiacnak háború, tengeri kalózkodás stb. szállítja állandóan áruját, a munkaerőt, s ezt a rablást viszont nem közvetíti forgalmi folyamat, hanem idegen munkaerőnek naturális elsajátítása ez közvetlen fizikai kényszer útján. Még az Egyesült Államokban is, miután a bérmunkát alkalmazó északi államok és a rabszolgatartó déli államok közötti közbenső terület rabszolgatenyésztő területté változott a Dél számára, ahol tehát a rabszolgapiacra dobott rabszolga maga is az évi újratermelés egyik elemévé vált, ez nem volt elegendő hosszabb időre, hanem amíg csak lehetett, tovább folytatták az afrikai rabszolgakereskedelmet a piac feltöltésére.

b) A pénznek a tőkés termelés bázisán spontánul végbemenő oda- és visszaáramlásai az évi termék átváltásánál; az állótőkék egész értékterjedelmükben egyszerre való előlegezése és értéküknek fokozatos, több éves periódusokon át tartó kihúzása a forgalomból, tehát fokozatos helyreállításuk pénzformában az évi kincsképzés révén, amely lényegét tekintve teljesen különbözik a vele párhuzamosan haladó és az évenkénti új aranytermelésen nyugvó kincsképzéstől; az idő különböző hossza, amelyre az áruk termelési periódusának hosszától függően pénzt kell előlegezni, tehát már előzőleg újra meg újra kincsként fel kell raktározni, mielőtt az áru eladása révén a forgalomból vissza lehet húzni; az előlegezési idő különböző hossza, ami már a termelési hely és a felvevőpiac közti különböző távolságból is adódik; ugyanúgy a visszaáramlás nagyságának és periódusának különbözősége a különböző vállalkozásokban és egyazon termelési ág különböző egyes tőkéseinél levő termelési készletek állapotától, illetve viszonylagos nagyságától függően, tehát az állandó tőke elemeinek bevásárlási határidői — s mindez az újratermelés éve folyamán; csupán az szükséges, hogy a tapasztalat észrevehetővé és feltűnővé tegye a spontán mozgásnak mindezeket a különböző mozzanatait, ahhoz, hogy tervszerűen felhasználják őket mind a hitelrendszer mechanikus segédeszközeinek létrehozására, mind a meglevő kölcsönadható tőkék valóságos előhalászására.

Ehhez járul még a különbség az olyan vállalkozások között, amelyeknek termelése normális viszonyok között folyamatosan ugyanazokban a méretekben megy végbe, és azok között, amelyek az év különböző időszakaiban különböző terjedelemben alkalmaznak munkaerőt, mint például a mezőgazdaság

1885,
Marx és Engels Művei. 24. köt.
1968. 357—436. old.

MARX

A TŐKE
III. KÖTET

(Részlet)

HETEDIK SZAKASZ

A JÖVEDELMEK ÉS FORRÁSAIK

Negyvennyolcadik fejezet

A HÁROMSÁG-FORMULA

[48*

Tőke—profit (vállalkozói nyereség plusz kamat), föld—földjáradék, munka—munkabér, ez az a háromság-forma, amely magában foglalja a társadalmi termelési folyamat minden titkát.

Mivel továbbá, mint előbb kimutattuk, a kamat jelenik meg a tőke tulajdonképpeni, jellemző termékeként, a vállalkozói nyereség pedig ezzel ellentétben a tőkétől független munkabérként, ezért a fentebbi háromság-forma közelebbről erre redukálódik:

Tőke—kamat, föld—földjáradék, munka—munkabér, ahol a profit, az értéktöbbletnek a tőkés termelési módra sajátosan jellemző formája szerencsésen ki van küszöbölve.

Ha most közelebbről szemügyre vesszük ezt a közgazdasági hármságot, akkor kitűnik:

Először, hogy az évenként rendelkezésre álló gazdagság állítólagos forrásai egészen különnemű szférákhoz tartoznak, és a legcsekélyebb analógia sincs köztük. Egymáshoz körülbelül úgy viszonylanak, mint a közjegyzői illeték, a cékla és a zene.

Tőke, föld, munka! A tőke azonban nem dolog, hanem egy meghatározott történelmi társadalom-alakulathoz tartozó, meghatározott társadalmi termelési viszony, amely egy dologban ölt testet és e dolognak sajátos társadalmi jelleget ad. A tőke nem az anyagi és termelt termelési eszközök összege. A

[48* A következő három töredék a VI. szakasz kéziratának különböző helyein található. — *F. E.*

tőke tőkévé változtatott termelési eszközöket jelent, amelyek önmagukban épp oly kevéssé tőkék, mint ahogy az arany vagy az ezüst önmagában nem pénz. A társadalom meghatározott része által monopolizált termelési eszközök, az eleven munkaerőnek éppen ezzel a munkaerővel szemben önállósult termékei és tevékenységi feltételei azok, amelyek ennek az ellentétnek a révén a tőkében megszemélyesülnek. Nemcsak önálló hatalmakká vált termékeik, a termelőiket leigázó és megvásárló termékek lépnek szembe a munkásokkal, hanem termékük tulajdonságaiként e munkának a társadalmi erői és jövendő ...(?olvashatatlan) formája[182] is. Itt tehát egy történelmileg kialakított társadalmi termelési folyamat egyik tényezőjének meghatározott, első pillantásra nagyon misztikus társadalmi formájával van dolgunk.

És mellette a föld, a szervetlen természet mint olyan, rudis indigestaque moles [a nyers és kaotikus tömeg][183] teljes őseredetiségében. Az érték az munka. Értéktöbblet ennélfogva nem lehet föld. A föld abszolút termékenysége csak azt idézi elő, hogy bizonyos mennyiségű munka bizonyos, a föld természetes termékenysége által megszabott terméket ad. A föld különböző termékenysége azt idézi elő, hogy ugyanaz a mennyiségű munka és tőke, tehát ugyanaz az érték, különböző mennyiségű mezőgazdasági termékben jut kifejezésre; vagyis hogy ezeknek a termékeknek különböző egyéni értékük van. Ezeknek az egyéni értékeknek piaci értékekké való kiegyenlítődése azt eredményezi, hogy „advantages of fertile over inferior soil... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord" [a termékeny talajnak a silányabb feletti előnyei... áthárámlanak a művelőről vagy a fogyasztóról a földtulajdonosra]. (*Ricardo*: „Principles", 62. old.)

És végül, mint harmadik a szövetségben,[184] egy puszta kísértet: „a" munka, amely nem más, mint absztrakció és önmagában véve egyáltalában nem létezik, vagy, ha a... (olvashatatlan) vesszük[185], az ember termelő tevékenysége egyáltalában, mellyel a természettel való anyagcserét közvetíti, nemcsak minden társadalmi formától és határozott jellegtől megfosztva, hanem puszta természeti létezésében, függetlenül a társadalomtól, minden társadalomból kiragadva, és mint olyan életmegnyilvánulás és életigazolás, amely közös a még egyáltalában nem társadalmi és a valamiképp társadalmilag meghatározott embernél.

II

Tőke—kamat; földtulajdon, a földgolyó magántulajdona, éspedig modern, a tőkés termelési módnak megfelelő magántulajdona — járadék; bérmunka—munkabér. Ebben a formában tehát állítólag összefüggés van a jövedelmek forrásai között. Ahogy a tőke, így a bérmunka és a földtulajdon is történelmileg meghatározott társadalmi formák; az egyik a munkáé, a másik a monopolizált

földgolyóé, és pedig mindkettő a tőkének megfelelő és ugyanahhoz a gazdasági társadalom-alakulathoz tartozó forma.

Ebben a formulában először az ötlik szembe, hogy a tőke mellett, egy termelési elem e formája mellett, amely egy meghatározott termelési módhoz, a társadalmi termelési folyamat meghatározott történelmi alakjához tartozik, hogy egy meghatározott társadalmi formával egybefonódott és abban kifejezett termelési elem mellett minden további nélkül ott szerepel egyrészt a föld, másrészt a munka, a reális munkafolyamat két eleme, amelyek ebben az anyagi formában minden termelési módban közösek, amelyek minden termelési folyamat anyagi elemei, és semmi közük a termelési folyamat társadalmi formájához.

Másodszor. Ebben a formulában: tőke—kamat, föld—földjáradék, munka – munkabér, úgy jelenik meg a tőke, a föld, a munka, mint megfelelő terméküknek, gyümölcsüknek, a kamatnak (profit helyett), a földjáradéknak és a munkabérnek a forrása; az előbbiek az alap, az utóbbiak a következmény, az előbbiek az ok, az utóbbiak az okozat; mégpedig oly módon, hogy minden egyes forrás úgy van vonatkoztatva a maga termékére, mint tőle eltaszítottra és termeltre. Mindhárom jövedelem, kamat (profit helyett), járadék, munkabér, a termék értékének három része, tehát egyáltalában értékrészek, vagy pénzben kifejezve, bizonyos pénzrészek, árrészek. Ez a formula: tőke—kamat, a tőke leginkább fogalomnélküli formulája ugyan, de formulája. De hogyan teremthet a föld értéket, vagyis társadalmilag meghatározott mennyiségű munkát, méghozzá saját termékeinek azt a különös értékrészét, mely a járadékot képezi? A föld pl. termelési tényezőként tevékenykedik egy használati érték, anyagi termék, a búza előállításánál. De semmi köze sincs a *búza értékének* termeléséhez. Amennyiben érték ölt testet a búzában, a búzát csak meghatározott mennyiségű tárgyiasult társadalmi munkának tekintjük, egészen közömbösen a különös anyag iránt, amelyben ez a munka testet ölt, vagy ennek az anyagnak a különös használati értéke iránt. Ennek nem mond ellent az, 1. hogy különben egyenlő körülmények között a búza olcsósága vagy drágasága a föld termelékenységétől függ. A mezőgazdasági munka termelékenysége természeti feltételekhez van kötve és azok termelékenységétől függően ugyanaz a mennyiségű munka sok vagy kevés termékben, használati értékben ölt testet. Hogy mekkora az a munkamennyiség, amely egy vékában testet ölt, ez az ugyanazon munkamennyiség által szolgáltatott vékák tömegétől függ. Itt a föld termelékenységétől függ az, hogy az érték milyen termékmennyiségekben ölt testet, de ez az érték adva van, függetlenül ettől az elosztástól. Az érték használati értékben ölt testet; és használati érték az értékteremtés egyik feltétele; de bolondság ellentétet csinálni ott, ahol az egyik oldalon használati érték, a föld, a másik oldalon pedig érték, és méghozzá egy különös értékrész áll. 2. (Itt megszakad a kézirat.)

III

A vulgáris gazdaságtan valójában nem tesz egyebet, mint doktrinér módon tolmácsolja, rendszerezi és apologetizálja a polgári termelés, e termelési viszonyok foglyául esett szereplőinek elképzeléseit. Nem szabad tehát csodálkoznunk, hogy a vulgáris gazdaságtan a gazdasági viszonyoknak éppen az elidegenült megjelenési formájában, amelyben e viszonyok prima facie [nyilvánvalóan] idétlenek és tökéletes ellentmondások — hiszen minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék —, ha éppen itt teljesen otthon érzi magát és ezek a viszonyok annál inkább magától értetődőknek jelennek meg neki, minél mélyebben rejtve van bennük a belső összefüggés, de a közönséges elképzelés számára kézenfekvők. Ezért halvány fogalma sincs arról, hogy az a háromság, amelyből kiindul: föld—járadék, tőke—kamat, munka—munkabér vagy a munka ára, három prima facie lehetetlen összekapcsolás. Először itt a *föld*, ez a használati érték, amelynek nincs értéke, és a *járadék*, amely csereérték: úgyhogy egy társadalmi viszonyt, dolognak felfogva, állítanak arányba a természettel; tehát két összemérhetetlen nagyság, amelyek állítólag viszonyban vannak egymással. Azután *tőke—kamat*. Ha úgy fogják fel a tőkét, mint bizonyos pénzben önállóan testet öltött értékösszeget, akkor prima facie esztelenség, hogy egy értéknek nagyobb értéke legyen, mint amennyit ér. Éppen a tőke—kamat formában minden közvetítés elesik és a tőke a legáltalánosabb, ám ezért önmagából megmagyarázhatatlan és abszurd formulára redukálódik. Éppen azért részesíti a vulgáris közgazdász ezt a formulát: tőke—kamat, amelyben egy értéknek az a rejtelmes minősége van, hogy nem egyenlő önmagával, előnyben a tőke—profit formulával szemben, mert az utóbbi már közelebb jut az igazi tőkeviszonyhoz. Aztán meg, azzal a nyugtalan érzéssel, hogy 4 nem 5, és ezért 100 tallér nem lehet 110 tallér, a tőkétől mint értéktől a tőke anyagi szubsztanciájához, használati értékéhez mint a munka termelési feltételéhez, a gépi berendezéshez, nyersanyaghoz stb. menekül. Így aztán a felfoghatatlan első viszony helyett, amely szerint 4=5, ismét sikerül valami teljesen összemérhetetlent előhozni egyfelől egy használati érték, egy dolog és másfelől egy meghatározott társadalmi termelési viszony, az értéktöbblet között; mint a földtulajdonnál. Mihelyt ehhez az összemérhetetlenhez érkezik, minden világos lesz a vulgáris közgazdász előtt és nem tartja többé szükségesnek, hogy tovább gondolkodjék. Mert éppen ahhoz a ponthoz érkezett, amely a polgári elképzelés szerint „racionális". Végül: *munka—munkabér*, a munka ára, ez olyan kifejezés, amely, mint az I. könyvben kimutattuk, prima facie ellentmond mind az érték, mind az ár fogalmának, amely utóbbi általában maga is csak az érték meghatározott kifejezése; és a „munka ára" éppoly értelmetlen, mint az, hogy sárga logaritmus. De éppen ez az, ami a vulgáris közgazdászt kielégíti, mert itt eljutott a polgárnak ahhoz a mély fel-

ismeréséhez, hogy pénzt fizet a munkáért, és mert éppen az, hogy a formula ellentmond az érték fogalmának, feloldja őt az utóbbi megértésének kötelessége alól.

Láttuk[49*], hogy a tőkés termelési folyamat történelmileg meghatározott formája egyáltalában a társadalmi termelési folyamatnak. Ez az utóbbi az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata és egyszersmind sajátos történelmi-gazdasági termelési viszonyok közt végbemenő, magukat e termelési viszonyokat és ezzel e folyamat hordozóit, azok anyagi létfeltételeit és kölcsönös viszonyait, vagyis meghatározott gazdasági társadalomformájukat termelő és újratermelő folyamat. Hiszen ezeknek a vonatkozásoknak az egésze, melyekben e termelés hordozói a természethez és egymáshoz vannak, amelyekben termelnek, ez az egész éppen a társadalom, a gazdasági szerkezete szerint tekintve. A tőkés termelési folyamat, mint minden elődje, meghatározott anyagi feltételek között megy végbe, amelyek azonban egyszersmind meghatározott társadalmi viszonyok hordozói, s az egyének életük újratermelése folyamán e viszonyok közé kerülnek. Ama feltételek, miként ezek a viszonyok, egyrészt előfeltételei, másrészt eredményei és alkotásai a tőkés termelési folyamatnak; ez termeli és újratermeli őket. Láttuk továbbá: a tőke — és a tőkés csak a megszemélyesített tőke, a termelési folyamatban csak mint a tőke hordozója funkcionál —, tehát a tőke a neki megfelelő társadalmi termelési folyamatban meghatározott mennyiségű többletmunkát szivattyúz ki a közvetlen termelőkből vagy munkásokból, többletmunkát, melyet egyenérték nélkül kap meg és amely lényegét tekintve mindig kényszermunka, bármennyire úgy jelenik is meg, mint szabad szerződéses megállapodás eredménye. Ez a többletmunka értéktöbbletben mutatkozik és ez az értéktöbblet egy többlettermékben létezik. Többletmunkának egyáltalában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának, mindig lennie kell. A tőkés rendszerben, miként a rabszolgaság stb. rendszerében, csak antagonisztikus formája van és a társadalom egy részének teljes semmittevése egészíti ki. Meghatározott mennyiségű többletmunkát megkövetel a véletlenek elleni biztosítás, az újratermelési folyamat szükségszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő fokozódó bővítése, amit tőkés álláspontról felhalmozásnak neveznek. A tőke egyik civilizáló oldala az, hogy ezt a többletmunkát oly módon és olyan feltételek között kényszeríti ki, melyek a termelőerőknek, a társadalmi viszonyoknak a fejlődése és egy magasabbrendű új alakulat elemeinek megteremtése szempontjából előnyösebbek, mint a korábbi formák, a rabszolgaság, jobbágyság stb. Ily módon egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést

[49*] A kézirat szerint a 48. fejezet kezdete. (*F. E.*)

(beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti olyan viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek a társadalom egy magasabb formájában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának egyáltalában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe. Mert a többletmunka, a munka termelőerejének fejlettségétől függően, nagy lehet kis összmunkanap mellett, és viszonylag kicsi nagy összmunkanap mellett. Ha a szükséges munkaidő = 3 és a többletmunka = 3, akkor az összmunkanap = 6, és a többletmunka rátája = 100%. Ha a szükséges munka = 9, a többletmunka pedig = 3, akkor az összmunkanap = 12, és a többletmunka rátája = $33^1/_3$%. Azután meg a munka termelékenységétől függ, hogy meghatározott időben, tehát ugyancsak meghatározott többletmunkaidőben, mennyi használati értéket állítanak elő. A társadalom valódi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka hosszától, hanem termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, s ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázisán virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.

A tőkés társadalomban — ha eltekintünk az elosztás véletlen ingadozásaitól és szabályozó törvényét, normát adó határait vizsgáljuk — ez az értéktöbblet vagy ez a többlettermék mint osztalék oszlik meg a tőkések között, abban az arányban, amelyben a társadalmi tőkében részesednek. Ebben az alakjában az értéktöbblet úgy jelenik meg, mint a tőkének jutó átlagprofit, olyan átlagprofit, amely ismét vállalkozói nyereségre és kamatra hasad, és ebben a két kategóriában tőkések különböző fajtáinak juthat. Annak azonban, hogy a tőke így elsajátítsa és elossza az értéktöbbletet, illetőleg többlettermékét, korlátot szab a föld-

tulajdon. Ahogyan a funkcionáló tőkés a többletmunkát és ezzel — a profit formájában — az értéktöbbletet és a többletterméket kisajtolja a munkásból, úgy a földtulajdonos viszont — korábban kifejtett törvények szerint, a járadék formájában — a tőkésből kisajtolja ennek az értéktöbbletnek vagy többlettermléknek egy részét.

Ha tehát itt a profitról mint az értéktöbbletnek a tőkére jutó részéről beszélünk, akkor az átlagprofitra (egyenlő vállalkozói nyereséggel plusz kamattal) gondolunk, amely a járadéknak az összprofitból (ez tömegét tekintve azonos az össz-értéktöbblettel) való levonása által már korlátozva van; előfeltételezzük a járadék levonását. A tőkeprofit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és a földjáradék nem egyéb tehát, mint az értéktöbblet különös alkotórészei, olyan kategóriák, amelyekben az értéktöbblet, aszerint, hogy a tőkének vagy a földtulajdonnak jut, különböző lesz, rovatok, amelyek azonban az értéktöbblet lényegén mit sem változtatnak. Ha összeadjuk őket, megkapjuk a társadalmi értéktöbblet összegét. A tőke közvetlenül sajtolja ki a munkásból a többletmunkát, amely az értéktöbbletben és többlettermékben jelentkezik. A tőke tehát ebben az értelemben az értéktöbblet termelőjének tekinthető. A földtulajdonnak a valóságos termelési folyamathoz semmi köze sincs. Szerepe arra korlátozódik, hogy a termelt értéktöbblet egy részét a tőke zsebéből a saját zsebébe juttassa át. A földtulajdonos azonban mégis szerepet játszik a tőkés termelési folyamatban, nemcsak a nyomás által, amelyet a tőkére gyakorol, nem is csupán azáltal, hogy a nagy földtulajdon a tőkés termelés egyik előfeltétele és feltétele, mert előfeltétele és feltétele annak, hogy kisajátítsák a munkást, megfosszák a munkafeltételektől, hanem sajátosan azáltal, hogy a földtulajdonos az egyik leglényegesebb termelési feltétel megszemélyesítéseként jelenik meg.

Végül a munkás, mint személyes munkaerejének tulajdonosa és eladója, munkabér néven megkapja a termék egy részét, amelyben munkájának az a része ölt testet, melyet szükséges munkának nevezünk, vagyis az e munkaerő fenntartásához és újratermeléséhez szükséges munka, akármilyenek e fenntartás és újratermelés feltételei, szűkösebbek vagy gazdagabbak, kedvezőbbek vagy kedvezőtlenebbek.

Bármennyire különneműeknek látszanak is egyébként ezek a viszonyok, mindnyájukban közös egy: a tőke évről évre hoz profitot a tőkésnek, a föld földjáradékot a földtulajdonosnak és a munkaerő — normális viszonyok közt és amíg használható munkaerő marad — munkabért a munkásnak. Az évente termelt összértéknek ezt a három értékrészét és az évente termelt össztermék ezeknek megfelelő részeit birtokosaik — itt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk a felhalmozást — évente elfogyaszthatják, anélkül hogy újratermelésük forrása kiapadna. Egy évelő fa, helyesebben három fa évente elfogyasztható gyümölcseiként jelennek meg, három osztálynak: a tőkésnek, a földtulajdonosnak és a

munkásnak évi jövedelmét alkotják, olyan jövedelmeket, amelyeket a funkcionáló tőkés mint a többletmunka közvetlen kisajtolója és egyáltalában munka alkalmazója oszt el. Ily módon a tőkésnek úgy jelenik meg a tőkéje, a földtulajdonosnak a földje és a munkásnak a munkaereje vagy inkább maga a munkája (mert a munkaerőt csak megnyilvánulásában adja el valóban és neki a munkaerő ára, mint korábban kimutattuk, a tőkés termelési mód bázisán szükségszerűen a munka áraként jelentkezik), mint sajátos jövedelmük — a profit, a földjáradék és a munkabér — három különböző forrása. Csakugyan az is abban az értelemben, hogy a tőke a tőkés számára gép, amellyel évről évre többletmunkát sajtol ki, a föld a földtulajdonos számára mágnes, amellyel évről évre magához vonzza a tőke által kisajtolt értéktöbblet egy részét, és végül a munka az állandóan megújuló feltétele és mindig megújuló eszköze annak, hogy a munkás az általa teremtett érték egy részét és ennélfogva a társadalmi terméknek ezzel az értékrésszel mért részét, a szükséges létfenntartási eszközöket, munkabér címén megszerezze. Három forrás továbbá abban az értelemben is, hogy az értéknek és ezért az évi munka termékének egy részét a tőke a profit formájában, egy másik részét a földtulajdon a járadék formájában és egy harmadik részét a bérmunka a munkabér formájában rögzíti és éppen ezzel az átváltoztatással teszik ezeket a részeket a tőkés, a földtulajdonos és a munkás jövedelmévé, de nem teremti magát a szubsztanciát, amely e különböző kategóriákká változik át. Ellenkezőleg, az elosztás előfeltételezi ennek a szubsztanciának, azaz az évi termék összértékének meglétét, amely érték nem egyéb, mint tárgyiasult társadalmi munka. A termelés szereplői, a termelési folyamat különböző funkcióinak hordozói előtt azonban a dolog nem ebben a formában, hanem fonák formában jelentkezik. Hogy ez miért történik, azt további vizsgálódásunk folyamán fejtjük majd ki. A tőke, a földtulajdon és a munka a termelés e szereplőinek úgy jelenik meg, mint három különböző, független forrás, amelyekből mint ilyenekből ered az évente termelt értéknek — és ennélfogva a terméknek, amelyben létezik — három különböző alkotórésze, amelyekből tehát nemcsak ennek az értéknek a különböző formái erednek mint a társadalmi termelési folyamat különös tényezőinek jutó jövedelmek, hanem maga ez az érték is és vele e jövedelemformák szubsztanciája.

[Itt egy fólió-ív hiányzik a kéziratból.]

... A különbözeti járadék a földek relatív termékenységével, tehát a talajból mint olyanból eredő tulajdonságokkal függ össze. De amennyiben a különbözeti járadék, először, a különböző talajfajták termékeinek különböző egyéni értékein alapszik, ez csupán az imént említett meghatározás; másodszor, amennyiben az ezektől az egyéni értékektől különböző, szabályozó általános piaci értéken alapszik, annyiban ez társadalmi, a konkurrencia közvetítésével megvalósult törvény, amelynek nincs semmi köze sem a földhöz, sem a föld termékenységének különböző fokaihoz.

Úgy tűnhetne fel, mintha legalább a „munka—munkabér" ésszerű viszonyt fejezne ki. Ez azonban éppoly kevéssé áll, mint a „föld—földjáradék" esetében. Amennyiben a munka értékképző és az áruk értékében mutatkozik meg, semmi köze sincs ahhoz, hogy ez az érték hogyan oszlik meg különböző kategóriák között. Amennyiben az a sajátos társadalmi jellege van, hogy bérmunka, annyiban nem értékképző. Egyáltalában már előbb kimutattuk, hogy a munkabér vagy a munka ára csak a munkaerő értékének vagy árának ésszerűtlen kifejezése; és azoknak a meghatározott társadalmi feltételeknek, amelyek között ezt a munkaerőt eladják, semmi közük sincs a munkához mint a termelés általános tényezőjéhez. A munka tárgyiasult az árunak abban az értékalkotó részében is, amely mint munkabér a munkaerő árát alkotja; a munka teremti ezt a részt, éppúgy mint a termék többi részét; de ebben a részben nem inkább és nem másképpen tárgyiasul, mint azokban a részekben, amelyek járadékot vagy profitot képeznek. És egyáltalában, amikor a munkát mint értékképzőt rögzítjük, akkor nem konkrét alakjában mint termelési feltételt vizsgáljuk, hanem olyan társadalmi meghatározottságban, amely különbözik a bérmunkától.

Még a „tőke—profit" kifejezés is helytelen itt. Ha a tőkét abban az egyetlen vonatkozásban fogjuk fel, amelyben értéktöbbletet termel, tudniillik a munkához való viszonyában, amelyben a munkaerőre, azaz a bérmunkára gyakorolt kényszerrel többletmunkát sajtol ki, akkor ez az értéktöbblet a profiton (vállalkozói nyereségen plusz kamaton) kívül magában foglalja a járadékot is, egyszóval az egész osztatlan értéktöbbletet. Itt ellenben a tőkét mint jövedelemforrást csak azzal a résszel hozzák vonatkozásba, mely a tőkésnek jut. Ez nem az az értéktöbblet, amelyet a tőke egyáltalában kisajtol, hanem annak csupán az a része, amelyet a tőkés számára sajtol ki. Még inkább eltűnik minden összefüggés, mihelyt ez a formula: „tőke—profit" átváltozik a „tőke—kamat" formulává.

Ha először a három forrás különneműségét vizsgáltuk, most, másodszor, azt látjuk, hogy termékeik, ivadékaik, a jövedelmek viszont mind egyazon szférába, az érték szférájába tartoznak. Ez a különneműség (ez a viszony nemcsak összemérhetetlen nagyságok, hanem egészen egyenlőtlen, egymással semmi vonatkozásban nem levő és összehasonlíthatatlan dolgok között) azonban azáltal egyenlítődik ki, hogy a tőkét, a földhöz és a munkához hasonlóan, valójában csak anyagi szubsztanciájában, tehát egyszerűen termelt termelési eszköznek tekintik, egyaránt elvonatkoztatva a tőkétől mint a munkáshoz való viszonytól és mint értéktől.

Harmadszor. Ebben az értelemben tehát ez a formula: tőke—kamat (profit), föld—járadék, munka—munkabér egyöntetű és szimmetrikus össze nem illőség. Valóban, minthogy a bérmunka nem a munka egyik társadalmilag meghatározott formájaként jelenik meg, hanem minden munka természeténél fogva bérmunkaként (így látja az, aki foglya a tőkés termelési viszonyoknak), ezért

azok a meghatározott, sajátos társadalmi formák is, melyeket a tárgyi munkafeltételek — a termelt termelési eszközök és a föld — a bérmunkával szemben öltenek (mint ahogy megfordítva ezek viszont a bérmunkát előfeltételezik), minden további nélkül egybeesnek e munkafeltételek anyagi létezésével, vagy azzal az alakkal, amellyel egyáltalában a valóságos munkafolyamatban bírnak, függetlenül e munkafolyamat minden történelmileg meghatározott társadalmi formájától, sőt függetlenül annak *minden* társadalmi formájától. Ezért a munkafeltételeknek a munkától elidegenült, vele szemben önállósult és ezáltal átváltozott alakja, amelyben tehát a termelt termelési eszközök tőkévé, a föld pedig monopolizált földdé, földtulajdonná változik át, ez a meghatározott történelmi időszakhoz tartozó alak egybeesik a termelt termelési eszközök és a föld létezésével és funkciójával a termelési folyamatban egyáltalában. Ezek a termelési eszközök önmagukban, természettől fogva tőkét alkotnak; a tőke nem egyéb, mint puszta „közgazdasági elnevezése" e termelési eszközöknek; s ilyenképpen a föld is önmagában, természettől fogva a bizonyos számú földtulajdonos által monopolizált föld. Ahogyan a tőkében és a tőkésben — aki valójában nem egyéb, mint a megszemélyesített tőke — a termékek önálló hatalommá lesznek a termelőkkel szemben, ugyanúgy személyesül meg a földtulajdonosban a föld, amely szintén felágaskodik és mint önálló hatalom részét követeli a segítségével előállított termékből: úgyhogy nem a föld kapja meg a termék őt illető részét, hogy termelékenységét helyreállítsa és fokozza, hanem helyette a földtulajdonos kap részt e termékből, hogy elkótyavetyélje és elherdálja. Világos, hogy a tőkének a munka mint bérmunka az előfeltétele. De éppen olyan világos az is, hogy ha abból indulunk ki, hogy a munka bérmunka, úgyhogy az egyáltalában való munkának a bérmunkával való egybeesése magától értetődőnek látszik, akkor a tőkének és a monopolizált földnek is úgy kell megjelennie, mint a munkafeltételek természetes formájának az egyáltalában való munkával szemben. Tőkének lenni, ez most mint a munkaeszközök természetes formája jelenik meg és ezért mint tisztán dologi, a munkaeszközöknek az egyáltalában való munkafolyamatban betöltött funkciójából eredő jelleg. Ily módon tőke és termelt termelési eszköz azonos kifejezés lesz. Ugyanígy föld és magántulajdon által monopolizált föld szintén azonos kifejezések. Ennélfogva a munkaeszköz mint olyan, amely természettől fogva tőke, a profit forrásává válik, ahogy a föld mint olyan a járadék forrásává.

A munka mint olyan, abban az egyszerű meghatározottságában, hogy célirányos termelőtevékenység, a termelési eszközökkel nem társadalmi formameghatározottságukban áll vonatkozásban, hanem azok anyagi szubsztanciájában, mint a munka anyagával és eszközével, amelyek szintén csak anyagilag, mint használati értékek különböznek egymástól: a föld mint nem termelt munkaeszköz, a többiek mint termelt munkaeszközök. Ha tehát a munka egybeesik a bérmunkával, akkor az a meghatározott társadalmi forma, melyben

a munkafeltételek és a munka most szemben állnak egymással, szintén egybeesik a munkafeltételek anyagi létezésével. Akkor a munkaeszköz mint olyan — tőke, s a föld mint olyan — földtulajdon. Akkor e munkafeltételek formai önállósulása a munkával szemben, ennek az önállósulásnak a különös formája, mellyel a munkafeltételek a bérmunkával szemben bírnak, tőlük mint dolgoktól, mint anyagi termelési feltételektől elválaszthatatlan tulajdonság, őket mint termelési elemeket szükségszerűen megillető, velük immanensen összenőtt jelleg. Társadalmi jellegük, melyet egy meghatározott történelmi korszak határoz meg, a tőkés termelési folyamatban dologi jelleg, amely e feltételekkel mint a termelési folyamat elemeivel természetszerűen és úgyszólván öröktől fogva veleszületett. Ezért szükségképpen úgy tűnik akkor, hogy a földnek — mint a munka őseredeti foglalkoztatási mezejének, mint a természeti erők birodalmának, mint minden munkatárgy készen talált arzenáljának — a részvételét, és másfelől a termelt termelési eszközöknek (szerszámoknak, nyersanyagoknak stb.) egyáltalában termelési folyamatban való részvételét az a megfelelő osztályrész fejezi ki, amely nekik mint tőkének és földtulajdonnak, azaz társadalmi képviselőiknek profit (kamat) és járadék formájában jut, mint ahogy a munkának a termelési folyamatban való részvétele a munkásnak fizetett munkabérben jut kifejezésre. Így az a látszat, mintha a járadék, a profit, a munkabér abból a szerepből fakadna, melyet a föld, a termelt termelési eszközök és a munka az egyszerű munkafolyamatban játszik, még akkor is, ha ezt a munkafolyamatot pusztán az ember és a természet között végbemenő folyamatnak tekintjük, s elvonatkoztatunk minden történelmi meghatározottságtól. Ismét csak ugyanaz más formában, ha azt mondják: az a termék, amelyben a bérmunkás munkája a bérmunkás számára mint a maga hozadéka, jövedelme mutatkozik, csupán a munkabér, az értéknek (s ezért az ezzel az értékkel mért társadalmi terméknek) az a része, amely munkabérét képviseli. Ha tehát a bérmunka egybeesik az egyáltalában való munkával, akkor a munkabér is egybeesik a munka termékével, a munkabért képviselő értékrész pedig a munka által egyáltalában létrehozott értékkel. De ezáltal a többi értékrész, a profit és a járadék, éppoly önállóan szembelép a munkabérrel, és a munkától sajátosan különböző, független, saját forrásokból kell eredniük; azokból a szintén közreműködő termelési elemekből kell eredniük, amely elemek birtokosainak jutnak, tehát a profitnak a termelési eszközökből, a tőke anyagi elemeiből, a járadéknak pedig a földtulajdonos által képviselt földből, illetve természetből. (Roscher.)

Olyan értelemben vett jövedelemforrásokból tehát, hogy a tőke az általa a munkából kisajtolt értéktöbblet egy részét a profit formájában a tőkéshez, a földmonopólium pedig másik részét a járadék formájában a földtulajdonoshoz vonzza, és a munka a még rendelkezésre álló utolsó értékrészt a munkabér formájában a munkásnak juttatja, vagyis olyan forrásokból, amelyek közvetítésével az érték egyik része a profit formájába, másik része a járadék formájába

és harmadik része a munkabér formájába változik át — a földtulajdon, a tőke és a bérmunka valóságos forrásokká válnak, amelyekből maguk ezek az értékrészek és a termék megfelelő részei, amelyekben léteznek vagy amelyekre átválthatók, erednek, és amelyekből mint végső forrásból ezért maga a termék értéke is ered.[50*]

Már a tőkés termelési mód, sőt az árutermelés legegyszerűbb kategóriáinál, az árunál és a pénznél kimutattuk azt a misztifikáló jelleget, amely a társadalmi viszonyokat — amelyeknek a termelésben a gazdagság anyagi elemei a hordozói — maguknak e dolgoknak a tulajdonságaivá (áru), és még határozottabban magát a termelési viszonyt dologgá (pénz) változtatja át. Minden társadalmi forma, amennyiben eljut az árutermeléshez és pénzforgalomhoz, részt vesz ebben a visszájára fordításban. De a tőkés termelési módban és a tőkénél, mely e termelési mód uralkodó kategóriája, meghatározó termelési viszonya, ez az elvarázsolt és visszájára fordított világ még sokkal tovább fejlődik. Ha a tőkét egyelőre a közvetlen termelési folyamatban — mint többletmunka kisajtolóját — tekintjük, akkor ez a viszony még nagyon egyszerű és a valóságos összefüggés rákényszeríti magát e folyamat hordozóira, magukra a tőkésekre és még a tudatukban van. A munkanap határaiért vívott heves harc ezt csattanósan bizonyítja. De még e nem közvetített szférán, a munka és a tőke közötti közvetlen folyamat szféráján belül sem marad a dolog ilyen egyszerű. Minél inkább kifejlődik a relatív értéktöbblet a tulajdonképpeni sajátosan tőkés termelési módban, s ezzel fejlődnek a munka társadalmi erői, annál inkább úgy tűnik, hogy ezek a termelőerők és a munka társadalmi összefüggései a közvetlen munkafolyamatban nem a munka, hanem a tőke termelőerői és társadalmi összefüggései. Ezzel a tőke már igen misztikus lénnyé válik, mert a látszat az, hogy a munka minden társadalmi termelőereje nem a munkát mint olyant, hanem a tőkét megillető és a tőke saját méhéből sarjadó erő. Azután közbejön a forgalmi folyamat, mely a tőke, még a mezőgazdasági tőke minden részét is anyag- és formacserének veti alá, ugyanabban a mértékben, ahogy a sajátosan tőkés termelési mód fejlődik. Olyan szféra ez, amelyben az eredeti értéktermelés viszonyai teljesen háttérbe szorulnak. Már a közvetlen termelési folyamatban a tőkés egyszersmind mint árutermelő, mint az árutermelés vezetője tevékenykedik. Ezért ez a termelési folyamat semmiképpen sem egyszerűen értéktöbblet termelési folyamatának mutatkozik neki. De bármekkora is az értéktöbblet, amelyet a tőke a közvetlen termelési folyamatban kisajtolt és árukban megtestesített, az árukban foglalt értéket és értéktöbbletet előbb realizálni kell a forgalmi folyamatban. És a látszat az, hogy mind a termelésben előlegezett

[50*] „Munkabér, profit és földjáradék, ez a három eredeti forrása minden jövedelemnek éppúgy, mint minden cserecrtéknek." (*A. Smith.*) — „Ily módon az anyagi termelés okai egyszersmind minden létező eredeti jövedelem forrásai is." (*Storch*: „Cours d'économie politique", Szentpétervár 1815. I. 259. old.)

értékek visszatérülése, mind főleg az árukban foglalt értéktöbblet nem pusztán realizálódik a forgalomban, hanem abból ered; ezt a látszatot főleg két körülmény támasztja alá: először az elidegenítéskor szerzett profit, amely csalástól, ravaszságtól, szaktudástól, ügyességtől és ezernyi piaci konjunktúrától függ; azután pedig az a körülmény, hogy a munkaidő mellett itt egy másik meghatározó elem is fellép, a forgalmi idő. Bár ez az érték- és értéktöbblet-képzésnek csak negatív korlátjaként funkcionál, mégis az a látszat, mintha éppoly pozitív oka volna, mint maga a munka és mintha a tőke természetéből eredő, a munkától független meghatározást hozna be. A II. könyvben természetesen csak az volt a feladatunk, hogy ezt a forgalmi szférát azokkal a formameghatározásokkal kapcsolatban tárgyaljuk, amelyeket ez hoz létre, hogy kimutassuk a tőke alakjának e szférában végbemenő továbbfejlődését. Valójában azonban ez a szféra a konkurrencia szférája, amelyben, az egyes eseteket tekintve, a véletlen uralkodik; ahol tehát a belső törvény, mely e véletlenekben keresztültör és szabályozza azokat, csak akkor válik láthatóvá, ha e véletleneket nagy tömegekben egybefogják; ahol tehát ez a törvény maguk a termelés egyes szereplői előtt láthatatlan és érthetetlen marad. Továbbá pedig: a valóságos termelési folyamat, mint a közvetlen termelési folyamat és a forgalmi folyamat egysége, új alakulatokat hoz létre, amelyekben egyre inkább elvész a belső összefüggés fonala, a termelési viszonyok egymással szemben önállósulnak és az értékalkotórészek egymással szemben önálló formákban csontosodnak meg.

Az értéktöbbletnek profittá való átváltozását, mint láttuk, a forgalmi folyamat éppúgy meghatározza, mint a termelési folyamat. Az értéktöbbletet, a profit formájában, többé nem a munkára kiadott tőkerészre vonatkoztatják, amelyből ered, hanem az össztőkére. A profitrátát saját törvényei szabályozzák, amelyek megengedik, sőt feltételezik a profitráta változását akkor is, ha az értéktöbblet rátája változatlan marad. Mindez egyre jobban elleplezi az értéktöbblet igazi természetét és ezért a tőke valódi gépezetét. Még inkább ez történik azáltal, hogy a profit átlagprofittá és az értékek termelési árakká, a piaci árak szabályozó átlagaivá változnak át. Itt egy bonyolult társadalmi folyamat lép közbe, a tőkék kiegyenlítődésének folyamata, mely az áruk viszonylagos átlagárait elszakítja értékeitől és a különböző termelési szférák átlagprofitjait (a mindegyik külön termelési szférában történő egyéni tőkebefektetéseket teljesen figyelmen kívül hagyjuk) elkülöníti a munkának a különös tőkék által történő valóságos kizsákmányolásától. Ez nemcsak így látszik, hanem itt az áruk átlagára valóban különbözik értéküktől, tehát a bennük realizált munkától, és egy különös tőke átlagprofitja különbözik attól az értéktöbblettől, melyet ez a tőke sajtolt ki az általa foglalkoztatott munkásokból. Az áruk értéke közvetlenül már csak abban a befolyásban jelenik meg, melyet a munka termelőerejének változása gyakorol a termelési árak süllyedésére és emelkedésére, mozgásukra, de nem végső határaikra. A profit úgy jelenik meg,

mint amit már csak járulékosan határoz meg a munka közvetlen kizsákmányolása, amennyiben ugyanis ez lehetőséget nyújt a tőkésnek arra, hogy az e kizsákmányolástól látszólag függetlenül meglevő, szabályozó piaci árak mellett az átlagprofittól eltérő profitot realizáljon. Az a látszat, hogy maguk a normális átlagprofitok a tőkében benne rejlenek, függetlenül a kizsákmányolástól; az a látszat, hogy az abnormális kizsákmányolás, vagy akár a kedvező kivételes feltételek mellett történő átlagos kizsákmányolás csak az átlagprofittól való eltéréseket szabja meg, nem magát az átlagprofitot. A profit kettéhasadása vállalkozói nyereségre és kamatra (nem is szólva a kereskedelmi profit és a pénzkereskedelmi profit közbejöttéről, melyek a forgalmon alapszanak és a látszat szerint teljességgel a forgalomból és nem magából a termelési folyamatból eredne) betetőzi az értéktöbblet formájának önállósulását, formájának megcsontosodását szubsztanciájával, lényegével szemben. A profit egyik része, a másik részével ellentétben, egészen elválik a tőkeviszonytól mint olyantól és úgy jelentkezik, mintha nem a bérmunka kizsákmányolásának funkciójából, hanem magának a tőkésnek a bérmunkájából eredne. Ezzel ellentétben a kamat a látszat szerint mind a munkás bérmunkájától, mind a tőkés saját munkájától függetlenül a tőkéből mint saját független forrásából ered. A tőke eredetileg, a forgalom felületén, tőkefétisként, értéket nemző értékként jelent meg, most viszont a kamatozó tőke alakjában a legelidegenültebb és legsajátságosabb formájában mutatkozik. Ezért a „tőke—kamat" forma is mint harmadik a „föld—járadék" és „munka—munkabér" formák mellett sokkal következetesebb, mint a „tőke—profit", mivel a profitban még mindig marad valami, ami eredetére emlékeztet, a kamatban pedig ez nemcsak teljesen kihunyt, hanem eredetével ellentétes szilárd formába van helyezve.

Végül a tőke mellé sorakozik értéktöbblet önálló forrásaként a földtulajdon, mint az átlagprofit korlátja, és mint ami az értéktöbblet egy részét olyan osztályra viszi át, amely sem maga nem dolgozik, sem munkásokat nem zsákmányol ki közvetlenül, sem olyan erkölcsileg épületes indokokra nem hivatkozhat, mint például a tőkekölcsönzés kockázata s az azzal járó áldozat, miként ezt a kamatozó tőke teszi. Mivel itt az értéktöbblet egyik része közvetlenül nem a társadalmi viszonyokhoz, hanem egy természeti elemhez, a földhöz kötöttnek látszik, ezért az értéktöbblet különböző részei egymással szembeni elkülönülésének és megcsontosodásának a formája teljes, a belső összefüggés végérvényesen megszakadt és az értéktöbblet forrása teljesen betemetődik, éppen annak következtében, hogy a termelési folyamat különböző anyagi elemeihez kötött termelési viszonyok önállósulnak egymással szemben.

Ebben a formulában: „tőke—profit", vagy még inkább ebben: „tőke—kamat, föld—földjáradék, munka—munkabér", ebben a közgazdasági háromságban mint az érték és egyáltalában a gazdagság alkotórészeinek e gazdagság forrásaival való összefüggésében a tőkés termelési mód misztifikálása, a tár-

sadalmi viszonyok eldologiasodása, az anyagi termelési viszonyoknak történelmi-társadalmi meghatározottságukkal való közvetlen összenövése betetőződött: az elvarázsolt, visszájára fordított és feje tetejére állított világ, melyben monsieur le Capital és madame la Terre [Tőke úr és Föld úrnő] mint társadalmi jellemek és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok kísértenek. A klasszikus gazdaságtan nagy érdeme, hogy eloszlatta ezt a hamis látszatot és szemfényvesztést, a gazdagság különböző társadalmi elemeinek egymással szemben való önállósulását és megcsontosodását, a dolgok megszemélyesülését és a termelési viszonyok eldologiasulását, a mindennapi életnek ezt a vallását azáltal, hogy visszavezette a kamatot a profit egy részére, a járadékot pedig az átlagprofiton felüli többletre, úgyhogy e kettő az értéktöbbletben egybeesik; azáltal, hogy a forgalmi folyamatot a formák puszta metamorfózisának ábrázolta, és végül azáltal, hogy a közvetlen termelési folyamatban az áruk értékét és értéktöbbletét visszavezette a munkára. Mindamellett — és polgári álláspontról kiindulva ez nem is lehet másképp — a klasszikus gazdaságtannak még a legkiválóbb szóvivői is többé-kevésbé foglyai a látszat világának, melyet bírálatukkal szétromboltak, s ezért valamennyien többé-kevésbé következetlenségekbe, felemásságokba és megoldhatatlan ellentmondásokba keveredtek. Másrészt viszont éppoly természetes az is, hogy a termelés valóságos szereplői ezekben az elidegenült és ésszerűtlen formákban: tőke—kamat, föld—járadék, munka—munkabér, teljesen otthonosan érzik magukat, mert ezek éppen a látszat alakulatai, amelyben a termelés szereplői mozognak és amellyel mindennap dolgunk van. Ennélfogva éppoly természetes, hogy a vulgáris gazdaságtan, amely nem más, mint a termelés valóságos szereplői mindennapi képzeteinek didaktikus, többé-kevésbé doktrinér lefordítása és amely bizonyos értelemben rendet visz be ezekbe a képzetekbe, éppen ebben a háromságban, amelyben az egész belső összefüggés kihunyt, leli meg sekélyes fontoskodásának természetszerű és semmi kétséget sem tűrő bázisát. Ez a formula megfelel egyszersmind az uralkodó osztályok érdekének is, mivel jövedelemforrásaik természeti szükségszerűségét és örök jogosultságát hirdeti és dogmává emeli.

Amikor a termelési viszonyok eldologiasodását és a termelés szereplőivel szembeni önállósulását ábrázoljuk, nem foglalkozunk azzal, hogy a világpiac, annak konjunktúrái, a piaci árak mozgása, a hitel periódusai, az ipari és kereskedelmi ciklusok, a virágzás és válság váltakozása következtében hogyan jelennek meg a termelés szereplői előtt az összefüggések leküzdhetetlen, fölöttük akaratuk ellenére uralkodó természeti törvényekként és miképp érvényesülnek velük szemben vak szükségszerűség módjára. Azért nem foglalkozunk ezzel, mert a konkurrencia valóságos mozgása kívül esik tervünkön, és csak a tőkés termelési mód belső szervezetét — hogy úgy mondjuk, ideális átlagában — akarjuk ábrázolni.

A korábbi társadalmi formákban ez a közgazdasági misztifikáció főleg

a pénzre és kamatozó tőkére vonatkozóan következik csak be. Ez a misztifikáció a dolog természeténél fogva ki van zárva először ott, ahol túlsúlyban van a használati értékért, a saját közvetlen szükségletre való termelés; másodszor ott, ahol, miként az ókorban és a középkorban, a rabszolgaság vagy a jobbágyság alkotja a társadalmi termelés széles bázisát: az uralmi és szolgasági viszonyok, amelyek úgy jelennek meg és úgy láthatók, mint a termelési folyamat közvetlen hajtórugói, itt elleplezik a termelési feltételek uralmát a termelők fölött. Az ősi közösségekben, ahol természetadta kommunizmus uralkodik, sőt még az ókori városi közösségekben is, maga ez a közösség, feltételeivel egyetemben, mutatkozik a termelés bázisának, mint ahogy e közösség újratermelése a termelés végcéljának. Még a középkori céhrendszerben sem jelenik meg sem a tőke, sem a munka kötetlenül, hanem vonatkozásaikat a testületi szervezet, az ezzel összefüggő viszonyok és e viszonyoknak megfelelő képzetek a hivatásbeli kötelességről, mesteri helyzetről stb. határozzák meg. Csak a tőkés termelési módban...

1894.
Marx és Engels Művei. 25. köt.
1974. 767—783. old.

KIEGÉSZÍTÉS ÉS PÓTLÁS „A TŐKE" III. KÖNYVÉHEZ

A „Tőke" harmadik könyvét, amióta nyilvános megítélés tárgya, máris többen és különféleképpen értelmezik. Nem is lehetett mást várni. A kiadásnál mindenekelőtt arra törekedtem, hogy lehetőleg hiteles szöveget állítsak össze, a Marx által újonnan elért eredményeket lehetőleg Marx saját szavaival tárjam az olvasó elé, én magam csak ott avatkozzam be, ahol feltétlenül elkerülhetetlen, és ebben az esetben se hagyjak kétséget az olvasóban afelől, ki az, aki hozzá szól. Ezt kifogásolták, úgy vélekedtek, hogy a meglevő anyagot rendszeresen kidolgozott könyvvé kellett volna átváltoztatnom, en faire un livre, ahogy a franciák mondják, más szóval, a szöveg hitelességét fel kellett volna áldoznom az olvasó kényelmének. Én azonban nem így fogtam fel feladatomat. Az ilyen átdolgozáshoz semmi jogosultságom sem volt: olyan férfiú, mint Marx, igényt tarthat arra, hogy őt magát hallják, hogy tudományos felfedezéseit saját tárgyalásának teljes eredetiségében adják át az utókornak. Továbbá kedvem sem volt ahhoz, hogy egy ennyire kimagasló férfi hagyatékán ily módon erőszakot kövessek el — másnak nem tekinthettem —, ez hitszegésnek tűnt volna előttem. És harmadszor, teljesen haszontalan lett volna. Az olyan emberek kedvéért, akik nem tudnak, vagy nem akarnak olvasni, akik már az első könyvnél több fáradságot fordítottak arra, hogy helytelenül értelmezzék, mint amennyi a helyes megértéshez volt szükséges — az ilyen emberek kedvéért törni magamat teljesen céltalan lett volna. Azok számára pedig, akik valódi megértésre törekedtek, éppen maga az eredeti írásmű volt a legfontosabb; számukra az én átdolgozásomnak legfeljebb annyi értéke lett volna, mint egy kommentárnak, méghozzá egy közzé nem tett és hozzá nem férhető valami kommentárjának. Az első vitánál mégiscsak az eredeti szöveget kellett volna elővenni és a másodiknál és harmadiknál az eredeti szöveg kiadása in extenso [teljes terjedelmében] elkerülhetetlen lett volna.

Az ilyen viták mármost magától értetődők egy műnél, amely annyi újat nyújt és ezt sebtében odavetett és részben hézagos első feldolgozásban. És itt persze haszonnal járhat, ha közbelépek, hogy a megértés nehézségeit kiküszöböljem, hogy fontos szempontokat, melyek jelentősége a szövegben nem dom-

borodik ki eléggé, jobban az előtérbe helyezzek, és hogy egyes fontosabb kiegészítéseket az 1865-ben írt szövegben az 1895-ös helyzetnek megfelelően pótlólag elvégezzek. S valóban, máris van két olyan pont, amelynek rövid megmagyarázását szükségesnek látom.

I. ÉRTÉKTÖRVÉNY ÉS PROFITRÁTA

Várható volt, hogy annak a látszólagos ellentmondásnak a megoldása, amely e két tényező között fennáll, a marxi szöveg nyilvánosságra hozatala után éppúgy vitákra ad okot, mint előtte. Némelyek valóságos csodára számítottak, s csalódást éreznek, mert a várt hókuszpókusz helyett az ellentétnek egyszerű és észszerű, prózai és józan kiegyenlítését látják maguk előtt. A legkellemesebben csalódott természetesen az ismert illusztris Loria. Ő végre megtalálta azt az arkhimédeszi pontot, amelyről még a magafajtájú törpe is levegőbe emelheti és felrobbanthatja a marxi mű szilárd épületóriását. Hogyan, kiált fel felháborodva, hát ez megoldás? Hiszen ez puszta misztifikáció! A közgazdászok, amikor értékről beszélnek, arról az értékről beszélnek, amely valóban rögzítődik a cserében. „De olyan értékkel foglalkozni, amelyen az árukat sem el nem adják, *sem el nem adhatják* (nè possono vendersi mai), ezt egyetlen közgazdász, akinek csak egy kis esze van, sem tette soha és nem is fogja tenni... Amikor Marx azt állítja, hogy az érték, amelyen az árukat *soha* el nem adják, a bennük foglalt munkával arányban van meghatározva, mi egyebet tesz, mint azt, hogy fonák formában megismétli az ortodox közgazdászok ama tételét, hogy az érték, amelyen az árukat eladják, *nem* áll arányban a rájuk fordított munkával?... Az sem segít, ha Marx azt mondja, hogy az egyes áraknak az egyes értékektől való eltérése ellenére az összes áruk összára mindig egybeesik összértékükkel, vagyis az áruk össztömegében foglalt munkamennyiséggel. Hiszen minthogy az érték nem egyéb, mint az az arány, amelyben valamely áru a másikkal kicserélődik, egy összértéknek már a puszta elképzelése is abszurditás, értelmetlenség... contradictio in adjecto." Marx mindjárt műve elején azt mondja, hogy a csere két árut csak azért tehet egyenlővé, mert egy egyenlő fajta és egyenlő nagyságú elem foglaltatik mindkettőben, ti. a bennük foglalt egyenlő nagy munkamennyiség. S most ünnepélyesen megtagadja önmagát, mivel arról biztosít bennünket, hogy az áruk egészen más arányban cserélődnek ki, mint a bennük foglalt munkamennyiségé. „Volt-e már valaha ilyen tökéletes képtelenségig vivés [Reduktiòn ad absurdum], nagyobb elméleti csőd? Követtek-e el valaha tudományos öngyilkosságot nagyobb pompával és több ünnepélyességgel?" („Nuova Antologia," 1895. február 1. 477., 478., 479. old.)

Mint látjuk, Loriánk ujjong örömében. Nem volt-e igaza, amikor úgy kezelte Marxot, mint magához hasonlót, mint közönséges sarlatánt? Íme — Marx gúnyt űz közönségéből, éppúgy, mint Loria, éppúgy misztifikációkból él,

mint a legkisebb olasz közgazdaságtani professzor. De míg Dulcamara megengedheti ezt magának, mert érti a mesterségét, Marx, az esetlen északi, csupa ügyetlenséget követ el, ostobaságokat és képtelenségeket művel, úgyhogy végül nem marad neki más hátra, mint az ünnepélyes öngyilkosság.

Hagyjuk későbbre azt az állítást, hogy az árukat sohasem adták el és sohasem adhatják el a munka által meghatározott értékükön. Foglalkozzunk itt csupán Loria úr azon állításával, hogy „az érték nem egyéb, mint az az arány, amelyben valamely áru a másikkal kicserélődik és hogy eszerint az áruk összértékének már a puszta elképzelése is abszurditás, értelmetlenség stb.". Az az arány tehát, amelyben két áru kicserélődik, az értékük, tisztára véletlen valami, ami az árukhoz kívülről ragadt, ami ma ilyen, holnap olyan lehet. Az, hogy egy métermázsa búza egy gramm vagy egy kilogramm aranyra cserélődik-e ki, a legkevésbé sem függ olyan feltételektől, amelyek ebben a búzában vagy aranyban benne foglaltatnak, hanem mindkettőjüktől teljesen idegen körülményektől. Hiszen különben ezeknek a feltételeknek a cserében is érvényesülniük kellene, a cserét nagyjában és egészében uralniuk kellene és a cserétől függetlenül is önálló létezéssel kellene bírniuk, hogy az áruk összértékéről lehessen beszélni. Ez értelmetlenség, mondja az illusztris Loria. Akármilyen arány szerint cserélődik is ki két áru, az az értékük, és ezzel pont. Az érték tehát azonos az árral, s minden árunak annyiféle értéke van, ahány árat el tud érni. Az árat pedig meghatározza a kereslet és kínálat, s aki még egyébre is kíváncsi, az bolond, ha feleletre vár.

De a dolognak mégiscsak van egy kis bökkenője. Normális állapotban kereslet és kínálat fedi egymást. Osszuk tehát a világ összes áruit két részre, a kereslet csoportjára és a kínálat ugyanolyan nagyságú csoportjára. Tegyük fel, hogy mindegyik csoport 1000 milliárd márka, frank, font sterling vagy akármi árat képvisel. Ez Adam Riese szerint összesen 2000 milliárdnyi ár vagy érték. Értelmetlenség, abszurdum, mondja Loria úr. A két csoport összesen képviselhet 2000 milliárd árat. De az értékkel másképp áll a dolog. Ha árat mondunk, akkor 1000+1000 = 2000. De ha értéket mondunk, akkor 1000+1000 = 0. Legalábbis ebben az esetben, amikor az áruk összességéről van szó. Hiszen itt mindegyik csoport árui csak azért érnek 1000 milliárdot, mert a két csoport közül mindegyik ezt az összeget akarja és tudja adni a másiknak az áruiért. De ha mindkét csoport áruinak összességét egy harmadik kezében egyesítjük, akkor az elsőnek nincs többé érték a kezében, a másiknak sem, és a harmadiknak a legkevésbé — a végén senkinek sincs semmije. S most alkalmunk van megint megcsodálni a mi délvidéki Cagliostrónk fölényét, aki úgy elbánt az értékfogalommal, hogy annak hűlt helye sem maradt. Ez a vulgáris gazdaságtan netovábbja![1]*

[1]* Ugyanez a „hírnevéről ismert" úr (hogy Heine szavaival éljek), valamivel később arra is indíttatva érezte magát, hogy a harmadik kötethez írt előszavamra válaszoljon, miután

Braun „Archiv für soziale Gesetzgebung"[189] című folyóiratában, VII, 4. füzet, Werner Sombart a marxi rendszer körvonalainak egészében kitűnő ismertetését adja. Német egyetemi tanár első ízben jut el odáig, hogy Marx írásaiban nagyjában és egészében azt lássa meg, amit Marx valóban mondott, hogy kijelenti: a marxi rendszer bírálata nem állhat a cáfolatában — „ezzel foglalkozzanak a politikai történtők" —, hanem csak továbbfejlesztésében. Természetesen Sombart is foglalkozik témánkkal. Megvizsgálja azt a kérdést, milyen jelentősége van az értéknek Marx rendszerében, s a következő eredményre jut: Az érték a tőkés módon termelt áruk csereviszonyában nem jelenik meg; nem él a tőkés termelés szereplőinek tudatában; az érték nem empi-

ugyanis ez az előszó a „Rassegna"[186] 1895. évi 1. füzetében olaszul megjelent. A válasz a „Riforma Sociale"[187] 1895. február 25-i számában olvasható. Miután először elhalmoz a nála elmaradhatatlan és éppen ezért kétszeresen undorító dicséretekkel, kijelenti, eszébe sem jutott, hogy Marxnak a materialista történelemfelfogással kapcsolatos érdemeit magának elsinkófálja. Már 1885-ben elismerte őket, tudniillik egészen mellékesen egy folyóirat-cikkben. Ellenben annál makacsabbul hallgatja el ott, hol beszélni kellene róluk, tudniillik idevágó könyvében, ahol Marxot csak a 129. oldalon említi, éspedig csupán a franciaországi kis földtulajdon alkalmából. S most merészen kijelenti, hogy Marx nem is a megalkotója ennek az elméletnek; ha ugyan nem célzott már Arisztotelész is ilyesmire, Harrington kétségtelenül kimondta már 1656-ban, s utána történészek, politikusok, jogászok és közgazdászok egész serege kifejtette jóval Marx előtt. Mindez olvasható Loria művének francia kiadásában. Röviden, a tökéletes plagizátor. Miután lehetetlenné tettem Loria úr számára, hogy Marxtól vett felfedezésekkel tovább kérkedjék, arcátlanul azt állítja, Marx is idegen tollakkal ékeskedik, éppúgy, mint ő maga. — Többi vádjaim közül még arra felel, hogy Loria szerint Marxnak sohasem volt szándékában a „Tőke" második, vagy éppenséggel a harmadik kötetét megírni. „S most Engels diadalmasan azzal felel nekem, hogy a második és harmadik kötetet tartja elém ... kitűnő! És én annyira örülök ennek a két kötetnek, amelyeknek oly sok szellemi élvezetet köszönhetek, hogy soha még győzelem nem volt annyira kedvemre, mint amennyire ez a vereség kedvemre van ma — ha valóban vereség. De valóban az-e? Valóban igaz-e, hogy Marx a közzététel szándékával írta meg az összefüggéstelen jegyzeteknek ezt a zagyvalékát, amelyet Engels kegyeletes barátsággal összeállított? Valóban fel lehet-e tenni, hogy Marx ... ezeket az oldalakat műve és rendszere betetőzésének szánta? Valóban bizonyos-e, hogy Marx közzétette volna az átlagprofit-rátáról szóló ama fejezetet, amelyben az annyi éve ígért megoldás a legvigasztalanabb misztifikációvá, a szavak legvulgárisabb játékává zsugorodik? Legalábbis megengedhető, hogy ebben kételkedjünk ... Ez, úgy tűnik nekem, azt bizonyítja, hogy Marx pompás (splendido) könyvének kiadása után nem szándékozott annak utódját is megírni, vagy legalábbis az örököseire akarta hagyni, a saját felelőssége elhárításával, óriási műve befejezését."

Ez olvasható a 267. oldalon. Heine nem fejezhette ki jobban megvetését német filiszter közönsége iránt, mint ezekkel a szavakkal: „A szerző végül is úgy megszokja közönségét, mintha az értelmes lény volna."[188] Minek nézheti hát az illusztris Loria a maga közönségét?

A végén a dicséretek újabb özöne, amely rám, szerencsétlen emberre patakzik. Emellett Sganarellónk Bileammal hasonlítja magát össze, aki azért jött, hogy átkozzon, de ajkairól akarata ellenére az „áldás és szeretet szavai" ömlöttek. A jó Bileam tudvalevőleg arról nevezetes, hogy olyan szamáron ült, amely okosabb volt, mint gazdája. Ezúttal Bileam nyilvánvalóan otthon felejtette szamarát.

rikus, hanem gondolati, logikai tény; az értékfogalom az anyagi meghatározottságában Marxnál nem más, mint annak a ténynek gazdaságtani kifejezése, hogy a munka társadalmi termelőereje a gazdasági létezés alapzata; az értéktörvény a tőkés gazdasági rendben a gazdasági folyamatokon végső fokon uralkodik, és e gazdasági rend számára egész általánosságban ez a tartalma: az áruk értéke az a sajátos történelmi forma, amelyben a munkának végső fokon valamennyi gazdasági folyamaton uralkodó termelőereje meghatározó módon érvényesül. — Ezt mondja Sombart. Nem mondhatjuk, hogy helytelen ez a felfogása az értéktörvény jelentőségének a tőkés termelési forma szempontjából. De úgy tűnik nekem, hogy túl tágan van megfogalmazva, és lehetne ennél szűkebb, pontosabb megfogalmazást adni; véleményem szerint Sombart megfogalmazása semmiképp sem meríti ki az értéktörvény egész jelentőségét a társadalomnak e törvény uralma alatt álló gazdasági fejlődési fokai szempontjából.

Braun „Sozialpolitisches Zentralblatt"[190] című lapjának 1895. február 25-i, 22. számában szintén kiváló cikket találunk a „Tőke" harmadik kötetéről, Konrad Schmidt tollából. Különösen ki kell emelnem itt annak a kimutatását, hogy az átlagprofitnak az értéktöbbletből való marxi levezetése először ad feleletet arra az eddigi közgazdaságtan által fel sem vetett kérdésre, hogyan is történik az átlagprofit-ráta magasságának a meghatározása, s hogy van az, hogy a profitráta mondjuk 10 vagy 15%, nem pedig 50 vagy 100%. Amióta tudjuk, hogy az elsőnek az ipari tőkés által elsajátított értéktöbbblet az egyetlen és kizárólagos forrás, amelyből profit és földjáradék fakadnak, ez a kérdés magától megoldódik. Tanulmányának ezt a részét Schmidt mintha egyenesen olyan közgazdászok részére írta volna, mint Loria, ha nem volna hiábavaló fáradozás azoknak a szemét kinyitni, akik nem akarnak látni.

Schmidtnek is vannak formai aggályai az értéktörvénnyel kapcsolatban. Ezt a törvényt tudományos, a valóságos cserefolyamat magyarázatára felállított *hipotézisnek* nevezi, amely a konkurrencia-árak neki látszólag teljesen ellentmondó jelenségeivel szemben is szükségszerű elméleti kiindulópontnak bizonyul, fényt derít rájuk és meg nem kerülhető; az értéktörvény nélkül az ő véleménye szerint is megszűnik minden elméleti betekintés a tőkés valóság gazdasági gépezetébe. Egy magánlevélben pedig, amelyre hivatkoznom megengedte, Schmidt az értéktörvényt a tőkés termelési formán belül egyenesen fikciónak, bár elméletileg szükséges fikciónak jelenti ki.[191] — Ez a felfogás azonban véleményem szerint semmiképpen sem helytálló. Az értéktörvény jelentősége a tőkés termelés számára sokkal nagyobb és határozottabb, mint egy puszta hipotézise, nemhogy egy — bár mégoly szükséges — fikcióé.

Sem Sombart, sem Schmidt — az illusztris Loriát csak mulattató vulgáris gazdaságtani háttérnek állítom ide — nem veszi eléggé tekintetbe, hogy itt nemcsak tisztára logikai folyamatról van szó, hanem történelmi folyamatról

és ennek gondolatbeli magyarázó visszatükrözéséről, e folyamat belső összefüggéseinek logikai nyomonkövetéséről.

A döntő hely megtalálható Marxnál, III. könyv I. 154. [Marx és Engels Művei. 25. köt. 169. old.] old.: „Az egész nehézség onnan ered, hogy az áruk nem egyszerűen mint *áruk* cserélődnek ki, hanem mint *tőkék termékei*, s ezek a tőkék arra tartanak igényt, hogy nagyságukkal arányosan, vagy egyenlő nagyság esetén egyenlően részesedjenek az értéktöbblet össztömegéből." Ennek a különbségnek a megvilágítására mármost feltételezi, hogy a munkások termelési eszközeik birtokában vannak, átlagban egyenlő hosszú ideig és egyenlő intenzitással dolgoznak, és áruikat közvetlenül cserélik ki egymással. Akkor két munkás egy nap alatt egyenlő nagyságú új értéket tett volna hozzá munkájával termékéhez, de mindegyikük termékének különböző volna az értéke aszerint, hogy mennyi munka testesült meg már előzőleg a termelési eszközökben. Ez az utóbbi értékrész képviselné a tőkés gazdaság állandó tőkéjét, az újonnan hozzátett értéknek a munkás létfenntartási eszközeire fordított része a változó tőkét, az új értéknek ezután még fennmaradó része pedig az értéktöbbletet, amely tehát ebben az esetben a munkásé volna. Az általuk csak előlegezett „állandó" értékrész pótlásának levonása után tehát mind a két munkás egyenlő értékeket kapna; de az értéktöbbletet képviselő rész aránya a termelési eszközök értékéhez — ami megfelelne a tőkés profitrátának — mindegyiknél különböző volna. Minthogy azonban a cserében mindegyik munkás számára megtérülne a termelési eszközök értéke, ez teljesen közömbös körülmény volna. „Az áruknak értékükön vagy megközelítően értékükön történő cseréje tehát *sokkal alacsonyabb fokot* követel meg, mint a termelési árakon történő csere, amihez a tőkés fejlődés meghatározott magas foka szükséges... Eltekintve attól, hogy az árakon és az árak mozgásán az értéktörvény uralkodik, teljesen helyénvaló az áruk értékét úgy tekinteni, mint ami a termelési árakat nemcsak *elméletileg*, hanem *történelmileg* is megelőzi. Ez érvényes olyan állapotokra, *amikor a termelési eszközök a munkáséi*, és ez az állapot található mind az ókorban, mind a modern világban, a földdel bíró, maga dolgozó parasztnál és a kézművesnél. Ez megegyezik korábban kifejezésre juttatott nézetünkkel is, mely szerint a termékek árukká fejlődése a különböző közösségek közötti cseréből ered, nem egyazon község tagjai közötti cseréből. Ez érvényes nemcsak erre az eredeti állapotra, hanem a rabszolgaságon és jobbágyságon alapuló későbbi állapotokra, valamint a kézművesség céhszervezetére is, mindaddig, amíg az egyes termelési ágakban lekötött termelési eszközöket csak nehezen lehet átvinni az egyik szférából a másikba, s ezért a különböző termelési szférák bizonyos határokon belül úgy viszonyulnak egymáshoz, mint idegen országok vagy kommunisztikus közösségek." (*Marx*, III. könyv I. 155., 156. [Marx és Engels Művei. 25. köt. 171. old.] old.)

Ha Marx hozzájutott volna ahhoz, hogy a harmadik könyvet még egyszer

átdolgozza, ezt a helyet kétségtelenül jóval részletesebben kifejtette volna. Úgy, ahogy van, csak vázlatos körvonalát adja annak, amit erről a kérdéses pontról el kell mondani. Nézzük meg tehát a dolgot egy kissé közelebbről.

Mindnyájan tudjuk, hogy a társadalom kezdetein a termékeket maguk a termelők fogyasztják el és hogy ezek a termelők többé-kevésbé kommunisztikusan szervezett közösségekben természetadta módon vannak megszervezve; hogy e termékek többletének idegenekkel való cseréje, amely bevezeti a termék áruvá változását, későbbi keletű, először csak egyes — más-más törzsekhez tartozó — közösségek között megy végbe, később azonban a közösségen belül is érvényesül és lényegesen hozzájárul a közösségnek nagyobb vagy kisebb családi csoportokra való felbomlásához. De a csereviszonyba lépő családfők még ez után a felbomlás után is dolgozó parasztok maradnak, akik majdnem teljes szükségletüket családjuk segítségével, saját gazdaságukon belül fedezik, és a szükségelt tárgyaknak csak csekély részét szerzik be fölös saját termékük ellenében csere útján kívülről. A család nemcsak földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik, hanem ezek termékeit fel is dolgozza kész használati cikkekké, helyenként még maga őröl kézimalommal, kenyeret süt, lent és gyapjút fon, fest és sző, bőrt cserez, faházakat épít és javít, munkaeszközöket és szerszámokat készít, nemritkán asztalos- és kovácsmunkát végez; úgyhogy a család vagy családcsoport alapjában önellátó.

Az a kevés mármost, amit egy ilyen családnak másoktól cserében kapnia, vagyis vennie kell, Németországban még a XIX. század elején is túlnyomóan a kézműves termelés tárgyaiból állt, tehát olyan dolgokból, amelyeknek készítési módja a paraszt előtt semmiképpen nem volt ismeretlen és amelyeket csak azért nem termelt ő maga, mert vagy nem tudott nyersanyaghoz hozzájutni, vagy pedig mert a vásárolt cikk sokkal jobb vagy sokkal olcsóbb volt. A középkori paraszt tehát eléggé pontosan tudta, mennyi munkaidő volt szükséges az általa becserélt tárgyak előállításához. Hiszen falu kovácsa, bognára a szeme láttára dolgozott; ugyanígy a szabó és a varga, aki még az én ifjúkoromban is sorba betért a rajnai parasztokhoz s a maguk készítette anyagokat ruhákká és cipőkké dolgozta fel. Mind a paraszt, mind azok az emberek, akiktől vásárolt, maguk is munkások voltak, a kicserélt cikkek mindegyiküknek saját termékei voltak. Mit fordítottak e termékek előállítására? Munkát és csakis munkát: a szerszámok pótlására, a nyersanyag előállítására és feldolgozására nem adtak ki egyebet, mint saját munkaerejüket; hogyan cserélhették ki tehát ezeket a termékeiket más dolgozó termelők termékeivel másképp, mint a rájuk fordított munka arányában? Itt nemcsak hogy az e termékekre fordított munkaidő volt az egyetlen alkalmas mérce a kicserélendő nagyságok mennyiségi meghatározására; itt más mérce egyáltalában nem volt lehetséges. Avagy azt hiszik, a paraszt és a kézműves olyan ostoba volt, hogy tíz órai munka termékét odaadta más ember egyetlen munkaórájának termékéért? A paraszti naturális gazdálkodás egész

időszakában nem is lehetséges más csere, mint olyan, amelyben a kicserélt árumennyiségeknek az a tendenciájuk, hogy mindinkább a bennük megtestesült munkamennyiségek szerint mérjék őket. Attól a pillanattól fogva, hogy a pénz behatol ebbe a gazdálkodási módba, az értéktörvényhez (nota bene a marxi megfogalmazásban!) való alkalmazkodás tendenciája egyrészt még kifejezettebb lesz, másrészt azonban már áttörik az uzsoratőke és a kincstári kiszipolyozás beavatkozásai, hosszabbak lesznek már azok az időszakok, amelyeken belül az árak átlagban, elhanyagolható nagyságú eltéréssel, az értékekhez közelednek.

Ugyanez érvényes a parasztok termékei és a városi kézművesek termékei közötti cserére is. Eleinte ez közvetlenül megy végbe, a kereskedő közvetítése nélkül, a városok vásárnapjain, amelyeken a paraszt elad és bevásárol. Itt is nemcsak a paraszt ismeri a kézműves munkafeltételeit, hanem a kézműves is a parasztéit. Mert ő maga is még részben paraszt, nemcsak konyha- és gyümölcsöskertje van, hanem igen gyakran kis szántóföldje is, egy vagy két tehene, disznaja, szárnyasai stb. A középkori emberek így meglehetősen pontosan ki tudták számítani egymás termelési költségeit nyersanyag, segédanyag, munkaidő tekintetében — legalábbis a mindennapi általános használati cikkeket illetően.

De hogyan számították ki, ha csak közvetve és viszonylagosan is, a munkamennyiség mércéje szerinti csere céljából ezt a munkamennyiséget olyan termékeknél, amelyek hosszabb, rendszertelen időközökben megszakított, hozadékában bizonytalan munkát igényeltek, mint például gabona vagy jószág? S méghozzá olyan emberek, akik nem tudtak számolni. Nyilvánvalóan csak úgy, hogy hosszadalmas folyamattal, gyakran a sötétben ide-oda tapogatózva, zegzugosan közeledtek a célhoz, amikor, mint máskülönben is, csak a saját kárukon okultak. De az a szükségszerűség, hogy nagyjában és egészében mindenki meglelje a számítását, mindig hozzásegítette őket ahhoz, hogy a helyes irányt megtalálják, s a cél elérését megkönnyítette az, hogy kevésfajta tárgy került forgalomba, valamint hogy termelésük módja gyakran századokon át változatlan maradt. És hogy semmiképpen sem tartott olyan sokáig, amíg e termékek viszonylagos értéknagyságát eléggé megközelítően megállapították, azt már az a tény is bizonyítja, hogy az az áru, amelynél az egyes darab hosszú termelési ideje folytán ez a legnehezebbnek látszik, a szarvasmarha, lett az első meglehetősen általánosan elismert pénzáru. Hogy ez sikerüljön, ahhoz már a marha értékének, egész sor más áruhoz való csereviszonyának relatíve szokatlan, számos törzs területén ellentmondás nélkül elismert megállapításához kellett eljutni. S az akkori emberek — az állattenyésztők éppúgy, mint vevők — bizonyára elég okosak voltak ahhoz, hogy az általuk ráfordított munkaidőt a cserében egyenérték nélkül oda ne ajándékozzák. Ellenkezőleg: minél közelebb állnak az emberek az árutermelés ősállapotához — oroszok és keletiek például —, annál több időt pazarolnak még ma is arra, hogy hosszú, szívós alkudozással a termékre fordított munkaidejük teljes fizetségét kicsikarják.

Ebből a munkaidő által való értékmeghatározásból kiindulva fejlődött ki mármost az egész árutermelés és fejlődtek ki vele együtt mindazok a sokrétű vonatkozások, amelyekben az értéktörvény különböző oldalai érvényre jutnak, ahogy ez a „Tőke" első könyvének első szakaszában ki van fejtve; főleg tehát azok a feltételek, amelyek között a munka értékképző. S ezek olyan feltételek, amelyek utat törnek maguknak anélkül, hogy a részvevők fejében tudatosakká válnának, s amelyeket csak fáradságos elméleti vizsgálat útján lehet a mindennapi gyakorlatból elvonatkoztatni, melyek tehát természeti törvények módján hatnak, ahogy Marx ki is mutatta, hogy ez szükségszerűen következik az árutermelés természetéből. A legfontosabb és leginkább döntő haladás a fémpénzre való áttérés volt, ami azzal a következménnyel is járt, hogy a munkaidő általi értékmeghatározás nem jelent meg többé láthatóan az árucsere felszínén. A gyakorlati felfogás szempontjából a pénz lett a döntő értékmérő, annál inkább, minél változatosabbak lettek a kereskedelembe kerülő áruk, minél távolabbi országokból származtak, minél kevésbé lehetett tehát az előállításukhoz szükséges munkaidőt ellenőrizni. Hiszen kezdetben maga a pénz is többnyire idegenből érkezett; de még ha az illető országban bányásztak nemesfémet, a parasztnak és a kézművesnek részint akkor sem volt módjában az erre fordított munkát akár megközelítőleg is megbecsülni, részint pedig a pénzzel való számítás megszokása már meglehetősen elhomályosította benne a munka értékmérő tulajdonságának tudatát; a pénz kezdte a nép képzeletében az abszolút értéket képviselni.

Röviden: a marxi értéktörvény általánosan érvényes, amennyire gazdasági törvények egyáltalán érvényesek, az egyszerű árutermelés egész időszakára, tehát addig, amíg ez a tőkés termelési forma bekövetkezésével módosulást nem szenved. Addig az árak a marxi törvény által meghatározott értékek felé gravitálnak és ez értékek körül ingadoznak, úgyhogy minél teljesebben kifejlődik az egyszerű árutermelés, annál inkább esnek egybe külső erőszakos zavarok által meg nem szakított hosszabb periódusok átlagárai, az elhanyagolhatóság határain belül, az értékekkel. A marxi értéktörvény tehát gazdaságilag általánosan érvényes egy olyan időtartamra, amely a termékeket árukká változtató csere kezdetétől időszámításunk tizenötödik századáig terjed. De az árucsere olyan időben kezdődik, amely minden írott történelmet megelőz, amely Egyiptomban legalább két és fél ezer, de lehet, hogy ötezer, Babilóniában négyezer, lehet, hogy hatezer évvel visz bennünket vissza időszámításunk előtti időre; az értéktörvény tehát öt-hét évezrednyi időszakban uralkodott. S most bámuljuk meg Loria úr alaposságát, aki az ez idő alatt általánosan és közvetlenül érvényes értéket olyan értéknek nevezi, amelyen az árukat soha el nem adják vagy soha el nem adhatják, s amellyel egyetlen közgazdász sem fog soha foglalkozni, akinek egy szikrányi józan esze van.

Eddig nem beszéltünk a kereskedőről. Az ő közbelépését figyelmen kívül

hagyhattuk mostanáig, amikor rátérünk az egyszerű árutermelés tőkés árutermeléssé való átváltoztatására. A kereskedő volt a forradalmi elem ebben a társadalomban, amelyben egyébként minden stabil volt, stabil úgyszólván öröklés révén; amelyben a paraszt nemcsak telkét, hanem helyzetét is — azt, hogy szabad tulajdonos, szabad vagy függő cenzusfizető paraszt, vagy röghöz kötött jobbágy —, a városi kézműves pedig mesterségét és céhes kiváltságait örökségül és csaknem elidegeníthetetlenül kapta, azonfelül mindegyikük még vevőközönségét, eladási piacát is, csakúgy, mint az öröklött hivatásához ifjúságától fogva kiképzett ügyességét. Ebbe a világba lépett be mármost a kereskedő, aki arra volt hivatva, hogy ennek a világnak forradalmasítását elindítsa. De nem mint tudatos forradalmár lépett be; ellenkezőleg, hús volt az ő húsukból, vér az ő vérükből. A középkori kereskedő korántsem volt individualista, lényegében közösségi ember volt, mint valamennyi kortársa. A falun az őseredeti kommunizmusból sarjadt Mark-szövetség uralkodott. Eredetileg minden parasztnak egyenlő nagyságú telke volt, minden minőségű földből egyenlő nagyságú darabokkal, és ennek megfelelően egyenlően részesedett a közös Markra vonatkozó jogokban. Amióta a Mark-szövetség zárttá vált és nem osztottak ki többé új telkeket, öröklés stb. folytán bekövetkezett a telkek megosztása s ennek megfelelően a Markra vonatkozó jogok megosztása is; de a teljes telek maradt az egység, úgyhogy volt fél, negyed, nyolcad telek a közös Markra vonatkozó fél, negyed, nyolcad jogosultsággal. A Mark-szövetség mintáját követte minden későbbi szakmai szövetkezés is, mindenekelőtt a városi céhek, amelyeknek rendtartója nem volt más, mint a Mark-berendezkedés alkalmazása körülhatárolt földterület helyett egy kézművesség kiváltságára. Az egész szervezet súlypontja az volt, hogy minden szövetségtárs egyenlően részesedett az összesség számára biztosított előjogokban és szolgalmakban, amint ez még megkapóan kifejezésre jut az elberfeldi és barmeni „Garnnahrung" 1527. évi kiváltságlevelében. (*Thun*: „Industrie am Niederrhein" [Az alsó-rajnai ipar], II. 164. és köv. old.) Ugyanez áll a bányák résztulajdonosaira, ahol szintén minden kux [bányarész] egyenlően részesedett, és, miként a Mark-tag telke, a hozzá tartozó jogokkal és kötelességekkel együtt osztható volt. És ugyanez nem kisebb mértékben érvényes a kereskedői szövetségekre, amelyek a tengerentúli kereskedelmet életre hívták. A velenceiek és genovaiak Alexandria vagy Konstantinápoly kikötőjében, mindegyik „nemzet" a saját fondacójában — lakóház, fogadó, raktár, kiállítási és eladási helyiség, valamint központi iroda — kész kereskedelmi szövetkezeteket alkottak, a versenytársakkal és a vevőkkel szemben zárt egységek voltak, olyan árakon adtak el, amelyekben maguk között megállapodtak, áruiknak meghatározott, nyilvános felülvizsgálattal és gyakran lebélyegzéssel szavatolt minősége volt, közösen határozták el, milyen árakat fizetnek a bennszülötteknek termékeikért stb. Nem jártak el másképp a Hanza-beliek sem a „német hídon" (Tydske Bryggen) a norvégiai

Bergen városában és holland és angol versenytársaik sem. Jaj volt annak, aki áron alul adott el, vagy áron felül vásárolt! A bojkott, amellyel büntették, akkoriban a feltétlen tönkrejutást jelentette, nem is számítva a közvetlen büntetéseket, amelyekkel a szövetkezet a vétkest sújtotta. De meghatározott célokra szűkebb szövetkezeteket is alapítottak, ilyen volt például a XIV. és XV. században a genovai Maona, amely sok éven át uralkodott a kisázsiai Fokaia timsóbányái, valamint Khiosz szigete fölött, továbbá a nagy Ravensburger Handelsgesellschaft, amely a XIV. század végétől kezdve bonyolított le üzleteket Olaszország és Spanyolország felé és ezekben az országokban lerakatokat alapított, valamint az augsburgi Fuggerek, Welserek, Vöhlinek, Höchstetterek stb. és a nürnbergi Hirschvogelek és mások német társasága, amely 66 000 dukátnyi tőkével és három hajóval részt vett az 1505—06. évi indiai portugál expedícióban s ebből 150, mások szerint 175 százalék tiszta nyereséget húzott (*Heyd*: „Levantehandel" [A levantei kereskedelem], II. 254.), és egész sor más „Gesellschaften Monopolia", amelyekre Luther annyira haragszik.

Itt találkozunk először profittal és profitrátával. Éspedig a kereskedők szándékosan és tudatosan arra törekszenek, hogy ezt a profitrátát valamennyi részvevő számára egyenlővé tegyék. A velenceiek a Levantéban, a Hanza-beliek Északon, mindegyik ugyanazokat az árakat fizette áruiért, mint a szomszédja, a szállítási költségei ugyanannyiba kerültek, ugyanazokat az árakat kapta értük, és ugyanazokon az árakon vásárolt visszterhet, mint minden más kereskedő az ő „nemzetéből". A profitráta tehát valamennyiök számára egyenlő volt. A nagy kereskedelmi társaságoknál a nyereségnek a befektetett tőkerész arányában való elosztása éppúgy magától értetődött, mint a jogosult telekrész arányában való részesedés a Mark-jogokban, vagy a kux-rész arányában való részesedés a bányanyereségben. Az egyenlő profitráta, amely teljes kifejlettségében egyike a tőkés termelés végső eredményeinek, itt tehát legegyszerűbb formájában egyik olyan pontnak bizonyul, amelyből a tőke történelmileg kiindul, sőt a Mark-szövetség egyenes származékának, mint ahogy ez utóbbi viszont egyenes származéka az őskommunizmusnak.

Ez az eredeti profitráta szükségképpen igen magas volt. Az üzlet igen kockázatos volt, nemcsak az erősen elterjedt tengeri kalózkodás miatt; a konkurrens nemzetek is gyakran éltek mindenféle erőszakos eszközökkel, ha erre alkalom kínálkozott; végül az eladás és az eladási feltételek idegen fejedelmek adta kiváltságoktól függtek, amelyeket elég gyakran megszegtek vagy visszavontak. A nyereségnek tehát magas biztosítási díjat kellett magában foglalnia. Továbbá a megtérülés lassú, az üzletek lebonyolítása hosszadalmas volt, a legjobb időkben pedig, amelyek persze ritkán tartottak sokáig, az üzlet monopolkereskedelem volt monopolprofittal. Az akkor érvényes igen magas kamatlábak is bizonyítják, hogy a profitráta átlagosan igen magas volt, pedig a kamatláb szükségképpen általában mindig alacsonyabb, mint a szokásos kereskedői nyereség százaléka

Ennek a szövetkezeti együttműködéssel elért magas, valamennyi részvevő számára egyenlő profitrátának azonban csak helyi érvényessége volt a szövetkezeten, vagyis itt a „nemzeten" belül. A velenceieknek, a genovaiaknak, a Hanza-belieknek, a hollandoknak, mindegyik nemzetnek és valószínűleg kezdetben többé-kevésbé minden egyes eladási területnek is, megvolt a maga külön profitrátája. E különböző szövetkezeti profitráták kiegyenlítődése az ellenkező úton történt, a konkurrencia útján. Mindenekelőtt a különböző piacok profitrátái egyenlítődtek ki egy és ugyanazon nemzet számára. Ha Alexandria nagyobb nyereséggel kecsegtetett velencei áruk számára, mint Ciprus, Konstantinápoly vagy Trapezunt, akkor a velenceiek több tőkét mozgósítottak Alexandria irányába és ezt a más piacokkal való forgalomtól vonták el. Azután sorra kellett kerülnie a profitráták fokozatos kiegyenlítődésének az ugyanazokra a piacokra ugyanazon vagy hasonló árukat kivivő egyes nemzetek között is, miközben igen gyakran megesett, hogy e nemzetek közül egyeseket kiszorítottak és ezek eltűntek a színtérről. Ezt a folyamatot azonban folytonosan megszakították politikai események, mint ahogy az egész levantei kereskedelem a mongol és török inváziók következtében ezen ment tönkre, és az 1492 óta tett nagy földrajzi-kereskedelmi felfedezések ezt a pusztulást csak meggyorsították, majd végérvényessé tették.

Az eladási terület most bekövetkező hirtelen kiszélesedése s a közlekedési utak ezzel összefüggő gyökeres átalakulása eleinte nem változtatott lényegesen a kereskedés módján. India és Amerika felé is eleinte még túlnyomóan szövetkezetek kereskedtek. De először is e szövetkezetek mögött nagyobb nemzetek álltak. A Levantéval kereskedő katalóniaiak helyébe az amerikai kereskedelemben az egész nagy egyesült Spanyolország lépett; mellette két oly nagy ország, mint Anglia és Franciaország; sőt Hollandia és Portugália, a legkisebbek is még mindig legalább éppoly nagyok és erősek voltak, mint Velence, az előző időszak legnagyobb és legerősebb kereskedőnemzete. Ez az utazó kereskedőnek, a XVI. és XVII. század marchant adventurerjének, olyan támaszt adott, amely a tagjait fegyverrel is oltalmazó szövetkezetet mindinkább feleslegessé, s ezért költségeit egyenesen terhessé tette. Azonkívül a gazdagság most jelentékenyen gyorsabban fejlődött egy-egy kézben, úgyhogy hamarosan egyes kereskedők éppen annyit fordíthattak egy vállalkozásra, mint azelőtt egy egész társaság. A kereskedelmi társaságok, ahol még fennálltak, többnyire fegyveres testületekké változtak át, amelyek az anyaország védelme és fennhatósága alatt újonnan felfedezett egész országokat hódítottak meg, és azokat monopolisztikusan zsákmányolták ki. De minél inkább alapított az új területeken gyarmatokat az állam is, úgyhogy ezek túlsúlyba kerültek, annál inkább háttérbe szorult a szövetkezeti kereskedelem az egyes kereskedők mögött, s ezzel a profitráta kiegyenlítése mindinkább kizárólag a konkurrencia dolga lett.

Eddig csak a kereskedelmi tőke profitrátájával ismerkedtünk meg. Mert

eddig csak kereskedelmi és uzsoratőke létezett, az ipari tőkének még csak most kellett kifejlődnie. A termelés még túlnyomórészt olyan munkások kezében volt, akik birtokában voltak saját termelési eszközeiknek, akik munkája tehát semmiféle tőkének sem hozott értéktöbbletet. Ha termékük egy részét fizetség nélkül kellett harmadik személynek átengedniük, akkor adó formájában a hűbérúrnak. A kereskedőtőke ezért, legalábbis kezdetben, nem szedhette profitját máshonnan, mint a belföldi termékek külföldi vásárlóitól vagy külföldi termékek belföldi vásárlóitól; csak ennek az időszaknak a vége felé — Itáliában, tehát a levantei kereskedelem hanyatlása óta — kényszeríthette a külföldi konkurrencia és a megnehezült eladás a kiviteli áruk kézműves termelőjét arra, hogy az exportáló kereskedőnek az árut értékén alul engedje át. S így itt azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a belföldi kiskereskedelmi forgalomban az egyes termelők egymásnak az árukat átlagban értékükön adják el, a nemzetközi kereskedelemben azonban, az említett okokból, rendszerint nem ez történik. Teljesen ellentétben a mai világgal, ahol a termelési árak érvényesek a nemzetközi és a nagykereskedelemben, míg a városi kiskereskedelemben az árképződést egészen más profitráták szabályozzák. Úgyhogy ma például az ökör húsa nagyobb áremelkedésen megy keresztül, amíg a londoni nagykereskedőtől a londoni egyéni fogyasztóhoz jut, mint amíg a chicagói nagykereskedőtől, beleértve a szállítást, a londoni nagykereskedőhöz ér.

Az az eszköz, amely az árképződésnek ezt az átalakulását lassanként létrehozta, az ipari tőke volt. Már a középkorban képződtek kezdetei, éspedig három területen: a hajózási vállalkozás, a bányászat és a textilipar terén. A hajózási vállalkozás azokban a méretekben, amelyekben az itáliai és Hanza-beli tengerparti köztársaságokban űzték, lehetetlen volt matrózok, vagyis bérmunkások nélkül (ezek bérviszonya el lehetett rejtve szövetkezeti formák mögött, nyereségrészesedéssel), s az akkori idők gályái nem lehettek meg evezősök — bérmunkások vagy rabszolgák — nélkül sem. Az ércbányák csoporttagjai, eredetileg szövetkezeti munkások, majdnem valamennyi esetben átváltoztak már részvénytársaságokká, amelyek az üzemet bérmunkások segítségével aknázták ki. A textiliparban pedig a kereskedő kezdte a kis takácsmestereket egyenesen a szolgálatába állítani azáltal, hogy ő szállította nekik a fonalat és fix bérért a saját számlájára dolgoztatta fel szövetté, egyszóval puszta vevőből úgynevezett *kiadó* vállalkozóvá [Verleger] vált.

Ezek a tőkés értéktöbblet-képződés első lépései. A bányacsoportokat mint zárt monopoltestületeket figyelmen kívül hagyhatjuk. Ami a hajózási vállalkozókat illeti, kézenfekvő, hogy profitjaiknak legalábbis akkoráknak kellett lenniük, mint az országban szokásosak, külön pótlékkal a biztosításért, a hajók elhasználódásáért stb. De hogyan állt a dolog a textil-kiadókkal, akik először hoztak közvetlenül tőkés számlára előállított árukat a piacra és konkurrenciát támasztottak a kézművesek számlájára előállított ugyanolyan fajta áruknak?

A kereskedelmi tőke profitrátáját készen találták. Ez ki is egyenlítődött már legalábbis az illető hely számára, egy megközelítő átlagrátává. Mi indíthatta mármost a kereskedőt arra, hogy a kiadó külön üzletét magára vállalja? Csak egy dolog: ha arra volt kilátása, hogy másokéval egyenlő eladási ár mellett nagyobb profitra tesz szert. S ez a kilátása megvolt. Azáltal, hogy a kismestert szolgálatába fogadta, áttörte a termelés hagyományos korlátait, amelyek között a termelő a kész termékét adta el és semmi egyebet. A kereskedő tőkés megvette a munkaerőt, amely termelési szerszámával egyelőre még rendelkezett, de nyersanyaggal már nem. Azáltal, hogy a takácsnak ily módon rendszeres foglalkoztatottságot biztosított, a takács bérét viszont úgy lenyomhatta, hogy a teljesített munkaidő egy része megfizetetlen maradt. A kiadó így az eddigi kereskedelmi nyereségén felüli értéktöbblet elsajátítója lett. Igaz, hogy ezért pótlólagos tőkét is kellett alkalmaznia, hogy fonalat stb. vegyen, és ezt a takács kezében kellett hagynia, amíg elkészült a termékdarab, amelyért azelőtt csak a vásárlásnál kellett az egész árat megfizetnie. De először is a legtöbb esetben már azelőtt is külön tőkére volt szüksége, hogy előleget adjon a takácsnak, akit rendszerint csak az adósszolgaság bírt rá arra, hogy alávesse magát az új termelési feltételeknek. És másodszor ettől eltekintve is, a kereskedő számítása a következő séma szerint alakul:

Tegyük fel, hogy kereskedőnk kiviteli üzletét 30 000 dukát, zecchino, font sterling vagy bármi egyéb tőkével folytatja. Ebből 10 000-et arra fordít, hogy belföldi árukat vásárol, 20 000-re tengerentúli felvevőpiacokon van szüksége. A tőke feltevésünk szerint kétévenként egyszer térül meg, az évi megtérülés = 15 000. Kereskedőnk most a saját számlájára akar szövetni, kiadó akar lenni. Mennyi tőkét kell akkor hozzáadnia? Tegyük fel, hogy az olyan vég szövet termelési ideje, amilyet el szokott adni, átlag két hónap, ami bizonyára igen magas. Tegyük fel továbbá, hogy mindent készpénzzel kell fizetnie. Akkor annyi tőkét kell hozzáadnia, hogy takácsait elláthassa két hónapra elegendő fonallal. Minthogy a megtérülés évenként 15 000, két hónap alatt 2500-ért vásárol szövetet. Mondjuk, hogy ebből 2000 a fonal értéke és 500 a szövés bére, akkor kereskedőnknek 2000 pótlólagos tőkére van szüksége. Feltesszük, hogy az értéktöbblet, amelyet az új módszerrel a takácstól elsajátít, csak 5 százaléka a szövet értékének, ami a bizonyára igen szerény 25 százalékos értéktöbblet-rátát adja ($200_c + 500_v + 125_m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$, $p' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Akkor kereskedőnk 15 000-nyi évi megtérülésére 750 extraprofithoz jut, tehát pótlólagos tőkéjét már $2\ ^2/_3$ év alatt visszaszerezte.

Hogy azonban eladását és ezzel megtérülését meggyorsítsa, s ezáltal ugyanazzal a tőkével az eddiginél rövidebb idő alatt ugyanannyi, tehát ugyanakkora idő alatt nagyobb profitot érjen el, értéktöbbletének egy kis részét a vevőnek ajándékozza, olcsóbban fog eladni, mint versenytársai. Ezek lassanként szin-

tén kiadókká változnak majd és akkor az extraprofit a valamennyiüknél felemelt tőke után mindegyikük számára a közönséges profitra, vagy még alacsonyabbra fog csökkenni. A profitráta egyenlősége megint helyreállt, bár lehetséges, hogy más színvonalon, azáltal, hogy a belföldön termelt értéktöbblet egy részét átengedték a külföldi vevőknek.

A következő lépés azon az úton, amelyen az ipart alávetik a tőkének, a manufaktúra bevezetésével történik. A manufaktúra szintén lehetővé teszi tulajdonosának, aki a XVII. és XVIII. században — Németországban egészen 1850-ig csaknem általánosan, és helyenként még ma is — többnyire még saját magának exportkereskedője, hogy olcsóbban termeljen, mint régimódi versenytársa, a kézműves. Ugyanaz a folyamat megismétlődik: a manufaktúratőkés által elsajátított értéktöbblet lehetővé teszi számára, illetve az exportkereskedő számára, aki vele osztozkodik, hogy olcsóbban adjon el, mint versenytársai, mindaddig, amíg az új termelési mód általánossá nem válik, amikor is megint kiegyenlítődés áll be. A már készen talált kereskedelmi profitráta, még akkor is, ha csak helyileg egyenlítődött ki, marad az a Prokrusztész-ágy, amelyben a fölös ipari értéktöbbletet könyörtelenül lemetszik.

Ha már a manufaktúra is azáltal virágzott fel, hogy olcsóbbá tette a termékeket, még inkább érvényes ez a nagyiparra, amely a termelés mindig újabb forradalmasításával az áruk előállítási költségeit egyre alacsonyabbra szorítja le és valamennyi korábbi termelési módot könyörtelenül kiküszöböli. Szintén a nagyipar az, amely ezáltal a belső piacot végleg meghódítja a tőke számára, véget vet az önellátó parasztcsalád kistermelésének és naturális gazdálkodásának, kiküszöböli a kistermelők közötti közvetlen cserét, az egész nemzetet a tőke szolgálatába állítja. Ugyancsak kiegyenlíti a különböző kereskedelmi és ipari üzletágak profitrátáit *egyetlen* általános profitrátává, és végül biztosítja az ipar számára e kiegyenlítésben az őt megillető hatalmi állást, azáltal, hogy eltávolítja az akadályok legnagyobb részét, amelyek eddig útjában álltak annak, hogy a tőkét az egyik ágból a másikba átvigyék. Ezzel nagyjában az egész cserét illetően végbemegy az értékek átváltozása termelési árakká. Ez az átváltozás tehát objektív törvények szerint folyik le, a részvevők tudta vagy szándéka nélkül. Elméletileg semmiféle nehézséget sem okoz az, hogy a konkurrencia az általános rátán felüli többletprofitokat az általános színvonalra csökkenti és így az első ipari elsajátítótól az átlagot meghaladó értéktöbbletet megint csak elvonja. A gyakorlatban azonban a nehézség annál nagyobb, mert természetüknél fogva éppen a fölös értéktöbbletet termelő, tehát magas változó tőke mellett alacsony állandó tőkéjű, tehát alacsony tőkeösszetételű termelési szférák azok, amelyeket a legkésőbben és legtökéletlenebbül vetnek alá a tőkés üzemnek; ilyen mindenekelőtt a földművelés. Ami viszont azt illeti, hogy a termelési árakat az áruk értékei fölé emeljék, ami ahhoz szükséges, hogy a magas tőkeösszetételű szférák termékeiben foglalt átlagon aluli értéktöbbletet az átlagprofitráta

színvonalára emeljék, ez elméletileg rendkívül nehéznek látszik, a gyakorlatban azonban, mint láttuk, a legkönnyebben és a leggyorsabban megy végbe. Mert az ebbe az osztályba tartozó áruk, amikor elkezdik őket tőkés módra termelni és bekerülnek a tőkés kereskedelembe, ugyanazon fajtájú olyan árukkal lépnek konkurrenciára, amelyeket kapitalizmus előtti módszerekkel gyártottak, amelyek tehát drágábbak. A tőkés termelő tehát még akkor is, ha az értéktöbblet egy részéről lemond, még mindig elérheti a helységében érvényes profitrátát, amelynek eredetileg nem volt közvetlen kapcsolata az értéktöbblettel, mert a kereskedelmi tőkéből keletkezett már jóval azelőtt, hogy egyáltalában tőkés módon termeltek, tehát mielőtt ipari profitráta lehetséges volt.

II. A TŐZSDE

1. A III. kötet V. szakaszából, különösen a [27.] fejezetből kitűnik, milyen helyet foglal el a tőzsde egyáltalában a tőkés termelésben. De 1865 óta, amikor a könyv készült, változás állt be, amely a tőzsdének ma jelentősen fokozott és még egyre növekvő szerepet juttat, és amelynek a további fejlődés során az a tendenciája, hogy az egész termelést, mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelést, valamint az egész forgalmat, mind a közlekedési eszközöket, mind a cserefunkciót, tőzsdések kezében összpontosítja, úgyhogy a tőzsde válik magának a tőkés termelésnek legkiemelkedőbb képviselőjévé.

2. 1865-ben a tőzsde még *másodlagos* elem volt a tőkés rendszerben. Az állampapírok jelentették a tőzsdei értékek zömét és ezek tömege is viszonylag csekély volt még. Emellett a részvénybankok, amelyek az európai szárazföldön és Amerikában túlsúlyra jutottak, Angliában éppen csak készültek elnyelni az arisztokratikus magánbankokat. Tömegükben azonban viszonylag még jelentéktelenek voltak. A vasúti részvénytársaságok viszonylag még szintén gyengék a mai helyzethez képest. Közvetlenül termelővállalat azonban, s ugyanígy bank is, még kevés volt részvényformában, többnyire a *szegényebb* országokban, Németországban, Ausztriában, Amerikában stb.; akkoriban a „gazda szeme" még le nem küzdött babona volt.

Akkor tehát a tőzsde még olyan hely volt, ahol a tőkések felhalmozott tőkéiket egymástól vették el és amely a munkásokat közvetlenül csak annyiban érdekelte, hogy új bizonyítéka volt a tőkés gazdaság általános demoralizáló hatásának és igazolása annak a kálvinista tételnek, hogy a predesztináció, másképp a véletlen, már ebben az életben eldönti, kinek-kinek mi jut osztályrészül, üdvözülés vagy kárhozat, gazdagság, azaz élvezet és hatalom, vagy szegénység, azaz nélkülözés és szolgaság.

3. Most más a helyzet. A felhalmozás az 1866-os válság óta egyre növekvő gyorsasággal ment végbe, mégpedig úgy, hogy a termelés bővülése egyetlen

ipari országban sem tudott, a legkevésbé Angliában, a felhalmozás bővülésével lépést tartani; az egyes tőkés felhalmozása nem tudott teljes alkalmazást találni saját vállalkozása kiszélesítésében; az angol pamutiparban már 1845-ben [ez volt a helyzet] — vasúti szédelgés. Ezzel a felhalmozással nőtt azonban a járadékosok tömege is, olyan embereké, akik megunták az üzletbeli rendszeres erőfeszítést, akik tehát pusztán szórakozni akartak, vagy pedig mint társaságok igazgatói vagy felügyelő bizottsági tagjai csak könnyű foglalatosságot kívántak folytatni. És harmadszor — hogy az ily módon pénztőkeként lebegő tömeg befektetését megkönnyítsék —, most mindenütt, ahol ez még nem történt meg, a korlátolt felelősségű társaságok új törvényes formáit teremtették meg és az eddig korlátlanul felelős részvényesek kötelezettségét is többékevésbé korlátozták (németországi részvénytársaságok 1890-ben. A jegyzések 40%-a!).

4. Ezek után az ipar fokozatosan átváltozott részvényvállalkozásokká. Egyik iparág a másik után jut erre a sorsra. Először a vasipar, ahol most óriási befektetések szükségesek (a bányák még előbb, ha nem volt már szövetkezeti formájuk). Azután a vegyipar és a gépgyárak. A kontinensen a textilipar, Angliában csak Lancashire egyes vidékein (oldhami fonógyár, burnleyi szövőgyár stb., szabómesterek szövetkezete, de ez csak előfok, amely a legközelebbi válságnál megint az [egyes] mesterek kezébe fog átmenni), sörfőzdék (néhány évvel ezelőtt az amerikai sörfőzdéket angol tőke vásárolta össze, azután Guinness, Bass, Allsopp). Azután a trösztök, amelyek óriási vállalkozásokat hoznak létre közös vezetés alatt (mint United Alkali). A közönséges magáncég mindinkább csak előfok, hogy az üzletet addig fejlesszék, amíg elég nagy lesz ahhoz, hogy „megalapítsák".

Ugyanez érvényes a kereskedelemre is, Leafs, Parsons, Morleys, Horrison, Dillon, mindet már megalapították. Most már vannak ilyen kiskereskedelmi házak is, éspedig nemcsak szövetkezet látszatával à la „Stores"[192] [áruházak mintájára].

Ugyanez áll a bankokra és más hitelintézetekre Angliában is. — Új vállalatok egész tömege, valamennyi korlátolt felelősségű részvénytársaság. Még régi bankok is, mint Glyns stb., 7 magánrészvényessel limiteddé alakulnak át.

5. A földművelés terén ugyanez a helyzet. A rendkívül kiterjedt bankok, különösen Németországban (mindenféle bürokratikus elnevezés alatt) mindinkább a jelzálog hordozói lesznek, részvényeik révén a földbirtok valódi legfelsőbb tulajdonát a tőzsdének szolgáltatják ki és még inkább ez a helyzet, amikor a birtokok a hitelezők kezére jutnak. Itt a sztyeppek megművelésével kapcsolatos mezőgazdasági forradalom óriási erővel hat; ha így megy tovább, előre lehet látni az időt, amikor Anglia és Franciaország földjét is a tőzsde kaparintja meg.

6. A külföldi befektetések pedig mind részvényekben történnek. Hogy csak

Angliáról beszéljünk: amerikai vasutak, északiak és déliek (megnézni a tőzsdei jegyzéket), Goldberger stb.

7. Azután a gyarmatosítás. Ez manapság tisztára a tőzsde fióküzlete, amelynek érdekében az európai hatalmak néhány évvel ezelőtt felosztották Afrikát, a franciák meghódították Tuniszt és Tonkint. Afrikát egyenesen bérbeadták társaságoknak (Nigéria, Dél-Afrika, Német Délnyugat- és Kelet-Afrika). Mashonát és Natalt a tőzsde számára vette birtokba Rhodes.

1895.
Marx és Engels Művei. 25. köt.
1974. 837—857. old.

ÉRTÉKTÖBBLET-ELMÉLETEK
I. RÉSZ

Részlet)

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÉS A PROFIT AZONOSÍTÁSA ÉS AZ EBBŐL FAKADÓ ELLENTMONDÁS

Láttuk, hogyan fejti ki A. Smith az egyáltalában-való *értéktöbbletet*, amelynek a földjáradék és a profit csak különböző formái és alkotórészei. Ábrázolása szerint a tőke nyersanyagból és termelési eszközből álló részének közvetlenül semmi köze nincs az értéktöbblet előállításához. Ez utóbbi kizárólag a ‚pótlólagos munkamennyiségből' keletkezik, amelyet munkájának azon a részén *felül* ad a munkás, amely csak munkabérének egyenértéke. Tehát a tőkének csak a munkabérben álló, munkabérre kiadott részéből fakad az értéktöbblet közvetlenül, mert ez az egyetlen része a tőkének, amely nemcsak újratermeli magát, hanem többletet is termel. A profitban viszont az értéktöbbletet az előlegezett tőke teljes összegére számítják, és ezen a módosuláson kívül még újak járulnak hozzá annálfogva, hogy a profitok a tőke különböző termelési területein kiegyenlítődnek.

Minthogy Adam az értéktöbbletet nem egy meghatározott, a maga különös formáitól megkülönböztetett kategória formájában fejti ki — lényegében ugyan ezt teszi, de kifejezetten nem —, utóbb közvetlenül összekeveri a továbbfejlődött formával, a profittal. Ez a hiba megmarad Ricardónál és összes követőinél is. Ebből egész sor következetlenség, megoldatlan ellentmondás és gondolattalanság keletkezik (nevezetesen Ricardónál szembeszökőbben, mert ő az értékalaptörvényt rendszeresebben egységben és következetességben viszi végig, tehát a következetlenségek és ellentmondások is szembeszökőbben előtérbe lépnek), amelyeket a ricardiánusok (mint később a profitról szóló szakaszban látni fogjuk) skolasztikusan, szólamokkal próbálnak megoldani. A durva empirizmus hibás metafizikába, skolasztikába csap át, amely azon kínlódik, hogy letagadhatatlan empirikus jelenségeket közvetlenül, egyszerű formai elvonatkoztatással vezessen le az általános törvényből, vagy e törvénynek megfelelővé okoskodja őket. Itt A. Smithnél mindjárt bemutatunk egy példát erre, mert a zavar mindjárt fellép, nem ott, ahol Smith a profitról vagy a földjáradékról, az

értéktöbblet e különös formáiról ex professo* beszél, hanem ahol csak mint az egyáltalában-való értéktöbblet formáit, mint a ‚munkások által az anyagokhoz hozzátett munkából való *levonásokat*' fogja fel őket.

Miután A. Smith az I. könyv VI. fejezetében ezt mondta: „Ezért az az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz *hozzátesznek*, ebben az esetben két részre oldódik fel, az egyik bérüket fizeti meg, a másik munkáltatójuk profitját az anyagok és bérek általa előlegezett teljes összegére", így folytatja: „Neki" (a munkáltatónak) „nem volna érdeke alkalmazni ezeket a munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana valami többre, mint amennyi tőkéjének pótlásához elegendő; és nem volna érdeke inkább nagy, mint kis tőkét alkalmazni, ha profitja nem állna valamilyen arányban tőkéjének terjedelmével." [Garnier ford. I. köt. 96—97. old.]

Jegyezzük meg először is: Miután A. Smith az értéktöbbletet, a többletet, amelyet a munkáltató a ‚tőkéjének pótlásához' szükséges értéktömegen felül szerez, a munkának arra a részére vezette vissza, amelyet a munkások a bérüket megfizető mennyiségen felül tesznek hozzá az anyaghoz — tehát miután ezt a többletet tisztán a tőkének a munkabérre kiadott részéből származtatja —, ezt a többletet mégis azonnal a profit formájában fogja fel, azaz nem a tőkének arra a részére vonatkoztatva, amelyből származik, hanem mint az előlegezett tőke összértékén felüli többletet, „az anyagok és bérek [...] előlegezett teljes összegére" (elnézés, hogy a termelési eszközöket itt kihagyta). Az értéktöbbletet tehát közvetlenül a profit formájában fogja fel. Innen erednek a mindjárt jelentkező nehézségek.

A tőkésnek — mondja A. Smith — „nem volna érdeke alkalmazni ezeket a munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana *valami többre*, mint amennyi tőkéjének pótlásához elegendő". Ha a tőkeviszonyt már előfeltételeztük, ez teljesen helyes. A tőkés nem azért termel, hogy a termékkel szükségleteit kielégítse; egyáltalában nem a fogyasztásra való közvetlen tekintettel termel. Azért termel, hogy értéktöbbletet termeljen. De ebből az előfeltevésből — amely csupán annyit jelent, hogy, a tőkés termelést előfeltételezve, a tőkés az értéktöbblet kedvéért termel — A. Smith nem *magyarázza* az *értéktöbbletet*, ahogy később több bárgyú követője tette; azaz nem a tőkés érdekéből, értéktöbblet iránti vágyából magyarázza az értéktöbblet létezését. Ellenkezőleg, már levezette abból az ‚értékből', amelyet a ‚munkások az anyaghoz hozzátesznek a kapott munkabérért cserébe hozzátett értéken felül'. De utána nyomban így folytatja: a tőkésnek nem volna érdeke nagyobb tőkét alkalmazni kisebb helyett, ha profitja nem állna meghatározott arányban az előlegezett tőke nagyságával. Itt a profitot már nem az értéktöbblet természetéből, hanem a tőkés „érdekéből" magyarázza. Ez pedig egyszerű badarság.

* — hivatásszerűen. — *Szerk.*

A. Smith nem érzi, hogy amikor ilyen közvetlenül összekeveri az értéktöbbletet a profittal és a profitot az értéktöbblettel, felborítja az értéktöbblet eredetéről imént felállított törvényét. Ha az értéktöbblet csak az a ‚része az értéknek' (vagy a munkamennyiségnek), ‚amelyet a munkás azon a részen *felül tesz hozzá*, melyet a munkabér megfizetésére tesz hozzá az anyaghoz', miért kellene ennek a második résznek közvetlenül növekednie attól, hogy az előlegezett tőke értéke az egyik esetben nagyobb, mint a másikban? Még világosabbá válik az ellentmondás abban a példában, amelyet A. Smith nyomban ezután maga közöl annak a nézetnek a megcáfolására, mely szerint a profit az ‚úgynevezett felügyeleti munka' bére.

Ezt mondja ugyanis:

„Ez" (a tőkeprofit) „azonban teljesen különböző a munkabértől, egészen más elvek szabályozzák, és nem áll semmiféle arányban emez állítólagos felügyeleti és igazgatási munka mennyiségével, nehéz vagy leleményes voltával. *Teljesen az alkalmazott tőke értéke szabályozza* és e tőke terjedelmével arányban nagyobb vagy kisebb. Tegyük fel például, hogy valamely helyen, ahol az ipari *tőke átlagos évi profitja* 10%, két különböző manufaktúra van, mind a kettőben húsz munkás van alkalmazva egyenként évi 15 £ díjazással, vagyis egy-egy manufaktúrában évenként 300 £-et fizetnek ki. Tegyük fel továbbá, hogy az egyikben évenként feldolgozott durva anyagok csak 700 £-be kerülnek, míg a másikban feldolgozott finomabb anyagok 7000 £-be. Ebben az esetben az egyik manufaktúrában évenként alkalmazott tőke csak 1000 £, a másikban alkalmazott tőke pedig 7300 £ lesz. A 10%-os ráta szerint tehát az egyik manufaktúra vállalkozója csak mintegy 100 £ évi profitra számít, a másiké pedig mintegy 730 £-re. De noha profitjuk ennyire különböző, felügyeleti és igazgatási munkájuk teljesen vagy majdnem ugyanaz lehet." (I. m. [97—98. old.])

Az általános formájában levő értéktöbblettől nyomban egy átlagos profitrátához érkezünk, amelynek közvetlenül semmi köze sincs ehhez. De menjünk tovább! Mindkét gyárban 20 munkást alkalmaznak; bérük mindkettőben ugyanaz, 300 £-gel egyenlő. Ez tehát azt bizonyítja, nincs szó arról, hogy az egyik gyárban magasabb fajta munkát alkalmaznának, mint a másikban, úgyhogy az egyikben teljesített egy munkaóra, tehát egy többletmunkaóra is a másikban teljesített több többletmunkaórával lenne egyenlő. Elienkezőleg, mindkettőben ugyanazt az átlagmunkát feltételezik, ahogy ezt bérük egyenlősége mutatja. Hogyan lehet hát az egyik gyárban teljesített többletmunka, amelyet a munkások ‚munkabérük árán felül tesznek hozzá', hétszer olyan értékű, mint a másikban? Vagy miért szolgáltatnának a munkások az egyik gyárban, mivel az ott feldolgozott anyag hétszerte drágább, mint a másikban, hétszer annyi többletmunkát, mint a másikban, noha mind a kettőben ugyanazt a bért kapják, tehát ugyanannyi időt dolgoznak bérük újratermelésére?

Hogy az egyik manufaktúrában hétszer nagyobb a profit, mint a másikban — vagy egyáltalában a profitnak a törvénye, hogy arányban áll az előlegezett tőke nagyságával — prima facie* ellentmond tehát az értéktöbblet vagy a profit törvényének (minthogy A. Smith a kettőt közvetlenül azonosítja), amely szerint ez pusztán a munkások meg nem fizetett többletmunkájában áll. A. Smith ezt egészen naivan, gondolattalanul írja le, halvány sejtelme sincs az előtte álló ellentmondásról. Ebben összes követői hűek hozzá — mivel egyik sem veszi szemügyre az értéktöbbletet meghatározott formáitól elkülönítve, általánosságban. Ricardónál, mint már megjegyeztük, ez még vaskosabban kiütközik.

Minthogy A. Smith az értéktöbbletet nemcsak profitra, hanem földjáradékra is feloldja — az értéktöbblet két különös fajára, melyeknek mozgását egészen különböző törvények határozzák meg —, már ebből látnia kellett volna, hogy az általános elvont formát különös formáinak egyikével sem szabad közvetlenül összekevernie. Mint ahogy nála, úgy az összes későbbi polgári közgazdászoknál is szabály a gazdasági viszonyok formakülönbségeinek felfogása iránti elméleti érzék hiánya, durván az empirikusan előttünk álló anyag után nyúlnak, és csak az érdekli őket. Ezért is képtelenek helyesen felfogni a pénzt, amelynél csak a csereérték formájában végbemenő különböző változásokról van szó, miközben az értéknagyság változatlan marad.

SMITH TÉVES FELFOGÁSA A PROFITRÓL, A FÖLDJÁRADÉKRÓL ÉS A MUNKABÉRRŐL MINT AZ ÉRTÉK FORRÁSAIRÓL

Lauderdale a „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique"-ben (fordította Lagentie de Lavaisse, Párizs 1808) azt veti az értéktöbblet A. Smith-féle kifejtése ellen — amelyről azt mondja, hogy már Locke által kifejezett nézeteknek felel meg —, hogy eszerint a tőke nem eredeti forrása a gazdagságnak, mint ahogy Smith mégis feltünteti, hanem csak egy leszármazott forrása. A vonatkozó passzusok így hangzanak:

„Több mint egy évszázaddal ezelőtt Locke [...] csaknem ugyanazt a nézetet fejezte ki" (mint A. Smith)... „»A pénz« — mondta — »terméketlen dolog, és nem termel semmit, hanem, megállapodás révén, átviszi azt a profitot, amely egy ember munkájának jutalma volt, egy másik ember zsebébe.«" (*Lauderdale*, 116. old.) „Ha ez helyes és szabatos elgondolása volna a tőke profitjának, ebből az következnék, hogy a profit szükségképpen leszármazott, nem pedig eredeti forrása a jövedelemnek; és ezért a tőkét nem tekinthetnők gazdagság forrásának, mivel profitja csupán átvitel a munkás zsebéből a tőke tulajdonosának zsebébe." (I. m. 116—117. old.)

* — első pillantásra — *Szerk.*

Amennyiben a tőke értéke a termékben újra megjelenik, a tőkét nem lehet „gazdagság forrásának" nevezni. A tőke itt csak mint felhalmozott munka, mint meghatározott mennyiségű anyagiasult munka teszi hozzá a termékhez saját értékét.

Csak mint *viszony* értéktermelő a tőke, amennyiben mint a bérmunkára ránehezedő kényszer arra kényszeríti ezt, hogy többletmunkát dolgozzék, vagy a munka termelőerejét arra ösztökéli, hogy relatív értéktöbbletet hozzon létre. Mindkét esetben a tőke csak mint a munka saját tárgyi feltételeinek a munkától elidegenült és felette uralkodó hatalma termel értéket, egyáltalában csak mint magának a bérmunkának egyik formája, mint a bérmunka feltétele. De a közgazdászoknál szokásos értelemben, mint pénzben vagy árukban létező felhalmozott munka, a tőke — akárcsak az összes munkafeltételek, a meg nem fizetett természeti erők is — termelő módon hat a munkafolyamatban, használati értékek előállításában, de soha nem lesz érték forrása. Nem hoz létre új értéket és egyáltalában csak annyiban tesz hozzá a termékhez csereértéket, amennyiben csereértéke van, vagyis amennyiben önmaga tárgyiasult munkaidőre oldódik fel, úgyhogy értekének forrása a munka.

Lauderdale-nak igaza van abban, hogy A. Smith, miután kifejti az értéktöbbletet és az érték természetét, jogosulatlanul ábrázolja a tőkét és a földet a csereérték önálló forrásainak. Ezek jövedelem forrásai birtokosaik számára, amennyiben jogcímek bizonyos mennyiségű többletmunkára, amelyet a munkásnak a bére pótlásához szükséges munkaidőn túl kell dolgoznia. Így például azt mondja A. Smith:

„*Munkabér, profit és földjáradék*, ez a *három eredeti forrása* minden jövedelemnek, *éppúgy, mint minden csereértéknek*." (I. könyv VI. fej. [I. köt. 105. old.]) Amennyire helyes az, hogy ez a ‚három eredeti forrása minden jövedelemnek', annyira helytelen az, hogy ez ‚éppúgy a három eredeti forrása *minden csereértéknek*', mivel egy áru értékét kizárólag a benne foglalt munkaidő határozza meg. Miután A. Smith az imént a földjáradékot és a profitot még mint puszta ‚levonásokat', a munkás által a nyersanyaghoz hozzátett értékből, illetve munkából való levonásokat ábrázolta, hogyan nevezheti őket a ‚csereérték eredeti forrásainak'? (Csak abban az értelemben lehetnek azok, hogy mozgásba hozzák az ‚eredeti forrást', vagyis kényszerítik a munkást arra, hogy többletmunkát dolgozzék.) Amennyiben jogcímek (feltételek) az érték — vagyis az áruban tárgyiasult munka — egy részének elsajátítására, annyiban jövedelemforrások tulajdonosaik számára. De az érték elosztása vagy elsajátítása mégsem forrása az értéknek, amelyet elsajátítanak. Ha ez az elsajátítás nem történnék meg és a munkás munkája egész termékét megkapná bérül, a termelt áru értéke továbbra is ugyanaz maradna, noha nem osztanák meg a földtulajdonossal és a tőkéssel.

A földtulajdon és a tőke azáltal, hogy birtokosaik számára jövedelemforrások, azaz hatalmat adnak nekik arra, hogy a munka által létrehozott értékek egy

részét elsajátítsák, nem válnak azon érték forrásaivá, amelyet ezek elsajátítanak. De ugyanilyen hibás azt mondani, hogy a munkabér a ‚csereérték eredeti forrása', jóllehet a munkabér, vagy jobbanmondva a munkaképesség állandó eladása jövedelemforrás a munkás számára. A munkás munkája, nem pedig a munkabére hozza létre az értéket. A munkabér már meglevő érték csupán, vagy — ha a termelés egészét tekintjük — ama része a munkás által létrehozott értéknek, amelyet ő maga sajátít el, de nem ez az elsajátítás hozza létre az értéket. A munkás munkabére ezért emelkedhetik vagy csökkenhet anélkül, hogy ez az általa termelt áru értékét érintené.

<A fentiekhez hozzá kell tenni idézetként, hogy A. Smith azokat a rovatokat, amelyek alatt az áruk értékét elsajátítják, ennek az értéknek a forrásaivá teszi. Miután megcáfolja azt a nézetet, hogy a profit csupán más elnevezése a tőkés bérének, illetve ‚a felügyeleti munka bérének', ezt a következtetést vonja le:

„Ezért az áruk *árában* a *tőkeprofit* a munkabértől teljesen *különböző értékforrás* és egészen más elvek szabályozzák." (I. könyv VI. fej., 99. old.)

Aszerint, amit Smith az imént mondott, az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz hozzátesznek, munkabér és profit formájában eloszlik köztük és a tőkések között; tehát a munka az egyetlen ‚*értékforrás*', és ebből az ‚értékforrásból' fakad a ‚munkabér ára' és a ‚profit ára'. De maguk ezek az ‚árak' nem ‚*értékforrások*'.>

AZ ÉRTÉK ÉS JÖVEDELEM KÖZTI VISZONY KETTŐS FELFOGÁSA SMITHNÉL A „TERMÉSZETES ÁR" MUNKABÉR. PROFIT ÉS JÁRADÉK ÖSSZEGEKÉNT VALÓ FELFOGÁSÁNAK HIBÁS KÖRE

Itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk azt, mennyire tekinti A. Smith a földjáradékot az áruárak alkotó elemének. Ez a kérdés vizsgálódásunk szempontjából itt már csak azért is közömbös, mert Smith a földjáradékot ugyanúgy, mint a profitot, pusztán az értéktöbblet részének, ‚a munkás által a nyersanyaghoz hozzátett munkából való levonásnak' fogja fel, és ezért valójában a ‚profitból való levonásnak' is, amennyiben az egész meg nem fizetett többletmunkát *közvetlenül* — a munkával szemben — a tőkés sajátítja el, bármilyen rovatok alatt kell is ezt az értéktöbbletet később megosztania a termelési feltételek birtokosaival, akár a föld tulajdonosával, akár a tőke kölcsönadójával. Ezért hát, az egyszerűség kedvéért, csak munkabérről és profitról beszélünk majd, mint arról a két rovatról, amelyekre az újonnan létrehozott érték eloszlik.

Tegyük fel, hogy egy áruban (*eltekintve* a benne elfogyasztott nyersanyag és munkaszerszám értékétől) tizenkétórai munkaidő anyagiasult, értékét mint olyat csak *pénzben* fejezhetjük ki. Tegyük fel tehát, hogy 5 sh.-ben szintén tizenkétórai munkaidő anyagiasult. Akkor az áru értéke egyenlő 5 sh.-gel. Az ‚áruk

természetes árán' A. Smith semmi egyebet nem ért, mint pénzben kifejezett értéküket. (Az áru piaci ára természetesen az áru értéke felett vagy alatt van. Sőt, mint később kimutatom, még az áruk átlagára is *mindig különbözik* értéküktől. De A. Smithnek a ‚természetes árról' folytatott vizsgálódása során ezzel semmi dolga nincs. Azonkívül sem a piaci ár, és még kevésbé az áruk átlagárában mutatkozó ingadozások nem érthetők meg, ha nem szolgál alapul az érték természetébe való betekintés.)

Ha az áruban foglalt értéktöbblet az áru összértékének 20%-a, vagy ami egyre megy, az áruban foglalt szükséges munka 25%-a, akkor tehát ez az 5 sh. érték, az áru ‚természetes ára', 4 sh. munkabérre és 1 sh. értéktöbbletre (amelyet itt, hogy A. Smitht kövessük, profitnak nevezünk) oldható fel. Helyes volna azt mondani, hogy az áru munkabértől és profittól függetlenül meghatározott értéknagysága, illetve a természetes ára feloldható 4 sh. munkabérre (a munka árára) és 1 sh. profitra (a profit árára). De helytelen volna azt mondani, hogy az áru értéke a munkabér — az áru értékétől függetlenül szabályozott — árának és a profit árának összeadásából vagy összetevéséből keletkezik. Az utóbbi esetben éppenséggel semmi alap nem volna arra, hogy az áru összértéke miért ne volna 8, 10 stb. sh., aszerint, hogy a munkabért 5 sh.-gel egyenlőnek, a profitot pedig 3 sh.-gel egyenlőnek stb. feltételeznők.

Mi vezeti A. Smitht, amikor a munkabér „természetes rátáját" vagy a munkabér „természetes árát" vizsgálja? A munkaképesség újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök természetes ára. De mivel határozza meg Smith e létfenntartási eszközök természetes árát? Amennyiben egyáltalában meghatározza ezt, visszanyúl az érték helyes meghatározására, tudniillik az e létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkaidőre. Amikor azonban elhagyja ezt a helyes utat, hibás körbe kerül. Mi határozza meg a munkabér természetes árát meghatározó létfenntartási eszközök természetes árát? A „munkabérnek", a „profitnak", a „földjáradéknak" a természetes ára, amelyek ezeknek a létfenntartási eszközöknek, mint ahogy valamennyi árunak a természetes árát alkotják. És így in infinitum*. A kereslet és kínálat törvényéről való fecsegés természetesen nem segít ki ebből a hibás körből. Hiszen a „természetes árnak", vagyis az áru értékének megfelelő árnak éppen akkor kell léteznie, amikor kereslet és kínálat fedi egymást, azaz amikor az áru ára nem áll a kereslet és kínálat ingadozásai következtében értéke felett vagy alatt; amikor, más szavakkal az áru költségára (vagyis az eladó által kínált áru értéke) egyszersmind az az ár, amelyet a kereslet fizet.

De mint mondtuk: a munkabér természetes árának vizsgálatánál A. Smith valójában visszamenekül — legalábbis helyenként — az áru helyes értékmeghatározásához. Ezzel szemben a profit természetes rátájáról vagy természetes

* — a végtelenségig. — *Szerk.*

áráról szóló fejezetben — amennyiben a tulajdonképpeni feladat tekintetbe jön — semmitmondó közhelyekbe és tautológiákba vész. Valóban eredetileg az áru értéke szabályozza szerinte a munkabért, profitot és földjáradékot. Utána azonban fordított irányban lát neki (ami közelebb állt az empirikus látszathoz és a szokásos elképzeléshez), és azt állítja, hogy az áruk természetes ára a munkabér, a profit és a földjáradék természetes árának összeadása útján számítható ki, található meg. Ricardo egyik fő érdeme az, hogy véget vetett ennek a zűrzavarnak. Vele kapcsolatban röviden visszatérünk erre a pontra.

Itt még csak annyit jegyzünk meg: az áru értékének — amelyből mint alapból a munkabért és a profitot fizetni kell — *adott nagysága* empirikusan abban a formában lép szembe az ipari tőkéssel, hogy az árunak egy meghatározott piaci ára rövidebb vagy hosszabb ideig ugyanaz marad, a munkabér minden ingadozása ellenére.

Tehát figyelmeztetnünk kell A. Smith könyvének e furcsa menetére: Először az áru értékét vizsgálja és itt-ott helyesen határozza meg, annyira helyesen határozza meg, hogy általánosságban megtalálja az értéktöbbletnek és különös formáinak eredetét, tehát ebből az értékből vezeti le a munkabért és a profitot. Utána azonban a fordított útra tér és megpróbálja az áruk értékét (amelyből a munkabért és a profitot levezette) megfordítva, a munkabér, profit és földjáradék természetes árának összetevéséből levezetni. Ennek az utóbbi körülménynek tulajdonítható, hogy sehol sem fejti ki helyesen a munkabér, profit stb. ingadozásainak befolyását az áruk árára, mivel hiányzik ehhez az alapja.

*

<*A. Smith. Az érték és alkotórészei.* Smith helytelen elképzelése, lásd fent, amely ellenkezik eredetileg helyes kérdésfeltevésével, a következő mondatban is megmutatkozik: „A járadék ... másféleképpen kerül bele az áruk árának összetevői közé, mint a profit és a munkabér. A magas vagy alacsony bér és profit *oka* a magas vagy *alacsony árnak; a magas vagy alacsony járadék okozata ennek.*" („Wealth of Nations", I. könyv XI. fej.)>

A TÁRSADALMI TERMÉK EGÉSZ ÉRTÉKÉNEK HIBÁS FELOLDÁSA A JÖVEDELEMBEN. ELLENTMONDÁSOK SMITHNEK A BRUTTÓ- ÉS NETTÓJÖVEDELEMMEL KAPCSOLATOS NÉZETEIBEN

Most egy másik ponthoz érünk, amely az áru árának vagy értékének (mert a kettőt itt még azonosnak tételezzük) feloldásával függ össze. Tegyük fel, hogy A. Smith helyesen számolt, vagyis az áru értékét adottnak véve, ezt feloldotta azokra az alkotórészekre, amelyekre ez az érték a termelés különböző

szereplői között eloszlik, nem pedig megfordítva, az értéket próbálta ez alkotórészek árából levezetni. Tehát ettől eltekintünk. Ugyanúgy eltekintünk attól az egyoldalú módtól, ahogyan a munkabért és a profitot csak elosztási formáknak és ezért mindkét részt — ugyanazon értelemben — birtokosaik által elfogyasztható jövedelemnek ábrázolta Mindezektől eltekintve maga A. Smith felvet egy meggondolást, és itt megint fölényben van *Ricardóval* szemben, nem abban, hogy a felvetett meggondolást helyesen megoldja, hanem hogy egyáltalában felveti.

A. Smith ugyanis ezt mondja:

„Úgy látszik, hogy ez a három rész" (munkabér, profit, földtulajdonos járadéka) „alkotja közvetlenül vagy végső soron a gabona egész *árát*." (Egyáltalában az áru árát. A. Smith azért beszél itt ‚gabonáról', mert a földjáradék bizonyos árukba nem kerül bele az ár összetevő alkotórészeként.)

„Azt lehetne talán gondolni, hogy egy *negyedik részre* van szükség ahhoz, hogy a bérlő tőkéjét pótolja, vagy igásállata és más mezőgazdasági szerszámai elhasználódását kiegyenlítse. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági szerszám ára, például egy igáslóé, maga is ugyanabból a három részből tevődik össze; a föld járadékából, amelyen a lovat nevelték, a munkából, amelyet gondozására és nevelésére fordítottak, és a bérlő profitjából, aki mind e föld járadékát, mind e munka bérét előlegezi."

(Itt a profit jelenik meg mint az eredeti forma, amely a járadékot is magában foglalja.)

„Ezért, bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az *egész ár* mégis közvetlenül vagy végső soron ugyanarra a három részre oldódik fel: a földjáradékra, munkára és profitra." (I. könyv VI. fej. [Garnier ford. I. köt. 101—102. old.])

(Itt igen idétlen dolog, hogy egyszerre csak ‚munkát' mond ‚munkabér' helyett, holott a ‚járadékot' és ‚profitot' nem helyettesíti ‚földtulajdonnal', illetve ‚tőkével'.)

De nem kellett volna-e éppoly nyilvánvalóan ‚figyelembe vennie' azt, hogy valamiként a bérlő belevette a ló és az eke árát a búza árába, ugyanúgy a lótenyésztő vagy az ekekészítő, akitől a bérlő a lovat és az ekét vásárolta, belevette a termelési szerszámok (az egyik esetben talán egy másik ló) és a nyersanyagok, például takarmány és vas árát a ló vagy az eke árába, az az alap viszont, amelyből a lótenyésztő és az ekekészítő munkabért és profitot (és járadékot) *fizettek*, csak az új munkában állt, amelyet a maguk termelési területén állandó tőkéjük meglevő értékösszegéhez *hozzátettek*? Ha tehát A. Smith a bérlőről elismeri, hogy gabonájának árába az általa magának és másoknak fizetett munkabéren, profiton és járadékon kívül még egy *negyedik, ezektől különböző alkotórész* is belekerül, az általa elhasznált állandó tőkének, mint például lovaknak, mezőgazdasági szerszámoknak stb. az értéke, akkor ez a lótenyésztőre és a mező-

gazdasági szerszámok gyártójára is érvényes, és mit sem használ, hogy Smith Ponciustól Pilátusig küldözget bennünket. Egyébként a bérlő példáját különösen szerencsétlenül választotta ahhoz, hogy Ponciustól Pilátusig küldözgessen bennünket, mert itt az állandó tőke tételei között van egy, amelyet éppenséggel nem kell ‚valaki mástól' vásárolni, tudniillik a mag, s vajon ez az értékalkotórész feloldódik ‚valaki' számára munkabérré, profittá vagy járadékká?

De menjünk egyelőre tovább és nézzük meg, vajon végigviszi-e Smith azt a nézetét, hogy minden áru értéke feloldható az egyik vagy valamennyi jövedelemforrásra — munkabérre, profitra, földjáradékra —, tehát mint fogyasztásra rendeltetett felélhető vagy mindenesetre ilyen vagy olyan módon személyi használatra (nem ipari fogyasztásra) használható el. Előbb még valamit elöljáróban. Például bogyók stb. gyűjtésénél feltehető, hogy értékük pusztán munkabérre oldódik fel, noha többnyire itt is szükség van munkaeszközül némi felszerelésre, mint kosarakra és hasonlókra. De itt, ahol a tőkés termelésről van szó, ilyesfajta példáknak egyáltalában nincs helyük.

Először újra megismétli az I. könyv VI. fejezetében kimondott nézetét.

A *II. könyv II. fejezetében* (Garnier ford. II. köt. 212. old.) ez olvasható:

„Megmutattuk... *hogy az áruk nagyobb részének ára* három részre oldódik fel, melyek közül az egyik a munka bérét fizeti meg, a másik a tőke profitját és a harmadik a föld járadékát." Eszerint minden áru egész értéke jövedelemre oldódik fel, tehát mint fogyasztási alap jut az ebből a jövedelemből élő egyik vagy másik osztálynak. Minthogy pedig egy ország össztermelése, mondjuk évenként, pusztán a termelt áruk értékének összegéből áll, és minthogy minden egyes ilyen áru értéke jövedelmekre oldódik fel, ennélfogva összegüknek, a munka évi termékének, a bruttójövedelemnek is évenként ebben a formában elfogyasztható nak kell lennie. S így nyomban ezután Smith maga tesz ellenvetést:

„Minthogy ez a helyzet, jegyezték meg, minden egyes áru esetében különkülön véve, így kell lennie ennek az *összes* áruk esetében is, amelyek minden ország földjének és munkájának évi *teljes* termékét alkotják együttesen véve. Ennek az évi terméknek *teljes ára v a g y csereértéke* ugyanerre a három részre kell hogy feloldódjék és elosztásra kerüljön az ország különböző lakosai között; mint munkájuk bére, vagy tőkéjük profitja, vagy földjük járadéka." (I. m. 213. old.)

Ez valóban a szükségszerű következtetés. Ami az egyes árura érvényes, szükségképpen érvényes az áruk teljes összegére. De quod non*, mondja Adam. Így folytatja:

„De ámbár minden ország földje és munkája évi termékének teljes értéke így eloszlik különböző lakosai között és jövedelmüket alkotja, mégis ahogy a

* — nem úgy. — *Szerk.*

magánbirtok járadékát illetően különbséget teszünk a *bruttójáradék* és a *nettójáradék* között, hasonlóképpen cselekedhetünk egy nagy ország *összes lakosainak* jövedelmét illetően is." (I. m. 213. old.) (Álljunk meg itt! Fentebb éppen az ellenkezőjét mondta: az egyes bérlőnél megkülönböztethetünk egy negyedik részt, amelyre például búzájának értéke feloldódik, tudniillik azt a részt, amely pusztán az elhasznált állandó tőkét pótolja. Ez *közvetlenül* igaz az egyes bérlőre vonatkozólag. De ha tovább megyünk, akkor az, ami a bérlő számára állandó tőke, egy korábbi ponton, más kézben, azelőtt, hogy az ő kezében tőkévé válnék, munkabérre, profitra stb., egyszóval jövedelemre oldódik fel. Ezért ha helyes is az, hogy az áruk, az egyes termelő kezében tekintve, az értéknek egy olyan részére oldódnak fel, amely nem jövedelem, helytelen ez „egy nagy ország összes lakosaira" vonatkozólag, mert az, ami az egyiknek a kezében állandó tőke, onnan meríti értékét, hogy a másiknak a kezéből munkabér, profit, járadék össz-áraként került ki. Most éppen az ellenkezőjét mondja.)

A. Smith így folytatja:

„Egy magánbirtok *bruttójáradéka* magában foglalja mindazt, amit a bérlő fizet; a *nettójáradék* az, ami az igazgatási, javítási és minden egyéb *szükséges költség* levonása után a *földtulajdonosnak tisztán* megmarad, vagyis amit birtokának kára nélkül a közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjában helyezhet el, vagyis asztalára stb. költhet. Valóságos gazdagsága nem *bruttó*-, hanem *nettó*járadékával áll arányban." [I. m. 213—214. old.] (Először is Smith itt nem ide tartozó dolgokról beszél. Amit a bérlő járadékként a földtulajdonosnak fizet, ugyanúgy, mint amit munkabérként a munkásoknak fizet, az éppúgy, mint saját profitja, az áru értékének vagy árának olyan része, amely jövedelemre oldódik fel. A kérdés éppen az, vajon magában foglal-e az áru még egy másik értékalkotórészt is? Ezt itt elismeri, mint ahogy a bérlőnél el kellett ismernie, ami azonban szerinte persze nem akadályozza meg azt, hogy a bérlő gabonája (azaz gabonájának ára *vagy* csereértéke) pusztán jövedelemre oldódjék fel. Másodszor, mellékesen megjegyezve. A reális gazdagság, amely felett az egyes bérlő, ha mint *bérlőt* tekintjük, rendelkezhetik, profitjától függ. De másrészt mint árutulajdonos eladhatja az egész bérletet, vagy ha a föld nem az övé, minden rajta fellelhető állandó tőkét, mint például igásállatot, mezőgazdasági szerszámokat stb. Azt az értéket, amelyet így realizálhat, tehát azt a gazdagságot, amely felett rendelkezhetik, a tulajdonában levő állandó tőke értéke, tehát terjedelme is szabja meg. De megint csak egy másik bérlőnek adhatja el, akinek kezében ez nem rendelkezésre álló gazdagság, hanem állandó tőke. Tehát még mindig egy helyben topogunk.)

„Egy nagy ország összes lakosainak *bruttó*jövedelme magában foglalja földjük és munkájuk *teljes* évi termékét" (azelőtt azt hallottuk, hogy ez a teljes összeg — vagyis értéke — munkabérre, profitra és járadékra — valamennyi a nettójövedelem formája — oldódik fel); „a *nettó*jövedelem magában foglalja

azt a részt, amely tisztán megmarad nekik először az *álló-* és másodszor a *forgótőkéjük* fenntartási költségeinek levonása után" (tehát most levonja a munkaszerszámokat és nyersanyagokat); „vagyis azt a részt, amelyet tőkéjük megrövidítése nélkül *közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukban* helyezhetnek el..." (Tehát most arról értesülünk, hogy az áruk teljes összegének ‚ára vagy csereértéke ugyanúgy, mint az egyes tőkésnél, az egész országra vonatkozólag is egy ‚negyedik részre' oldódik fel, amely senki számára nem jövedelem, nem oldható fel sem munkabérre, sem profitra, sem járadékra.)

„Az *állótőke* fenntartását szolgáló teljes költséget nyilvánvalóan ki kell rekeszteni a társadalom *nettó*jövedelméből. Sem a hasznos gépeik és ipari szerszámaik, hasznothajtó épületeik stb. fenntartásához *szükséges anyagok*, sem az ezen anyagok kellő formába alakításához *szükséges munkának a terméke* nem lehetnek soha részei e *nettó*jövedelemnek. *Ennek a munkának az ára* valójában része lehet ennek a jövedelemnek, mert az így foglalkoztatott munkások *bérük teljes értékét* közvetlen *fogyasztásra fenntartott* alapjukban helyezhetik el. Másfajta munkáknál azonban *mind az ár, mind a termék belekerül ebbe az alapba*, az ár a munkásokéba, a termék pedig más emberekébe, akiknek létfenntartását, kényelmét és szórakozását e munkások munkája magasabb szintre emeli." (I. m. 214—215. old.)*

Itt A. Smith megint elkalandozik a kérdéstől, amelyre felelnie kell, az áru ‚teljes ára' ama ‚negyedik részének' kérdésétől, amely sem munkabérre, sem profitra, sem járadékra nem oldódik fel. Először is valami egészen hibás. Hiszen a gépgyárosnál, mint minden más ipari tőkésnél, az a munka, amely a gép stb. nyersanyagát ‚kellő formába alakítja', feloldódik szükséges és többletmunkára, tehát nemcsak a munkás bérére, hanem a tőkés profitjára is. De az anyagok értéke és a szerszámoknak az értéke, amelyekkel a munkások az anyagokat ‚kellő formába alakítják', sem az egyikre, sem a másikra nem oldódik fel. Hogy termékek, amelyek természetüknél fogva nem egyéni fogyasztásra, hanem ipari fogyasztásra vannak rendeltetve, nem kerülnek bele a fogyasztási alapba, ennek semmi köze a dologhoz. A mag például (a búza vetésre szolgáló része) természeténél fogva belekerülhetne a fogyasztási alapba is, de gazdaságilag a termelési alapba kell belekerülnie. Továbbá pedig egészen hibás, hogy azoknak a termékeknek, amelyek egyéni fogyasztásra vannak rendeltetve, egész ára a termékkel együtt a *fogyasztási alapba* kerül bele. A vászon például, ha nem vitorlavászonnak vagy más termelő célokra használják fel, mint termék egészen felolvad a fogyasztásban. De nem így az ára, mert ennek az árnak egy része lenfonalat pótol, egy másik része szövőszékeket stb., és a vászon árának csak egy része oldódik fel valamilyen jövedelemre.

Az imént azt mondta Adam, hogy a gépekhez, üzemépületekhez stb. szüksé-

* Mégis közelebb van a helyes nézethez, mint a többiek. — *Marx ceruzajegyzete.*

ges anyagok éppúgy, mint a belőlük gyártott gépek stb. „nem lehetnek soha részei e *nettó*jövedelemnek", tehát nyilván a bruttójövedelembe kerülnek bele. Kevéssel ezután i. m. II. könyv II. fej., 220. old., viszont ezt mondja:

„A gépek és ipari szerszámok stb., amelyekből akár az egyén, akár a társadalom *állótőkéje* összetevődik, nem részei *sem bruttó-*, *sem nettójövedelmüknek*, ugyanúgy *a pénz* sem" stb.

Adam összevissza-csapongásai, ellentmondásai, a tárgytól való eltérése bizonyítják, hogy itt zátonyra futott és fenn kellett akadnia, miután a munkabért, a profitot és a járadékot a ‚termék csereértékének vagy teljes árának' összetevő alkotórészeivé tette.

1862. január—1863. június.
Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. rész.
1958. 59—74. old.

MARX

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK ALAPVONALAI

(Részletek)

A munkafolyamat. — Állótőke. Munkaeszköz. *Gép.* — Állótőke. A munkaerők áttétele tőkeerőkké mind az álló-, mind a forgótőkében. — *Mennyiben* hoz létre az *állótőke (gép) értéket.* — Lauderdale. — A gép munkasok tömegét előfeltételezi.

A magában a termelési folyamatban elfogyasztódó tőke vagy állótőke nyomatékos értelemben *termelési eszköz.* Tágabb értelemben az egész termelési folyamat és annak mindegyik mozzanata, akárcsak a forgalomé — amennyiben anyagilag tekintjük —, csak termelési eszköz a tőke számára, amelynek számára csak az érték mint öncél létezik. Anyagilag tekintve a nyersanyag is termelési eszköz a termék számára stb.

De az állótőke használati értékének az a meghatározása, hogy a termelési folyamatban maga felemészti önmagát, azonos azzal, hogy csak eszközként használják ebben a folyamatban, és ő maga pusztán mint a nyersanyag termékké változtatásának ágense létezik. Ilyen termelési eszközként használati értéke abban állhat, hogy csak technológiai feltétel a folyamat végbemenéséhez (a hely, ahol a termelési folyamat végbemegy), mint az építmények stb. esetében, vagy hogy közvetlen feltétel a tulajdonképpeni termelési eszköz működéséhez, mint az összes segédanyagok. Mind a kettő megintcsak anyagi előfeltétel a termelési folyamat végbemenéséhez egyáltalában, illetve a munkaeszköz alkalmazásához és fenntartásához. Ez azonban tulajdonképpeni értelemben csak a termelésen belül és a termelésre szolgál és nincs más használati értéke.

Eredetileg, amikor az értéknek a tőkébe való átmenetét vettük szemügyre, a munkafolyamatot egyszerűen felvettük a tőkébe, és anyagi feltételei szerint, materiális létezése szerint a tőke úgy jelent meg, mint e folyamat feltételeinek totalitása, és neki megfelelően bizonyos minőségileg különböző adagokra különült el, mint *munkaanyag* (ez, nem pedig nyersanyag a helyes és fogalmi kifejezés), *munkaeszköz* és *eleven munka.* Egyfelől a tőke az anyagi fennállása szerint erre a három elemre oszlott; másfelől ezek mozgó egysége a *munkafolyamat* volt (illetve ezeknek az elemeknek egymással való folyamatba menése), a nyugvó pedig a termék. Ebben a formában az anyagi elemek — munkaanyag, munkaeszköz és eleven munka — csak magának a munkafolyamatnak a lényegi

mozzanataiként jelennek meg, amelyet a tőke elsajátít. De ez az anyagi oldal — avagy használati értékként és reális folyamatként való meghatározása — egészen elütött formameghatározásától. Ebben magában csak úgy jelent meg

1. a három elem, amelyben a tőke a munkaképességgel való csere előtt, a valóságos folyamat előtt megjelenik, mint önmagának mennyiségileg különböző adagjai, mint értékmennyiségek, melyeknek egységét a tőke maga alkotja mint összeg. Az anyagi forma, a használati érték, amelyben ezek a különböző adagok léteztek, mit sem változtatott e meghatározás egyneműségén. A formameghatározás szerint csak úgy jelentek meg, hogy a tőke mennyiségileg adagokra különült;

2. magán a folyamaton belül a forma szerint tekintve a munka elemei és a másik kettő csak úgy különböztek, hogy az egyikek mint állandó értékek és a másik mint értéktételező volt meghatározva. Amennyiben azonban a használati értékekként való különbözőség, az anyagi oldal került vonatkozásba, ez egészen kívül esett a tőke formameghatározásán. Most azonban a forgótőkének (nyersanyag és termék) és *állótőkének* (munkaeszköz) a különbségében az elemeknek mint használati értékeknek a különbsége egyszersmind a tőkének mint tőkének különbségeként a maga formameghatározásában van tételezve. A tényezők egymáshoz való viszonya, amely csak mennyiségi volt, most magának a tőkének minőségi különbségeként és összmozgását (megtérülését) meghatározóként jelenik meg. A munkaanyag és a munka terméke, a munkafolyamatnak a semleges lecsapódása, mint *nyersanyag* és *termék*, anyagilag is immár nem mint a munka anyaga és terméke vannak meghatározva, hanem mint magának a tőkének a használati értéke különböző fázisokban.

Ameddig a munkaeszköz a szó tulajdonképpeni értelmében munkaeszköz marad, úgy, ahogy a tőke közvetlenül, történelmileg bevonta értékesítési folyamatába, addig csak formai változást szenved azáltal, hogy most nemcsak anyagi oldaláról jelenik meg mint a munka eszköze, hanem egyszersmind mint a tőkének a tőke összfolyamata által meghatározott különös létezési módja — mint *állótőke*. A tőke termelési folyamatába bevonva azonban a munkaeszköz különböző átalakulásokat fut be, amelyek közül az utolsó a *gép*, vagy jobbanmondva a *gépi berendezés automatikus rendszere* (a gépi berendezés rendszere; az *automatikus* csupán a legkiteljesedettebb, legadekvátabb formája ennek és csak ez változtatja a gépi berendezést rendszerré), egy automata — önmagát mozgató mozgatóerő — által mozgásba hozva; ez az automata számos mechanikai és intellektuális szervből áll, úgyhogy maguk a munkások csak mint ennek tudatos tagjai vannak meghatározva. A gépben és még inkább a gépi berendezésben mint automatikus rendszerben a munkaeszköz, használati értéke szerint, azaz anyagi létezése szerint, egy az állótőkével és egyáltalában a tőkével adekvát létezéssé van változtatva, és a forma, amelyben mint közvetlen munkaeszközt bevonták a tőke termelési folyamatába, egy maga a

tőke által tételezett és neki megfelelő formában van megőrzötten-megszüntetve. A gép semmilyen vonatkozásban sem jelenik meg az egyes munkás munkaeszközeként. Differentia specificája semmiképpen sem az, hogy, mint a munkaeszköznél, a munkás tevékenységét az objektumra közvetítse, hanem ez a tevékenység éppenséggel úgy van tételezve, hogy már csak a gép munkáját, annak akcióját a nyersanyagra közvetíti — felügyel rá és zavaroktól óvja. Nem úgy, mint a szerszámnál, amelybe a munkás mint szervbe saját ügyességével és tevékenységével lelket lehel, és amelynek kezelése ezért a munkás virtuozitásától függ. Hanem a gép, amely a munkás helyett ügyességgel és erővel bír, maga a virtuóz, amely saját lélekkel bír a benne ható mechanikai törvényekben, és amely állandó önmozgásához — ahogy a munkás táplálékot — szenet, olajat stb. fogyaszt (segédanyagok). A munkás tevékenységét, a tevékenység puszta elvonatkoztatására korlátozva, minden oldalról a gépi berendezés mozgása határozza meg és szabályozza, nem pedig fordítva. A tudomány, amely a gépi berendezés élettelen tagjait arra kényszeríti, hogy konstrukciójuk révén mint automata célirányosan hassanak, nem a munkás* tudatában létezik, hanem a gép révén mint idegen hatalom hat rá, mint magának a gépnek a hatalma. Az eleven munka elsajátítása a tárgyiasult munka által — az értékesítő erő, illetve tevékenység elsajátítása a magáért-való érték által —, ami a tőke fogalmában rejlik, a gépi berendezésen nyugvó termelésben magának a termelési folyamatnak a jellegeként, annak anyagi elemei és anyagi mozgása szerint is tételezve van. A termelési folyamat véget ért abban az értelemben munkafolyamat lenni, hogy a munka, mint a rajta uralkodó egység, túlnyúljon rajta. Éppenséggel a munka csak mint tudatos szerv jelenik meg, a mechanikai rendszer számos pontján egyes eleven munkások alakjában szétszórva, besorolva maga a gépi berendezés összfolyamata alá, maga is csak egy tagja a rendszernek, melynek egysége nem az eleven munkásokban, hanem az eleven (aktív) gépi berendezésben létezik, amely a munkás egyes, jelentéktelen ténykedéséhez képest mint hatalmas organizmus jelenik meg vele szemben. A gépi berendezésben a tárgyiasult munka magában a munkafolyamatban úgy lép szembe az eleven munkával, mint a felette uralkodó hatalom, ami a tőke — formája szerint — mint az eleven munka elsajátítása. A munkafolyamatnak a tőke értékesítési folyamatának puszta mozzanataként való bevonása az anyagi oldal szerint is tételezve van a munkaeszköznek gépi berendezéssé és az eleven munkának e gépi berendezés puszta eleven tartozékává, akciójának eszközévé változtatásával. A munka termelőerejének gyarapítása és a szükséges munka legnagyobb tagadása a tőke szükségszerű tendenciája, mint láttuk.** E tendencia megvalósulása: a munkaeszköz gépi berendezéssé változása. A gépi berendezésben a tárgyiasult munka

* *A kéziratban*: munka. — *Szerk.*

** *Vö. Marx és Engels Művei. 46/I. köt. 309. old.* — *Szerk.*

az elevennel anyagilag mint az uralkodó hatalom és mint az eleven munkának aktív maga alá besorolása lép szembe, nemcsak annak elsajátítása révén, hanem magában a reális termelési folyamatban; a tőkének mint az értékesítő tevékenységet elsajátító értéknek a viszonya a gépi berendezésként létező állótőkében egyszersmind úgy van tételezve, mint a tőke használati értékének a munkaképesség használati értékéhez való viszonya; a gépi berendezésben tárgyiasult érték továbbá úgy jelenik meg, mint előfeltétel, amellyel szemben az egyes munkaképesség értékesítő ereje, mint végtelenül kicsi, eltűnik; a roppant tömegekben való termeléssel, ami a gépi berendezéssel tételezve van, úgyszintén eltűnik a terméken minden vonatkozás a termelő közvetlen szükségletére és ezért a közvetlen használati értékre; abban a formában, ahogy a terméket termelik, és azokban a viszonyokban, amelyek között termelik, már úgy van tételezve, hogy csak mint érték hordozóját termelik és használati értékét csak mint ennek feltételét. A tárgyiasult munka a gépi berendezésben maga közvetlenül nemcsak a terméknek vagy a munkaeszközként alkalmazott terméknek a formájában jelenik meg, hanem magának a termelőerőnek a formájában. A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába. A tudásnak és az ügyességnek, a társadalmi agy általános termelőerőinek felhalmozása ily módon a munkával szemben a tőkében van felszíva, és ezért mint a tőkének és meghatározottabban mint az *állótőkének* a tulajdonsága jelenik meg, amennyiben az utóbbi mint tulajdonképpeni termelési eszköz belép a termelési folyamatba. A *gépi berendezés* tehát mint az *állótőke* legadekvátabb formája jelenik meg, az állótőke pedig, amennyiben a tőke az önmagára való vonatkozásában tekintődik, mint *egyáltalában a tőkének a legadekvátabb formája.* Másrészt, amennyiben az állótőke a maga meghatározott használati értékként való létezésében le van béklyózva, nem felel meg a tőke fogalmának, amely mint érték közömbös a használati érték minden meghatározott formája iránt és ezek mindegyikét felöltheti vagy levetheti mint közömbös testet öltést. Erről az oldalról, a tőke kifelé vonatkozása szerint, a *forgótőke* jelenik meg mint a tőkének adekvát formája az állótőkével szemben.

Amennyiben továbbá a gépi berendezés fejlődik a társadalmi tudomány, egyáltalában termelőerő felhalmozásával, annyiban az általános társadalmi munka nem a munkásban, hanem a tőkében jelentkezik. A társadalom termelőerejét az *állótőkén* mérik, benne létezik tárgyi formában, és megfordítva, a tőke termelőereje ezzel az általános haladással fejlődik, amelyet a tőke ingyen elsajátít. Itt nem bocsátkozhatunk bele részletesen a gépi berendezés fejlődésébe; hanem csak az általános oldalról; amennyiben az *állótőkében* a *munkaeszköz*, anyagi oldaláról tekintve, elveszti közvetlen formáját és anyagilag mint *tőke* lép szembe a munkással. A tudás a gépi berendezésben mint a munkásokon kívül álló idegen valami jelenik meg; az eleven munka pedig mint az önállóan

ható tárgyiasult munka alá besorolt. A munkás mint fölösleges jelenik meg, amennyiben akcióját nem szabja meg [a tőke]* szükséglete.

A tőke teljes fejlődése tehát csak akkor megy végbe — avagy a tőke csak akkor tételezte a neki megfelelő termelési módot —, amikor a munkaeszköz nemcsak formailag van *állótőkeként* meghatározva, hanem közvetlen formájában meg van szüntetve, és az *állótőke* a termelési folyamaton belül a munkával szemben mint gép lép fel; az egész termelési folyamat pedig nem mint a munkás közvetlen ügyessége alá besorolt, hanem mint a tudomány technológiai alkalmazása. Ezért az, hogy a termelésnek tudományos jelleget adjanak, tendenciája a tőkének, és a közvetlen munkát e folyamat puszta mozzanatává fokozza le. Ahogy az érték tőkévé változásánál, úgy a tőke közelebbi fejlődésénél is megmutatkozik, hogy ez egyrészt előfeltételezi a termelőerők egy meghatározott adott történelmi fejlődését — e termelőerők között van a tudomány is —, másrészt előrehajtja és kierőszakolja azt.

Ezért az a mennyiségi terjedelem és az a hatékonyság (intenzitás), amelyben a tőke mint állótőke kifejlődött, mutatja egyáltalában azt a fokot, amelyben a tőke mint tőke, mint az eleven munka feletti hatalom kifejlődött és egyáltalában a munkafolyamatot magának alávetette. Arról az oldalról is, hogy a tárgyiasult termelőerők felhalmozását fejezi ki, és éppúgy a tárgyiasult munka felhalmozását. Ha azonban a tőke csak a gépi berendezésben és az állótőke más anyagi létezési formáiban, mint vasutak stb. (amelyekre később rátérünk), adja magának adekvát alakját mint a termelési folyamaton belüli használati értéket, ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy ez a használati érték, a gépi berendezés magán-valóan tőke, vagy hogy gépi berendezésként való fennállása azonos tőkeként való fennállásával; éppúgy, mint ahogy az arany nem vesztené el aranyként való használati értékét, mihelyt nem lenne *pénz* többé. A gépi berendezés nem veszti el használati értékét, mihelyt nem tőke többé. Abból, hogy a gépi berendezés a legmegfelelőbb formája az állótőke használati értékének, semmiképpen nem következik az, hogy a tőke társadalmi viszonya alá való besorolás a legmegfelelőbb és legjobb társadalmi termelési viszony a gépi berendezés alkalmazása számára.

Ugyanabban a mértékben, ahogy a munkaidőt — a puszta munkamennyiséget — a tőke mint egyedül meghatározó elemet tételezi, ugyanabban a mértékben eltűnik a közvetlen munka és mennyisége mint a termelésnek — használati értékek teremtésének — meghatározó elve, és mind mennyiségileg egy csekélyebb hányadra csökken, mind minőségileg mint egy bár nélkülözhetetlen, de alárendelt mozzanat jelenik meg egyfelől az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai alkalmazásával szemben, másfelől az összes termelés társadalmi tagolódásából eredő általános termelőerővel szemben —

* *A kézirat sérült. — Szerk.*

amely mint a társadalmi munka természeti adománya jelenik meg (bár történeti termék). A tőke ily módon sajátmagának mint a termelésen uralkodó formának felbomlasztásán dolgozik.

Ha így egyrészt a termelési folyamat átváltozása az egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá, amely a természeti erőket szolgálatába veti és ily módon az emberi szükségletek szolgálatában működteti őket, úgy jelenik meg, mint az *állótőke* tulajdonsága az eleven munkával szemben; ha az egyes munka mint olyan egyáltalában nem jelenik meg többé termelőként, hanem csak a természeti erőket maguknak alárendelő közösségi munkákban termelő, a közvetlen munkának ez a társadalmivá emelése pedig mint az egyes munkának a tőkében képviselt, koncentrált közösségi mivolttal szembeni gyámoltalanságra redukálása jelenik meg; akkor másrészt most mint a *forgótőke* tulajdonsága jelenik meg az, hogy az egyik termelési ágbeli munkát a másik ágbeli együttlétező munka* által tartják fenn. A kis forgalomban a tőke előlegezi a munkásnak a bért, amelyet ez a fogyasztásához szükséges termékekre cserél. A tőkétől kapott pénznek csak azért van ez a hatalma, mert mellette egyidejűleg dolgoznak; és csak mert a tőke elsajátítja a munkás munkáját, adhat neki a pénzben utalványt idegen munkára. A saját munkának az idegen munkával való eme cseréje itt úgy jelenik meg, mint amit nem a másik munkájának egyidejű együttlétezése közvetít és szab meg, hanem az előleg, amelyet a tőke ad. A *forgótőke* azon részének tulajdonságaként, amelyet a munkásnak engednek át, és egyáltalában a forgótőkének tulajdonságaként jelenik meg az, hogy a munkás a termelés alatt folytathatja a fogyasztásához szükséges anyagcserét. Nem mint az egyidejű munkaerők anyagcseréje jelenik ez meg, hanem mint a tőke anyagcseréje; mivelhogy forgótőke létezik. Ily módon a munka minden erejét a tőke erőivé teszik át; az állótőkében a munka termelőerejét (amelyet kívüle tételeztek és mint tőle (dologilag) függetlenül létezőt); a forgótőkében pedig egyfelől az, hogy maga a munkás előre-tételezte magának munkája megismétlésének feltételeit, másfelől az, hogy e munkájának cseréjét mások együtt-létező munkája közvetíti, úgy jelenik meg, hogy a tőke előlegez neki és másrészt tételezi a munkaágak egyidejűségét. (A két utóbbi meghatározás tulajdonképpen a felhalmozásba tartozik.) A tőke mint a különböző munkások közti közvetítő tételezi magát a forgótőke formájában.

Az *állótőke*, termelési eszközkénti meghatározásában, amelynek legadekvátabb formája a gépi berendezés, csak két oldalról termel értéket, azaz növeli a termék értékét: 1. amennyiben *értéke* van; azaz maga is a munka terméke, bizonyos mennyiségű munka tárgyiasult formában; 2. amennyire növeli a többletmunkának a szükséges munkához való arányát, azáltal, hogy a munkát, termelőerejének növelésével, képessé teszi arra, hogy az eleven munkaképesség

* Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek, III. rész. 240—252. old. — *Szerk.*

fenntartásához szükséges termékek egy nagyobb tömegét rövidebb idő alatt hozza létre. Szerfelett képtelen polgári frázis tehát, hogy a munkás osztozik a tőkéssel, mert ez az állótőke révén (amely egyébként maga is a munka terméke és a tőke által csak elsajátított *idegen munka*) megkönnyíti munkáját (sőt a gép révén megfosztja munkáját minden önállóságától és vonzó jellegétől) vagy megrövidíti munkáját. A tőke éppenséggel csak annyiban alkalmazza a gépet, amennyiben ez a munkást képessé teszi arra, hogy idejének nagyobb részét dolgozza a tőke számára, idejének nagyobb részéhez viszonyuljon mint nem hozzá tartozóhoz, hosszabban dolgozzék egy másik számára. Ez a folyamat az egy bizonyos tárgy termeléséhez szükséges munkamennyiséget valóban egy minimumra redukálja, de csak azért, hogy a munka maximumát értékesítsék ilyen tárgyak maximumában. Az első oldal fontos, mert a tőke itt — egészen szándéktalanul — az emberi munkát, az erőkifejtést egy minimumra redukálja. Ez a felszabadult munkának javára válik majd, és feltétele felszabadulásának. A mondottakból kitűnik, milyen képtelenséget állít Lauderdale, amikor az állótőkét az értéknek a munkaidőtől független, önálló forrásává akarja tenni.* Az állótőke csak annyiban ilyen forrás, amennyiben maga is tárgyiasult munkaidő, és amennyiben többletmunkaidőt tételez. Maga a gépi berendezés történelmileg előfeltételez az alkalmazásához — lásd fentebb Ravenstone-t** — fölös kezeket. Csak ott, ahol a munkaerőfelesleg megvan, lép közbe a gépi berendezés, hogy munkát pótoljon. Csak a közgazdászok képzelődésében történik az, hogy a gépi berendezés az egyes munkás segítségére siet. Csak munkások tömegeivel működhetik, akiknek a tőkével szemben való koncentrációja egyike a tőke történelmi előfeltételeinek, mint láttuk.*** Nem azért lép be, hogy hiányzó munkaerőt pótoljon, hanem hogy tömegesen meglevőt szükséges mértékére redukáljon. Csak ott, ahol a munkaképesség tömegben van meg, lép be a gépi berendezés. (Erre visszatérni.)

Lauderdale azt hiszi, nagy felfedezést tett azzal, hogy a gépi berendezés nem növeli a munka termelőerejét, mert épphogy pótolja azt, illetve azt teszi, amit a munka a maga erejével nem tud megtenni. A tőke fogalmához tartozik, hogy a munka megnövelt termelőereje éppenséggel mint egy rajta kívül álló erő megnövelése és mint saját elerőtlenítése van tételezve. A munkaeszköz önállóvá teszi a munkást — tulajdonosnak tételezi őt. A gépi berendezés — mint állótőke — önállótlannak tételezi, elsajátítottnak tételezi őt. A gépi berendezésnek ez a hatása csak annyiban érvényes, amennyiben mint állótőke van meghatározva, és csak azáltal van mint ilyen meghatározva, hogy a munkás mint bérmunkás és egyáltalában a tevékeny egyén mint puszta munkás viszonyul hozzá.

* *Vö. Marx és Engels Művei. 46/II. köt. 156—158. old. — Szerk.*

** *Vö. Marx és Engels Művei. 46/I. köt. 287—288. old., II. köt. 158. old. — Szerk.*

*** *Vö. Marx és Engels Művei. 46/II. köt. 61—67. old. — Szerk.*

Állótőke és forgótőke mint két különös tőkefajta. — Állótőke és a termelési folyamat folytonossága. — Gépi berendezés és eleven munka. (A feltalálás üzlete.)

Míg eddig állótőke és forgótőke pusztán mint a tőke különböző átmeneti meghatározásai jelentek meg, most ennek különös létezési módjaivá kényedtek, és az állótőke mellett megjelenik a forgótőke. Most ez két különös tőkefajta. Amennyiben *egy* tőkét egy meghatározott termelési ágban szemügyre veszünk, erre a két adagra osztva jelenik meg, illetve meghatározott arányban a tőke e két fajtájára esik szét.

A termelési folyamaton belüli különbség, eredetileg munkaeszköz és munkaanyag, és végül munkatermék, most mint forgótőke (a két első) és állótőke jelenik meg. A tőkének pusztán anyagi oldala szerinti megkülönböztetése most fel van véve magába a tőke formájába és mint őt differenciáló jelenik meg.

Azon nézet számára, amely — mint *Lauderdale* stb. — szerint a tőke mint olyan, a munkától elválasztva, *értéket* hozhat létre és ezért *többletértéket* (vagy profitot) is, az állótőke — nevezetesen az, amelynek anyagi létezése vagy használati értéke a gépi berendezés — az a forma, amely még a legtöbb látszatot adja felszínes tévedéseinek. Velük szemben, pl. a „*Labour defended*"-ben, rámutatnak arra, hogy az útkészítő osztozhat ugyan az úthasználóval, de maga az „út" nem.

A forgótőke — már előfeltételezve, hogy különböző fázisait valóban befutja — a forgalmi idő csökkenését vagy növekedését, rövidségét vagy hosszúságát, a forgalom különböző stádiumainak könnyebb vagy fáradságosabb megtételét eszközli, annak a többletértéknek egy csökkenését, amelyet egy adott időköz alatt létre lehetne hozni e megszakítások nélkül — vagy *mert az újratermelések száma kisebb* lesz, vagy mert az *állandóan a termelési folyamatban levő tőke* mennyisége összezsugorodik. Ez egyik esetben sem az előre-tételezett érték csökkenése, hanem növekedésének csökkent sebessége. Mihelyt azonban az állótőke bizonyos kiterjedésig fejlődött — és ez a kiterjedés, mint utaltunk rá, egyáltalában a nagyipar fejlődésének mérője —, tehát a nagyipar termelőerői fejlődésének arányában nő — az állótőke maga ezeknek a termelőerőknek a tárgyiasulása, ők maguk mint előre-tételezett termék —, ettől a pillanattól kezdve a termelési folyamat minden megszakítása közvetlenül mint magának a tőkének, a tőke előre-tételezett értékének csökkenése hat. Az állótőke értékét pusztán annyiban termelik újra, amennyiben elhasználják a termelési folyamatban. A nem-felhasználás által elveszti használati értékét, anélkül, hogy értéke átmenne a termékre. Ezért minél nagyobb szinten fejlődik az állótőke, abban a jelentésben, amelyben itt szemügyre vesszük, annál inkább lesz a *termelési folyamat folytonossága*, illetve az újratermelés állandó folyása a tőkére alapozott termelési mód külsőleg kényszerítő feltétele.

Az eleven munkának a tőke által való elsajátítása a gépi berendezésben erről

az oldalról is közvetlen realitást kap: egyrészt közvetlenül a tudományból fakadó elemzése és alkalmazása mechanikai és kémiai törvényeknek, ami a gépet képessé teszi, hogy ugyanazt a munkát végezze, amelyet korábban a munkás végzett. A gépi berendezésnek ezen az úton való fejlődése azonban csak akkor következik be, amikor a nagyipar már magasabb fokot ért el és az összes tudományok foglyul vannak ejtve a tőke szolgálatában; másrészt maga a meglevő gépi berendezés már nagy erőforrásokat biztosít. A feltalálás akkor üzletté, a tudománynak magára a közvetlen termelésre való alkalmazása pedig számára meghatározó és őt ösztönző nézőponttá lesz. De nem ez az az út, ahogy a gépi berendezés nagyban keletkezett, és még kevésbé, ahogy kicsinyben továbbhalad. Ez az út az elemzés — a munka megosztása révén, amely a munkások műveleteit már egyre inkább mechanikusakká változtatja, úgyhogy egy bizonyos ponton a mechanizmus léphet a helyükbe. (Ad *economy of power**.) Itt tehát egyenesen úgy jelenik meg a dolog, hogy a meghatározott munkamódot a munkásról átviszik a tőkére a gép formájában, és ez által az áttétel által saját munkaképessége elértéktelenedik. Innen a munkások harca a gépi berendezés ellen. Ami az eleven munkás tevékenysége volt, a gép tevékenységévé válik. Így lép szembe a munkással durván-érzékien a munkának a tőke által való elsajátítása, a tőke mint az eleven munkát magába felszívó — „mint hogyha teherbe esett vón".

Ellentmondás a polgári termelés alapzata *(értékmérő)* és maga a fejlődés között. Gépek stb.

Az eleven munka cseréje tárgyiasultra, azaz a társadalmi munkának a tőke és bérmunka ellentétének formájában való tételezése — a végső fejlődése az *értékviszonynak* és az értéken nyugvó termelésnek. Előfeltétele most és továbbra is — a közvetlen munkaidő tömege, az alkalmazott munka mennyisége mint a gazdagság termelésének a döntő tényezője. De abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga — ezeknek erőteljes hatékonysága — megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ. (Ennek a tudománynak, különösen a természettudománynak és vele valamennyi többinek, fejlődése maga megint arányban áll az anyagi termelés fejlődésével.) Pl. a mezőgazdaság a materiális anyagcsere tudományának puszta alkalmazása lesz, hogy hogyan szabályo-

* — *Az erővel való gazdálkodás*-hoz. — *Szerk.*

zandó ez az anyagcsere a legelőnyösebben az egész társadalomtest számára A valóságos gazdagság éppen — és ezt a nagyipar felfedi — az alkalmazott munkaidő és a terméke közti roppant aránytalanságban nyilatkozik meg, valamint éppúgy a tiszta elvonatkoztatásra redukált munka és az általa felügyelt termelési folyamat hatalma közti minőségi aránytalanságban. A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. (Amit a gépi berendezésről mondottunk, az éppúgy érvényes az emberi tevékenységek kombinációjára és az emberi érintkezés fejlődésére.) Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít. A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg. *Az idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik*, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben. Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A *tömeg többletmunkája* nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a *kevesek munkátlansága* az emberi faj általános erői fejlődésének. Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik és maga a közvetlen anyagi termelési folyamat leveti a szűkösség és ellentétesség formáját. Az egyéniségek szabad fejlődése — és ezért nem a szükséges munkaidő redukálása azért, hogy többletmunkát tételezzen, hanem egyáltalában a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén. A tőke maga a folyamatot végző ellentmondás [azáltal], hogy a munkaidőt minimumra igyekszik redukálni, miközben másfelől a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételezi. Csökkenti ezért a munkaidőt a szükséges munkaidő formájában, hogy növelje a fölösnek a formájában; ezért a fölös munkaidőt növekvő mértékben feltételként — question de vie et mort* — tételezi a szükséges munkaidő számára. Egyfelől tehát a tőke a tudomány és a természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a

* — élet és halál kérdése. — *Szerk.*

gazdagság teremtését (relative) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. A termelőerők és a társadalmi vonatkozások — mindkettő a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldala — a tőke számára csak mint eszközök jelennek meg, és az ő számára csak eszközök is, hogy a maga korlátolt alapzatáról kiindulva termeljen. Valójában ezek azonban az anyagi feltételek ahhoz, hogy ezt az alapzatot a levegőbe röpítsék. „Igazában akkor gazdag egy nemzet, ha tizenkét óra helyett csak hatot dolgoznak. A *gazdagság* nem többletmunkaidő feletti parancsnoklás" (reális gazdagság), „hanem *rendelkezésre álló idő* azon az időn kívül, amely a közvetlen termelésben szükséges *mindegyik egyén* és az egész társadalom számára."

A természet nem épít gépeket, nem épít mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat, szelfaktorokat stb. Ezek az emberi iparkodás termékei; természeti anyag, az emberi akaratnak a természet feletti szerveivé vagy a természetben való tevékenykedésének szerveivé változtatva. Az *emberi agynak az emberi kéz alkotta szervei*; tárgyiasult tudás-erő. Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret *közvetlen termelőerővé*, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei.

Az állótőke fejlődésének jelentősége (egyaltalában a tőke fejlődése szempontjából). Az állótőke és a forgótőke megteremtésének viszonya. Rendelkezésre álló idő. Ezt létrehozni a tőke fő rendeltetése. Ellentétes formája a tőkében. — A munka termelékenysége és állótőke termelése. („The Source and Remedy.") — Használat és fogyasztás: „Economist". Az állótőke tartóssága.

Más oldalról az állótőke fejlődése jelzi még egyáltalában a gazdagság fejlődésének fokát vagy a tőke fejlődésének fokát. A közvetlenül a használati értékre és éppúgy a közvetlenül a csereértékre irányuló termelés tárgya maga a termék, amely a fogyasztásra van rendeltetve. A termelésnek az állótőke termelésére irányuló része nem közvetlen élvezeti tárgyakat termel, nem is közvetlen csereértékeket; legalábbis nem közvetlenül realizálható csereértékeket. *A termelékenység már elért fokától függ tehát — attól, hogy a termelési idő egy része elegendő a közvetlen termelésre —, hogy egy növekvően nagy részt fordítanak a termelés eszközeinek termelésére.* Hozzátartozik ehhez, hogy a társadalom várhat; a már létrehozott gazdagság egy nagy részét elvonhatja mind a közvetlen élvezéstől, mind a közvetlen élvezésre rendeltetett termeléstől, hogy ezt a részt

nem közvetlenül termelő munkára fordítsa (magán az anyagi termelési folyamaton belül). Ez a már elért termelékenység és relatív fölösleg magas fokát követeli meg, éspedig ilyen magas fokot közvetlenül a forgótőke állótőkévé való átváltoztatásának arányában. Amiként a *relatív többletmunka nagysága a szükséges munka termelékenységétől függ, úgy az állótőke termelésére* fordított — mind eleven, mind tárgyiasult — munkaidő *nagysága a termékek közvetlen termelésére rendeltetett munkaidő termelékenységétől. A többletnépesség* (erről az álláspontról), akárcsak a *többlettermelés*, feltétele ennek. Azaz a közvetlen termelésre fordított idő eredményének relatíve túl nagynak kell lennie, semhogy közvetlenül szükség legyen rá az ezekben az iparágakban ráfordított tőke újratermeléséhez. Minél *kevésbé* hoz az *állótőke* közvetlenül gyümölcsöket, avatkozik bele a *közvetlen termelési folyamatba*, annál nagyobbnak kell lennie ennek a relatív *többletnépességnek és többlettermelésnek*; tehát többnek kell lennie ahhoz, hogy vasutakat építsenek, csatornákat, vízvezetékeket, távírókat stb., mint ahhoz, hogy egyenesen a közvetlen termelési folyamatban tevékenykedő gépi berendezést építsenek. Ebből ered — amire később visszatérünk —, hogy a modern ipar állandó túl- és alultermelésben van — állandó ingadozások és görcsök az aránytalanság folytán, amelyben hol túl kevés, hol túl sok forgótőkét változtatnak át állótőkévé.

(*Sok rendelkezésre álló idő teremtése* a szükséges munkaidőn kívül egyáltalában a társadalom és mindegyik tagja számára (azaz tér teremtése az egyes ember, ezért egyben a társadalom teljes termelőerőinek kifejlődése számára), a nem-munkaidőnek ez a teremtése úgy jelenik meg a tőke álláspontjáról, akárcsak valamennyi korábbi fokon, mint némelyek nem-munkaideje, szabad ideje. A tőkénél ehhez az járul, hogy a tömeg többletmunkaidejét a művészet és a tudomány minden eszközével növeli, mert gazdagsága közvetlenül a többletmunkaidő elsajátításában áll; mivel *célja közvetlenül az érték*, nem a használati érték. Ily módon a tőke, önakarata ellenére, szerszámul szolgál társadalmilag rendelkezésre álló idő eszközeinek megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy süllyedő minimumra redukálják, és ily módon mindenki idejét szabaddá tegyék saját fejlődése számára. De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át*. Ha az előbbi túl jól sikerült neki, akkor többlettermelésben szenved, és akkor a szükséges munkát megszakítják, mert a *tőke nem* tud *többletmunkát* értékesíteni. Minél inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitűnik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához béklyózni, hanem magának a munkástömegnek kell elsajátítania a maga többletmunkáját. Ha ezt megtette — és ezzel a *rendelkezésre álló időnek* nincs többé *ellentétes* létezése —, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár most min-

denki gazdagságára számítják majd a termelést, mindenkinek a *rendelkezésre álló ideje* nő. Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje. Akkor már semmiképpen sem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke. A *munkaidő mint a gazdagság mértéke* magát a gazdagságot mint a szegénységen alapulót tételezi, a rendelkezésre álló időt pedig mint a *többletmunkaidőhöz való ellentétben és ellentét által* létezőt — vagyis az egyén egész idejének munkaidőként való tételezése, és ezért az egyén puszta munkássá degradálása, a munka alá való besorolása. *Ezért a legfejlettebb gépi berendezés most arra kényszeríti a munkást, hogy hosszabb ideig dolgozzék, mint a vademberek teszik vagy mint ő maga a legegyszerűbb, legdurvább szerszámokkal tette.*)

„Ha egy ország egész munkája csak éppen elegendő volna az egész népesség fenntartására, akkor nem volna *többletmunka*, következésképp semmi, ami tőkeként való felhalmozásra mehetne. Ha a nép annyit hoz létre egy évben, amennyi elég ahhoz, hogy két évig tartsa fenn, akkor egy év fogyasztásának el kell vesznie, vagy az embereknek egy évre fel kell hagyniok a termelő munkával. *De a többlettermék, vagyis tőke birtokosai ... valami nem egyenesen és közvetlenül termelőre* fogják alkalmazni az embereket, pl. gépi berendezés felállítására. És így tovább." („The Source and Remedy of the National Difficulties" [4—5. old.].)

(Ahogy a nagyipar fejlődésével a bázis, amelyen nyugszik — idegen munkaidő elsajátítása —, nem alkotja vagy hozza létre többé a gazdagságot, úgy vele együtt a *közvetlen munka* mint ilyen nem bázisa többé a termelésnek, mivel egyfelől egyre inkább felügyeleti és szabályozó tevékenységgé változtatják; de meg azért is, mert a termék többé nem az elszigetelt közvetlen munka terméke, és éppenséggel a társadalmi tevékenység *kombinációja* jelenik meg mint a termelő. „Mihelyt kifejlődik a munka megosztása, egy egyes egyén csaknem minden munkája egy egésznek valamely része, és minthogy egyik résznek *sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe kerithet: ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak.*" („Labour defended", XI. 1—2. [25. old.]) A közvetlen cserében az elszigetelt közvetlen munka úgy jelenik meg, mint egy különös termékben vagy a termék egy különös részében realizált, és közösségi társadalmi jellege — az általános munka tárgyiasulásaként és az általános szükséglet kielégítéseként való jellege — csak mint a csere által tételezett. Ezzel szemben a nagyipar termelési folyamatában, ahogy egyfelől az automatikus folyamattá fejlődött munkaeszköz termelőerejében a természeti erők alávetése a társadalmi értelemnek előfeltétel, *úgy másfelől az egyesnek a munkája a maga közvetlen létezésében mint megszüntetett egyes munka, azaz mint társadalmi munka van tételezve. Ily módon e termelési mód másik bázisa elesik.*)

Az állótőke termelésére fordított munkaidő magának a tőkének a termelési folyamatán belül úgy viszonylik a forgótőke termelésére fordítotthoz, mint a

többletmunkaidő a szükséges munkaidőhöz. Abban a mértékben, ahogy a közvetlen szükséglet kielégítésére irányuló termelés termelékenyebb, a termelés nagyobb része irányulhat magának a termelési szükségletnek a kielégítésére, vagyis termelési eszközök termelésére. Amennyiben az *állótőke* termelése, anyagi oldala szerint is, nem közvetlen használati értékek termelésére és nem is olyan értékek termelésére irányul, amelyek a tőke közvetlen újratermeléséhez szükségesek – tehát magában az értékteremtésben relatíve megint a használati értéket képviselik —, hanem az értékteremtés eszközeinek termelésére, tehát nem az értékre mint közvetlen tárgyra, hanem az értékteremtésre, az értékesítés eszközeire mint a termelés közvetlen tárgyára — az érték termelését magának a termelésnek a tárgyában anyagilag a termelés céljaként, a termelőerő, a tőke értéket termelő ereje tárgyiasulásának céljaként tételezve —, annyiban az *állótőke* termelésében benne van az, *hogy a tőke magasabb hatványon, mint a forgótőke termelésében, öncélként tételezi magát* és *tőkeként* hatva jelenik meg. Ezért erről az oldalról is az a dimenzió, amellyel az állótőke már bír, és amelyet termelése az össztermelésben elfoglal, *mértéke* a tőke termelési módján alapuló gazdagság *fejlődésének.*

„A munkások száma annyiban a *forgótőke* [mennyiségétől] függ, hogy az *együtt-létező munka termékeinek* azon mennyiségétől függ, amelyet a munkásoknak el szabad fogyasztaniok." („*Labour defended*" [20. old.].)

A fent különböző közgazdászokból idézett passzusok* mind az állótőkére mint a tőke azon részére vonatkoznak, amely bele van zárva a termelési folyamatba. „A forgótőkét elfogyasztják; az állótőkét pusztán használják a termelés nagy folyamatában." („*Economist*", VI, 1. [1847. nov. 6., 1271. old.]) Ez téves, és a forgótőkének csak arra a részére érvényes, amelyet magát is az állótőke fogyaszt el, a segédanyagokra. „A termelés nagy folyamatában", ezt közvetlen termelési folyamatnak tekintve, csak az *állótőkét* fogyasztják el. A termelési folyamaton belüli elfogyasztás azonban valójában *használat, elhasználás.* Továbbá az *állótőke nagyobb tartósságát* szintén nem tisztán anyagilag kell felfogni. A vas és fa, amelyből az ágy áll, melyben alszom, vagy a kövek, amelyekből a ház áll, melyben lakom, vagy a márványszobor, mellyel egy palotát díszítenek, ugyanolyan tartósak, mint az a vas és fa stb., amelyet gépi berendezésre fordítottak. De a *tartósság* a szerszámnál, a termelési eszköznél feltétel, nemcsak abból a technikai okból, mert a fém stb. minden gépi berendezés fő anyaga, hanem mert a szerszám arra van rendeltetve, hogy megismételt termelési folyamatokban állandóan ugyanazt a szerepet játssza. Termelési eszközként közvetlenül a használati értéke kívánja meg tartósságát. Minél gyakrabban kellene megújítani, annál költségesebb lenne; a tőkének annál nagyobb részét kellene haszontalanul ráfordítani. Tartama termelőerejének gyarapítása.

* Vö. Marx és Engels Művei, 46/II. kötet, 155—158. old. — Szerk.

A forgótőkénél viszont, amennyiben nem változtatják állótőkévé, a tartósság semmiképpen sem függ össze magával a termelési aktussal és ezért nem fogalmilag tételezett mozzanat. Hogy a fogyasztási alapba dobott tárgyak közül egyeseket, mivel lassan fogyasztják el és sok egyén sorjában fogyaszthatja el őket, megint *állótőkének* határoznak meg, ez olyan további meghatározásokkal függ össze (bérbeadás eladás helyett, kamat stb.), amelyekkel itt még nincs dolgunk.

„Amióta a lélektelen mechanizmust általánosan bevezették a brit gyárakba, az embereket kevés kivétellel másodrangú és alárendelt gépként kezelik, és jóval több figyelmet szentelnek a fából és fémből álló nyersanyag tökéletesítésének, mint a testből és lélekből állóknak." (*Robert Owen*: „Essays on the Formation of the Human Character", London 1840. 31. old.)

Valódi megtakarítás — gazdaságosság — = munkaidő megtakarítása = termelőerő fejlesztése. A szabad idő és a munkaidő közti ellentét megszüntetése. — A társadalmi termelési folyamat igazi felfogása.

(A valódi gazdaságosság — megtakarítás — munkaidő megtakarításában áll (a termelési költségek minimuma [és minimumra redukálása]); de ez a megtakarítás azonos a termelőerő fejlesztésével. Tehát semmiképpen sem az *élvezésről való lemondás*, hanem a termelésre való erő, képességek kifejlesztése és ezért az élvezés képességeinek, valamint eszközeinek kifejlesztése. Az élvezés képessége feltétele az élvezésnek, tehát első eszköze annak, és ez a képesség egy egyéni adottság, termelőerő kifejlődése. A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére. Ez a közvetlen termelési folyamat álláspontjáról úgy tekinthető, mint *állótőke* termelése; lévén ez az állótőke maga az ember. Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik —, az magától értetődik. A munka nem válhatik játékká, ahogy Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabad idő — amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik. Mindkettő számára, amennyiben a munka

gyakorlati kézbevételt követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszersmind testgyakorlás.

Ahogy a polgári gazdaságtan rendszere csak lassanként fejlődik ki számunkra, úgy önmaga tagadása is, amely a végső eredménye. Most még a közvetlen termelési folyamattal van dolgunk. Ha a polgári társadalmat nagyjában és egészében vesszük szemügyre. akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember, a maga társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van, mint termék stb., csak mozzanatként, eltűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban. A közvetlen termelési folyamat maga itt csak mozzanatként jelenik meg. A folyamat feltételei és tárgyiasulásai maguk is egyaránt mozzanatai annak, és a folyamat szubjektumaiként csak az egyének jelennek meg, de az egyének egymásra való vonatkozásaikban, amelyeket ők éppúgy újratermelnek, mint újjátermelnek. Saját állandó mozgási folyamatuk, amelyben éppannyira megújítják magukat. mint a gazdagság világát, amelyet létrehoznak.)

A munkafeltételek elidegenedése a munkával szemben a tőke fejlődése során. (Visszájárafordulás.) A visszájárafordulás alapjául szolgál a tőkés termelési módnak, nemcsak elosztásának.

Az a tény, hogy a munka termelőerőinek fejlődése során a munka tárgyi feltételeinek, a tárgyiasult munkának növekednie kell az eleven munkához képest — ez voltaképpen tautologikus tétel, hiszen mi mást jelent a munka növekvő termelőereje, mint azt, hogy kevesebb közvetlen munkára van szükség nagyobb termék létrehozásához, hogy tehát a társadalmi gazdagság egyre inkább a munkának maga a munka által létrehozott feltételeiben fejeződik ki —, e tény a tőke álláspontjáról nem úgy jelenik meg, hogy a társadalmi tevékenység egy mozzanata — a tárgyi munka — a másik mozzanatnak, a szubjektív, eleven munkának egyre hatalmasabb testévé válik, hanem úgy, hogy — s ez fontos a bérmunka szempontjából — a munka objektív feltételei az eleven munkával szemben egyre kolosszálisabb önállóságra tesznek szert, amely már magában a terjedelmükben kifejezésre jut, és hogy a társadalmi gazdagság egyre hatalmasabb adagokban lép szembe a munkával mint idegen és uralkodó hatalom. A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak — amelyet a társadalmi munka magával mint a maga egyik mozzanatát szembeállított — a *tárgyiasult voltán* van, hanem az *elidegenült*, külsővé-idegenné vált, elidegenített voltán, azon, hogy nem a munkáshoz, hanem a megszemélyesített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik. Amennyiben a tőke és a bérmunka álláspontján a tevékenység e tárgyi testének létrehozása a közvetlen munkaképességgel ellentétben történik — ez a tárgyiasulási folyamat ténylege-

sen a munka álláspontjáról a külsővé-idegenné válás folyamataként, vagy a tőke álláspontjáról idegen munka elsajátításának folyamataként jelenik meg —, ez az elferdítés és visszájárafordítás *valóságos*, nem pusztán *vélt*, pusztán a munkások és tőkések elképzelésében létező. De a visszájárafordulásnak ez a folyamata nyilvánvalóan pusztán *történelmi* szükségszerűség, pusztán egy meghatározott történelmi kiindulópontról vagy bázisról szükségszerűség a termelőerők fejlődése számára, de semmiképpen nem *abszolút* szükségszerűsége a termelésnek; hanem tovatűnő szükségszerűség, s e folyamat eredménye és célja (immanens célja) az, hogy magát ezt a bázist, éppúgy, mint a folyamat e formáját, megszüntesse. A polgári közgazdászok annyira beleragadtak a társadalom egy meghatározott történelmi fejlődési fokának elképzelésébe, hogy a munka társadalmi hatalmai *tárgyiasulásának* szükségszerűsége elválaszthatatlannak tűnik nekik az eleven munkával szemben való *elidegenedésüknek* szükségszerűségétől. De azzal, hogy megszűnik az eleven munka *közvetlen* jellege mint pusztán *egyes*, vagy mint pusztán belsőleg vagy pusztán külsőleg általános munkáé, azzal, hogy az egyének tevékenységét mint közvetlenül általánosat vagy *társadalmit* tételezik, a termelés tárgyi mozzanatairól lehántják az elidegenedés e formáját; ezzel mint tulajdont tételezik őket, mint a szerves társadalmi testet, amelyben az egyének újratermelik magukat mint egyedek, de mint társadalmi egyedek. Annak feltételeit, hogy ilyenek legyenek életük újratermelésében, termelő életfolyamatukban, csak maga a történelmi gazdasági folyamat tételezte; mind az objektív, mind a szubjektív feltételeket, amelyek csak ugyanazoknak a feltételeknek a két megkülönböztetett formája.

A munkás tulajdonnélkülisége és a tárgyiasult munkának az eleven munka feletti tulajdona, vagyis az idegen munka elsajátítása a tőke által — a kettő csak két ellentett póluson fejezi ki ugyanazt a viszonyt — alapfeltételei a polgári termelési módnak, semmiképpen sem számára közömbös véletlenek. Ezek az elosztási módok maguk a termelési viszonyok, csak sub specie distributionis*. Ezért fölöttébb képtelen dolog, amikor pl. *J. St. Mill* azt mondja („Principles of Political Economy", London 1848**, I. köt. 240. old.): „A gazdagság termelésének törvényei és feltételei fizikai igazságok jellegével bírnak... Nem így van a gazdagság elosztásával. Ez csupán emberi intézmények kérdése." (239—240. old.) A gazdagság termelésének „törvényei és feltételei" és a „gazdagság elosztásának" törvényei ugyanazok a törvények különböző formában, és ezek is, azok is változnak, ugyanannak a történelmi folyamatnak vannak alávetve; egyáltalában csak mozzanatai egy történelmi folyamatnak.

Nem szükséges különös éleselméjűség annak megértéséhez, hogy pl. a jobbágyság felbomlásából keletkezett szabad munkából vagy bérmunkából kiindulva a

* — az elosztás nézőpontjából. — *Szerk.*

** *A kéziratban*: II. kiad., London 1849. — *Szerk.*

épek csakis az éleven munkával ellentétben, vele* szemben idegen tulajdonként és ellenséges hatalomként *jöhetnek létre*: azaz hogy tőkeként kell szembepniök vele*. De éppoly könnyű azt átlátni, hogy a gépek nem érnek majd éget a társadalmi termelés hatóerői lenni, mihelyt pl. a társult munkások tulajonává lesznek. Az első esetben azonban elosztásuk, azaz az, hogy a munkásak *nem sajátjai*, éppannyira feltétele is a bérmunkára alapított termelési módak. A második esetben a megváltozott elosztás a termelés egy *megváltozott*, sak a történelmi folyamat révén keletkezett új alapzatából indulna ki

857 július—1859. március
Marx és Engels Művei. 46/II. kötet
972 159—175, 286—288 old

* *A kéziratban*: veluk. — *Szerk*

JEGYZETEK
MUTATÓK

[1] A „Politikai gazdaságtan bírálatához" tizenöt évi tudományos kutatómunka eredményeire épül, 1857 augusztusában Marx elérkezettnek látta az időt, hogy hozzáfogjon az összegyűlt anyag és a tisztázott problémák rendszeres feldolgozásához és nagy gazdaságtani munkája megírásához. Az első felépítési vázlat 1857 augusztus—szeptemberében alakult ki; 1858 áprilisában úgy határozott, hogy az egész munkát hat könyvre osztja: 1. a tőkéről, néhány előljáró fejezettel, 2. a földtulajdonról, 3. a bérmunkáról, 4. az államról, 5. a nemzetközi kereskedelemről, 6. a világpiacról. Az első könyvet négy szakaszra akarta tagolni, melyek közül az első („A tőke általában") három fejezetre oszlott volna: 1. az érték, 2. a pénz, 3. a tőke. A tőkéről szóló első könyv fogalmazványán Marx 1857 augusztusától 1858 júniusáig dolgozott; e munka eredménye egy mintegy 50 nagyalakú nyomtatott ívnyi kézirat, a „nyersfogalmazvány". 1858 elején Marx úgy tervezte, hogy munkáját egymás után megjelenő füzetek alakjában teszi közzé. F. Duncker berlini kiadóval előzetes megállapodást kötött és megkezdte az első füzet kidolgozását, 1858 augusztusa és 1859 januárja között átdolgozta a pénzről szóló fejezetet, megírta az áruról szóló fejezetet és 1859. jan. 26-án elküldte az első füzet kéziratát a kiadónak. Az első füzet a tervezett három fejezet helyett csak két fejezetet foglalt magában és a tervezett 5—6 ív helyett 12 ívnyi terjedelmű lett. Februárban Marx elküldte az előszót is; júniusban megjelent 1000 példányban a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete. Az első füzet után Marx még ugyanabban az évben ki akarta dolgozni a másodikat, a tőkéről szólót, de további kutatásai arra késztették, hogy az egész munka tervét megváltoztassa; kialakult a „Tőke" terve, és Marx a további füzetek megírása helyett megkezdte a „Tőke" kidolgozását. — 5

[2] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" (Rajnai újság, politika, kereskedelem és ipar) — német napilap, 1842. jan. 1-től 1843. márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége Németországban egyre növekedett, nyugtalanította a kormánykörököt és dühödt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843. jan. 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843. ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843. márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg. — 5

[3] „Allgemeine Zeitung" (Általános Újság) — német napilap, 1798-ban alapította Tübingenben J. F. Cotta; 1810-től 1882-ig Augsburgban jelent meg. — 6

[4] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t (Német—Francia Évkönyvek) Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. — 6

[5] A francia belügyminisztérium 1845. jan. 11-én utasította ki Marxot Franciaországból. — 6

[6] Engels: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata; lásd Marx és Engels Művei. 1. köt. 497—522. old. — 7

[7] Engels: A munkásosztály helyzete Angliában; lásd Marx és Engels Művei. 2. köt. 211—473 old. (valamint uo. 127. jegyz.). — 7

[8] Marx és Engels: A német ideológia; lásd Marx és Engels Művei. 3. köt. 11—538. old. (valamint uo. 2. jegyz.) — a „Német ideológia" anyagai közé tartozott még a „Német szocializmus versben és prózában" és az „Igazi szocialisták"; lásd 4. köt. 195—279. old. (valamint uo. 95. és 141. jegyz.). — 7

[9] Marx és Engels: A Kommunista Párt kiáltványa; lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 437—470. old. (valamint Marx és Engels: Válogatott Művei. 1975. I. köt. 137—164. old.). — 7

[10] Marx: Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről; lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 422—435. old. (valamint uo. 333. jegyz.). — 7

[11] Marx: A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra; lásd Marx és Engels Művei. 4. köt. 59—174. old. (valamint uo. 47. jegyz.). — 7

[12] Marx: Bérmunka és tőke; lásd Marx és Engels Művei. 6. köt. 386—412. old. (vö. uo. 415., 418. jegyz. és 587—594. old.). — 7

[13] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Demokrata Társaság (Association démocratique) megalapításában. Nem sokkal az 1848-as februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet megszüntette működését. — 7

[14] Marxot 1848. márc. 3-án kiutasították Belgiumból, 4-ére virradó éjszaka letartóztatták, majd a francia határra toloncolták; körülbelül ezzel egyidejűleg érkezett meg a francia ideiglenes kormány márc. 1-i levele, amelyben visszahívja Marxot Franciaországba. — 8

[15] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma) — német napilap, 1848. jún. 1-től 1849. máj. 19-ig jelent meg Kölnben; az 1848-as német forradalomban a forradalmi demokrácia és a proletár követelések lapja; főszerkesztője Marx volt, szerkesztői Engelsen kívül Bürgers, Dronke, Weerth, F. Wolff, W. Wolff; 1848 októberében belépett a szerkesztőségbe Freiligrath is. — 8

[16] „New York Daily Tribune" (New York-i Napi Híradó) — amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg. — 8

[17] Dante: Az isteni színjáték. Pokol, III. ének 14—15. sor. — 8

[18] Az arany (Gold) és a pénz (Geld) német szóalakja csak egy betűben tér el egymástól, s ez gyakori sajtóhibák forrása. Marx a kézipéldányában néhány helyen javította ezeket a sajtóhibákat; meglehet, hogy még további ilyen sajtóhibák is vannak az 1859-es kiadásban. A mű különböző későbbi kiadásai ezért néhány további helyen is feltételezik, hogy sajtóhiba történt, és ennek megfelelően változtatnak a szövegen; minthogy azonban ezeknek a változtatásoknak a szükségessége sehol sem teljesen egyértelmű, ezért kiadásunkban csak ott változtattunk a szövegen, ahol maga Marx korrigálta az 1859-es kiadást. — 15

[19] Petty: A Treatise of Taxes and Contributions (Értekezés az adókról és illetékekről), 47. old. — 16

[20] Arisztotelésztől származó kifejezés; vö. „Politika", I. 2. — 31

[21] Leviták (Lévi fiai, leszármazottai) — zsidó papi rend (vö. Biblia, IV. Mózes 8, 6—26.). — 33

[22] A „determinatio est negatio" kifejezés Spinoza egyik — ismeretlen címzetthez írt, 1674. jún. 2-i keltezésű — levelében szerepel; a fordulatot Hegel gyakran alkalmazza. — 36

[23] Szocialista szépirodalmárok — az „igazi szocialisták", itt elsősorban K. Grün (vö. még „Német ideológia"; Marx és Engels Művei. 3. köt. 507., 512—516. old.); hasonlóképpen Proudhon (vö. „A filozófia nyomorúsága"; 4. köt. 116. old.). — 38

[24] Vö. Say: Traité d'économie politique (Értekezés a politikai gazdaságtanról). — 38

[25] Vö. Storch: Considérations sur la nature du revenu national (Megfontolások a nemzeti jövedelem természetéről). — 39

[26] Smith kifejezése; vö. „Wealth of Nations" (A nemzetek gazdagsága), II. könyv II. fej. — 43

[27] Vulcanus — a tűz és a kovácsmesterség istene a rómaiaknál (megfelel a görög Héphaisztosznak).
Juppiter — főisten, a fény és a villám istene a rómaiaknál (megfelel a görög Zeusznak).
Hermész — többek között a kereskedés istene a görögöknél (megfelel a latin Mercuriusnak). — 52

[28] Fama — a hír istennője a rómaiaknál (a görögöknél Phémé, Ossza). — 52

[29] Printinghouse Square — londoni tér; a „Times" szerkesztőségének székhelye. — 52

[30] Akhilleusz — a Tróját ostromló görögök nagyszerű hőse, a mürmidónok királya, az „Iliasz" egyik fő alakja. — 53

[31] A recenziót Engels Marx kérésére írta; Marx felhívta Engels figyelmét arra, hogy „ha írsz valamit, ne felejtsd ki, 1. hogy a proudhonizmust gyökerében megsemmisítettem, 2. hogy mindjárt a legegyszerűbb formában, az áru formájában a polgári termelés *sajátosan* társadalmi, semmiképp sem *abszolút* jellegét elemeztem". (Vö. Marx leveleit Engelsnek, 1859. júl. 22. Marx és Engels Művei. 29. köt. 442. old.). — 54

[32] A harmincéves háború (1618—48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feu-

dálisok: a pápa. a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek. másfelől a protestáns országok: Csehország. Dánia, Svédország, a protestáns német fejedelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. — 54

[33] Hollandia 1477-től 1555-ig a Német-Római Birodalomhoz tartozott; a birodalom megoszlásakor, 1555 októberében Spanyolországhoz került. A XVI. sz. második felében lefolyt polgári forradalom eredményeképpen Hollandia felszabadult a spanyol uralom alól és független polgári köztársaság lett. — Hollandia leválásával Németország elvesztette legfontosabb tengeri kereskedelmi útjait és függővé vált a holland közvetítő kereskedelemtől. — 54

[34] A preussisch-deutscher Zollverein (Porosz-Német Vámegylet) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834. jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség 17 más államából; több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria és néhány dél-német állam kívül maradt a Vámegyleten. — 54

[35] Kontinentális zárlat (kontinentális rendszer) — az I. Napóleon által Anglia ellen elrendelt gazdasági zárlat. A francia flotta trafalgari veresége után Napóleon gazdaságilag igyekezett Anglia hatalmát megtörni; 1806. nov. 21-i berlini dekrétumában többek között kijelenti: „A brit szigetek blokád alatt vannak ... a brit szigetekkel való kereskedés és a velük való bármiféle kapcsolat tilos." A blokádban — Napóleon oroszországi vereségéig — Franciaország minden csatlósa és szövetségese részt vett. — 55

[36] Kameralisztika vagy kamarai tudományok — igazgatás-, pénzügy- és gazdaságtan, amelyet (főként közép-európai országokban) a középkori és később a polgári egyetemeken tanítottak; Marx szavaival „amaz ismeretek kotyvaléka, amelyek tisztítótüzén a német bürokrácia minden szépreményű jelöltjének át kell mennie". — 55

[37] „Das Volk" (A Nép) — német nyelvű hetilap, 1859. május 7-től augusztus 20-ig jelent meg Londonban, a londoni Német Munkás Művelődési Egylet lapjaként. — 55

[38] A diadokhoszok Nagy Sándor hadvezérei, akik halála után elkeseredett harcot vívtak egymással a hatalomért. E harc során (az i. e. IV—III. sz. fordulóján) Nagy Sándor birodalma darabokra hullott. — Itt a „hivatalos hegeli iskola", elsősorban az óhegeliánus katedrafilozófia képviselőiről van szó. — 57

[39] Vö. pl. Hegel: Die Wissenschaft der Logik (A logika tudománya), I. könyv I. szakasz I. fej. — 58

[40] Hegel: Die Phänomenologie des Geistes (A szellem fenomenológiája), Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie (Előadások a filozófia történetéről), Vorlesungen über die Ästhetik (Előadások az esztétikáról). — 59

[41] A recenzió a „Volk" megszűnése miatt befejezetlen maradt; a harmadik rész kéziratban sem maradt fenn. — 61

[42] „A tőke" Marx főműve, amelyen négy évtizeden át dolgozott. 1843 végén, Párizsban kezdett foglalkozni rendszeres politikai gazdaságtani tanulmányokkal. Célja egy átfogó

munek, a tokes gazdaság és a polgári politikai gazdaságtan bírálatának megírása volt A forradalmi események okozta megszakítás után Marx 1849-ben Londonban folytatta kutatásait Tudományos kutatásainak szerteágazó volta, munkáját állandóan nehezítő anyagi gondjai és visszatérő betegségei miatt csak 1857 augusztusában foghatott hozzá az összegyűlt anyag és a tisztázott problémák rendszeres feldolgozásához és nagy gazdaságtani munkája megírásához Az első könyvet (A tőkéről) négy szakaszra akarta tagolni *a)* A tőke általában, *b)* A konkurrencia, vagyis a sok tőke hatása egymásra, *c)* Hitel, *d)* A részvénytőke Az *a* szakasz tartalmát így jelölte meg 1 az érték, 2 a pénz, 3 a tőke (a tőke termelési folyamata a tőke forgalmi folyamata, a kettő egysége, azaz tőke és profit, kamat) Ez az utóbbi tagolás volt később az alapja a „Tőke" három kötetére való felosztásnak A tőkéről szóló első könyv fogalmazványán Marx 1857 augusztusától 1858 júniusáig dolgozott, e munka eredménye egy mintegy 50 nagyalakú nyomtatott ívnyi kézirat, a „nyerstőgalmazvány" Ezt első ízben Moszkvában, „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)" (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)) címmel adták ki 1939—41 ben 1858 elején Marx úgy tervezte, hogy munkáját egymás után megjelenő füzetek alakjában teszi közzé 1859 júniusban megjelent a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete Marx még ugyanabban az évben ki akarta dolgozni a második kát, a tőkéről szólót, de csak 1861 augusztusában fólytathatta a kézirat kidolgozását, és 1863 közepe tájan készült el vele — Az első kötet 1867 szeptemberében jelent meg Hamburgban, Otto Meissner kiadásában Marx e megjelenés után is tovább dolgozott a köteten, több kisebb-nagyobb változtatást hajtott végre a második német kiadásban (1872), a Petervárott 1872-ben megjelent orosz kiadásban, és jelentős mértékben átdolgozta a francia fordítást, amelyet 1872-től 1875-ig adtak ki füzetekben Közben folytatta munkáját a további köteteken, de nemcsak sokirányú tevékenysége a Nemzetközi Munkásszövetség fotanácsában, hanem rossz egészségi állapota is akadályozta ezek befejezésében Páratlan tudományos lelkiismeretessége és pontossága is arra késztette, hogy a múben tárgyalt problémák kidolgozását újabb és újabb tanulmányokkal kösse egybe — A „Tőke" második és harmadik kötetét Marx halála után Engels rendezte sajtó alá és adta ki A második kötet 1885-ben, a harmadik 1894-ben jelent meg

Kiadásunkban megtartottuk Marx saját jegyzeteinek eredeti számozását, de a kötet végén adott szerkesztőségi jegyzetektől megkülönböztetendő, a szám után írt csillaggal jelöltük Marx jegyzeteit — 62

[42] Az első kiadás fejezetei a későbbi kiadásokban a szakasz elnevezést kaptak és fejezetekre tagolódtak Az itt említett első fejezetnek tehát a mostani első szakasz, a mű első három fejezete felel meg — 62

[44] „Mutato nomine de te fabula narratur!" (Más nevén rólad szól a mese!) — Horatius Szatírák, I könyv I szatíra 69 sor — 63

[45] A halott megragadja az élőt — A francia jogban annak az elvnek a kifejezése, hogy az utód automatikusan a halott örökösévé válik — 63

[46] Magas Egyház (High Church) — az anglikán egyház három frakciója közül a legbefolyásosabb az előkelőket tömöríti, szertartásaiban, dogmáiban a legközelebb áll a katolicizmushoz, a legkövetkezetesebben ragaszkodik az episzkopális hierarchiához, a hittételekhez stb — 64

[47] Kékkönyvek (Blue Books) — az angol parlament időszakos dokumentumkiadványai E kék borítólapjukról elnevezett könyveket Angliában a XVII sz óta adtak ki

Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions" („Levelezés ofelsége külföldi követségeivel ipari kérdésekről és a szakszervezetekről) — 64

[45] Vö. Lenau: Az albigensek, Utóhang — 65

[46] Menj utadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek! — Vö. Dante: Az isteni színjáték: Purgatorium V. ének 13. sor — 65

[47] A „Tőke" első kötetének negyedik német kiadásában (1890) ennek az előszónak első negyedik bekezdése nem került bele. Mi az előszó teljes szöveget közöljük — 66

[48] Gustav von Gulich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit (A kereskedelem, az iparok és a földművelés történetének leírása korunk legjelentősebb kereskedelmi államaiban) — 67

[49] Szent Szövetség — az ellenforradalmi hatalmak egyesülése Európa minden haladó megmozdulása ellen. 1815 szept. 26-án alakították I. Sándor cár kezdeményezésére a Napoleon felett győztes hatalmakból, a szövetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kötelezték magukat egymás kölcsönös támogatására, ha bárhol forradalom törne ki. — 68

[50] Sturm und Drang — eredetileg a német irodalomban a XVIII. sz. utolsó harmadában jelentkező megújulási törekvések neve. Átvitt értelemben forrongási, felbuzdulási, nekilendülési időszak — 68

[51] Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law League) — szabadkereskedelmi egyesület, Cobden és Bright gyárosok alapították 1838-ban Manchesterben. A Liga teljes kereskedelmi szabadságot követelt és kizárólagossá a gabonatörvények (a gabonabehozatalt tiltó, illetve korlátozó törvények) eltörléséért, a gabona árának csökkentése ügyében feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A Liga a földbirtokosok elleni harcában igyekezett a munkásokat is felhasználni, ezt azonban az ónállóan munkásmozgalom, a chartizmus fellendülése megakadályozta. A gabonatörvények eltörlése (1846) után a Liga feloszlott — 68

[52] Dietzgen cikket „Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie von Karl Marx. Hamburg 1867" (Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), a „Demokratisches Wochenblatt" 1868. évi 31., 34., 35. és 36. száma közölte. A lap a német munkásegyletek szövetségének organuma volt, s a német Szocialdemokrata Munkáspárt (Eisenachiak) megalakulása után ennek lapjaként 1869 és 1876 között „Der Volksstaat" címmel jelent meg — 69

[53] „The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art" (Szombati Politikai, Irodalmi és Művészeti Szemle) című, Londonban megjelenő újságról van szó — 69

[54] „La Philosophie Positive. Revue" (A pozitív filozófia Szemléje) — folyóirat, amelyben Auguste Comte filozófiáját, a pozitivizmust propagálták, 1867-től 1883-ig jelent meg Párizsban, 1868 november—decemberi, 3 számában rövid recenziót közölt a „Tőke" első kötetéről de Roberty tollából — 70

[55] Block: Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Économistes", numéros de juillet et d'août 1872 (A szocializmus teoretikusai Németországban. Különlenyomat a „Journal des Économistes" 1872. júliusi és augusztusi számából) — 70

[59] A cikk címe „A politikai gazdaságtan bírálatának szempontja Karl Marxnál", írója I. I. Kaufman volt. — 70

[60] A priori (az előzőből), a posteriori (a következőből) — filozófiai fogalmak, amelyeket már Arisztotelész, majd többek között Leibniz is használt. A mai (kanti) értelmezésben a priori: a tiszta, az értelmi megismerés, amely a tapasztalattól független; a posteriori: a tapasztalati megismerés, melynek forrása az érzéki észlelés. A közönséges szóhasználatban a priori: megismerés az okokból, a posteriori: megismerés a következményekből. — 72

[61] Demiurgosz — teremtő, a világ természetfeletti alkotója. — 72

[62] Vö. Goethe: Faust, I. rész (Boszorkánykonyha). — 78

[63] Vö. Biblia, Róm. 2, 29. — 81

[64] Destutt de Tracy „Traité de la volonté"-jának (Értekezés az akaratról) első kiadása 1815-ben jelent meg, „Traité d'économie politique" (Értekezés a politikai gazdaságtanról) címmel 1823-ban adta ki. — 83

[65] Hic Rhodus, hic salta! (Itt van Rhodosz, itt ugorj! Vagyis: Most mutasd meg, mit tudsz!) — Aiszóposz egyik meséjében felelték ezt valakinek, aki azzal hencegett, hogy Rhodosz szigetén mekkorát ugrott. — 90

[66] Cuza-féle átalakulás — 1859 januárjában Alexandru Ion Cuza ezredest Moldva, majd februárban Havasalföld hoszpodárjává választották. A két dunai fejedelemség egyesítésével 1862-ben alakult meg az egységes román állam. Cuza polgári demokratikus reformtörekvései a földbirtokosok és a burzsoázia egy részének ellenállásába ütköztek. Miután a többségében a földbirtokosok képviselőiből álló nemzetgyűlés elvetette a kormány agrárreform-javaslatát, Cuza 1864-ben feloszlatta ezt a testületet. Alkotmányt proklamáltak, kibővítették a választók körét és megerősítették a kormány hatalmát. Az új helyzetben elfogadott agrárreform előirányozta a jobbágyság megszüntetését és a megváltás ellenében való földosztást. A reform miatt a bojárság és a nagyburzsoázia Cuza ellen fordult és 1866-ban lemondatta. — 92

[67] Belépés csak üzleti ügyben. — 98

[68] Vö. Biblia, Máté 6, 27. — 101

[69] Vö. Storch: Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prosperité des nations (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815, I. köt. 228. old. és Cherbuliez: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales (Gazdagság vagy szegénység. Ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi elosztása okainak és okozatainak), Párizs 1841, 14. old. — Cherbuliez művének első kiadása: „Riche ou pauvre etc.", Párizs—Genf 1840. — 104

[70] Vö. Goethe: Faust, I. rész (Dolgozószoba). — 114

[71] „Minden a legjobban van ezen a lehető legjobb világon." — Voltaire: Candide. — 114

[72] Goethe: Faust, I. rész (Auerbach pincéje Lipcsében). — 114

[73] Code pénal (büntetőtörvénykönyv) — Franciaországban 1810-ben fogadták el, majd Napóleon alatt Nyugat- és Délnyugat-Németország (ezenkívül Belgium és más országok) elfoglalt területein is bevezették. — 115

[74] A következő formulákat a könnyebb megértés kedvéért Engelsnek az angol kiadásban alkalmazott írásmódja szerint adjuk. — 128

[75] Lucretius: A dolgok természetéről, I. könyv 156—157. sor. — 130

[76] Roscher „Die Grundlagen der Nationalökonomie" (A nemzetgazdaságtan alapzatai) c. könyve első kiadásának előszavában, mint Marx mondja, „szerényen mint a politikai gazdaságtan Thuküdidésze hirdette meg magát". (Lásd Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 3. rész, 457. old.) — Gottschedi zsenialitás — Gottsched a korabeli irodalmi élet ellentmondást nem tűrő diktátora volt, neve az irodalmi gőg és értetlenség jelképe lett. — 132

[77] Jacob: A Letter to Samuel Withbread, being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture (Levél Samuel Withbreadnek, folytatása az elmélkedéseknek arról, milyen segítségre van szüksége a brit mezőgazdaságnak). — 134

[78] Factory Act — az 1833-as gyári törvényről van szó. (Lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 261—262. old.) — 137

[79] A khiliaszták (a görög khilioi = ezer szóból) különböző bibliai helyekre (pl. János, Jel. 20, 4—5) hivatkozva azt hirdették, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a földön. Ez az „ezeréves birodalom" az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása lesz. — 140

[80] Ure: The Philosophy of Manufactures (A manufaktúrák filozófiája), London 1835, 406. old. — 140

[81] „The Economist" (A Közgazdász) — angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 szeptembere óta jelenik meg Londonban; az ipari nagyburzsoázia lapja. — 141

[82] Michel — a németek gúnyneve. — 141

[83] Birminghami „little shilling man-ek" („kis shilling-pártiak") — a XIX. sz. első felében keletkezett pénz-elmélet hirdetői, akik az eszmei pénzmérték tanát propagálták és a pénzt puszta számolónévnek tekintették. E tan képviselői, az Attwood-fivérek, Spooner és mások, tervet nyújtottak be az angliai pénzegység aranytartalmának csökkentésére (kis shilling-terv), egyidejűleg szembefordultak a kormánynak a forgalomban levő pénzmennyiség csökkentését célzó intézkedéseivel. Szerintük elméletük alkalmazása az árak mesterséges emelése révén fellendítette volna az ipart és általános virágzást idézett volna elő az országban. Valójában a pénz általuk javasolt értékcsökkentése csak az állam és a nagyvállalkozók adósságainak megszüntetéséhez járulhatott hozzá. (Vö. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához", Marx és Engels Művei. 13. köt. 58. old.) — 144

[84] Ultima Thule — a világ (térbeli) vége, a dolgok legvégső határa. — Vö. Vergilius: „Georgicon", I. könyv 30. sor. Thulét a Shetland-szigetekkel azonosítják. — 144

[85] Utalás Hansemann-nak, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetőjének az első egyesült Landtag 1847. jún. 8-i ülésén elhangzott híressé vált mondására. — 146

[86] A baltimore-i Amerikai Általános Munkáskongresszus 1866 augusztusában ülésezett. 60 küldött képviselt több mint 60 000 munkást, akik különböző szakszervezetekben tömörültek. A napirendi pontok többek között a következők voltak: a nyolcórás munkanap törvényes bevezetése, a munkások politikai tevékenysége, a szövetkezeti társaságok, valamennyi munkás egyesítése szakszervezetekben. A kongresszus elhatározta a politikai jellegű National Labour Union (Országos Munkásszervezet) megalapítását. — 149

[87] A Nemzetközi Munkásszövetség genfi kongresszusának idézett határozata a Marx által megszövegezett instrukciókon alapul. (Lásd „Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések", Marx és Engels Művei. 16. köt. 171—179. old.) — 149

[88] Vö. Heine: „Heinrich". — 150

[89] Magna Charta Libertatum (a szabadságok nagy chartája) — okirat, amelyet a lovagok és városlakók támogatta fellázadt hűbérurak kényszerítettek 1215. jún. 15-én Runnymede mezején Földnélküli János angol királyra; a charta korlátozta a király jogait, elsősorban a hűbérurak javára, adott bizonyos engedményeket a lovagoknak és a városoknak; a jobbágyparasztság nem kapott jogokat. — Marx itt arra utal, hogy a munkanap korlátozását megszabó törvények nehezen, fokról fokra kivívott engedmények, szemben az „emberi jogok nyilatkozatának" forradalmi programjával. — 150

[90] „Mekkora változás azóta!" — Vergilius: „Aeneis", II. ének 274. sor. — 150

[91] Quételet: Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale (Az emberről és képességeinek fejlődéséről, vagy a társadalmi fizika kísérlete). — 160

[92] Roscher: Die Grundlagen der Nationalökonomie. — 161

[93] Rochdale-i szövetkezeti kísérletek — 1844-ben a Manchestertől északra fekvő Rochdale munkásainak egy csoportja az utópista szocialista tanok hatására megalakította a Society of Equitable Pioneers-t (Az igazságos úttörők társaságát); ez kezdetben fogyasztási szövetkezetként működött, de hamarosan termelőszövetkezeteket is létesített. — 167

[94] Darwin: The Origin of Species (A fajták eredete). — 174

[95] „Disjecta membra poetae" (a költő szétszórt tagjai) — Horatius: Szatírák, I. könyv IV. szatíra 62. sor. — 176

[96] Vö. Marx: A tőke. I. köt. (Marx és Engels Művei. 23. köt. 89. old.). — 184

[97] Mindenk háborúja mindenki ellen. — Vö. Hobbes: Elementa philosophica. De cive. Előszó, és „Leviathan", XIII—XIV. fej. — 188

[98] A monda szerint i. e. 494-ben Menenius Agrippának példabeszéddel sikerült lecsillapítania a patríciusok uralma ellen fellázadó plebejusokat; azt mondotta, hogy amiként az emberi test tagjai elpusztulnak, ha nem juttatnak táplálékot a gyomornak, a plebejusok sem lehetnek meg a patríciusok nélkül. — 192

[99] Society of Arts and Trades (Mesterségek és Iparok Társasága) — 1754-ben alapított filantropikus társaság, amely közel állt a felvilágosodás eszméihez. A XIX. sz. 50-es éveiben Al-

bert herceg vezette a társaságot, amelynek nagy hangon hirdetett célja az volt, hogy „fellendítse a mesterségek, az iparok és a kereskedelem fejlődését" és megjutalmazza azokat, akik hozzájárulnak „a szegények foglalkoztatásához, a kereskedelem kiterjesztéséhez és az ország vagyonának gyarapításához stb.". 1853-ban közvetítőként igyekezett fellépni a munkások és a vállalkozók között, hogy a sztrájkmozgalom terjedésének útját állja. Marx a társaságot „Society of Arts and Tricks"-nek (Mesterségek és mesterkedések társaságának) nevezte el. — 194

[100] Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts (A jog filozófiájának alapvonalai). — 195

[101] A „Dialogue concerning Happiness" (Beszélgetés a boldogságról) szerzője nem a diplomata James Harris, a „Diaries and Correspondence" szerzője, hanem apja, James Harris. Marx a „Three Treatises"-ből (Három értekezés) idéz, London 1772, 292. old. — 196

[102] Sextus Empiricus: Adversus Mathematicos (A matematikusok ellen), XI. könyv 44. — 196

[103] A Homérosznak tulajdonított „Margitész" c. eposzból; az idézett sor Platón második „Alkibiadész" c. dialógusában maradt fenn. — 196

[104] Spinoza az „Ethica" I. részének Függelékében jelenti ki, hogy a tudatlanság nem elégséges ok, szemben a teleológusokkal, akik szerint „Isten akarata" minden jelenség végső oka, érvük pedig e tétel mellett az, hogy egyéb okok nem ismeretesek. — 197

[105] Ure: The Philosophy of Manufactures. — 199

[106] A kalorikus gép (hőléggép) alapelve a levegő térfogatának kiterjedése és összehúzódása a felmelegedés, ill. a lehűlés hatására. A gőzgéphez viszonyítva nehézkes és csekély hatásfokú volt. A XIX. sz. elején találták fel, de már a század végére elvesztette gyakorlati jelentőségét. — 201

[107] Jenny — többorsós fonógép; 1764—67-ben találta fel James Hargreaves és leányáról nevezte el. — 202

[108] Biblia, V. Mózes 25, 4. — 203

[109] Schiller: Dal a harangról. — 213

[110] Baynes: The Cotton Trade. Two Lectures etc. (A pamutszakma. Két előadás stb.). — 215

[111] A francia kiadásban hozzátéve: „... és szüntette meg ezeket a tőkés házasságokat". — 219

[112] Marx itt átvitt értelemben használja a „leveller" (egyenlősítő) kifejezést.
Levellerek — politikai csoportosulás az angol forradalom idején; elsősorban kézműveseket és parasztokat ölelt fel és nagy befolyást gyakorolt Cromwell hadseregének katonáira. Az emberek szabadságát és egyenlőségét hirdette, de követelései korlátozott voltuknál fogva csak a vagyonnal rendelkezőknek kedveztek. A legforradalmibb elemek később leváltak a levellerek pártjáról és mint „igazi levellerek" vagy „diggerek" (ásók) léptek fel. — 222

[113] Privy Council (Titkos Tanács) — az angol király mellé rendelt testület; miniszterekből, más tisztségviselőkből és egyházi vezetőkből áll. — 224

[114] Az első négy kiadásban ez a bekezdés így hangzik: „Hogy a gyárosok meggazdagodása a munkaerő intenzívebb kizsákmányolásával mennyire fokozódott, azt már az az egy körülmény is bizonyítja, hogy az angol pamut- stb. gyárak számának átlagos arányos növekedése 1838-tól 1850-ig 32%, 1850-től 1856-ig ellenben 86% volt." A „Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1856", London 1857, adataiból, amelyeket Marx feltehetően használt itt, kitűnik, hogy a 32-es és a 86-os számok mellett nyilván elírás a %-jel, ezek a gyárak abszolút számának évi átlagos növekedését jelzik. Vö. Marxnak „Az angol gyári rendszer" c. cikkével („New York Daily Tribune", 1857. ápr. 18. Lásd Marx és Engels Művei. 12. köt.). — 239

[115] „Great unpaidek" (nagy fizetetlenek) — fizetés nélküli békebírák, akik a grófságok honorációiból kerülnek ki. Ezek a valóságban az uralkodó osztályok úri székei (lásd Marx és Engels Művei. 23. köt. 270. old., 157. lábjegyzet). — 247

[116] Dogberry (a magyar fordításban Galagonya) — buzgó és korlátolt rendőr Shakespeare „Sok hűhó semmiért" c. vígjátékában. — 247

[117] Pro-slavery rebellion (rabszolgaságpárti lázadás) — az Egyesült Államok déli államai rabszolgatartóinak zendülése, amely az 1861—65-ös polgárháborúhoz vezetett. — 249

[118] Fourier: La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère (A szétforgácsolt, visszataszító, hazug, hamis ipar). — 249

[119] Shakespeare: A velencei kalmár, IV. felv. 1. szín. — 255

[120] „Varga, ne tovább a kaptafánál!" — A monda szerint ezekkel a szavakkal utasította vissza Apellész görög festő egy varga bírálatát. — 256

[121] Say: Traité d'économie politique (Értekezés a politikai gazdaságtanról). — 271

[122] Confederate States of America (Amerikai Konföderált Államok) — a montgomeryi kongresszuson, 1861-ben alakította meg tizenegy déli rabszolgatartó állam. A lázadók célja a rabszolgaság fenntartása és az Amerikai Egyesült Államok egész területére való kiterjesztése volt. 1861-ben megindították a háborút (az amerikai polgárháborút vagy szecessziós háborút) az északiak ellen. A déli államok veresége után 1865-ben e szakadár államot felszámolták. — 273

[123] Adok, hogy adj, adok, hogy megtedd, megteszem, hogy adj, megteszem, hogy megtedd. — Az „elválasztó" szerződéses kapcsolatok négy formulája a római jogban. — 273

[124] Az „Essai sur la nature du commerce en général" (Tanulmány a kereskedelem természetéről általában) szerzője Richard Cantillon. Az angol kiadást Philip Cantillon, a szerző rokona dolgozta át. — 287

[125] A negyedik kiadásban: „értéktermelés". — 296

[126] Schiller: Ármány és szerelem, III. felv. 2. szín. Kalb főudvarmester így kiált fel, amikor főnöke, a kancellár, lemondással fenyegetőzik: „Könnyen beszél, bíró úr! Ön tanult ember! De én — mon Dieu! Mi lesz énbelőlem, ha őfensége elbocsát?" — 301

[127] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és

a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Association démocratique (Demokrata Társaság) megalapításában. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet megszüntette működését. — 304

[128] Sismondi: Nouveaux principes d'économie politique (A politikai gazdaságtan új alapelvei). — 307

[129] Vö. Biblia, Máté 1, 2. — 307

[130] Quesnay „Tableau économique"-ja (Gazdasági táblázata) először 1758-ban jelent meg — más írásokkal együtt — kis brosúraként Versailles-ban. A kiadás már a XVIII. században hozzáférhetetlen ritkasággá vált, s a XIX. században Quesnay műveinek kiadója, Daire nem tudta fellelni egyetlen példányát sem. A „Gazdasági táblázat"-nak csak az az alakja volt ismeretes, amelyet az 1766-os „Analyse du Tableau économique" közöl. Marx ennek az utóbbinak Daire-féle kiadását használta: „Physiocrates", I. rész, 57—58. old. Csak a XIX. század végén került elő — és jelent meg Angliában fakszimile kiadásban — az eredeti (sokkal részletesebb) változat. — 315

[131] „A törvények szelleme a tulajdon." — „Théorie des lois civiles", London 1767. I. köt. 236. old. — 319

[132] Vö. Biblia, I. Mózes 9, 7. — 320

[133] Peculium — az ókori Rómában a vagyon azon része, amelyet a családfő kezelésre vagy művelésre átadhatott akár szabad embernek, akár rabszolgának. — 320

[134] Ricardo: The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes (A rúdarany magas ára a bankjegyek értékvesztésének bizonyítéka). — 323

[135] A. Smith: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), Edinburgh 1814, I. köt. 142. old. — 324

[136] A francia kiadásban ezen a helyen (273. sk. old.) betoldva:

„A nagyipar kialakulásakor Angliában felfedeztek egy módszert, amellyel a nyersvasat koksz segítségével kovácsolható vassá lehet változtatni. Ez az eljárás, amelyet kavarásnak neveznek és amely abban áll, hogy az olvasztott nyersvasat speciális szerkezetű kemencékben megtisztítják, a kohók óriási mértékű megnagyobbításához, forró levegőt fújtató készülékek alkalmazásához stb. vezetett, egyszóval az ugyanazon munkamennyiség által felhasználható munkaeszközök és nyersanyagok olyan megnövekedését eredményezte, hogy csakhamar elegendő mennyiségű és elég olcsó vasat szállítottak ahhoz, hogy az a követ és a fát egy sereg felhasználási területről kiszoríthassa. Minthogy a vas és a szén a modern ipar nagy emeltyűi, ennek az újításnak a jelentőségét nem lehet túlozni.

Ámde a kavaró, az a munkás, aki az olvasztott nyersvas tisztításával foglalkozik, olyan fajta kézi munkát végez, hogy a kemencék nagyságát, amelyeket kezel, továbbra is korlátozzák személyes képességei, és ez a korlátozás jelenleg akadályozza azt a bámulatos fellendülést, amely a kohóiparban 1780, a kavarás feltalálása óta megindult.

»Tény«, kiált fel az»Engineering«, az angol mérnökök egyik lapja, » hogy a kézi kavarás elavult eljárása alig jobb a barbárságnál (the fact is that the old process of hand-puddling is little better than a barbarism)... Iparunk jelenlegi tendenciája az, hogy a gyártás minden lépcsőfokán egyre nagyobb mennyiségű anyaggal dolgozzon. Ennélfogva szinte minden évben nagyobb kohók, súlyosabb gőzkalapácsok, hatalmasabb hengerművek és óriásibb szerszámok keletkeznek, amelyeket a fémipar számos ágában alkalmaznak. Ezen általános növekedés« (a termelési eszközöknek az alkalmazott munkához képest való növekedése) »közepette a kavaró eljárás csaknem változatlan maradt« és ma már elviselhetetlen béklyókat rak az ipari fejlődésre... Ezért azon vannak, hogy ezt az eljárást minden nagy gyárban önműködő keverőkemencékkel helyettesítsék, amelyek a kézi munka teljesítőképességét messze meghaladó hatalmas adagokkal tudnak megbirkózni. („The Engineering", 1874. június 12.)

Így a kavaró eljárás, miután forradalmasította a vasipart és nagymértékben megnövelte a bizonyos mennyiségű munka által felhasználható munkaeszközök és nyersanyagok tömegét, a felhalmozás folyamán gazdasági akadállyá vált, s ettől éppen most igyekeznek megszabadulni olyan új eljárások segítségével, amelyek alkalmasak arra, hogy eltávolítsák azokat a korlátokat, amelyeket a kavarás még mindig állít az anyagi termelési eszközöknek az alkalmazott munkához viszonyított további növekedése elé. Ez a története minden felfedezésnek és találmánynak, amely a felhalmozás nyomában jön létre, ahogyan ezt egyébként be is bizonyítottuk, amikor vázoltuk a modern termelés menetét eredetétől korunkig.

A felhalmozás előrehaladásával tehát nemcsak a tőke különböző dologi elemeinek mennyiségi és egyidejű növekedése megy végbe: a társadalmi munka termelőerőinek fejlődése, amelyet ez a haladás maga után von, minőségi változásokban, a tőke technikai összetételének fokozatos változásaiban is megnyilvánul, amely összetételben az objektív tényező a szubjektív tényezőkhöz viszonyítva mindinkább növekszik, azaz a munkaeszközök és nyersanyagok tömege a felhasználásukhoz szükséges munkaerő összegéhez képest mindinkább nő. Abban a mértékben tehát, amelyben a tőke növekedése a munkát termelékenyebbé teszi, csökkenti, saját nagyságához viszonyítva, a munka iránti keresletet." — 325

[137] A francia kiadásban ezen a helyen (280. old.) betoldva:

„De csak attól a korszaktól kezdve, amikor a gépi ipar olyan mély gyökereket vert, hogy az egész nemzeti termelésre döntő befolyást gyakorolt; amikor ezáltal a külkereskedelem kezdte felülmúlni a belkereskedelmet; amikor a világpiac fokozatosan óriási területeket kebelezett be az Újvilágban, Ázsiában és Ausztráliában; amikor végül az ipari nemzetek száma, amelyek a porondra léptek, elég nagy lett — csak ettől a korszaktól kezdődnek azok a megújuló ciklusok, amelyeknek egymást követő szakaszai évekig tartanak és amelyek mindig egy általános válságba torkollnak, mely az egyik ciklusnak a vége és egy másiknak a kiindulópontja. Eddig az ilyen ciklusok periodikus tartama 10—11 év, de semmi ok sincs arra, hogy ezt a számot állandónak tekintsük. Ellenkezőleg, a tőkés termelés éppen most kifejtett törvényeiből arra kell következtetnünk, hogy ez a szám változó és hogy a ciklusok periódusa fokozatosan rövidülni fog." — 334

[138] Anglia 1849 és 1859 között több háborúban vett részt: a krími háborúban (1853—56), a Kína elleni háborúban (1856—58 és 1859—60), valamint a Perzsia elleni háborúban (1856—57). Ezenkívül Anglia 1849-ben befejezte India meghódítását és 1857—59-ben az indiai nemzeti felkelés leverésére végzett hadműveleteket. — 338

[139] Dzsagannáth (Juggernant) — „a világ ura", e néven imádják Visnu hindu istent Puriban (Orissa). Fanatikus zarándokok ünnepeken tömegesen vetették magukat a Visnu képmását hordozó szekér alá, hogy a kerekek szétmorzsolják őket. — 344

[140] Fortunatus — német népmesei alak; erszényéből soha nem fogyott ki a pénz. — 347

[141] Steuart: An Inquiry into the Principles of Political Economy (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan elemeiről). — 352

[142] „Lenn marad az, ki szegény." — Ovidius: Naptár, I. könyv 218. sor. — 355

[143] Fjodor Ivanovics cár idején (1584—98), amikor Oroszország tényleges uralkodója már Borisz Godunov volt, 1597-ben kiadtak egy rendeletet, amely szerint az elszökött jobbágyokat öt évig keresték és erőszakkal visszavitték a földesúrhoz. — 356

[144] „Dicsőséges forradalomnak" nevezi az angol polgári történetírás az 1688-as államcsínyt, amely véget vetett a forradalmak korszakának, megszilárdította az alkotmányos monarchiát, létrehozta az arisztokrácia és a nagyburzsoázia kompromisszumát, szabad utat nyitva a tőkés fejlődésnek. — 356

[145] A római plebejusok harcának eredményeképpen i. e. 367-ben elfogadták C. Licinius Stolo és L. Sextius Lateranus néptribunusok földtörvényét, amely szerint egy római polgár legfeljebb 500 jugerum (kb. 125 ha) földet birtokolhat az állami közföldekből, a plebejusok földigényét pedig kielégítik a háborús hódítások útján szerzett földekből. — 360

[146] Az ún. „ifjú trónkövetelő", a Stuart-házbeli Charles Edward híveinek 1745—46-os felkeléséről van szó, amelyben egyszersmind kifejezésre jutott a skót és az angol néptömegek tiltakozása a földesúri kizsákmányolás és a szegényparasztok tömeges elűzése ellen. A felkelés leverésének következtében teljesen szétzúzódott a skóciai clan-rendszer, a parasztok elűzése még nagyobb arányokban folyt tovább. — 361

[147] Taksmaneknek nevezték a clan-rendszer idején Skóciában a clan-főnöknek vagy lairdnek („nagy férfiúnak") közvetlenül alárendelt alhűbéreseket. A laird a földet (tak), amely a clan közös tulajdonában maradt, kiosztotta a taksmaneknek. A taksmanek csekély adót fizettek a lairdnek és ezzel elismerték fennhatóságát. Nekik voltak alárendelve az egyes települések élén álló alacsonyabb rangú vezetők, és ez utóbbiaknak volt alárendelve a parasztság. A clan-rendszer felbomlásával a lairdek földesurakká, a taksmanek pedig tőkés bérlőkké váltak. A régebbi adó helyét a földjáradék foglalta el. — 361

[148] Marx: „Választások — Pénzügyi fellegek — Sutherland hercegnő és a rabszolgaság"; „New York Daily Tribune", 1853. febr. 9. (Lásd Marx és Engels Művei. 8. köt. 481—487. old.) — 363

[149] A slave = rabszolga szó első betűje. — 366

[150] A vagabond = csavargó szó első betűje. — 366

[151] Petty sessions (kis ülések) — a békebíróságok ülései, amelyeken kisebb jelentőségű ügyeket tárgyalnak leegyszerűsített eljárással. — 368

[152] A rogue = csavargó, gonosztevő szó első betűje. — 368

[153] Rémuralom (terreur) — a jakobinus forradalmi demokratikus diktatúra időszaka (1793. június—1794. július). — 372

[151] Az eredetiben: „Haupt- und Staatsaktion". Így nevezték a XVIII. sz.-i német vándorszínpadok politikai-történelmi tárgyú drámáit. — 373

[155] Az eredeti „wenn auch keine Seide spannen" átvitt értelemben azt is jelenti: „ha nem is éltek fényesen". — 375

[156] Rousseau idézett műve először az „Encyclopédie" V. kötetében, Párizs 1755, jelent meg. A Genf 1760-as kiadásban az idézett mondat a 70. oldalon van. — 376

[157] Brit Kelet-Indiai Társaság (East India Company) — 1600-ban alapították; kereskedelmi műveleteinek örvén az angol tőkések meghódították Indiát és uralkodtak felette; a Társaságnak kormányzati, igazgatási joga volt. Az 1857-es indiai felkelés után India igazgatását közvetlenül az angol kormány vette át. — 381

[158] Pilgrim fathers (zarándokló atyák) — így nevezték az első puritánokat, akik 1620-ban Angliából Észak-Amerikába emigráltak. — 381

[159] Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit (A kereskedelem, az iparok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedelmi államaiban). — 382

[160] Bullion-bizottság — 1810-ben alakult parlamenti bizottság volt, amely Ricardo nézeteit képviselte, nevezetesen, hogy valamely ország kedvezőtlen kereskedelmi mérlegét a forgalmi eszközök fölös bősége okozza. — 386

[161] Court of King's (ill. Queen's) Bench — angol főtörvényszék, a legrégibb angliai bíróságok egyike (1873-ig működött); különféle büntető és polgári ügyek tartoztak hozzá és felülbírálati joga volt több alsóbb bíróság ítéletei felett. — 386

[162] Az asiento-szerződést 1713. márc. 16-án kötötte meg Spanyolország Angliával. E szerint brit alattvalók évi 4800 — 30 éven át összesen 144 000 — néger rabszolgát vihetnek be az amerikai spanyol gyarmatokra. Az 1750-ben megkötött El Retiro-i szerződés véget vetett az asiento-szerződés hatályának. — 387

[163] „Ennyi fáradságba került." — Vergilius: Aeneis, I. könyv 33. sor. — 387

[164] Pecqueur: Théorie nouvelle d'économie sociale et politique (A társadalmi és politikai gazdaságtan új elmélete). — 389

[165] Az 1844. júl. 19-i banktörvényt az angol kormány Robert Peel kezdeményezésére, a currencysták hatására fogadta el; a törvény az Angol Bankot két egymástól független és külön készpénzalappal rendelkező főosztályra osztotta: egy bankügyletekkel foglalkozó és egy bankjegykibocsátási főosztályra (banking department és issue department). A bankjegyek szilárd fedezetéül meghatározott aranyalapnak kellett rendelkezésre állnia. Az 1847-es, 1857-es és 1866. tavaszi gazdasági válságok idején, amikor különösen nagy volt a pénzhiány, az angol kormány ideiglenesen hatályon kívül helyezte az 1844-es törvényt és felemelte az arannyal nem fedezett bankjegyek összegét. — 398

[166] Lásd Marx és Engels Művei 13. köt. 1—147. old. — 401

[167] Engels halála megakadályozta abban, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-et a „Tőke" negyedik köteteként kiadja. Az „Értéktöbblet-elméletek"-et először Kautsky tette közzé

1905 es 1910 kozott Ennek a kiadasnak azonban sok a fogyatekossaga, sok helyutt onkényesen eltér a marxi kezirattol, felboritja az anyag elrendezeset, fontos reszeket kihagy. A mu uj szoveghu kiadasa 1954 es 1961 kozott jelent meg a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intezet gondozasaban oroszul es 1956 es 1962 kozott eredeti nyelven Magyar kiadasara 1958 es 1963 kozott kerult sor — 401

[168] Katedra- es allamszocialistak — a XIX szazad hetvenes eveiben keletkezett nemet politikai gazdasagtani iranyzat Kepviselői — Gustav Schmoller, Lujo Brentano Adolf Wagner, Karl Bücher, Werner Sombart stb — a polgari reformizmus allaspontjarol harcoltak a marxizmus ellen Osztalybeket hirdetve a porosz vasutak allamositasat es az allami dohany- es szeszmonopolium Bismarck altal tervezett bevezeteset „allamszocializmusnak" kialtottak ki — 403

[169] Rodbertus 1875 marcius 14 en J Zellernek irt levelerol van szo amelyet eloszor 1879-ben a tubingeni „Zeitschrift fur die gesamte Staatswissenschaft"-ban tettek kozzé — Zeitschrift fur die gesamte Staatswissenschaft" (Az egesz allamtudomany folyoirata) — liberalis kozgazdasagi folyoirat, mely — megszakitasokkal — 1844 tol 1943-ig jelent meg Tubingenben — 404

[170] Rodbertus-Jagetzow Soziale Briefe an von Kirchmann Dritter Brief Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begrundung einer neuen Rententheorie (Szocialis levelek von Kirchmannhoz Harmadik level A foldjaradek ricardoi tanának megcafolasa es egy uj jaradek elmelet megalapozasa) — 405

[171] Marx „Ertektobolet-elmeletek", 2 resz, Budapest, 1961 5 old — 405

[172] I m 1 resz, Budapest, 1958 52 old — 406

[173] I m 1 resz, 55 old — 407

[174] I m 1 resz 52 old — 407

[175] I m 3 resz, Budapest, 1963 214 old — 408

[176] Hihetetlen foldozovarga" — John Wilson nevezte igy MacCullochot elneven irt brosurajaban, vo Mordecai Mullion Some Illustrations of Mr M Culloch s Principles of Political Economy (Illusztraciok Mr M'Culloch politikai gazdasagtani elveihez) Edinburgh 1826, 31 old — 408

[177] Marx Ertektobblet elmeletek", 3 resz, 229 old — 409

[178] Literatus vulgaris — Rudolf Meyer, a professzor — Adolf Wagner — 410

[179] A „Vermogen" szo egyarant jelent vagyont es kepességet — 455

[180] Deus ex machina — a gorog szinjatszasban gepezet segitségevel a szinen megjelenitett isten, atvitt ertelemben a cselekmenybe valo kozvetlen isteni beavatkozas — 468

[181] Vo Marx es Engels Muvei 24 kot 300 old — 482

[182] Kesobbi kibetűzes szerint társadalmi eroi es összefüggo formaja — 490

[183] Vo Ovidius Átvaltozások, I. 7. — 490

[184] Vo Schiller A kezesseg — 490

[185] Kesőbbi kibetuzes szerint „ . ha azt vesszuk, amit ezen ertenek ' — 490

[186] „La Rassegna" (Szemle) — olasz polgari folyoirat, 1892 es 1895 kozott kethetenkent jelent meg Napolyban — 507

[187] „La Riforma Sociale" (A Tarsadalmi Reform) — olasz polgári liberális folyoirat, 1894 ota jelenik meg Torinoban, illetve Romában — 508

[188] Heine Utoszo a „Romanzero '-hoz — 508

[189] „Archiv fur soziale Gesetzgebung und Statistik" (A szocialis torvenyhozas es statisztika archivuma) — negyedevi nemet politikai gazdaságtani folyóirat, 1888-tol 1900-ig jelent meg Tubingenben majd Berlinben — 508

[190] „Sozialpolitisches Zentralblatt" (Kozponti Szocialpolitikai Lap) — nemet reformista hetilap, 1892-tol 1895-ig jelent meg Berlinben — 509

[191] Conrad Schmidt 1895 marcius 1-en irt Engelsnek 1895. marcius 12-i válaszaban Engels reszletesen vitatkozott Schmidt nezeteivel — 509

[192] The Stores — eredetileg szovetkezeti aruhazi vallalkozas, amely kezdetben csak a tagoknak, kesõbb kivulalloknak is arusitotta a kulonfele cikkeket — 521

NÉVMUTATÓ

A

Addington, Stephen (1729—1796) — angol teológus, több iskolai tankönyv szerzője. — 359

Aikin, John (1747—1822) — angol orvos, történész és radikális publicista. — 379, 386, 387

Anderson, Adam (1692—1765) — skót közgazdász. — 375, 386

Anderson, James (1739—1808) — angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadék-elmélet terén. — 321, 359, 362, 375

Anna (Stuart) (1665—1714) — angol királynő 1702—1714. — 88, 368

Antipatrosz, thesszáliai (i. e. I. sz.) — görög költő. — 232

Appianus, alexandriai (II. sz.) — római történetíró. — 360

Arisztotelész, sztageirai (i. e. 384—322) — görög filozófus. — 9, 21, 27, 79, 89, 163, 232, 508

Arkhilokhosz, paroszi (i. e. VII. sz.) — görög költő. — 196

Arkwright, Sir Richard (1732—1792) — angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott különféle szabadalmakat, s emiatt a fonógép feltalálójának tartották. — 205, 209, 246, 256

Arrivabene, Jean (Giovanni), comte de (1787—1881) — olasz politikai emigráns, az 1847-es brüsszeli gazdasági kongresszus kezdeményezője, közgazdasági műveket fordított franciára. — 454

Ashley *lásd* Shaftesbury

Ashworth, Henry (1794—1880) — angol pamutgyáros, Cobden híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik megalapítója. — 230

Augier, Marie — francia hírlapíró. — 388

B

Babbage, Charles (1792—1871) — angol matematikus és közgazdász. — 180, 182, 183, 204, 217, 229

Bacon, Francis, Viscount of St. Albans and Baron of Verulam (1561—1626) — angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. — 216, 353

Baker, Robert (XIX. sz.) — angol gyárfelügyelő. — 148, 149, 224, 248

Balzac, Honoré de (1799—1850) — francia realista regényíró. — 313

Barbon, Nicholas (1640—1698) — angol közgazdász, a merkantilizmus ellenfele. — 320

Barton, John (XVIII—XIX. sz.) — angol kozgazdász. — 332

Basedow, Johann Bernhard (1723—1790) — német nevelési reformator — 256

Bastiat, Frédéric (1801—1850) — francia vulgáris kozgazdász, szabadkereskedő — 17, 31, 69, 113, 232

Baynes, John — a blackburni kozsegtanacs tagja. — 214, 217

Beccaria, Cesare Bonesana, marchese de (1738—1794) — olasz jogász, matematikus és kozgazdász; felvilágosito — 196

Beecher-Stowe, Harriet Elizabeth (1811—1896) — amerikai iróno — 363

Bekker, Immanuel (1785—1871) — német klasszikus filológus, gorog szovegkiadasok (Arisztotelesz, Platon, Arisztophanész stb) sajto alá rendezoje. — 9

Bellers, John (1654—1725) — angol kozgazdasz, emberbarát, az utópikus szocializmus elofutára — 162, 181, 256, 318

Bentham, Jeremy (1748—1832) — angol jogi iró, társadalomfilozofus, a hasznossagi elmelet szelsősegesen burzsoá irányzatának (az utilitarizmusnak) hirdetoje — 98

Berkeley (Berkley), George (1685—1753) — ir puspok, szubjektiv idealista filozofus, mint kozgazdász a merkantilizmus ellenfele — 16, 170, 186

Bidaut, J N. (XIX sz első fele) — francia hivatalnok, publicista — 158

Biese, Franz (1803—1895) — nemet pedagógus, idealista filozófiai iro — 232

Blakey, Robert (1795—1878) — angol liberális iró és filozófus — 355

Blanqui, Jérôme-Adolphe (1798—1854) — francia kozgazdász Say kovetoje, a forradalmar Auguste Blanqui testvére — 172

Block, Maurice (1816—1901) — francia kozgazdász es statisztikus — 70

Boileau, Etienne (kb 1200—1269) — Párizs fobírája — 254

Bolingbroke, Henry Saint-John, Viscount (1678—1751) — angol deista es szkeptikus filozofus, a tory párt egyik vezetoje — 383

Boulton, Matthew (1728—1809) — angol gyáros es mérnok — 206, 215

Braun, Heinrich (1854—1927) — nemet szocialdemokrata újságíró, reformista, tobb folyoirat szerkesztoje, a Reichstag tagja. — 508

Bright, John (1811—1889) — angol gyaros es politikus, a Gabonatorveny-ellenes Liga egyik vezetoje, tobb izben miniszter, a 60-as evektol a liberalis part baloldalanak vezére — 289, 290, 378

Brindley, James (1716—1772) — angol mernok — 182

Brougham and Vaux, Henry Peter, Baron (1778—1868) — angol jogasz, iró és politikus, a 20—30-as evekben a whigek egyik vezetoje, 1830—34 lordkancellár, a szabadkereskedelem hive, harcolt az 1832-es valasztojogi reformert. — 387

Bruckner, John (1726—1804) — angol pap, nepesedeselméleti munkáiból Malthus sokat átvett — 320

Brunner, Johann Konrad (XIX. sz) — svájci anatomus — 251

Buchanan, David (1779—1848) — angol kozgazdász, a fiziokratak ellenfele, Adam Smith egyik kiadoja — 362

Buchez, Philippe-Joseph Benjamin (1796—1865) — francia politikus es tortenesz, polgari republikanus, Saint-Simon tanitvanya, az ujkatolikus szocializmus hirdetoje 1848 ban az ideiglenes kormany elnoke — 372

Burke, Edmund (1729—1797) — angol liberalis politikus es kozgazdasagi iro — 124, 160 357, 387, 388

Buchner, Ludwig (1824—1899) — nemet fiziologus es filozofus, vulgaris materialista — 58

C

Cagliostro, Alessandro grof ', igazi neve Giuseppe Balsamo (1743—1795) — olasz kalandor — 507

Cairnes, John Elliot (1823—1875) — angol kozgazdasz es publicista, ricardianus — 116, 168

Campbell, Sir George (1824—1892) — 1843—74 megszakitasokkal gyarmati tisztviselo Indiaban, 1875—92 a parlament tagja, liberalis, konyveket irt Indiarol — 190

Cantillon, Richard de (kb 1680—1734) — ir szarmazasu kozgazdasz a fiziokratak elofutara — 287, 320

Carey, Henry Charles (1793—1879) — amerikai kozgazdasz, antiricardianus, kezdetben szabadkereskedő, majd vedővamos ← 31 32, 363 378

Carli, Giovanni Rinaldo, conte (1720—1795) — olasz csillagasz es kozgazdasz a merkantilizmus ellenfele — 165

Cazenove, John (megh kb 1850) — angol kozgazdasz, malthusianus — 295

Chalmers, Thomas (1780—1847) — skot teologus es kozgazdasz, fanatikus malthusianus — 79, 87, 320, 321

Chamberlain, Joseph (1836—1914) — angol gyaros es politikus, 1873—75 Birmingham polgarmestere, 1876-tol kepviselő, liberalis majd konzervativ, 1880—85, 1886 kereskedelmi miniszter, 1895—1902 gyarmatugyi miniszter, a brit imperializmus egyik eloharcosa — 341

Cherbuliez, Antoine-Elisee (1797—1869) — svajci francia kozgazdasz, Sismondi kovetoje — 104, 107, 309

Child, Sir Josiah (1630—1699) — angol kereskedő es kozgazdasz merkantilista — 387

Cicero, Marcus Tullius (i e 106—43) — romai szonok es allamferfi, eklektikus filozofus — 232

Cincinnatus, Lucius Quinctius (i e kb 519—438) — romai hadvezer, akit a monda szerint az eke szarvatol hivtak el diktatornak, s aki a győzelem utan visszatert kis foldjere — 106

Clauren, Heinrich (Karl Heun) (1771—1854) — nemet iro, szentimentalis regenyek es novellak szerzője — 137

Claussen, Pieter — belga feltalalo, a korkotogep tokeletesitoje — 201

Cobbett, William (kb 1762—1835) — angol politikus es publicista, kispolgari radikalis, a chartistak elofutara az altalanos valasztojogert es a dolgozok helyzetenek megjavitasaert vivott harcban — 355, 382, 384

Cobden, Richard (1804—1865) — angol gyaros es politikus, szabadkereskedo, a Gabonatorveny-ellenes Liga egyik vezetoje —68

Colbert, Jean-Baptiste, marquis de Seignelay (1619—1683) — francia államférfi, a merkantilista gazdaságpolitika következetes képviselője. — 385

Colins, Jean-Guillaume-Cesar-Alexandre-Hippolyte (1783—1859) — belga származású francia közgazdász és szociálreformer, a „racionális szocializmus" utópista rendszerének megalapítója. — 317, 397

Comte, August (1798—1857) — francia matematikus, filozófus és szociológus, a pozitivizmus megalapítója. — 70, 168

Comte, François-Charles-Louis (1782—1837) — francia liberális publicista és politikus, vulgáris közgazdász. — 380

Condillac, Etienne-Bonnot de (1715—1780) — francia szenzualista filozófus, fiziokrata közgazdász — 84, 85

Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat, marquis de (1743—1794) — francia matematikus és filozófus, a fiziokraták híve, felvilágosító; a francia forradalom idején girondista. — 320

Cooper, Thomas (1759—1840) — amerikai tudós, politikus és közgazdász; szabadkereskedő. — 16

Corbet, Thomas (XIX sz.) — angol közgazdász, ricardiánus — 77, 313

Corbon, Claude-Anthime (1808—1891) — francia betűszedő, majd lapszerkesztő, 1870. szept. 4. után Párizs egyik kerületének polgármestere, 1871-ben a nemzetgyűlés tagja, a Kommun idején a versailles-iakkal való megegyezés híve — 255

Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (1813—1892) — francia kereskedő, közgazdász — 145

Cromwell, Oliver (1599—1658) — angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetője, Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653—1658. — 354, 356, 378

Culpeper, Sir Thomas, Sen (1578—1662) — angol jogász és közgazdász, az ipari tőke képviselője az uzsoratőkével szemben — 387

Custodi, Pietro (1771—1842) — olasz politikus és történész — 15, 19, 79, 84, 196, 345

Cuza, Alexandru Ion (1820—1873) — I. Sándor János néven moldva—havasalföldi, majd román uralkodó 1859—1866, az 1866-os bojárösszeesküvéskor trónját vesztette és emigrált. — 92

Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics (1828—1889) — orosz forradalmi demokrata, író és kritikus; az orosz szocialdemokrácia egyik legjelentősebb előfutára — 68

D

Daire, Louis-François-Eugene (1798—1847) — francia publicista és közgazdász — 84, 152

Darwin, Charles Robert (1809—1882) — angol természetkutató. — 175, 201

De Cous, Salomon (1576—1626) — francia építőmester és mérnök — 205

Defoe, Daniel (kb. 1660—1731) — angol regényíró és radikális publicista, a „Robinson Crusoe" szerzője — 319

De Quincey, Thomas (1785—1859) — angol író és közgazdász, ricardiánus. — 221

Descartes, René (1596—1650) — francia filozófus, matematikus és természetkutató — 216

Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de (1754—1836) — francia szenzualista filozófus, liberális politikus és vulgáris közgazdász. — 83, 88, 162, 164, 347, 458

Dietzgen, Josef (1828—1888) — német timármunkás, szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja; autodidakta filozófus, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmus alapvető felismeréséhez. — 69

Diodórosz Szikeliosz (Diodorus Siculus) (i. e. 80—29) — görög történész. — 174, 198

Doubleday, Thomas (1790—1870) — angol publicista, liberális politikus és közgazdász; a malthusi elmélet ellenfele. — 384

Duffy, Sir Charles Gavan (1816—1903) — ír politikus és publicista; az Ifjú Írország csoport egyik vezére, a Bérlők Jogaiért Küzdő Szövetség alapítója, a parlament tagja; 1855-ben Ausztráliába emigrált, ahol több állami hivatalt viselt. — 398

Dunning, Thomas Joseph (1799—1873) — az angol szakszervezeti mozgalom teoretikusa, a könyvkötők szövetségének elnöke. — 283, 287, 388

E

Eden, Sir Frederic Morton (1766—1809) — angol történész és közgazdász; A. Smith tanítványa — 319—320, 355, 358, 359, 360, 385, 387

Edmonds, Thomas Rowe (1803—1889) — angol közgazdász, biztosítóintézeti igazgató; Owen követője, ricardiánus szocialista. — 409

Edward, III. (1312—1377) — angol király 1327—1377. — 369

Edward, VI. (1537—1553) — angol király 1547—1553. — 366, 367

Emery, Charles Edward (1838—1898) — amerikai mérnök, feltaláló, a cotton gin tökéletesítője. — 211

Ensor, George (1769—1843) — angol publicista; küzdött Írország angol leigázása ellen. — 362

Erzsébet, I. (1533—1603) — angol királynő 1558—1603. — 355, 367, 369, 370, 371

F

Faulhaber, Johann (1580—1635) — német matematikus és mérnök. — 205

Fawcett, Henry (1833—1884) — angol közgazdász és liberális politikus; J. St. Mill követője. — 289, 378

Ferguson, Adam (1723—1816) — skót történetíró, erkölcs- és társadalomfilozófus; A. Smith tanítója. — 186, 193, 194

Ferrand, William Bushfield — angol földbirtokos, parlamenti képviselő, tory. — 239, 300

Ferrier, François-Louis-Auguste (1777—1861) — francia közgazdász, vámügyi főtisztviselő; védővámos. — 55

Feuerbach Ludwig (1804—1872) — német materialista filozófus. — 57, 58

Fielden, John (1784—1849) — angol gyáros és parlamenti képviselő; radikális burzsoá, a gyári törvényhozás híve. — 228, 236, 385, 386

Fletcher, Andrew (1655—1716) — skót hazafi, a skót parlament tagja. — 355

Fonteret, Antoine-Louis — francia orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott. — 194

Forbes — angol feltaláló. — 217

Forster, Nathaniel (kb. 1726—1790) — angol pap és közgazdász. — 358, 359

Fortescue, Sir John (kb. 1394—1476) — angol jogász, kancellár. — 352

Fourier, François-Marie-Charles (1772—1837) — francia utópikus szocialista. — 211, 249, 550

Franklin, Benjamin (1706—1790) — amerikai politikus, természettudós és közgazdász; a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerzője. — 89, 102, 163, 319, 320

Freytag, Gustav (1816—1895) — német regényíró, liberális publicista. — 370

Frigyes, II. (Nagy) (1712—1786) — porosz király 1740—1786. — 364, 375

Fuggerek — augsburgi kereskedődinasztia. — 515

Fulton, Robert (1765—1815) — amerikai mérnök, az első használható gőzhajó megépítője — 256

G

Galiani, Ferdinando (1728—1787) — olasz abbé, közgazdász és diplomata; merkantilista, a fiziokraták ellenfele. — 15, 80, 84, 153, 342

Ganilh, Charles (1758—1836) — francia politikus és vulgáris közgazdász, újmerkantilista. — 96, 102

Garnier, Germain, comte de (1754—1821) — francia közgazdász, bonapartista szenátor, A. Smith francia fordítója és kiadója. — 194, 284, 524, 531, 532

Genovesi, Antonio (1712—1769) — olasz teológus, filozófus és közgazdász; merkantilista. — 26, 79

Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne (1772—1844) — francia természetkutató. — 375

Gisborne, Thomas (1758—1846) — angol teológus. — 386

Gladstone, William Ewart (1809—1898) — angol politikus, tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1852—55, 1859—66 pénzügyminiszter, 1868—74, 1880—85, 1886, 1892—94 miniszterelnök. — 371

Glyn, George, Grenfell, 1869-től Baron Wolverton (1824—1887) — angol bankár, liberális; a parlament tagja, 1867—73 a kincstár titkára. — 521

Godunov, Borisz Fjodorovics (kb. 1551—1605) — orosz cár 1598—1605. — 356

Gordon, Sir John William (1814—1870) — angol hadmérnök, később tábornok. — 97

Greenhow, Edward Headlam (1814—1888) — angol orvos, egészségügyi biztos. — 240

Gregoir, Henri — a brüsszeli nyomdászegyesület titkára. — 287

Guizot, François-Pierre-Guillaume (1787—1874) — francia történész és politikus, orléanista; 1840—48 Franciaország bel- és külpolitikájának irányítója, a finánctburzsoázia érdekeinek képviselője. — 6

Gülich, Gustav von (1791—1847) — német vállalkozó, közgazdász és gazdaságpolitikus, feltaláló; a német védővámosok feje. — 67, 382

György, II. (1683—1760) — angol király 1727—1760. — 370

György, III. (1738—1820) — angol király 1760—1820. — 370

H

Haller, Karl Ludwig von (1768—1854) — svájci jogász és történész; az 1848 előtti német feudális monarchista reakció ideológusa. — 216

Hamilton, Sir William (1788—1856) — skót idealista filozófus, kantiánus; D. Stewart műveinek kiadója. — 158, 253

Hardwicke, William — angol orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott. — 259

Harrington, James (1611—1677) — angol politikus és történetfilozófus. „Oceana" c. utópikus művében (1656) egy ideális közösséget ír le, melynek politikai szervezete a földbirtok egyenlő felosztásán alapul. Cromwell halála után klubot alapított, ennek tagja volt William Petty is. 1661-ben a Towerbe zárták. — 508

Harris, James (1709—1780) — angol filozófus, klasszikus filológus; parlamenti képviselő. — 196

Harrison, William John (1534—1593) — angol pap, történetíró. — 352, 373

Hassall, Arthur Hill (1817—1894) — angol orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott. — 97

Hastings, Warren (1732—1818) — angol politikus, 1774—85 Brit-India első főkormányzója; hivatali visszaélései miatt 1788-ban bíróság elé állították, de felmentették. — 381

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — német objektív idealista filozófus. — 6, 7, 44, 45, 57, 58, 59, 72, 92, 101, 195, 313

Heine, Heinrich (1797—1856) — német költő, Marx barátja. — 507, 508

Henrik, VII. (1457—1509) — angol király 1485—1509. — 352, 353, 354, 366

Henrik, VIII. (1491—1547) — angol király 1509—1547. — 353, 366, 367

Heyd, Wilhelm (1823—1906) — protestáns lelkész, történész. — 515

Hobbes, Thomas (1588—1679) — angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. — 93, 216, 320

Hodgskin, Thomas (1787—1869) — angol közgazdász, a ricardói elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. — 28, 174, 185, 187, 270, 300, 379, 409, 410

Holinshed, (Hollingshead) Raphael (megh. kb. 1580) — angol történetíró. — 352, 367

Hopkins, Thomas (XVIII—XIX. sz.) — angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője. — 142

Horne, George (1730—1792) — norwichi püspök, pamfleteket írt Newton, D. Hume, A. Smith és mások ellen. — 321

Horner, Francis (1778—1817) — angol közgazdász és politikus, whig; a Ricardo-féle pénzelmélet híve. — 386

Horner, Leonard (1785—1864) — angol geológus; 1833—59 gyárfelügyelő; a gyermekmunkabizottság tagja, megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek. — 138, 225, 226, 237, 238, 249, 284

Howell (XIX. sz.) — angol gyárfelügyelő. — 140

Howitt, William (1792—1879) — angol kutató, Ausztrália őslakosságának életét tanulmányozta. — 380

Hume, David (1711—1776) — angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász; a merkantilisták ellenfele. — 287, 320, 321

Hunter, Henry Julian (XIX. sz.) — angol orvos. — 223, 224, 354

Hutton, Charles (1737—1823) — angol matematikus. — 200

Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — angol természettudós, biológus; Darwin barátja és munkatársa; következetlen materialista. — 251

I

Iszokratész (i. e. 436—338) — görög retorikus és író. — 198

J

Jacob, William (kb. 1762—1851) — angol statisztikus, kereskedő és utazó. — 134

Jakab, I. (1566—1625) — angol és ír király 1603—1625; VI. Jakab néven skót király 1567—1625. — 355, 367, 370

János, II. (Jó) (1319—1364) — francia király 1350—1364. — 369

Jones, Richard (1790—1855) — angol közgazdász, felismerte a kapitalizmus bukásának szükségességét. — 158, 165, 169, 295, 312, 332

Juarez, Benito Pablo (1806—1872) — mexikói politikus, 1857—72 a mexikói köztársaság elnöke. — 72

K

Kant, Immanuel (1724—1804) — német filozófus és természettudós. — 58

Károly, I. (Nagy) (kb. 742—814) — frank király 768—814; római császár 800—814. — 360

Károly, I. (Stuart) (1600—1649) — angol király 1625—1649. — 354, 355

Károly, V. (Habsburg) (1500—1558) — német-római császár 1519—1556; I. Károly néven spanyol király 1516—1556. — 368

Károly, X. (1622—1660) — svéd király 1654—1660. — 357

Károly, XI. (1655—1697) — svéd király 1660—1697. — 357

Kent, Nathaniel (1737—1810) — angol agronómus. — 359

Kennet, White (1660—1728) — angol püspök és történész. — 354

Kincaid, Sir John (1787—1862) — angol hivatalnok; 1850-től börtön- és gyárfelügyelő Skóciában. — 225, 226

Kozak, Theophil (XIX. sz.) — német közgazdász, a halberstadti kereskedelmi kamara titkára. — 404

Krupp, Alfred (1812—1887) — német nagyiparos, fegyver- és ágyúgyáros. — 217

Kugelmann, Ludwig (1830—1902) — német orvos; részt vett az 1848-as forradalomban, az I. Internacionálé tagja; szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel, nagy propagandatevékenységet fejtett ki a „Tőke" első kötete érdekében. — 66

L

Lagente de Lavaisse E (XVIII—XIX sz.) — francia iro, Lauderdale forditoja — 526

Laing, Samuel, Jun (1810—1897) — angol politikus es publicista, a parlament tagja, liberalis vezető tisztsegeket viselt angol vasuti tarsasagoknal — 117, 343

Lajos, XVI (1754—1793) — francia kiraly 1774—1792 — 368

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — nemet iro es politikus, reszt vett az 1848 as forradalomban, 1863-ban az Általanos Nemet Munkásegylet megalapitoja, tamogatta Nemetorszag „felulről" valo egyesiteset, a nemet szocialdemokraciaban az opportunista iranyzat elso kepviselője — 62, 405

Lauderdale, James Maitland, Earl of (1759—1839) — angol politikus es kozgazdasz Smith elmeletenek ellenfele — 182, 526, 527, 536, 542, 543

Lavoisier, Antoine-Laurent (1743—1794) — francia kemikus, az eges jelensegenek megmagyarazoja, a modern kemia egyik megteremtője — 411, 412

Law of Lauriston, John (1671—1729) — skot kozgazdasz, 1719—20 a penzugyek foellenore Franciaorszagban, csekely femfedezetu papirpenzt bocsatott ki a francia allamadossagok kifizetesere, 1720 ban vállalkozasa osszeomlassal vegződött — 320

Le Chapelier, Isaac-Rene Guy (1754—1794) — francia politikus, a munkasok egyesuleset eltiltó torvény előadoja, a jakobinus diktatura elől Angliaba menekult visszateresekor kivegeztek — 372

Lemontey, Pierre-Edouard (1762—1826) — francia kozgazdasz es tortenesz, 1791—92 a torvenyhozo nemzetgyűles tagja, a jakobinus diktatura elől kulfoldre menekult — 194

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — nemet felvilágosito, kolto es kritikus — 72

Le Trosne, Guillaume François (1728—1780) — francia kozgazdasz, fiziokrata — 83, 84, 85, 86, 88, 127

Levi, Leone (1821—1888) — angol kozgazdasz es statisztikus — 364

Liebig Justus Freiherr von (1803—1873) — nemet kemikus az agrokemia megalapitoja — 164, 213, 299

Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736—1794) — francia iro jogasz, biralta a felvilágositok es a fiziokratak polgari liberalis eszmenyeit — 145, 169, 319, 369

List, Friedrich (1789—1846) — nemet kozgazdasz, vedovamos a nemet vamegylet elharcosa — 17, 55, 405

Locke, John (1632—1704) — angol szenzualista filozofus, kozgazdasz — 77, 216, 320, 526

Longe, F. D (XIX sz.) — angol vizsgalobiztos — 252

Loria, Achille (1857—1943) — olasz kozgazdasz es szociologus egyetemi tanar — 506, 507, 508, 509, 513

Lucretius Carus Titus (i. e. kb. 98—kb. 55) — romai ateista filozofus, kolto — 130

Lukianosz, szamoszatai (kb. 120—kb. 180) — gorog szatirikus iro — 321

Luther, Martin (1483—1546) — a nemet reformacio vezere, a parasztháboruval szemben a katolikus ellenforradalom szovetsegese, harcolt az uzsoratőke ellen — 112, 515

Lukurgosz (i. e. IX. sz. masodik fele) — legendas spartai torvenyhozo — 246—247

M

Macaulay, Thomas Babington (1800—1859) — angol történetíró, a parlament tagja, whig. — 351, 356

Macculloch (McCulloch), John Ramsay (1789—1864) — angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. — 16, 77, 80, 112, 158, 232, 359, 408

Macleod, Henry Dunning (1821—1902) — angol bankár, vulgáris közgazdász. — 80

Malthus, Tomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. — 17, 87, 129, 152, 185, 288, 295, 299, 305, 312, 313, 319, 320, 334, 335, 346, 455

Mandeville, Bernard de (1670—1733) — angol orvos és szatíraíró, a hasznossági elmélet képviselője. — 187, 318, 320

Martineau, Harriet (1802—1876) — angol írónő, Malthus elméleteit terjesztette. — 335

Marx-Aveling, Eleanor (1855—1898) — Marx legfiatalabb leánya, 1884-től Edward Aveling felesége; részt vett az angol munkásmozgalomban, több szocialista művet fordított angolra. — 403, 404

Maudslay, Henry (1771—1831) — angol mérnök, vállalkozó és feltaláló. — 211

Mayer, Sigmund — bécsi gyáros. — 67

Mendelssohn, Moses (1729—1786) — német kispolgári filozófus — 72

Menenius Agrippa (megh. i. e. 493) — római patrícius. — 192

Mercier de la Rivière, Paul-Pierre (1720—1793) — francia közgazdász, fiziokrata. — 75, 77, 83, 86, 111

Merivale, Herman (1806—1874) — angol politikus és közgazdász; liberális. — 334, 395, 396

Meyer, Rudolf Hermann (1839—1899) — német közgazdász, Rodbertus kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. — 403, 404

Miksa (Habsburg) (1832—1867) — mexikói császár 1864—1867. — 92

Mill, James (1773—1836) — angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. — 107, 117, 185, 294, 297, 299

Mill, John Stuart (1806—1873) — angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. — 32, 68, 69, 80, 200, 315, 378, 552

Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de (père) (1715—1789) — francia közgazdász, fiziokrata. — 320, 351, 364, 376, 385, 392

Moleschott, Jakob (1822—1893) — holland származású fiziológus, vulgáris materialista filozófus; német, svájci és olasz tanintézetekben tanított. — 58

Molinari, Gustave de (1819—1912) — belga közgazdász, szabadkereskedő. — 84, 245, 396

Mommsen, Theodor (1817—1903) — német történész, az ókor kutatója. — 91, 94

Montanari, Geminiano (kb. 1633—1687) — olasz matematikus és csillagász. — 19

Monteil, Amans-Alexis (1769—1850) — francia történész. — 374

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689—1755) — francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. — 319, 383

Morton, John Chalmers (1821—1888) — angol agronómus. — 204, 286

Morus (More), Sir Thomas (1478—1535) — angol politikus, lordkancellár, humanista író. Utópikus kommunista. — 320, 352, 353, 367

Murray, Hugh (1779—1846) — angol földrajztudós. — 174

N

Nasmyth, James (1808—1890) — angol mérnök, a gőzkalapács feltalálója. — 212, 238

Newman, Francis William (1805—1897) — angol közgazdász, történész, nyelvész és matematikus; radikális. — 357, 361

Newman, Samuel Philips (1797—1842) — amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára. — 85, 125

North, Sir Dudley (1641—1691) — angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője. — 216, 320

O

Olmsted, Frederick Law (1822—1903) — amerikai mezőgazdász. — 116

Opdyke, George (1805—1880) — amerikai bankár és közgazdász, republikánus; 1862—63 New York polgármestere. — 88

Orkney, Elizabeth Villiers, Lady (1657—1733) — III. (Orániai) Vilmos kedvese. — 356

Ortes, Giammaria (1715—1790) — velencei szerzetes, a klasszikus politikai gazdaságtan előfutára. — 320, 345, 346

Owen, Robert (1771—1858) — angol utópikus szocialista. — 148, 228, 252, 268, 550

P

Pecqueuer, Charles-Constantin (1801—1887) — francia közgazdász, utópikus szocialista. — 317, 389

Peel, Sir Robert, Jun. (1788—1850) — angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822—27, 1828—30 belügyminiszter, 1834—45, 1841—46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. — 68, 144, 392, 398

Peel, Sir Robert, Sen. (1750—1830) — angol gyáros, parlamenti képviselő; tory. — 386

Periklész (i. e. 490—429) — athéni politikus, az athéni demokrácia vezetője annak virágkorában. — 196

Peto, Sir Samuel Morton (1809—1889) — angol építési vállalkozó, a parlament tagja, liberális; 1866-ban csődbe jutott. — 146

Petty, Sir William (1623—1687) — angol klasszikus közgazdász és statisztikus. — 16, 94, 152, 176, 181, 196, 287, 320, 321

Pindarosz (i. e. kb. 522—kb. 442) — görög lírikus, dicsőítő ódák költője. — 77, 242, 387

Pinto, Isaac (1715—1787) — holland pénzember, az állam tanácsadója; közgazdasági író. — 77

Pitt, William, Jun. (1759—1806) — angol politikus, tory; 1783—1801, 1804—06 miniszterelnök, a francia forradalom elleni és a Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. — 124, 371

Platón (i. e. kb. 427—kb. 347) — görög idealista filozófus. — 196, 197, 198

Potter, Edmund — angol gyáros, szabadkereskedő. — 300, 301, 302, 303

Prévost, Guillaume (1799—1883) — svájci államtanácsos és közgazdász; Malthus és MacCulloch fordítója. — 16

Price, Richard (1723—1791) — angol teológus és pénzügyi író, radikális; az amerikai függetlenségi mozgalom híve és Franklin barátja, a munkások védelmezője. —'359, 360

Priestley, Joseph (1733—1804) — angol dissenter prédikátor, kémikus és fizikus, materialista filozófus; a francia forradalom iránti rokonszenve miatt Amerikába kell menekülnie; az oxigén előállítója. — 410, 411, 412

Propertius, Sextus Aurelius (i. e. kb. 49—i. e. kb. 15) — római elégiaköltő. — 10

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. — 7, 31, 50, 244, 271, 312, 403, 409, 449

Q

Quesnay, François (1694—1774) — francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. — 68, 157, 158, 287, 320

Quetelet, Lambert-Adolphe-Jacques (1796—1874) — belga matematikus és szociálstatisztikus. — 160

R

Raffles, Sir Thomas Stamford (1781—1826) — angol gyarmati tisztviselő, 1811—16 Jáva kormányzója. — 190, 380

Ramazzini, Bernardino (1633—1714) — olasz orvos, tanulmányozta a munkások betegségeit. — 194

Ramsay, Sir George (1800—1871) — angol filozófus és közgazdász. — 87, 89, 154, 294, 332, 449, 452

Rau, Karl Heinrich (1792—1870) — német vulgáris közgazdász. — 55, 405

Ravenstone, Piercy (megh. 1830) — angol közgazdász, utópikus szocialista. — 410, 542

Redgrave, Alexander — angol gyárfelügyelő. — 205, 222, 227, 240, 280

Reich, Eduard (1836—1915) — német orvos és népszerű természettudományos író. — 195

Ricardo, David (1772—1823) — angol klasszikus közgazdász. — 30, 40—41, 67—68, 70, 90—91, 108, 122—124, 141—142, 214, 218—219, 232, 269, 299, 314, 318, 332, 386, 407—410, 412, 414, 490, 523, 526, 530—531

Riehl, Wilhelm Heinrich (1823—1897) — német irodalomtörténész és publicista; reakciós. — 55

Riese, Adam (1492—1559) — nemet matematikus, banyahivatalnok Annabergben O irt Nemetorszagban elöszor gvakorlati szamtani tankonyveket, s ezek meg a XVII szazadban is használatban voltak, innen a szojaras „Adam Riese szerint" — 507

Roberts, Sir George (megh 1860) — angol tortenesz — 354

Rodbertus-Jagetzow, Johann Karl (1805—1875) — porosz foldbirtokos es kozgazdasz katedraszocialista — 403, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 431

Rogers, James Edwin Thorold (1823—1890) — angol kozgazdasz es gazdaságtortenesz, a szabadkereskedok teoretikusa es gazdasagpolitikusa — 356, 378

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — nemet vulgáris kozgazdasz — 85, 124, 132, 141, 161, 195, 317, 318, 499

Roscoe, Sir Henry Enfield (1833—1915) — angol kemikus — 411

Rossi, Pellegrino Luigi Edoardo, comte (1787—1848) — olasz-francia politikus es vulgaris kozgazdász, 1848-ban az Egyházi Állam miniszterelnoke — 96, 298

Rousseau, Jean Jacques (1712—1778) — francia felvilagosito, kispolgari demokrata — 30, 376

Russell, John, Lord, Viscount Amberley (1792—1878) — angol politikus, a wighek vezere, 1846—52, 1865—66 miniszterelnok, 1852—53, 1859—65 kulugyminiszter — 312, 357, 408

S

Saunders, Robert John (XIX sz.) — angol gyárfelugyelő — 149, 228

Say, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris kozgazdász. — 17, 38, 39, 80, 88, 113, 123, 124, 194, 214, 271, 455

Schaper, von — porosz reakcios hivatalnok, 1837—42 kormanyzati prezidens Trierben, 1842—45 a Rajna-tartomany, majd Vesztfalia főprezidense — 5

Schaffle, Albert Eberhard Friedrich (1831—1903) — osztrak politikus es vulgáris kozgazdasz. — 404

Scheele, Karl Wilhelm (1742—1786) — svéd kemikus — 410, 411

Schmidt, Conrad (1863—1932) — nemet szociáldemokrata, később a revizionistakhoz csatlakozott — 509

Schorlemmer, Karl (1834—1892) — nemet kémikus, a manchesteri egyetem professzora, dialektikus materialista, a nemet Szociáldemokrata Párt tagja, Marx es Engels baratja. — 411

Schulz (Schulz-Bodmer), Wilhelm (1797—1860) — nemet publicista, radikalis demokrata. — 201

Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883) — nemet kozgazdász es politikus, kispolgari demokrata, 1848-ban porosz nemzetgyulesi kepviselő (balkozep), 1849-ben a masodik kamara tagja, a forradalom utan szovetkezeti rendszerevel akarta ellensulyozni a forradalmi munkasmozgalmat, a Nemzeti Egylet egyik alapitoja, a 60-as evekben a haladopart egyik vezetője — 62

Senior, Nassau William (1790—1864) — angol vulgaris kozgazdasz a kapitalizmus apologetaja — 137, 138, 140, 141, 158, 230, 251, 252, 259, 277, 281, 363, 454

Sextus Empiricus (i. e. II. sz. végén) — görög szkeptikus filozófus. — 196

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1801—1885) — angol politikus, tory, 1847-től whig; a tízórás törvényért folytatott arisztokrata-filantróp mozgalom egyik vezetője. — 227, 236, 237

Shakespeare, William (1564—1616) — angol drámaíró és költő. — 52, 255, 374

Shee, William (1804—1868) — ír jogász, liberális politikus, a parlament tagja. — 247

Simon, Sir John (1816—1904) — angol orvos, a Titkos Tanács mellett működő tiszti főorvos. — 224

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. — 67, 81, 96, 153, 270, 294, 303, 307, 310, 311, 335, 346, 347, 389, 413, 455

Skarbek (Skarbeck), Fryderyk (Frédéric), gróf (1792—1866) — lengyel—francia történész és társadalomtudományos író. — 163, 184

Smith, Adam (1723—1790) — angol klasszikus közgazdász, filozófus. — 17, 30, 32, 47, 61, 70, 90, 181—182, 186—187, 193—194, 196, 214, 234, 270—271, 274, 287, 295, 314—315, 318—322, 324, 342, 348, 362, 369, 387, 401, 403, 406—407, 409—410, 429, 443, 449—450, 452, 484—485, 500, 523—535

Smith, Edward (kb. 1818—1874) — angol orvos és orvosi író; a Titkos Tanács egészségügyi megbízottja. — 240

Smith, Goldwin (1823—1910) — angol történész, publicista és közgazdász; liberális, védelmezte Anglia írországi gyarmatpolitikáját; 1868-ban az Egyesült Államokba költözött, 1871-től Kanadában élt. — 378

Snigge (XVI—XVII. sz.) — angol jogász és bíró. — 355

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892) — német közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus. — 479

Sombart, Werner (1863—1941) — német közgazdász, katedraszocialista; a 30-as években fasiszta. — 508, 509

Somers, Robert (1822—1891) — angol publicista és újságkiadó. — 363, 364

Spinoza, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632—1677) — németalföldi filozófus, materialista bibliakritikus. — 36, 72

Stafford, William (1554—1612) — angol író, a korai merkantilizmus képviselője. — 374

Stein, Lorenz von (1815—1890) — német filozófus, közgazdász és államjogász; 1846-tól professzor Kielben, később Bécsben; a porosz kormány titkos ügynöke. — 10, 16, 55

Stewart (Stewart), Sir James Denham, Bart., Sen. (1712—1780) — angol klasszikus közgazdász, merkantilista. — 30, 76, 101, 168, 185, 287, 319, 346, 352, 361, 375, 406

Stewart, Dugald (1753—1828) — skót filozófus és közgazdász, A. Smith vulgarizálója. — 158, 178, 192, 253

Stolberg, Christian, Graf zu (1748—1821) — német költő. — 232

Storch, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766—1835) — német—orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és Smitht. — 39, 97, 104, 184, 191, 192, 315, 346, 449, 450, 500

Strahan, William (1715—1785) — angol nyomdász, D. Hume és A. Smith műveinek kiadója. — 321

Strousberg (Stroussberg), Bethel Henry (1823—1884) — német vasúti vállalkozó, spekuláns, 1873-ban csődbe jutott. — 146

Strype, John (1643—1737) — angol egyháztörténész. — 367

Stuartok — uralkodóház, amely Skóciában 1371-től, Angliában 1603-tól uralkodott, az utolsó Stuart-uralkodó 1714-ig volt trónon — 356

Sully, Maximilien de Bethune, duc de (1560—1641) — francia államférfi és közgazdász — 320

Sutherland, Elizabeth, Leveson-Gower, Marquess of Stafford felesége, később Countess, majd Duchess of (1765—1839) — skót nagybirtokos. — 362, 363

Sutherland, Harriet Elizabeth Georgina Leveson-Gower, Duchess of (1806—1868) — előzőnek a menye, skót nagybirtokos, a whig párt aktív tagja — 363

T

Temple, Sir William (1628—1699) — angol diplomata és politikus, merkantilista közgazdász. — 320

Thiers, Louis-Adolphe (1797—1877) — francia történész és politikus, orléánista, több ízben miniszter és miniszterelnök, 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, 1871—73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója — 348

Thompson, William (kb. 1785—1833) — ír földtulajdonos, közgazdász, Owen követője, ricardiánus szocialista — 193, 409

Thornton, William Thomas (1813—1880) — angol közgazdász, J. St. Mill követője — 94, 352

Thukydidész (i. e. 471 v. 460—kb. 400) athéni történetíró — 132, 196, 197

Thun, Alphons (1853—1885) — német gazdaságtörténész. — 514

Thünen, Johann Heinrich von (1783—1850) — német közgazdász, mecklenburgi földbirtokos — 324

Titus, Flavius Vespasianus (40—81) — római császár 79—81 — 221

Tooke, Thomas (1774—1858) — angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele, ártörténész — 482, 484, 485, 487

Torrens, Robert (1780—1864) — angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője — 86, 94, 106, 230

Townsend, Joseph (1739—1816) — angol lelkész, reakciós közgazdász — 185, 319, 320, 345, 346

Tremenheere, Hugh Seymour (1804—1893) — angol tisztviselő és publicista, több ízben tagja a munkások munkafeltételeit vizsgáló kormánybizottságoknak. — 97

Tucker, Josiah (1712—1799) — angol lelkész, közgazdász A. Smith előfutára, szabadkereskedő, síkraszállt az amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való elszakadásáért. — 320, 388

Tuckett, John Debell (megh. 1864) — angol publicista, kvéker. — 193, 355, 378

Tudorok — angol uralkodóház 1485—1603. — 378

Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727—1781) — francia államferfi és kozgazdász, Quesnay híve — 102, 152

Tylor, Sir Edward Burnett (1832—1917) — angol antropológus és etnológus. evolucionista. — 454

U

Ure, Andrew (1778—1857) — angol kémikus, vulgáris kozgazdász, szabadkereskedo — 140, 148, 158, 182, 183, 198, 199, 208, 213, 229, 242, 243, 246, 285, 289

Urquhart, David (1805—1877) — angol diplomata, publicista és politikus, tory, 1847—52 a parlament tagja; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Torokország mellett lépett fel — 195, 363, 377, 378

V

Valentin, Gabriel Gustav (1810—1883) — német fiziologus — 251

Vanderlint, Jacob (megh 1740) — angol kozgazdász, a fiziokraták elofutara, a tulajdon helyesebb elosztását kovetelte, a munkasok védelmezője. — 152, 166, 181, 320

Vaucanson, Jacques de (1709—1782) — francia mechanikus, a szovőgép tokeletesítoje — 209

Verri, Pietro (1728—1797) — olasz kozgazdasz szabadkereskedő, a fiziokratak es A Smith kozott állt — 165

Vico, Giovanni Battista (1668—1744) — olasz filozofus, tortenész és jogasz — 201

Vilmos, III (Orániai) (1650—1702) — németalfoldi helytartó 1672—1702, angol kiraly 1689—1702. — 356

Vissering, Simon (1818—1888) — holland kozgazdasz, F Bastiat iskolajához tartozott — 268

Vogt, Karl (1817—1895) — német egyetemi tanár, természettudós, vulgaris materialista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyüles tagja (baloldal), 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrál es Genfben egyetemi tanar, a kommunista mozgalom ellensége, III Napóleon fizetett ugynoke — 58

W

Wade, Benjamin Franklin (1800—1878) — amerikai jogász es politikus, a Republikánus Párt balszárnyához tartozott, 1867—69 az Egyesült Államok alelnoke, a szenátus elnoke — 65

Wade, John (1788—1875) — angol publicista, kozgazdász és történész, liberalis — 322

Wakefield, Edward Gibbon (1786—1862) — angol kozgazdász és gyarmatpolitikus, A Smith egyik kiadója — 162, 270, 308, 392, 393, 395, 396, 397, 398

Wallace, Robert (1697—1771) — angol pap, tobb konyvet irt a nepesedés kerdeserol — 185, 319, 320

Watson, John Forbes (1827—1892) — skót orvos, gyarmati tisztviselo, foglalkozott az indiai mezőgazdasággal és textilgyartással — 217

Watt, James (1736—1819) — angol mechanikus és feltalaló, a gőzgép tokéletesitője — 203, 205, 206. 209, 212, 215, 256

Watts, John (1818—1887) — angol publicista, utópikus szocialista, Owen követője; később polgári liberális. — 283, 286

Wayland, Francis (1796—1865) — amerikai pap, főiskolai tanár, közgazdász. — 88, 125

Welserek — augsburgi kereskedő dinasztia. — 515

West, Sir Edward (1782—1828) — angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa. — 276, 277

Whitbread, Samuel (1758—1815) — angol képviselő, whig. — 371

White — angol vizsgálóbiztos. — 227

White, W. — angol orvos. — 250

Whitney, Eli (1765—1825) — amerikai mérnök. — 210, 211, 217

Wilks, Mark (1760—1831) — angol tiszt és diplomata. — 190

Wilson, James (1805—1860) — angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" alapítója és szerkesztője; 1853—58 kincstári államtitkár, 1859—60 India kincstári kancellárja. — 141, 174

Witt, Jan de (1625—1672) — holland politikus, 1653—72 Hollandia tényleges államfője; a kereskedő burzsoázia érdekeit képviselte. — 320, 384

Wolff (Wolf), Christian, Freiherr von (1679—1754) — német idealista filozófus, metafizikus. — 58

Wright, Thomas (1711—1786) — angol természetkutató. — 358

Wyatt, John (1700—1766) — angol feltaláló. — 201

X

Xenophón (i. e. 430—354) — görög filozófus és történész; hadvezér; Szókratész tanítványa. — 197

Y

Yarranton, Andrew (1616—kb. 1684) — angol technikus és közgazdász. — 181

Young, Arthur (1741—1820) — angol író, közgazdász és statisztikus. — 142

Z

Zeller, J. (XIX. sz.) — német közgazdász. — 404

Ziber, Nyikolaj Ivanovics (1844—1888) — orosz közgazdász; Marx gazdasági tanainak egyik első népszerűsítője Oroszországban. — 69, 70

TÁRGYMUTATÓ

Abszolút értéktöbblet 154

Absztrakció 44—50 62 83 100 291 292 306 416—419 428 464—465 467 469 476—477 479
- „a termelés általában" 31—32 33—34
- *lásd még* Dialektika; Módszer

Absztrakt munka 118—119; *lásd még* Áru; Munka

Adók 354—355 398
- mint az eredeti felhalmozás eszközei 380 384 385

Adórendszer, adóügy 384

Afrika 379 488 522

Alap és felépítmény 6 51—52 63 252 253—254 319

Állam
- mint a tőke eszköze 50 194 318 345 346 369—372 380—381
- és jog 34
- beavatkozása a gazdasági életbe 148 192 257—262 265—268; *lásd még* Gyári törvényhozás

Államadósság 382—385

Állandó tőke 130 335 412 418 449—452
- meghatározása 126—127 128—129 130—131
- létezési formája a termelési folyamatban 139 191 213 230 231 314 325 326
- részei értékének átvitele a termékre 108—109 121—126 128—130 213—215
- újratermelése társadalmi méretekben 418—419 421 422—423 427—428 440—442 446—449 453 464—465
- *lásd még* Tőke összetétele; Változó tőke

Állótőke 332 485—488 548—549
- újratermelése 462—479 485—486 543 548—549
- és pénzforgalom 462—463 485—486 488
- mint a tőke fejlődésének mutatója 539—541 546 548—549
- használati értéke és értéke 536 543
- megtérülésének sajátosságai 418—419 462—463 470—471
- és a munkás 537—539 542—544
- összetétele 536 540—541 543
- és a termelőerők fejlődése 538—544
- anyagi kopása 419 462—463 465 470—471 477
- fenntartása és javítása 462 485
- és a tudomány 538—540 546—547
- *lásd még* Amortizáció

Általános — különös — egyes 31—35 46—47

Amerikai Egyesült Államok 64 65 149 211 218 244 300 381 384 387 391 394 398 479 480 488 520

Amerikai polgárháború 64 149 244 300 398

Amortizáció
- az amortizációs alap képzése 462—463 465—467 469—470 486
- és javítási költségek 462 486
- *lásd még* Állótőke

Anarchia a tőkés termelésben 98 188—189 416 430—431 479 488 503

Anglia 42 63 67—69 147—148 205 207 347 380—382 385
- eredeti felhalmozás 351—374 380—388
- dolgozó osztályainak helyzete 97 220—227 233 234—240 300—303 369—371
- forradalmai 354 356 378
- pénzügyi és bankrendszere 383
- ipara 147—148 205
- kereskedelme 381—382 387
- lakossága 331—332 347
- mezőgazdasága 351—352 355—356 373 378
- törvényhozása 246—248 256—261 266—268 355—356 365—372

Antijakobinus háború 379

Ár, árak 83—84 85—90 91 96 111 416 430—431 438—439

Arany (és ezüst)
- mint pénz 479—483 485 486 488
- mint nyersanyag 479—480 481
- és a potenciális pénztőke felhalmozása 483 486—487 488

Arisztokrácia 357 398

Áru 9—29 60 415—416
- a benne foglalt munka kettős jellege 118—120
- mint használati és csereérték 17 21 539
- értéke 18 107 108 120 121 269 423 429 438 442—448
- mint általános egyenérték 19
- csereértékének egyenértéke 18
- a termék áruvá válása 92—93
- ellentmondásainak megnyilvánulása a cserefolyamatban 23
- a munkaerő mint áru 420—421 433 456 470 486
- *lásd még* Áruforgalom; Árutermelés; Csere; Érték; Munka

Árufetisizmus 323—324

Áruforgalom 74—79 85—88 90 92 114 115 308 309
- egyszerű árucsere 81—83
- és pénzforgalom 431—434 436—437 483—488
- és a tőkés termelési mód 74 184 185 186 433 448

Árupiac 74 459 486; *lásd még* Belső piac; Munkapiac; Világpiac

Árutermelés
- egyszerű 74 92—93 116 184 307—312 326
- tőkés 415—418

Árutőke
- meghatározása és jellemzése 415—416 424
- és az értéktöbblet realizálása 438—439
- burzsoá elméletek bírálata 429—430 449—452
- körforgása 415 416 417

Athén 197; *lásd még* Görögország; Ókor

Átlagprofit 330 338

Ausztrália 392 398—399 479 480

Azonosság 309

Ázsia 87 169 190

Bankjegyek 481 487

Bankok 432

Bányászat, bányák 442 487 514 517

Belgium 148

Belső piac 375—378

Bér *lásd* Munkabér

Bérlet 486—487

Bérlő 351 357 372—374 378

Bérmunka 193 312 433 487 490 543—544 551—553; *lásd még* Kapitalizmus; Munka; Munkaerő; Tőke

Bonyolult munka 95 116

Bővített újratermelés 307 310—311 317 322 324 328 417 431
- ellentmondásai és a válságok 430—431 476—477

Brüsszeli Német Munkásegylet 304

Burzsoá társadalom 48 49 50 545—546; *lásd még* Kapitalizmus

Büntetések, gyári 246—249

Céhek, céhrendszer 159 174 190 195 349 379 504

Centralizáció 169 327—330 383 388—389 390 398

Clanok (nemzetségek) 361 362 365

Currency-iskola 323

Család és törzs 45 184 256—257 377 511

Csere, cserefolyamat 34—35 42 43 45 57 185 419—420 464 537 544
- a társadalmi termelés két osztálya között 418—423 431—442 443 445 449 451 453 456—469 470—471 475—482 483—484; *lásd még* Áru; Bővített újratermelés; Egyszerű újratermelés
- mint az áruk valóságos egymásra vonatkozása 21
- az áruk értékének megvalósulása a cserefolyamatban 22
- az árucsere kialakulása 510—512 513
- burzsoá elméletek bírálata 454—455 483—485 487

Csereérték 9 10 11 12 13 14 15 17 60

Darabbér 283—290
Darwinizmus 175 201
Dél-Amerika 480
Dialektika 35—36 51 57 58 59 73
- ellentétek egysége és harca 75—76 185
- az ellentmondás 69 72 98 167 231 255 267—268 270 389—390
- elvont és konkrét 43—48 50
- lényeg és jelenség 154 270 271 272 275
- mennyiség és minőség 159 160 161 162 163 428 429 430 431
- ok és okozat 334
- szükségszerűség és véletlen 90 188
- tartalom és forma 75
- *lásd még* Absztrakció; Módszer

Egyéni érték 155—156 231
Egyéni fogyasztás tárgya
- egyéni fogyasztási alap 415 418 429 450—451 479
- szükséges létfenntartási eszközök 424—425 428 430—431 479
- luxuscikkek 424—425 428 430—431 479
Egyenlőség, burzsoá 84 91 98 150 308—309
Egyesülés elleni törvények 369—370 371—372
Egyiptom 169
Egyszerű munka 116 117; *lásd még* Bonyolult munka
Egyszerű újratermelés 293 294 295—297 306 307 310 312 415—418 431 443 478
- csere a két osztály között 418—423 424—431 431—440 441—442 443 445 449 451 453 456—462 464—479
- és a pénz és pénzforgalom szerepe 420—423 431—440 455—464 466 470 473—474 477—478 483—488
- és a munkabér elköltésének jelentősége 415—418 420—421 423—436 453—462 467—469 487
- az értéktöbblet realizálásának feltételei 425 428—431 438—440 483—484
- a változó tőke egyszerű újratermelése 421 423 429—431 442—446 453—462
- az állandó tőke egyszerű újratermelése 418—422 428 440—442 446—452 462—465
- az állótőke egyszerű újratermelése 418—419 462—469
- a pénzanyag egyszerű újratermelése 479—488
- az osztályviszonyok egyszerű újratermelése 415 435 439 444 457 459
- szükséges feltételei és arányai 423 428—431 438 443 448—449 467 474—475 477—479
- ellentmondásai 417—418 430—431 439 354 477—479
- burzsoá elméletek bírálata 429—431 440 443 449—452 454—455 458 479 482—485
Élelmiszerek hamisítása 97
Életbiztosítási társaságok 122
Elidegenedés 492 498 503 551—553
Ellentmondás, a burzsoá társadalom ellentmondása 48 544—549
Elnyomorodás 250 255 317—319 320—324 339—340 343—344 389 390; *lásd még* Élelmiszerek hamisítása; Tőkefelhalmozás
Elosztás 291 494
- és termelés 33 34—35 39—43 552—553
Ember 30 53 100 101 121 163 200 490 494 545 550
- társadalmi jellege 30—31 547—548 552
- a kommunizmusban 546 550 552
Eredeti tőkefelhalmozás 295 296 326—327 348—350 356—361 386—390 398
- főbb tényezői 356—361 378—379 383 384 385
- módszerei 365 379 387 397 398
- a parasztok megfosztása a földtől 351—365 394
- *lásd még* Anglia; Tőkefelhalmozás
Erőszak 233 349 380 385; *lásd még* Kisajátítás
Érték 44 119 120 269 449—452 483 491 506 536—539 544 545 546—547
- és csereérték eltérései 20
- a munkaerő értéke 456 459—460
- a társadalmi termék értéke 418—419 446 448—449 451—452 496
- nagyságának meghatározása 107 108 109 269
- burzsoá elméletek bírálata 513 526—528 529—530
- *lásd még* Áru; Csereérték; Egyéni érték, Egyszerű érték; Használati érték; Társadalmilag szükséges munkaidő

Értéktöbblet 80—81 293 294 494—495 543
- átalakult formái 78 80 132 133 291 292 313—315 387
- átváltozása tőkévé 305—308 311—313 344
- eredete 89 90 126 129 130 231 306 500—501
- meghatározása 78 125—126 128 129 132 133 483—484
- rátája 131 132 134 143 144 231
- termelése 78—79 81 107 111—115 132 140 144 145 146 166—167 229 230 231 321 431 459—460
- tömege 230 231
- realizálása 424—425 429 431 438—440 483—484 500—501
- jövedelemként való elköltése 424—425 430 437 443 483—484
- és munkabér 431—432 437 439
- és az állótőke javítási költségei 462—463 485—486
- azonosítása a profittal (A. Smithnél) 523—526
- burzsoá elméletek bírálata 84—88 111—113 123—125 132 137—141 523—526
- *lásd még* Abszolút értéktöbblet; Extra értéktöbblet; Kapitalizmus; Munkaerő; Relatív értéktöbblet; Többletmunka; Többlettermék; Tőke; Tőkefelhalmozás

Értéktöbblet-ráta 131 132 134 143

Értéktörvény 89—90 156 160 188 269 309 506 507 512—513

Európa 351

Európai nemzetek kereskedelmi háborúja 380 382 385

Extra értéktöbblet 155 156

Félgyártmány 104 418 452 477 479

Felhalmozás 540—541; *lásd még* Tőkefelhalmozás

Fetisizmus *lásd* Árufetisizmus

Feudalizmus 49 168 169 349—353 374 379 380 504
- felbomlása 349—350 352 356 364 365
- Angliában 351 352 353 354 355 356 373
- *lásd még* Jobbágyság; Kapitalizmus előtti formációk; Robotmunka

Fiziokraták 46 88 157—158 392

Fogyasztás 36—37 39 415—416 430—431
- egyéni 35—36 105 297—299 418 538 546
- termelő 35—39 42—43 105 114—116 125 160—161 297—299 313 538 549
- a munkaerő elfogyasztása a tőkés által 105—107 297—299 313 314 421
- a munkásosztály fogyasztása 424 430—431 460 486
- a tőkésosztály fogyasztása 424—425 430 438 486
- *lásd még* Használati érték

Forgalmi költségek 450—451 463

Forgalom 42 500—501 536 543; *lásd még* Áruforgalom; Csere; Pénz

Forgótőke 418 452 549—550
- és állótőke 547
- és munkabér 541
- és együtt-létező munka 541—542

Forradalom 56 148

Föld 101 102 490 498—499

Földjáradék 48 291 373; *lásd még* Jobbágyság; Különbözeti járadék; Robotmunka

Földművelés *lásd* Mezőgazdaság

Földtulajdon 41 42 49 74 291 351 353 355 373 374 375

Franciaország 42 186 368 369 372 374

Gazdagság, anyagi gazdagság 50 80 293 296—297 382—383 494 545 546
- elemei 92 102—105 125—126 349
- és munka 544—546 548 551
- forrásai 16 296—297
- és többletmunka 544—545 547—548
- és szabad idő 546 547—548
- a kommunizmusban 547—548
- *lásd még* Munka; Újratermelés

Gazdasági társadalomalakulat 7 34 46—49 93 102 132 191; *lásd még* Feudalizmus; Kapitalizmus; Kapitalizmus előtti formációk; Ókor; Rabszolgaság

Gazdasági válságok 124 278 334 342 343 430—431 478—479 520; *lásd még* Kapitalizmus

Gazdasági viszonyok 31 46 49—51; *lásd még* Termelési viszonyok

Gazdaságosság
- a termelési eszközök alkalmazásában 106 109 115 161 165 214 234 325 326 389
- a munka gazdaságossága 114 115 158
- *lásd még* Munkaintenzitás

Gépi berendezés 121—122 208 213 214 217 218 227 448 462 463 470 538—539 542 543—544 553
- jelentősége 175—176 200—203 212
- mint a tőkés termelési mód anyagi alapzata 200 210 211 213 229 230 231
- tőkés alkalmazása 217—232 241—249 339 344 539—541 553
- története 181 200—206 209 210 211 212
- mint az állandó vagy az állótőke alkotórésze 418 462 463 465 470
- automatikus géprendszer 537—538 548
- és a munkás 537—539 542—545 547
- és munkaidő 547—548
- és a tudomány technológiai alkalmazása 538 544 547
- *lásd még* Állótőke; Gyár; Nagyipar

Gondolkodás 44—45

Görögország 487—488; lásd még Athén; Ókor

Gyár 241 243 537
- gyári munkás 241—249
- munkamegosztás a gyárban 242—245
- *lásd még* Gépi berendezés

Gyári törvényhozás 248 249 251 252 256—261 267

Gyarmati rendszer 379—382 385 391—399
- gyarmati kereskedelem 516

Gyermekmunka 198 220—227 336
- Angliában 220—223 255—257 385—386
- törvényes szabályozása 222 225 226

Harmincéves háború 364 370

Háromság-formula 489—491

Használati érték 9 10 11 61 79 83 85 103—105 109 112 115 116 125 306 491 537
- és érték 114 120—122 123 125 126 127 545
- a munkaerő használati értéke 90—92 95—99 100 106—107 113 114 115 160; *lásd még* Értéktöbblet
- *lásd még* Áru; Fogyasztás

Hipotézis 430 468 470 487

Hitel 97 328 382—384
- keletkezésének és fejlődésének feltételei 432 439 487 488
- jelentősége a kapitalizmusban 428 432 439 468 488
- a munkás hitelez a tőkésnek 421 433 457—458 461

Hódítás (szerepe a történelemben) 33 40 41—42

Hollandia 203 209 218 368 380—382 384

Hűbéri birtok 351 374

Hűbéri háborúk 352

Hűbériség *lásd* Feudalizmus

Időbér 276—282 286

Igazságszolgáltatás *lásd* Jog

India 41 164 169 189 209 379 381 382

Internacionálé *lásd* Nemzetközi Munkásszövetség

Ipar 544 545 547 548; *lásd még* Manufaktúra; Nagyipar

Ipari ciklus 322—324 333 334 337 430—431; *lásd még* Gazdasági válságok

Ipari forradalom 200—206 209—212

Ipari tartaléksereg *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Ipari tőke 81 88 89 388—390 485
- keletkezése 348—350 378 388
- koncentrációja és centralizációja 327—330 382—385 388—390 397 398
- a pénztőke átváltozása ipari tőkévé 81 90 91 107—117 165—166 378 383 385 396 398

Írország 41 242 361 385

Itália (Olaszország) 350

Japán 351

Járadék *lásd* Földjáradék

Javítási költségek 462—463 485

Jobbágyság 273 295 349 350 351—353 356 487; *lásd még* Feudalizmus

Jog 34 51—52
- a polgári társadalomban 91 98 146 222 246 309—312

Jövedelem 421 439 454—456 458 461—462 495—497
- forrásai 490 491 495 499
- burzsoá elméletek bírálata 429 449—452 455 458 461 532—535

Kamat 312
Kapitalizmus előtti formációk 48 49 503—504 552—553; *lásd még* Feudalizmus; Középkor; Ókor; Őskommunizmus; Rabszolgaság
Kapitalizmus (tőkés termelési mód) 88 91—93 98—99 115—117 132 157—158 166—168 244 254 255 257 273—275 311 321—324 326 330 331 335 336 343 344 389 390 415—418 430—431 434 442 449 450 454 477—479 480 482 486—488
- átmeneti jellege 308 390
- a termelés, az elosztás és a forgalom törvényei 416—417 424 428—431 432 439—440 448—449 466 469 474—476 477—479
- fejlődésének története és tendenciái 430 453—454 479—480 486—488
- és gazdasági válságok 430—431 477—479
- ellentétei és ellentmondásai 98 166—168 188—189 231 255 256 267 268 390
- kiindulópontja és előfeltételei 74 92—93 159 169 184 185 186 295—296 327 349 350 389 398
- meghatározó célja 78—81 107 111—115 132 144 145 166 321 324 431 487
- történelmi szükségszerűsége 170
- *lásd még* Árutermelés; Bérmunka; Munka; Nagyipar; Tőke
Kasztok 174
Kelet-Indiai Társaság 381
Kémia 101 104; *lásd még* Tudomány
Kereskedelem 46 50 85 92 381 382 387 513—518
Kereskedelmi háborúk 379 382 385
Kereskedelmi nyereség 291
Kereskedelmi tőke, kereskedőtőke 74 77 81 88—89 190 379 515—517
Kézművességek 147 159 169—170 171—183 188—191 194 195 198 199 209—211 245 257 267 511 512
Kiegyenlítési elmélet 337—340
Kína 379
Kincsképzés 313
Kisajátítás 349 350 354—357 358—368 376 384 389 390 399 495
Kispolgári szocializmus 312
Kizsákmányolás 131—134 167
Klasszikus politikai gazdaságtan
- jellemzése 269—272 275 319 429 430—443 449—452 455 484—485
- a gazdasági kategóriákról és folyamatokról adott jellemzésének sajátosságai 23 41 76 91 93 122 181—182 186 193 214 269—272 274 313—315 318 332
Kommunizmus 218 252 255—257 268 324 390 442 464 479 548 550 551—552
- előfeltételei a burzsoá társadalomban 542 544—549
- és a termelés jellege 494 544—545 547—550 551—553
- a munka jellege és szervezete 542 544—545 550—551
- a termelőerők fejlődése 547—548 550
- szabad idő 545—548 550
- és szabadság 494
- és az egyének fejlődése 545—546 550 551—552
Koncentráció *lásd* Tőkekoncentráció
Konkrét munka 115 118—120 125 445 447 448 449; *lásd még* Munka
Konkurrencia 154 156 179 188 218 281 328 501
Kooperáció 162—166 169 170 171 191—193 212 214 246 326 388
Kölcsönök 383 384
Kölcsöntőke 81 89 432 468; *lásd még* Bankok; Hitel
Középkor 159 169 174 190—191 348—349 373 374 379 382
Közlekedés, szállításügy 211 451
Közösség, község 31 169 184—185 189 190
- közös tulajdon 33—34 48
- községi földek bekerítése 357—359
Külkereskedelem 476—477 478 480
Különbözeti járadék 496; *lásd még* Föld járadék

Létfenntartási eszközök 10 424—425 428 430—431 495
- és változó tőke 428—430 432 454—455 461 469—470
- és az egyéni fogyasztás társadalmi alapja 414 418

Magántulajdon *lásd* Tulajdon
Malthusianizmus 87 185 320 334 346
Manufaktúra 175 191—199 200
- alapformái 176—183
- és a gépek alkalmazása 176 180—181 206 208—210
- keletkezésének módjai 171—173 194 195 198 199 375—377
- lényege 159 171 179 181—183 198 199 376—377
- manufaktúra-munkás 172—183 187—188 191—195 199 209
- mint a gyár kiindulási alapja 209 385
- és munkamegosztás 171—173 178 179 180 181 184—191 192—197 206 207 208
Materialista történelemfelfogás 55—56 58—59 102 146 254—255 256 317 318 449 455 487—488
- történelmi materializmus összefoglalása 6—7 55—56
Megtérülés
- megtérülési idő 437 463 466 488
- és az állótőke és forgótőke aránya 537
Mennyiség és minőség 536—537 540—541; *lásd még* Dialektika
Merkantilizmus 81
Mexikó 92 116 381
Mezőgazdaság 49 341 342 375 376 377 378 463 487 488 544—545
Mezőgazdasági munkások 288 342 350—352 371—372
Módszer (a marxista politikai gazdaságtanban) 5—8 59 74 89 93 414—420 424—425 447—449 459—460 469 474—477 480 486—487
- történetiség 30—31 41 45—49
- az utópista és burzsoá közgazdászok módszertani bírálata 429 449—452 453—456 469 479 484
- *lásd még* Absztrakció; Dialektika
Monopólium 516—517
Munka 11 12 13 47—48 100—107 115—116 118—120 155 273 293 444—445 455 490—491 496 497 537—538
- kettős jellege a kapitalizmusban 11 444—445 447 448—449 497
- elvont munka 11 12 16
- szükséges és többletmunka 443—444 446 496 538 542 545—549
- magán- és társadalmi 539—541 544
- termelő 539—541 544—545 548
- a kommunizmusban 542 544—546 550—551
- mint az ember önmegvalósítása 545
- és gazdagság 544—546 548 552
- eleven és tárgyiasult 538—541 543—545 547 551—552
- a munkafeltételek elidegenítése 551—553
- mint értékszubsztancia 429 443—447 490—491 497 506 512
- *lásd még* Áru; Érték; Gazdagság; Konkrét munka; Munkaintenzitás
Munkaalap 295 317
Munkabér 94—98 106 269—275 280—282 322 337 369—372 420 421 430—431 433—434 437 449—452 455 456—458 460 461 467—469 495 499 541
- névleges munkabér 276—278
- elköltése a munkások által 416 417 420 424—425 430—432 433—435 455—456 458—460 469
- és pénzforgalom 424—436 437 439 455—462 467—469 486—487
- és változó tőke 418 421 423 424 429 442—445 453—462
- *lásd még* Darabbér; Időbér; Munkaerő, értéke
Munkaerő
- mint áru 90—92 96—99 168 169 308 309 321 421 433 435 455—456 470 542
- elhasználásának folyamata 98 107 168
- értéke 93—96 98 125 129—132 143 152 153—155 183 220—221 456 460
- és változó tőke 418 435 455—462
- használati értékének sajátos jellege 91—92 107 113 143—146 191 274 300—302 309—310; *lásd még* Értéktöbblet
- meghatározása 91 95—99 120—121 131 297—299
- olcsóbbodásának határai 96 183
- újratermelése 94—96 125 126 131 297—301 303 304 306 307 317 318 321—322 415 430 433—436 443—444 455—456 457—459 463
Munkaeszközök 100—105 121 122 166 244—247 325
- erkölcsi kopása 228 229 300—302
- fizikai kopása 105 123 227—230 325 462—463 465

Munkaidő 494 540 547—548 550; *lásd még* Munkanap

Munkaintenzitás 175 233—240 478—479

Munkamegosztás 14 43 93 184 185 186 187 188 189 190 193—199 243—244 252 540—541 543—544
- társadalmi 183 185 186—189 195—199 475
- a manufaktúrában és a gyárban 171 172—173 177 179 181 183—191 193—197

Munkanap 143 144 279 280—282 443 444 446—447
- alkotó részei 143 144 273
- és a munka intenzívebbé tétele 233—235 285—286
- kényszerű korlátozása 233 280
- a munkások harca a munkanap korlátozásáért 140 141 145—146 147—150 233 234
- a tőke áthágja a munkanap korlátait 147—150 233 234
- *lásd még* Abszolút értéktöbblet

Munkanélküliség *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Munkapiac 90—93 267 336—339 350 395 397 398 399

Munkásmozgalom *lásd* Osztályharc

Munkások, munkásosztály
- egyéni és termelő fogyasztása 297 299 538 545—550
- mint a tőkés legfontosabb termelési eszköze 297 298 323 392
- helyzete a tőkés termelési módban 97 148—150 245—246 298—301 303 320—321 322—323 368 369 430—431 455—456 457—458 461
- a munkások közötti konkurrencia 336 337 340
- a munkások újratermelése 94—97 127 131 297—300 303 304 306 307 415 430—431 433—436 443 455—456 458—459 463
- tevékenységének elidegenülése 551—552
- állótőke 537—539 541—544 548
- megfosztottsága a termelési eszközök tulajdonától 551—553
- *lásd még* Bérmunka; Értéktöbblet; Kapitalizmus; Mezőgazdasági munkások; Proletariátus

Munkásstatútumok 369—372

Munkaszerszámok 101—102 115 175 176 186 195 200—201 202 213—219 220

Munkatárgy, a munka tárgya 100—104 110—111 118 121 122 153 154

Munka termelékenysége (termelőereje) 119—120 153 175 325 326
- szintjének meghatározó tényezői 161—163 164 165 167—170 175 325 326

Művészet 51 52 53

Nagyipar 103 104 105 200 207 209 210 212 214 215 216 220 252 254 256 377 378 385 519; *lásd még* Kapitalizmus

Naturális gazdaság 511—512

Nemesfémek 479—480 486; *lásd még* Arany

Németország 202 209 217 218 364 370 480 514—515 519 520 521

Nemzetközi Munkásszövetség 149

Népesedési törvény 332

Női munka 219 220—221 336
- Angliában 222—224
- kizsákmányolásának következményei 222 — 224 226 227

Nyereség *lásd* Profit

Nyersanyag 101 103 104 110 121 191 418 452 463 479 536—538

Ókor 79 91 94 169 196 197 359, *lásd még* Athén; Görögország; Róma

Ópiumháborúk 379

Oroszország 42 356

Osztályharc 50 147—148 390
- a munkanap megrövidítéséért 140 141 145—146 147—150 233 234
- a női és gyermekmunka korlátozásáért 220—221

Otthonmunka 177 257 267
- mint a tőkés kizsákmányolás szférája 147 177 256—257 267

Ősállapotok 100—102 184

Őskommunizmus 504 514 515

Parasztok, parasztság 169 170 295 350—365 373 384 388 511 514

Pauperizmus 278 341—344 355 356

Peloponnészoszi háború 196

Pénz 45—46 61 74 80 81 434 436—437 454—455 461 474—475 477 479—488 540
- mint a cserefolyamat eredménye 24
- története 511—513
- a pénzáru fejlődése 27 28
- mint általános egyenérték 25 26
- kettős használati értéke 25
- átváltozása tőkévé 74—99 113—114 291 296—297 310 311 349 455
- *lásd még* Arany

Pénztőke 415—416 432 434 436 453—455 461
- és pénzforgalom 420—423 431—433 483—488

Peon-rendszer 92

Peru 46

Piac *lásd* Árupiac; Belső piac; Munkapiac; Világpiac

Politechnikai oktatás 251—252 255

Politikai gazdaságtan 196
- marxi 5—8 30—31 32 41 44—50 54—61 66 71—73 550—551
- polgári 30 31—36 38—41 48 55 67 68 69 318—320 333—335 392 542 551
- *lásd még* Fiziokraták; Klasszikus politikai gazdaságtan; Merkantilizmus; Módszer; Vulgáris gazdaságtan

Profit, profitráta 405 406 407 408 409 412 413 501 515 519
- és értéktöbblet 500—501
- átlagprofit 494—495 501; *lásd még* Termelési ár
- *lásd még* Értéktöbblet

Proletariátus 68 317 343 390
- létszámának növekedése a tőkefelhalmozással 317 318 389 390
- *lásd még* Elnyomorodás; Mezőgazdasági munkások; Munkások; Osztályharc

Protekcionizmus 378 380 384 385 392

Rabszolgakereskedelem 379 380 387 487—488

Rabszolgaság 42 115 132 169 273 274 320 380 455
- Amerikában 92 149 387 488
- az ókorban 299 487—488

Reformáció 354—356

Relatív értéktöbblet 151—153 155 156 157 158 196 233—234

Részvénytársaságok 33 169 329 383 449 486 521

Robotmunka 273 295; *lásd még* Jobbágyság

Róma (ókori) 41 46 87 181 192 299 350 359

Segédanyagok 103—104 121 127 293 325 418 427 463 477 538

Spanyolország 379 380 387 515—516

Spekuláció 77 112 127 383 398

Statisztika 242

Svédország 357

Sweating-system 285

Szabad idő 545—550

Szabadkereskedelem 99 249 378

Szabadság, polgári 91 92 98 222 273 308 372

Szabadság és szükségszerűség 494; *lásd még* Kommunizmus

Szakszervezetek 149—150 340 370—372

Szegénytörvények (Angliában) 346 354—355

Szellemi és fizikai munka 100 101 245 251

Szocializmus *lásd* Kommunizmus

Szükséges munka 131—132 142 143 144 151 152 153 443 446 545—548

Szükségletek 34 36—39 547—548

Szükségszerűség és véletlen 52

Takarékosság
- a munkával 97 115 158
- a termelési eszközökkel 106 109 115 161 165 214 215 233 235 325 389

Talaj termékenysége 324

Társadalmi termék 496
- érték szerinti felosztása 415—416 417—419 438 445—449
- természeti forma szerinti felosztása 415—418 419 424—425 440—442 445—449
- burzsoá elméletek bírálata 530—535
- *lásd még* Újratermelés

Társadalmi tőke 415—418 442 448—449 *lásd még* Újratermelés

Társadalmilag szükséges munkaidő 127 160 179 285
- mint értékszubsztancia 108 110 115 127 155—156

Társadalomalakulat *lásd* Gazdasági társadalomalakulat

Technika és technológia 200—201 254 329 333

Termelés 30—31 33—34 40 42 57 511 541 543 545 547—550
- koncentrációja 165 210 325 326—327
- feltételei 34 536 545—546 549
- tőkés 31 41 543—544 547—548 551
- és elosztás 33 34—35 39—43 553
- és csere 34—35 42—43
- és fogyasztás 35—39 42—43 549
- a kommunizmusban 545 547—550 552—553

Termelési ár 501 519

Termelési eszköz 101—105 121—123 154 161 293 389 390 418 440—442 453—454 480 490
- átváltozása tőkévé 93 392—393
- és az értékesítési folyamat 107—112 118—121 122—126 309
- lényege és összetétele 92 98 104—105 126 349
- mint a munka termelőerejének tényezője 324—325

Termelési idő 486

Termelési készlet 463

Termelési költségek 462—463

Termelési mód *lásd* Gazdasági társadalomalakulat

Termelési viszonyok 7 41 42 51 91 169 297 298 317 318 319 323—324 388 415—416 435 444 457 459—460 540—541 544—545
- a feudalizmusban 169 170 351—352 388
- a kapitalizmusban 30—31 47—48 91 149 150 166—170 246 248 254 255 270—271 282 322—323 344—345 348 349 386—390 391 392 545—546
- *lásd még* Feudalizmus; Gazdasági viszonyok; Kapitalizmus; Kommunizmus

Termelőerők 7
- elemeik 100—107 192 197 297—298
- a tőkés termelési módban 30 255 344—345 538—543 546—548
- és termelési viszonyok 51 552
- és szabad idő 545—550
- a tudomány mint termelőerő 539—540 546
- a kommunizmusban 547—548 550
- *lásd még* Ember; Termelési eszköz

Termelőmunka 102 119 124 313—314 541 545 548

Termelőtőke 462

Természet 100—102 105—106 203—205 213 541 546

Többletmunka 132 146 151—153 288 308 443 446 493—494 547—548
- feltételei és eszközei 151—153 155—157 183
- meghatározása 132—133 142
- és gazdagság 545 547—548
- és szükséges munka 545—548
- *lásd még* Értéktöbblet; Többlettermek

Többlettermék 142 306—308 321—322 333 493; *lásd még* Értéktöbblet

„A tőke" 509—522

Tőke 49 50 333—334 338 494—495 541
- általános formulája 74—90
- mozgása és ellentmondásai 166—168 267—268 291 292
- meghatározása 78—80 81 88 144 145 296 297 388—390 391
- története 74 88—90 91 92 106—107 166 378 379 382 383 384 388—390
- idegen munka elsajátítása 538—545 547—548 551—552
- és érték 536—539 546—547
- és munka 536—537 551—552
- és földtulajdon 41 49
- újratermelése 543 547—549
- burzsoá elméletek bírálata 429 449—452 455 527 541—542

Tőke összetétele
- értékösszetétel 316 325
- szerves 225 226 324 330—332 333 368
- technikai 316 324—327 329 330

Tőkeelőlegezés
- formái 421 425 460
- a változó tőke előlegezésének sajátossága 421 425 428 432 434 435—436 439 455 460 461 485—487
- az állótőke előlegezésének formái 465 485—486 488

Tőkefelhalmozás 305 306—308 310—312 316—324 327 328 344—345 417 430—431
- általános törvénye 316 324 329—330 339—340 343 344 345

- eredményei és következményei 327 330 331 333 335 344
- és a munkásosztály helyzete 317—319 320—322 331—333 336 337 344
- szükséges feltételei 291 292 305—307 308 309 322—324 328 329
- *lásd még* Bővített újratermelés; Elnyomorodás; Eredeti tőkefelhalmozás; Értéktöbblet; Munkaintenzitás; Pauperizmus; Tőkekoncentráció; Viszonylagos túlnépesség

Tőkekivitel 521

Tőkekoncentráció 43 168—169 267 327—330 382; *lásd még* Tőkefelhalmozás

Tőkés 79—80 144—145 415 416 421 433—434 438—439 459 486—487
- mint megszemélyesített tőke 493 498
- jövedelme és egyéni fogyasztása 415 424—425 431 438—439 486
- és a munkások kizsákmányolása 420 455

Tőkés termelés törvényei 154 155—156 157 307—310 312 321—322 338 340—343 344 368 369; *lásd még* Kapitalizmus

Történelem, történetiség 30 31 41 46 48—49 58—59 60; *lásd meg* Materialista történelemfelfogás

Törvények 501 503 519

Tőzsde 112 374 383 520—522

Trösztök 329 521

Tudomány 102 193 213
- a burzsoá társadalomban 539—541 545—546
- a termelésben 212 213 245—246 254 326 344 539—540 544—547

Tulajdon 33 388 390
- közösségi 33—34 49 169—170 189—190 356 357
- magántulajdon 33—34 106 309—311 348—350 352 388—390 399
- *lásd még* Földtulajdon; Termelési viszonyok

Túltermelés 547—548; *lásd még* Gazdasági válságok

Újratermelés 293 294 333 415—417 430—431 443 444 453 462—463 465 469 478—479 479—482 486
- a tőkéé 543 547—549
- a munkaerőé 93—96 125 126 131 297—301 303 304 306 307 317 318 321—322 415 430 433—436 443—444 455—456 457—459 463 495
- a termelési viszonyoké 291 292 296—298 303 304 306 307 317 318 323—324 349 415—416 435 444 457 459—460
- az egyéni ipari tőkéé 415—417 440 447—448
- a társadalmi tőkéé 415 428—429 443—444 447—449 453—454 462—465 480 488
- a kommunizmusban 551—552
- burzsoá elméletek bírálata 429—431 443 449—452 455 458 484
- *lásd még* Bővített újratermelés; Egyszerű újratermelés; Gazdagság

Utópikus szocializmus 148 252 268 367

Utrechti béke 387

Uzsoratőke 74 89 379 512

Vallás 48 201 320 321 324 374

Válságok *lásd* Gazdasági válságok

Változó tőke 129—130 330 369 418 454—455
- létezési formája a termelési folyamatban 131—132 136 191 313 314 316 317 325 326 330—331
- meghatározása 126—127 129—130 136 231 293—296 313 314 330—331
- előlegezésének formái 421 425 428 432 434 435—436 439 455 460 461 485—487
- és a munkások jövedelme 420—421 454—456 458—459 461
- burzsoá elméletek bírálata 449—452 454—455
- *lásd még* Állandó tőke; Létfenntartási eszközök; Tőke összetétele

Város és falu 43 185 342 350 376—378

Védővámok *lásd* Protekcionizmus

Véletlen értékforma *lásd* Értékforma

Véres törvényhozás 365—368; *lásd még* Eredeti tőkefelhalmozás

Világpiac 186 211 347 379 390

Viszonylagos túlnépesség 278 333—335 336—338 340 430
- okai 330—333 334 336—337 394—395

– szerepe 255 333—335 338—340
– *lásd még* Gazdasági válságok; Ipari ciklus
Vulgáris gazdaságtan 31—32 77 79—80 83 86 106 107 111—113 323 392 393 506—507
– jellemzése 84 98 270 271 272 273 336—337 348—349 430—431 449—450 454—455 458 479
– és az értéktöbblet-elmélet 84—88 111—113 123 124—125 132—133 137—141
– *lásd még* Malthusianizmus

TARTALOM

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Első fuzet. (Részlet) 5

Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához 30

Engels: Karl Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához". Első füzet, Berlin, Franz Duncker, 1859 54

Marx: A tőke. I. kötet (Részletek) 62

Előszó az első kiadáshoz 62

Utószo a második kiadáshoz 66

Második szakasz. A pénz átváltozása tőkévé 74

Negyedik fejezet. A pénz átváltozása tokévé 74

Harmadik szakasz. Az abszolút értéktobblet termelése 100

Ötodik fejezet. Munkafolyamat es értékesítési folyamat 100

Hatodik fejezet. Állandó toke és változó toke 118

Hetedik fejezet. Az értektobblet rátája 128

Nyolcadik fejezet. A munkanap 143

Negyedik szakasz. A relatív értéktobblet termelése 151

Tizedik fejezet. A relatív értéktobblet fogalma 151

Tizenegyedik fejezet. Kooperáció 159

Tizenkettedik fejezet. A munka megosztása és a manufaktúra 171

Tizenharmadik fejezet. Gépi berendezés és nagyipar 200

Hatodik szakasz. A munkabér 269

Tizenhetedik fejezet. A munkaero értékének, illetve árának átváltozása munkabérré 269

Tizennyolcadik fejezet. Az idobér 276

Tizenkilencedik fejezet. A darabbér 283

Hetedik szakasz. A toke felhalmozási folyamata 291

Huszonegyedik fejezet. Egyszerű újratermelés 293

Huszonkettedik fejezet. Az értéktobblet átváltoztatása tokévé 305

Huszonharmadik fejezet. A tokés felhalmozás általános torvénye ... 316

Huszonnegyedik fejezet. Az úgynevezett eredeti felhalmozás 348

Huszonotódik fejezet. A modern gyarmatosítási elmélet 391

Engels: Előszó „A toke" második kötetéhez 400

Marx: A toke. II. kotet. (Részlet) 415

Harmadik szakasz. A társadalmi össztőke újratermelése és forgalma 415

Huszadik fejezet. Egyszerű újratermelés 415

Marx: A tőke. III. kötet. (Részlet) 489
Hetedik szakasz. A jövedelmek és forrásaik 489
Negyvennyolcadik fejezet. A háromság-formula 489

Engels: Kiegészítés és pótlás „A tőke" III. könyvéhez 505

Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. rész. (Részlet) 523

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Részletek) 536

Jegyzetek 557

Névmutató 574

Tárgymutató 591

VÁLOGATTA: VÖRÖS GYULA
SZERKESZTETTE: RECSKI ÁGNES
A SZERKESZTŐ MUNKATÁRSA: CSIBRA JUDIT

FELELŐS KIADÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
A BORÍTÓ ÉS A KÖTÉSTERV ERDÉLYI JÁNOS MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ: MÓZES TIBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: SZAKÁLOS MIHÁLY

77/4541. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató